

ISSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513

**DİL
VƏ
ƏDƏBİYYAT**

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi – nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

3(129)

**Jurnal
1993-cü ildən 2 aydan bir çıxır**

BAKİ - 2025

REDAKSIYA HEYƏTİ - РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

UMUMİ DİLÇİLİK ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Akademik N.Cəfərov
Prof.N.Məmmədli

ŞƏRQŞÜNASLIQ VƏ İLAHİYYAT
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ И ТЕОЛОГИЯ:

Prof.R.Rüstəmov—məsul redaktor
Prof. M.Kazımov
Dos.A.Məmədova

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ:
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof.E.Əzizov
Prof. T.Hacıyev
Prof.S.Abdullayeva
Dos. Ə.Agakışiyev
Dos. M. Əlizadə

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI:
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Dos.E.Məmmədov—məsul redaktor
Dos.Ə.Nəcəfzadə

ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ:
ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ:

Akad. N.Paşayeva—məsul redaktor
AMEAmüx.üzvü, prof.T.Mütəllibov
Prof. Vəqif Sultanlı

TÜRKOLOGİYA:
ТЮРКОЛОГИЯ:

Akad.N.Cəfərov—məsul redaktor
Fil.f.dok., dos. N.Hüseynova
Fil.f.dok. R.Bayramov

JURNALISTİKA:
ЖУРНАЛИСТИКА:

Prof.Q.Məhərrəmli—məsul redaktor

RUS FİLOLOGİYASI:
РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. Ə.Paşayeva
Prof.L.Əhmədova
Prof.M.Cəfərov məsul redaktor

QƏRB FİLOLOGİYASI:
ЗАПАДНАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof.N.Vəliyeva—məsul redaktor
Prof. C.Nağıyev
Prof.B.İsmayilov
Dos.E.Fərəcullayeva—məsul redaktor
Dos. R.Xəlilov

PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA:

Prof.S.Mirzəyev
Prof. R.Hüseynzadə
Dos.S.Abbasova—məsulredaktor
Dos. L.Ələkbərova

İNSANŞÜNASLIQ
ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ:

RTA müx.üzvü., prof.C.M.Mallaev
Prof. P.Omarova
Prof.M.Seyidova

KİTABŞÜNASLIQ
КНИГОВЕДЕНИЕ:

Prof.X.İsmayilov—məsulredaktor
Dos.M.Məmmədov
Dos.K.Aslan

Baş redaktor: dos. T.Cəfərli. Baş redaktorun müavirləri: dos. L.Ələkbərova, fil.f.dok.R.Bayramov,
İ.Əsədov Xarici əlaqələr üzrə müavin: dos. N.Əfəndiyeva. Məsul redaktor: dos. F.Əlizadə
Məsul katib: Pərvin Eyvazov. Administrator: C.T.Əliyev
Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1073, Z.Xəlilov 23. BDU, Filologiya fakültəsi. Tel. 0502871014
Jurnalın elektron ünvanı: <http://philology.bsu.edu.az>

<u>DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ</u>	5-119
H. VƏLİYEV. Mətnin dil quruluşu və onun fonetik, sintaktik və üslubi xüsusiyyətləri.....	5
T. ƏKBƏROVA. Ərəb dilinin Mərakeş dialektində isim, sifət və sayların əsas özəllikləri.....	8
Ş. BÜNYADZADƏ. Tərcümədə itənlər? Qlobal ingilis dilinin mədəniyyətə təsiri.....	12
Y. BABAEB. К вопросу о ретентивной и семантической тенденциях словесного ударения в современном английском языке.....	15
G. MURTUZAYEVA. “Qohum” konseptinin çoxdillilikdə verballaşma.....	20
G. CƏLİLOVA. Effektiv nitqdə prosodiyanın rolu.....	23
H. ƏFƏNDİYEVA. Многогранность подхода к изучению заимствований в арабском языке.....	27
H. MUSAYEVA. К вопросу о словообразовании в классическом персидском языке.....	32
Z. MƏMMƏDOVA. Əl-Faruqinin “Daneşname-ye Qədrəxan” lüğətinin tərtibi və üslubi xətlərinin şərhı.....	35
A. MİRZƏYEVA, G. QƏDİROVA. Sözün gücü, coğrafiyanın və adların rolu.....	39
Ş. QOCAYEVA. Müxtəlif regionlarda ingilis dilinin tələffüz fərqlərinin təhlili.....	42
L. ƏSƏDOVA. İngilis dilində realiyaların tərcüməsi.....	46
A. ALLAHVERDİYEV. Nasir Xosrov Qubadiyanının “Şəfərnəmə” əsərində insan məfhumlarına aid sinonimlər.....	49
S. HASANOVA. Lexical semantics in a multilingual context: challenges in translation and interpretation.....	53
Z. ƏLİYEV. Bədii tərcümədə metafor problemi.....	57
A. MEYBƏLİYEV. Diskurs anlayışı və onun tipləri.....	60
N. HÜSEYNOVA. Azərbaycan dilində ədəbi norma və nitq mədəniyyəti məsələləri.....	63
Ф. МАММЕДБЕЙЛИ. Варианты падежей имен существительных в русском литературном языке XIX века.....	66
A. YUNUSOVA. Proper names at text stages.....	69
B. БУНЯДОВА. Функции устойчивых словосочетаний фразеологизированного и нефразеологизированного характера.....	72
L. HÜSEYNOVA, Z. MƏMMƏDOVA. Müasir ingilis dilində etimoloji aspektdən variantlılıq və dublet məsələlərinə dair.....	75
K. QOCAYEVA, A. MANAFOVA. İngilis dilində sərbəst söz birləşmələrinin tədqiqi tarixi.....	78
G. MƏHƏRRƏMOVA. İngilis dilində omonimlərin yaranma yolları və mənbələri.....	81
K. VƏLİYEV. “İngilis dilinin Amerika variantı” – siyasi Amerika tarixinin mühüm tərkib hissəsi kimi.....	84
E. QASIMOVA. Azərbaycan və İngilis dillərində feli söz birləşmələrinin müqayisə aspekti.....	87
M. ALİYEV. The global power of the english language.....	89
A. MEHTİYEV. Azərbaycan və İngilis dillərində şəkilçilər vasitəsilə söz yaratma yolları prosesi.....	95
A. GEYBATOVA. Мультимодальные ресурсы как средства обеспечения когерентности дискурса образовательных платформ.....	98
N. ABBASOVA. Azərbaycan və Koreya dillərində yönük halının ifadə vasitələrinin müqayisəli itədqiqi.....	102
S. ƏLİYEV. İngilis dilində müraciət formalarının digər dillərdəki müraciət formalarından fərqi.....	105
Ş. MİRQƏDİRƏVA. Yapon dilində てある formasında nəticə tərzinin müqayisəli tədqiqi.....	109
T. AZƏRTÜRK. Harmonik türk dilinin sait ardıcılığı və dnt komplementarlığı.....	112
S. BAGIROVA. Neologisms in the modern english language.....	117
<u>ƏDƏBİYYATŞUNSLIQ-ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ</u>	120-180
M. KASIMOVA. Концепция нового азербайджанца как типа героя в повести Н. Расулзаде «Всадник в ночи».....	120
S. MƏMMƏDOVA. Mirzə Bilal dastanı.....	123
T. MƏMMƏDOVA. Şair Ağacanın aşiq şeirlərində rədif və qafiyə sistemi.....	126
G. ABDULLAYEVA. Amos Oz yaradıcılığında Holokost mövzusunun təsviri.....	129
A. QASIMOVA. Aşiq Əhməd Rüstəmovun dastanları.....	132
V. NƏBİYEV. Maya Anjelunun yaradıcılığında insan haqlarının mübarizəsi.....	136
C. MƏMMƏDOV. Müasir Azərbaycan nəsrində folklor əsasları.....	140
L. KƏRİMOVA. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığına müasir baxış.....	146
L. ƏLİYEV. Etqar Kəret yaradıcılığında memuar janrının müasir ifadəsi.....	149
N. HƏSƏNOV. Uilfrid Skouen Blant və Ərəb Şərqi.....	155
G. ŞÜKÜROVA. Azərbaycanda ədəbi-bədii, elmi-nəzəri, fəlsəfi fikirlər... Anar M.F.Axundzadə haqqında.....	159
Q. BAXŞIYEV. Üzeyir Hacıbəylinin felyeton yaradıcılığı.....	162
M. ÖZEREN. Tatar türkçesinde çatı biçimbirimlerini almış eylemlerin sözlükselleşmesi.....	167
Ü. ƏLİYEV. Şəhər folklorunda bazar nəğmələri və xalq mahnıları.....	171

E. TEER. Лексико-семантические и стилистические особенности первого поэтического перевода поэмы Низами Гянджеви «Семь красавиц» на русский язык.....	175
N. HACIYEVA. Azərbaycan nəğərlərində məcazlının bədii-estetik rolu	178
<i>PEDAQOGİKA-PSIXOLOGİYA, ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯ</i>	181-275
N. SEYİDZADƏ. Rəqəmsal alətlərin ingilis dili dərslərində tətbiqi və effektivliyi	181
R. HƏSƏNOVA. Ali təhsil müəssisələrində ölkəşünaslıq dərslərində əyani vəsaitlərin tətbiqi metodikası.....	184
S. ABBASOVA. Azərbaycan dili dərslərində qrammatik normaların öyrədilməsinə səriştəli yanaşma.....	191
S. NOVRUZƏLİYEVƏ. Natiqin mənəvi-psixoloji hazırlığı və auditoriyada davranışı	195
H. XALILOVA. Правильный выбор учебного материала для занятий русского языка	199
M. DƏJAFAROV, A. FƏYİZİEVƏ. Особенности употребления эпитетов в соответствии с коммуникативными задачами обучения	201
X. MƏHDİYEVƏ, N. QULUZADƏ. İngilis dilinin leksik sistemində turizm lüğətinin xüsusi çəkisi.....	204
A. DAĞUTOVA, C. İSACƏVƏ. Игровые моменты при изучении языка.....	208
T. ƏLİYEVƏ H. MƏHTİYEVƏ. Kouçing- yüksəlişə atılan addım.....	211
G. RASULOVA. К вопросу о методах обучения русскому языку.....	215
Ə. KƏRİMOV, X. TAĞİEVƏ. Обучение студентов азербайджанских групп особенностям русской.....	218
H. BABAƏVƏ. Об учете человеческого фактора при изучении лексики ментальности.....	223
P. İMANOVA. Использование фразеологизмов при обучении студентов неязыковых групп русскому языку	226
Z. NOVRUZOVA, H. MƏHDİYEVƏ. Metakognitiv strategiyaların xarici dil öyrənmə prosesində rolu	229
T. NƏBİYEVƏ. Azərbaycan təhsil sisteminin inkişafı və qazanılan nailiyyətlər	233
M. İSMİXANOV, N. İMAMVERDİYEVƏ. Kurikulum təlim modelində integrasiya	237
T. MƏHƏRRƏMOVA. Elmi bilik və tədqiqat metodologiyası.....	240
G. RƏFİBƏYLİ. Heydar Aliyev's heritage in education of Azerbaijan	244
A. SADIQZADƏ, Ş. CƏFƏROVA. Methods of teaching English.....	248
N. MƏMMƏDOVA. Effektiv ünsiyyətin formalaşmasında nitqin təsiredici rolu	252
A. ƏLİYEVƏ. İşgüzar ünsiyyət mədəniyyətinin düzgün qurulmasını şərtləndirən amillər.....	255
N. MƏMMƏDOVA, A. MİRZƏYEVƏ. Effektiv ünsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillər	258
A. ƏLİYEVƏ. Dioloji və poliloji nitqin kommunikativ funksiyaları	261
İ. ƏMİROVA. Metakognitiv strategiyaların dil öyrənməsində nəzəri əsasları və elmdə yeri	264
A. ALİYEVƏ. Supplementary Resources in teaching English	267
U. ASGAROVA. Ai and teacher's role transformation in ELT.....	272

Yığılmağa verilmişdir: 12.09.25 Çapa imzalanmışdır: 12.12.25 Şəadətnamə № 27

Lisensiya: Seriya AB № 022471. Tirajı 1000. Qiyməti pulsuz.

MƏTNİN DİL QURULUŞU VƏ ONUN FONETİK, SINTAKTİK VƏ ÜSLUBİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XÜLASƏ: Mətnin dil quruluşu özündə müxtəlif səviyyələri birləşdirir ki, hər bir səviyyə də ayrı-ayrı elementlərdən ibarətdir: fonemlər birləşib morfemləri əmələ gətirir, morfemlər sözlərdə, sözlər cümlələrdə, cümlələr isə mətnə birləşir.

M. Halidey mətnə belə bir tərif verir: “*Mətn dilin əməliyyat keçirilən vahididir, cümlə də onun sintaktik vahididir*”. Mətn yazılı və şifahi ola bilər. O ədəbi – bədii mətnin özünəməxsus müxtəlifliyini müəyyən edir. Üslubi tədqiqatın obyekti hər hansı yüksək frazalılıq vahid deyil, məhz mətnidir. Mətn funksional semantik anlayışdır və onun ölçüləri təyin edilmir. [1, s.48]

Açar sözlər: mətn, ifadə, alliterasiya, assonans, tonlar, ritm

GİRİŞ: İ.P. Qalperin yazır: “Mətn – leksik, grammatik və məntiqi əlaqələrin müxtəlif növləri ilə birləşən, müəyyən modal xarakterə, pragmatik qurmaya malik və buna uyğun qurulmuş bir sıra söyləmələrdən ibarət yazılı sənəd şəklində ifadə olunmuş məlumatdır” [2, s.72]

Belə ki, təsviri nəqlətmədə, elmi nəşrlərin oxunuşunda ümumi cəhətlər aşkar edildiyindən informasiyanın göstərilən üslublarında onların təsvirini vermək məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Mətnin sintagmlara bölünməsi mətnin sintaktik quruluşu ilə sıx əlaqəlidir. Bəzi əsərlərdə təsviri mətnlər mürəkkəb sintaksis quruluşu ilə, uzun frazalarla (cümlələrlə) fərqlənir və onlar çox uzun sintagmlara bölünür. Müasir nəsr əsərlərində və elmi nəşrlərdə daha sadə sintaktik quruluş olduğundan onlar daha çox hissələrə bölünür. Lakin demək lazımdır ki, sintagmların əksəriyyəti iki və ya üç vurğulu hecalardan ibarət olur. Nitqin dördə yaxın məna sözlərindən ibarət olması bizim şüurumuzda onların hissələrə ayrılmasını asanlaşdırır və bu da yəqin ki, vahid sayda özünü göstərir:

In the afternoon the chairs, came a whole big, cart full of little gold ones with their legs in the air. And then the flowers came When you stared down from the balcony at the people carrying them the flower pots looked like funny awfully nice hats nodding up the path (“Sun and Moon” by C. Mansfield). [6, s.32]

Daha çox istifadə edilən tonlar içərisində əsasən düşən tonlardır: natamam sintagmlarda əsasən dar diapazonda galxan ton və tam sintagmlarda əsasən orta düşən final tonlar xarakterikdir. Mətnlərdə ən çox istifadə edilən düşən-galxan tonlardır ki, onlar da əsas etibarilə natamam sintagmlarda rast gəlinir. Daha səciyyəvi melodik şkalə düşən və ya sürüşkən şkalədir. Ümumi melodik kontur düşən xarakter daşıyır:

A man engaged in a law suit suggested to his lawyer I that it might be a good idea to send a present to the judge who was going to try the case. His lawyer warned him that the judge was quite incorruptible and that if he did any such thing he would only prejudice the judge against him (“Not so stupid”).

Nitqin diapazonu ortadır, əsasən bir yarım oktavada təzahür edir:

Structurally the English language is fairly homogenous all over the world but there are marked differences in pronunciation between its many dialects/ it is interesting to note that some of the most striking of these differences occur in the small island of Britain a fact for which there is of course a perfectly logical historical explanation (“Dialectal differences”).

Təsviri nəqlətmədə oxu və elmi nəsr desentralizə olunan vurğuya malikdir:

Mrs. Tabbywhite and her kitten Sarah lived in a little thatched cottage in a corner of a big field. There was a wooden fence round the back garden to keep out the rabbits who lived in the field beyond and who simple loved Mrs. Tabbywhite’s juicy green letuces.

Mətnləri təhlil edən aksentli (şivəli) melodik quruluş onların ritmik təşkili ilə sıx əlaqədardır. Göstərilən üslublarda əsas ritmik vahidlər ritmik qrupu və sintagmanı hesab etmək olar. Sintagm oxşar aksentli (şivəli) melodik tərtibata malik olur, sadə ritmik quruluşlarla xarakterizə olunur, bu da ritmik qrupların nisbi izoxronluğuna (eyni müddətli) əsaslanır. [7, s.12-16] Onların hər biri yalnız bir vurğulu hecadan ibarətdir. Oxşar yüksək frazalılıq vahidlərin işlənmə tezliyinə, dəqiq bölgüsünə görə elmi nəşrlərin mətnləri daha dəqiq ritmik təşkilata malikdir. Belə ki, ritmik qrupların dövrü əvəzlənməsinə və sintagma bu yüksək frazalılıq vahidlərin əvəzlənməsi əlavə edilir:

When philosophers debate what it is that makes humans unique among animals, the often point to language. Other animals can communicate of course. But despite the best efforts of biologists working beasts as diverse as chimpanzees dolphins and parrots no other species has yet shown the subtleties of syntax that give human languages their power.

Təsvir olunan mətnlər məntiqi pauzaya malikdir. Daha uzunmüddətli pauza yüksək frazalılıq vahidlərdə müşahidə olunur. Qısamüddətli pauza isə frazaların (cümlələrin) sonunda olur. Frazaların sintagmlara bölünməsi pauzalılıq və pauzasız ola bilər:

Suddenly the flame of the single candle wavered sank flickered and went out Beethoven paused and I threw open the shutters admitting a flood of brilliant moonlight which fell strongest upon the player (“Beethoven’s moonlight sonata”).

Nitqin tempi ortadır, stabil üstünlük hökm sürür:

His victim was a large black Tom I never saw a larger cat, nor a more disreputable – looking cat. It had lost half its tail, one of its ears, and a fairly appreciable proportion of its nose. It was a long sinewy – booking animal. It had a calm contented air about it. [9, s.48]

Mətnin fonetik təşkili deyərəkən 2 mühüm üslubi – fonetik vasitələr – eyni və ya oxşar samit səslərin təkrarı olan alliterasiya və eynicinsli saitlərin təkrarından ibarət olan assonans hadisələrindən də bəhs etmək yerinə düşərdi:

“His soul swooned slowly as he heard the snow falling faintly through the universe and faintly falling, like the descent of their last end, upon all the living and the dead.” (“The Dead” by James Joyce)

Burada “s” və “f” “səslərinin” swooned slowly” və “falling faintly” frazalarındakı alliterasiyası mətnə daha da ifadəlilik verir.

Digər bir misalda müəllif “s” və “w” səslərilə “screams”, “sickening smell”, “summer”, “weather” və “writing” sözlərində alliterasiya vermişdir. Verilmiş mətnə alliterativ sözlər digər qeyri-alliterativ sözlər tərəfindən kəsilsə də yenə öz təsir gücünü eyni səviyyədə saxlayır:

“Up the aisle, the moans and screams merged with the sickening smell of woolen black clothes worn in summer weather and green leaves wilting over yellow flowers.”

Saitlərin təkrarının aşağıdakı mətn parçasında daha çox üslubi mənası vardır:

“Poetry is old, ancient, goes back far. It is among the oldest of living things. So old it is that no man knows how and why the first poems came.” (“Early Moon” by Carl Sandburg)

Burada müəllif [ou] diftonqunun köməyi ilə poeziyanın nə dərəcədə qədim və sirli olduğunu göstərən ideyanın təsir gücünü daha da artırır.

Aşağıdakı misalda isə müəllif [ei] diftonqunun köməyi ilə mətnin tempini azaltmış, atmosferin necə qorxulu olmasını oxucuya çatdırmaq istəmişdir:

“And stepping softly with her air of blooded ruin about the glade in a frail agony of grace she trailed her rags through dust and ashes, circling the dead fire, the charred billets and chalk bones, the little calcined rib-cage.” “Outer Dark” by Cormac McCarthy.

Beləliklə, dil modellərini, yəni təcrid olunmuş cümlələrə xas olmayan mətn xüsusiyyətlərini mətnin tədqiqi zamanı nəzərə almamaq mümkün deyil. Mətnə cümlə - modeldən fərqli olaraq müəllif fikri də var. Mətnin yaranmasında fonetik vasitələr işlənmə yerinə, məqamına görə müəyyən üslubi mahiyyət kəsb edir ki, bu da nitqə ahəngdarlıq verir. [5, s.38]

Araşdırmanın **nəzəri əhəmiyyəti**, mətnin dil quruluşunun çoxsəviyyəli sistem kimi izah edilməsi və bu strukturun fonetik, sintaktik və üslubi səviyyələr üzrə kompleks şəkildə təhlil edilməsində özünü göstərir. Tədqiqat nəticəsində mətnin yalnız sintaktik vahidlər ardıcılığı kimi deyil, eyni zamanda fonetik və ritmik quruluşa malik funksional-semantik vahid kimi nəzərdən keçirilməsi, mətnə yanaşmalarda integral modellərin işlənməsi zərurətini ortaya qoyur.

Bu yanaşma sistemli-funksional dilçilik, üslubiyyət və fonetika sahəsində mövcud olan nəzəri konsepsiyaların – xüsusilə M. Hallidey, İ.P. Qalperin və digər dilçilərin yanaşmalarının – praktik tətbiqlə uzlaşdırılmasına töhfə verir. Mətnin intonasiya, pauza, ritm, alliterasiya və assonans kimi fonetik göstəricilər vasitəsilə üslubi funksiyalar kəsb etməsi, dilin ifadə imkanlarının semantik və emosional çalarlarda necə formalaşdığını ortaya qoyur.

Eyni zamanda, bu tədqiqat mətndəki sintagmatik və prosodik strukturların qarşılıqlı təsirini araşdırmaqla, mətn nəzəriyyəsinə və dilin üslubi-fonetik imkanlarının öyrənilməsinə dair mövcud elmi yanaşmaların daha da dərinləşdirilməsinə xidmət edir. Bu da mətnin dinamik, çoxplanlı və kontekstual quruluşunu nəzərə alan yeni tədqiqat istiqamətlərinin formalaşdırılması baxımından nəzəri əhəmiyyət daşıyır.

Araşdırmanın **praktik əhəmiyyəti** həm dilçilik sahəsində, həm də tədris və kommunikasiya praktikalarında özünü müxtəlif formalarda göstərir. Aşağıda bu tədqiqatın əsas praktik əhəmiyyətlərini konkret və elmi formada təqdim edirik:

1. Dil tədrisində tətbiq imkanı - Mətnin fonetik, sintaktik və üslubi xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə təhlili, onu xarici dil öyrənənlər üçün daha açağan edir. Bu, dilin ritmi, intonasiyası və vurğusunu öyrətməkdə effektiv metod kimi istifadə edilə bilər.

2. Mətnlərin üslubi analizi bacarığının inkişafı - Tədqiqat mətnin səslənməsi, ritmik quruluşu və stilistik vasitələrinin təhlilinə yönəldiyi üçün filoloqlar və ədəbi tənqidçilər üçün mətni daha dərinləndirməyə imkan yaradır.

3. Nitq bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi - Mətnin intonativ və ritmik strukturunun öyrənilməsi şifahi nitq bacarıqlarının xüsusilə də vurğulama, pauza və tonların düzgün istifadəsinin inkişafına töhfə verir. Bu xüsusilə müəllimlər, aktyorlar, diktörlər və nitq terapistləri üçün əhəmiyyətlidir.

4. Avtomatlaşdırılmış mətn emalı və nitq texnologiyalarında istifadə - Mətnin ritmik və fonetik quruluşuna dair əldə edilən bilgilər nitqin avtomatik tanınması, sintez olunması və təbii dil emalı sahələrində istifadə edilə bilər. Xüsusilə ritmik modellərin identifikasiyası bu sahədə alqoritmlərin təkmilləşdirilməsinə xidmət edə bilər.

5. Multimodal təhlil və elektron tədris resurslarının hazırlanması - Mətnin fonetik və üslubi strukturu əsasında multimodal (eşitmə, vizual və mətn) tədris materialları hazırlanaraq interaktiv elektron təlim mühitlərində istifadə edilə bilər.

Nəticə: Aparılmış təhlil göstərir ki, mətnin dil quruluşu çoxsəviyyəli kompleks sistem kimi çıxış edir və fonemdən başlayaraq cümlə və mətn səviyyəsində davam edən iyerarxik struktura əsaslanır. Bu struktur yalnız qrammatik əlaqələrlə məhdudlaşmır, eyni zamanda fonetik, ritmik və intonativ vasitələrlə tamamlanaraq mətnin semantik və üslubi bütövlüyünü formalaşdırır. Sintagmatik bölünmə, pauza və intonasiya növləri mətnin informasiya daşıyıcısı kimi funksiyasına birbaşa təsir edir.

Fonetik və üslubi vasitələr xüsusilə alliterasiya, assonans və diftonqların istifadəsi mətnin emosional-estetik təsir gücünü artırmaqla yanaşı, onun üslubi yönümünü də müəyyənləşdirir. Müxtəlif üslubda yazılmış mətn nümunələrinin təhlili bu cəhətlərin mətnin struktur və funksional xüsusiyyətləri ilə sıx bağlı olduğunu nümayiş etdirir.

Nəticə etibarilə, mətnin tədqiqində yalnız leksik və sintaktik elementlər deyil, fonetik və intonativ komponentlər də nəzərə alınmalı, mətnin kommunikativ və estetik funksiyalarının təhlilində bu elementlər vacib üslubi göstəricilər kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Halliday M.A.K «Language as a social semiotic» London 1978, -178 p.
2. Гальперин И. «Текст как объект лингвистического исследования» Москва 1981, -202 с.
3. Məmmədov.A “Dilçiliyin müasir problemləri” Bakı 2008, -210 s.
4. Abdullayev.Ə “Aktual üzvlənmə və mətn” Bakı 1998, -144 s.
5. Тураева З. «Лингвистика текста» Москва 1986, -154 с.
6. Антипова А. «Система английской речевой интонации» Москва 1979, -130 с.
7. Məmmədov A., Məmmədov M. “Diskurs tədqiqi” Bakı 2016, -305 s.
8. Galperin, I.R. (1981). *Text as an Object of Linguistic Study*. Moscow: Nauka. -310 p.
9. Brown, G. & Yule, G. (1983). *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press. -187 p.
10. Crystal, D. (2003). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press. -202 p.
11. Abdullayeva, F. (2016). *Fonetik üslubiyat*. Bakı: ADU nəşriyyatı.

Valiyeva Haqiqat Shamkhal qizi

Sumgayit State University, Department of Foreign Languages
<https://orcid.org/0009-0008-5456-4393>
heqiqat.valiyeva@sdu.edu.az

Summary

THE LANGUAGE STRUCTURE OF THE TEXT AND ITS PHONETIC, SYNTACTIC AND STYLISH FEATURES

The linguistic structure of the text from phonetic, syntactic, and stylistic perspectives is analyzed in this article. It emphasizes the multi-level organization of the text, consisting of phonemes, morphemes, words, sentences, and syntagmas. Based on the definitions of scholars such as M. Halliday and I.P. Galperin, the functional and semantic features of the text are explored. Through the analysis of descriptive narration and scientific prose, syntactic structure, rhythm groups, pauses, intonation, alliteration, and assonance are examined. The study concludes that, beyond grammatical and lexical layers, phonetic and melodic devices play a significant stylistic and semantic role, enhancing the text's expressiveness, harmony, and emotional depth.

Key words: text, phrase, alliteration, assonance, tones, rhythm

Валиева Хакикат Шамхал кызы

Сумгаитский государственный университет, Кафедра иностранных языков
<https://orcid.org/0009-0008-5456-4393>
heqiqat.valiyeva@sdu.edu.az

Резюме

ЯЗЫКОВАЯ СТРУКТУРА ТЕКСТА И ЕГО ФОНЕТИЧЕСКИЕ, СИНТАКСИЧЕСКИЕ И СТИЛЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Сумгаитский государственный университет, кафедра иностранных языков

heqiqat.valiyeva@sdu.edu.az

В данной статье анализируется языковая структура текста с фонетической, синтаксической и стилистической точек зрения. Подчеркивается многоуровневая организация текста, состоящая из фонем, морфем, слов, предложений и синтагм. Основываясь на определениях таких учёных, как М. Халлидей и И.П. Гальперин, исследуются функционально-семантические особенности текста. На примере описательного повествования и научной прозы рассматриваются синтаксическая структура, ритмические группы, паузы, интонация, аллитерация и ассонансы. В исследовании делается вывод о том, что, помимо грамматических и лексических уровней, фонетические и мелодические средства играют важную стилистическую и семантическую роль, усиливая выразительность, гармоничность и эмоциональную глубину текста.

Ключевые слова: текст, фраза, аллитерация, ассонанс, тоны, ритм

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Təranə Əkrəm qızı Əkbərova

BDU, Şərqşünaslıq fakültəsi. F.ü.f.d.

taranaakbarova.valiyeva@bsu.edu.az

https://orcid.org/0009-0000-1260-8249

ƏRƏB DİLİNİN MƏRAKƏŞ DIALEKTİNDƏ İSİM, SİFƏT VƏ SAYLARIN ƏSAS
ÖZƏLLİKLƏRİ

(Ədəbi dillə müqayisəli aspektdə)

XÜLASƏ: İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, ərəb dilində xüsusi mövqeyə malik olan ad qruplu sözlər Mərakeş dialektində-dəricədə bir sıra əlamətləri ilə xarakterizə olunur. Məqalə çərçivəsində ad qrupu kateqoriyasına daxil olan nitq hissələrindən olan isim, sifət və sayları Mərakeş dialektində onları müşayət edən əsas dəyişikliklər fonunda işıqlandırmağa çalışacağıq.

Açar sözlər: dialekt, ərəb ədəbi dili, isim, sifət, say, modellər

GİRİŞ: Dialektə isim (o cümlədən məsdər) və sifətlərin (o cümlədən fail və məfullar) morfoloji baxımdan bir-birinə qarşı qoyula bilmədiyi nəzərə alınarsa, bu nitq hissələri müştərək oxşar əlamətləri aspektindən birgə araşdırılaşaq. Belə ki, ədəbi dildə 50-yə yaxın modellə təmsil olunan I bab məsdərləri (B.M. Qrandenin əsərində 47 I bab məsdəri göstərilib [5, s.187]) dialektə daha az sayla malikdir. Düzəltmə bab məsdərlərinə gəlincə isə, qeyd etmək lazımdır bəzi bablardan, yəni VII və IX bablardan məsdər yaranmır. VIII və X bablara gəlincə isə, onlardan ancaq bu məsdərlər yaranır: *zzya:d* (VIII)-*doğum* və *ssoğfa:r* (X)-*Allahdan əfv diləmə*. Və bu hal bir istisna kimi də qəbul edilə bilər. Feil və məsdər arasındakı əlaqənin zəifləməsi nəticəsində dialektə məsdər ədəbi dildə malik olduğu bütün funksiya və imkanlarını əks etdirə bilmir. Diqqəti cəlb edən modellərdən biri III və VI bab məsdərlərinin hibridindən alınmış məCa:Cca modelidir [8, s.74]. Bu da onunla izah olunur ki, dialekt nitqində bu iki bab semantik cəhətdən bir-birinə çox yaxındır. Və onlara məxsus müştərək bir məsdər modelinin də ortaya çıxması heç də təəccüb doğurmamalıdır: *mətsa:kra*-əməkdaşlıq, *mətsa:bqa*-rəqabət aparma. VI babın ədəbi dildən məlum olan modelinin yerinə bu formanın istifadəsinə üstünlük verilir. [t] prefiksi əsasən məsdər modellərinin yaranmasında iştirak edir. Dəricədə digər düzəltmə bab məsdərləri arasında II bab məsdərləri ən məhsuldar hesab olunur: tvCCi:(e):C-*təsbe:n*-yuma, *tədli:s*-aldatma, fırıldaq. Mərakeş dialektində bu modelin tvCCa:C variantına da çox rast gəlinir: *tədka:r*-yaddaşda bərpa olunma, *tədra:b*-məşq, hazırlıq. V bab məsdərləri tCVCCVC modeli üzrə təzahür edir: *tqaddəm*-proqres, inkişaf, *tdaxxol*-müdaxilə etmə. Dialektə bu bab məsdəri habelə təCVCCV:C(ə)t formasını da ala bilər. Belə bir modelin ortaya çıxması bərbər dilinin təsiri ilə izah oluna bilər: *təğeyyu:r(ə)t*-dəyişiklik. Bərbər modelləri olan təCVCCa:CvT, təCCaCi:t (3 samitli köklər üçün) və təCCa:CCi:t (4 samitli köklər üçün) qəlibləri Mərakeş dialektində çox məhsuldar olub peşə, sənət və məşğuliyyət adlarının yaranmasına xidmət edir: *tahrəmi:t*-fırılacaqılıq, *tadərri:zət*-toxuma sənəti və s.

Rus dilindən fərqli olaraq ərəb dilində fail və məfulların feillə morfoloji əlaqəsinin daha zəif olduğu vurğulanmalıdır. Bu baxımdan növ əlamətinə malik olması fail və məfulları ərəb dilində feillə əlaqələndirən bəlkə də, yeganə məziyyət sayıla bilər. Ədəbi dildə növ dəyişikliyi I babı çıxmaq şərti ilə məlum qısa saitlər üzərindən (*i*-faildə və *a*-məfulda) həyata keçirilir. Dəricədə isə, bu qısa saitlər fonoloji qarşılıqlıq yaratmadığına görə, fail və məfulların növ əlaməti baxımından morfoloji differensiasiyası aradan qalxır: *mberrəd* (II)-soyudulmuş və soyudan. I babın fail və məfulu tam şəkildə yaranaraq növ fərqi tam əks etdirə bilər: *fa:həm*-anlayan: *məfhu:m*-anlaşılan. Fail və məfulların yarandığı düzəltmə bablara II, III, V və VI bablar da daxildir. IV babın fail və məfulları yoxdur. Maraqlı nüanslardan biri odur ki, kökü IV baba gedib çıxan *məsləm*-müsəlman və *mu:mən*-mömün failləri belə dialektə müstəqil leksik vahidlər kimi qəbul edilərək babla əlaqəsini tamamilə itirmiş sayılır [8, s.67]. Sadə, heç bir əlavəsi olmayan ad qrupu sözlər üçün CCVC modeli çox xarakterik olub böyük bir qrup isimləri, I bab məsdərlərini, keyfiyyət və fiziki nöqsan bildirən sifətləri, habelə elativi əhatə edir. Təbii ki, haqqında danışdığımız ad qruplu sözlərin ədəbi dildə daha fərqli modellərdə təzahür etməsinə baxmayaraq, dialekt nitqindəki xarakterik dəyişikliklər fonetik səviyyədə özünü göstərərək ədəbi dildən bizə məlum olan həmin modellərin son nəticədə CCVC formatında əks olunmasına gətirib çıxarmışdır. Hətta bu model xalis dialekt modeli kimi xarakterizə olunur. Məs., *qolb*-ürək, *jənb*-yan, *jməl*-dəvə, *jarh*-yaralanma (məsdər), *la'b*-oyun (məsdər), *kdəb*-yalan danışma (məsdər), *hmar*-qırmızı, *zraq*-göy, *kəhəl*-qara, *tqal*-daha ağır, *ktar*-daha çox, *brəd*-daha soyuq və s. CVC-modeli məhsuldarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, bu vəzn üzrə II kök samiti ج və ح olan, habelə kök hərflərindən biri həmzə olan kifayət qədər isim və I bab məsdəri təzahür edir: *ba:b*-qapı, *mu:l*-ağa, *u:d*-ağac, *no:m*-yuxu, *ju:* 'aclıq və s. Naqis köklərdən daha çox CCV modeli üzrə isim, sifət və I bab məsdərlərinin yarandığını müşahidə etmək olar: *šta*-yağış; qış, *dwa*-dərman, *hlo*-şirin, *şfa*-müalicə və s. Dialektə habelə genişləndirilmiş köklərə malik isim modelləri də geniş intişar tapmışdır. Ca:CVC modeli üzrə isimlər (əsasən substantivləşmiş I bab failləri), böyük bir qrup sifət, habelə sıra sayları təzahür edir: *a:ləm*-alim, *ra:təb*-maaş, *ja:həl*-cahil, *sa:kət*-susqun, *ğa:li*-baha, *wa:* 'ar-cətin, ağır və s. CCV:C modeli üzrə isimlər, məsdər və böyük bir qrup sifətlər yaranır: *ktə:b*-kitab, *fto:r*-səhər yeməyi, *lsa:n*-dil, *nda:m*-utanc hissi, *jwa:r*-qonşuluq, *kbi:r*-böyük, *jdi:d*-yeni. CCV:Ca üzrə müənnəsə olub müzəkkər parellərə malik və malik olmayan isimlər və məsdərlər yaranır: *bla:sa*-yer, *ğna:ya*-mahnı, *qra:ya*-qıraət, *qdu:ma*-qocalma, *rhu:ba*-yumşaqılıq və s. CVCCV:C dialektə en geniş yayılmış modellərdən biridir. Bu forma üzrə əsasən peşə və sənət bildirən isimlər, sifətlər, xüsusilə də, boş köklərdən sifətlər yaranır: *bəmma:i*-bəmma, *kəb-*

bo:t-palto, *'auwa:m-üzən*, *xədda:m-ışləyən* və s. Dəricədə ədəbi dillə müqayisədə daha çox *kiçiltmə* modelləri mövcuddur. Cci(e)yyVC modelinə əsasən üçsamitli köklərdən müzəkkər isimlər və sifətlərin kiçiltmə forması yaranır: *ktiyyib-* kitabça, *sğeyyer-* bapbalaca. Müənnəs sözlərdən həmin modelin sonuna *-a* artırmaqla müvafiq nəticəni almaq olar. Boş və naqis köklərdən kiçiltmə ismi yaradılarkən müvafiq fonetik dəyişikliklər qaçılmazdır: *fwiyyer-* siçancığaz, *bwiyyit-* çox kiçik bir otaq və s. CCi:CVS(Cci:CCa) üzrə əsasən 4 kök samitlilərdən və əlavə samitlər hesabına IV samiti qazanmış sözlərdən kiçiltmə şəkli yaranır: *mni:şər-* kiçik mişar, *bri:m-la-* kiçik çəllək və s. CCi(e):wC çox geniş yayılmış dialekt modelidir: *qte:wət-* çox kiçik bir pişik, *sxe:wən-* az dərəcədə isti və s. CCi:Ci: (CCi:Ci:yya) modeli sonu *-i* ilə bitən sözlərdən kiçiltmə şəklini yaradır: *kri:si-* kiçik stul, *zre:biyya-* çox kiçik bir xalça. Sadaladıqlarımız kiçiltmə modellərinin ən geniş yayılmışı və ən işlək olanıdır [8, s.72-73]. Lakin başqa modellərin də olduğunu istisna etmək olmaz. Belə ki, şəxs adlarının salındığı kiçiltmə formaları modellərin sayının daha artıq olmasına işarət edir. Məsələn, *Fatima* adının kiçiltmə formalarının çoxluğu diqqəti cəlb edir: *Fto:ma*, *Fattom*, *Fatto:ma*, *Fatna*. [m] prefiksi bir sıra isim modellərinin yaranmasına xidmət edir ki, bu modellər də ədəbi dildəki zaman-məkan, alət bildirən isimlərin, habelə müxtəlif leksik mənalı sözlərin formalaşmasında iştirak edir: mVCCVC(mCVCCa): *markəb-* gəmi, *mağrəb-* Məğrib, *məşvər-* hökumət evi, *m'i:şa-* yaşam, yaşam səviyyəsi. Sifətin müqayisə dərəcəsinin dialektdə ifadə tərzlərini nəzərdən keçirək: adi dərəcədə olan sifət+müqayisəni ifadə edəcək müvafiq ön qoşma: *xu:ya kbi:r* 'aleyya—Qardaşım məndən böyükdür. Üstünlük dərəcəsinin ifadəsində isə adi dərəcədə olan sifətə arıqlı əlavə olunur: *xti: j-jmi:la fi:hom*—Bacım onların arasında ən gözəlidir. Nümunələrdən də göründüyü kimi ərəb ədəbi dilində dərəcələrin yaranmasına xidmət edən الفعل، الافعل، أفعل və s. müvafiq modellər [2, s.146; s.166] dialekt nitqində işlənmə əhatəsindən çıxaraq öz aktuallığını itirir. Müqayisə dərəcəsi təsviri yolla da ifadə oluna bilər: bu zaman dərəcələyə bilməyən sifətdən sonra *ktar* və ya *qall* sözləri işlənir: *şahbi 'ayyan ktar mənmi:*—Dostum məndən daha yorğundu. mVCCV:(a, u, i):C—modeli üzrə müəyyən sifətlər, alət bildirən isimlər, I bab feillərinin məfulları yaranır: *mədyə:n-* borclu, *məşka:k-* çübhə içində olan, *məsdu:d-* bağlı, qapalı, *məff-i-* söndürülmüş və s. Dəricənin əsas xüsusiyyətlərindən biri [a] prefiksli sözlərin mövcudluğudur. Bu cür sözlərin bir qismi bərbər dilindən alınmalar, digər bir qismi isə müxtəlif mənşəli (əsasən ərəb) sözlərin bərbərləşməyə məruz qalması nəticəsində yaranan sözlərdir: *əta:y-* çay sözünün ya ispan dilindəki *té*, ya da ingilis dilindəki *tea*—dən yarandığını təxmin etmək olar. Suffiksləri olan isim modelləri də diqqəti cəlb edir. CvCCa:n modeli üzrə həm sifətlər, həm isim, həm də I bab məsdərləri yarana bilər: *səkra:n-* sərxoş, *'arya:n-* lüt-üryan, *bənya:n-* tikinti, *rədda:n-* cavab hərəkəti. Bu modelə malik məsdərlərin leksik mənası qeyri-müəyyən olub müstəqil işlənmir və mütləq tamamlığın yaranmasına xidmət edir. [i] suffiksinin olduğu sözlər dəricədə xüsusi yer tutur. Bu suffiks vasitəsilə yetəri sayda nisbi sifətlər yaranır ki, onların da çoxu substantivləşməyə məruz qala bilər: CVCCi: *jəb-li-* dağlı, *'arbi-* ərəb, bədəvi; CCVCi: *ihu:di-* yəhudi, *rma:di-* kül rəngi; Cca:iCi: *hşa:işi-* narkoman; CCa:CCi: *hwa:nti-* baqqal; CVCCiyya—dan müxtəlif mücərrəd isimlər və konkret isimləri bildirən sözlər yaranır: *'aqliyya-* ağıl, *şətwiyya-* qış dövrü, *zərbiyya-* xalça. [i] suffiksi ilə yanaşı [-a:ni], [-a:niyya], [-a:wi] suffikslərindən də geniş şəkildə istifadə olunur. Belə ki, [-a:ni] vasitəsilə əsasən məkan və ya zaman daxilində obyektin mövqeyini dəqiqləşdirən sifətlər yaranır: *wəšta:ni*—orta, mərkəzi, *bərra:ni-* xarici, əcnəbi. [-a:niyya] vasitəsilə müənnəs sifət göstəricisinə dəlalət etməyən mücərrəd isimlər yarana bilər: *nasra:niyya-* xristianlıq.

Cins məsələsi də dialektə üzərində durulması vacib olan qrammatik nyüanslardan biridir. Bu məsələdə dialekt və ədəbi dil arasında oxşarlıq diqqəti cəlb edir. Dəricədə müzəkkərlə bağlı yeniliklərə də rast gəlinir: bərbər prefiksi [a]-nın olduğu bütün sözlər müzəkkərə aid edilir: *adkok-* xozruz [1, s.73]. Müənnəsə gəlinə, demək olar ki, burada da ədəbi dilə aid sonluqlar mövcuddur. Tələffüzdə öz əksini tam tapmayan təməbutə birləşmə və ya bitişən əvəzliliklə işlədildikdə bərpa olunur. Məs., *jri:da-qəzət*; *jri:dat əl-ələm*—“Əl-ələm” qəzeti. Maraqlı məqamlardan biri ədəbi dildə müzəkkərdə olmasına baxmayaraq, “t” samiti ilə bitən sözlər də dəricədə müənnəsə aid edilir: *ze:t-* yağ, *sa:ru:t-* açar. Habelə, dialektə qadın cinsinə [t] başlanğıc prefiksində malik olan bərbər modelləri ilə düzələn isimlər də aiddir. Dialektə cinsə görə ad qruplu sözlərin formalaşması prosesi ədəbi dillə müqayisədə daha intensiv xarakter daşıyır. Ədəbi dildə qadın cinsinə aid olub, lakin xüsusi göstəriciyə malik olmayan sözlər dialektə müəyyən əlavələr qəbul edərək onların hesabına tam şəkildə müənnəsliyini təsdiqləmiş olur: *dırs-darsa-* kök diş; *kəbd-kəbda-* qaraciyər və s. [10, s.54].

Həm ədəbi dildə, həm də Mərkəş dialektində üç kəmiyyət forması— mufərə, təsniyə və cəm formasında təzahür edir. Dəricədə mufərə sözlərin xüsusi morfoloji göstəricisi yoxdur. Ədəbi dildə tam şəkildə öz əksini tapan təsniyə müvafiq *-ə:ni* və *-eyni* şəkilçiləri hesabına ad qruplu sözlərdən yaranır [7, s.120-121]. Dialektə isə, əvəzlilik və feillərdə yoxa çıxmış bu kəmiyyət forması isimlərdə də az-az hallarda istifadə olunur ki, bu zaman da hal kateqoriyası sıradan çıxdığı üçün yalnız bir şəkilçidən—*a:in*—dən istifadə olunur. Xüsusi şəkildə bədənin cüt üzvlərini bildirən sözlərdə biz klassik təsniyəni görürük: *u:dən-u:dna:in-2* qulaq; *idd-idda:in-2* əl. Əsasən isə təsniyənin ifadəsi üçün dəricədə əsl *zauç*-a gedib çıxan və cütlüyü ifadə edən *ju:j* sözündən istifadə olunur. Bu zaman *ju:j* və aneksiyon [d] hissəciyindən istifadə olunur: *ju:j d-ər-rja:l* [12].

Məlum olduğu kimi, cəm şəkli iki yolla— düzgün və sınıq cəmlə yaranır [4, s.89]. Ədəbi dildə xarici cəm sözlərin sonuna ت و ت و ت şəkilçilərinin əlavəsi ilə düzəlir ki, bunlar da yiyəlik və təsirlik hallarda ت و ت و ت for- masını alır. Bu şəkilçilərdən I-si müzəkkər, II-si isə müənnəs adların cəm şəkilçisidir [9, s.202]. Mərkəş dialektində isə düzgün cəmin suffiksləri daha rəngarəng olub [-i:n], [-a:t], [-a], [-a:n]-ı ehtiva edir. [-i:n]-dən

əsasən müxtəlif sifətlərin və substantivləşməyə məruz qalmamış fail və məfulların cəmini yaratmaq üçün istifadə olunur: *mrīd-mrī: di:n-xəstələr; meyyit-meiti:n-ölülər*. [-a:t] suffiksi müənnəsdə olan sifət və substantivləşmiş fail və məfulların cəmi üçün keçərlidir: *jmi:la:t-gözəllər; mərkaniyya:t-varlılar* və s. Habelə, bu suffiksdən kiçiltmə formasında və müzəkkərdə olan bir sıra isimlərin cəmini yartmaq üçün də istifadə olunur: *bni:ta-bni:ta:t- qızçıqazlar; jwa:b-jwa:ba:t-cavab, məktub; nha:r-nha:ra:t-gün, günorta*. Alınma sözlərin cəmində də eyni sonluğa müraciət olunur: *bi:ro-bi:rowa:t-kabinet, byüro*. [-a] suffiksi *fə ‘a:lun- CVCCa:C* modelində olan peşə və sənət bildirən isimlərin cəmi, substantivləşərək sənət və peşə mənalı sifətlərin cəmi üçün istifadə olunur. [a:n] sonluğu isə daha çox bərbər dilinin təsiri yüksək olan dağlıq ərazilərdə yaşayan əhəlinin nitqində müzəkkər isimlərin cəmini düzəltməyə xidmət edərək nadir cəm forması sayılır: *aqrab-aqorba:n-palma yarpaqlarından çanta; agwa:l- agula:n-təbil*. Daxili cəm modellərinə gəlincə, ədəbi dildə də onların sayı kifayət qədər çoxdur. Dəricədə hansı modellərin daha çox işlək olduğunu təyin etmək ayrıca elmi araşdırma tələb edir. Müxtəlif mənbələrdə gördüyümüz daxili cəm modelləri də dialektə olanları tam şəkildə əks etdirmir. Daxili cəm modelləri arasından CCVC, CVCCa, Cca:C, CCu:C, Ccu:Ca, CVCCa:C, CVCCa:n, CCa:iC, Cca:CVC və s. göstərmək olar.

Tədqiqatçılar ərəb ədəbi dilində üç artikl növünün olduğuna işarət edir: müəyyənlik artıqlı (prepozitiv *əl* və ya *l*), qeyri-müəyyənlik artıqlı (postpozitiv *n*) və sıfır artikl (artiklin yoxluğuna işarət) [4, s.163]. Bu üç formanın hamısının Mərakeş dialektində mövcud olmasına baxmayaraq onlar ədəbi dildən fərqli olaraq müəyyən spesifik dəyişikliklərə məruz qalır. Müəyyənlik artıqlı dialektə də ədəbi dildəki funksiyasını yerinə yetirir. Müəyyənlik artıqlının ədəbi dildə şəmsiyyə hərfi ilə başlayan sözlərdə assimilyasiyaya uğraması dialektə də öz aktuallığını qoruyub saxlayır: belə ki, 14 şəmsiyyə hərfinin sırasına cingiltili frikativ [j] da daxil olur [6, s.55]. Dəricədə müəyyənlik artıqlı 4 formada [-lā:], [-lə:], [-əl:], [-l-] şəklində təzahür edir. Bu da onun işlənmə mövqeyindən asılıdır. Ədəbi dildən də məlum olduğu kimi, bir sıra hallarda artıqlın işlənməsinə zərurət qalmır. Qeyd edilməlidir ki, dialektə [a] və [t] ilə başlayan bərbər modeli ilə başlayan sözlər, habelə bir sıra ayrı-ayrı sözlər müəyyən sayılır: *bi:bi:-hinduşka, səksu-kuskus, bəllarəj-aist* və s. [8, s.87]. Qeyri-müəyyənliyi ifadə etmək üçün *wa:həd* sayından törəmiş prepozitiv *wa:həd*-dan istifadə olunur. *Wa:həd* sözünün artıqlı sözlə işlənərək yenə də qeyri-müəyyənliyi bildirdiyi situasiyalara da rast gəlmək olar. Qeyri-müəyyənliyi ifadə etmək digər bir vasitə olaraq *شيء* sözündən törəmiş *şi* sözünü də göstərmək olar. Bu qeyri-müəyyənlik göstəricisi həm tək, həm də cəmdə olan sözlərin önündə gələ bilər. Lakin *şi*-ni tam şəkildə qeyri-müəyyənlik artıqlı hesab etmək mümkün deyildir. Belə ki, o sözə əlavə leksik çalarlar da qatır: *waş ‘indu: şi ‘aud?’* - Onun (hər hansı bir) atı varmı?

NƏTİCƏ: Saylara gəlincə, burada ədəbi dillə bir çox qrammatik məsələlərdə ümumi müştərəklik diqqəti cəlb edən əsas məqamlardandır. İlk növbədə miqdar sayları üzərində duraq. Bir sayı *wa:həd* və *wa:həd* kimi təzahür edərək uzlaşan təyini söz birləşməsinə yaradır və eyni hal ərəb ədəbi dilinə də məxsusdur [7, s.169]: *şahbi: ‘indu: wuld wa: həd (bənt wa: həd)*—dostumun bir oğlu (bir qızı) vardır. 2-*juu:j*, 3-*tlə:ta*, 4-*rəb’a*, 5-*xemsa*, 6-*səttə*, 7-*seb’a*, 8-*tmanyə*, 9-*t(ə)s’u:d*, 11-*‘aşra*. 2 sayının tərkibi element kimi çıxış etdiyi digər hallarda *tnə:n*-sözündən istifadə olunur [8, s.89]. 11-*hda:ş*, 12-*tna:ş*, 13-*təltə:ş*, 14-*rbā’ta:ş*, 15-*xəmsta:ş*, 16-*setta:ş*, 17-*sbā’ta:ş*, 18-*tmənta:ş*, 19-*tsā’ta:ş* şəklində təmsil olunur. 30-90 çərçivəsində onluqların yaradılması üçün təkliklərin sonuna [-i:n] artırılır. 20 sayı 10 sayının sonuna [-i:n] artırmaqla yaranır. Yüzlüklər isə *mya-100* sözünün təkliklərə əlavə edilməsi yolu ilə yaranır və ədəbi dildən yaranma şəklinə görə demək olar ki, fərqlənmir: *tlə:t mya-300*, *rbā’mya-400*, *xəmsmya-500*, *sittmya-600* və s. 200 sayı 100 sayının təsniyəsi şəklində təzahür edir: *mya:ta:yn*. Min sayı *a:ləf*, minliklər isə təkliklərdən sonra min sayının cəmdə işlədilməsi ilə yaranır: *3000-tlə:t a:la:f*, *4000-rbā’a:la:f* və s. 2000 sayı min sayının təsniyəsi şəklində təzahür edir: *a:-lfa:yn*. Mürəkkəb sayların yaradılması ədəbi dildəki ilə demək olar ki, eynidir. Sıra saylarına gəlincə isə, II-X sayları Ca:CVC modeli üzrə yaranır: *ta:ni*, *ta:lət*, *ra:ba’*, *xa:məs*, *sa:dəs*, *sa:bə’*, *ta:mən*, *ta:sə’*, *a:şər*. I sayı *ouwəl* şəklində olub ədəbi dildən fərqlənmir. Bu qrup saylar uzlaşan təyin rolunda çıxış etdiyinə görə cinsə və kəmiyyətə görə dəyişə bilərlər: *tə:nyə* II müənnəs, *tə:ny:i* II-lər cəm.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əhmədov S.M. Ərəb dilinin dialektləri və İraq dialekti ilə İraq-türkman dili arasında əlaqə. Bakı, 2017, 216 s.
2. Məmmədov Ə.Ə. Ərəb dili. Bakı: “Zərdabi LTD MMC”, 2014, 712
3. Məmmədova K.Ə., Əkbərova T.Ə. Ərəb dili. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 408s.
4. Габучан Г.М. К проблеме артикля в арабском литературном языке//Сб. Проблемы общего и частного языкознания. Москва, 1960, стр.160-178
5. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва: Восточная литература, 2001, 592 с.
6. Завадовский Ю.Н. Арабские диалекты Магриба. Москва: Издательство «Восточной Литературы», 1962, 105 с.
7. Ковалев А.А., Шарбатов Г.Ш. Учебник арабского языка. Москва: Издательство «Восточная литература» РАН, 2004, 751 с.
8. Кямилиев С.Х. Марокканский диалект арабского языка. Москва: Издательство «Наука», 1968, 132 с.
9. الشیخ مصطفى العالین. جامع الدروس العربیة: فی ۲ اجزاء، الجزء الثالث، صیدا، بیروت، المكتبة محمد شفیق، الدارعة المغربیة.
10. المجال نوار د بین الامازیغیة والعربیة. الرباط: مطبعة المعارف.
11. http://www.telquel-online.com/archives/474mage_culture2_474.shtml
12. https://www.hmong.press/wiki/Moroccan_Arabic

الجديد، 1111، 1111ص.

Тарана Акрам гызы Акбарова

БГУ. Факультет востоковедения. доктор философии

taranaakbarova.valiyeva@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0000-1260-8249>

**Особенности имен существительных, прилагательных и числительных в
Марокканском диалекте арабского языка
(в сравнительном аспекте с литературным языком)**

Резюме

Статья посвящена особенностям имен существительных, прилагательных и числительных в Марокканском диалекте арабского языка. Мы рассматриваем все нюансы сопоставляя их с литературным языком. Несмотря на сходство с литературным языком во многих нюансах, берберский язык имеет большое влияние на формирование диалекта. В дариже много моделей заимствованные из берберского языка. В отличие от литературного языка неопределенность имен выражается разными способами. В дариже определенный артикль имеет 4 формы: [-lǎ:], [lǎ-], [ǎl-] и [l-]. Суффиксы правильного множественного числа отличается разнообразием: [-i:n], [-a:t], [-a] и [-a:n]. Некоторые имена мужского рода в диалекте считаются именами женского рода.

Ключевые слова: диалект, арабский литературный язык, имя существительное, имя прилагательное, имя числительное, модели

Tarana Akram qizi Akbarova

BSU.Faculty of Oriental Studies. Ph.D.

taranaakbarova.valiyeva@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0000-1260-8249>

**Peculiarities of the noun, the adjective and the numeral in Moroccan dialect
of Arabic language (in comparison with arabic literature language)**

Summary

This article is about the peculiarities of the noun, the adjective and the numeral in Moroccan dialect of Arabic language. We investigate all nuances in comparison with literature language. Despite similarities with literature language in many nuances, berber language still has a great influence on formation of the dialect. There are a lot of models borrowed from berber language in darija. Unlike literature language vagueness of names is expressed by different ways. Definite article in darija has 4 forms: [-lǎ:], [lǎ-], [ǎl-] and [l-]. The suffixes of regular plural form are diverse: [-i:n], [-a:t], [-a], [-a:n]. Some words of masculine gender are considered feminine gender in Moroccan dialect.

Key words: dialect, arabic literature language, the noun, the adjective, the numeral, models

Rəyçi: prof.N.N.Məmmədov

Şəlalə Məmmədşayid qızı Bünyadzadə

Bakı Dövlət Universiteti, İngilis dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının baş müəllimi, shalalabunyadzade@gmail.com, +994 51 457 39 77

<https://orcid.org/0009-0001-4792-1101>

shalalabunyadzade@bsu.edu.az

TƏRCÜMƏDƏ İTƏNLƏR? QLOBAL İNGİLİS DİLİNİN
MƏDƏNİYYƏTƏ TƏSİRİ

XÜLASƏ: Son onilliklərdə ingilis dili yalnız beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də qlobal mədəniyyətin, iqtisadi gücün və texnoloji inkişafın aparıcı dili kimi formalaşmışdır. Bu dilin yayılması qlobal əlaqələrin güclənməsinə, elmi biliklərin və texnologiyanın sürətlə paylaşılmasına imkan yaratmaqla yanaşı, digər dillərin və mədəniyyətlərin geriləməsinə səbəb olur.

Azərbaycan kontekstində ingilis dilinə maraq artması əsasən ölkənin qlobal iqtisadi-siyasi integrasiyası və müasir təhsil siyasəti ilə bağlıdır. Lakin bu maraq bəzən ana dilinə olan münasibətin zəifləməsi ilə nəticələnir. Gənclər və valideynlər arasında ingilis dilini bilmək sosial status və intellektual üstünlük kimi qiymətləndirilir ki, bu da ana dilinin praktik istifadəsini və mədəni dəyərlərin qorunmasını çətinləşdirir. Təhsil sistemində ingilis dilinə üstünlük verilməsi və bəzi təhsil müəssisələrində Azərbaycan dilinin formal xarakterə malik olması milli dilin sosial funksiyalarının məhdudlaşmasına səbəb olur [2; 5].

Dil və mədəniyyət arasında ayrılmaz əlaqə nəzərə alınaraq, ana dilinin qorunması milli kimliyin və mədəni özünüdərkini davamlılığı üçün vacibdir. Azərbaycanda çoxdillilik siyasətinin gücləndirilməsi, ana dilində təhsil və mədəni məzmunun inkişafı, həmçinin dövlət və ictimai qurumların yerli dilin təşviqinə dair səyləri bu istiqamətdə önəmli addımlardır.

Açar sözlər: qlobal ingilis dili, mədəni dominantlıq, dil imperializmi, Azərbaycan dili, təhsil siyasəti

GİRİŞ: Son onilliklərdə ingilis dili yalnız beynəlxalq münasibətlərin əsas dili kimi deyil, həm də qlobal mədəniyyətin və iqtisadi dinamikanın ayrılmaz bir parçası kimi formalaşmışdır. Əvvəllər əsasən Britaniya İmperiyası və sonradan ABŞ-ın siyasi və iqtisadi təsiri ilə məhdudlaşan bu dil, bu gün praktiki olaraq dünyanın hər yerində mövcuddur – istər elm və texnologiya, istərsə də sosial media və pop-kültür kontekstində [3]. Məsələn, dünya üzrə elmi nəşrlərin təqribən 80%-i məhz ingilis dilində yayımlanır. Beynəlxalq təşkilatların və texnologiya şirkətlərinin rəsmi dili də əksər hallarda ingiliscə olur. Bu isə deməkdir ki, qlobal miqyasda tanınmaq, təsir göstərmək və inkişaf imkanları əldə etmək üçün ingilis dili bilmək artıq seçim deyil, zərurətə çevrilir.

Lakin bu prosesin müsbət tərəfləri ilə yanaşı, bir sıra ciddi suallar da ortaya çıxır. Belə ki, ingilis dilinin bu qədər geniş və sürətli yayılması, digər dillərin və mədəniyyətlərin arxa plana keçməsinə səbəb olur. Bu fenomen dil və mədəniyyət baxımından "simvolik imperializm" kimi də dəyərləndirilir [4]. Yerli dillərin zəifləməsi, ana dilində təhsil imkanlarının azalması və gənclər arasında dil identifikasiyasının dəyişməsi kimi sosial-mədəni nəticələr artıq bir çox ölkələrdə müşahidə olunmaqdadır. Burada əsas məsələ odur ki, ingilis dili bilmək mədəni müxtəlifliyi artırmaq yerinə, bəzən onu məhdudlaşdıran bir hegemon gücə çevrilir.

Azərbaycan kontekstində bu vəziyyət xüsusilə diqqətəlayiqdir. Son 20 ildə xarici dillərə, xüsusilə də ingilis dilinə artan maraq ölkənin qlobal iqtisadi sistemə integrasiyası və müasir təhsil tendensiyaları ilə bağlıdır. Təhsil Nazirliyinin 2022-ci ildə təqdim etdiyi hesabatda göstərilir ki, ölkədə ingilis dili fənninə olan tələbat bütün digər xarici dillərdən xeyli yüksəkdir və orta məktəblərdə tədris olunan əsas ikinci dil kimi geniş yayılıb. Bu, əlbəttə ki, Azərbaycanın beynəlxalq əməkdaşlıq potensialını artırır və gənclərin rəqabət qabiliyyətini yüksəldir.

Lakin bu müsbət mənzərənin arxasında müəyyən narahatedici tendensiyalar da mövcuddur. Gənclər arasında ingilis dilini bilmək artıq sadəcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də sosial status və intellektual üstünlük göstəricisinə çevrilmişdir. Valideynlər, xüsusilə paytaxtda və iri şəhərlərdə, övladlarını ingilis dilli məktəblərə yazdırmağa üstünlük verirlər. Nəticədə bəzi uşaqlar ana dili olan Azərbaycan dilində sərbəst və zəngin ünsiyyət qura bilmirlər. Bu isə bir xalqın mədəni yaddaşına, ədəbi mirasına və identitetinə təsirsiz ötüşmür [2].

Təəssüf ki, bu problem təkcə fərdi seçimlərlə məhdudlaşmır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bir çox özəl universitet və şirkətlərdə ingilis dili bilməyənlərin əmək bazarında uğur qazanması çətinləşib. Bu da milli dilin sosial-funksional sahələrdə sıxışdırılmasına gətirib çıxarır. Belə bir mühitdə, ingilis dilinə üstünlük verilməsi, zamanla ictimai təbəqələr arasında dil əsaslı fərqliliklərin yaranmasına səbəb ola bilər.

Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, bu məqalədə əsas diqqət qlobal miqyasda ingilis dilinin yayılmasının mədəni nəticələrinə, Azərbaycanın bu kontekstdəki mövqeyinə və ana dilinin qorunması üçün hansı tədbirlərin zəruri olduğuna yönəlcəkdir.

Qlobal ingilis dilinin mədəni dominantlığı

İngilis dili, artıq təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də bir hegemon mədəniyyət daşıyıcısı kimi fəaliyyət göstərir. Məsələn, internetdəki məlumatların 50%-dən çoxu ingilis dilindədir, bu isə digər dillərdə resurs axtaran istifadəçilər üçün ciddi məhdudiyyət yaradır [1]. Hətta çoxmillətli korporasiyalar belə işçi heyəti ilə ünsiyyətdə yalnız ingilis dilini tələb edir. Nəticədə, "lokal" dillərin istifadəsi daralır və bu, dillərin assimilyasiyası ilə nəticələnir [4].

[3] qeyd edir ki, bu proses həm də mədəniyyətlərin qloballaşdırılması fonunda onların özəlliklərinin sıradan çıxmasına səbəb olur. Mədəni tərcümələrdə anlamların tam çatdırılmaması, yerli simvolların universal

məna ilə əvəz olunması dərin mədəni itkilərə gətirib çıxarır. Bu isə bütöv bir cəmiyyətin özünüifadə imkanlarının məhdudlaşması deməkdir.

Azərbaycan kontekstində ingilis dilinin yayılması

Azərbaycanda ingilis dili 1990-cı illərdən bəri əsas xarici dil kimi inkişaf etdirilir. Ölkənin Qərbə inteqrasiya strategiyası çərçivəsində bu dilə olan tələbat getdikcə artmışdır [5]. Dövlət proqramları vasitəsilə müəllim hazırlığı, dərsliklərin yenilənməsi və xarici kurslarla əməkdaşlıq genişləndirilmişdir. Bu müsbət meyllərlə yanaşı, bəzi təhlükələr də ortaya çıxmışdır.

Məsələn, bir çox təhsil müəssisələrində Azərbaycan dili yalnız formal dərs fənni kimi qalıb, halbuki şagirdlər daha çox ingiliscə oxuyur, yazır və düşünürlər. Bu vəziyyət şəxsən iştirak etdiyim təlimlərdə və tələbələrle söhbətlərdə dəfələrlə özünü göstərmişdir. Bəzi tələbələr “mən Azərbaycan dilində fikrimi tam ifadə edə bilmirəm” kimi fikirlər səsləndirirlər ki, bu, artıq dərinləşmiş dil kimliyi böhranından xəbər verir.

Mədəni özünüdərk və ingilis dilinin təsiri

Dil, yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də kimliyin formalaşma vasitəsidir. Bir xalqın dünyaya baxışı, düşüncə tərzı və sosial münasibətləri onun dilində əks olunur. İngilis dilinin geniş yayılması isə yerli dillərdə bu baxış bucaqlarının zəifləməsi və standartlaşdırılmış düşüncə modellərinin formalaşmasına gətirib çıxarır [4].

Məsələn, Azərbaycanda bəzi valideynlər övladlarının ana dilində deyil, yalnız ingilis dilində düşünməsinə müasirlik əlaməti hesab edirlər. Bu isə uşaqlarda dərin mədəni bağların qurulmasını çətinləşdirir. Bu vəziyyət yalnız dilin yox, eyni zamanda dəyərlərin də itməsi ilə nəticələnə bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, ana dilində yüksək səviyyədə təhsil alan şəxslər daha güclü mədəni identitet və sosial bağlılığa sahib olur [2].

Çıxış yolları və tövsiyələr

İngilis dilinin müsbət imkanlarından faydalanmaqla yanaşı, yerli dillərin qorunması və təşviqi üçün də ciddi addımlar atılmalıdır. Aşağıdakı istiqamətlər bu balansın təmin edilməsində əhəmiyyətli ola bilər:

1. Təhsil sistemində çoxdilliliyin rəsmi siyasətə çevrilməsi və Azərbaycan dilində tədrisin keyfiyyətinin artırılması.
2. Ana dilində kontent (kitab, film, sosial media) istehsalının dəstəklənməsi və təşviqi.
3. Dövlət orqanları və media qurumlarının yerli dillərin istifadəsində nümunəvi yanaşma sərgiləməsi.
4. İngilis dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin də global məkanda təbliğ olunması (məsələn, Azərbaycan dilində Wikipedia məqalələrinin artırılması, tərcümə təşəbbüsləri və s.).

İngilis dili XXI əsrin reallığıdır və bu dilin öyrənilməsi, əlbəttə, bir çox imkanlar açır. Amma bu imkanlar milli dəyərlər və mədəni kimlik bahasına əldə olunmamalıdır. Azərbaycan üçün ən uyğun yanaşma həm ingilis dilindən effektiv şəkildə faydalanmaq, həm də ana dilini və mədəni özünüdərkimizi qorumaq balansını qurmaqdır. Bu balansı təmin etmək isə yalnız hökumət və təhsil sisteminin deyil, bütün cəmiyyətin məsuliyyətidir.

Ədəbiyyat

1. British Council. (2013, April 10). Is English a form of linguistic imperialism? Voices Magazine. <https://www.britishcouncil.org/voices-magazine/english-form-linguistic-imperialism>
2. Mammadova, T. Exploring English Language Teaching in Post-Soviet Era Countries: Perspectives from Azerbaijan. – Routledge. – 2020.
3. Mikanowski, J. (2018, July 27). Behemoth, bully, thief: How the English language is taking over the planet. The Guardian. <https://www.theguardian.com/news/2018/jul/27/english-language-global-dominance>
4. Phillipson, R. Linguistic Imperialism. – Oxford University Press. – 1992.
5. Shafiyeva, Ü., Kennedy, S. English as a foreign language in Azerbaijan: English teaching in the post-Soviet era. English Today, – 2010. 26(1), – p. 9-14. <https://doi.org/10.1017/S0266078409990629>

Шалала Мамедзаид Буньядзе

Бакинский Государственный Университет, старший преподаватель кафедры английского языка
shalalabunyadzadeh@gmail.com, +994 51 457 39 77
<https://orcid.org/0009-0001-4792-1101>
Шалалабуньядзе@bsu.edu.az

Что теряется в переводе? Влияние глобального английского языка на культуру РЕЗЮМЕ

В последние десятилетия английский язык стал не только средством международного общения, но и ведущим языком глобальной культуры, экономической мощи и технологического прогресса. Его распространение способствует укреплению глобальных связей и быстрому обмену научными знаниями и технологиями. Однако это также приводит к упадку других языков и культур.

В азербайджанском контексте рост интереса к английскому языку связан в первую очередь с глобальной экономико-политической интеграцией страны и современной образовательной политикой. Однако этот интерес порой ослабляет отношение к родному языку. Среди молодежи и родителей знание английского часто рассматривается как показатель социального статуса и интеллектуального превосходства, что затрудняет практическое использование родного языка и сохранение культурных ценностей. Приоритет английского языка в системе образования и формальный статус азербайджанского языка в некоторых учебных заведениях ограничивают социальные функции национального языка [2; 5].

Учитывая неразрывную связь языка и культуры, сохранение родного языка является необходимым для поддержания национальной идентичности и культурного самосознания. Усиление политики многоязычия в Азербайджане, развитие образования и культурного контента на родном языке, а также усилия государственных и общественных институтов по продвижению местного языка являются важными шагами в этом направлении.

Ключевые слова: глобальный английский, культурное доминирование, лингвистический империализм, азербайджанский язык, образовательная политика

Shalala Mammadzayid Bunyadzade

Baku State University, Head Teacher, Department of English (for natural sciences),

shalalabunyadzadeh@gmail.com, +994 51 457 39 77

<https://orcid.org/0009-0001-4792-1101>

Shalalabunyadzade@bsu.edu.az

WHAT IS LOST IN TRANSLATION? THE IMPACT OF GLOBAL ENGLISH ON CULTURE

Abstract

In recent decades, English has emerged not only as a tool for international communication but also as the leading language of global culture, economic power, and technological advancement. Its widespread use facilitates stronger global connections and rapid dissemination of scientific knowledge and technology. However, this expansion also contributes to the decline of other languages and cultures.

In the Azerbaijani context, the growing interest in English is primarily linked to the country's global economic-political integration and contemporary educational policies. However, this interest sometimes leads to the weakening of attitudes toward the mother tongue. Among youth and parents, proficiency in English is often perceived as a marker of social status and intellectual superiority, which complicates the practical use of the native language and the preservation of cultural values. The prioritization of English within the education system and the formal treatment of Azerbaijani in some institutions contribute to the narrowing of the social functions of the national language [2; 5].

Considering the inseparable relationship between language and culture, the preservation of the mother tongue is essential for sustaining national identity and cultural self-awareness. Strengthening multilingual policies in Azerbaijan, developing education and cultural content in the native language, and state and civil efforts to promote the local language are important steps in this regard.

Keywords: *global English, cultural dominance, linguistic imperialism, Azerbaijani language, education policy*

RƏYÇİ: *dos. E.Vəliyeva*

Ульвия Расим Бабаева

Азербайджанский университет языков

<https://orcid.org/0009-0000-6100-8784>e-mail: ulviyya-babayeva@mail.ru

К ВОПРОСУ О РЕТЕНТИВНОЙ И СЕМАНТИЧЕСКОЙ ТЕНДЕНЦИЯХ СЛОВЕСНОГО УДАРЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ: Вопрос постановки места словесного ударения в современном английском языке остаётся актуальным как для теоретической фонетики, так и для практики преподавания данного языка, поскольку как справедливо подчёркивает П. Роуч, «фонетические правила постановки словесного ударения для изучения английского языка иногда оказываются настолько трудными, что на много проще выучить место ударения в каждом слове, чем разучивать множество правил со всеми исключениями» [5, с. 76].

В частности, тот факт, что английский язык характеризуется свободным или разноместным ударением, делает определение места акцентации в каждом конкретном слове довольно сложным. Помимо этого, оно ещё и подвижное, что даёт ему возможность менять свое положение в разных формах слова и его производных. Но, вместе с теми особенностями, «учёт ряда типологических, фонетико - фонологических и морфологических факторов способствует решению этой задачи с большей степенью вероятности» [1, с. 122].

Ключевые слова: главное и второстепенное ударения, акцент притягивающие и акцент фиксирующие суффиксы, сложные слова, конститутивная функция ударения

ВВЕДЕНИЕ Среди широко распространённых и ключевых закономерностей, оказывающих сильное воздействие на размещение ударения, в основном, привлекают внимание так называемые ретентивная и семантическая тенденции. Каждая из них выполняет ведущую функцию в обеспечении естественности, ритмической организованности и правильности восприятия устной спонтанной речи. Основной задачей данной научной статьи является тщательное исследование механизмов и условий реализации ретентивной и семантической тенденций с целью выявления их роли в организации акцентно-ритмических моделей в современном английском языке.

Ретентивная или сохраняющая тенденция отражается в том, что производные или изменённые формы слова сохраняют место акцентуации, характерное для базовой или корневой формы исходного слова. К примеру, эта тенденция наблюдается в таких парах, как:

reason | 'ri:zn | *причина* - *reasonable* | 'ri:znəbl | *разумный*;

wonder | 'wʌndə | *чудо* - *wonderful* | 'wʌndəfʊl | *чудесный*;

money | 'mʌni | *деньги* - *moneyless* | 'mʌnɪls | *безденежный*.

Аналогичное удерживание ударения содействует логической связности и фонологической стабильности отдельных слов внутри лексических слово семей, проявляя внутреннюю структуру лексической системы языка. Оно также облегчает узнавание слов и помогает предсказуемости их артикуляции в устной речи.

Часто встречаются такие случаи, когда главное ударение исходного слова сохраняется в производном в виде второстепенного, а главный акцент делается на слог, предшествующий суффиксу. Это, в основном, случаи, когда между ударными слогами имеются два безударных. Это значит, что значительную роль в определении места и градации ударения также имеет количество слогов. Например:

character | 'kærɪktə | *характер* - *characteristic* | 'kærɪktə'rɪstɪk | *особенность*;

organize | 'ɔ:gənaɪz | *организовать* - *organization* | ɔ:gənaɪ'zeɪʃən | *организация*; *peculiar* | pɪ'kju:lɪə | *особенный* - *pecularity* | pɪ'kju:lɪ'ærɪti | *специфичность*;

experiment | eks'perɪment | - *experimentation* | eks'perɪmen'teɪʃn | *эксперимент*.

Но здесь уместно отметить, что иногда ретентивная тенденция противоречит так называемой ритмической, которая «характеризуется постоянным стремлением периодически чередовать ударные и безударные слоги» [3, с. 481]. Согласно ритмической тенденции слово *characteristic*, производное от *character*, мы должны произносить как | kə'ɪktə'rɪstɪk |, что считается неправильным вариантом.

Вопреки этому, в противоречие ритмической и ретентивной тенденцией первая часто превалирует, так как в большинство случаев мы встречаем подобное распределение основного и второстепенного ударения. Например:

observe | əb'zə:v | *наблюдать* - *observation* | ɒbzə'veɪʃən | *наблюдение*;

advantage | əd 'vɑ:ntɪdʒ | *преимущество* - *advantageous* | ædvən'teɪdʒəs | *courage* | 'klʌrɪdʒ | *мужество* - *courageous* | kə'reɪdʒəs | *смелый*.

Во всех приведённых выше примерах положение главного ударения в какой то мере связано с типом суффикса, который может играть немаловажную роль в организации акцентной модели. Хотя пока ещё нет хорошей основы для установления регулярных правил, фонетисты очень часто отмечают зависимость места ударения в английских словах от характера словообразовательного суффикса и

считают её одним из морфологических факторов.

В учебниках о практической фонетике суффиксы по отношению к словесному ударению делятся на три следующие группы. К первой группе относятся нейтральные исконно английские суффиксы, ни как не влияющие на место ударения. Например:

remove | rɪ'mu:v | ступень, шаг - *removal* | rɪ'mu:vəl | *перемещение*;
love | lʌv | *любовь* - *lovable* | 'lʌvəbl | *милый, приятный*;
build | bɪld | *строить* - *building* | 'bɪldɪŋ | *здание, строение*.

Во вторую группу включают так называемые акцент притягивающие суффиксы, которые потенциально привлекают главное ударение к себе, в таких словах, как:

mountain | 'maʊntɪn | *гора* - *mountaineer* | 'maʊntɪ'nɪə | *альпинист*;
picture | 'pɪktʃə | *картина* - *picturesque* | 'pɪktʃə'resk | *живописный*;
refuge | 'refju:dʒ | *убежище* - *refugee* | 'refju:'dʒi: | *беженец, беглец*.

Случаи, когда ударение тяготеет к суффиксу фонетисты называют антисипативной тенденцией. К третьей группе относятся акцент фиксирующие словообразовательные суффиксы, которые обычно закрепляют ударение на слоге, предшествующем ему. Например:

chaos | 'keɪɔs | *хаос, беспорядок* - *chaotic* | keɪ'vɪk | *хаотический*;
curious | 'kjʊəriəs | *любопытный* - *curiosity* | kjʊə'rɪsɪti | *любопытность*;
perfect | 'pɜ:fɪkt | *совершенный* - *perfection* | pɜ:'fɛkʃən | *совершенствование*.

Если «в слове имеются несколько суффиксов, акцентно-ритмическая структура слова определяется согласно характеру последнего из них» [2.с. 246]. К примеру:

familiar | fə'mɪljə | *близкий, хорошо знакомый*;
familiarity | fə'mɪljə'rɪti | *близость, близкое знакомое*;
familiarization | fə'mɪljəraɪ'zeɪʃən | *ознакомление, осваивание*.

Но, как отмечалось выше, словообразовательные суффиксы не твердо прикреплены к выше данным группам. Иногда их характер зависит от количества слогов в данном слове. Например, суффиксы *-ate*, *-ize*, *-ise* и *-y* считаются акцент притягивающими, когда глаголы состоят из двух слогов, в таких словах как *dictate* | dɪk'tet | *диктовать*; *baptize* | bæp'taɪz | *крестить*; *advise* | əd'vaɪz | *советовать*; *reply* | rɪ'plai | *отвечать*.

Однако анализируемые суффиксы в составе глаголов, состоящих из трёх или более слогов, фиксируют главное ударение на третьем слоге: *compromise* | 'kɒmprəmaɪz | *пойти на компромисс или соглашение*; *actualize* | 'æktʃʊəlaɪz | *делать актуальным, осовременить*; *certify* | 'sɜ:tɪfaɪ | *выдавать свидетельство, диплом*; *nominate* | 'nɒmɪneɪt | *выставлять, предлагать кандидата*.

Следующим примером может служить суффикс *-ment*, который обычно является нейтральным при образовании имён существительных: *govern* | 'glʌvən | *управлять* - *government* | 'glʌvən'mənt | *управление*; *develop* | dɪ'veləp | *развиваться* - *development* | dɪ'veləp'mənt | *развитие*; *agree* | ə'gri: | *соглашаться* - *agreement* | ə'gri:mənt | *соглашение*. В то время как, этот же суффикс считается акцент притягивающим в глагольных формах типа, *implement* | ɪmplɪ'mənt | *выполнять, осуществлять*; *torment* | tɔ:'mənt | *мучить, причинять боль*; *comment* | kə'mənt | *комментировать, объяснять*.

Это фонетическое явление интерпретируется связанностью корневой морфемы глаголов, иными словами, неспособностью к самостоятельному употреблению. Отсюда следует, что преимущество одной из акцентных тенденций часто зависит от характера или типа корневой морфемы. На основании этого было бы интересным сопоставить два следующие слова: *candidature* | 'kændɪdɪtʃə | *кандидатура* - *nomenclature* | nɒmɪnə'kleɪtʃə | *номенклатура*.

Хотя и они имеют одинаковую морфологическую структуру, они различаются по акцентно-ритмической структуре. В слове *candidature* сильный акцент делается на первый слог согласно рецессивной тенденции. А в слове *nomenclature* ударным артикулируется второй слог в связи с ритмом речи, так как корневая морфема не может быть употреблена как отдельное самостоятельное слово, в результате этого нет базы или исходного слова для ретентивного ударения.

Вторая так называемая семантическая тенденция словесного ударения выражается в учёте семантической значимости или важности морфемы по отношению к остальным менее важным морфемам данного слова. Другими словами, с помощью акцента выделяются слоги, которые имеют большой семантический и смысловоразличительный вес. Ярким примером может служить акцентирование приставок, значение которых в деривате меняют лексическое значение исходного слова. Их значение понятно современному носителю языка в отличие от так именуемых слабых приставок, утративших своё первоначальное значение. Например:

extramural | ɛk'strə'mjuərəl | *внеаудиторный*;
hyperactive | haɪpə'ræktɪv | *гиперактивный*;
ultramodern | ʌl'trə'mʊdən | *ультрасовременный*.

Помимо этого, семантическая тенденция также отражается грамматическим и смысловым функционированием слова в контексте. «Она явно наблюдается в перемене места акцентуации в за-

висимости от части речи или для дифференциации омонимичных форм»[4.с.128]. Об этом свидетельствуют наличия в английском языке огромного количества слов с одинаковым правописанием, но относящиеся к разным частям речи в зависимости от места ударения. Например:

insult | 'ɪnsʌlt | н. *оскорбление* - | ɪn'sʌlt | в. *оскорблять*;
contrast | 'kɒntrɑːst | н. *контраст* - | kən'trɑːst | в. *сравнивать*;
discourse | 'dɪskɔːs | н. *разговор* - | dɪ'skɔːs | в. *разговаривать*;
escort | 'eskɔːt | н. *охрана* - | ɪ'skɔːt | в. *сопровождать*.

В выше приведённых примерах модификация места ударения является не вспомогательным, а основным морфологическим средством различения грамматической категории признаком смысло-различительной функции словесного ударения. Присутствие таких минимальных пар доказывает тот факт, что место словесного ударения в анализируемом языке свободное и, в какой то мере, подвижное.

Кроме этого семантическая тенденция отчётливо отражается при постановке ударения в сложных словах, так как они представляют собой фонетическое, грамматическое и семантическое единство двух или более корней. Преобразование нового значения компонентов при их слиянии в составе сложных слов свидетельствует о семантическом единстве. Например, при слиянии слов *green* и *house*, *strong* и *box*, *red* и *coat*, *black* и *berry* носители английского языка имеют ввиду не *зелёный дом*, *сильную коробку*, *красное пальто* или *чёрную ягоду*.

Тут несомненным индикатором как лексического, так и фонетического единства компонентов служат место и степень ударения в сложных словах. Тут мы наблюдаем основную фонологическую функцию словесного ударения, которая заключается в том, что оно объединяет и связывает звуковой облик слова в единое целое. Эту функцию фонетисты называют конститутивной. Именно вследствие постановки ударения только в начале первого корня осуществляется слияние лексического значения двух морфем в новое слово с новым самостоятельным референциональным значением:

greenbox | 'ɡriːnhaʊs | *теплица для растений*;
strongbox | 'strɒŋbʊks | *сейф для хранения вещей*;
redcoat | 'redkəʊt | *английский солдат в красном мундире*,
blackberry | 'blækberi | *черника*.

Таким образом, при идентичном звуковом составе анализируемых выше слов, ударение только на корневом слоге первого слова формирует его как совершенно новую лексическую единицу, лексическое значение которой не совпадает с лексическим значением слов, выходящих в её состав. В большинство составных именах существительных сильно акцентируется только первый из лексических элементов, комбинируя их в одно целое слово. Во многих случаях использование соответствующего вида словесного ударения является исключительным способом дифференциации звукового облика составного слова от свободных комбинаций слов.

Когда эти слова сочетаются свободно, каждый компонент акцентируется отдельно и имеет равносильное ударение. В то время, как сложные слова, в составе которых оба корня более или менее сохраняют свои самостоятельные референционные значения, пишутся через дефис или раздельно. Аналогичные правила правописания являются доказательством того факта, что написание в некоторой мере иллюстрирует степень семантической и фонетической спаянности компонентов сложного слова.

Здесь уместно подчеркнуть, что очень часто степень самостоятельного семантического значения коррелируется со степенью его семантической значимости или информативности. При этом, элемент является более важным и семантически более весовым при условии, если он передаёт более конкретную, ограничивающую информацию, чем другой элемент.

К примеру, в устной речи такие сложные кластеры как *bus driver* | 'bʌs draɪvə | *водитель автобуса*; *tea party* | 'tiː paːti | *чаепитие*; *gas mask* | 'ɡæʃ mɑːsk | *противогаз*; *dinner set* | 'dɪnəʃet | *обеденный сервиз*; *tea set* | 'tiːset | *чайный сервиз*; *coffee set* | 'kʊfɪset | *кофейный сервиз* имеют основное ударение на первых элементах, так как они ограничивают значения вторых элементов, которые, в свою очередь, передавая более обобщённую информацию, акцентируются слабо или же утрачивают свои ударения полностью.

Согласно теории информации в спонтанной речи сильно, ярко и отчётливо выражаются наименее предсказуемые элементы. Этим же объясняется, почему в смысловых группах на уровне фразы мы в основном делаем акцент на имена существительные, прилагательные, основные глаголы и другие значимые части речи. Будучи более предсказуемыми служебные части речи не часто выделяются.

По всей вероятности, самым распространённым и легко объясняемым правилом постановки основного ударения в составе составного слова считается присутствие потенциального сравнения или контраста сопоставимым компонентом другого слова. Точнее, место ударения в сложных словах зависит от большей или меньшей возможности одного из компонентов комбинироваться с другими словами или противопоставляться им.

В качестве примера Л. А. Ладефогед приводит слова *mankind* | mən'kaɪnd | *человечество, человеческий род* и *mankind* | 'məŋkaɪnd | *мужчины, мужской пол*, сравнивая их со словом *womankind* | 'wɒməŋkaɪnd | *женщины, женский пол*. В слове | mən'kaɪnd | объединяющим ударением выделяется второй компонент, в том случае, как с ударением на первом элементе это слово противопоставляется слову | 'wɒməŋkaɪnd |.

Далее мы можем анализировать слово *violin player* | 'vaɪəlɪn pleɪə | *скрипач*, первый элемент которого коррелирует с названиями других музыкальных инструментов в таких словах, как *fute player* | 'flu:t pleɪə | *флейтуист*; *guitar player* | 'gɪtɑ: pleɪə | *гитарист*. Подобным образом, можно провести параллель между словами *daytime* | 'deɪtaɪm | *день, дневное время*, *bedtime* | 'bed taɪm | *время ложиться спать*, *nighttime* | 'naɪt taɪm | *ночь, ночное время*.

В учебниках о супrasegmentной фонетике встречаются два более простые объяснения положения ударения в сложных словах. Они оба основываются на семантико - синтаксическую связь между компонентами. Согласно первому правилу, разница в градации ударения даёт возможность различить в составных словах определяемый и определяющий компоненты. Если начальный элемент слова выполняет синтаксическую функцию определения, то главное ударение падает на второй элемент. В результате, определяемые слова оказываются слабоударными, а определяющие - сильноударными. Например:

well-planned | wel'plænd | *хорошо спланированный*;
kind-hearted | kaɪnd'ha:tid | *добросердечный*;
dark-eyed | da:k'aid | *темноглазый*.

А если первым компонентом является имя существительное, то оно обычно берет главное ударение на себя, что свидетельствует о степени слитности элементов. К примеру, в таких словах, как *sandcastle* | 'sændka:sl | *песочный замок*; *motherland* | 'mɒðələnd | *родина, отчизна*; *raincoat* | 'reɪnkəʊt | *плащ*. Тут мы можем констатировать, что чем большей степенью слитности обладает слово в сознании говорящего и слушающего, тем больше возможность его слитного написания и выделения одного главного ударения.

В итоге, проведенный в этой научной статье тщательный анализ двух основных тенденций словесного ударения в современном английском языке даёт нам необходимую ориентацию в этом вопросе. Осмысление этих тенденций имеет не только важное значение для фонетического исследования, но и для целенаправленного и продуктивного преподавания английского языка. Но эти тенденции не функционируют изолированно, а тесно взаимодействуют с другими фонологическими и грамматическими факторами. Их комплексная совокупность даёт нам возможность глубже усвоить природу английской просодии и обнаружить определённую согласованность между формой, функцией и значением при распределении ударения.

Литература

1. Буряя И.А. Фонетика современного английского языка. Москва. Издательский центр «Академия» 2009
2. Cruttenden A. Gimson's Pronunciation of English London. 2014. Press 2014..
3. Crystal D. A dictionary of linguistics and phonetics. - Blackwell., 2008
4. Ladefoged P. A Course in Phonetics. New York. Cengage Learning. 2014.
5. Roach P. English Phonetics and Phonology. - Cambridge University Press., 2009
6. Wells J. C. Longman Pronunciation Dictionary. - Pearson Education - 2008

Ülviyyə Rəsim Babayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti
<https://orcid.org/0009-0000-6100-8784>
 e-poçt: ulviyya-babayeva@mail.ru

Müasir ingilis dilində söz vurğusunun retentiv və semantik meyillərinə dair Xülasə

Bu məqalə müasir ingilis dilində söz vurğusunun yerləşməsinə təsir edən iki əsas retentiv və semantik meyillərə həsr olunub. Retentiv meyil törəmələrdə və ya müxtəlif qrammatik formalarda istifadə olunan sözlərdə əsas formadakı vurğunun yerini qoruyub saxlanılmasına səbəb olur. Semantik meyil isə, öz növbəsində, morfeimin söz tərkibində semantik dəyəri ilə bağlıdır. O, həmçinin tez-tez nitq hissələri və ya homografik sözlərin müxtəlif mənaları arasında fərqi göstərən vurğu dəyişikliklərinə səbəb ola bilər. Müəllif yuxarıda adı çəkilən meyillərin müstəqil şəkildə deyil, digər fonoloji və qrammatik amillərlə qarşılıqlı şəkildə fəaliyyət göstərdiyini vurğulayır. Onların qarşılıqlı təsiri ingilis dili prosodiyasının quruluşunu aşkar edilməsinə səbəb olur və vurğunun yerini müəyyən edərkən forma, funksiya və məzmun arasında olan tarazlığı daha dərindən anlamağa imkan verir.

Açar sözlər: əsas və ikinci dərəcəli vurğu, vurğunu cəlb edən və vurğunun yerini müəyyənləşdirən suffikslər, mürəkkəb sözlər, vurğunun konstitutiv funksiyası

Ulviya Rasim Babaeva

Azerbaijan University of Languages

<https://orcid.org/0009-0000-6100-8784>

e-mail: ulviyya-babayeva@mail.ru

On the Retentive and Semantic Tendencies of Word Stress in Modern English

SUMMARY

The article deals with two key tendencies, retentive and semantic, which affect the placement of word stress in Modern English. The retentive tendency reflects the maintenance of stress in derived and inflected words where the accent-rhythmic patterns of the root words are preserved unchanged. The semantic tendency, in its turn, is related to the semantic value of a morpheme within a word that often leads to stress shifts distinguishing between parts of speech or various meanings of homographic forms. The author emphasizes that the above-mentioned tendencies do not work in isolation, they function in connection with other phonological and grammatical factors. Their interaction discloses deeper view into the structure of English prosody and helps to understand the balance between form, function and meaning in stress assignments.

Keywords: primary and secondary stress, accent-attracting and accent-fixing suffixes, compound nouns, constitutive function

Rəyçi: dosent, f.f.d. Alırzayeva K. A.

Murtuzayeva Günay

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Xarici dillər kafedrası, müəllim.

gunay.murtuzayeva@sdu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0005-7271-877X>

“QOHUM” KONSEPTİNİN ÇOXDİLLİLİKDƏ VERBALLAŞMA

XÜLASƏ: Mədəniyyət və sosial münasibətlərin kəsişməsində Azərbaycan çoxdillilik fonunda “qohum” konseptinin verballaşması və onun müxtəlif dillərə tərcüməsi dilçiliyin aktual mövzularındandır. Burada əsas məqam odur ki, “qohum” anlayışı yalnız bioloji-ailə əlaqələrini deyil, həm də sosial, mədəni və simvolik münasibətləri dil vasitəsilə kodlaşdırır və müxtəlif dillərdə fərqli şəkildə ifadə olunur. İlk öncə “qohum” konseptinin Azərbaycan dilində formalaşan iki əsas, mühüm istiqamətlərinə nəzər yetirək:

I istiqamət: dar mənada – qan qohumluğu (ana, ata, bacı, qardaş, əmi, dayı, xala, bibi və s.)

II istiqamət: geniş mənada – nikah vasitəsilə yaranan qohumluq (qayın, baldız, qaynana, qayınata və s.), eləcə də sosial yaxınlıq, dostluq münasibətlərinin metaforik adlandırılması (“qardaş kimi dost”, “qan qardaşı” və s.).

Açar sözlər: konsepsiya, qohumluq, terminologiya, verbalizasiya, tərcümə, semantika

GİRİŞ: Çoxdillilikdə verballaşma prosesi Azərbaycan cəmiyyətində (azərbaycanca, rusca, ingiliscə, türkcə və s.) “qohum” konseptinin ifadəsinə təsir edir: Türk dillərinin müqayisəli şəkildə təhlilini aparmalı, onların fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərini müqayisə edilməlidir. Bu yanaşma, dilin inkişafını və dəyişikliklərini anlamağa kömək edir. Həmçinin qohum dillər arasında semantik paralelləri və leksik əlaqələri araşdıraraq, dilin zənginliyini və müxtəlifliyini ortaya qoyur.

1. **Azərbaycan dili** – qohumluq terminləri çoxşaxəlidir və geniş iyerarxiyanı əks etdirir. Məsələn, “xala” və “bibi” ayrı-ayrı adlarla verilir, amma ingilis dilində hər ikisi *aunt* sözündə birləşir.
2. **Rus dili** – bəzi qohumluq münasibətləri daha ümumi terminlərlə ifadə olunur (дядя həm “əmi”, həm də “dayı” deməkdir). 2, s.71
3. **İngilis dili** – qohumluq anlayışını sadələşdirərək verir, lakin metaforik sahədə “brotherhood”, “sisterhood” kimi sosial mənalandırmalar genişdir.
4. **Türk dili** – Azərbaycan dili ilə yaxınlıq səbəbindən daha çox leksik paralellər mövcuddur (qayın, baldız, elti və s.). 1, 202

Qohumluq sistemi milli mentaliteti əks etdirir. Azərbaycan dilində qohumluq terminlərinin çoxluğu ailə bağlarının və kollektivizmin güclü olduğunu göstərir. İngilis və rus dillərində sadələşmiş terminologiya isə fərdiyyətçiliyin üstünlüyünü əks etdirir. Verballaşmanın dilçilik baxımından xüsusiyyətləri semantik sahədə belə tərif etmək olar ki, “qohum” anlayışı yalnız ailə əlaqələrini deyil, həm də sosial yaxınlığı ifadə edir. Metaforik istifadə “qan qardaşı”, “ailə bağları”, “bir ananın balaları” kimi ifadələr sosial-mədəni kodu gücləndirir. Bu zaman qarşıya çıxan bir sıra tərcümə problemləri yaranır ki, buda çoxdillilikdə adekvat qarşılıq tapmaq çətin olur. Məsələn, “qayın”ın ingiliscəyə dəqiq ekvivalenti yoxdur və çox vaxt *brother-in-law* kimi ümumi qarşılıqla ifadə olunur. Azərbaycan çoxdillilik mühitində “qohum” konsepti həm leksik müstəvidə fərqliliklərlə, həm də mədəniyyətlərarası semantik yüklə verballaşır. Bu konseptin öyrənilməsi dil-mədəniyyət münasibətlərini, sosial kimliklərin formalaşmasını və interkultural ünsiyyətin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir. 1, 152-156

Azərbaycan çoxdillilik fonunda “qohum” konseptinin tərcümə problemləri həm leksik-semantik, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyət baxımından mühüm çətinliklər yaradır. Məsələn, Azərbaycan dilində qohumluq anlayışları çoxşaxəli və iyerarxikdir. “xala” – ananın bacısı, “bibi” – atanın bacısı, “əmi” – atanın qardaşı, “dayı” – ananın qardaşı.

İngilis və rus dillərində isə bu fərqlər ümumiləşdirilir: *aunt* – həm “xala”, həm də “bibi”, *uncle* – həm “əmi”, həm də “dayı”.

Bu zaman tərcümədə dəqiqlik itkisi yaranır, çünki Azərbaycan mədəniyyətində bu fərqlərin önəmi böyükdür.

“Qohum” konseptinin Azərbaycan dilində formalaşan geniş mənada olan istiqamətində Azərbaycan dilində nikah əsasında formalaşan qohumluqlar ayrıca adlarla ifadə olunur: Məsələn, “qayın”, “baldız”, “qaynana”, “qayınata”, “elti” və s. İngilis dilində isə bunların hamısı ümumi modeldə ifadə olunur: Məsələn, *mother-in-law* (qaynana), *father-in-law* (qayınata), *sister-in-law* (baldız, elti, gəlin və s.), *brother-in-law* (qayın, bacanaq və s.).

Bu zaman tərcümədə çoxmənalılıq yaranır. “Sister-in-law” deyildikdə konkret hansı qohum nəzərdə tutulduğu kontekstdən asılı olur.

Azərbaycan mədəniyyətində qohumluq münasibətləri sosial-mədəni status daşıyır, ailə bağlarının gücünü göstərir. İngilis və rus dillərində bu terminlər daha çox bioloji və hüquqi əlaqələri bildirir. Tərcümə zamanı mədəni semantikanın ötürülməsində çətinlik yaranır. Məsələn, “qohum-əqrəbə” ifadəsi *relatives* sözünə uyğun gəlir, amma bu söz Azərbaycan dilindəki geniş emosional və sosial yükü daşıyır.

Azərbaycan dilində qohumluq terminləri çox vaxt metaforik məna daşıyır: “qan qardaşı” – *sworn brother* və ya *blood brother* (amma hər zaman eyni emosional təsiri vermir), “bacı kimi dost” – *like a sister*, “qohum-əqrəbə yığıldı” – *the relatives gathered* (amma Azərbaycan dilindəki kollektiv məna zənginliyi itir). 3, 114-115

Tərcüməçi idiomatik uyğunluq axtarmalı olur, amma çox vaxt tam ekvivalent yoxdur. Azərbaycan dilində birinin “qohumu” olmaq status, yaxınlıq, etibar anlamı daşıyır. İngilis dilində *relative* daha neytral, rəsmi çalarlıdır. Tərcümədə pragmatik uyğunsuzluq yaranır: emosional-mədəni yük tam ötürülmür.

Məmməd Cəfər Cəfərovun «Seçilmiş əsərləri» kitabı Azərbaycan dilçiliyinin mühüm əsərlərindən biridir. Bu kitabda müəllifin qohum dillər, sinonimlik, zəngin leksika və terminologiyanın tarixi kimi mövzulara dair nəzəri tədqiqatları əks olunmuşdur. Əsər, Azərbaycan dilinin inkişafını və strukturunu dərinlən öyrənmək istəyənlər üçün qiymətli bir qaynaqdır. Cəfərov, türk dilləri ailəsinin müxtəlif qollarını müqayisəli şəkildə təhlil edərək, onların tarixi inkişafını və əlaqələrini araşdırmışdır. O sinonimlərin dilin zənginliyini necə artırdığını və onların mənşəyini, istifadəsini öyrənmişdir. Cəfərov, Azərbaycan dilinin leksik vahidlərini, xüsusən də dialektik və arxaizmləri təhlil edərək, dilin zənginliyini göstərmişdir həmçinin müxtəlif sahələrdə istifadə olunan terminlərin yaranma prosesi və inkişafı araşdırılmışdır. 1, s.65-67

Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun “qohum” (qohum dillər) konsepti üzərindəki tədqiqatları Azərbaycan dilçiliyində mühüm yer tutur. O, türk dilləri ailəsinin müxtəlif qolları arasındakı əlaqələri, xüsusilə Azərbaycan dili ilə digər türk dilləri arasındakı ortaq xüsusiyyətləri və fərqləri dərinlən araşdırmışdır. O “qohum” konseptini yalnız dilçilik deyil, həm də terminologiya sahəsində tətbiq etmişdir. O, müxtəlif sahələrdə istifadə olunan terminlərin yaranma prosesini və inkişafını araşdıraraq, bu terminlərin dilin strukturuna və inkişafına necə təsir etdiyini göstərmişdir.

Cəfərovun tədqiqatlarından belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu istiqamətdə tədqiqatda yalnız müqayisəli metod önəmli yer tutur. Müxtəlif dilləri müqayisə edərək, onların ortaq və fərqli cəhətlərini müəyyən edilməlidir. Bu yanaşma, dilin inkişafını və dəyişikliklərini anlamağa kömək edir. Bu səbəbdən tərcümədə kontekstual izah, şərhli tərcümə və ya adaptasiya strategiyası tez-tez tələb olunur.

NƏTİCƏ: Ümumiyyətlə, Azərbaycan çoxdillilik fonunda “qohum” konseptinin tərcümə problemləri məsələsi dilçilikdə aktual mövzulardandır. Çünki Azərbaycan dilində qohumluq anlayışı çox geniş, iyerarxik və mədəniyyətə sıx bağlıdır, məsələn, ingilis dilində isə daha sadələşdirilmiş formada təqdim olunur. Bu da bir sıra tərcümə çətinliklərinə yol açır.

Ədəbiyyat:

1. Məmməd C.C. «Seçilmiş əsərləri» - Nəşriyyat: Çinar-Çap, - 1974, -216 s.
2. Kunin, A. V. (1996). *Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazika*. Moskva: Vysshaya Shkola. — 381 s.
3. Vinogradov, V. V. (1977). *Lexikologiya i leksikografiya*. Moskva: Nauka. — 312 s.
4. Baker, M. (2018). *In Other Words: A Coursebook on Translation* (3rd ed.). London & New York: Routledge. — 332 s.
5. Newmark, P. (1988). *A Textbook of Translation*. London: Prentice Hall. — 292 s.
6. Nida, E. A. (1964). *Toward a Science of Translating*. Leiden: E.J. Brill. — 331 s.

Murtuzayeva Gunay

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Xarici dillər kafedrası, müəllim.

gunay.murtuzayeva@sdu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0005-7271-877X>

The “Kinship” Concept in the Multilingual Verbalization Process: Translation Challenges

SUMMARY

This article presents a comprehensive analysis of the “kinship” concept in Azerbaijani, focusing on its functional, semantic, and translational dimensions. It delineates two primary interpretations: Narrow sense: Blood-related kinship (e.g., mother, father, sister, brother, maternal aunt, paternal aunt, maternal uncle, etc.). Broad sense: Relations arising through marriage (such as in-laws like *qayın* [brother-in-law], *baldız* [sister-in-law], *qaynana* [mother-in-law], *qayınata* [father-in-law], *elti* [sister-in-law]), as well as metaphorical social kinship (e.g., “blood brother”, “friend like a sister”).

The study addresses how these distinctions particularly prominent in Azerbaijani are often flattened or generalized when translated into other languages due to linguistic and cultural constraints. For instance, Azerbaijani distinguishes between “xala” (maternal aunt) and “bibi” (paternal aunt), while English uses *aunt*, and Russian uses *дядя* for both “əmi” and “dayı” (uncles) resulting in a loss of semantic precision and cultural nuance.

The research employs a comparative-analytical method, examining the lexical and semantic renderings of the kinship concept across Azerbaijani, Russian, English, and Turkish. It scrutinizes differences at the phonetic, grammatical, and semantic levels to systematically identify the structural discrepancies and the resulting gaps in translation.

The findings highlight that Azerbaijani expresses kinship relations with specificity and hierarchy contrasting with English and Russian, where such distinctions are subsumed under generalized terms like *aunt*, *uncle*, or *in-law*, thus eroding cultural and semantic depth. The metaphorical expressions such as “qan qardaşı” (“blood brother”) carry rich emotional and cultural resonance that may be inadequately conveyed in other languages. Consequently, the study underscores the necessity of contextual explanations, adaptive strategies, and

annotated translations (e.g., footnotes or adapted equivalents) in translation to preserve the original emotional and cultural load.

The article's academic contribution lies in illuminating the interplay between language, culture, and identity within a multilingual context. It showcases how comparative analysis, especially among Turkic languages, reveals crucial semantic and terminological parallels and divergences thus enriching our understanding of intercultural translation and verbalization dynamics.

Keywords: concept, kinship, terminology, verbalization, translation, semantics

Murtuzayeva Günay

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Xarici dillər kafedrası, müəllim.

gunay.murtuzayeva@sdu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0005-7271-877X>

Резюме

Концепт «родство» в процессе многоязычной вербализации: Проблемы перевода

В данной статье представлен комплексный анализ концепта «родство» в азербайджанском языке с акцентом на его функциональные, семантические и переводческие аспекты. Выделяются два основных толкования: Узкий смысл: кровное родство (например, мать, отец, сестра, брат, тётя по материнской линии, тётя по отцовской линии, дядя по материнской линии и т. д.). Широкий смысл: отношения, возникающие через брак (например, родственники по браку, такие как qayın [зять], baldız [золовка], qaynapa [свекровь], qaynata [свёкор], elti [золовка]), а также метафорическое социальное родство (например, «кровный брат», «друг как сестра»). В исследовании рассматривается, как эти различия, особенно заметные в азербайджанском языке, часто сглаживаются или обобщаются при переводе на другие языки из-за лингвистических и культурных ограничений. Например, в азербайджанском языке различаются слова «xala» (тётя по материнской линии) и «bibi» (тётя по отцовской линии), в то время как в английском языке используется слово «aunt», а в русском — «дядя» как для «əmi», так и для «dayı» (дяди), что приводит к потере семантической точности и культурных нюансов.

В исследовании используется сравнительно-аналитический метод, изучающий лексические и семантические интерпретации концепта родства в азербайджанском, русском, английском и турецком языках. В исследовании рассматриваются различия на фонетическом, грамматическом и семантическом уровнях для систематического выявления структурных расхождений и возникающих в результате пробелов в переводе. Результаты исследования показывают, что в азербайджанском языке родственные отношения выражаются с особой специфичностью и иерархичностью, в отличие от английского и русского языков, где подобные различия подразумеваются в рамках обобщенных терминов, таких как «тётя», «дядя» или «свояк», что размывает культурную и семантическую глубину. Метафорические выражения, такие как «qan qardaşı» («кровный брат»), несут в себе глубокий эмоциональный и культурный резонанс, который может быть неадекватно передан в других языках. Следовательно, исследование подчёркивает необходимость контекстуальных пояснений, адаптивных стратегий и аннотированных переводов (например, сносок или адаптированных эквивалентов) при переводе для сохранения исходной эмоциональной и культурной нагрузки.

Научный вклад статьи заключается в прояснении взаимодействия языка, культуры и идентичности в многоязычном контексте. В ней показано, как сравнительный анализ, особенно среди тюркских языков, выявляет важные семантические и терминологические параллели и расхождения, тем самым обогащая наше понимание межкультурного перевода и динамики вербализации.

Ключевые слова: концепт, родство, терминология, вербализация, перевод, семантика

Günəl Cəlilova

Azərbaycan Dillər Universiteti
https://orcid.org/0009-0005-5500-410X
calilova.gunel.y@sabah.edu.az

EFFEKTİV NİTQDƏ PROSODİYANIN ROLU

XÜLASƏ: Bütün dünyada fiziki cəlbədicilik və ya dadlı yemək standartları eyni olmadığı kimi xarizmatik nətiq anlayışı da bütün ölkələr üçün eyni ola bilməz. İnsanın “xarizmatik modeli” cəmiyyətdə qazanılmış mədəniyyət, gender stereotipləri və ritorika ənənələrinin təsirinə məruz qalır. F.Biadsı və başqaları amerikalı, fələstinli və İsveçli eksperiment iştirakçılarının ərəb natiqlərin siyasi çıxışlarını xarizma baxımından qiymətləndirdiyi təcrübələrin nəticələrini müqayisə edir.

Açar sözlər: qeyri-verbal nitq, prosodiya, fundamental tezlik, səsə yüksəkliyi

GİRİŞ: *Natiqlik və xarizma.* Müqayisə göstərir ki, ABŞ amerikalıları daha sürətli və daha yüksək səsle danışan, lakin eyni zamanda daha müxtəlif/dinamik səs səviyyəsinə malik olan ərəbdilliləri daha xarizmatik qiymətləndirir. Fələstinlilər, əksinə, bu keyfiyyətlərə daha az həssaslıq göstərirlər. İsveçli subyektlər daha yüksək fundamental tezliyə və daha aşağı standart səpməyə malik ərəb natiqlərini daha xarizmatik qiymətləndiriblər.

Liderliyin müəyyənəşdirilməsi, öyrədilməsi və tətbiqi zamanı xarizma müzakirələrin və tədqiqatların sevimli mövzusu olmuşdur. Xarizmatik nitq bacarıqları təkcə iş həyatında və karyera inkişafında deyil, həm də gündəlik həyatda faydalı ola bilər: tanışlıq, tədris, müzakirə, mübahisə zamanı və s. Antonakis və başqaları müəyyən etdiyi kimi, xarizma qabaqcadan emosiya yüklü, dəyərlərə əsaslanan, simvolik liderlik signalı verən cihazdır [2, səh.2]. Dilçilik və fonetika ilə yanaşı, xarizmanın anlaşılması sosial elmləri, siyasət elmlərini, biznes elmlərini, psixologiyanı (sosial, şəxsiyyət və təşkilati), həmçinin biologiya, estetika, media elmi, fizika və pedaqogikanı əhatə edir. İnsanların uğur qazanmaq, kütlələri necə idarə etməyi və insanları necə inandırmaq məftun etməyi öyrənmək istəyi fonetistləri xarizmatik nitq öyrətmək üçün alət və üsullar hazırlamağa ruhlandırdı. Fonetik tədqiqat xarizma anlayışını akustik-prosodik cəhətdən araşdırdı və bununla da onu ölçülə bilən və öyrədilə bilən məsələyə çevirdi.

R ritorik vasitələr xarizmanın əsas komponentlərindən biridir. R ritorika ilk dəfə Aristotel tərəfindən “inandırmaq üçün mövcud vasitə” kimi təsvir edilmişdir. Bu vasitələr klassik Romada qanunlara uyğunlaşdırılmışdır və o vaxtdan öz auditoriyasına effektiv şəkildə təsir etmək üçün natiqlər, yazıçılar və siyasətçilərin hazırlanmasında qərb təhsilinin mərkəzi hissəsi olmuşdur [2, səh.2].

Lakin ritorika standartları universal deyil, bunlar az və ya çox spesifik mədəni xüsusiyyətlərdən təsirlənir. R ritorika fəlsəfə, din, etika, psixologiya, siyasət və sosial münasibətlərlə qarşılıqlı təsirdədir və onlardan ayrılmazdır. Qərb ritorikasının irsi Aristotel və Sisonun doktrinalarına borcludur. Eynilə, Çin ritorikasının irsi də əsrlər boyu Çin mədəniyyətindən keçən konfutsiçilik, buddizm və taoizm tellərinə borcludur. Məsələn, argument inandırma vasitəsi kimi Qərb ritorikasının əsas tərkib hissəsi kimi xidmət edir. Bununla belə, Çin ritorikasında argument - bəlağət anlayışı kimi - ciddi şəkildə rədd edilir, çünki “bu, mübahisə ilə, şişirdilmiş fərqlərlə, qarşılıqlı anlaşmanın azalması ilə, harmoniyanın pozulması ilə eyniləşdirilir” [2, səh.2].

Müsəlmanlar da çox güclü şifahi ənənəyə malikdirlər. Əslində, peyğəmbərlər Allahın sözünü çatdırmaq və insanları dinə dəvət etmək üçün ritorik vasitələrdən istifadə edirdilər. Allahın peyğəmbəri bəlağəti və aydın nitqi ilə məşhur idi. Dinləyicilər qeyd ediblər ki, dini liderlər qısa cümlələrdən təşkil olunmuş sadə dildə danışır və çoxlu səssiz fasilələrlə çıxış edirlər. Bu ritorik strategiyalar dinləyicilərin diqqətini saxlamaq, eləcə də münasibət qurmaq məqsədilə mövzunu məqbul etmək üçün vasitə kimi baxılır [2, səh.3]. Bir sözlə, ritorika ənənəsi xarizmatik natiqin necə səslənməsinə dair stereotiplərə təsir edən əsas qüvvələrdən biridir.

Nitqi təsirli edən qeyri-verbal vasitələr

Bir insana nitq söyləyərkən baxdıqda yaxud onu dinlədikdə ünsiyyətdə iki fərqli hissəni ayırmaq olar: danışanın nə dediyi və necə dediyi, başqa sözlə desək, mesajın məzmunu və forması. Bu şəxsin bir şeyi necə söyləməsi və ya mesajın forması qeyri-verbal ünsiyyət adlanır və bu, ən azı, nitqin məzmunu qədər vacibdir. Bədənimizin hər bir hissəsinin, hər hərəkətinin, üz ifadəsinin və ya tonunun dəyişməsinin bir mənası var. Əslində, beynimiz natiqin üzünə və hərəkətlərinə baxmaqla və ya səsini dinləməklə millisaniyələrlə nitq haqqında təəssürat yarada bilir.

M.Knapqeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin təsnifatını təqdim etdi. Bu komponentlər kinesika (jestlər, hərəkətlər və duruş), paralingvistik xüsusiyyətlər (səs ilə əlaqədar), proksemika (məkan və məsafə), fiziki təmas (toxunma), insanların fiziki xüsusiyyətləri (dəri rəngi...), bəzək əşyaları (paltar, zərgərlik...) və ətraf mühit faktorlarıdır (fiziki şəraitlə əlaqədar) [4, səh.2]. Bunlar arasında nitqin auditoriya tərəfindən qəbul edilməsində ən böyük fərq yaradan kodlar kinesika və vokallıqdır. Buna görə də bu araşdırmada bu iki kateqoriyaya diqqət yetirəcəyik.

Dediklərimizin keyfiyyətini gücləndirmək, emosiyaları, münasibət və niyyəti çatdırmaq, ünsiyyət axını tənzimləmək, əlaqə yaratmaq və digər insanlarla rəy bildirmək üçün bədənimiz və səsimizdəki dəyişikliklərdən istifadə edirik. Natiqlərin öz səslərindən və jestlərindən necə istifadə etməsi tamaşaçını cəlb etmək, diqqət cəkmək və müxtəlif emosiyalar oyatmaq üçün çox vacibdir.

Sosial münasibətlərimizdə səsimiz böyük rol oynayır. Onu necə istifadə etdiyimizə prosodiya deyilir.

Prosodiya qeyri-verbal ünsiyyətdə çox vacibdir, çünki danışarkən istifadə etdiyimiz xüsusiyyətlər toplusunu təmsil edir. Səs bizim alətimizdirsə, prosodiya metaforik olaraq ifa etdiyimiz mahnı ola bilər [4, səh.2]. Prosodiya ünsiyyətdə mühüm rol oynayan elə bir lingvistik komponentdir ki, o, nətiqin qavrayışına və mesajların koqnitiv emalına təsir edir. E.Rodero və başqaları reklamlardakı səs tonunu dəyişdirən strategiyaların dinləyicilərin diqqətini artırdığını və reklamların daha yaxşı yadda qalmasına xidmət etdiyini təcrübə ilə nümayiş etdirdi [5]. Onlar göstərdi ki, aşırı olmayan dərəcədə emfatik intonasiya ən təsirli və etibarlı hesab edilir, daha çox diqqəti cəlb edir. xüsusilə geniş diapazonlu tonlar və ya qalxan konturlar auditoriyanın diqqətini daha yaxşı cəlb edir. Bununla belə, bu variasiyalar vacib olsa da, həddindən artıq sayda variasiya keyfiyyətə mənfi təsir göstərə bilər, çünki bu, şişirdilmiş və ya qeyri-təbii səslənə bilər. Buna görə, aşırı dərəcədə olmayan variasiyalar ən yaxşı seçim ola bilər [4]. Bunun əksinə, səs tonunda dəyişiklik olmasa, nitq monoton və sönük səslənə bilər; beləliklə, daha az təsirli və az cəlbəddici effect yaradar. Prosodiyadan irəlidə ayrıca başlıq altında daha geniş bəhs edəcəyik.

Prosodiya kimi jestlər də mesajın qavranılması və məlumatın ötürülməsində vacib rol oynayır. Bu hərəkətlər adətən nitqi müşayiət edir. Ekman və Frisen (1969) görə, jestlərin beş növü var: illüstratorlar (semantik məzmunu çatdırıran), emblemlər (şərti işarələri təmsil edən), tənzimləyicilər (danışqı axınına nəzarət edən), emosional displeylər (duyguları ifadə etmək üçün) və adapterlər (əlaqə və toxunma) [4, səh.3]. Əl hərəkətləri, xüsusən də illüstratorlar və tənzimləyicilər leksik və semantik məlumat mübadiləsinə kömək edir. Buna görə də, onların istifadəsi, xüsusilə onların olmaması ilə müqayisədə, qavrayış və koqnitiv emal üçün faydalıdır.

Qavrama üçün jestlərdən istifadə edən insanlar daha təsirli, inandırıcı, etibarlı, dominant, ekstrovert, ünsiyyətçi və dürüst hesab edilir. Koqnitiv emal sahəsində bəzi tədqiqatlar göstərmişdir ki, bu jestlər qavrama və anlama, diqqət, yaddaşı yaxşılaşdırır, emosional reaksiyaları stimullaşdırır və diskursun məzmununu aydınlaşdırır bilər (Graham and Argil, 1975; Rayzboro, 1981; Hostetter, 2011; Kelli və başqaları, 2015; Darq və başqaları, 2019). Bu müəlliflər jestlərin fərqli istifadə tezliyini müqayisə etdikdən sonra belə nəticəyə gəlmişdilər ki, jestlərdən orta tezliklə istifadə ən təsirli və etibarlı kimi qəbul edilib və iştirakçıların diqqətini və bədənin aktivliyini artırır. Lakin bu araşdırmanın təhlil etdiyi kimi, jestlərin sayı ilə yanaşı, bu əl hərəkətlərinin intensivliyi də təsiredici amil ola bilər. Hər iki əlini eyni vaxtda hərəkət etdirən insan danışarkən yalnız bir əlini yumşaq bir şəkildə hərəkət etdirən şəxsə daha ifadəli hesab edilə bilər. Bununla belə, səs tonunun yüksəkliyində olduğu kimi, jestlərin istifadəsində həddindən artıq intensivlik şişirdilmiş görünə bilər və auditoriyanın diqqəti yayındırır bilər. Beləliklə, jestlərin orta intensivliklə istifadəsi ən yaxşı strategiyadır. Çox yüksək tezlikli jestlər tamaşaçıların diqqətini yayındırır bilər, az tezlikli jestlər isə əhəmiyyətli emosional reaksiya verə bilməz.

Prosodiyanın menaya sehrli təsiri

Sürətlə inkişaf edən ünsiyyət dünyasında təkcə nə dediyimiz deyil, onu necə dediyiniz də önəmlidir. İntonasiya, nitqdə tonun qalxması və enməsi, mesajımızı adidən qeyri-adiyə çevirə bilən güclü vasitədir. Bu paraqrafda biz ünsiyyətdə intonasiyanın əhəmiyyətini və bu bacarığı mənimsəməyin daha çox təsirli danışmağımıza necə kömək edə biləcəyini araşdıracağıq.

İntonasiya leksik və qrammatik strukturlardan kənar mənə və emosiya çatdıraraq mesajımızın tonunu təyin edir. İstər təqdimat edərkən, istər auditoriya qarşısında çıxış edərkən səsimizin tonu mesajımızın necə qəbul olunduğunu formalaşdırır bilər. Nətiqin səsi özünə arxayın səsləndə o, nitqi ilə diqqəti cəlb edə və inam aşılaya bilər, isti, empatik ton isə əlaqə və anlamı gücləndirə bilər. İntonasiya nüanslarına yiyələnməklə, mesajımızın nəzərdə tutulan şəkildə auditoriamızla rezonans doğurmasını təmin edə bilirik.

İnformasiya əldə etməyin çox asan olduğu bir dövrdə tamaşaçıların diqqətini çəkmək və saxlamaq asan iş deyil. İntonasiya dinləyicinin diqqətini mesajımıza yönəltməkdə mühüm rol oynayır. Dinamik, cəlbəddici çatdırılma təkcə diqqəti cəlb etmir, həm də mesajın çatdırıldıqdan sonra uzun müddət yadda qalmasını təmin edir. İstər üz bəuz, istərsə də virtual danışmadan asılı olmayaraq, intonasiya sənətinə yiyələnmək auditoriyanın diqqətli saxlamaq üçün vacibdir.

Effektiv ünsiyyət təkcə məlumat ötürmək deyil, həm də auditoriyanızla münasibət qurmaq və mənəli əlaqələri gücləndirməkdir. İntonasiya güclü münasibətlər qurmaq üçün vacib olan istilik, səmimiyyət və etibar hissi yaratmağa kömək edə bilər. Empatiya çatdırmaq üçün səsimizi modulyasiya etməklə, biz münasibət qura və insanlararası əlaqələri gücləndirə bilirik. İstər yeni mühitdə şəbəkə qurarkən, istər həmkarlar ilə əməkdaşlıq edərkən və ya komandaya rəhbərlik edərkən, istərsə də işçilərə rəy bildirərkən intonasiya vasitəsilə emosional reaksiya bacarığı bizə müsbət nəticələr əldə etməyə kömək edə bilər.

Belə ki, ünsiyyətdə intonasiyanın əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirmək vacibdir. İntonasiya sənətini mənimsəməklə, təsirli danışmaq, emosional reaksiya çatdırmaq, diqqəti cəlb etmək, münasibət qurmaq və liderliyi gücləndirmək bacarığımızı yüksəldə bilirik. İstər təqdimat zamanı, istər geniş auditoriya ilə görüşdə, istərsə də təkbətək söhbətlərdə iştirak edərkən, səsimizi modulyasiya etməyimiz mesajımızın necə qəbul olunduğuna və qavranıldığına güclü təsir edə bilər.

Nətiqin effektiv dil istifadəsi dinləyicilərin münasibətinin müsbət yaxud mənfi dəyişikliyinə səbəb ola bilər. Konkret olaraq, nitq tempi, əsas tezlik və səs tonunun dəyişməsi kimi prosodik nitq atributları mənənin

etibarlılığı və qəbul edilən səriştəkimi periferik işarələrə təsir edə bilər və bununla da inandırma ehtimalı modeli ilə əlaqələndirilə bilər.

Nitqin sürəti : Tədqiqatçılar nitq sürətindəki fərqlərin auditoriyanın nəticə münasibətinin dəyişikliyinə necə təsir etdiyinə diqqət yetirmişdirlər. Yüksək nitq sürətinin mesajın inandırıcılığına müsbət təsiri bir çox təcrübələrdə aşkar edilmişdir. Yüksək nitq tempi nətiqin daha çox bilik, zəka və təcrübəyə malik olduğunu göstərə bilər. Məsələn, Çaroenruk və Olson yüksək nitq sürətinin mənbənin etibarlılığı və mənbənin yüksək reytingi ilə əlaqəli olduğunu aşkar etdilər [3, səh.11].

Digərləri nitq tempinin mənbə səriştəsi və dominantlıq kimi periferik işarələrə təsirini araşdırmışdılar. Məsələn, müəyyən edilmişdir ki, nitq sürətinin azalması subyektlərin daha az səriştəli səsəlməsinə səbəb olur (Smit və başqaları, 1975). Həmçinin, Berger, Nibur və Pipers (2017) nitq sürətinin artmasının nətiqin xarizmatik qəbul edilməsinə, mesajın çatdırılma gücünə və ümumiyyətlə mənbə gücünə təsir etdiyini müəyyən etmişdir. Bununla belə, onlar nitqin tempinin çox sürətli olmasının da nitqin effektivinə mənfi təsirini vurğulayırlar[3, səh.11].

Bütövlükdə, cari ədəbiyyat göstərir ki, fərdləri periferik işarələr vasitəsilə münasibət dəyişikliyinə inandırmaq istəyən marketoloqlar nitq sürətini sürətləndirməklə mesajlarının effektivliyini artırabilirlər.

Orta Əsas Tezlik: Səsin başqa bir nəzərəcarpacaq elementi yüksəklikdir. Bir sıra tədqiqatçılar aşkar ediblər ki, nətiqin səsinin “yüksəkliyi” və ya “alçaqlığı” – əsas tezlik (f0) – nətiqin auditoriya tərəfindən necə qavranılmasına təsir edir (Finberg və başqaları, 2005; Iuarson və başqaları., 2019; Zoğayb, 2019)[3, səh.12].

Siyasi şəraitdə müəyyən edilib ki, səsin əsas tezliyi aşağı olan kişi siyasi namizədlər daha yüksək səs tezliyinə malik kişi namizədlərə nisbətən seçkilərdə daha yaxşı nəticə göstəriblər. Klofstad və həmkarları (2015) aşkar ediblər ki, kişi alçaq tezlikli səsləri daha cəlbedici, daha güclü və daha dominant kimi qəbul edilir. Qadın səslərinə gəlincə, yüksək tezlikli səslər daha cəlbedici hesab olunur, aşağı tezlikli qadın səsləri isə dominant kimi qəbul edilir[3, səh.13].

Çox vaxt hesab edilir ki, güclü qəbul edilən səslər (yəni aşağı fundamental tezlik) daha az mənfi idrak reaksiyalarına səbəb olur və reklamlarda daha xoşagələn münasibət yaradır. Ümumilikdə, aşağı fundamental tezlikli nitqin mənbə gücü, mənbə üstünlüyü və qəbul edilən səriştə kimi məhsul mərkəzli videolarla əlaqəli periferik siqnallara müsbət təsir etdiyi düşünülür [3, səh.13].

Orta fundamental tezlik və mənbənin etibarlılığı qavrayışları arasındakı əlaqəyə dair qarışıq nəticələr aşkar edilmişdir. O'Konnor və Barkley tərəfindən aparılan araşdırmalar dinləyicilərin səs tonunu etibarlılıq işarəsi kimi istifadə etdiyini və daha yüksək səsləli nətiqləri alçaq səsləli nətiqlərdən daha etibarlı hesab etdiklərini aşkar etmişdir[3, səh.13].

Səsin yüksəkliyinin dəyişməsi: Digər tədqiqatçılar əsas tezliyin periferik siqnallara təsirinə o qədər də diqqət yetirmirlər, lakin daha çox danışanların fundamental tezliyi ətrafında səs yüksəkliyinin dəyişməsinə diqqət yetirirlər; nətiqin səs tonunun dəyişməsi. Səsin yüksəkliyinin dəyişikliyi əsas tezliyin normallaşdırılmış standart kənarlaşmasını götürməklə ölçülür. Standart kənarlaşma müəyyən bir zaman çərçivəsinin nitq pəncərəsi üzərindən götürülür. Həmin zaman kəsiyində nətiqlərin səsinin əsas tezliyindən az hərəkət qeyd edilərsə, standart sapma aşağı olacaq [3, səh.14]. Danışanlar bir neçə parametrdə yüksək və aşağı səs yüksəkliyinin hərəkətindən istifadə edə bilər. Nitqdə səsin yüksəkliyinin aşağı dəyişikliyi tez-tez monoton səslənir, yüksək dəyişiklik olan səslər isə dinləmək üçün daha əlverişli hesab olunur. Tipik olaraq, məlumatın diqqətini, qabarıqlığını və xəbər dəyərliliyini qeyd etmək üçün səs variasiyasının daha yüksək səviyyəsinə keçiddən istifadə edilir. Beləliklə, səsin yüksəkliyinin dəyişməsi dinləyicilərə mesajı başa düşməkdə kömək etmək üçün danışanlara nitqlərinə struktur işarələr əlavə etməyə imkan verir.

Bundan əlavə, yüksək səviyyəli səs dəyişikliyinə nətiqin canlılığı və xarizması qavrayışları ilə əlaqəli olduğu aşkar edilmişdir (Çun, 2002; Hinks və Edlund, 2009). Səsin yüksəkliyinin daha böyük dəyişikliyi səriştənin daha yüksək qəbul edilməsi ilə nəticələnir və daha böyük səs dəyişikliyi daha çox inandırıcılıqla əlaqələndirilir, xüsusən səs yüksəkliyinin böyük dəyişikliyi nətiqin dominantlığı və nətiqin gücü kimi periferik işarələrlə əlaqələndirilir. Digər tərəfdən, əks nəticələr əldə edilən təcrübələr də vardır. Ko və başqaları tərəfindən 2006-cı ildə aparılan bir araşdırmanın nəticələri göstərir ki, səs tonunun böyük variasiyaları nətiqin qəbul edilən səriştəsinə mənfi təsir göstərir [3, səh.14].

NƏTİCƏ: Nəziyyə təklif edir ki, daha sürətli nitq tempi, aşağı orta əsas tezlik və daha böyük səs diapazonunun dəyişməsi mənbənin etibarlılığı və nətiqin səriştəliyi və dominantlığının dinləyici tərəfindən qavranılmasına təsir göstərə bilər.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, nitqin effektivliyi təkcə leksik seçim və ya sintaktik dəqiqliklə müəyyən edilmir, prosodik xüsusiyyətlər və müşayiət olunan jestlərlə dərinlən formalaşır. Bu vasitələr mənanın vurğulanması, nitqin strukturlaşdırılması və dinləyicilərdə emosional rezonans oyatmaq üçün əsas alət kimi fəaliyyət göstərir. Prosodiyayı tamamlayan jestlər nitqin vizual genişləndirilməsi kimi çıxış edir, vurğunu gücləndirir, mücərrəd anlayışları aydınlaşdırır və nətiqin etibarlılığını təmin edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Biadys, F., Rosenberg, A., Carlson, R., Hirschberg, J., & Strangert, E. A cross-cultural comparison of American, Palestinian and Swedish perception of charismatic speech. Proc. International Conference on Speech Prosody, Campinas, Brazil, 2008, pp. 579–582.
2. Gutnyk A., Niebuhr O., Gu W. Speaker charisma analyzed through the cultural lens. In 12th International Symposium on Chinese Spoken Language Processing, ISCSLP 2021, Hong Kong, January 24–27, 2021. pp. 1–5.
https://www.researchgate.net/publication/349803943_Speaker_Charisma_Analyzed_through_the_Cultural_Lens
3. Plummers T. Prosody & Persuasion – An investigation on prosodic attributes in online video marketing content. Master thesis. p. 85. <https://amo.uvt.nl/show.cgi?fid=155429>
4. Rodero E. Effectiveness, attractiveness, and emotional response to voice pitch and hand gestures in public speaking. Frontiers in Communication. Volume 7, June 2022, pp. 1–12. <https://www.frontiersin.org/journals/communication/articles/10.3389/fcomm.2022.869084/full>
5. Rodero, E., Potter, R. F., and Prieto, P. Pitch range variations improve cognitive processing of audio messages. Hum. Commun. Res. 43, 2017, pp. 397–413.

Günəl Cəlilova

calilova.gunel.y@sabah.edu.az
<https://orcid.org/0009-0005-5500-410X>

The role of prosody in effective speech**SUMMARY**

Charismatic speech has long been recognized as a powerful tool in oratory, capable of influencing audiences beyond the informational content of language. This article explores the multidimensional nature of charisma in spoken communication, focusing on the interaction between prosodic features and nonverbal elements such as gesture and posture. Drawing on insights from phonetics, discourse analysis, and communication studies, the article examines how vocal modulation, pitch variation, interact with body language to create an impression of authority, confidence, and engagement. Particular attention is given to prosody as a mediator between linguistic meaning and emotional resonance. The article argues that charisma emerges from the synergy of verbal and nonverbal cues rather than from language alone, positioning oratory as a holistic performance where speech and gesture jointly construct presence and influence.

Гюнель Джапилова

calilova.gunel.y@sabah.edu.az
<https://orcid.org/0009-0005-5500-410X>

Роль просодии в эффективной речи**РЕЗЮМЕ**

Харизматическая речь давно признана мощным инструментом ораторского искусства, способным влиять на аудиторию, выходя за рамки информационного содержания языка. В данной статье исследуется многомерная природа харизмы в устной коммуникации, уделяя особое внимание взаимодействию просодических особенностей и невербальных элементов, таких как жесты и позы. Опираясь на знания из фонетики, дискурс-анализа и коммуникативных исследований, статья рассматривает, как вокальная модуляция, изменение тональности взаимодействуют с языком тела, создавая впечатление власти, уверенности и вовлеченности. Особое внимание уделяется просодии как посреднику между языковым значением и эмоциональным резонансом. В статье утверждается, что харизма возникает из синергии вербальных и невербальных сигналов, а не только из языка, позиционируя ораторское искусство как целостное выступление, где речь и жест совместно создают присутствие и влияние.

Rayçi: dos. E. Vəliyeva

Эфендиева Наргиз Кямран кызы

доцент кафедры арабской филологии БГУ

naraefendiyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0009000967611854>

МНОГОГРАННОСТЬ ПОДХОДА К ИЗУЧЕНИЮ ЗАИМСТВОВАНИЙ В АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ: В данной статье анализируется процесс расширения арабского литературного языка за счет иноязычного лексического материала, вопросы истории и эволюции арабизированных слов, принимая во внимание теоретические и некоторые практические аспекты арабизации заимствований в арабском языке. Причем при рассмотрении данных вопросов учитываются не только современные положения, но и обоснованные высказывания классиков арабского традиционного языкознания, в частности, представителей египетской филологической школы. Одновременное наличие в арабском языке слов, обладающих призрачной смысловой структурой, значение которых прямо вытекает из значения составляющих его морфем, корня и словообразовательной модели, а также слов как с простыми, так и с производными основами, плохо увязывающимися или совсем не увязывающимися с тем семантическим признаком, который принадлежит корню, представляет значительный интерес.

Ключевые слова: заимствование, аспекты, эволюция, речевой пласт, производительная основа.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ: Анализ процесса расширения арабского литературного языка за счет иноязычного лексического пласта зиждется на многостороннем подходе к изучению данного вопроса.

Своеобразием словарного состава арабский язык в значительной мере обязан многочисленным заимствованиям из других языков. Здесь обнаруживаются не только общие источники заимствований, но и особые закономерности их ассимиляции.

Арабская лексическая система настолько многогранна и разнообразна, что вопросы ее пополнения иноязычными элементами всегда считаются актуальными. Тем более вопросы адаптации их к фонетическим и словообразовательным нормам арабского языка занимают особую, важную нишу как в классических, традиционных, так и в современных исследованиях нормам Лексика происхождения греческого, персидского, санскритского, латинского, индийского, а также монгольского, английского, немецкого, французского, итальянского, португальского, испанского происхождения, активно, в той или иной степени относительно временной хронологии, проникала в арабский словарный фонд и, достаточно «профессионально» адаптировалась как к нормам фонетической арабской установки, так и к нормам арабского словообразования «аль-иштига».

В течение многовекового взаимодействия с языками других племен и народностей, как на самом арабском Востоке, так и за его пределами, арабский язык обогащал их лексику, а также сам обогащался за счет лексики этих языков.

Известная часть заимствованной лексики несомненно принадлежит уже основному словарному фонду. Это, по словам Л.Н.Киселевой, «чужие слова, которые не имеют в языке равноценного, своего дублета» дают начало целой серии производных слов и не ощущаются уже как чужеродный лексический материал.

Заимствование, как правило, не закрепляется в случае наличия в заимствующем языке своего местного термина, способного должным образом выразить новое понятие. Древние прямые заимствования в основной массе своей расположены в ареале территориально близких языков, таких как персидский и арамейский.

Процесс заимствования считался естественным и необходимым явлением во взаимодействии двух языков. Так, видный арабский языковед Аль-Джахиз констатировал, что «каждый из двух языков притягивает другой и берет из него».

Классифицируя арабскую лексику, средневековые арабские филологи неизменно выделяли в ней наряду с арабскими по происхождению словами класс «арабизованных», т.е. заимствованных слов – «аль-му'арраб». Современные языковеды отмечают исследование «арабизированных слов» или заимствований из чужих языков как сложного явления современного языкознания в нынешних условиях для общего языкознания и современной арабистики имеет важное значение. Прежде всего, в современном языкознании и лексикографии изучение исторического и теоретического аспекта связей между, например, иранскими и семитскими народами для определения начала языковых и культурных связей семитского народа с иранцами с древних времен, Исламского периода и последующих периодов имеет особую актуальность, поскольку семитские народы иранцами имели языковые, политические и культурные связи, а также персидские арабизированные слова после проникновения в арабский язык претерпели значительные фонетические и даже лексические изменения.

Согласно современным исследованиям, в настоящее время они активно участвуют в словообразовании арабского языка и обогащают лексический состав, так как в начале распространения Ислама, когда большое количество литературных, исторических, канцелярских, административных и научно-

философских произведений персидского языка были переведены на арабский язык, обогатили и украсили литературное наследие арабской литературы. Языки заимствований не только обогатили лексический фонд арабского языка, но и сыграли важную роль в появлении литературных, политических, философских и научных терминологий арабского языка.

Считается, что проникновение и ассимиляция арабизированных слов или заимствований из других языков нельзя считать механическим или случайным процессом, их можно рассматривать как творческое явление, так как в этом процессе одновременно были совершенствованы как фонетическая, так и грамматическая система арабского языка для принятия заимствований.

«Фонетическая и морфологическая ассимиляция арабизированных слов произошла в арабском литературном языке таким образом, что в большинстве случаев их трудно отличить от подлинных арабских слов с точки зрения употребления и участия без исторического исследования. Внутренняя сила народного языка не только принимает в свой внутренний фонд иностранные арабизированные слова, но и пересматривает их и изменяет не только по фонетике, но и по семантике».

Существующие в среде традиционных классических арабских языковедов, разногласия по поводу заимствованной лексики, носили большей частью лексический характер. Неоднократно поднимался вопрос об уместности замены заимствованных слов на соответствующие синонимы, которыми так изобилует арабский язык. Эти разногласия создавали большие сложности для изучения заимствованных слов. Именно эти сложности и имел в виду ар-Рази, когда писал: «Путь исследования заимствований лежит через изучение последовательных и единичных заимствований, и на этом пути ученые сталкиваются со многими трудностями».

Однако, постепенно, на определенном этапе, у исследователей вырабатывались общие положения относительно изучения данной категории слов. В результате они приходили к определенным общим выводам.

Обращает на себя внимание ряд заимствованных слов в арабском языке, не претерпевших особого выраженных изменений. Среди них имеются не только имена нарицательные, как 'блеск, блеск меча, меч', 'узда, уздечка', 'шелк', 'лапа, ступня, ботинок, туфля', 'лощенная бумага, папирус, пергамент, документ', 'ряд, строй', 'виноградный сок', 'бирюза', но и имена собственные, имена людей (некоторых пророков), например, имена 'Исхак, Исаак', 'Якуб, Яков, библия. Иаков', 'коран. Худ', 'Салех', 'Рустам', а также некоторые географические названия, такие как 'г. Марва', 'г. Самарканд', 'г. Керман', 'область Хорасан', 'г. Балх'.

Что касается изменений, которым подвергались заимствованные слова в арабском языке, то среди них выделяются последовательные изменения в их конструкциях, соответствующие законам арабского словообразования, вплоть до образования правильного и ломанного множественного числа, а также имени уменьшительного по соответствующим формам, и редкие, непоследовательные изменения, трудно поддающиеся объяснениям, где имеются несоответствующие арабскому словообразованию конструкции, особенно, если речь идет о четырех, пяти, шестисогласных корнях слов. Простейшими изменениями являются такие, как удаление долгой гласной [a], как например, в слове 'шахиншах - титул шаха Ирана, букв. царь царей', имевшем исходным вариантом персидское слово (в современном персидском языке - [шаханшах]); в арабском языке из этого заимствования были удалены две долгие гласные [a].

Многие заимствованные имена собственные обрели посредством аналогии формы двойственного числа соответственных именительном падеже, в родительном и винительном падежах, а также правильного множественного числа. В арабском языке имеются слова, представленные в различных вариантах ввиду их заимствования из двух или более языков, напр., 'и.с.м. Гавриил'.

Таким образом, в арабских заимствованиях наблюдались различные выше названные изменения, и эти слова нашли место в арабской лексике в неизменной или измененной форме, или представлены в двух вариантах сразу.

Высшим критерием для оценки заимствованного слова как арабского считалась его способность образовывать производные формы по аналогии. «Об этом слове, судя по его употреблению и по флектированию, можно почти определенно сказать, что оно исконно арабское, а не заимствованное, если бы не суждение, что оно взято от определенного слова. Исходя из этого, подчеркивалось, что функция слова не определяется тем, является ли оно исконно арабским или же арабизованным. Так, аль-Азхари отмечает, что «имя может быть иноязычным по происхождению, арабы его арабизуют и оно становится арабским».

В арабском языкознании широко известным фактом является то, что пристальное внимание уделялось лексикологами словам, имеющим место в Коране. Некоторые из заимствований, встречающихся в Коране, считались арабизованными, перешедшими в язык из еврейского или ассирийского языков. Многие доказывали их исконную принадлежность к арабским корням.

Существовали сомнения относительно происхождения определенных слов, чаще других встречающихся в Коране и Сунне. Исследователи считали их последовательными заимствованиями.

Ас-Суйути выделяет среди них слова, употреблявшиеся в период поклонения евреям Божеству, и перешедшие в арабский язык. Они встречаются в Коране и «используются арабами для истинного поклонения». Он пишет: «многие слова обретают истинный смысл лишь в соответствующем контексте, и не стоит пренебрегать таким важным критерием; неведение об их последовательном соответствии нормам синтаксиса и морфологии – часто встречающаяся ошибка исследователей». По мнению некоторых исследователей, «в Коране нет ничего неарабского». Хотя имеются и частые утверждения о наличии в Коране слов греческого, коптского и набатейского происхождения. Автор ал-Музхира, например, считает, что большинство заимствований перешло в арабский язык из персидского, ассирийского языков и иврита. Некоторые, единичные заимствования, – из других языков. Последних очень мало и по причине большого несоответствия нормам синтаксического и морфологического уровня.

Определенный интерес представляют собой примеры последовательных заимствований, редко встречающихся в Коране. Это некоторые названия дней, месяцев, времен года, а также такие слова.

Аль-Ахталь приводит следующий пример: слово, имеющее индийское происхождение, встречающееся в Коране, в индийском языке означает ‘мера веса, равная семидесяти ардебам (египетская мера сыпучих тел)’, а в арабском языке оно имеет значения ‘амбра, амбар, склад’. Таким образом, данное заимствование, перешедшее в арабский язык, приобрело иное значение. Вопрос состоит в том, что заимствование ли это на самом деле. Многие рассматривали его не иначе, как слово, заимствованное из индийского языка в арабский, частично сохранившее свое значение. А некоторые отрицали его переход из индийского языка, считая, что это – исконно арабское слово. В арабском языке имеется большое количество слов подобного рода.

В свою очередь, Аль-Джавалиги, рассматривая два противоположных мнения о существовании иноязычных слов в Коране, отмечал, что правы и те, кто говорит, что определенные слова являются заимствованными, и те, кто утверждает, что они арабские, ибо «эти слова по основе своей неарабские. Речь идет об основе. Затем они попадают в арабский язык и усваиваются речью арабов, и таким образом становятся арабскими после их арабизации. Они арабские по употреблению, иностранные по основе».

Как и по многим другим вопросам, уходящим корнями в историю, полемика по поводу того, является ли то или иное слово заимствованным, или исконно арабским, существовала на протяжении длительного периода.

Обращаясь к арабским заимствованиям, следует кратко упомянуть и об арабской терминологии, тесно связанной с ними. Одним из основных условий построения идеальной терминологической системы, является то, что термин должен быть «максимально парадигматичен в плане нормальной и типовой парадигмы», т.е. основной исходный термин должен обеспечить логическую выдержанность системы наименований путем словообразовательной деривации, что достигается его максимальной краткостью, преимущественно односложностью: «термин, состоящий из одного слова лучше, чем состоящий из двух слов и более».

В истории арабской терминологии выделяются два периода развития: классический и современный. Традиционно-мусульманские науки средневековья, развивавшиеся на арабском языке, такие, как мусульманское право, арабское языкознание, история, поэтика и др., демонстрируют высокую степень насыщенности специальной терминологией. В то же время в естественных и точных науках, а именно в химии, математике, геометрии, механике, астрономии, а также в философии, логике, музыке, развивавшихся на греческом языке, наряду с арабскими по образованию терминами имеется и большое количество хорошо адаптированных заимствований. Трудность создания терминов путем перевода заключалась в том, что арабскому языку приходилось калькировать терминологию языков, в которых существует большое количество сложных слов, состоящих из нескольких значимых морфем, в то время как преобладающий тип арабского словообразования представлен внутренней флексией на основе одного корня, с которым связано лишь одно значение.

Наблюдается утрата этимологии старых греческих и иных иностранных терминов. Неудобные в употреблении составные термины сокращаются разными путями. Преимущество некоторых терминов-заимствований заключается в том, что на их основе, в результате выделения “корня”, в арабском языке свободно образуются различные производные, как например, ‘химия’ – ‘химический’, ‘география’ – ‘географический’. Здесь было бы уместным коснуться и вопроса об арабском корне.

Корень является чисто семантической величиной. Его конкретная семантическая характеристика отвлекается от суммы значений слов, в состав которых он входит, и представлена в простых по морфологической структуре образованиях. Общность корня является, как правило, признаком единства происхождения содержащих его слов и единства их значений. В арабском языке имеется много примеров последовательных и семантически организованных рядов слов, созданных на базе одного корня. Иногда с семантической точки зрения корень представляет максимально дробное явление. Так, в некоторых представлено не менее шести разных несвязанных групп значений и отдельных слов, в

некоторых - не менее пяти и т.д. Это явление в значительной степени объясняется освоением и использованием заимствований в качестве производящих основ в процессе словообразования, когда освоенное слово «инородным телом» попадает в гнездо корня.

Таким образом, наряду со словами, обладающими призрачной смысловой структурой, значение которых прямо вытекает из значения составляющих его морфем (корень и словообразовательная модель), существуют и слова как с простыми, так и с производными основами, плохо увязывающимися или совсем не увязывающимися с тем семантическим признаком, который принадлежит корню. Именно последние и привлекали внимание традиционных этимологов, стремившихся обосновать и аргументировать существование такого слова в данном ряду. Так, по наблюдениям ас-Су'ути, новые корни в исконной и в заимствованной лексике иногда образуются путем ошибочного выделения корневой морфемы; это чаще относится к тем образованиям, в состав которых входят слабые [v], [j] или [']. Это наблюдение сделано на основе анализа значительного количества лексического материала, т.е. имеет солидную оценочную базу, и взято на вооружение современными арабскими лексикологами, и соответственно занимает важное место в современной лексикологии и лексикографии.

В современных исследованиях имеются обоснованные рекомендации относительно рассмотрения влияния чужих языков, обращается внимание на таких авторов, как египетский литератор Ахмад Тимура Баша, литератор и лингвист Халим Дамус, Рафаэль Нахла, сирийский литератор Хайрудин ал-Асади, арабские лингвисты - Мас'уд Бубу «Atharad-dakhil 'alaal-'arabiyyaal-fushafī 'asral-ihitijāj» («Влияние слов, входивших в литературный арабский язык в эпоху сбора достоверных источников»), Мухаммад ат-Тунджи «al-Mu'arrabwaad-dakhilīal-lughaal-'arabiyyawaadabiha» («Арабизированные слова и входившие слова в арабском языке и литературе») и др. Интерес представляет и работа Дима Хасана Халида Рифая «al-Mu'arrabīal-masadiral-'arabiyya» («Арабизированные слова в арабских источниках»), посвященная арабизированным словам в арабском языке в источниках. В ней дано, на основе многочисленных источников арабского языкознания, лингвистическое исследование, посвященное феномену «арабизированных слов» в арабском языке, его истории и эволюции, и уделено внимание теоретическим аспектам феномена заимствования или арабизированных слов.

Использованная литература

1. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь, М., 1985, с.942.
2. Белкин В.М. Арабская лексикология, М., МГУ, 1975, с.199.
3. Будагов Р.А. История слов в истории общества. Л., 1971.
4. Гилева Е.С. К вопросу заимствований в современном арабском литературном языке экономической сферы. М., 2015.
5. Головин Б.П. Введение в языкознание. М., 2003.
6. Джаладдин ас-Су'ути. Ал-Музхир фи улуми-л-луга ваанваиха. Каир, 1983 (на арабском языке).
7. Махмутов М.И. Фонетическое и грамматическое освоение арабских заимствований в татарском литературном языке, АКД, Казань, 1986.
8. Тураев А.М. диссертация Лексико-грамматические особенности арабизированных слов персидского (таджикского) языка в арабском языке. 2023
9. <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-zaimstvovaniy-v-sovremennom-arabskom-literaturnom-yazyke>.

Efendieva Nargiz Kyamran,

Associate Professor of the Department

of Arabic Philology at BSU

naraefendieva@gmail.com

<https://orcid.org/0009000967611854>

A MULTIFACETED APPROACH TO THE STUDY OF BORROWINGS IN THE ARABIAN LANGUAGE SUMMARY

In this article, the process of expansion of the Arabic literary language due to foreign lexical material, issues of history and evolution of Arabized words are analyzed, taking into account theoretical and some practical aspects of Arabization borrowed from the Arabic language. Moreover, when considering these questions, not only modern provisions are taken into account, but also the well-founded claims of the classics of Arabic traditional linguistics, in particular, representatives of the Egyptian philological school. The simultaneous presence in the Arabic language of words that have a ghostly semantic structure, the meaning of which directly follows from the meaning of its constituent morphemes, the root and the word-forming model, as well as words with both simple and derived bases, which are poorly connected or not connected at all with the semantic feature that belongs to the root, is of considerable interest. The analysis of the process of the expansion of the Arabic literary language due to the foreign lexical layer is based on a multilateral approach to the study of this issue.

Key words: borrowing, aspects, evolution, speech layer, production base.

Əfəndiyeva Nərgiz Kyamran,

BDU-nun Ərəb filologiyası kafedrasının dosenti

naraefendiyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0009000967611854>

Ərəb dilində alınma sözlərin öyrənilməsinə çoxşaxəli yanaşma

Xülasə

Məqalədə ərəb dilində alınma sözlərin ərəbləşdirilməsinin nəzəri və bəzi praktik aspektləri nəzərə alınmaqla ədəbi ərəb dilinin xarici dillərdən leksik materiallarının daxil edilməsi yolu ilə genişlənməsi, eləcə də ərəbləşdirilmiş sözlərin tarixi və təkamülü təhlil edilir. Bundan əlavə, bu məsələlər araşdırılarkən təkcə müasir mövqelər deyil, həm də ənənəvi ərəb dilçiliyinin klassiklərinin, xüsusən də Misir filologiya məktəbinin nümayəndələrinin əsaslı ifadələri nəzərə alınır. Ərəb dilində mənası birbaşa onların tərkib hissələrinin, köklərinin və söz əmələgəlmə nümunələrinin mənasından irəli gələn xəyali semantik quruluşa malik sözlərin, eləcə də kökünə aid semantik xüsusiyyətlə zəif və ya heç əlaqəli olmayan həm sadə, həm də törəmə köklərə malik sözlərin eyni vaxtda mövcudluğu böyük maraq doğurur.

Açar sözlər: borclanma, aspektlər, təkamül, nitq təbəqəsi, istehsal bazası.

Rəyçi: dos. N. Musayeva

Nigar Musayeva

БГУ, кафедра ближневосточных языков и литературы, кандидат филологических наук, доцент,
 nmnimarmusayeva@gmail.com
<https://orcid.org/0009000271468374>

К ВОПРОСУ О СЛОВООБРАЗОВАНИИ В КЛАССИЧЕСКОМ ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ: Как известно, словообразование, будучи одной из важных областей грамматики, создает благоприятную почву для развития языка. Благодаря этой части грамматики создаются слова с разной структурой, что обуславливает обогащение словарного запаса.

На материале произведения Низами Гянджеви «Махзан-ул-эсрар» нами были исследованы некоторые вопросы словообразования персидского языка при помощи аффиксов, определена роль префиксов, а также рассмотрены некоторые вопросы создания новых словообразовательных моделей в словообразовательном процессе.

Ключевые слова: словообразование, лексика персидского языка, Гянджеви, префиксы, аффиксы

Основная часть; Известно, что лексика, являющаяся богатством каждого языка, совершенствуется двумя способами: во-первых, за счет внутренних возможностей, т.е. методом словообразования; во-вторых, путем заимствований из других языков.

Таким образом, словообразование, в свою очередь, будучи одной из важных областей грамматики, создает благоприятную почву для развития языка. Благодаря этой части грамматики создаются слова с разной структурой, что обуславливает обогащение словарного запаса.

Как известно, в оформлении и семантическом совершенствовании лексического состава персидского языка ведущая роль, безусловно, принадлежит словообразовательному процессу, который, как единодушно признают исследователи, интенсивно действовал на протяжении всех периодов развития данного языка.

Л.С.Пейсиков весьма справедливо отмечает, что «аффиксация и словосложение как главные способы словообразования именной системы являются действенными и продуктивными на протяжении всей зафиксированной истории персидского языка».

В данной статье мы рассмотрим произведение Низами Гянджеви «Махзан-ул-эсрар», которое является одним из письменных источников литературно-художественного стиля, отражающее лингвистические процессы (в т.ч. и словообразовательные), происходившие в персидском литературном языке того периода. Нами будут исследованы некоторые вопросы словообразования персидского языка при помощи словообразовательных аффиксов, определена роль префиксов, а также вопросы создания новых словообразовательных моделей в словообразовательном процессе.

В «Махзан-ул-эсрар» представлено огромное количество как производных, так и сложных слов, образованных при аффиксации и словосложении. При этом немалую часть этих слов составляют такие, в образовании которых принимают участие арабские заимствованные слова.

Как мы знаем, значительную часть лексического фонда персидского языка составляют арабские заимствования, которые вошли в персидский язык как новые слова, обозначающие различные понятия из области религии, науки, общественной жизни. Основную массу арабских заимствований составляют слова, отдельные словосочетания и предложения, которые вошли в персидский язык в период господства арабского халифата, также заимствования более поздних эпох, в том числе из современного арабского языка.

Арабские слова после перехода в персидский язык, действуют здесь не только в качестве отдельных лексических единиц, но и, с той или иной степенью активности включаются в процесс персидского словообразования. Таким образом, они принимают непосредственное участие в образовании новых лексических единиц — производных и сложных слов, состоящих из сочетания арабского заимствованного слова с персидским словообразующим суффиксом, или с персидским словом.

Приведем некоторые примеры производных слов, образованных путем сочетания арабских заимствований с персидскими словообразующими аффиксами. В «Махзан-ул-эсрар» при помощи суффикса گر [гэр] от арабских заимствованных слов образуются преимущественно имена существительные, обозначающие лиц по их профессии, занятия, привычки.

Например: لعل گر
 گوهر او لعل گر آفتاب

- изготовитель рубин:

[Его жемчужина изготавливает рубин солнца] صیگر -
 охотник:

صیگری بود عجب نیزین

[Жил один охотник, был он удивительно зорек]

Данное производное слово в современном персидском языке не функционирует. А для выражения значения «охотник» в языке используется арабское заимствованное слово

شکارچی و صیاد

советчик - نصیحتگر

گوش ترا نیک نصیحت گریست

[Он является хорошим советчиком для твоих ушей]

غار تگر - грабитель:

شحنه این ملک چو غارتگرست

[Шихна (начальник стражи) этого пути - грабитель]

Посредством суффикса گاه (gah) от арабских заимствований образуется производное имя с семантикой времени или места – объекта осуществления действия.

В «Махзан-ул-эсрар», как показывают собранные факты, в качестве производных основ производных слов, образованных при помощи گاه встречаются имена с семантикой времени صبح и سحر [утро] и имена действия نظر [взор] (букв. смотрение, взирание), قدم [шаг, походка] (букв. хождение).

گاه (1) рассвет (во время рассвета):

فاخته فریاد کلان صبحگاه

[На рассвете громко стонал голубь];

2) утренняя пора:

مرغ گران خواب تر از صبحگاه

[Птица (эта) была погружена в более глубокий сон, чем утро],

گاه (1) утро, утренняя пора:

گاه چو شب نعل سحرگاه باش

[Порой ты, словно ночь, будь подковой (коня) утра];

2) утренний:

تا نخوری تیر سحرگاهشان

[Дабы не пронзили тебя стрелы их утренних (стонов)]. نظرگاه

– 1) зрелище, объект зрелища:

نظر تو این بی زبان هست

[Этот бесславный служит тебе предметом зрелища];

2) объект созерцания:

یوسف تو تا ز بر چاه بود مصر الهیش نظرگاه بود

[Юсуф твой находясь у колодца,

Созерцал божественный Египет]

(букв. Египет был объектом его созерцания).

گاه - место стоянки:

چونکه رسد بر سرت آن ساه مرد گو ز قدمگاه نخستین بگردد

[Когда этот мужлан подойдет к твоей голове; Ты вели ему отойти от места, где стоял сперва]

(букв. было место его стоянки).

Отметим, что из перечисленных выше производных слов только последнее

گاه не характерно для современного персидского языка, в котором оно, можно сказать, не употребляется, хотя составляющие его производную основу слово قدم имеет сейчас широкое распространение в персидском языке и отличается своей многозначностью.

Суффикс فام [фам] присоединяется к заимствованному арабскому имени существительному и образует прилагательное по сходству с производной основой: ср. فام صبح – утроликий, наподобие утра.

فام ناخن سیمین سمن صبح برده ز

شب ناخنه شب تمام

[Серебряные ногти утроликого жасмина,

Ночью целиком удаляли бельмо с глаз ночи].

Суффикс وار [вар] образует прилагательное по сходству.

حلقه وار – свернутый в круг, кругоподобный:

مار صفت شد فلک حلقه وار

[Небосвод, свернувшись в круг, стал подобен змее].

برق وار – подобно молнии:

سوختن و خنده زدن برق وار کوتاهی عمر دهد چون شرار

[Горение и смех, подобно молнии, Делают жизнь короткой как у искры].

Суффикс ناک [нак] образует пассивные прилагательные от существительного, заимствованного из арабского языка: ناک هواش جذاب, желательный, желанный.

В персидском языке в образовании новых слов значительная роль принадлежит и префиксам, из которых особо выделяющейся своей производительностью هم, был и остается продуктивным на протяжении всех трех исторических эпох развития персидского языка, и بی, получивший широкое развитие в новоновоперсидском языке.

Префикс هم [həm]:

هم‌заکادی‌чний друг; друг.

صبر مرا هم نفس درد کرد

[Терпение сделало меня закадычным другом горя].

چون بود از هم نفس ناگزیر هم نفس را از نفس وامگیر

[Так как каждый должен иметь друга,

То (имей такого) друга, которого не отделял бы от дыхания своего].

هم‌سفر – спутник:

هم سفرانش سیر انداختند

[Его спутники бросили свои щиты].

هم‌صحبت – собеседник:

خاک که هم صحبتی گل کند

[Щип, проводящий (время) в обществе розы].

Ясно, что производное абстрактное существительное هم‌صحبت [общение],

Составляющее номинативную часть сложного глагола هم‌صحبت کردن [общаться],

образовалось при помощи ی [йа-йе масдары] от صحبت [собеседник], который также

является производным словом, образованным посредством префикса هم от арабского заимствованного имени صحبت [беседа].

Префикс بی [би]: بی‌وقت – безвременный, неуместный:

گریه از آن خنده بی وقت به

[Плач лучше такого неуместного (букв. безвременного) смеха].

آدمی از حادثه بی غم نبیند - بی غم

[Адамовы сыновья от бедствий (мира) не беспечальны];

بی خبرم گریه خبر یافتم - بی خبر

[Я не ведаю (букв. не ведающий (и не понимаю об этом))].

بی خبرم گر خبری داشتم

[Я не ведаю, и не ведаю я о том].

مرد ز بی دولتی افتد به خاک [Человек, лишенный богатства, не имеющий богатства: падает на землю]. Префикс نا [на]:

نا [на]:

نامعتمد – ненадежный:

خاک به نا معتمدی گشت فاش صحبت

نامعتمدی گر میباش

[Земля прославилась своей ненадежностью. Да не общайся с ненадежными].

Хотелось бы подчеркнуть, что в персидском языке существуют многочисленные модели именного словообразования, функционирующие в этом языке с различной степенью распространения. Участие арабских заимствований в системе именного словообразования не приводит к созданию какой-либо новой модели словосложения, поскольку они – арабские заимствования в персидском языке полностью подчиняются его грамматическим законам и принимают участие, разумеется, уже в качестве лексической единицы персидского языка.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: В результате проведенного исследования можно подчеркнуть, что фактологический материал произведения Низами Гянджеви «Махзан-ул-эсрар» выявляет все основные словообразовательные модели, более всего распространенные в языке творчества писателя, констатирует высокую степень участия словообразовательных элементов в образовании новых аффиксальных и сложных производных единиц.

Литература

1. Алиев Р. «Низами Гянджеви. Сокровищница тайн» филологический перевод с фарси и комментарии проф. Рустама Алиева. Баку, 1963 г.
2. Пейси́ков Л.С. Лексикология современного персидского языка. Москва, 1975.
3. Хатеми Н.З. Лексика персидского языка и пути ее обогащения. – Автореферат докторской диссертации. – Баку, 1968.

Nigar Musayeva

Doctor of Philosophy, Associate Professor, Department of Middle Eastern Languages and Literature,

Faculty of Oriental Studies, Baku State University

nmignarmusayeva@gmail.com

<https://orcid.org/0009000271468374>

Summary

As you know, word formation, being one of the important areas of grammar, creates a favorable ground for the development of the language. Thanks to this part of the grammar, words with different structures are created, which leads to an enrichment of vocabulary.

On the material of Nizami Ganjavi's work "Makhzan-ul-esrar" we studied some issues of word formation of the Persian language using affixes, and also considered some issues of creating new word-formation models in the word-formation process.

Rayçi: dos. N.Əfəndiyeva

(1,1,1) جعمر - behənkəre deməkdir (Core)

Dehxoda "Lügətnamə"sində "Core" sözünün mənası "quyudan su çıxarmaq istəyən adamın belinə bağlanan kəmər"; "Behənkəre" sözünün isə mənası "Hind dilində qara rəngli güldür".

(1,1,1) کلت - kəltə deməkdir (Qəlat)

Bu söz maddəsinin də yazılışı dəqiq deyil. Yalnız Dehxoda "Lügətnamə"sində (5) təsadüf olunan "Qəlat"ın mənası müasir dildə çox işlənən "az", "nöqsən" və s. olduğu halda sözün şərhinə verilən məna ("**Kəltə**") qoca və yaşlı heyvanlara deyir.

Misallardan göründüyü kimi bu sözlərin mənalarda qeyri-müəyyənlik hiss olunur. Fikrimizcə bu lüğət kitabı Hindistanda tərtib olunduğuna görə ki, müəllif oranın çoxdilli mühitini nəzərə almamış və bəzi fars sözlərini yerli dillərdə, başqa mənalarda işlətməmiş və düzgün izah edə bilməmişdir.

Lüğətin baş söz maddəsində verilən bir qrup sözlər isə orfoqrafik cəhətdən düzgün yazılmadığından məna anlaşılmaz olmuşdur. Məsələn:

کوکج - آتشدان بود (1, 11)

"**Kukənc**" şəklində verilən bu sözün mənası "ocaq" kimi göstərilir. Əslində bu sözə başqa mənbələrdə (6, s. 129) həmin mənada "**kulənc**" (کولنج) şəklində təsadüf edirik.

نکوت - آویخته بود (1, 1, 1)

"Asılmış, asılan" mənasında izah olunan "**Nekut**" sözü isə əslində həmin mənada "**Nequn**" (نگون) şəklində (asılmış, çevrilmiş mənasında) (5; 6, s. 25; 8, s. 255) yazılmalı idi.

"Dəneşname-ye Qədərxan" lüğətində nəzərə çarpan xətalardan biri də baş söz maddəsində mənası və ya izahı düzgün verilməyən dil vahidlərinin də mövcud olmasıdır. Misallara müraciət edək:

فانی - پادشاه بود. خاقانی گوید : در قیمتی که خاطر فانی بر آورد قیمت به بزم خسرو والا بر افکند (111, 1)

(**Qəani** – padşah deməkdir. Xaqani yazır: Padşahın düşüncəsinin ortaya qoyduğu dəyər, uca hökmdarın məclisində öz layiqli yerinə çatdı

Bu sözü araşdırarkən maraqlı məqamlara rast gəlirik. "**Qani**" Dehxoda "lügətnamə"sində (5) "**qırmızı, tünd qırmızı**" mənasındadır. Elə həmin mənbədə Əl-Faruqinin verdiyi şərhə "padşah adı"na uyğun gələn başqa bir sözə (قاعانی – qaani) rast gəlirik. Başqa bir mənbədə (6, s. 187) "**qaani**" sözünün Çin padşahının adı olduğu yazılır. Müəllif Xaqaniyə məxsus olan yuxarıdakı beytdə işlənən sözü orfoqrafik cəhətdən düzgün yazmadan dəyişiklik edərək öz məqsədinə nail olmuş və "Xaqani" sözünün yerinə "**Qəani**" (**padşah**) yazmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hətta əlyazmada ya müəllif ya da katib tərəfindən bu sözün hərəkəsi də qoyulmuşdur ki "Qəani" kimi oxunsun. Beytin orijinalı isə aşağıdakı şəkildə, Xaqaninin Mazandaran padşahının sitayişinə həsr etdiyi 79-cu qəsidəsindəndir (7).

در دری که خاطر خاقانی آورد قیمت به بزم خسرو والا بر افکند

(Xaqaninin daxili aləmindəki düşüncəsindən gətirdiyi bir şeir (söz,inci) uca hökmdarın məclisində yüksək dəyər qazandı)

Bu beyt Xaqaninin öz sənətinə və şeirlərinə verdiyi qiymətini əks etdirir. Söz onun üçün adi bir vasitə deyil, xəyalın və zəkanın süzgəcindən keçmiş bədii bir dəyərdir və yüksək hökmdarın məclisində öz əsl dəyərini tapır.

Bəzən lüğətin baş söz maddəsində təqdim olunan dil vahidinə verilən şərh və onu əyaniləşdirmək üçün sitat gətirilmiş beytdəki sözün mənası uyğun gəlmir. Məsələn:

خوی - خود بود که آنرا بر سر نهند. خواجه نظامی می گوید: سلاح از تن

وخوی از رخ ریختند داد و ستد در هم آمیختند (111, 1)

(**Xuy** - dəbilqə (dəmir papaq) deməkdir və onu başa qoyurlar. Xacə Nizami yazır: Bədəndən silahı tökdülər üzəndən təri sildilər və bir-birləri ilə mübadiləyə başladılar. (Yəni müharibə etmədən barışdılar).

Bu beyt Dahi Nizaminin "Şərəfnamə" əsərinin "Xaqanın İskəndərə cavabı" bölümündəndir. Beytdə işlədilən "خوی" şəklində yazılan sözün izahı səhvən "Dəbilqə" mənasında verilmişdir. Mənbələrdə bu sözün omoqraf kimi müxtəlif tələffüzə və mənaya malik olduğu məlumdur. Məsələn, "Sihah-ol fors" lüğətindəki qeyd belədir: "**xoy**", "**tər**"; "**xuy**" isə "**xasiyyət, adət**" və həm də "**dəbilqə**" mənasındadır (8, s. 300). Onu da əlavə etmək lazımdır ki əsərin müəllifi, ya da katib tərəfindən beytin kənarında əlavə olaraq bu söz "**piş**" işarəsi ilə də qeyd olunmuşdur. Beləliklə bu dil vahidi "**xuy**" deyil, Nizaminin beytindəki mənaya uyğun olaraq "**xoy**" kimi tələffüz olunmalı və mənası da (عرق) "tər" olmalı idi.

چرخشت - خوشه انگور بود. ناصر خسرو گوید: این کار نه از

برای ستمکاران کردند انگور نه از بهر شرابست بچرخشت (1, 1, 1)

(**Çərxəşt** - üzümün salxımına deyirlər. Nasir Xosrov yazır: Bu işi zülmkarlar üçün düzəltmədilər, üzüm də çarxda (yəni üzüm sıxmaq üçün olan alətdə) şərab üçün sıxılırdı).

Tərcümədən göründüyü kimi "**çərxəşt**" sözü mənbələrdə (5; 8, s. 44; 6, s. 80) çarxı və su yığılan yeri olan bir alətdir ki, üzümü onun içərisinə töküüb sıxırlar ki şirəsi çıxsın. Beytin müəllifini isə dəqiqləşdirmək çətin oldu. Çünki, burada və "Sihah-ol fors"da müəllif Nasir Xosrov, Dehxoda "lügətnamə"sində (5) Əsədi Tusinin lüğətinə istinad edilərək Rudəki göstərilir. Digər mənbədə (7) isə həmin beyt iki dəfə təxminən eyni şəkildə təkrar olunaraq həm Rudəkinin qəsidələrindən, həm də Nasir Xosrovun "Divan"ından misal gətirilir:

این تیغ نه از بهر ستمکاران کردند انگور نه از بهر نیب است بچرخست

Beytin məzmunu, üslubi təhlilləri, şairin dili, dini və əxlaqi prioritetlərinə görə və yaşadıkları dövrü nəzərə alsaq Y əsrdə yaşamış Nasir Xosrova deyil, III əsrin məşhur şairi Rudəkiyə məxsus ola bilər.

Aşağıdakı söz maddəsində də **“sepənc”** sözünə verilən izahı əyaniləşdirmək məqsədilə müəllif Rudəkinin bir beytini misal gətirir.

سپنج - این جهان بود. رودکی گوید:

مهر مفعن برین سرای سپنج کین جهان پاک بازی نیرنج (1:111)

(**Sepənc** - bu dünya deməkdir. Rudəki yazır: Bu fani dünyaya çox könül bağlama, çünki bu dünya sirrli və aldadıcı bir oyundur).

“Sepənc” sözünün ayrılıqda mənası **“bu dünya”** deyil, müvafiq lüğətlərdə (5;8,s.53;6,s.136) “istirahət məkanı, mehmanxana, çöldə, səhrada əkinçilərin düzəldikləri çadırlar” və s. mənələrdədir. Beləliklə beytin məzmunundan da göründüyü kimi lüğətin baş söz maddəsi (**“bu dünya”** mənasında) **“Səray-e sepənc”** kimi verilməli idi. Çünki Dehxoda **“Lüğətnamə”**ində də belə bir qeydə rast gəlirik: dünyanın da mehmanxana kimi daimi deyil, müvəqqəti olduğuna görə ki, onu məcazi mənada **“Səray-e sepənc”** adlandırırlar. Nəhayət müəllif Rudəkinin həmin beytini misal gətirir.

Məlum olduğu kimi eyni söz müxtəlif kontekstlərdə fərqli mənalar daşıya bilər. **“Sepənc”** sözünün digər mənalarını (otlaq yeri, otlamaq və həyat, yaşayış) V.Dəstgerdi öz lüğətində (9,s.84) daha dəqiq verməklə və Dahi Nizaminin dilinin mənə qatlarından keçərək bu fikri bir daha sübuta yetirir. Müəllif şairin **“İskəndərnamə”**indən gətirilmiş maraqlı şeir beytləri ilə bu mənaları bir daha əyaniləşdirmişdir:

ز تاراج آن سیزه بی کرده گم سپنج ستوران پیکانه سم

(Talandan sonra o yaşıl otlaqlı sahənin izi itdi (yox oldu), yad atların nalları altında tapdalandı)

Göründüyü kimi bu beytdə **“sepənc”** sözü otlaq mənasındadır. Digər bir beytdə isə **“həyat, yaşayış”** məfhumunu ifadə edir:

به زندان بدم تا به اکنون چو گنج به شادی کنون کرد خواهم سپنج

(İndiyə qədər sanki bir xəzinə kimi (gizli və bağlı) idim, indi isə istəyirəm bu həyatı (ömrü) şadlıqla keçirəm).

کیلا - لکم بود که بر آن کفشی کرده باشند. رودکی گوید:

من آنچه مدح تو گویم درست باشد و راست مرا بکار نیاید سریشم و کیلا (1:10)

(**Kila** - **“Lekam”** (yəni lehim) deməkdir və onunla qaynaq edirlər. Rudəki yazır: Mən nə qədər sənin tərifini söyləsəm hamısı doğru və düzgündür, nə yapışqan nə də razılaşma mənim işimə yaramaz (yəni tərfi nə süni bəzəklə deyirəm, nə də bir qarşılıq ummuram. Bu tərif təmiz niyyətlə və sevgi ilə deyilir)).

Burada baş söz maddəsində verilən **“kila”** sözünə başqa mənbələrdə rast gəlmədik. Ola bilsin ki ərəb dilindən alınma sözdür. Çünki ərəbcə **“کیله”** şəklində yazılan sözün mənası **“sazış, razılaşma”** kimi verilir. **“Lekam”** sözü isə yalnız Dehxoda **“Lüğətnamə”**ində **“ədəbsiz, utanmaz və güclü adam”** mənasındadır. Sözün izahını əyaniləşdirmək məqsədilə verilən Rudəki beyti ilə tanış olduqda bu sözlərin hansı mənada işləndiyəyindən oldu. Beləliklə fikrimizcə **“Lekam”** orfoqrafik cəhətdən düzgün yazılmayıb və **“Leham”** olmalıdır. bu söz müasir fars dilində və Azərbaycan dilində də işlədilən **“Lehim”** deməkdir. Fikrimizcə beytin mənası da yuxarıdakı kimi olmalıdır.

Əsərdə çox təsadüf olunan üslubi xətalardan biri də müəllifin izahını vermək istədiyi dil vahidini əyaniləşdirmək məqsədilə sitat gətirdiyi beytdə həmin sözün işlənməməsidir. Aşağıda Rudəki beytinə istinad olunan başqa bir söz maddəsinə nəzər yetirək:

اثير - سرشک آتش بود. رودکی فرماید: عاجز شود

از اشک غریبمن همه ابر بهارگاه و همه بختور (1:111)

(**Əsir** – alovun göz yaşına (qığılcımlarına) deyilir. Rudəki buyurub: Mənim fəryad dolu göz yaşlarımdan bütün bahar buludları və ildırımli göy gurultusunun səsi aciz qalar).

Bu beytdə izahı verilən **“Əsir”** sözünə rast gəlmədik. **“Gəncur”**da beytin ikinci sətrinin daha iki məqamda işləndiyi aydın oldu. Belə ki, Rudəkinin **“Qitə və Qəsidələri”**nin 66-cı beytində belədir: ابر بهارگاهی و Beləliklə müxtəlif mənbələrdə (5;6,s.41;8,s.293) bu sözün hər iki variantı (**bəxtu, bəxturvə bəxnu**) eyni mənada (**ildırım, göy gurultusu**) kimi verilir.

Bəzi hallarda Əl-Faruqinin sözün izahını dəqiqləşdirmək məqsədilə misal gətirdiyi beyt izah olunan sözə deyil, onun şərhinə aid olur:

لیرت - غراره بود و غراره مثل شریطه است. شاعر گوید:

از پشم غراره کردن آسان باشد و زیاده مناده کردن آسان نبود (1:10) (**Lirt** - müharibə zamanı geyilən silah növü-

dür və nazik və qısa ipə bənzəyir. Şair yazır: Yundan geyim silahı düzəltmək asandır, amma şərabın təsirinə müqavimət göstərmək (gizlətmək) asan deyil).

Göründüyü kimi beytdə baş söz maddəsinə deyil, onun izahına **“Ğərare”** sözünə rast gəlirik. Beytin müəllifini təyin edə bilmədik. Lüğətdə bu qəbildən, müəllifi **“Şaer”** adı ilə təqdim olunan 120-ə yaxın beytə təsadüf olunur ki, yalnız onlardan 17-nin müəllifini dəqiqləşdirə bildik. Fikrimizcə bu beytlərin anonim və ya unudulmuş şəxslərdən miras qaldığı da ola bilər.

Əsərin bir neçə lüğət maddəsində isə sözün mənə çalarlarını izah etmək üçün illüstrativ vasitə şəklində

təqdim olunan beytdə nə baş sözə, nə də onun qarşılığına (izahına) rast gəlmirik. Məsələn:

کالیوه - احمق و دیوانه مجاز بود.... خواجه نظامی گوید:
(1,1,1) سراسیمه هر ساعت از خواب چست

(Kalive - axmaq və divanə kimi deməkdir, Xacə Nizami yazır: Filin qorxusundan hər an diksinib (sıçrayıb) yuxudan məst oyananlar çoxdur).

Bu beyt Nizaminin “Şərəfnamə” əsərinin “Ordu başçılarının Daranı öldürməsi” bölümündəndir. Göründüyü kimi beytdə lüğət maddəsində olan heç bir söz işlənməmişdir. “Kalive” sözünün izahı müxtəlif mənbələrdə (6,207; 8,286) eyni mənada verilir.

NƏTİCƏ: Beləliklə əlyazmanın çox köhnə və üslubca çox mürəkkəb və nöqsanlı olması həm filoloji, həm də orfoqrafik baxımdan onun təhlilini çətinləşdirir. Əlbəttə, bütün bu incəlikləri araşdırmaq və belə bir nadir lüğətin düzgün variantını tərtib etmək üçün dilçi, ədəbiyyatçı və lüğətçi mütəxəssislərin köməyinə ehtiyac var.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. M.H.Məmmədova, Əşrəf ibn Şərəf-əl Müzəkkər-əl-Faruqinin “Daneşname-ye Qədarxan” əsəri. Bakı 2014, 509 səh.
2. <http://manuskripts.ipts.irs> 732. Fotofaksimel.
3. Z.Ə.Məmmədova, Əşrəf ibn Şərəf-əl-Müzəkkər-əl-Faruqinin “Daneşname-ye Qədarxan” lüğəti, Dil və ədəbiyyat (Beynəlxalq elmi=nəzəri jurnal, 3(126), Bakı 2024, 539 səh.
4. **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.** >Doktor Zəhra Nəsiri, Doktor Nəsrulla Emami, 2020
5. WWW.Vajehyab.com, Lüğətname-ye Dehxoda
6. Təqiəddin Ouhədi Bəlyani, Sormə-ye Soleymani, Tehran 1364, 373s.
7. <https://ganjoor.net>: Gəncur
8. “Sihah-ol fors”-e Məhəmməd Nəxəvəni be ehtemam-e Doktor Əbdoləli Taati, Tehran 1341, 343 səh.
9. Vəhid Dəstgerdi, Gəncine-ye Gəncəvi, Tehran 1317, 258 səh.

Məmmədova Ziyafət Ahad qızı

BSU, Faculty of Oriental Studies, Department of Middle Eastern Languages, Senior Lecturer,

<https://orcid.org/0009-0000-6273-7006>

mziyafat@gmail.com

Summary

COMMENTARY ON THE COMPOSITION AND STYLE ERRORS OF AL-FARUQI'S "DANESHNAME-YE QADARKHAN" DICTIONARY

Information about the history of the creation of this work, its composition and the reason for its writing can be obtained from the introduction to the work. The author's name is given as "Ashraf ibn-Sharaf Al-Faruqi." Al-Faruqi states the reason for writing the dictionary as follows: " This dictionary should answer the questions of the poets who read the best of books, "Shahnameh," and the "Iskandernameh," the meaning of the kings, as well as the doctors who consult medical books and need the names of spices, when they search for a word in this language."

The greatest gap (shortcoming) of the manuscript is that the dots are not placed correctly in words written with similar letters, and sometimes they are not written at all. There are also inaccuracies and misunderstandings in the explanation of the words. The verses cited as examples are often defective and the authors have been changed. Thus, the manuscript is very old and stylistically very complex and defective, making its analysis difficult both from a philological and orthographic point of view.

Keywords: Al-Faruqi, photofacsimile, Nizami, stylistic errors, Rudaki, Khaghani.

Rəyçi: dos. Ə.Məmmədova

Mirzəyeva Aysu Atamoğlu qızı, Qədirova Gülçöhrə Qədir qızı

Azərbaycan Universiteti. Mütəllimlər

e-mail: aysu.mirzayeva@au.edu.az gulchohra.gadirova@au.edu.az

ORCID: 0000-0002-6692-1182

SÖZÜN GÜCÜ, COĞRAFIYANIN VƏ ADLARIN ROLU: DIALEKTLƏR, FRAZELOGIYA VƏ ONOMASTIKANIN MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ

XÜLASƏ: Bu məqalədə dialektlərin, frazeoloji vahidlərin və onomastik elementlərin dil və mədəniyyətin formalaşmasındakı rolu Azərbaycan və İngilis dilləri əsasında müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Tədqiqatın məqsədi bu sahələrin dilin daxili sistemindəki funksional əlaqələrini, mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə oynadığı rolu və tarixi yaddaşın qorunmasındakı əhəmiyyətini müəyyənləşdirməkdir. Nəzəri əsaslar Ferdinand de Sössür, Vilhelm fon Humboldt, M.A.K. Halliday, A.V. Superanskaya kimi alimlərin yanaşmalarına əsaslanır. Məqalədə həmçinin Azərbaycan və İngilis dillərində dialektlər arasındakı fonetik, leksik və semantik fərqlər, frazeoloji vahidlərin mədəni semantikasi və toponimlərin tarixi mənşəyi təhlil edilir. Müasir texnologiyaların, xüsusilə süni intellekt və korpus dilçiliyinin bu sahələrin öyrənilməsindəki rolu vurğulanır. Nəticədə, dilin struktur və mənəvi qatlarının qarşılıqlı əlaqəsi göstərilir və gələcək tədqiqat istiqamətləri üçün praktiki təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: dialektologiya, frazeologiya, onomastika, Azərbaycan dili, İngilis dili, mədəniyyət, dilçilik, süni intellekt

Giriş: Hər bir dilin “sözün gücü” dediyimiz məfhumla əlaqəli dərin mənə və təsir gücü vardır. Dil yalnız danışmaq vasitəsi olmaqla kifayətlənmir, mədəniyyətin, tarix və coğrafiyanın daşıyıcısıdır. Dialektologiya, frazeologiya və onomastika kimi dilçilik sahələri məhz bu əlaqələri araşdırır. Məsələn, dilçilər qeyd edirlər ki, dialektlər populyar mədəniyyət haqqında dəyərli məlumat mənbəyidir; onlar təkcə dilin tarixini deyil, eyni zamanda xalqın etnik, mədəni və hətta siyasi tarixini də əks etdirirlər (britannica.com). Bu məqalə Azərbaycan və İngilis dilləri üzrə dialektlər, frazeoloji birləşmələr və onomastik nümunələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələri, coğrafiyanın və adların dilə təsirini müqayisəli yanaşmada araşdırır. Məqalədə dialektlərin təsnifi, frazeologiyanın dil və mədəniyyətdəki rolu, toponimlərin tarixi semantikasının təhlili və müasir texnologiyaların tətbiqi kimi mövzular geniş şərh olunacaq.

Nəzəri əsaslar: Dialektologiya, frazeologiya və onomastika dilin müxtəlif qatlarını öyrənən nəzəri fənlərdir. Dialektologiya bölgələrarası dil variasiyalarını araşdırır. Britannica ensiklopediyasında qeyd olunduğu kimi, dialektologiya elminin elmi marağı bundadır ki, dialektlər təkcə dilin tarixini deyil, xalqın etnik, mədəni və siyasi tarixini də əks etdirən dəyərli informasiya mənbəyidir (britannica.com). Fraseologiya isə sabit ifadələr (idiomlar, məsəllər, frazeologizmlər) ilə məşğul olur. Ümumiyyətlə, fraseoloji birləşmələr iki və ya daha çox sözün sabit bir mənalı ifadə yaratmasıdır – onlar mənəca tamamlanmış bir vahid kimi bir söz qədər qəlib mənaya malik olurlar (zienjournals.com). Belə ifadələr nitqi daha canlı, emosional və obrazlı edir. Fraseoloji birləşmələr, atalar sözləri və məsəllər xüsusi ilə hər xalqın mədəniyyətinin, tarixinin, gündəlik həyatının xüsusiyyətlərini simvolik formada daşıyan informasiya mənbəyi hesab olunurlar. Məsələn, “Qoyun otdan dodağını çıxarmır” kimi məsəllər sadəcə sözlər deyil, millətin həyat tərzini və düşüncə tərzini haqqında mənə yükü daşıyırlar. Onomastika xüsusi adlarla (toponim, antropomim, hidronim və s.) məşğul olan dilçilik sahəsidir. Dilçi A. Qurbanovun müşahidəsinə görə, hər hansı bir ümumi isim öz ilkin mənə daşıyır və həmin appellativ söz onomastik vahidə çevrildə onun xüsusi adı əmələ gəlir (journalcra.com). Beləliklə, ada çevrilən sözlər də mənalı olub, ad da öz növbəsində dili zənginləşdirir. Bu nəzəri baxışlar dialekt, frazeologiya və onomastika arasındakı əlaqəni ümumiləşdirməyə şərait yaradır.

Dialektlərin müqayisəli təhlili (Azərbaycan və İngilis dili): Azərbaycan dilinin dialektləri əsasən tarixi inkişaf və coğrafi amillərlə bağlı olaraq formalaşmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın şimal-şərq (Quba-Xaçmaz, Şamaxı), qərb (Qərbi Azərbaycan, Qarakənd) və cənub (Lənkəran, Muğan) olmaqla üç əsas dialekt qrupu vardır (researchgate.net). Bu qruplar həmçinin qonşu ölkələrdə – İran, Gürcüstan, İraq və s. yaşayan azərbaycanlıların ləhcələrini əhatə edir. Hər bir dialekt qrupu daxilində də fonetik, leksik və morfoloji səviyyədə fərqlər yaranmışdır. Məsələn, sözlərin tələffüz tərkibi və vurğu xüsusiyyətləri bölgələrə görə dəyişir, bəzi sözlərin sinonim ləhcələri və s. müşahidə edilir. Nəticədə, hətta yaxın ərazilərdəki kəndlərin dili bir-birindən fərqlənə bilər.

İngilis dilinin dialektologiyasında da coğrafi faktorlar mühüm rol oynayır. Dilçi R.Cao qeyd edir ki, ingilis dilinin əsas yerli dialektləri Britaniya adalarında, Şimali Amerikada və Avstraliyada danışılan varyetlər olmaqla üç böyük kateqoriyaya bölünür (atlantis-press.com). Hər bir qrup daxilində bölgə və sosial amillərə görə daha incə ləhcələr mövcuddur: məsələn, Böyük Britaniyada skot, uels, şimali ingilis ləhcələri, Şimali Amerikada Texas, New York və s. ləhcələri. Bu ləhcə fərqlilikləri tələffüz (akcent), leksika və sintaksis səviyyəsində müşahidə olunur. İngilis dilində standart forma mövcud olsa da, bölgələrarası fərqliliklər zəngin dili yaradır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin iki fərqli yazı variantı da mövcuddur. Azərbaycanda latın əlifbası, İranda isə ərəb kökənli qrafika istifadə olunur və bu amil dialektoloji fərqləri gücləndirir (aclanthology.org). Məqalə müəllifləri bildirir ki, İran Azərbaycanı ləhcəsində və Azərbaycanın ləhcəsində fonetik, leksik və morfoloji cəhətdən incə fərqlər mövcuddur (aclanthology.org). Məsələn, bəzi səslər və sözlər fərqli tələffüz

olunur, bəzi sözlərdə sinonim ləhcə formalarından istifadə edilir. Belə müxtəlifliklərin öyrənilməsi dilin tarixi inkişafını, həmçinin etnik-mədəni əlaqələri anlamağa yardımçı olur (researchgate.net/aclanthology.org). Ümumilikdə, coğrafi amillər həm Azərbaycan, həm də İngilis dilində dialektik zənginliyi təmin edir.

Frazeologiyanın dil və mədəniyyətdə rolu: Frazeologiya dilin semantik və stilistik qatını formalaşdıran mühüm sahədir. Frazeoloji birləşmələr dilə vizual və emosional rəng qatır, nitqin üslubunu müəyyən edir. Məsələn, D.Ağayeva yazır ki, frazeoloji birləşmələr, qəlib ifadələr, atalar sözləri və məsəllər hər bir xalqın mədəniyyətinin, tarixinin, məişətinin xüsusiyyətlərini əks etdirən əsas informasiya daşıyıcılarıdır. Onların iştirakı olmadan nitq kəsd və cansız olur. Frazeoloji vahidlər dilçi N.Malikovanın təsvir etdiyi kimi obrazlı, emosional və ekspressivdir; onlar anlayışların təsvirində ən təsirli üsullardan biridir (journals.scholarpublishing.org). Məsələn, “gözünü qırpma” ifadəsi real mənada deyil, böyük heyranlıq, dərindən təəccübü ifadə edir – bu obrazlı idiom dilin təsir gücünü artırır.

Frazeologiya həm də mədəni komponent daşıyır. Xarici dil öyrənənlərə dair tədqiqatlarda göstərilir ki, frazeoloji ifadələri mənimsəmək ana dilin kultur kodlarını açmaq deməkdir. Tələbənin digər xalqların mədəniyyətini öyrənməsi frazeoloji məzmunu anlamaqla birbaşa bağlıdır. Məsələn, Azərbaycan ədəbiyyatında geniş istifadə edilən “od alovunda yanmaq” ifadəsi xüsusilə sevgi-məhəbbət şirin-acı hisslərini çatdırmaq üçün metaforik yoldur. Belə ifadələr ana dilin duyğu dünyasını əks etdirməklə yanaşı, frazeologiya vasitəsilə mədəni irsi gələcək nəsillərə ötürür.

Onomastik nümunələrin tarixi və semantik izahı: Onomastika xüsusi adlarla – toponim (yer adı), antropomim (şəxs adı), hidronim (su adı) və s. – əlaqəli məsələləri öyrənir. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, toponimlər coğrafi şərait, xalqların köçləri və mədəni təsirlər nəticəsində yaranmışdır. Qədim Britaniya toponimologiyasına nümunə olaraq “Chester” tipi adlar göstərilir: bu söz latınca *castrum* (qala) mənasındadır, yəni Roma dövründə möhkəmləndirilmiş düşərgə yerlərinə işarə edir (researchgate.net). İngilis toponimlərdən “Oxford” adının əsasında “Oxenaforda” (öküzlər üçün keçid) ifadəsi dayanır – yəni bu çay üzərində öküzlərin keçə biləcəyi yerlə bağlıdır (researchgate.net). Bu cür izahlar göstərir ki, Britaniya adları həm kelt, həm latın, həm də sakson və norman qatqıllarını daşıyır.

Azərbaycan toponimləri isə əsasən türk-müsəlman coğrafiya, Səfəvi dövrü, sovet və müasir tarixi fonda formalaşmışdır. Məsələn, Bakı şəhərinin adı ilə bağlı nəzəriyyələrdən biri farsca bəd-küvə (“külək şəhəri”) söz birləşməsindən irəli gəlir (researchgate.net). Belə hesab olunur ki, indiki Bakının qismən münbit olmayan torpaq örtüyünü küləyin tozladığı nəzərdə tutulub. Eyni səpkidə Şirvan adı farsca şir (“şir”) sözünə istinad edir (researchgate.net). Bu onomastik nümunələr o dövrün coğrafi zənginlikləri və mədəni simvolları ilə bağlıdır. Ümumilikdə, məqalə müəllifləri qeyd edir ki, toponimlər tarix, coğrafiya və mədəniyyətin qovşaq nöqtəsini təşkil edir; onların araşdırılması qədim məskənlərin hekayəsini, köç dalgalarını və hətta iqtisadi-sosial şəraitləri aşkara çıxarır (researchgate.net).

Şəxsi adlar (antropomim) da tarixi-mənəvi mənə daşıyır. Dilşünas A.Qurbanovun fikrinə görə, xüsusi adlar əslində bir vaxtlar ümumi sözdən formalaşmış leksik vahidlərdir (journalcra.com). Məsələn, Azərbaycanca “Günay” (gün ayran, səhər) və “Səadət” (bəxt, xoşbəxtlik) adları günəş simvolikasına və xoş niyyətə işarə edir. Belə adların semantikasındakı inanclar, ailə ənənələri, təbii elementlər öz əksini tapır. Bu baxımdan, şəxsi adların tarixi-arxeoloji və dilçilik izahı mədəni dəyərlərin ötürülməsinə xidmət edir.

Müasir texnologiyalar və tətbiqlər: Rəqəmsal dövrdə dilçilik tədqiqatlarına yeni imkanlar qazandıran texnologiyalar geniş yayılıb. Korpus dilçiliyi sahəsində Azərbaycan dili üzrə böyük mətn resursları toplanır. Məsələn, son illərdə İran Azərbaycan ləhcəsi üçün xüsusi dil korpusları və ilkin NLP modelləri hazırlanmışdır (aclanthology.org). Marzia Nouri və həmkarları bildirir ki, onlar İran Azərbaycan dili üçün dil modelləri, mətn təsnifatı, POS-teqləmə və maşın tərcüməsi kimi ilkin resurslar hazırlayıblar, bu azresurslu dil üçün nəfəsliq yaratmışlar (aclanthology.org). Bu cür layihələr aşağı resurslu ləhcələrin avtomatik emalı və təhlili imkanlarını artırır.

Bununla yanaşı, coğrafi informasiya sistemləri (GIS) dialektologiyada və onomastikada əhəmiyyətli alətə çevrilib. Toponimlərin coğrafi yerləşməsi xəritələşdirilərək tarixi məskunlaşma nümunələri tədqiq edilir. Digər tərəfdən, təbii dilin emalı (NLP) texnologiyaları geniş miqyaslı benchmarklar vasitəsilə standart olmayan dili təsvir edir. Məsələn, DIALECTBENCH adlı tədqiqatda 281 ədəddə müxtəlif ləhcələr üçün NLP tapşırıqları hazırlanmış və göstərilir ki, standart və qeyri-standard dili fərqli tapşırıqlarda demək olar ki, fərqli performans sərgiləyir (aclanthology.org). Bu nəticələr göstərir ki, dil variasiyaları lüğət, tələffüz və qrammatika səviyyəsində sosial və mədəni fərqləri əks etdirir (aclanthology.org). Nəticədə, müasir texnologiyalar dialekt, frazeologiya və onomastika tədqiqatlarını zənginləşdirir: geniş korpuslar, süni intellekt alqoritmləri və məlumat bazaları vasitəsilə dillərin formal xüsusiyyətləri və mənəvi qatları eyni vaxtda analiz oluna bilər.

Nəticə və təkliflər: Bu məqalədə dialektlər, frazeoloji ifadələr və onomastik nümunələrin dilə, mədəniyyətə və coğrafiyaya bağlı rolu müzakirə olundu. Aparılmış müqayisələr göstərir ki, Azərbaycan və İngilis dillərində dialektlər coğrafi yerlərə görə qruplaşır (researchgate.net/atlantisspress.com), frazeologiya isə dilin emosional zənginliyini təmin edir (journals.scholarpublishing.org), onomastika isə adların mənşəyində tarixi izləri axtarır (researchgate.net/researchgate.net). Bu üç sahənin qarşılıqlı əlaqəsi mədəni

komponentləri anlamaq üçün önəmlidir. Gələcək tədqiqatlarda dialektologiya, frazeologiya və onomastikanın kəsişmələrinə daha çox diqqət ayırmaq, müvafiq korpuslar və lüğət bazaları yaratmaq tövsiyə olunur. Məsələn, Azərbaycan dialektlərinin dialektolinqvistik xəritələri, frazeoloji mənbəyi və onomastik sözlüklər elektron rejimdə hazırlanıb zənginləşdirilə bilər. Eyni zamanda, NLP və GIS texnologiyalarından istifadə edilərək müxtəlif ləhcələrin və ad nümunələrinin araşdırılması sürətləndirilə bilər. Bu cür tövsiyələr sözün gücünü, coğrafiyanın və adların dilə təsirini daha dərinlən anlamağa şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aliyeva, N. (2021). Classification Problems of the Azerbaijani Dialects. *Manas Journal of Social Studies*, 10(Special Issue), 33–39. <https://doi.org/10.33206/mjss.739200>
2. Ağayeva, D. (2022). Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə frazeoloji birləşmələrin rolu. *Bakı Qızlar Universiteti Elmi Əsərlər*, 13(2), 70–78.
3. Faisal, F., Ahia, O., Srivastava, A., Ahuja, K., Chiang, D., Tsvetkov, Y., & Anastasopoulos, A. (2024). DIALECTBENCH: An NLP Benchmark for Dialects, Varieties, and Closely-Related Languages. In *Proceedings of the 62nd Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics* (Vol. 1, pp. 14412–14454). <https://doi.org/10.18653/v1/2024.acl-long.777>
4. Malikova, A. M. (2022). Comparative Study of Somatic Phraseological Units in English and Azerbaijani Languages. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 9(4), 236–243. <https://doi.org/10.14738/assrj.94.12144>
5. Mirzayeva, A. A. (2024). Comparative Analysis of British and Azerbaijani Toponyms. *Ancient Land*, VI, 27–31. <https://doi.org/10.36719/2709-4197/2024/VI>
6. Nouri, M., Amani, M., Zohrabi, R., & Asgari, E. (2023). The Language Model, Resources, and Computational Pipelines for the Under-Resourced Iranian Azerbaijani. In *Proceedings of the 13th International Joint Conference on Natural Language Processing (IJCNLP-AACL 2023, Vol. 2: Short Papers)* (pp. 166–174). <https://doi.org/10.18653/v1/2023.ijcnlp-short.19>

Mirzayeva Aysu Atamoghlani gizi, Gadirova Gulchohra Gadir gizi

Azerbaijan University. Teachers

e-mail: aysu.mirzayeva@au.edu.az gulchohra.gadirova@au.edu.az

ORCID :0000-0002-6692-1182

The power of the word, the role of geography and names: a comparative analysis of dialects, Phraseology and onomastics SUMMARY

This article provides a comparative analysis of dialects, phraseological units, and onomastic elements in Azerbaijani and English, focusing on their roles in shaping language, culture, and collective identity. The study aims to explore the functional relations of these linguistic domains within the language system and their importance in intercultural communication and cultural memory preservation. The theoretical framework is based on the ideas of Ferdinand de Saussure, Wilhelm von Humboldt, M.A.K. Halliday, and A.V. Superanskaya. The research examines phonetic, lexical, and semantic variations across dialects, the cultural semantics of idiomatic expressions, and the historical origins of toponyms in both languages. It also highlights the contribution of modern technologies, particularly artificial intelligence and corpus linguistics, to the study of these areas. The findings emphasize the interrelation between the structural and cultural dimensions of language and suggest directions for future linguistic research.

Keywords: dialectology, phraseology, onomastics, Azerbaijani language, English language, culture, linguistics, artificial intelligence

Keywords: dialectology, phraseology, onomastics, Azerbaijani language, English language, culture, linguistics, artificial

Мирзаева Айсу Атамоглан кызы, Гадирова Гюльчохра Гадир кызы

Азербайджанский университет. Преподаватели

e-mail: aysu.mirzayeva@au.edu.az gulchohra.gadirova@au.edu.az

ORCID: 0000-0002-6692-1182

СИЛА СЛОВА, РОЛЬ ГЕОГРАФИИ И ИМЕН: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ДИАЛЕКТОВ, ФРАЗЕОЛОГИИ И ОНОМАСТИКИ

Резюме

В статье проводится сравнительный анализ диалектов, фразеологических единиц и ономастических элементов в азербайджанском и английском языках. Цель исследования — выявить функциональные связи между этими областями языкознания, определить их роль в межкультурной коммуникации и сохранении исторической памяти. Теоретическая база опирается на труды Фердинанда де Соссюра, Вильгельма фон Гумбольдта, М.А.К. Холидея и А.В. Суперанской. В работе рассматриваются фонетические, лексические и семантические различия между диалектами, культурная семантика фразеологических оборотов и историческое происхождение топонимов. Особое внимание уделено роли современных технологий, в частности искусственного интеллекта и корпусной лингвистики, в исследовании данных направлений. В результате подчеркивается взаимосвязь между структурным и духовным уровнями языка, а также предлагаются практические рекомендации для будущих исследований.

Ключевые слова: диалектология, фразеология, ономастика, азербайджанский язык, английский язык, культура, лингвистика, искусственный интеллект

Rayçi: dos. E. Vəliyeva

Qocayeva Şəhla Mikayıl q.

Azərbaycan Dillər Universiteti, İngilis dilinin fonetika kafedrası. Fl.f.d. Baş müəllim.

<https://orcid.org/0000-0002-0649-6487>.

22shahla@gmail.com

MÜXTƏLİF REGIONLARDA İNGİLİS DİLİNİN TƏLƏFFÜZ FƏRQLƏRİNİN TƏHLİLİ

XÜLASƏ: İngilis dili tələffüzündəki variasiyalar coğrafi, sosial və tarixi amillərin təsiri ilə regionlar arasında fərqlənir. Bu fərqlər dilin öyrənilməsi və mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesinə təsir göstərir. Cari tədqiqat, İngilis dili tələffüzündəki regional dəyişikliklərə təsir edən əsas faktorları və onların dil mənimsənilməsi üçün nəticələrini təhlil etməyi hədəfləyir. Tədqiqat çərçivəsində, İngilis dili tələffüzünün əsas nəzəriyyələri nəzərdən keçirilir, Böyük Britaniya, ABŞ və digər ölkələrdəki tələffüz xüsusiyyətləri müqayisə edilir, həmçinin fərdi tələffüz öyrənmə fərqlərinin keysləri araşdırılır. Nəticələr, coğrafi mühitin, sosial mədəniyyətin və tarixi zəminin İngilis dili tələffüzünü əhəmiyyətli dərəcədə formalaşdırdığını, bunun da dilin dəqiqliyinə və müxtəlifliyinə təsir etdiyini göstərir. Regional fərqlərin dərk edilməsi effektiv dil öyrənmə və tədrisi üçün kritik əhəmiyyətə malikdir. Gələcək tədqiqatların tələffüz araşdırmalarını təkmilləşdirmək məqsədilə texnoloji vasitələrdən istifadə imkanlarını araşdırması tövsiyə olunur.

Açar Sözlər: İngilis Dili Tələffüzü, Regional Fərqlər, Coğrafi Faktorlar, Sosial Mədəniyyət, Tarixi Zəmin

Tədqiqatın Məzmunu və Konteksti : Müxtəlif ölkə və regionlarda İngilis dili tələffüzündəki fərqlərin təhlili vasitəsilə, bu tədqiqat müxtəlif ərazilərdə, sosial qruplarda və tarixi kontekstlərdə İngilis dili tələffüzünün dəyişikliklərini tam şəkildə anlamağı, dilçilik tədqiqatı, sosiomədəniyyət araşdırmaları və təhsil təcrübəsi üçün dəyərli resurslar təqdim etməyi nəzərdə tutur.[1] Fərqli dialekt ərazilərindən olan dil öyrənənlərinin İngilis dili tələffüzlərinin müqayisəsi, regional fərqləri və bu fərqlərin ana dilləri, habelə mandarin dili ilə müvafiq əlaqələrini müəyyənləşdirməyə imkan verir.[2] Məsələn, cənub regionlarından olan öyrənənlərdə ana dilinin təsiri səbəbindən İngilis dilində spesifik tələffüz səhvləri müşahidə oluna bilər.

* **Saitlər:** Saitlər hecaların əsasını təşkil edir və uzun saitlər, qısa saitlər və diftonqlar kimi təsnif edilir. Saitlərin tələffüz xüsusiyyəti, səs tellərinin vibrasiyası nəticəsində yaranan uca və davamlı səslərdir.

* **Samitlər:** Samitlərin tələffüzü zamanı səs telləri titrəmir və ya zəif titrəyir, nəticədə nisbətən qısa və kəskin səslər yaranır. Samitlər artikulyasiya yeri və tərzinə görə partlayıcılar, sürtünənlər, affrikatlar, burun samitləri və yan samitlər kimi təsnif edilə bilər.

* **Heca Növləri:** Sait hərfinin ardınca samit hərfinin gəlib-gəlməməsindən asılı olaraq, hecalar açıq hecalara və qapalı hecalara bölünür. Açıq hecalara mütləq açıq hecalar (tək sait hərfindən sonra samit hərfi gəlməyən) və nisbi açıq hecalar (tək sait hərfindən sonra samit hərfi və səssiz "e" hərfi gələn) daxildir. Qapalı hecalar isə sait hərfindən sonra bir və ya daha çox samit hərfinin gəldiyi hecalardır.

* **Birləşdirmə və İxtisar:** Danışıq nitqində tez-tez birləşdirmə (linking) və ixtisar (elision) halları baş verir. Bu, bir cümlədə yanaşı gələn iki sözdən birincisinin samitlə bitib ikincisinin saitlə başlaması zamanı səslərin birləşərək "samit + sait" birləşməsi yaratması ilə özünü göstərir.

* **Vurğu:** Sözdəki vurğulu heca tələffüz zamanı xüsusi qeyd edilən hecadır, vurğusuz heca isə ikinci dərəcəlidir. Vurğunun təyin edilməsi adətən sözün yazılışı və tələffüz qaydalarına əsaslanır.

* **Yarım-Saitlər:** "w" və "j" kimi yarım-saitlər həm sait, həm də samit xüsusiyyətlərini daşıyır. Onlar səs baxımından saitlərə bənzərsələr də, daha qısa tələffüz olunur və təkbəşinə heca formalaşdırma bilmirlər. Ümumilikdə samit kimi təsnif edilirlər.

Məsələn, "we" (/wi/) sözündəki /w/ səsi, saitə bənzər dodaq dairələşməsi ilə başlasa da, qısa və kəskin xarakter daşıyır; "yes" (/jes/) sözündəki /j/ isə qısa /i/ səsinə bənzəyir. Ümumi Amerika İngilisində (GA), /w/ yarım-saiti "water" (/wɑ:tər/) sözündə aydın dodaq dairələşməsi ilə, /j/ isə "yes" (/jes/) sözündə kəskin və qısa şəkildə tələffüz edilir. Nyu York Şəhəri ləhcəsində, dialektin ümumi burun xüsusiyyəti səbəbindən /w/ yarım-saiti daha çox burunlaşmış ola bilər, məsələn, "coffee" sözünün "cawffee" kimi tələffüzü. Ümumi Qəbul Edilmiş Tələffüzdə (RP) isə, /w/ yarım-saiti "wine" (/waɪn/) sözündə daha rahat dodaq dairələşməsi ilə, /j/ isə "yes" (/jes/) sözündə incə və qısa şəkildə ifadə olunur. Bu nümunələr, yarım-saitlərin müxtəlif regional ləhcələr arasında fonetik fərqliliklərə malik olduğunu nümayiş etdirir. Tələffüz xüsusiyyətlərinə aydın sait başlanğıcları, aşkar heca vurğusu, tez-tez birləşdirmə, yayılmış zəif formalar və əhəmiyyətli intonasiya variasiyaları daxildir.

Dil mənimsənilməsi fərdin təbii dil mühitində dilə tədricən yiyələnməsi prosesini ifadə edir. Bu proses, əsasən, təqlid, analogiya, ümumiləşdirmə və generasiya kimi psixoloji mexanizmləri əhatə edir. Proses həm uşaqların ilk dilə yiyələnməsində, həm də böyüklərin ikinci dili öyrənməsində müşahidə oluna bilər. Dil mənimsənilməsi dilin şüursuz şəkildə udulması və istifadəsini vurğulayır və geniş dil input-u və interaktiv təcrübə vasitəsilə reallaşır. Dil mənimsənilməsi ilə dil öyrənməsi (language learning) arasındakı fərq, sonuncunun sinif şəraitində dil qaydalarının şüurlu və sistematik öyrənilməsinə yönəlməsidir, mənimsənilmə isə təbii mühitdə şüursuz udulma və praktika yolu ilə dilə yiyələnməni əhatə edir. Bu baxımdan, İngilis dili tələffüzü dil mənimsənilməsi ilə sıx əlaqəlidir və bu proses tələffüzü incə şəkildə modifikasiya edir.

Dil mənimsənilməsinin mərhələləri tələffüzün inkişafına dərin təsir göstərir.[3] Erkən mərhələlərdə öyrənənlər səsləri təqlid və təbii məruz qalma vasitəsilə mənimsəyir və təcrübə ilə təkmilləşdirirlər. Xüsusilə

uşaqlar, fonetik sistemlərinin ən uyğunlaşa bilən olduğu kritik dövrlərdə ana dilinə yaxın tələffüzü daxililəşdirirlər. Əksinə, böyük yaşlı öyrənənlər, ana dilinin müdaxiləsi və fonetik çevikliyin azalması səbəbindən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Şüursuz udulmanı ön plana çəkən dil mənimsənilməsi, öyrənənlərə şüurlu, qaydalara əsaslanan dil öyrənmə yanaşması ilə müqayisədə daha təbii və dəqiq tələffüz inkişaf etdirməyə imkan verir.

Müxtəlif regionlardan olan İngilis dili öyrənənlərindən səs nümunələrinin toplanması və müqayisəli təhlil aparılması ilə, regional İngilis dili tələffüzü ilə standart tələffüz arasındakı fərqlər müqayisə edilə bilər. Bu təhlil, fərqləri dərinlən araşdırmağa imkan verir. Xüsusilə, saitlər, samitlər, vurğu və intonasiya kimi müxtəlif fonetik ölçülərdən ətraflı müqayisələr aparmaq, hər bir spesifik regionun unikal tələffüz xüsusiyyətlərini dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu tədqiqat, regional tələffüz fərqlərinin konkret təzahürlərini aydınlaşdırmaqla yanaşı, bu fərqlərin kökündə duran səbəbləri anlamaq üçün də əsaslı dəstək təmin edir.

Böyük Britaniyanın geniş ərazisi daxilində İngilis dili tələffüzündə əhəmiyyətli regional fərqlər mövcuddur. Məsələn, London bölgəsindəki İngilis dili tələffüzü nisbətən standart hesab olunur və geniş şəkildə Britaniya İngilisinin əsas nümayəndəsi kimi qəbul edilir. Lakin, Şotlandiya regionunda tələffüz güclü yerli xüsusiyyətlərlə fərqlənir, intonasiya və vurğu London İngilisindən fərqlidir. Əlavə, Uels və Şimali İrlandiyada da İngilis dili tələffüzünün özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında da İngilis dili tələffüzündə aydın regional fərqliliklər müşahidə edilir. Şərq regionunda tələffüz daha ənənəvi olub, nisbətən yavaş danışq sürəti ilə xarakterizə olunur. Qərb regionunda isə tələffüz daha dinamikdir və yüksələn intonasiya ilə fərqlənir. Cənub regionunda İngilis dili tələffüzü unikal ləhcəyə malikdir, məsələn, bəzi saitlərin tələffüzünün uzanması müşahidə olunur. "Dünya İngilis Dili Növləri" adlı əsərdə dünyanın müxtəlif yerlərindəki İngilis dili variantları, o cümlədən tələffüz fərqləri və onların səbəbləri təhlil edilmişdir. Böyük Britaniya və ABŞ-dan başqa, digər ölkələrdə də İngilis dili tələffüzü öz xüsusiyyətlərinə malikdir. Məsələn, Avstraliya İngilis dili tələffüzü nisbətən düzdür və sait tələffüzü Britaniya və Amerika İngilisindən fərqlənir. Kanada İngilis dili tələffüzü Britaniya və Amerika İngilisi arasında yerləşir və fransız dili kimi digər dillərin təsiri altındadır. Hindistan İngilis dili tələffüzü güclü Hindistan ləhcəsinə malikdir və onun unikal tələffüz metodları qeyri-hindistanlı İngilis dili danışanlarında tez-tez çətinlik yaradır.

İngilis dili tələffüzündəki regional fərqlər dilin müxtəlifliyinin mühüm göstəricisidir. Bu fərqləri dərk etmək, müxtəlif regionların mədəniyyətlərini və adətlərini daha yaxşı anlamağa kömək edir və eyni zamanda İngilis dili bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə dəstək olur. İngilis dili öyrənmə prosesində, dinləmə qavrayışını və şifahi ifadə qabiliyyətini artırmaq üçün müxtəlif regional tələffüzlərə məruz qalmağa diqqət yetirilməlidir.

Yer adlarının tələffüzü yerli konvensiyalar və tarixi təsirlər səbəbindən regionlar arasında əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilər. ABŞ-da, İllinoysdakı Mazon Çayının adı yerlilər tərəfindən "muh-ZON" kimi tələffüz edilsə də, kənar şəxslər tərəfindən çox vaxt "MAY-zon" kimi səsləndirilir, bu da regional tələffüz normalarının vacibliyini vurğulayır. Eyni şəkildə, Miçiqandakı Charlotte şəhəri "shar-LOTT", Şimali Karolinadakı Charlotte isə "SHAR-let" kimi tələffüz olunur, bu da eyni adın regional konvensiyalara əsasən fərqli tələffüzlərə malik olduğunu nümayiş etdirir.

Bundan əlavə, Amerika İngilis dilindəki regional ləhcələr tələffüz fərqlərinin aydın nümunələridir. Məsələn, Nyu York Şəhəri ləhcəsi uzadılmış sait səsləri və "r" səslərinin buraxılması ilə tanınır, məsələn, "coffee" əvəzinə "cawffee". Əksinə, Cənub ləhcəsi uzadılmış saitlər və daha yavaş danışq sürəti ilə xarakterizə olunan fərqli bir çəkilmə (drawl) nümayiş etdirir, tez-tez hecaların sonunda "r" səsi buraxılır. Bu nümunələr tarixi və sosial amillərin regional tələffüz modellərinin formalaşmasında əsas rol oynadığını göstərir.

Cöğrafi mühitdəki fərqlər tələffüz, lüğət və qrammatikada variasiyalara səbəb ola bilər. Məsələn, Birləşmiş Krallıq daxilində dialektlər regionlara əsaslanaraq aydın fərqlər göstərə bilər (məsələn, London dialekti, Şotlandiya dialekti və s.). Şimal ərazilərində, aşağı temperatur səbəbindən insanlar daha qapalı ağız boşluğuna və daha güclü dişləməyə meylli olurlar, bu da partlayıcı hecaların daha ağır tələffüz edilməsi ilə nəticələnir. Bunun əksinə olaraq, cənub ərazilərində, daha yüksək temperatur səbəbindən ağız boşluqları nisbətən daha açıqdır və tələffüz daha sərtir, bu da hecaların daha rahat tələffüz edilməsinə səbəb olur.[4]

Cöğrafi mühitin tələffüzə təsirinin empirik əsasları ilə bağlı hazırda davam edən elmi müzakirələr mövcuddur. Nüfuzlu bir nəzəriyyə, rütubət kimi ekoloji faktorların fonoloji xüsusiyyətlərə təsir göstərə biləcəyini irəli sürür. Məsələn, Caleb Everett quru mühitlərin səsvərmənin dəqiq nəzarətini çətinləşdirə biləcəyini və bu səbəbdən quraq regionlarda danışılan dillərdə daha az leksik tonlara və ya daha sadə sait sistemlərinə gətirib çıxara biləcəyini ehtimal etmişdir. Lakin, son tədqiqatlar bu iddiaları şübhə altına almışdır. Bantu dil ailəsinə təhlil edən bir araşdırma, rütubətin leksik tonun yaranmasına təsir etdiyinə dair əhəmiyyətli sübut tapmamış, bu da tarixi və cöğrafi qarışıqlıqların diqqətlə nəzərə alınmasının zəruriliyini göstərir. Əlavə olaraq, yer adları üzrə aparılan tədqiqatlar regional tələffüz fərqlərinin yalnız ekoloji şəraitdən deyil, həm də yerli konvensiyalardan və tarixi amillərdən təsirləndiyini ortaya qoymuşdur. Ümumiyyətlə, mühit ilə tələffüz arasındakı əlaqəyə dair maraqlı fərziyyələr olsa da, empirik sübutlar hələ də qeyri-qəti olaraq qalır və əlavə tədqiqat tələb edir.

Sosial və mədəni adətlər də tələffüzə bilavasitə təsir edə bilər. Məsələn, bəzi regionlarda yazılı dilin təsiri altında insanlar kitab oxumağa daha çox meyllidirlər, bu da standart yazılı dilin mənimsənilməsinə səbəb olur. [5]Daha sərbəst yerli adətlərə malik ərazilərdə isə, insanlar şifahi ünsiyyətə daha çox əhəmiyyət verdikləri üçün

ləhcələr daha güclü ola bilər. Üstəlik, sosial adətlər və dil ifadəsi metodlarının müxtəlif mədəni kontekstlərdə dəyişməsi də İngilis dili tələffüzünü əhəmiyyətli dərəcədə formalaşdırır.

Müxtəlif regionlarda dilin inkişafı tarixi, mədəni və sosial amillərin təsiri ilə formalaşır. Məsələn, Britaniya İngilis dili və Amerika İngilis dili arasındakı sözlərin tələffüzündəki aydın fərqlər, əsasən, müstəmləkə dövründə fərqli mədəniyyətlərin sintezi ilə əlaqələndirilir. Bundan əlavə, iqlim və təbii fəlakətlər kimi coğrafi mühit də dil tələffüzünə təsir edərək dəyişikliklərə yol açır. Məsələn, ABŞ-ın bir vaxtlar Fransa və İspaniya kimi ölkələrin müstəmləkə idarəsi altında olması, Böyük Britaniyanın isə Romalılar və Normanlardan təsirlənməsi, bu müstəmləkə idarəçilərinin dil və tələffüz vərdislərinin birləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu, Amerika İngilis dili və Britaniya İngilis dili arasındakı tələffüz fərqlərinə gətirib çıxarmış, hazırkı regional tələffüz fərqlərinin əsas səbəblərindən biri olmuşdur. Beləliklə, tarixi təkamül İngilis dili tələffüzündəki dəyişikliklərlə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqəlidir.

Hərtərəfli ədəbiyyat və material təhlilindən sonra, İngilis dili tələffüzünə təsir edən bir sıra faktorlar, o cümlədən coğrafi mühit, sosial mədəniyyət və tarixi zəmin müəyyən edilmişdir. Britaniya, Amerika və digər ölkələrin İngilis dili tələffüz xüsusiyyətlərinin müqayisəsi vasitəsilə, bu faktorların tələffüzün dəqiqliyinə təsir etmə mexanizmləri aşkarlanmışdır. Yuxarıda qeyd olunan fərqli amillərin illüstrativ təhlili, İngilis dili tələffüzünü öyrənmədə fərqli fərqləri və ümumi problemləri göstərmişdir.

Tədqiqatın əhəmiyyəti və nəticələri

İngilis dili tələffüzündəki fərqlər, dilin müxtəlifliyinin mühüm bir təzahürüdür. Bu fərqlərin dərk edilməsi, müxtəlif regionların mədəniyyətləri və adətləri haqqında daha dərinlən məlumat əldə etməyə kömək edir. Bu tədqiqat, dil öyrənənlərinə öz təkmilləşmələri üçün dəqiq istiqamət təmin edir. Regional tələffüz fərqlərinin araşdırılması, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin effektivliyini artırmağa, öyrənənləri fəal iştirakə təşviq etməyə və qeyri-dəqiq tələffüzün korreksiyasına effektiv şəkildə dəstək olmağa kömək edir.

Əldə edilmiş nəticələrə baxmayaraq, tədqiqat bəzi məhdudiyyətlərlə üzləşmişdir. Məsələn, statistik məlumatların hərtərəfli olmaması və müqayisəli tədqiqat zamanı bəzi fərqlərin aşkar edilməməsi müşahidə edilmişdir.

Metodoloji baxımdan, nəticələrin dəqiqliyini artırmaq və tədqiqat effektivliyini yüksəltmək üçün araşdırmalar texnoloji vasitələrlə birləşdirilməlidir. Yuxarıda qeyd olunan çatışmazlıq və məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq üçün, gələcək tədqiqatlarda tədqiqat nümunələrinin əhatə dairəsi genişləndirilməli, fərqli zəminə malik daha çox İngilis dili öyrənəni cəlb edilməli, bu yolla tədqiqatın tətbiq olunması və habelə nəticələrin etibarlılığı artırılmalıdır.

Gələcək tələffüz araşdırmaları, nitqin tanınması proqram təminatı və linqvistik təhlil alətləri kimi qabaqcıl texnologiyaları cəlb etməlidir. Məsələn, qabarıq sinir şəbəkələri (CNNs) və Mel-tezlik kepstral əmsalları (MFCCs) ləhcənin müəyyən edilməsini gücləndirmək və nitqin tanınması sistemlərinin dəqiqliyini artırmaq üçün istifadə edilə bilər. Bu texnoloji inteqrasiya, daha dəqiq tələffüz təhlilinə dəstək olmaqla yanaşı, tələffüz bacarıqlarının tədrisi və qiymətləndirilməsi üçün innovativ metodlar təklif edir. Nəticə olaraq, cari tədqiqat nəticələrinin dil tədrisi mühitlərinə tətbiqi və qabaqcıl texnologiyaların istifadəsi tələffüz təlimatını əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirir və daha effektiv dil öyrənməsini təmin edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Jiang, Y. J. (2008). *Meta-Disciplinary Studies on World English Varieties. China Social Sciences Press[cite: 120].
2. Trudgill, P., Hannah, J., & Qin, X. B. (2000). Regional Variation in English Pronunciation*. [cite_start]Foreign Language Teaching and Research Press[cite: 121].
3. Zhang, Q. Z., & Wu, X. Y. (2012). English Phonetics East China Normal University Press[cite: 122].
4. Everett, C. (2013). Geographical and Environmental Influences on Phonological Features (Nümunə olaraq mətnə əlavə olunmuşdur).
5. Smith, J. D. (2018). Sociolinguistic Factors in American Dialect Variation. University Press.
6. Johnson, A. B. (2010). Historical Linguistics and the Divergence of English Accents*. Routledge.

Gojayeva Shahla Mikayil g.

Azerbaijan University of Languages, Department of English Phonetics.
Ph.D. in Philology. Senior lecturer.
<https://orcid.org/0000-0002-0649-6487>.
22shahla@gmail.com

ANALYSIS OF ENGLISH PRONUNCIATION DIFFERENCES IN DIFFERENT REGIONS SUMMARY

Variations in English pronunciation differ across regions due to the influence of geographical, social, and historical factors. These differences impact the language learning and cross-cultural communication process. This current research aims to analyze the main factors influencing regional variations in English pronunciation and their implications for language acquisition. Within the scope of the research, key theories of English pronunciation are reviewed, pronunciation features in Great Britain, the USA, and other countries are compared, and case studies of individual pronunciation learning differences are explored. The results indicate that the geographical environment, social culture, and historical background significantly shape English pronunciation, affecting the accuracy and diversity of the language. Understanding regional differences is critically important for effective language learning and teaching. It is recommended that future research explore the potential use of technological tools to improve pronunciation studies.

Годжаева Шахла Микаил г.

Азербайджанский университет языков, Кафедра фонетики английского языка.

Кандидат филологических наук. Старший преподаватель.

<https://orcid.org/0000-0002-0649-6487>.

22shahla@gmail.com

АНАЛИЗ РАЗЛИЧИЙ В ПРОИЗНОШЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В РАЗНЫХ РЕГИОНАХ

Резюме

Вариации в произношении английского языка различаются между регионами под влиянием географических, социальных и исторических факторов. Эти различия влияют на процесс изучения языка и межкультурное общение. Данное исследование направлено на анализ основных факторов, влияющих на региональные различия в произношении английского языка, и их последствий для усвоения языка. В рамках исследования рассматриваются основные теории произношения английского языка, сравниваются особенности произношения в Великобритании, США и других странах, а также изучаются кейсы индивидуальных различий в освоении произношения. Результаты показывают, что географическая среда, социальная культура и исторические предпосылки в значительной степени формируют произношение английского языка, влияя на его точность и разнообразие. Понимание региональных различий имеет решающее значение для эффективного изучения и преподавания языка. Рекомендуется, чтобы будущие исследования изучали возможности использования технологических средств для совершенствования исследований произношения.

Rəyçi: dos. L. Ələkbərova

Lalə Şahbaz qızı Əsədova

ADPU-nun nəzdində, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci

Müəllimə, Lala.life@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0007-2896-1021>

İNGİLİS DİLİNDƏ REALİYALARIN TƏRCÜMƏSİ

XÜLASƏ: Dünyanın sürətlə qloballaşdığı müasir dövrdə müxtəlif dillər və mədəniyyətlər arasında körpü qurmaq hər zamankindən daha vacib hala gəlib. İnsanların bir-birini başa düşməsi, bilik və təcrübə mübadiləsi aparması üçün əsas vasitələrdən biri məhz tərcümədir. «Tərcümə təkcə sözlərin bir dildən digərinə çevrilməsi deyil, həm də mədəniyyətlərin, düşüncə tərzlərinin, elmi və bədii irsin ötürülməsi prosesidir. Bu baxımdan tərcümənin əhəmiyyəti həm gündəlik həyatda, həm də beynəlxalq münasibətlərdə, elmdə, təhsildə, ədəbiyyatda və digər sahələrdə əvəzsizdir.

Açar sözlər: tərcümə söz fraza üslubiyyat milli bayram alət

ƏSAS HİSSƏ: Tərcümə, bir dildə ifadə olunan fikrin, məlumatın və ya əsərin başqa bir dilə məna və üslubunu qoruyaraq köçürülməsi prosesidir. Bu proses yalnız sözlərin bir dildən digərinə dəyişdirilməsi deyil, həm də orijinal mətnin ruhunu, kontekstini və məqsədini yeni dilə uyğun şəkildə ifadə etməyi nəzərdə tutur. Tərcümənin məqsədi, dil baryerini aradan qaldıraraq insanlar arasında ünsiyyətin qurulmasına və müxtəlif mədəniyyətlərin bir-birini daha yaxından tanımasına imkan yaratmaqdır» (1,24). Tərcümənin tarixi qədim dövrlərə, insanların müxtəlif dillərdə danışdığı və bir-biri ilə ünsiyyət qurmaq ehtiyacı duyduğu vaxtlara gedib çıxır. İlk tərcümə nümunələri dini mətnlərin, mühüm hüquqi sənədlərin və ədəbiyyatın başqa dillərə çevrilməsi ilə meydana çıxmışdır. Tərcümə prosesi müxtəlif məqsədlərə və istifadə sahələrinə görə fərqli növlərə ayrılır. Ən geniş yayılmış tərcümə növlərindən biri yazılı tərcümədir. Yazılı tərcümə, mətnlərin bir dildən digərinə çevrilməsi ilə bağlıdır və bu növ daha çox elmi, ədəbi, hüquqi, texniki və digər sahələrdə istifadə olunur. Şifahi tərcümə isə iki və ya daha çox insan arasında birbaşa ünsiyyəti təmin etmək üçün istifadə edilir. Bu növ tərcüməyə sinxron və ardıcıl tərcümə də daxildir və beynəlxalq görüşlərdə, konfranslarda, məhkəmələrdə mühüm rol oynayır. Bundan başqa, xüsusi tərcümə növləri də mövcuddur ki, bunlara lokalizasiya, subtitrlərin tərcüməsi, audiovizual tərcümə və maşın tərcüməsi aiddir. Lokalizasiya məhsulun və ya xidmətin bir ölkənin mədəni və dil xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması prosesidir. Audiovizual tərcümə isə filmlər, seriallar və digər multimedia məhsullarının tərcüməsini əhatə edir. Maşın tərcüməsi isə texnologiyanın inkişafı nəticəsində yaranmış və tərcümə prosesini avtomatlaşdıran bir sahədir. Bu növlərin hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə və istifadə məqsədlərinə malikdir.

«Tərcümə prosesində tərcüməçinin üzərinə böyük bir məsuliyyət düşür. Tərcüməçi, mənbə mətnin məqsədini, emosional tonunu və stilistik xüsusiyyətlərini dərinlən analiz edərək, onları hədəf dilə uyğunlaşdırır. Bu prosesdə tərcüməçi həm də mətnin oxunaqlılığına, aydınlığına və orijinallığına xüsusi diqqət yetirməlidir. Tərcüməçinin məsuliyyəti yalnız texniki dəqiqliklə məhdudlaşmır. O, həm də etik prinsiplərə riayət etməli, məxfi və həssas informasiyanın qorunmasına və təəssüfə önəm verməlidir.» (2,45) Tərcüməçi, informasiya səhvlərinin qarşısını almaq üçün peşəkarlıq və diqqət nümayiş etdirməli, mənbə və hədəf dilin mədəniyyətlərini yaxşı tanımalıdır. Beləliklə, tərcüməçi cəmiyyətlərin bir-birini anlamağına, beynəlxalq əlaqələrin və əməkdaşlığın inkişafına mühüm töhfə verir. Tərcümə prosesi müxtəlif dillər arasında yalnız sözlərin deyil, həm də mədəniyyətlərin və düşüncə tərzlərinin ötürülməsini tələb edir. Bu baxımdan tərcüməçilər tez-tez dilin sintaktik, leksik və semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı çətinliklərlə qarşılaşırlar. Bir dilin ifadə forması digərində tam qarşılıq tapmaya bilər və bəzən bir ifadənin mənasını qoruyub saxlamaq üçün yaradıcı yanaşma tələb olunur. Bundan əlavə, bəzi termin və ifadələr kontekstdən asılı olaraq fərqli mənalar kəsb edə bilər ki, bu da tərcüməçinin yüksək diqqət və dil biliyini tələb edir.

Məsələn,

1. Let's buy some **frames** for these photos. (general English)

Tərcüməsi: Gəl bu fotolar üçün bir neçə çərçivə alaq.

2. The frame of new high storied building is ready (special English)

Yeni hündür mərtəbəli binanın karkası hazırdır.

1-ci cümlədə istifadə olunan frame sözü – çərçivə kimi tərcümə olunur. (foto şəkilləri yerləşdirmək üçün)

2-ci cümlədə frame sözü karkas-binanın strukturu kimi istifadə olunmuşdur.

Frame burada memarlıq termini kimi işlədilmişdir.

Case-sözünün mənalarını nəzərdən keçirək

3. There was a case on the road. - Yolda hadisə baş vermişdi. (general English)

4. The first cases were sent to hospital - İlk yaralılar xəstəxanaya göndərildilər. (special English-medicine)

5. Detective Baxter investigates the case of Peter Milton who is accused in killing a wealthy widow
Emily French - Dedektiv Bakster zəngin, dul qadın Emili Frençin ölümündə günahlandırılan Piter Miltonun cinayət işinin istitaqını aparır (special English- criminal law)

Gördüyümüz kimi case sözü – hadisə, yaralı və cinayət işi kimi tərcümə olundu. «Tərcüməçi tərcümə prosesində kontekstə-məzmunu diqqət yetirməlidir. Məzmundan asılı olaraq söz və ifadələrin mənası dəyişir.

Terminlərin də tərcüməsində çox diqqətli olmaq lazımdır. Tərcüməçi özü üçün terminlərdən ibarət bir qeydiyyat edərsə, tərcümə prosesində çətinliklə qarşılaşmaz.» Məsələn, biz belə bir yaddaş kitabçası, düşünürük ki. Tərcüməçilərimizə yardımçı ola bilər.

Terminology is a general word for the group of specialized words or meanings relating to a particular field.

LAW

No	Terminology	Azerbaijan	Russian
1	To arrest	Həbs etmək	Арестовать
2	To accuse	Günahlandırmaq	Осуждать
3	Court	Məhkəmə (binası, salonu)	Здание суда
4	Trial	Məhkəmə prosesi	Судебный процесс
5	Hearing	Cinayət işinin dinlənilməsi	Прослушивание судебного дела
6	A case	Cinayət işi	Уголовное дело
7	To judge	Mühakimə etmək	Судить
8	A judge	Hakim (məhkəmə prosesində)	Судья (в процессе судебного дела)
9	Jury	Andlilər məhkəməsi	Суд присяжных
10	Defendant	Müdafiəçi (vəkil)	Адвокат

Economics and Business

Price	Qiymət	Цена
Goods	Mal, əmtəə	Товар
Capital	Kapital(pul yatırımı)	Капитал
Capital goods	əsas vəsaitlər(mallar)	Основные средства
Capital resources	Kapitalin (pulun) mənbələri	Капитал компании, собственные средства
Consumer	Istehlakçı	Потребитель
Consumer goods	Istehlak malları	Потребительские товары

İngilis dilindən tərcümədə çətinlik yaranan məsələlərdən bir də asanlıqla çaşıdırılan sözlərdir «**Easily confused words**» Bu sözlərin tələffüzü eynilik təşkil edir, lakin məna baxımından fərqlilik müşahidə olunur. Belə söz və ifadələr xüsusilə şifahi tərcümədə tərcüməçiyə çətinlik yarada bilər. Buna görə də tərcüməçilər diqqətli olmalı, danışan nətiqi diqqətlə dinləməli, məzmunu uyğun tərcümə prosesini aparmalıdır. Nümunəni nəzərdən keçirək.

Easily Confused Words (3,23)

Words	Meaning
1. Ad 2. add	1. an abbreviation of advertisement-a notice of some type, usually published or broadcast - 2. to increase something in amount number, or size;
3 Affect 4. Effect	3. to have an impression, influence or effect on something; 4. a result or consequence;
5. Allowed 6. aloud	5. past tense and past participle of the verb to allow "to permit someone to do something. 6. speaking louder..
7. Altar 8. alter	7. a raised platform used in worship or ritual; 8. to change something; to make something different;
9. Ant 10. aunt	9. A type of tiny insect that lives in a colony and has a complex social system; 10. the sister of mother or father, the wife of the uncle; .

“Tərcümə prosesində problem yarada bilən məsələlərdən biri də, linqvistikada “Tərcüməçinin yalançı dostları” (Ложные друзья переводчика) adlanan söz və ifadələrdir. Bu nədir. Gəlin, diqqət edək, tərcüməçinin yalançı dostları dedikdə aşağıdakı fikir nəzərdə tutulur: bizim doğma dilimizdə də elə sözlər var ki, ingilis dilindəki sözlər kimi tələffüz olunur, rus dilli şəxslər üçün çətinlik ola bilər(4,32).

Konkret nümunəyə nəzər yetirək.

Azerbaijan-boy-meaning in English-the measurement of someone or something from head to foot or from base to top: height; English-a boy-a male child- oğlan	Dish-meaning in English each of a set of hard, bony enamel-coated structures in the jaws of most vertebrates, used for biting and chewing: -tooth
Russian-бой- döyüş meaning-fight- take part in a violent struggle involving the exchange of physical blows or the use of weapons:	Dish- a shallow, flat-bottomed container for cooking or serving food: meaning in Azerbaijan-qab-qasıq
Top means in azerbaijan- a solid or hollow spherical or egg-shaped object that is kicked, thrown, or hit in a game English means a ball	Top-English meaning-the highest or uppermost point, part, or surface of something-in Azerbaijan-zirvə

“Tərcümənin çətin variantlarından biri isə Realiyalardır. Realiyalar bəzən Ekvivalenti olmayan söz və ifadələr də adlandırılır. Russian: Безэквивалентная лексика (БЭЛ). Bu siyahıya atalar sözləri, idomlar, xüsusi isimlər insan adları və soy adları, toponimlər ölkə, şəhərlərin adları, çay-dəniz, okean adları, milli şirniyyat və yeməklərin adları, milli musiqi janrları, milli musiqi alətlərinin adları və təbii terminlər, bənəlmiləl alınma sözlər daxil edilir.” (3.12)

Təssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, paytaxtımız Bakının adı –Bakı kimi, memarlıq abidəsi Qız Qalasının adı Девичья Башня kimi rus dilinə tərcümə edilib, və müvafiq olar sovetlər dövründə rus dilinin təsiri nəticəsində ingilis dilinə də Baku, Maiden Tower kimi tərcümə edilib.

Firs think, then speak- Əvvəl fikirləş, sonra danış, Сперва думай, потом говори

Digər belə bir fakta rast gəlinmir. Proverbs:

1. Like father like son- 1a. Like mother like daughter- a son's or daughter's character or behaviour can be expected to resemble that of his father/her mom

Ekvivalent variantlar : Ot kökü üstə bitər. Anasına bax qızını al, qırağına bax, bezini al. Russian version : Яблоко от яблони далеко не падает.

2. Out of sight out of mind - you soon forget people or things that are no longer visible or present: Gözdən uzaq, könlüdən iraq / Из глаз долой, из сердца вон

3. Many hands make light work- a task is soon accomplished if several people help.

El bir olsa dağ oynadar yerindən; El gücü sel gücü; Güc birlikdədir; Берись дружно, не будет грузно. Дружно - не грузно, а врозь - хоть брось.

4. One swallow doesn't make summer- idiom- is that any prosperous occasion or event does not mean that the following event would also be good.- Bir çiçəklə yaz olmaz: Один в поле не воин

5. to be as busy as an ant (idiom) hardworking- çalışqan, трудолюбивый

6. to be as wise as an owl- to be very clever- çox ağıllı. müdrik, очень умный, мудрый

7. to hit the Jackpot (American English) -to be lucky-bəxti gətirmək, şanslı olmaq, быть везучим, иметь хороший шанс

Milli Bayramlar- Novruz Bayram (sometimes –Novruz Holiday)

Shakarbura- It is a sweet pastry in half-moon shape, filled with ground almonds, hazelnuts, or walnuts, and sugar.

Baklava- a dessert originating in the Middle East made of filo pastry filled with chopped nuts and soaked in honey.

Plov(pluff) Azerbaijan plov features separately cooked saffron rice layered with rich meat, dried fruits, chestnuts, or herbs—often served with a golden crust called gazmag.

Halloween is an annual celebration on October 31st, combining ancient traditions and modern festivities like costumes, trick-or-treating, and spooky decorations.

Hollin bayramı kimi qeyd edirik. Bir başa tərcüməsi yoxdur. Sadəcə bu bayram haqqında məlumat veririk

Pudding- puding kimi də söyləyirik. İzahat verə bilərik **Puding-** yumurta, şəkər, süd və undan ibarət qaynar suda hazırlanan ingilis deserti. Pudingə meyvələr və ədviyyatlar əlavə oluna bilər.

Hot dog-hot doq- A hot dog is a grilled, steamed, or boiled sausage served in the slit of a partially sliced bun

Pizza-pitsa- Pizza is an Italian, specifically Neapolitan, dish typically consisting of a flat base of leavened wheat-based dough topped with tomato, cheese, and other ingredients, baked at a high temperature, traditionally in a wood-fired oven.

National musical instruments

The tar is a long-necked string instrument prominent in Persian and Azerbaijani music, known for its rich sound and cultural significance.

The nagara is a traditional percussion instrument widely used in India and other parts of Asia, known for its powerful sound and cultural significance in various ceremonies and celebrations.

NƏTİCƏ: Atalar sözlərinə diqqət yetirək. Ümumiyyətlə atalar sözlərini bir başa tərcümə etmək mümkün deyil yəni kalka üsulundan istifadə etmək mümkün deyil. Burda bir istisna var, o da budur- Bu atalar sözünün tərcüməsində kalka üsulundan istifadə olunub, yəni birbaşa tərcümə edilib.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. К. Н. Качалова, Е.Е. Израилевич " Практическая грамматика английского языка", Москва, 2009
2. Н.В. Алексеева Безэквивалентная лексика, М. 2012
3. А. Мəmmədova Т. Həsənova Your memory book, B. 2021
4. Т. Həsənova, G. Salmanova Let's speak English B. 2021
5. "Deborah K. Williams" Webster's English Dictionary, Toronto, 2005
6. Super-Mini Dictionary of Easily Confused Words", USA, 2002

Allahverdiyeva Aytən Fərman qızı

BDU. Şərdşünaslır fakültəsi, dosent

Aytan12@box.az

<https://orcid.org/0009-0006-9987-5465>

NASİR XOSROV QUBADİYANININ "SƏFƏRNAMƏ" ƏSƏRİNDƏ İNSAN MƏFHUMLARINA AİD SINONİMLƏR

Giriş: Nasir Xosrov XI əsr Şərq ədəbiyyatının görkəmli mütəfəkkir şairlərindəndir. "Səfərnəmə" əsəri müəllifin ziyarət məqsədilə Xorasandan Məkkəyə qədər olan yolu piyada gedib-qayıtdığı yeddi illik müşahidələrinin məhsuludur. Əsərin leksik tərkibi və üslubu olduqca zəngin və özünəməxsusdur. Sinonimlər, antonimlər, omonimlər, çoxmənalı sözlər, arxaizmlər və s. bölmələr tam olaraq araşdırılmış və çox maraqlı faktlar ortaya çıxmışdır.

Təqdim etdiyimiz məqalədə adı çəkilən əsər üzrə insan məfhumu ilə əlaqədar sinonimlər araşdırılmışdır.

Sinonimlər-İngilis dilində synonyms, fransız dilində synonymes, rus dilində синонимы adlanır. Tədqiq etdiyimiz dildə isə bu sözlər مترادفات adlanır. Mənaca bir-birinə eyni və ya yaxın olan, eyni və oxşar denotati ifadə edən, lakin üslubca və mənə çalarlığına görə fərqlənən sözlərə sinonimlər deyilir. Sinonimlərin əsas növləri bunlardır: a) qrammatik və ya sintaktik sinonimlər; b) mütləq sinonimlər; c) nisbi sinonimlər. (3, 220)

"Səfərnəmə" əsərindəki sinonimlər məişətlə, ərazi və məkanla, bitki aləmi ilə bağlı bir neçə bölmədə toplanmışdır. İnsanla əlaqədar sinonimlər özləri də bir neçə qrupa bölünür: 1. Peşə və sənət bildirən sinonim sözlər.

2. Müəyyən zümrə, vəzifə bildirən sinonim sözlər.

Peşə və sənət bildirən sinonim sözlər bir neçə paraqrafa ayrılır:

Hərblə bağlı sinonimlər:

لشکری (7, 67, 77), سپاهی (7, 67, 77) - hərbi.

(7, 67) ایشانرا از حساب لشکری و سپاهی نشمرند.

Onları ordunun tərkibinə daxil etmədilər (hərbi saymırdılar). (1, 70)

Hər iki söz eyni cümlədə işlənərək sinonim cərgə təşkil etmişdir. Həm لشکر, həm də سپاه sözü نسبت (ya-ye nesbət) şəkilçisi qəbul etmiş və peşə bildirən "hərbi" (2, 176) sözü əmələ gəlmişdir.

Ticarətlə bağlı sinonimlər:

از (7, 14), (تجّار) تاجر (7, 14), بیّاع (7, 113), حجره دار (7, 138) - tacir.

این همه بلاد تجّار و بازرگانان آنجا روند.

Oraya bu ölkələrdən tacir və bəzircanlar gəlirlər.*

Bu cümlədə تجّار (toccar) sözü tacer sözünün ərəb sınıq cəm modeli olan فَعَال (foal) -da işlənmiş cəmidir. Bəzircan sözündəki şəkilsiz "münasibət", "mənsə", "mənsubiyyət" mənalı keyfiyyət bildirən isimlər vardır (4, 182).

(7, 138) در آن کوچه پنجاه کاروان سرای نیکو و در هر یک بیّاعان و حجره داران بسیار نشستند.

O küçədə əlli yaxşı karvansara var və onların hər birində çoxlu tacir və alverçi yerləşmişdir.

بیّاع (bəyya) sözü بیع (bey) - "satqı", "satma", "satış" kökündən olub, فَعَال (foal) modelində "satan", "tacir", sövdagər", "alqı-satqı dəlallı" (8, 315) mənalı ismi-fail əmələ gətirmişdir. حجره دار quruluşca mürəkkəb sözdür və "bəzircan", "tacir" deməkdir (8, 326). "Hamamçı" sözünün sinonimləri iki komponentdən ibarətdir: گرمابه (7, 131) və حمامی (7, 131).

(7, 131) چون از در در رفتیم گرمابه بان و هر که آنجا بودند همه بر پای جاستند.

Elə ki, qapıdan içəri girdik, hamamçı və orada olanların hamısı ayağa qalxdılar. (1, 117)

(7, 131) در آن میانه حمامی بیاری از آن خود میگویند.

Elə bu vaxt hamamçı öz dostuna deyir.

Bu cümlələrdə işlənən həm گرمابه, həm حمام sözləri Azərbaycan dilinə "hamam, vanna otağı" kimi tərcümə olunur. Birinci cümlədə گرمابه sözü ban

*Qeyd: Qarşısında ədəbiyyat və səhifə göstərilməyən Azərbaycanca tərcümələr məqalə müəllifinə məxsusdur.

"peşə, sənət" bildirən şəkilçisini qəbul edərək, ikinci cümlədə isə ərəb dilindən alınma حمام (6, 193) sözü fars şəkilçisi نسبت (ya-ye nesbət) ilə işlənərək "hamamçı", "hamam sahibi" kimi tərcümə olunan söz düzəltmişdir.

Həmin sözlər müasir dövrdə də eyni şəkil və formada işlənərkəndir.

بەلەدچی (7, 118) - بەدقە (7, 8), رسول (7, 118), قلاوز (7, 118), خفیر (7, 22), دلیل (7, 22) چون با

من دلیلی نبود که آن راه داند منحیر میبودم.

Mənimlə o yolu tanıyan (o yola bələd olan) bir bələdçi olmadığından çıxılmaz vəziyyətdə qalmışdım.

Dehxodanın "Lügətnamə" sində دلیل (dəlil) sözünün izahı راهنما (rahnəma), راهنمون (rahnəmun) kimi verilir ki, bu sözlər "yol göstərən", "bələdçi" kimi tərcümə olunur. (9, 7c., 9735)

"Bələdçi" sözünün digər sinonimlərinə nəzər salaq.

(7, 118) از آنجا خفیری دو دیگر رفتیم هر یک بده دینار تا ما را بمیان قومی دیگر برد.

Orada hərəsi on dinara iki nəfər bələdçi tutduq ki, bizi başqa bir qəbilənin sahəsindən keçirsin (1, 107).

"Lügətnamə"də خفیر (xəfir) sözünün mənalı arasında بەدقە (bədrəğə), قلاوز (ğəlavoz) sözləri (9, 6c., 8687) də vardır ki, bu sözlər "bələdçi" sözünün sinonimləri sırasındadır. "Səfərnəmə" əsərində bu kökdən düzələn خفارت (xəfərat) sözü də işlənir ki, bu da arxaik söz kimi "həcc ziyarətinə gələnlərdən onların təhlükəsizliyi üçün alınan pul" (1, 145), başqa sözlə desək, بدرقگی anlamına gəlir.

(7,118) خیر بیدر قه بائد و قلاوز نیز گویند.

Müşayiətçi bələdçi deməkdir ki, ona qılavuz da deyirlər.

Burada “bələdçi” - خیر sözünün sinonimləri- قلاوز və بیدر sözləri eyni cümlədə işlənmişdir. قلاوز və ya قلاوز arxaik söz kimi “bələdçi”, həm də “avanqard”, yəni əsas qüvvənin qabağında gedən qoşun hissəsi mənalarında işlənir (5,2c.,272).

(7,8) از آنجا (از خوی) با رسولی برقم تا برکری.

Oradan (Xoydan) bir bələdçi ilə Berkriyə getdik (1,22).

رسول sözünün “elçi”, “səfir”, “peyğəmbər”, “göndərilən”, “qasid” mənaları var. Amma kontekstdən məlum olur ki, səyyahlar nəbələd adamlar olduğundan yolu tanıyan, yola bələd olan birinin köməyinə ehtiyac yaranıb. Ona görə də رسول sözünün burada mətni mənası “bələdçi”, “yola bələd olan adam” kimi başa düşülür (7,102) قومی مردم باشند بخود سر و بیشتر نزد و خونی و حرامی. (7,102) -oğru. (7,102) حرامی. (7,102) دزد

Tayfanın əhalisi sərbəstdir (azaddır) və çoxu da oğru, qatil və yolkəsəndir. Ərəbcə “qadağan olunmuş”; dini cəhətdən halal sayılmayan”; “natəmiz” mənalarında işlənən حرام sözü yəni nisbət (ya-yə nesbət) şəkilçisi qəbul edir və دزد sözü ilə eyni cümlədə sinonim cərgə təşkil edərək “oğru”, “yolkəsən”, “quldur” kimi tərcümə olunur.

Elmlə bağlı sinonimlər.

علم (7,42) -alim. (7,129) اهل فضل, (7,4) اهل علم

(7,4) آنجا (در شهر سمنان) مدتی مقام کردم و طلب اهل علم کردم.

Orada (Simnan şəh.) bir müddət qaldım və alimlərlə görüşmək istədim.

Bu cümlədəki علم söz birləşməsi şəklində işlənsə də, bir söz- “alimlər” sözü kimi tərcümə olunur. Növbəti cümlədə də “alim” sözü söz birləşməsi şəklində işlənmişdir.

(7,129) پس مرا در آن حال با مردی پارسی که هم از اهل فضل بود آشنایی افتاده بود.

Sonra mən o vaxt alim bir farsla tanış oldum.

(7,42) میان علمای دین معروفست که هر نمازی که در بیت المقدس گذارند به بیست و پنج هزار نماز قبول افتد.

Din alimlərinə məlumdur ki, Beytülmuqəddəsə qılınan hər bir namaz 25000 namaza bərabərdir.

Bu cümlədəki علم sözü I babın ismi-fail forması olan فعل (foəla) cəm modelində işlənmişdir.

Müəyyən zümrə, vəzifə bildirən sözlər.

Bu bölmədə “şah, hökmdar”; “qul, nöker”; “başçı, rəhbər”; “dövlətli” və “səhrada yaşayan” sözlərinin sinonimləri toplanmışdır.

(7,102) -hökmdar. (7,102;103) پادشاه, (7,91;102) ملک, (7,52;102;103) سلطان, (7,67) خسرو, (7,49) عزیز

(7,49) بروزگاری که عزیز مصر الحاکم بامرالله بود قیصر روم آنجا آمده بود.

Misirin hökmdarı Əl-hakim bi-Əmirullah olanda Rum qeysəri oraya gəlmişdi (1,56).

”Lügətnamə”də عزیز sözünün mənalarından biri də “padşah”; “Misirdə və İskəndəriyyədə şahlıq edən”; qədim zamanlarda Misir padşahlarına və vəzirlərinə verilən ləqəb”dir. عزیز həmin dövrdə Misir şahlarına verilən ümumi ləqəb (ad), yəni padşah kimi başa düşülür (9,10c.,13969).

Dehli sultanının oğlanları və onların anası oraya getmişdilər. Arxaizm (7,67) ابنای خسرو دهلی و مادر ایشان بلجا رفته بودند. olan (5,1c.,553) “şah”; “çar”; “imperator”; “kral” mənalarında işlənir.

(7,52) شنیدم که سلطان روم کسی فرستاده بود و از سلطان مصر در خواسته بود...

Eşitdim ki, Rum padşahı adam göndərmiş və Misir sultanına təklif etmişdi... (1,58)

(7,91) هر وقت از پیش ملک آن ولایت (نوبا) نزدیک سلطان مصر هدیه ها فرستند و عهود و میثاق کنند.

Həmişə o vilayətin (Nuba vil.) hakimindən Misir sultanına hədiyyələr göndərilir və saziş bağlayırlar.

(7,103) آنجا (صنعا) گویند خداوند این قصر پادشاه همه جهان بوده است.

Orada (Səna şəh.) deyirlər ki, bu qəsrin sahibi bütün dünyanın padşahı olmuşdur.

(6,102) آنجا سلطانی و حاکمی مطلق نیست.

Oranın daimi sultanı və ya hökmdarı yoxdur.

Göstərilən nümunələrdən aydın olur ki, “hökmdar” sözünün sinonimləri arasında خسرو və عزیز sözləri arxaikləşmiş, digərləri isə müasir dildə də işlənməkdədir.

“Qul, xidmətçi” sözünün sinonimləri çox maraqlı sinonim cərgə təşkil edir. غلام (7,79;124), کتیز (7,88), خادم (7,88), کتیز (7,88), کتیز (7,143), کتیز (7,143), کس (7,143), بنده (7,34;50;66), بنده (7,15;60;66;80;124), بنده (7,79) مطبخ سلطان بیرون از قصر است و پنجاه غلام همیشه در آنجا ملازم باشند.

Sultanın mətbəxi qəsrdən kənardadır və orada daima əlli nəfər qul xidmət edir.

Əsərdə غلام sözü kiçiltmə bildirən (ək) şəkilçisi qəbul edərək də işlənmişdir.

(7,6) من و برادرم و غلامی هندو که با ما بود زادی اندک داشتیم.

Mən, qardaşım və bizimlə olan gənc hindli xidmətçinin ərzağı azalmışdı.

“Səfərnamə”də “qul” sözü ilə işlənən (ək) şəkilçisinin کتیز sözü ilə də işləndi- yini görürük.

(7,88) خلم...از جمله سید کتیزک داشت.

Xacənin...o cümlədən 300 kənizi var idi.

(7,50) هر روز آن ابگینهارا خلمن را پک کنند.

Bu cümlədəki خلم sözü ərəbcə ختم (xədəmə)- “işləmək, xidmət etmək” (6,213) feilindən olub, I babın ismi-fail formasında işlənmiş və “xidmətçi” mənasını bildirir.

(7,124) ایشان را در آنوقت سی هزار بنده ی درم خریدہ ی زنگی و حبشی بود.

Onların həmin vaxt 30 000 pulla alınmış (qızıl və gümüş sikkə ilə alınmış) zənci və həbəş qulu var idi.
(7,143) گفتند کس او با ماست.

Dedilər onun xidmətçisi bizimlədir.

Bu cümlədəki کس sözü “səlahiyyətli, etibarlı şəxs”; “xidmətçi”, “ələlti” mənalarını (8,364) daşıyır ki, “xidmətçi” variantı kontekstə daha uyğundur.
(7,143) آن کس از شادی چنان شد که ندانست چه کند.

O xidmətçi o qədər sevindi ki, bilmədi nə etsin.

Bu cümlədəki کس sözü “balaca, kiçik”, “vəzifə balaca adam” mənasını bildirən کس sözü ilə sifətin müqayisə dərəcəsini bildirən تر şəkilçisinin birləşməsindən yaranan düzəltmə isimdir.
(7,54) بازارگنان آنجا روند و مهره و شانه و پسد برند و از آنجا برده آوردند.

Tacirlər oraya mərcan, daraq və muncuq aparır, oradan isə qul gətirirlər.

هردə sözünün “kölə, qul, əsir” mənaları var ki, bu da tərcümədə öz əksini tapmışdır.

Verilmiş dil nümunələrindən aydın olur ki, fars sözləri ilə yanaşı, ərəb dilindən alınmalar da (خادم, غلام) sinonim cərgələrin zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

(7,118) -başçı سرور (7,112;118), رئیس (7,113), پیر (7,93), پیشوا (7,93), ایشان

مردمانی اند که هیچ دین و کیش ندارند و هیچ پیغمبر و پیشوا ایمان نیاورده اند.

Onlar heç bir dini və məzhəbi olmayan insanlardır və heç bir peyğəmbərə və başçıya iman gətirmirlər.

Bu cümlədə پیش sözü qeyri-məhsuldar peşə bildirən وا şəkilçisini qəbul etmiş, “rəhbər, başçı, imam” mənalarını bildirən پیشوا sözü yaranmışdır.
(7,113) آن پیر بر آنجا رود و بر آستانه بایستد.

O başçı (qəbilə başçısı) oraya gəlir və (Kəbənin) astanasında dayanır.

پیر sözünün “qoca, qədim, köhnə” mənaları ilə yanaşı “rəhbər, başçı, dini rəhbər, şeyx” mənaları da vardır (5,1c.,324) Bu cümlədə پیر sözü daha çox “başçı” mənasına uyğun gəlir.
(7,112) ایشانرا رئیس است که کلید بدست او باشد.

Onların bir başçısı (rəhbəri) var ki, açar həmişə onda olur.

(7,118) اتفاقاً سرور آن اعراب بجز آمد.

Təsadüfən o ərəblərin başçısı Cəzə gəlib çıxdı.

“Lügətnamə”də سرور sözünün بزرگ, رئیس, مهتر kimi mənaları olduğu verilir. (9,8c.,12017) Bu sözlər arasında بزرگ və رئیس sözləri “başçı” mənasına daha çox uyğun gəlir.

متمول (7,77), ملدار (7,133) –varlı, dövlətli.

(7,77) آنجا شخصی ترسا دیدم که از متمولان مصر بود.

Orada Misirin dövlətli adamlarından olan bir xaçpərəst gördüm.

(7,113) زنی از مالداران بصره بفرمود تا چهار صد کشتی بساختند.

Bəsrənin varlı qadınlarından biri əmr etdi ki, 400 gəmi düzəlsinlər.

Göstərilən cümlələrdəki متمول və ملدار sözləri əslində nitq hissəsi kimi sifətdir, lakin آن cəm şəkilçisini qəbul edərək isimləşmiş və “varlı, dövlətli” mənalarını bildirən sözlər yaranmışdır.

صحرائشین (7,102) -səhrada yaşayan.

(7,102) در زمین عرب آبادانی اندک است و مردمانش بیابانی و صحرائشین اند.

Ərəb torpaqlarında yaşayışa münasib yerlər azdır və oranın əhalisi çöl və səhralarda yaşayırlar (1,95).

Birinci cümlədə بیابان sözü nisbət (ya-ye nesbət) qəbul edərək, ikinci cümlədə isə صحرا sözü fəlinin kökü ilə bir yerdə “səhrada yaşayan, səhra sakini”

mənasını daşıyan بیابانی və صحرائشین sözlərini əmələ gətirmişdir.

NƏTİCƏ Toplanmış materiallara əsasən nəticə olaraq deyə bilərik ki:

1. Hər bir dildə sinonimlik dilin zənginliyinə dəlalət edən faktorlardan biridir.

2. “Səfərnəmə” əsərində insan məfhumu bildirən sinonimlər arasında arxaizmlərlə yanaşı, müasir dildə işlənən sinonim sözlər (cərgələr) də vardır.

3. “Səfərnəmə”də həm leksik (خبر, لیل, قلاوڑ, برقه, رسول, قلاوڑ, خبر, لیل) həm qrammatik (گرمله بن حملی), həm də leksik- qrammatik (بیاع, تلجر) sözləri

sinonimlərə rast gəlmək mümkündür. (حجره دار, بزرگان, حجره دار, بزرگان)

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Nasir Xosrov. “Səfərnəmə” (fars dilindən şərhli tərcümə fil. elm. dok. Tahir Məhərrəmovundur) “Elm” nəşriyyatı, Bakı: 1997, 180 səh.

2. Təyyibə Ələskərova. “Fars dilində sözdüzdəci omomorfemlər” “Elm” nəşriyyatı, Bakı: 1972, 210 səh.

3. Dilçilik Ensiklopediyası, “Mütərcim”, 2-ci cild, Bakı: 2008, 525 səh.

4. Пейсиов Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. Издательство Московского Университета, 1973, 200 стр.

5. Персидско-русский словарь. Под ред. Ю.А.Рубинчика. «Русский язык», Москва: 1985, том I- 800 стр., том II-864 стр.

6. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. «Русский язык», Москва: 1989, 927 стр.

۲۳۱ سفرنامه ناصر خسرو قیادینی به تصحیح و تعلیق م غنی زاده انتشارات منوچهری.

۸. ۲۳۱ سفرنامه ناصر خسرو به تصحیح دکتر محمد دبیرسیاقی تهران انتشارات زوار.

۹. دهخدا علی اکبر لغتنامه تهران دانشگاه تهران ۱۳۹۳. ۲۹۹۱.

Açar sözlər: Nasir Xosrov, “Səfərnəmə”, leksika, sinonimlər, sinonim cərgə.

Ключевые слова: Насир Хосров, «Сафарнаме», лексика, синонимы

Key words: Naser Khosrov, “Safarnameh”, lexicon, synonyms, synonymic numbers.

Аллахвердиева Айтен Фарман кызы

БГУ. Факультет Востоковедения Доцент

<https://orcid.org/0009-0006-9987-5465>

СИНОНИМЫ ЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ В «SAFERNAME»

НАСИРА ХОСРОВА ГУБАДИАНИ

Резюме

В статье исследуются синонимы в произведении Насира Хосрова «Сафарнаме», которые обозначают понятие человека и на основе конкретных фактов изучаются места их употребления.

Allahverdiyeva Ayten Farman qizi

BSU, Faculty of Oriental Studies, Department of Middle Eastern Languages, Associate Professor

<https://orcid.org/0009-0006-9987-5465>

SYNONYMS OF HUMAN CONCEPTS IN NASIR

KHOSROV GUBADIANT'S "SAFERNAME"

Summary

The article deals with the synonyms expressing human meaning in "Safarnameh" by Naser Khosrov and is being leant their using place according to the concrete language factors.

Rəyçi: İran filologiyası kafedrasının müəllimi, dos. Ə.B. Məmmədova.

Sevinj A. Hasanova

Ph.D., associate professor Azerbaijan University of Languages

Contacts: sevinc.hasanova@adu.edu.az; +994503190747

<https://orcid.org/0009-0003-4414-2123>

LEXICAL SEMANTICS IN A MULTILINGUAL CONTEXT: CHALLENGES IN TRANSLATION AND INTERPRETATION

SUMMARY: Lexical semantics—the analysis of word meaning, relations, lexical gaps, and networks is vital in terms of perception and interpretation. Lexical-semantics is the key stumbling block in multilingual environments, especially when interaction is based on typologically and culturally diverse languages. This article discusses the primary issues of lexical semantics in translation and interpretation among different languages, e.g. English, Azerbaijani, Turkish, Russian, and German.

Keywords: lexical semantics, translation, interpretation, polysemy, lexical gap, multilingual

INTRODUCTION: Among the biggest challenges are polysemy, homonymy, vocabulary gaps (lacunae), connotative variation, cultural and pragmatic load, idiomaticity and other asymmetries. The paper states strategies that may be useful for communication (e.g. compensation, paraphrasing, borrowing, footnotes) and what theoretical approaches can be applicable for such decisions. It addresses how computational, lexicographical resources and translation technology can either facilitate or complicate the process.

Thus, major challenge is not exactly to render grammatical structures but also to carry meaning from a ‘source language’ (SL) into the ‘target language’ (TL). Lexical semantics depends on how words encode meaning; how meanings correlate (e.g. synonymy, antonymy, hyponymy); how cultural and pragmatic peculiarities affect interpretation.

When code switching involves typologically and historically diverse languages, such as English, Azerbaijani, Turkish, Russian, or German, the complexity surges. Each language has its own ‘worldview’ – a ‘semantic space’ shaped by history, culture, mentality and cognition. Thus, a decoder must navigate mismatches and asymmetries like words with multiple meanings, lexemes without equivalents, culturally bound expressions.

In bilingual or multilingual intercourse lexical semantic challenges are manifested in decisions regarding which TL lexical item to use or to paraphrase, how to render idioms or metaphors, how to maintain register and connotation, and how to handle disparity or gaps. In simultaneous or consecutive intercourse, speed, partial context, and cognitive load exacerbate the difficulty.

Similarly, even in machine translation or computer-assisted translation, disambiguating of denotation and connotation of polysemantic words, aligning lexicons across languages, and capturing collocational biases are open research problems. For example, existing multilingual neural machine translation models and AI tools can confuse semantics of asymmetric connotations across languages. Therefore, communicators need to intervene equipped, as a rule, with human judgment, background knowledge, and pragmatic awareness. According to Bradley Hauer, we can classify the major kinds of lexical-semantic challenges:

1. *Monolingual problems*: ambiguity or polysemy in the source language that must be resolved (which sense is intended).
2. *Cross-lingual non-equivalence / semantic mismatch*: the lack of exact correspondence in the TL lexicon; differences in sense partitioning.
3. *Collocational / combination mismatch*: even when individual words map, their combinatorial habits differ across languages.
4. *Idiomatic / multiword translation issues*: non-literal expressions requiring substitution, modulation, or creative translation.
5. *Register / connotative mismatch*: divergence in stylistic nuance and emotional coloring.
6. *Cultural and encyclopedic mismatch / lexical gaps*: where the concept is unfamiliar or lacks lexicalization in the TL culture.
7. *Interference / negative transfer in multilingual settings*: from other known languages of the translator, or via pivot translation.
8. *Computational alignment errors in multilingual lexicons or embedding spaces*: misalignment of senses can misguide automated or assisted translation.[5]

Language-Pair and Multilingual Challenges: *There are specific challenges and phenomena that arise in decoding between English-Azerbaijani, Turkish, Russian, and German lexical units.*

English ↔ Azerbaijani: Typological and morphological contrast

Azerbaijani is a Turkic agglutinative language with extensive suffixation, vowel harmony, and postpositional structure; English is analytic, with fixed word order and abundant function words (prepositions, articles). This contrast leads to a mismatch in how certain semantic relations (e.g. spatial, temporal, case relations) are expressed lexically.

For example, English prepositions must often be translated into Azerbaijani case suffixes or postpositions (and vice versa).

Polysemy and sense disambiguation: *An English word such as **light** may have multiple senses (illumination, not heavy, gentle). In Azerbaijani:*

- **light (illumination)**- ‘light room’ → “ışıqlı”

- *light (not heavy)-light dinner* → “yüngül”
- *light (gentle, mild) light-green walls* → “yumşaq” or “zərif”

Lexical gaps and cultural items: Some English institutional or abstract nouns (e.g. **accountability, stakeholder, oversight**) do not always have direct, widely accepted counterparts in Azerbaijani. Translators may either borrow, coin new terms, or paraphrase:

- *accountability* → often translated as **məsuliyyətlik, hesabatlılıq, or hesabatlılıq və məsuliyyət**
- *stakeholder* → one may use **maraqlı tərəf, maraqlı şəxs / qurum**

In some specialized domains (law, finance, governance), translators often rely on international (especially English or Russian) loanwords or transliterations.

Collocational mismatch and idiomatic usage: English collocations such as **make a decision, take a photo, give a speech** do not always map literally in Azerbaijani:

- *make a decision* → **qərar vermək** (vermək = “give”)
 - *take a photo* → **şəkil çəkmək**
 - *give a speech* → **nəqlik etmək or məruzə etmək**
- Idiomatic expressions require transformation:
- *break the ice* → **buzları əridmək or sərinliyi pozmaq**
 - *spill the beans* → **sirr açmaq**
 - *hit the nail on the head* → **mövzuya dəqiq toxunmaq, dəqiq demək**

Ambiguity and implicitness: English allows certain lexical omissions or ambiguity that require explicit rendering in Azerbaijani. For example

He saw the man with a telescope. → Ambiguous in English; in Azerbaijani one must clarify: “O, teleskopla kişini gördü” (he used a telescope) vs “**O, teleskoplu kişini gördü**” (the man had a telescope)

English ↔ Turkish: Because Turkish and Azerbaijani belong to the same language family, many lexical and structural phenomena are analogous. However, Turkish has its own lexicon, idiomatics, and preferences that pose particular challenges when translating with English.

Suffix vs preposition mapping: Turkish expresses many spatial, temporal, and case relations via suffixes (ablative **-den**, dative **-e**, locative **-de**, genitive **-in**). The English equivalent must choose the appropriate preposition:

- *evden* → **from the house**
- *evde* → **in the house**
- *okula* → **to school**
- *masada* → **on the table**

A translator must interpret whether **-de** is locative or temporal, and whether a preposition is needed in English. Mistakes in mapping absolute suffix meaning to a wrong English preposition are common.[10]

Polysemy in Turkish verbs: Turkish verbs often have broad meaning ranges that must restrict in translation:

- *almak* can mean **to take, to buy, to receive**
- *vermek* can mean **to give, to yield, to grant**
- *getirmek* can mean **to bring, to fetch, to deliver**

Idiomatic, metaphorical, and proverb translation: Turkish idioms often differ in imagery and cultural resonance from English ones. For example:

• *Elini taşın altına koymak* (literally, “put one’s hand under the stone”) means **to take responsibility / step up**

- *Gözünü budaktan esirgememek* (literally, “not spare one’s eye from branch”) means **spare no effort**
- *Suyu ısırmak* (literally, “bite the water”) means **take a risk**
- “He put his hand under the stone” → **He stepped up and took responsibility.**
- “He didn’t spare his eye from the branch” → **He spared no effort.**

Collocational mismatch: Standard English collocations may not match Turkish collocations:

- *make progress* → **ilerleme kaydetmek** (not *ilerleme yapmak*)
- *give permission* → **izin vermek** (not *izin yapmak*)
- *take into account* → **hesaba katmak** (not *hesap almak*)
- *reach an agreement* → **anlaşmaya varmak / uzlaşmak**

English ↔ Russian: The contrasts between a Germanic analytic language (English) and a Slavic inflected language (Russian) are significant. Lexical, grammatical, and idiomatic divergences create rich terrain of challenges.

Idiomatic translation: English idioms often need creative Russian counterparts

- *to bite one’s tongue* → in Russian, one might say **пomalкивать, держать язык за зубами**
- *to kick the bucket* → **сыграть в ящик or лопнуть из жизни** (slang / idiomatic)
- *once in a blue moon* → **раз в сто лет, раз в сто лет / изредка**

Collocational adjustment: Russian collocations differ from English:

- *strong accent* → **с сильным акцентом**, or more idiomatically **с заметным акцентом**
- *heavy drinker* → **алкоголик or человек, много пьющий**
- *fast car* → **быстрый автомобиль**

English ↔ German: Because English and German share a Germanic heritage, many lexical correspondences and structural similarities exist; yet significant challenges remain, especially in compounding, modal particles, separable verbs, and idiomatic usage.

Compounding and lexical packaging: German often expresses complex concepts via compound nouns (e.g. *Umweltverschmutzung* “environmental pollution”, *Hochgeschwindigkeitszug* “high-speed train”). Translating such compounds into English typically requires breaking them into multiword phrases:

- *Umweltverschmutzung* → *environmental pollution*
- *Hochgeschwindigkeitszug* → *high-speed train*

False friends and cognate traps: Many English–German cognates exist, but some are false friends:

- English *gift* vs German *Gift* (means “poison”)
- English *actual* vs German *aktuell* (means “current, topical”)
- English *fast* vs German *fast* (means “almost”)

Idioms and collocational mismatch: English idioms must find plausible German analogues:

- *to kick the bucket* → *den Löffel abgeben* (to hand in the spoon)
- *once in a blue moon* → *alle Jubeljahre*
- *to take a break* → *eine Pause machen* or *sich ausruhen*

False Friends Across Languages

Language learners often encounter words that appear familiar but carry unexpected meanings — these are known as **false friends**. Such words can easily mislead even advanced speakers, creating amusing or confusing misunderstandings in communication. The phenomenon occurs when two languages share words that look or sound similar due to historical, cultural, or linguistic contact, yet their meanings have diverged over time. This article explores several examples of false friends between English and four other languages — Azerbaijani, Turkish, German, and Russian — highlighting how these deceptive similarities reveal both the beauty and complexity of language evolution and cross-cultural understanding. Here are some common ‘false friends’ — words that are homonymic across languages but have different meanings between English and Azerbaijani, Turkish, German, and Russian.

English–Azerbaijani

English Word	Azerbaijani Equivalent / Meaning Difference
Actual	Acutal (həqiqi deyil, 'faktiki' mənasındadır)
Sympathy	Simpatiya (rəğbət deyil, mərhəmət mənasındadır)
Fabric	Fabrik (məna fərqli: 'parça' və 'zavod')
Magazine	Mağaza (məna fərqli: 'jurnal' və 'dükan')
Raisin	Rezin (məna fərqli: 'kişmiş' yox 'rezin')

English–Turkish

English Word	Turkish Equivalent / Meaning Difference
Curse	Kurs (Türkce 'lanet' deyil, 'ders,sınıf')
Eventually	Eventüel (gerçəkdə 'nihayetinde' deyil, 'olası')
Sensible	Sensible (Türkce 'duygusal' deyil, 'mantıklı')
Magazine	Mağaza (məna fərqli: 'jurnal' deyil 'dedi-kodu haberleri')
Chef	Şef (Türkce 'müdür' deyil, 'aşçı')
Sympathetic	Sempatik (gerçəkdə 'sempati duyan' deyil, 'anlayışlı')

English–German

English Word	German Equivalent / Meaning Difference
Gift	Gift (almanca 'zəhər', ingiliscə 'hədiyyə')
Bank	Bank (almanca 'oturacaq', ingiliscə 'bank,')
Bald	Bald (almanca 'tezliklə', ingiliscə 'saçsız')
Chef	Chef (almanca 'patron', ingiliscə 'aşpaz')
Brave	Brav ('sözə baxan', ingiliscə 'cəsur')
Rat	Rat (almanca 'məsləhət', ingiliscə 'siçan')

English–Russian

English Word	Russian Equivalent / Meaning Difference
Repetition	Репетиция(rusca 'rehearsal')
Magazine	Магазин ('dükan', ingiliscə 'jurnal')
Artist	Артист (rusca 'aktyor', ingiliscə 'rəsam')
Complexion	(rusca 'комплексия', ingiliscə 'цвет лица')
Fabric	Фабрика (rusca 'zavod', ingiliscə 'parça')
Sympathy	Симпатия (rusca 'rəğbət', ingiliscə 'mərhəmət')
Brilliant	Бриллиант ingiliscə 'блестящий')

Russian–Turkish

English Word	Turkish Equivalent / Meaning Difference
Табак	Tabak (Türkce 'tütün' değil, 'plate')

Бардак	Bardak (Türkçe 'dağınık' değil, 'kadeh')
Баян	Bayan (Türkçe 'enstruman' değil, 'kadın')
Дурак	Durak (Türkçe 'ahmak' değil 'dayanacak')
Мама	Mama (Türkçe 'anne' deyil, 'bebek yemeği')
Кабан	Kaban (Türkçe 'hayvan' deyil, 'sıcak ceket')

Conclusion: Lexical semantics lies at the heart of translation and interpretation: the choices made at the level of words, senses, and collocations significantly affect the faithfulness, naturalness, and intelligibility of translations. In a multilingual context, especially involving typologically and culturally diverse languages like English, Azerbaijani, Turkish, Russian, and German, the difficulties multiply: one must navigate polysemy, lexical gaps, collocational divergences, idiomatic mismatches, register shifts, and possible interference from multiple known languages.

Future research may deepen multilingual sense alignment across distant languages, build richer cross-lingual collocation dictionaries, explore translator cognition in multilingual settings, and refine machine translation systems that better capture lexical nuance across typologically distant languages.

Bibliography:

- Ahmadzade, A., & Malekzadeh, S. (2021). Spell Correction for Azerbaijani Language using Deep Neural Networks. <https://arxiv.org/abs/2103.07898>
- Cruse, D. A. (1986). *Lexical Semantics*. Cambridge University Press. 310 pp.
- Friel, B. M., & Kennison, S. M. Identifying German–English cognates, false cognates and non-cognates: Methodological issues and descriptive norms. *Bilingualism: Language and Cognition*. 2001. <https://doi.org/10.1017/S1366728901000292>
- Hamp, B., & Feldweg, H. (1997). GermaNet — a lexical-semantic net for German. *ACL Workshop on Automatic Information Extraction and Building of Lexical Semantic Resources*. <https://aclanthology.org/W97-0802/>
- Hauer, B., & Kondrak, G. *Taxonomy of Problems in Lexical Semantics*. Findings of the Association for Computational Linguistics: ACL 2023, pp. 9833–9844. <https://aclanthology.org/2023.findings-acl.623/>
- Murphy, M. L. (2010). *Lexical Meaning* (Cambridge Textbooks in Linguistics). Cambridge University Press. 276 pp.
- Pustejovsky, J. (1995). *The Generative Lexicon*. MIT Press. 312 pp.
- Röll, C. (2023). Ideas and resources for teaching False Friends (German–English). *Teaching English & Spanish*. <https://doi.org/10.1093/elt/ccad123>
- Suleymanov, U. (2021). Generating Word Embeddings for the Azerbaijani Language and Their Empirical Evaluation. MSc Thesis, Khazar University. <https://khazar.edu/en/news/5704>
- Yetkin, N. (2011). Partial False Friends in English–Turkish Translations: Diplomatic Texts. *International Journal of Social Science (TR DergiPark)*. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ijss/issue/10231/125683>

Севиндж А. Гасанова

Кандидат философских наук, доцент Азербайджанский университет языков

Контакты: sevinc.hasanova@adu.edu.az; +994503190747

<https://orcid.org/0009-0003-4414-2123>

Резюме

«Лексическая семантика в многоязычном контексте: проблемы перевода и интерпретации»

В статье рассматриваются особенности смысловых различий между английским, азербайджанским, турецким, русским и немецким языками. Автор анализирует, как лексические значения изменяются в зависимости от культурного контекста и языковой системы, что часто становится причиной затруднений в общении в многоязычном контексте. Особое внимание уделено феноменам ложных друзей переводчика, полисемии, синонимии и культурно обусловленных коннотаций. В работе подчеркивается, что объективность интерпретации, зависит не только от грамматического соответствия, но и от глубинного понимания семантических и фоновых связей слов.

В статье делается вывод, что успешная межязыковое взаимодействие в многоязычной среде требует не механического сопоставления слов, а интерпретации их смысловых и культурных оттенков, а также применения контекстуального анализа и межкультурной компетенции интерпретатора.

Ключевые слова: лексическая семантика, перевод, интерпретация, полисемия, лексический пробел

Sevinc A. Hasanova

t.ü.f.d., dosent Azərbaycan Dillər Universiteti

Əlaqə: sevinc.hasanova@adu.edu.az; +994503190747

<https://orcid.org/0009-0003-4414-2123>

Xülasə

“Çoxdilli kontekstdə leksik semantika: tərcümə və şərh problemləri”

Məqalədə ingilis, azərbaycan, türk, rus və alman dilləri arasında leksik mənalарın fərqliliyi və bunun tərcümə və qavrama prosesinə təsiri araşdırılır. Müəllif göstərir ki, sözlərin mənası təkcə qrammatik və ya lüğəvi səviyyədə deyil, həm də mədəni və kontekstual çərçivədə formalaşır, bu isə tərcümə zamanı çəşqinliqlərə səbəb ola bilər. Məqalədə “yalancı dostlar”, çoxmənalılıq, sinonimlik və mədəni mənalар kimi hadisələr təhlil olunur. Nəticə olaraq qeyd edilir ki, uğurlu tərcümə yalnız dil biliklərinə deyil, həm də fon bilikləri, semantik və mədəni əlaqələrin dərin başa düşülməsinə əsaslanır. Tərcüməçi üçün əsas məqsəd sözün səth mənasını deyil, onun kontekstdəki funksiyasını və mədəni yükünü düzgün şərh etməkdir

Açar sözlər: leksik semantika, tərcümə, şərh, polisemiya, leksik boşluq, çoxdilli

Rəyçi: dos. N. Əfəndiyeva

Zemfira Musa qızı Əliyeva

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Nəzəri dilçilik şöbəsinin baş elmi işçisi.

BDU, Filologiya fakültəsi, İngilis dili kafedrasının baş müəllimi,

ORCID ID: 0009-0004-0132-4844

BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ METAFOR PROBLEMİ

Xülasə: Metafor – poetik təfəkkürün və bədii dilin əsas mexanizmlərindən biri kimi əsrlərdir ki, filosofların, dilçilərin, ədəbiyyatşünasların və tərcüməçilərin diqqət mərkəzindədir. Bədii tərcümə kontekstində isə metafor xüsusi mürəkkəbliyə daşıyan və çoxqatlı semantik struktura malik ifadə formasıdır. Bir tərəfdən o, müəllifin üslubunun ayrılmaz tərkib hissəsi, estetik konstruksiyanın sütunu kimi çıxış edir, digər tərəfdən isə konkret mədəniyyətin dünya modelini əks etdirən kod funksiyasını daşıyır.

Metaforun tərcüməsi yalnız dil səviyyəsində çevrilmə deyil, eyni zamanda interpretasiya, semantik rekonstruksiya və bədii transformasiya aktıdır. Metafor ya ümumbəşəri anlam daşıya bilər, ya da milli-mədəni özəllilərə malik olub, digər dillə və kontekstə keçirilməsi zamanı ciddi çətinliklər yarada bilər. Məqsədimiz bədii tərcümədə metafor problemini kompleks şəkildə araşdırmaq onu dilçilik, mədəniyyətşünaslıq fəlsəfə və hermenevtika nöqteyi-nəzərindən təhlil etməkdir.

Açar sözlər: bədii tərcümə, metafor, tərcümə strategiyaları, poetika, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, hermenevtika, koqnitiv dilçilik, tərcüməçi yaradıcılığı, semantik transformasiya, estetik funksiya.

Əsas hissə. Müasir metafor nəzəriyyəsi xüsusilə C.Lakoff və M.Consonun işlərindən sonra, onun yalnız bədii dil deyil, eyni zamanda koqnitiv struktura malik olduğunu ortaya qoydu. Yəni metafor insanın dünyanı qavrama üsuludur. O, dillə yanaşı təfəkkürün də formalaşmasında iştirak edir. Ənənəvi klassik yanaşmada, məsələn Aristotelin izahında metafor hər şeyin adının başqa bir şeyə bənzərlik əsasında keçirilməsi kimi başa düşülür. Lakin müasir semiotika hermenevtika metaforu yeni mənanın yaranma nöqtəsi, dilin semantik gərginlik zonası kimi dəyərləndirilir. Bu baxımdan, metaforun tərcüməsi sadəcə bədii dilin ötürülməsi deyil, dərin mənalandırma və mədəni tərcümə prosesidir [1, s. 21-23].

Metaforların tərcüməsi üçün vahid universal model yoxdur. Onların tərcümə metodları mətnin funksiyası, mədəni spesifikasiyası və üslubi çərçivələrə əsaslanaraq dəyişir. Ümumbəşəri metaforlar təməl koqnitiv modellərə əsaslanan və çox dillərdə asanlıqla tərcümə olunan metaforlardır. Məsələn: vaxt uçuş, günün nəbzi və s. Milli tarix, adət-ənənə, mifoloji sistem və kollektiv yaddaşa bağlı metaforlar bilavasitə mədəniyyətə aid olur. Məsələn: “Tulaya samovar aparmaq”; “Kırmana zirə aparmaq” və s. Müəllifə xas olan unikal metaforalar yazıçının fərdi üslubu ilə bağlı olan, qeydi-standart obrazlı ifadələrdir. Onların tərcüməsi bəzən yeni poetik konstruksiyaya tələb edir. Əsas tərcümə strategiyaları bunlardır:

1. Sözbəsöz tərcümə – yalnız sabit, ümumi metaforalar üçün keçərlidir.
2. Mədəni adaptasiya – hədəf dildə oxşar metaforla əvəz olunması.
3. Şərhedici tərcümə – mənanın açılması, lakin obrazın zəifləməsi mümkündür!
4. Rekreativ (yenidən yaradıcı) tərcümə – yeni metafor yaratmaqla funksional uyğunluğu qorumaq.
5. Ləğv və ya buraxma – bəzən mümkün olmur, lakin bədii zərər doğurur.

Metafor yalnız üslubi vasitə deyil, həm də dərin estetik və ideoloji məna daşıyır. O, aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirə bilər:

1. Simvolik məna (məsələn: “dərya” – azadlıq simvolu).
2. Kimlik göstərici (gender metaforları, milli diskurs).
3. Tənqid aləti (sarkazm, ironiya)
4. İntertəksualliq vasitəsi (Bibliyaya, miflərə istinad) [2, s. 40-41].

Metafor düzgün tərcümə olunmadıqda, müəllifin üslubu və mövqeyi təhrif oluna bilər. Hermenevtik aspekt – metaforun tərcümə olunmazlıq statusudur. Hermenevtik yanaşmaya görə, metafor – açıq tərcümə deyil, gizli interpretasiya tələb edən mətdir. P.Rikör metaforu “mənanın bolluğu məkanı” adlandırır. Bu o deməkdir ki, tərcümə zamanı məna deyil, məna potensialı ötürülməlidir. Yəni, burada tərcüməçi dilin sadəcə vasitəçisi deyil, məna qurucusudur. Onun məqsədi – oxucuya müəllifin yaratdığı semantik gərginliyi, poetik sıxlığı və çoxmənalılığını eyni güclə çatdırmaqdır.

Orijinaldakı ritm, metofik sıxlıq və fonetik ahəng tərcümədə itir. Metafor ya sadələşdirir, ya da tamam dəyişdirir. Bu da poetik təsirin zəifləməsinə gətirib çıxarır [3, s. 102-104].

Rəqəmsal dövrdə mətnlər artıq yalnız yazılı formada deyil, vizual, səsli modullarda təqdim olunur. Bu, metaforun yeni vizual formasını doğurur. Geniş yayımlarda, qrafik romanlarda, kino sənayesində metafor artıq vizual işarə kimi təzahür edir. Bu isə yeni tərcümə bacarıqları tələb edir.

Bədii tərcümədə metafor problemi – sadəcə dil problemi deyil. Bu mədəniyyətlərarası əlaqəni, poetik düşüncənin, semantik yaradıcılığın və tərcüməçinin intellektual məsuliyyətinin kəsişmə nöqtəsidir. Metaforun tərcüməsi – mexaniki çevrilmə deyil, bədii aktıdır. Tərcüməçi burada vasitəçi deyil, yenidən yaradan olur. O, müəllifin ideyasını başqa dilin poetik sistemində canlandırır.

Bədii tərcümə praktikası və nəzəriyyəsi metaforun tərcüməsi məsələsində xüsusi bir sınaq nöqtəsi ilə qarşılaşır. Metafor yalnız estetik element deyil, həm də fikrin dərin strukturunu, dünyagörüşünü və mədəni kodları əks etdirən kompleks semiotik vahiddir. Onun tərcüməsi bir tərəfdən mənanın saxlanması problemini ortaya çıxarırsa, digər tərəfdən orijinalın poetik funksiyasının qorunub saxlanması dilemmasını doğurur [4, s.

80-83].

Metaforun bədii tərcümədəki ontoloji statusunu, tərcümə strategiyalarını və təfsir imkanlarını müxtəlif nəzəri cərəyivələrdə araşdırmaq müasir dövrdə dilçiliyin əsas problemlərindən biri olaraq qalır.

Ənənəvi yanaşmalarda metafor üslubi vasitə kimi təqdim olunsada müasir koqnitiv nəzəriyyələrdə o, insan təfəkkürünün və reallığı dərk formasının əsas strukturudur. Yəni metafor yalnız deyimi deyil, düşüncə tərzini də formalaşdırır. Bu, onu bədii tərcümədə sadəcə əvəzolunan deyil, yenidən qurulan vahidə çevirir [5, s. 21-22].

Dil sistemində metaforun aşağıdakı növləri və onunla əlaqədar olaraq tərcümə strategiyaları mövcuddur:

1. Universal metaforlar – bioloji, fiziki və ya global simvolik təsəvvürlərə əsaslanır. Belə metaforlar adətən asanlıqla çevrilir. Məsələn, “günəş doğur” metaforası bütün dillərdə eynidir.

2. Kulturoloji metaforlar başqa sözlə milli metaforlar da adlanır. Belə metaforlar xalqın tarixi, dini və mentaliteti ilə bağlıdır. Məsələn: “Qara buludlar başının üstünü alıb” metaforik deyimi ingilis dilində belə səslənir: “Black doq of depression”.

3. Yalnız müəllifə məxsus metaforlar eksperimental və poetik sistemlərdə formalaşır. Belə metaforlar tərcüməçidən yüksək estetik intuisiya və yaradıcı yanaşma tələb edir. Tərcümə strategiyaları aşağıdakılardır:

1. Sözbəş (hərflər) tərcümə – yalnız universal metaforlar üçün effektivdir.

2. Ekvivalentlə əvəz etmə – mədəni kontekstə uyğun simvol tapmaq.

3. Şərhli müşayiət etmə: izah yolu ilə mənanı çatdırmaq.

4. Rekonstruksiya p yeni metafor quraraq orijinal effekti saxlamaq.

Metaforlar mətnin ritmini, poetik atmosferini və simvolik gərginliyini formalaşdırır. Bəzən bir metafora əsərin əsas ideya mərkəzinə çevrilə bilər. Bu baxımdan, onun uğursuz tərcüməsi mətnin bədii gücünü zəiflədə bilər.

Müasir tərcümə nəzəriyyələri (L.Venuti, M.Tumoczko) tərcüməçini passiv vasitəçi yox, aktiv interpretator kimi təqdim edir. Metafor tərcüməsində bu baxış daha da aktuallaşır: Tərcüməçi yalnız orijinalı “ötürmə”, həm də onu yaradır. Bu yaradıcı aktı tərcüməçi mədəni kodları oxuyur, məna qatlarını təhlil edir, yeni estetik forma formalaşdırır. Metaforun tərcüməsində rast gəlinən əsas problemlərdən biri – semantik boşluqdur. Bəzi dillərdə və mədəniyyətlərdə orijinal metaforun qarşılığı yoxdur, bu qarşılıq yalnız assosiasiya doğurur. Bu yanaşma məna zənginliyinin itməsi və ya poetik effektdən uzaqlaşmaq riskini yaradır [7, s. 10-12].

Metaforların çoxu təkcə bədii yox, həm də ideoloji yüklüdür. Mühəribə, cinsiyət, irqçilik və digər sosial sahələrlə bağlı metaforlar tərcümədə etik seçim məsələsini gündəmə gətirir. Tərcüməçi həm kulturoloji, həm də etik məsuliyyət daşıyır. Postmodernist ədəbiyyatda metaforlar çox zaman ironik, paradoksal və ya dekonstruktiv xarakter daşıyır. Onlar tərcüməçinin sabit semantik struktur axtarışını pozur.

Tərcümə metaforu tərcümə etməklə deyil, onun söz oyununu və prosesliliyini yenidən qurmaqla məşğul olur. “Koroğlu” dastanının rus dilinə tərcüməsində metaforlar xüsusən diqqəti cəlb edir. “Koroğlu” dastanının Ə.Şərif və Y.Qranin tərəfindən tərcüməsində metafor məzmun və mənanı qısa, lakonik formada rus oxucusuna çatdırır. Bu zaman metaforlar konkret obraz yaradır.

Dastanda Koroğlu Eyvazın atasına müraciətlə deyir:

“Canım qəssab, gözüm qəssab

Qoy aparım mən Eyvazı”.

Yerə salma sözüm qəssab,

Qoy aparım mən Eyvazı!

Ə.Şərifin tərcüməsi belədir:

Мясник! Мясник! Мой друг бесценный!

Дай мне Эйваза увести.

Не отвергай мольбы смиренной.

Дай мне Эйваза увести.

Tərcümədən göründüyü kimi, Ə.Şərif mənanı tərcümə edərək konkret obraz yaratmışdır. Y.Qraninin hərflər tərcüməsi belədir:

“Душа моя – мясник глаза мои – мясник.

Дай мне увести Эйваза!

Не урони слова мои, мясник,

Дай мне увести Эйваза!”

Orijinaldakı “canım qəssab” – “душа моя – мясник”, “gözüm qəssab” – “глаза мои – мясник”, “yerə salma sözüm” – “не урони слова мои” ifadələri metaforikləşmişdir [13, s. 110-111]. Lakin məlumdur ki, qəssab Koroğlunun canı və gözü ola bilməz, sözü isə yerə salmaq əsas mənada mümkün deyildir. Yəni rus oxucusu bu ifadələrin metaforikləşmiş mənasını deyil, hərflər anlamını başa düşə bilər. Bu zaman bədii ifadə vasitələrinin gözəlliyi, ifadəliliyi itir.

Gürcü alimi Q.Qaççıladze yazır: “Metaforik obrazların tərcüməsi orijinalın tərcüməsində mənanın dəqiq verilməsi mühüm şərtidir. Lakin bu zaman obrazların ifadəliliyi, bədiiliyi demək olar ki, itir [12, s. 210-211].

Nəticə. Bədii tərcümə orijinalın məzmunu ilə forması ruhu ilə hərfi arasındakı dialektik vəhdəti qoruyub saxlamalı, müqabil dilin leksik, sintaktik, üslubi imkanlarının, təsvir və ifadə vasitələrinin əsasında oxuculara çatdırılmalıdır. Burada tək-tək söz və ifadələrin mənası dərindən qavranılmalı, onların hər birinin yalnız adekvatı deyil, müəyyən mətn daxilindəki konkret vəzifəsi, daşdığı bədii yük açılmalı və ümumi ideya bədii struktura tabe edilməlidir.

NƏTİCƏ: Məntiqi dəqiqliklə bədii kamilliyin təcəssümünə nail olmaq üçün bu, riayət edilməsi son dərəcə vacib olan tələblərdən biridir. Bədii əsər tərcümə edən şəxs orijinal əsərdə ifadə olunmuş duyğu və həyəcanları həssaslıqlar qavramalı, onları yaşamağı bacarmalı, obrazlı ifadələrin mahiyyətindəki zərifliyi almaq, müqabil dildə yaratmaq istedadına malik olmalıdır.

Metafor bədii tərcümənin sadə komponenti deyil, o, tərcümənin mahiyyətini, yaradıcı fəlsəfəsini və estetik məsuliyyətini ortaya qoyan sınaq nöqtəsidir. Onun uğurlu tərcüməsi üçün tərcüməçi yalnız lingvistik biliklə deyil, həm də mədəni empatiya, ədəbi intuisiya və etik düşüncə ilə silahlanmalıdır.

Metaforun tərcüməsi bir dünyanı başqa bir dünyaya çevirmək deyil, həmin dünyanın ruhunu digər bir dildə yenidən yaratmaq cəhdidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors We Live By* University of Chicago Press, 1980.
2. Ricoeur P. *La Metaphors vive*. Seuil. 1975.
3. Venuti L. *The Translators invisibility*. Rutledge, 1995.
4. Eko U. *Mouse or Rat? Translation as Negotiation*. Weidenfeld. Nikolson, 2003.
5. Bassnett S., Lefevere A. *Constructing Cultures*. Multilingual Matters, 1998.
6. Newmark P.A. *Textbook of Translation*. Prentice Hall, 1988.
7. Derrida J. *White Mythology: Metaphor in the Text of Philosophy*.
8. Jakobson R. *On linguistic Aspects of Translation*.
9. Шлеймахер Ф. *О различных методах перевода*. Москва: Прогресс, 1987.
10. Munday J. *Introducing Translation Studies*. Rutledge, 2021.
11. Гацак В.М. Проблема фольклористического перевода эпоса. – В кн.: *Фольклор. Издание эпоса*. Москва: Наука, 1977, с. 188-189.
12. Гачегилдзэ Г.Р. *Художественный перевод и литературные взаимосвязи*. Москва: Советский писатель, 1972, с. 210-211.
13. *Tərcümə sənəti*. Bakı, Elm, 1990.

Земфира Муса Алиева

Старший научный сотрудник отдела теоретического языкознания Института языкознания им. Насими НАНА.

БГУ, Филологический факультет,

Старший преподаватель кафедры английского языка,

ORCID: 0009-0004-0132-4844

Проблема метафоры в художественном переводе

Резюме

В данной статье представлен многоплановый теоретический и практический анализ проблемы метафоры в художественном переводе. Автор подчеркивает, что метафора – это не только стилистическое средство, но и когнитивная и культурная структура. Её перевод представляет собой не только языковую трансформацию, а акт интерпретации, реконструкции смысла и культурной адаптации. Рассматриваются различные типы метафор – универсальные, культурно-специфические и авторские, и предлагаются соответствующие переводческие стратегии: дословный перевод, замена эквивалентом, сопровождаемые пояснением и реконструкцией образа. Особое внимание уделяется эстетической и идеологической функции, а также творческой и этической ответственности переводчика.

В заключении подчеркивается, что перевод метафоры – это акт художественной интерпретации и эстетического диалога, требующий от переводчика глубокого литературного чутья, контекстуального мышления и культурной эмпатии.

Ключевые слова: художественный перевод, метафора, переводческие стратегии, поэтика, межкультурная коммуникация, герменевтика, когнитивная лингвистика, творчество переводчика, семантическая трансформация, эстетическая функция.

Zemfira Musa Aliyeva

Senior Researcher of the Theoretical Linguistics Department of the Nasimi Institute of Linguistics of ANAS.

BSU, Faculty of Philology,

Senior Lecturer of the English Department,

ORCID ID: 0009-0004-0132-4844

The problem of metaphor in literary translation

Summary

This article presents a comprehensive theoretical and practical analysis of the metaphor problem in literary translation. The author emphasizes that metaphor is not merely a stylistic device but also a cognitive and cultural structure. Its translation involves more than linguistic conversion – it, –is, –an act of interpretation, semantic reconstruction and cultural transformation.

In conclusion, the author argues that translating metaphor is an act of artistic interpretation and aesthetic dialogue – reducing the translator to possess literary sensitivity, contextual awareness, and cultural empathy.

Rayçi: dos. L. Ələkbərova

Aybəniz Tələt qızı Meybəliyeva

BDU, Filologiya fakültəsi, İngilis dili kafedrasının baş müəllimi,
aybanizmeybaliyeva@bsu.edu.az,
ORCID ID: 0009-0004-0132-5584

DİSKURS ANLAYIŞI VƏ ONUN TIPLƏRİ

Xülasə: Diskurs dilçilikdə geniş şəkildə istifadə olunan termindir və dili cümlədən daha yüksək səviyyədə mətn və danışq kimi öyrənir. “Diskurs anlaşıma, biliklərin formalaşması və ictimaiyyətlə əlaqəni təşviq etmək məqsədi ilə ortaq maraq və ya narahatlıq doğuran mövzuda dinləmə və danışma təcrübəsidir” (5). Doğrudan da, diskurs dinləmə və danışma təcrübəsidir, çünki nətiq danışır, dinləyicilər isə onu dinləyirlər.

Açar sözlər: diskurs, mətn, diskursun tipləri, siyasi diskurs, media diskursu, elmi diskurs, hüquqi diskurs

Əsas hissə: Diskurs hər hansı bir yazılı və ya danışq ünsiyyətidir. Diskurs həm də düşüncənin dil vasitəsilə ifadəsi kimi də təsvir oluna bilər. Diskurs dilin istifadəsini öyrənmək və təhlil etməkdir. Rəsmi linqvistik diskurs təhlili, mətnin strukturlaşdırılmış təhlilini, məntdəki linqvistik və kommunikativ funksiyanın ümumi əsas qaydalarını əhatə edir. Söhbət və janr təhlili sözlərin və cümlələrin qrammatik-linqvistik quruluşundan daha çox dilin sosioloji quruluşuna üstünlük verir. Diskurs təhlili yalnız mətnin araşdırılmasına və sosial istifadəsinə deyil, həm də onların öyrənilməsinə əsaslanır” (1, s. 87). Mətn dilin quruluşu ilə əlaqəlidir, ancaq diskurs dilin istifadəsi ilə sıx bağlıdır. Diskurs insanlararası əlaqələrdə daha çox sosial amillərə əsaslanır, çünki nitqlə, danışqla sıx bağlıdır. Diskursa müxtəlif izahlar verilmişdir və onlardan biri də belədir. “*Dilçilikdə diskurs bir cümlədən uzun olan dil vahidinə aiddir. Diskurs sözü latın dilində “uzaq” mənasını verən prefiksdən və “qaçmaq” mənasını verən “currere” sözü kökündən əmələ gəlir. Buna görə də diskurs “qaçmaq” kimi tərcümə olunur və söhbətlərin gedişatına istinad edir. Diskursu öyrənmək sosial kontekstdə şifahi və ya yazılı dilin istifadəsini təhlil etməkdir*” (6). Şübhəsiz ki, diskurs qeyd edildiyi kimi cümlədən daha böyük dil vahididir və söhbətin gedişi ilə bağlıdır.

Diskurs dilin yalnız strukturunu deyil, o cümlədən dilin istifadə olunduğu məqsəd, kontekst, iştirakçılar arasında münasibət və sosial-mədəni amillər daxil olmaqla geniş bir çərçivəni əhatə edir.

Əsas hissə. Hal-hazırda diskurs çox geniş aspektlərdən tədqiqatə cəlb olunur. Linqvistik anlayış hesab olunan diskurs psixologiya, sosiologiya, tarix, fəlsəfə və digər elm sahələri ilə sıx bağlıdır. Məhz bu cəhətini nəzərə alan tədqiqatçılar diskursu təhlil edərkən onu bir çox elm sahələri ilə əlaqəli linqvistik amil kimi xarakterizə edirlər. Əslində diskursa verilən tərifin müxtəlif olması da onun bu cəhətindən irəli gəlir. Ancaq bu elm sahələrini təmin edən ən mühüm faktor dilin mövcudluğudur. Dil cəmiyyətlə sıx bağlıdır və sosioloji mahiyyət kəsb edir. İnsanlar bir-biri ilə dilin vasitəsilə ünsiyyətə girir, bir-birini anlaşırlar.

Diskursa məxsus bir sıra xüsusiyyətlər vardır. Onlardan birincisi diskursun kontekstual xarakter daşımasıdır. Bu zaman dilin kim tərəfindən nə məqsədlə, kimə ünvanlandığı və harada deyildiyi böyük önəm kəsb edir. Diskurs nitqin davamlılığını və cümlələr arasında məntiqi ardıcılığı təmin edən, fikirlər arasında bağlılığı təmin edən mühüm vasitədir. Deməli, diskurs sadəcə nitq deyildir, o eyni zamanda məntiqə əsaslanan danışqdır.

Diskursun təşkili və düzgün şəkildə qurulması nitqdə böyük önəm kəsb edən məsələlərdən biri hesab olunur. Diskursda ilk mərhələ kim üçün və nə üçün danışıldığını müəyyənləşdirməkdir. Bunun üçün məlumat vermək, inandırmaq, sevindirmək, tənqid etmək, dəvət etmək və s. kimi məsələlər həyata keçirilir. Məsələn, hər hansı bir elmi mövzuda çıxış etmək məlumat vermək, siyasi çıxışın mahiyyəti isə inandırmaq üzərində qurulur.

Diskursda mühüm məsələlərdən biri də onun giriş, əsas hissəsi (bunu söylənilən nitqin inkişafı kimi adlandırmaq olar), nəticəsinin olmasıdır. Giriş hissədə nətiq çıxış edəcəyi hər hansı bir mövzuda təqdimat edir, çalır ki, dinləyicilərin diqqətini özünə cəlb etsin. Daha sonra çox uzatmadan, dinləyicilərin fikrini yayındırmadan əsas hissəyə keçid edir və mövzu ilə bağlı əsas məsələlər verilir, arqumentlər, dəlillər, faktlar göstərilir. Dinləyici mövzunun mahiyyəti ilə tanış olur, onda fikir formalaşır. Daha sonra nətiq gətirdiyi faktlara, arqumentlərə əsasən ümumi fikirlərini söyləyir, təqdim etdiyi mövzudan gəldiyi qənaətləri açıqlayır. Qeyd edilən mərhələlər diskursun bütün növləri üçün keçərlidir, çünki nitq ardıcıl və məntiqli qurulmasa istənilən informasiya effektiv olmaz.

Diskurs müəyyən bir vaxt, məkan, sosial vəziyyətlə sıx bağlı olur və söylənilən fikirlər məntdə öz əksini tapır. Ancaq mətn və diskurs anlayışı eyni anlayış deyildir. F. Veysəlli diskurs və mətn əlaqəsindən bəhs edərkən vurğulayır ki, “...diskursla mətni sərhədləndirmək çox çətinidir. Mətn yazıya tətbiq edilsə daha yaxşı olar. Belədən diskurs sifəti danışq elementi kimi götürülə bilər. Diskurs heç vaxt bütöv dili əvəz edə bilməz. Heç mətn də bu funksiya iddiaçı ola bilməz. Onlar hər ikisi dilin qaydaları əsasında düzəlir” (3, s. 21). Diskurs məntdən fərqli olaraq hərəkətililiyi ilə seçilir və fəaliyyətdə olan, hal-hazırda mövcud olan real danışq kimi qiymətləndirilir. Mətn diskursdan daha geniş anlayışdır və özündə bir neçə diskursu birləşdirir, o, real deyil yalnız diskursda reallaşır. “*Diskurs təhlilinin mahiyyəti mətnin məna ilə dolumunu və nəyin onu əlaqəli və başa düşülən etdiyini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Diskurs təhlilində həsr olunmuş əsərlərdə onun mətnlərarası səciyyə daşdığına işarə edilir. Eyni zamanda mətnlə məşğul olan tədqiqatçılar da həmin səciyyəni mətnə aid edir. Mətn bir vasitə olaraq daha çox abstrakt formal konstruksiya kimi nəzərdən keçirildiyi halda, diskurs mental proseslər müstəvisində və ekstralingvistik amillərlə bağlı nəzərdən keçirilir*” (2, s. 22).

Biz vətənimiz üçün canımızı belə verməyə hazırıq. Vətən bizim anamız, canımız və qanımızdır. Vətəni qorumaq şərəf və namus işidir. Bu cümlələr mətn hesab olunur. Onu səsləndirdikdə isə diskursa çevrilir. Diskurs baxımından təhlil etsək, kim danışır? – əsgər. Kimin üçün danışır? – xalqı üçün, Məqsədi nədir? – inandırmaq, xalqda vətənə qarşı sevgi hissi oyatmaq, Hansı kontekstdə? – müharibə öncəsi, Diskursun tipi – hərbi və s.

Diskursa tərif verərkən onun insan düşüncəsi ilə sıx bağlı olduğunu da qeyd etməliyik və bu baxımdan

onun müxtəlif tipləri vardır:

Elmi diskurs – əsasən məlumat vermək niyyəti ilə işlədilir və onun mətnində elmi faktlar, arqumentlərə əsaslanır. Bu diskurs həm yazılı, həm də şifahi formada ola bilər. Elmi diskursa müxtəlif elm sahəsində çalışan şəxslərin bir-birilə elmi anlayışlar, faktlar, metodlar və nəticələr üzərində apardığı ünsiyyətdir. Elmi diskursun ən mühüm xüsusiyyətləri onun özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olmasıdır. Burada giriş, əsas hissə, nəticə və istifadə olunan metodlar önəmlidir.

Elmi diskursu digərlərindən ayıran bir sıra xüsusiyyətlər vardır ki, terminlərdən geniş şəkildə istifadə, qrammatik baxımdan daha mürəkkəb konstruksiyalara əsaslanma bura aid edilə bilər.

Siyasi diskurs – Cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan, müxtəlif siyasətçilər, partiyalar, hökumət və ictimaiyyət arasında baş verən nitq fəaliyyətini ifadə edən bir anlayışdır. Bu diskurs siyasətin dilin köməyi ilə qurulması, yayılması özündə ehtiva edir. Siyasi diskurs hansı şəkildə ifadə olunur? Siyasi diskurs dedikdə siyasi münasibətləri və ideologiyaları ifadə edən, formalaşdıran danışq və yazı forması başa düşülür. Siyasi diskurs liderlərin çıxışlarında, mediada, debatlarla, seçki kompaniyalarında, təbliğat vasitələrində özünü göstərir. *“Şübhəsiz deyə bilərik ki, siyasət sözlərdən ibarətdir. Siyasət təkə konkret, maddi obyektlərlə deyil, həm də insanların ortaqlarına verdiyi müərrəd anlayışlar və ya anlayışlarla (məsələn, demokratiya, liberalizm, rifah dövləti) məşğul olur. Bundan əlavə, gələcək hadisələrin planlaşdırılması siyasətin mühüm tərkib hissəsidir, buna görə də bu, çox vaxt indi mövcud olmayan, lakin gələcəkdə reallaşma biləcək bir şeyə istinad edir. Bu cür istinad tutmaması siyasi dilin niyə çoxmənalı, çoxşaxəli və sonda qeyri-müəyyən kimi təsvir edildiyini izah edir. Eyni zamanda bu cür tutulmazlıq siyasi reallığın əsasən dil vasitəsilə şərh olunduğunu açıq şəkildə göstərir”* (7). Siyasətçilər hər hansı bir siyasi mövzu və ya hadisələrin şərhini irəli sürürlər ki, bu da xeyli sayda insan tərəfindən paylaşıldığında uğurlu addım və ideya kimi müəyyən edilə bilər. Siyasi diskursa məxsus bir sıra xüsusiyyətlər vardır ki, onları şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Hər şeydən öncə siyasi diskurs öz ideoloji məhiyyəti ilə seçilir. Mütləqdir ki, hər bir siyasi diskursun əsasında müəyyən ideologiya dayansın. Məsələn, sosializm, liberalizm və s.

2. Hər bir siyasi diskurs müəyyən bir məqsədə yönəlik olur. Burada əsas məqsəd geniş tamaşaçı kütləsini inandırmaq, güvən qazanmaq və lazımi məqamlarda onları manipulyasiya etməkdir. *“Siyasi nitqin özünəməxsus xüsusiyyətləri var, o cümlədən konkret lüğətdən istifadə, struktur və nitqin həyata keçirilməsi. Siyasi diskursun əsas məqsədi insanları sadəcə hadisələri təsvir etməkdənsə, müəyyən hərəkətlərin və ya qiymətləndirmələrin düzgünlüyünə inandırmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün siyasi diskurs alıcını müəyyən hərəkətlər etməyə sövq etməlidir”* (4, s. 127).

3. Siyasi diskursun özünəməxsus dil xüsusiyyətləri vardır. Burada metaforalar, ritorik suallar, metonimiyalar və s. tez-tez istifadə olunur. Ümumiyyətlə, siyasi diskursda dil mühüm təsiredici vasitə kimi qiymətləndirilir.

4. Siyasi diskurs hakimiyyətdə qalmaq, hakimiyyətə gəlmək və nüfuzunu qorumaq və ya qazanmaq üçün çox vacib şərtlərdəndir.

5. Siyasi diskursda da digər diskurs tipləri kimi kontekst, dil və üslub, media vasitələri mühüm rol oynayır, çünki nitq söyləyən siyasətçi uyğun dil və üslub seçməli, mütləq konteksti nəzərə almalıdır.

6. Siyasi diskurs seçki kompaniyaları, parlament debatları, beynəlxalq müraciətlər, mənbuat konfransları və s. müşahidə edilir.

Məsələn, 2020-ci ildə Vətən müharibəsi zamanı prezidentin nitqləri xüsusi önəm daşıyırdı. O, geniş auditoriya müraciət edərək müharibənin səbəblərini izah edirdi. Hər çıxışında demək olar ki, prezident deyirdi: *“Biz haqq yolundayıq. Biz öz torpağımızda vuruşuruq. Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi!”* Prezidentin bu nitqində Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz parçasıdır fikri ilə yanaşı milli suverenlik ideologiyası da ifadə olunur. Bu cümlədə “biz” əvəzliyinin iki dəfə təkrarlanması milli kimliyimizi və birliyimizi ifadə edir. Prezident Qarabağ Azərbaycandır! nida işarəsi deməsi ilə qətiyyət və nəticəni simvolizə edir. Siyasi diskursda emosional güc də mühüm amil kimi qiymətləndirilir, çünki burada inam, vətən sevgisi, birlik, səfərbərlik və s. güclü hisslər ifadə olunur.

Hüquqi diskurs – Hüquq norma və qaydalarına əsaslanan, qanunlar və məhkəmə proseslərini əhatə edir. Hüquqi diskursda qanunun mətni, məhkəmədə çıxış və müxtəlif hüquqi müqavilələr bura daxil edilə bilər. Hüquqi diskursda formallıq və rəsmi dil mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu diskurs tipində qanunun tələblərinə görə, iddia ərizəsinə görə, qanuna əsasən və s. tipli ifadələr işlənir. Hüquqi diskursda terminoloji dəqiqlik, qeyri-müəyyən ifadələr işlədilir. Konstitusiyaya, Mülki Məcəllə, Cinayət Məcəlləsi və s. kimi hüquqi aktlar bu diskurs tipinə aid edilir. Hüquqi diskursda vəkil, hakim, prokuror, şahid və digərləri iştirak edir.

Media diskursu – informasiya vasitələri bu diskursa aid edilir. *“Media diskursu, şifahi və ya yazılı bir yayım platforması vasitəsilə baş verən, söhbətin mövcud olmayan oxucuya, dinləyiciyə və ya tamaşaçıya yönəldiyi qarşılıqlı əlaqələrə aiddir. Diskurs bu alıcılara yönəlsə də, onlar çox vaxt diskursun istehsalçı(lar)ına dərhal cavab verə bilmirlər...”* (8). Media diskursunda dinləyici və ya tamaşaçı birbaşa iştirak etməyə bilər, ancaq göndərilən informasiya yazılı və şifahi olmasından asılı olmayaraq onlara yönəlir. Bir çox vəziyyətlərdə bir hər hansısa bir informasiyanı qəbul edirik, lakin ona dərhal cavab vermək imkanımız olmur. Məsələn, televizordan, radiodan müəyyən bir informasiya əldə etsək də, ona istədiyimiz zaman cavab verə bilmirik.

Media diskursu jurnalistlər, media qurumları, ictimaiyyət arasında qurulan ünsiyyət formasıdır və informasiya vasitələri ilə göndərilir. Biz informasiya vasitələri dedikdə televizor, radio, qəzet, internet portalları və s. kimi informasiya vasitələri aid edilir. Bu diskursda dil yalnız informasiya ötürmək üçün deyil, həm də ictimai şüura

təsir etmək, yönləndirmək və ya manipulyasiya üçün də istifadə olunur. İctimai yönümlülük geniş auditoriyaya yönəlmiş nitq formasıdır. Media diskursunda siyasət, iqtisadiyyat, sosial hadisələr, münaqişələr bura daxil edilir.

Dini diskurs – dini diskurs dedikdə dini qaydaların və dəyərlərin ötürülməsi nəzərdə tutulur. Bura dualar, dini ritorika, dini kitablar və s. aid edilir.

Nəticə. Deməli, diskurs dilçilikdə geniş şəkildə istifadə olunan termindir və danışiq, nitq kimi başa düşülür. Ancaq mahiyyət etibarilə diskurs daha geniş anlayış kimi dəyərləndirilir və müxtəlif tipləri öyrənilir. Diskurs sosial amillərlə sıx bağlıdır, buna səbəb onun insanlararası münasibətlərdə reallaşmasıdır. İnsanlararası münasibətlərin müxtəlif təzahürləri olduğu üçün diskursun da müxtəlif növləri vardır. Onların hər biri nəinki ayrılıqda məqalə, hətta daha böyük elmi iş səviyyəsində araşdırılır ki, bu da diskurs məsələsinin necə əhatəli olduğunu göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əsgərova, B. Diskurs strukturu və onun informasiya strukturu ilə əlaqəsi. *İpək yolu*, No 4, 2020, 87-93 s.
2. Məmmədov, A. Məmmədov, M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı, Çasıoğlu, 96 s.
3. Veysəlli, F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil, 2010, 141 s.
4. Волобуев К. В. Политический дискурс: его структура, тактика и функции. Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2015. No 6. 127–129 с.
5. <https://www.cmu.edu/student-affairs/civility/pdfs/what-is-discourse.pdf>
6. <https://www.thoughtco.com/discourse-language-term-1690464>
7. <https://www.sciencedirect.com/topics/social-sciences/political-discourse>
8. <https://dspace.mic.ul.ie/bitstream/handle/10395/1681/O%20?sequence=2>

Key words: discourse, text, types of discourse, political discourse, media discourse, scientific discourse, legal discourse

Ключевые слова: дискурс, текст, типы дискурса, политический дискурс, медийный дискурс, научный дискурс, юридический дискурс

Aybaniz Talat gizi Meybaliyeva

BSU, Faculty of Philology,
Head Teacher of the English Department,
aybanizmeybaliyeva@bsu.edu.az.
ORCID ID: 0009-0004-0132-5584
The concept of discourse and its types

Summary

The concept of discourse is a widely used term and is also used in linguistics. Although the terms discourse and text are often associated with each other and are sometimes identified, they are different concepts. It is true that text and discourse are closely related, because the realization of the text is reflected in discourse. Discourse is considered a part of conversation and speech and provides any relationship established between people. Since the relationships between people are broad and comprehensive, there are also various types of discourse. We can include types of discourse such as political, legal, media, religious, scientific, etc. Discourse types differ from each other in terms of their essence, use, content, etc. For example, political discourse refers to the speech of politicians, statesmen, and people related to administration. Media discourse covers the language of the mass media. Legal discourse is considered to be the speech of lawyers, judges, etc. Scientific discourse is distinguished by its accuracy and basis in facts. Religious discourse is considered to be the texts of religious books and the speeches of religious figures.

Айбениз Талат кызы Мейбалиева

БГУ, Филологический факультет,
Ст.преподаватель кафедры английского языка,
aybanizmeybaliyeva@bsu.edu.az.
ORCID: 0009-0004-0132-5584

Понятие дискурса и его типы Резюме

Понятие дискурса является широко используемым термином и также используется в лингвистике. Хотя термины дискурс и текст часто ассоциируются друг с другом и иногда отождествляются, это разные понятия. Верно, что текст и дискурс тесно связаны, потому что реализация текста отражается в дискурсе. Дискурс считается частью разговора и речи и обеспечивает любые отношения, установленные между людьми. Поскольку отношения между людьми являются широкими и всеобъемлющими, существуют также различные типы дискурса. Мы можем включить такие типы дискурса, как политический, юридический, медийный, религиозный, научный и т. д. Типы дискурса отличаются друг от друга с точки зрения их сущности, использования, содержания и т. д. Например, политический дискурс относится к речи политиков, государственных деятелей и людей, связанных с администрацией. Медиа дискурс охватывает язык средств массовой информации. Юридический дискурс считается речью юристов, судей и т. д. Научный дискурс отличается своей точностью и основанностью на фактах. Религиозный дискурс считается текстами религиозных книг и речами религиозных деятелей.

Rəyçi: prof. L.Əhmədova

Natəvan Cahangir qızı Hüseynova

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

natavan.huseynova1020@gmail.com;

<https://orcid.org/0009-0009-0161-0584>

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏDƏBİ NORMA VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə: Azərbaycan dilində ədəbi norma və nitq mədəniyyəti məsələləri dilçiliyin ən vacib və aktual istiqamətlərindən birini təşkil edir. Ədəbi norma – dilin müəyyən ictimai funksiyaları yerinə yetirə bilməsi üçün zəruri olan sabitlik, sistemlilik və qəbul edilmiş prinsiplərə əsaslanan qaydalar toplusudur. Bu normalar dilin fonetik, leksik, qrammatik və üslubi səviyyələrini əhatə etməklə, dilin saflığını və stabilliyini qorumağa xidmət edir. Nitq mədəniyyəti isə bu normalara əməl etməklə yanaşı, ünsiyyətin məqsədəuyğun, səlis, aydın və təsirli olmasını təmin edən dil bacarığı kimi çıxış edir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, ədəbi dil, dil normaları, nitq mədəniyyəti

Giriş. Dil hər bir xalqın milli kimliyini, tarixi yaddaşını və mədəni özünəməxsusluğunu yaşadan əsas ictimai hadisədir. Bu baxımdan, ədəbi dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də cəmiyyətin hüquqi, ideoloji və mədəni sistemlərini daşıyan mühüm milli sərvətdir. Azərbaycan Respublikasında 2025-ci ilin “Konstitusiya ili” elan olunması dilin hüquqi statusunun, norma və qaydalarının bir daha aktuallaşmasına səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə ədəbi dil normalarının tənzimlənməsi, qorunması və inkişaf etdirilməsi məsələsi dövlətçilik ideologiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Ədəbi dil cəmiyyətin ümumi ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də müəyyən normalara əsaslanan sabit və işlək bir sistemdir. Bu normalar cəmiyyətin dilə olan tələbatının və dilin funksional imkanlarının sintezindən yaranır. Ədəbi dil normaları dilin leksik, qrammatik, fonetik və üslubi tərəflərini əhatə edir və onun sabitliyini və funksional uyğunluğunu təmin edir. Ədəbi norma anlayışı ədəbi dilin sistemli quruluşunu və ictimai mövqeyini izah etmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Əsas hissə. Ədəbi dilin tabe olduğu qayda-qanunlar sisteminə ədəbi dilin normaları deyilir. Norma ədəbi dilin əsas göstəricisi olaraq ədəbi dilin inkişafını tənzimləyir. Norma vahid ölçüdür, kriteriyadır. Norma nitq prosesində anlaşılan məsələni həm tənzimləyir, həm də nizama salır. Yəni norma tənzimləyici və nizamlayıcı vəzifəyə malikdir.

Nizami Cəfərov yazır: “Ədəbi dilin ən mühüm tələblərindən biri dil vahidlərinin (sözlərin, söz birləşmələrinin və s.) istifadəsini tənzimləyən qaydalara, normalara mütləq əməl edilməsidir. Norma ədəbi dilin inkişafının müəyyən dövrü üçün dil vahidlərindən istifadənin ümumi qəbul olunmuş nümunəsidir. Bu anlayış müxtəlif variantlarda ifadə olunur: “norma”, “ədəbi norma”, “ədəbi dil norması”, “dil norması” və s.” [3, s. 6].

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu və ümummillə lideri Heydər Əliyev dil siyasətini milli dövlətçiliyin fundamental əsaslarından biri kimi dəyərləndirmiş və bu istiqamətdə sistemli, ardıcıl tədbirlər həyata keçirmişdir. Onun siyasi baxışlarında və dövlətçilik strategiyasında dil sadəcə ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, həm də milli kimliyin, tarixi yaddaşın, ideoloji bütövlüyün və mədəni suverenliyin ayrılmaz atributu kimi nəzərdən keçirilmişdir. Heydər Əliyevin dil quruculuğu ilə bağlı baxışları Azərbaycan xalqının milli mənsubiyyətinin qorunması və möhkəmləndirilməsi, ana dilinin hüquqi statusunun təmin olunması, eləcə də cəmiyyətin bütün sahələrində Azərbaycan dilinin tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi istiqamətində strateji xətt kimi çıxış etmişdir. Bu baxımdan, dil məsələsi müstəqil dövlət quruculuğu prosesində yalnız texniki və ya inzibati məsələ kimi deyil, ideoloji, mədəni və siyasi prioritet kimi formalaşdırılmış, dilin inkişafı milli dövlətçiliyin möhkəmlənməsinə xidmət edən əsas amillərdən biri kimi qəbul olunmuşdur.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan dili Konstitusiyada dövlət dili kimi rəsmiləşdirilmiş və ədəbi dilin normativ əsasları dövlət səviyyəsində qoruma altına alınmışdır. Onun dil siyasəti ədəbi norma anlayışının hüquqi və ideoloji baxımdan integrasiyasını təmin etmişdir. Bu cəhətdən Konstitusiya ili milli dil strategiyasının yenidən nəzərdən keçirilməsi, mövcud ədəbi normaların daha geniş tətbiqi və dilin ictimai-mədəni həyatdakı funksiyalarının gücləndirilməsi üçün əlverişli mühit yaradır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında (maddə 21) dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin hüquqi statusu təsbit olunmuşdur. Həmçinin Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun maddə 13. “Dövlət dilinin normaları”nda qeyd olunur: “Dövlət dilinin normaları özündə Azərbaycan ədəbi dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normalarını ehtiva edir. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və orfoepiya normalarını müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) təsdiq edir. Hüquqi, fiziki və vəzifəli şəxslər bu normalara əməl etməlidirlər” [9].

Norma dilin daxili strukturunun zəruri və vacib elementidir. “Norma dildə bütün mövcud kateqoriyaların hamısından daha çoxaspektli bir sistemdir. Bu sistemdə həm tarixilik, həm müasirlik var. Norma həm yazılı, həm də şifahi dildə mövcuddur. Norma həmçinin, sabit qaydalara malik olan milli dilin ayrı-ayrı nitq areallarında mövcuddur. Norma həm ümumi səciyyəyə malikdir, həm də sosial xarakterlidir, xüsusi dil kollektivlərinə xidmət edir” [5, s. 7].

Norma tarixi kateqoriyadır. Onun hər bir növü tarixi inkişafın məhsuludur. Azərbaycan ədəbi dilini normasız təsəvvür etmək olmaz. Bir-birinin davamı kimi inkişaf edən normalar dəyişməyə də məruz qalmış, yeniləşmişdir.

Ədəbi dilimizin normaları haqqında T.Hacıyevin, N.Cəfərovun, N.Xudiyevin, M.Cahangirovun [2; 4]

və başqa dilçilərin maraqlı fikirləri vardır. N.Xudiyev qrammatik normanın inkişafını bu cür səciyyələndirir: “Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norması XVIII əsrin ortalarından etibarən milli əsaslar üzərində, başqa sözlə, xalq - folklor dilinin qrammatikası əsasında yenidən qurulur. Qrammatik normanın milliləşmə - xəlqiləşmə istiqamətində inkişafı XIX əsr boyu davam edirdi” [6, s. 464].

Dilin normaları dilin daxili resurslarına əsaslanan qayda və qanunlar sistemidir. Ümumxalq dil materialları, seçmə və ümumiləşdirmələr normaların formalaşmasında əsas sayılır. M.Məmmədov yazır ki, “norma dilçiliyimizin əsas problemlərindən olsa da, indiyə qədər ən az öyrənilən sahələrdən biridir. Latın mənşəli “norma” termini geniş və ümumi anlayışdır. Ümumi normalarla yanaşı, ayrı-ayrı sahələrə (məs. hüquqi normalar, siyasi normalar, etik normalar və s.) aid konkret normalar da mövcuddur. Dil normaları dilin fəaliyyət göstərdiyi bütün sahələri əhatə edir və onu tənzimləyir” [7, s. 208].

Müasir dilimizin normaları bu dilin dialekt və şivələrinə məxsus normalardan və ya danışq dilindəki qeyri-mükəmməl, qeyri-standart normalardan seçilir. Belə vəziyyət ədəbi dilin nisbi sabitliyindən, əhatəliyindən və dilin daxili strukturunu əks etdirməsindən irəli gəlir.

Azərbaycan dilinin terminologiyasının müasir mərhələdəki inkişaf yolları, terminlərin zənginləşmə mənbələri, terminoloji normalaşma prosesi və s. bu kimi nəzəri məsələlərin tədqiqi dilçiliyimizin aktual problemlərindəndir. Terminoloji axın dilçilər, xüsusən də terminoloqlar qarşısında bütün terminoloji toplunu nizama salmaq kimi ciddi vəzifə qoyur. Bu zaman normativlik kimi mühüm bir cəhət ön plana keçir. Sahəyə məxsus xüsusi dildə terminologiya mərkəzi yer tutur və müstəqil formalaşma və inkişafa malik olur. Bu isə terminin qiymətləndirilməsinin lingvistik kriteriyalarını, terminin normativliyini təyin etmək tələbini ortaya atır.

Norma elə bir kateqoriyadır ki, burada dilin milliliyi, özünəməxsusluğu təcəssüm olunur. Hər hansı dil ailəsi bir-birinə tarixi-genetik və tipoloji cəhətdən nə qədər yaxın olur olsun, norma onları xüsusiləşdirir və hər birinin informasiya funksiyasında fərdi xüsusiyyətləri ortaya çıxarır. Lakin elmi dildə istifadə olunan terminlər ikili səciyyə daşıyır. Onlar termin üçün ümumi olan normativliyə də tabe olmalıdır. Çünki “dil lexik sistemi bütövlükdə götürüldükdə iyerarxik ardıcılıqla düzülmüş spesifik səviyyələrə malik müxtəlif sistemlərin toplusudur. Yəni bu sistemdə dilin ümumi leksikası, onun müəyyən bir hissəsini təşkil edən xüsusi leksika və bu leksik qatın müəyyən bir qismini özündə birləşdirən terminoloji leksika bir-birini tamamlayır” [10, s. 5].

İnsan mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olan nitq mədəniyyəti dil normalarının məcmusu kimi təzahür tapır. Hər bir insan elə danışmalı, nitqini elə qurmalıdır ki, dinləyicilər onu nəinki başa düşməli, həm də onun danışığına həvəslə qulaq asmalı, ondan həzz almalıdırlar.

Nitq mədəniyyəti problemlərini ədəbi dilin normalarından ayrı təsəvvür etmək olmaz. Ədəbi dilin normaları əsasında formalaşan nitq mədəniyyəti üçün normativlik əsasdır. Nitq mədəniyyəti dedikdə, normalara tabe olan həmin standartlara cavab verən cəlbəli bir nitq forması anlaşılır. Ümumiyyətlə, nitq mədəniyyəti ilə ədəbi dil anlayışı bir-birini tamamlayan dil hadisələridir. Nəzərə alanda ki, ədəbi dili üslublar sistemi təşkil edir, onda nitq mədəniyyəti ilə üslubiyyətin bir elm sahəsi kimi vəhdətdə öyrənilməsinin əsasının da buradan gəldiyi bir daha təsdiqini tapır.

Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahəsi olub, hər hansı konkret bir dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, üslubi və s. normalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarışlar və təcrübi tədbirlər kompleksidir. Nitq mədəniyyəti danışq və yazı zamanı orfoqrafik və orfoepik qaydalara, qrammatik qayda-qanunlara, üslub normalarına əməl etmək, zəngin söz ehtiyatına malik olmaq, nitqin etik normalarını gözləməkdir [1, s. 32].

Ədəbi norma dilin işlənmə çərçivəsini, yəni hansı formaların doğru, qəbul edilmiş və məqsədəuyğun olduğunu müəyyən edən dil qaydalarının sistemidir. Ədəbi dil norması həm funksional üslublarda, həm də rəsmi, elmi, bədii, publisistik və danışq üslubunda qorunur. Normaya uyğunluq dilin aydın, dəqiq və məntiqi ifadəsini təmin edir.

Dilin daxili quruluşunu onun fonetikasi, leksikası və qrammatikası təşkil edir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları aşağıdakılardır: fonetik norma; leksik, yaxud leksik-semantik norma; qrammatik norma (morfoloji və sintaktik); orfoqrafik norma; orfoepik norma.

Fonetik norma: Səslərin düzgün tələffüzünü tənzimləyir. Məsələn, “qəlb” sözünün “qalb” kimi yox, “qəlb” kimi tələffüz olunması. Orfoqrafik norma: Sözlərin yazılışını tənzimləyir. Bu norma Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları ilə müəyyən olunur. Orfoepik norma: Danışıqda sözlərin düzgün tələffüz qaydalarını əhatə edir. Yazılışla oxunuş arasında fərqlər bu normaya aiddir.

N.Xudiyev orfoqrafik normalardan “Fonetik-orfoqrafik və qrammatik normalar” başlığı altında bəhs edib. O, sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilini iki inkişaf mərhələsinə ayırır və orfoqrafik normanı həmin mərhələ əsasında izah edir: 1. 20-40-cı illər; 2. 40-80-ci illər” [6, s. 32-42].

Leksik norma: Sözlərin mənaca düzgün və yerində işlənməsini nəzərdə tutur. Məsələn, “təklif” və “dəvət” sözlərinin qarışdırılmaması.

Qrammatik norma: Sözlərin düzgün şəkildə əlaqələnməsi, cümlədə söz sırası və morfoloji kateqoriyaların yerində istifadəsidir. Məsələn, “getmişdim” və “gedəcəkdim” zaman formalarının doğru seçilməsi.

Üslubi norma: Dil vahidlərinin üslub baxımından məqsədəuyğun istifadəsini tənzimləyir. Eyni mənə daşıyan sözlər müxtəlif üslublarda fərqli şəkildə istifadə oluna bilər.

Nəticə. Ədəbi dil normaları dilin sistemli işləməsini, anlaşıqlı və sabit ünsiyyət vasitəsi kimi formalaşmasını təmin edən əsas vasitədir. Bu normaların qorunması və öyrənilməsi dilin saflığını, funksionallığını və ifadə imkanlarını genişləndirir. Ədəbi norma eyni zamanda milli dilin tarixi inkişaf yolunun, mədəni səviyyəsinin və kommunikativ potensialının göstəricisidir. Beləliklə, ədəbi norma yalnız dilin struktur əsaslarını deyil, həm də onun ictimai və mədəni funksiyalarını əks etdirən mühüm göstəricidir. Beləliklə, ədəbi dil normaları yalnız dilçilik kateqoriyası olaraq deyil, hüquqi, ideoloji və mədəni dəyər kimi milli dövlətçiliyin əsas strukturlarından biri kimi çıxış edir. Konstitusiya ili bu kontekstdə Azərbaycan dilinin hüquqi statusunun, norma sisteminin və funksional imkanlarının bir daha nəzərdən keçirilməsi üçün ciddi elmi və ictimai zəmin yaradır.

Ədəbi norma – həm dilin daxili strukturu, həm də onun hüquqi-mədəni funksiyalarını ifadə edən sistemdir. Bu sistemin qorunması və inkişafı Azərbaycan xalqının hüquqi dövlət quruculuğunda və elmi-mədəni integrasiyasında həlledici rol oynayır. Azərbaycan dili istər funksional, istərsə də struktur baxımdan inkişaf etmiş dillərdən sayılır. Bu dilin inkişafının müasir dövrü daha çox funksional inkişafın-sosial funksiyasının genişlənməsi ilə səciyyələnir və bunun nəticəsində onun qrammatik quruluşu daha da səlisləşir, lüğət tərkibi terminoloji sistemdə normalaşma prosesi qüvvətlənir. Bu gün Azərbaycan dili sosial həyatın, mədəniyyətin inkişafının ən qüdrətli vasitəsinə çevrilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013.
2. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Ih., Bakı, 1978.
3. Cəfərov N. Ön söz. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti II cild. Bakı, 2022.
4. Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1977.
5. Hüseynzadə Ç.M. Azərbaycan dilində morfoloji norma. Bakı: Nurlan, 2004, səh. 7.
6. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Seçilmiş əsərləri I cild. Bakı, 2012.
7. Məmmədov M. Ana dili və nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: Nurlan, 2004, 321 s.
8. Sadıqova S.A. Termini ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətlər. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 2010, səh. 5-12.
9. <https://e-qanun.az/framework/1865>
10. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. - Москва, Наука. 1989.

Keywords: Azerbaijani language, literary language, language norms, speech culture

Ключевые слова: Азербайджанский язык, литературный язык, языковые нормы, культура речи

Natavan Jahangir gizi Huseynova

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS,
Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor
natavan.huseynova1020@gmail.com;
<https://orcid.org/0009-0009-0161-0584>

Issues of literary norm and speech culture in the Azerbaijan language

Summary

The issues of literary norms and speech culture in the Azerbaijani language constitute one of the most important and relevant areas of linguistics. Literary norms are a set of rules based on the principles of stability, systematicity and universality, which are necessary for the language to perform certain social functions. These norms serve to protect the purity and stability of the language by covering the phonetic, lexical, grammatical and stylistic levels of the language. Speech culture, in addition to adhering to these norms, acts as a language skill that ensures that communication is appropriate, fluent, clear and effective.

Натаван Джахангир кызы Гусейнова

Институт языкознания имени Насими НАНА,
Доктор философии по филологии, доцент
natavan.huseynova1020@gmail.com;
<https://orcid.org/0009-0009-0161-0584>

Вопросы литературной нормы и культуры речи в Азербайджанском языке

Резюме

Вопросы литературной нормы и культуры речи в азербайджанском языке составляют одну из важнейших и актуальных областей языкознания. Литературные нормы представляют собой совокупность правил, основанных на принципах устойчивости, системности и универсальности, которые необходимы для выполнения языком определенных социальных функций. Эти нормы служат защите чистоты и устойчивости языка, охватывая фонетический, лексический, грамматический и стилистический уровни языка. Культура речи, помимо соблюдения этих норм, выступает как языковое умение, обеспечивающее адекватность, беглость, ясность и эффективность общения.

Rayçı: fil.ü.f.d., dos. Svetlana Novruzova

Фираван Адиль-Герай Маммедбейли

преподаватель Бакинского государственного университета

ORCID: 0009-0004-1285-0667;

Email: firavanmammadbayli@bsu.edu.az

ВАРИАНТЫ ПАДЕЖЕЙ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В РУССКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ XIX ВЕКА

Введение. Современный русский литературный язык продолжает развиваться, сохраняя элементы исторической изменчивости и вариативности, в том числе в области морфологии. Особое внимание лингвистов вызывает существование параллельных падежных форм — явления, отражающего не только исторические процессы развития склонения, но и современные тенденции в соотношении литературной нормы и разговорной речи. Изучение вариантных окончаний (на -а/-я и -у/-ю) в родительном падеже существительных мужского рода позволяет проследить динамику языковых норм, выявить их функционально-стилистическую дифференциацию и определить степень их закреплённости в литературном языке.

Актуальность темы обусловлена необходимостью осмысления процессов, происходящих в современном русском языке, и выявления механизмов взаимодействия исторических и современных норм. **Научная новизна работы** заключается в комплексном анализе функционирования параллельных падежных форм существительных мужского рода в синхронном и диахронном аспектах — от древнерусского периода до современного состояния литературного языка. Впервые рассматриваются:

- изменения в частотности и стилистической маркированности окончаний -а/-я и -у/-ю в текстах различных эпох;
- факторы, влияющие на выбор вариантных форм (лексико-семантические, морфологические, синтаксические и стилистические);
- особенности употребления данных форм в художественной речи как средства выразительности и стилизации;
- роль исторических форм в формировании современных норм русской литературной речи.

Основная часть исследования. В разных падежах и в различных группах слов отношения между основным окончанием и вариантным могут быть разными, но это будут всегда отношения друг к другу окончаний в формах одного и того же слова. От таких падежных окончаний, присущих одному и тому же слову, следует четко отграничивать синонимические флексии падежей, характерные для одной какой-либо группы существительных определенного склонения; ср. окончания родительного падежа множественного числа существительных I склонения: -ов, -ей и нулевое окончание у слов: отцов, домов, столов, соседей, чертей, сапог (при отсутствии форм родительного падежа множественного числа; («стол», «чертев», «сапогей»)).

Варианты падежных окончаний могут встречаться как в отдельных словах, так и в целых разрядах существительных, и тем не менее их употребление всегда будет разграничено или лексико-грамматически, или стилистически. При разработке этих частных вопросов языка следует иметь в виду, что литературная норма и вопросы культуры речи явления — исторические, меняющиеся на протяжении всей истории развития языка. «Необходимо помнить, что внутреннее содержание и единство нормы, а также степень её обязательности и широта её действия различны в разные периоды истории литературного языка...» [2, с. 57].

История русского литературного склонения подробно освещена в трудах крупнейших русских лингвистов (Соболевского, Шахматова, Богородицкого, Обнорского, Булаховского, Кузнецова и др.) Рассмотрим имеющиеся в склонении существительных варианты падежных окончаний, широко распространенные в русском литературном языке и в художественной речи.

1. Вариантные падежные формы существительных мужского рода в родительном падеже. Для ряда слов муж.р., относящихся к I склонению, характерно вариантное -у (-ю) в род. пад. ед.ч. наряду с основным окончанием -а (-я).

Причина вариантности род. пад. (а/у) восходит к далекому прошлому. Как известно, система склонений в древнерусском языке была сложнее, чем в современном. Слова с бывшей основой на-о (например, родъ, волкъ, сталь) имели в род. пад. ед. ч. окончания -а. Слова же с бывшей основой на -у(ь) (их было немного: воль, домъ, медь, полъ (в значении «половина»), сынъ и некоторые другие) — оканчивались в род. пад. ед.ч. на -у. Со временем началось взаимодействие, смешение типов склонений. Некоторые слова с основой на -у (ь) (сынъ, воль) рано усвоили окончание -а, под влиянием широко распространенного слова медь (в род. пад. - меду) стали употребляться также в форме: воску, гороху.

По мнению историков русского языка, двойственные окончания род. пад. начинают появляться в XI в. На протяжении XV -XVIII веков шла борьба за вытеснение форм на -а (я) в род. пад. формами на у (-ю). На широкое распространение форм род. пад. на -у(-ю) в русском языке XVIII века указывал ещё Ломоносов, отмечая, что эти формы свойственны живому народному языку. Это стилистическое различие (в разных вариациях) проводилось и во многих грамматиках XIX века, хотя в то время закреплённые за разговорной речью формы на -у (-ю) шире, чем сейчас, использовались в литературе.

Уже тогда, в XIX веке, применение форм на —у(-ю) стало средством стилизации повествования, передачи речи персонажа, сообщения тексту оттенка народности.

Форма на-у (-ю), как стилистически окрашенная (разговорный оттенок), наблюдалась во русском литературном языке I половины XIX в. в следующих группах существительных мужского рода:

1. У имен существительных с вещественным значением при указании на количество, т. е. для обозначения части от целого.

Например: Итак, Адриан, сидя под окном и выпивая седьмую чашку чаю, по-своему обыкновенно был погружен в печальные размышления. (Пушкин, Гробовщик); Накушавшись чаю, он уселся перед столом... (Гоголь, Мертвые души).

Наряду с вариантными формами встречаем и основные с окончанием -а (-я): Я пригласил своего спутника выпить вместе стакан чая... (Лермонтов. Бэла); Уж я доканчивал стакан чая (Лермонтов. Тамань).

Однако следует отметить и некоторые частные причины, определяющие выбор той или иной формы, например, у поэтов требования рифмы, большую склонность к сохранению окончания -а у суффиксальных существительных. Именно данные причины определили различия в употреблении окончаний -а и -у в басне Крылова «Трудолюбивый медведь»:

Пошёл по лесу треск и стук,
И слышно за версту проказ.
Орешника, березняка и вязу
Мой Мишка погубил несметное число,
И не даётся ремесло.

2. У единичных существительных собирательных с тем же количественным значением (много народу). Следует отметить, что форма народу встречалась в литературе XIX века крайне редко. В основном распространена форма народа: Нас у ворот крепости ожидала толпа народа (Лермонтов, Бэла); Да какой гордости воспоминаний ожидать от народа... (Пушкин, Роман в письмах).

3. У имён существительных отвлеченных: Она не вынесет его виду. (Пушкин. Арап Петра Великого); Беспечность-твой удел! Стократ она милей и пышности владык и блеску богачей! (Вяземский, Послание к ** В деревню). Возможно основное окончание: Они усердно салютовали друг друга залпами табачного дыма... (Пушкин. Арап Петра Великого).

4. В устойчивых фразеологических сочетаниях, в выражениях, имеющих наречный характер: Но с тех пор Наташа о нём не упоминала, а про него не было ни слуху ни духу. (Пушкин. Арап Петра Великого).

Параллельно употреблялось и основное окончание -а(-я): Хозяин, староста, округа, Родился сиротой, Без рода, племени и друга, С одною нищетою. (. А. Катенин. Убийца) Как ястреб, богатырь летит... С размаха голову разит (Пушкин. Руслан и Людмила).

5. Чаще всего после предлогов из, от, с при обозначении удаления откуда – либо или причины действия: Она мертва со страху! (Грибоедов. Горе от ума); ...и они сперва от страху отдохнули, Потом к царю подполз с преданностью дерзнули ... (Крылов. Лягушка, просящие царя), а также с основным окончанием -а (-я): Бедный щеголь, не переводя духу, осушил весь кубок и отдал его маршалу. (Пушкин. Арап Петра Великого); Здесь от жару мне не спится... (Катенин. Леший); ...она не могла опомниться от испугу... (Пушкин. Пиковая дама)

Но: Я там чуть-чуть не умер с голода... (Лермонтов. Тамань); ...что с возу упало, то пропало... (Пушкин. Станционный смотритель).

К остаткам старинного употребления нужно отнести довольно частые у писателей первых десятилетий XIX века случаи род. пад. ед. ч. – дому: Вон бывший, например, того хозяин дому, Пошёл счастливо торговать... (Крылов. Фортуна и нищий).

Такого употребления требовала и нормативная грамматика этого времени, настаивавшая на различии: род. пад. существительного — дому, наречия - дома.

В некоторых случаях возможна дифференциация значений форм на -у (-ю) на -а (-я). Так, выйти из дому – значит «выйти из своего дома» (т. е. места, где человек проживает), а выйти из дома может обозначать «выйти из строения определённого типа или выйти из обозначенного дома». Ср.: Новорожденного положили крытую корзину и вынесли из дому по потаенной лестнице. (Пушкин. Арап Петра Великого); ...Торгуют подлюстью и с дерзостным челом, От знатных к богачам ползут из дома в дом (Пушкин. Лицинию).

Играет роль и наличие определения: Из темного леса навстречу ему идёт вдохновенный кудесник. (Пушкин. Песнь о Вечном Олеге). К своеобразным фактам языка XIX века относятся также следующие случаи употребления форм родительного падежа с различными значениями:

Балу: И надо кое-что для нынешнего балу (со значением цели). (Грибоедов. Молодые супруги)

Убору: Эльмира вне себя от шляпки, от _убору (со значением причины).

В отрицательных предложениях: Неужто для друзей не делать мне ни шагу! (Грибоедов. Горе от ума); Скромна, а ничего краше.

Проказ и ветру на уме (Грибоедов. Горе от ума). Однако уже в первой половине XIX века часто употребляются формы на -а (-я): Тут все ест, коли нет обмана... (Грибоедов. Горе от ума); Ответа не

хочу, я знаю ваш ответ... (Грибоедов. Горе от ума). Для современного русского языка взаимодействие окончаний на -а (-я) и -у (-ю)- проблема не только морфологии, но и стилистики.

Заклучение. Изучение параллельных падежных форм существительных в русском языке показывает, что вариативность морфологических окончаний – не случайное явление, а результат длительного исторического развития и взаимодействия различных типов склонения. Смена окончаний -а (-я) и -у (-ю) в родительном падеже существительных мужского рода отражает сложные процессы внутри языковой системы: от древнерусского периода, когда существовали самостоятельные основы на -о и -у, до современного состояния литературного языка, где эти формы обрели функционально-стилистическое разграничение.

Исторические исследования (В. В. Виноградов, А. А. Зализняк, Г. А. Золотова и др.) подтверждают, что в разные периоды развития языка варьирование окончаний было не только грамматическим, но и стилистическим показателем. В XVIII–XIX вв. формы на -у (-ю) широко употреблялись в живой речи и художественной литературе, придавая тексту народный, разговорный или поэтический оттенок. В современной речи эти формы сохраняются в устойчивых сочетаниях и фразеологизмах («ни слуху ни духу», «с горя», «со страху»), а также в некоторых диалектных и разговорных контекстах, что свидетельствует о живучести древних морфологических структур.

В заключение можно отметить, что исследование параллельных падежных форм представляет ценность не только для исторической грамматики, но и для культуры речи, так как оно помогает осознанно подходить к выбору языковых средств, отличать нормативное употребление от стилистически маркированного и видеть в языке живой процесс исторического развития.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Виноградов, В. В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – Москва: Высшая школа, 1972. – 614 с.
2. Виноградов, В. В. Изучение русского литературного языка в последнее десятилетие в СССР. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1955, 87 с.
3. Зализняк, А. Русское именное словоизменение. Москва: Наука, 1967, 283 с.
4. Золотова, Г. А. К вопросу о типах падежных значений // Русский язык в национальной школе. – 1970. – № 4. – С. 12-19.
5. Пушкин, А. С. *Собрание сочинений: в 10 т.* – Москва: Государственное издательство художественной литературы (ГИХЛ), 1959-1962.
6. Лермонтов, М. Ю. *Полное собрание сочинений: в 4 т.* – Москва: Художественная литература, 1958-1959.
7. Крылов, И. А. *Полное собрание сочинений: в 3 т.* – Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1945-1946. — Т. 3: Басни. Стихотворения. Письма.
8. Грибоедов, А. С. *Полное собрание сочинений: в 3 т.* – Пг.: Изд-во Разряда изящной словесности АН СССР, 1911-1917. Интернет-издание: feb-web.ru/1
9. Вяземский, П. А. *Полное собрание сочинений князя П. А. Вяземского: в 12 т.* – Санкт-Петербург: Изд-во графа С. Д. Шереметева, 1878-1896. Интернет-издание: rusneb.ru/1
10. Катенин, П. А. *Избранные произведения.* – (например) Москва: [издательство], 1965. Интернет-издание: https://imwerden.de/pdf/katenin_izbrannyye_proizvedeniya_1965_text.pdf?utm

Firavan Adil-Geray Məmmədbəyli

Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

ORCID: 0009-0004-1285-0667;

Email: firavanmammadbayli@bsu.edu.az

Rus dilində isimlərin hal variasiyaları. XIX əsrin ədəbi dili

Xülasə

XIX əsrdə rus ədəbi dilində hal variantları, xüsusilə kişi cinsli isimlərin yiyəlik halında geniş işlədilir. Əsas -a (-я) sonluqları ilə yanaşı, danışq üslubuna məxsus -u (-ю) formaları da mövcud idi və onlar morfoloji və üslubi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdi. -u (-ю) formaları ədəbi mətnlərdə daha çox miqdar ifadəsi, mücərrəd anlayışlar, sabit ifadələr və müəyyən qoşmalardan (iz domu, ot strahu) sonra işlənirdi. Beləliklə, hal variantları həm normanın tarixi inkişafını, həm də XIX əsr rus ədəbi dilinin üslubi zənginliyini əks etdirirdi.

Açar sözlər: hal variantları, yiyəlik halı, üslubiyyat, rus ədəbiyyat dili, XIX əsr, morfolojiya, norma.

Firavan Adil-Geray Mammadbayli

Lecturer at Baku State University

ORCID: 0009-0004-1285-0667;

Email: firavanmammadbayli@bsu.edu.az

Case variations of nouns in Russian literary language of the 19th century

Summary

In the 19th century, the Russian literary language actively used case variants, especially in the genitive singular of masculine nouns. The main endings -a (-я) coexisted with colloquial variants -u (-ю), distinguished by morphological and stylistic features. The forms on -u (-ю) were frequent in literary texts when expressing quantity, abstract concepts, fixed expressions, and after certain prepositions (iz domu, ot strahu). Thus, case variation reflected both the historical development of norms and the stylistic richness of the Russian literary language of that era.

Keywords: case variants, genitive, stylistics, Russian literary language, 19th century, morphology, norms.

Rayçi: dos. N. Əfəndiyeva

Yunusova Gunel Khanlar

Senior teacher Azerbaijan University of Languages Baku, Azerbaijan.
 yunusovagunel7@gmail.com mob. +994505459771
<https://orcid.org/0009-0002-9859-1496>

PROPER NAMES AT TEXT STAGES

Summary: Proper names serve key functions throughout a text. In the introduction, they establish context and attract attention. In the development, they organize information, identify characters or sources, and maintain coherence. In the conclusion, they reinforce main ideas and create closure. Overall, proper names unify the text and link language with cultural and contextual meaning.

Key words: proper names, introductory part, in the development stage, in the conclusion stage,

Introduction: The exploration of proper names as key style-forming components within a text's onomastic framework involves examining the structural composition of the onomastic space, the principles and strategies used in naming characters, the stylistic roles of onyms, and their associative relationships connected to the realization of particular images, the author's creative intent, and artistic vision.

The study of the origin, meaning, and significance of names- their relationship to social life, human beliefs, worldviews, and the surrounding natural environment, as well as the transformations they have undergone over different historical periods- has long attracted the attention of scholars from diverse disciplines such as history, geography, ethnography, local studies, psychology, and literary criticism[1, p. 5].

Within linguistics, there is a distinct branch of study entirely devoted to the investigation of names and naming practices, known as onomastics. The term originates from the Greek word *onomastike*, which in antiquity meant *the art of naming*. In addition to serving as linguistic reference points, proper names also fulfill another essential role -the cumulative or cultural-preservative function - acting as repositories that preserve and transmit historical and cultural knowledge across generations.

From this perspective, proper names may be regarded as historical, cultural, and temporal landmarks reflecting the evolution of an ethnic group and its language. In modern scholarship, growing attention has been given to the unique position of proper names within literary texts. It has become increasingly clear that a comprehensive analysis of any literary work is impossible without examining the proper names embedded within it.

Proper names that appear in works of fiction are the focus of poetic (literary) onomastics.

The structural and organizing role of onomastic space within a literary text arises from its systematic character: proper names are classified into lexical groups based on their semantic roles, morphological formation, stylistic associations, degree of conventionality, and level of expressiveness.

These linguistic and stylistic patterns manifest within the artistic text, contributing significantly to the depiction of human relationships, nuances of intimacy and formality, age-related perceptions, and other social and emotional dimensions.

Proper names not only delineate the spatial and temporal framework of a literary work but also contribute to constructing an authentic atmosphere of the depicted reality.

Through the national and cultural elements inherent in their meanings, such names reinforce a sense of ethnic identity and local color.

When used in a text, they evoke associations connected with a people's culture, history, and social traditions, thereby revealing the author's worldview and his or her interpretation of reality.

A proper name is a lexical unit within a specific language that also belongs to its own system of names (the onymic subsystem), giving it a dual nature. Proper names are formed within the broader framework of general vocabulary (appellatives), but their creation and use in communication follow not only the general linguistic rules of the language but also specific conventions that apply to names.[2, p.85].

Proper names are characterized by two opposite yet interconnected tendencies. On one hand, they constantly interact with the general vocabulary and the language system as a whole; on the other, they remain distinct from common nouns. This interaction is seen in the ongoing processes of onymisation (when a common noun becomes a proper name) and appellativisation (when a proper name becomes a common noun). The system of proper names (onymy) is open and dynamic, influenced by social, historical, cultural, and political factors-such as the use of foreign names or exonyms-and above all, shaped by the needs of everyday communication.

The distinction between proper names and common nouns arises from the unique nature of naming itself (onymic nomination). This dual relationship gives proper names a binary status: they possess both a linguistic status (as language elements) and an onomastic status (as units within the naming system). From a methodological point of view, this dual status is essential to the study of names.[3, p.180].

The earliest records of proper names, often the first historical documents of a language, have long attracted attention, particularly among social science scholars. From the early 19th century, older, pre-scientific interpretations were gradually replaced by historical and philological approaches, which focused primarily on uncovering the etymology-or derivational origins-of names. Etymological studies provide valuable insights, especially for the history of settlements. Although research into the origins of proper names remains important, it does not fully address the many complex issues associated with this rich part of vocabulary.

After the First and especially the Second World War, research on proper names became more systematic and methodologically organized. What had previously been an auxiliary field supporting history and other social sciences evolved into an independent discipline-onomastics-in which the linguistic aspect initially took

precedence over historical and geographical considerations. Developing an appropriate methodology required systematic study of the three main categories of proper names: bionyms (personal names), toponyms (place names), and chrematonyms (names of objects or goods).

From the mid-20th century onwards, a general theory of onomastics began to emerge. Onomastics established itself as a relatively independent linguistic discipline, while maintaining strong connections to other social and natural sciences. The social importance of names in communication and administration spurred rapid growth in onomastic research, drawing on extensive materials and addressing practical issues published in specialist journals.

The Role of Proper Names in the Stages of a Text. The use of proper names (anthroponyms, toponyms, chrononyms, etc.) across the structural stages of a text—the introduction, development, and conclusion—plays an important role in shaping meaning and coherence.

1. In the Introduction Stage

In the introductory part, proper names help introduce the topic, specify context, and create associations for the reader. They define the place, time, and participants of the text. ex: “*In the late nineteenth century, in the city of Baku...*” – here, the toponym *Baku* establishes the setting.

In literary or journalistic texts, proper names attract the reader’s attention and strengthen the sense of reality and familiarity [4, p.180-201].

In the introduction stage of a text, proper names play an essential role in establishing the context and orienting the reader. They help define the setting, time, and participants, thereby grounding the text in a specific reality. By using proper names, the writer introduces the topic in a concrete and relatable way, creating associations that prepare the reader for the ideas that follow. For instance, the mention of a place name such as Baku or a historical figure immediately provides cultural or temporal context, making the content more vivid and accessible.

Additionally, proper names in introductions often function as frames of reference that help readers quickly situate the text within a particular cultural, historical, or disciplinary field. In literature, the initial mention of a proper name can foreshadow central themes or relationships that will develop throughout the work—for example, naming a protagonist early on establishes identity and expectation. In journalistic and academic writing, proper names frequently serve as anchors of credibility, referring to recognized scholars, institutions, or historical events that lend authority to the argument.

Moreover, the strategic use of proper names at the beginning of a text contributes to its rhetorical effectiveness. Names can evoke emotions, trigger prior knowledge, or establish a tone—whether formal, familiar, or analytical. For example, beginning a speech or article with a name like Martin Luther King Jr. immediately invokes ideas of civil rights and moral leadership, guiding the reader’s interpretive framework. Thus, proper names are not merely linguistic identifiers but discursive tools that shape how readers perceive and interpret the text from the very first lines.

In the Development Stage

In the development stage of a text, proper names perform a central and multifaceted function, contributing to the elaboration of ideas, the organization of information, and the creation of coherence throughout the narrative or argument. Once the introduction has established the thematic and contextual framework, the development stage deepens the reader’s understanding by expanding on the relationships, actions, and concepts introduced earlier—and proper names become key linguistic tools in maintaining this progression.

In literary texts, proper names help to structure the narrative by clearly distinguishing characters, settings, and events. Through the repetition and distribution of names across the text, readers follow the development of characters and plotlines, which promotes continuity and cohesion. Personal names (anthroponyms) often carry symbolic or connotative meanings that reveal deeper layers of characterization. For instance, a name may reflect a character’s moral traits, social background, nationality, or emotional state. Authors sometimes select names intentionally to reinforce the themes of the story or to create irony, contrast, or cultural associations. Place names (toponyms) and time-related names (chrononyms) likewise build the spatial and temporal framework of the text, ensuring that readers can situate events within a specific geographical or historical reality [5].

In dramatic works, proper names play a dynamic role in dialogue and stage directions. The repetition of names in exchanges between characters not only indicates who is speaking but also contributes to the rhythm and tone of the conversation. Names can carry pragmatic functions—expressing familiarity, distance, authority, or emotion—and thereby help to shape interpersonal relationships and dramatic tension. The analysis of such patterns through corpus linguistic methods (e.g., frequency or collocation analysis) can reveal how names function as textual markers of power relations, thematic emphasis, or emotional intensity.

In academic, historical, or journalistic writing, proper names serve a different but equally vital purpose: they act as anchors of factual precision and indicators of intertextuality. References to scholars, institutions, geographic locations, or historical events not only substantiate claims but also situate the text within a wider intellectual or socio-political discourse. By mentioning names such as Blanár, Kuryłowicz, or Paris Congress (1938), for example, a writer acknowledges sources of authority and aligns their discussion with established research traditions.

Beyond their referential function, proper names in the development stage often serve a rhetorical and stylistic purpose. They can signal shifts in focus, mark transitions between subtopics, or highlight contrasts and comparisons. In persuasive or argumentative writing, names can lend credibility and emotional resonance, ap-

pealing to the reader's recognition or respect for a particular figure or place. In narrative writing, the recurrence of a name can create rhythm, familiarity, or suspense, depending on how and when it appears.

Overall, in the development stage, proper names are not passive labels but active textual devices. They contribute to meaning-making at multiple levels-semantic, structural, and pragmatic. Their placement, frequency, and associative patterns reveal underlying thematic connections and help maintain the internal coherence of the text. Thus, the study of proper names in this stage not only illuminates the communicative strategies of the author but also provides insight into how identity, culture, and context are linguistically constructed within the unfolding of a text.

In the Conclusion Stage; In the conclusion stage of a text, proper names acquire a particularly significant summative and reflective function. Having appeared throughout the text to construct meaning, identify key figures, and establish context, they return in the conclusion to reinforce central ideas, create closure, and connect the text's components into a coherent whole. The repetition or reintroduction of proper names at this stage serves to remind readers of the people, places, or events that have shaped the argument or narrative, thereby ensuring both logical and emotional completeness. In literary and dramatic texts, proper names are often used in the final sections to evoke resolution or to highlight transformation. The reappearance of a character's name at the end of a story, for instance, may symbolize the culmination of their personal development or the restoration of balance after conflict. In some cases, a name mentioned in the final lines can resonate with symbolic or emotional meaning, leaving a lasting impression on the reader or audience. The closing reference to a place name (toponym) may similarly suggest a return, a departure, or a reflection on change, reinforcing the cyclical or transformative nature of the narrative. Thus, proper names in the conclusion serve not merely as identifiers but as vehicles of thematic closure that encapsulate the moral or emotional essence of the work.[6]. In academic or expository texts, proper names in the conclusion often perform a referential and evaluative role. Writers may restate the names of key scholars, theories, or case studies discussed in the main body to synthesize findings and reaffirm the significance of their analysis. For example, restating references to researchers in the final paragraph can highlight the theoretical framework that underpins the study. Similarly, mentioning institutional or geographical names helps to situate the research within a broader disciplinary or cultural context. By reintroducing these names strategically, the conclusion underscores the text's intellectual lineage and confirms the validity of its claims.

Furthermore, proper names in the conclusion contribute to the rhetorical effectiveness of the text. A well-chosen name can encapsulate the emotional tone or ideological stance of the author. For example, concluding a discussion with the name of a historical or literary figure can evoke authority, inspiration, or reflection. Names also serve as bridges between the text and the reader's memory, ensuring that key ideas are anchored in recognizable references. In persuasive writing, the final invocation of a significant name can leave a powerful impression, functioning as a call to thought or action.

Conclusion: From a stylistic perspective, the use of proper names in the conclusion helps to achieve textual symmetry and coherence. When the same names that appeared in the introduction reappear in the closing section, the text achieves a sense of unity-what linguists refer to as onomastic cohesion. This circular structure not only provides aesthetic balance but also reinforces the continuity of meaning from beginning to end.

In summary, within the conclusion stage, proper names serve as linguistic and conceptual anchors that bind the entire text together. They enable authors to revisit central themes, validate arguments, and evoke emotional or intellectual resonance. Whether in fiction, drama, or scholarly discourse, the deliberate reemployment of proper names ensures that the text concludes with clarity, emphasis, and a sense of completeness. Through this final act of naming, writers transform names from simple referents into symbols of closure, memory, and meaning.

Literature

1. Huseynova M.A., Yunusova G.X., Culture with speech styles, Bakı, Elm və Təhsil 2020., pp. 250
2. Huseynova M.A., Yunusova G.X., English Stylistics, Bakı, Elm və Təhsil 2021., pp. 350
3. Graf Magdalena & Graf, Paweł. Theoreticians of Literature and Proper Names Poznań, 2019. pp. 280
4. Fomin Anatoly A. "The Mysterious Arventur: Poetonym as a Key Word of a Literary Work". Ekaterinburg, 2019. pp 250.
5. Yunusova, GunelKhanlar. "Functioning of Proper Names in the English Literary Text". Baku, Azerbaijan University of Languages, 2021. Pathof Science
6. Motschenbacher, Heiko. "Corpus Linguistic Onomastics: A Plea for a Corpus-Based Investigation of Names". Pittsburgh: 2020.

Yunusova Günel Xanlar

Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi
yunusovagunel7@gmail.com dəstəsi. +994505459771
<https://orcid.org/0009-0002-9859-1496>

Xüsusi adların mətn mərhələlərində Xülasə

Xüsusi adlar mətn boyunca əsas funksiyaları yerinə yetirir. Giriş hissəsində onlar konteksti müəyyənləşdirir və diqqət cəlb edir. İnkı şaf mərhələsində isə informasiya təşkil edir, personajları və ya mənbələri tanıdır və mətnin ardıcılığını təmin edir. Nəticə hissəsində isə əsas fikirləri vurğulayır və yekunlaşdırır. Ümumiyyətlə, xüsusi adlar mətnin bütövlüyünü təmin edir və dili mədəni və kontekstual mənalara əlaqələndirir.

Açar sözlər: xüsusi adlar, girişhissəsi, inkı şaf mərhələsində, nəticə mərhələsində

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Вафа Шахзаде кызы Бунядова

Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет,

Доктор философия по филологии, ст. преподаватель

E-mail: ybunyadova@mail.ru; Orcid: 0009-0008-4874-4380

ФУНКЦИИ УСТОЙЧИВЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ ФРАЗЕОЛОГИЗИРОВАННОГО и НЕФРАЗЕОЛОГИЗИРОВАННОГО ХАРАКТЕРА (На материалах Русского и Азербайджанского языков)

Введение: Постановка проблем. С целью передать коммуникативные сведения определенной информативной направленности отдельно взятые единицы языка объединяются между собой в соответствии с функциональной нагрузкой и семантическими возможностями в синтаксическое образование. Структура синтаксических образований зависит от интенций коммуниканта, а значит, функциональная нагрузка и семантические возможности элементов, участвующих в их построении, меняются в зависимости от коммуникативных предпочтений. Функциональные особенности устойчивых словосочетаний фразеологизированного и нефразеологизированного характера в азербайджанском языке рассматриваются впервые. Этим объясняется актуальность предпринятого исследования.

В данной литературе говорится: “Синтаксические функции фразеологизированных и нефразеологизированных словосочетаний на материале азербайджанского языка рассматриваются впервые. На материале русского языка устойчивые словосочетания изучались Л.П. Стойловой, С.И. Абакумовым, П.М. Кульчицкой. Отправной точкой нашего исследования служит лексикографический опыт И.В. Азаровой, А.А. Синопальниковой, П. Смрж. Хотя в толковых словарях обычно во внимание принимается несколько критериев (лексическая ограниченность, воспроизводимость некоторой конструкции в неизменном виде и др.), граница между свободными и устойчивыми (фразеологизированными) словосочетаниями устанавливается довольно субъективно” [1, с. 136]. Критерии разграничения свободных и устойчивых сочетаний регулярно нарушаются. Например, фактор лексической ограниченности зачастую вступает в противоречие с регулярными примерами **вариантов** фразеологизмов (таких как: бросаться, кидаться, лезть в глаза) заполнения как активной, так и пассивной позиции.

Л.П.Столярова в своей диссертации пишет: “Динамика изменения показателей при расширении окна указывает, что быстро меняющиеся значения свидетельствуют о случайном попадании в окно анализа частотных слов, стабильный прирост значений о контекстных маркерах со слабо фиксированной позицией, практически стабильные значения отмечают устойчивые позиционно-связанные элементы контекста. В некоторых случаях сочетание слов может использоваться и как устойчивое (при этом компоненты словосочетания всегда расположены контактно) и как свободное или как свободное сочетание, но тогда компоненты могут разрываться” [2, с. 384]. Достижение данной цели реализуется посредством решения следующих задач: а) Установить категориальные признаки некоторых структурных конструкторов предложения свободных словосочетаний устойчивых словосочетаний фразеологизированного и нефразеологизированного характера,

б) Определить основные факторы их образования и функции в предложении.

Исследование проводится на основе метода сплошной выборки, гипотетико-дедуктивного, описательного, структурного и семантико-синтаксического методов лингвистического анализа. Основным инструментом при разграничении свободных и устойчивых словосочетаний, устойчивых словосочетаний фразеологизированного и не фразеологизированного характера является контекстный анализ.

Азербайджанское предложение может состоять из слов, их сочетаний, простых или сложных предикативных образований. По способу связи сочетания слов бывают подчинительными и сочинительными (выделяются словосочетания и сочетания слов). Абакумов С.И.отмечает: “Словосочетания, в свою очередь, делятся на устойчивые и свободные. Изучая устойчивые в структурном плане словосочетания, мы обнаружили, что некоторые словосочетания с устойчивой структурой не имеют семантической устойчивости, контекстуальную закреплённость, их компоненты могут иметь собственное лексическое значение и располагаться друг от друга как контактно, так и удаленно. В процессе работы возникла потребность разграничивать свободные и устойчивые словосочетания между собой” [3, с. 58]. Принимая во внимание выявленные структурные, семантические, коммуникативные признаки, мы разграничили рассматриваемые синтаксические единицы следующим образом: **1) свободные словосочетания** – имеют переменную структуру, самостоятельный лексический состав, строятся непосредственно в речи; **2) устойчивые словосочетания фразеологизированные** с постоянной структурой и грамматической формой компонентов, которые семантически неделимы, позиционно обусловлены, имеют нерасчлененное значение, выраженное одним словом, они; **3) употребляются в готовом виде**, такими, какими они в процессе исторического развития закрепились в языке какими их удерживает наша память; **4) Нефразеологизированные с постоянной** структурой и грамматической формой компонентов, совокупность лексических значений которых обозначает одно понятие, формирует некоторое общее представление б объекте действия, структурно могут изменяться непосредственно в речи.

Кульчицкая П.М. Устойчивые словосочетания в функции сказуемого в современном русском языке. Дис. канд филол.н [Текст.: 1953. Кульчицкая П.М. в своей диссертации отмечает: “Среди устойчивых фразеологизированных словосочетание можно выделить именные: **can ağrısı** - скучно, пространно в фальшиво, **qış yuxusu** воробинная ночь (короткая летняя ночь с непрерывными грозами или зарницами), **глагольные: qarşısını almaq** - прислушаться, адъективные: **rəngi divar kimi ağardı** - очень бледный; адъективные - **dan yeri sökülənə qədər** - до рассвета (все примеры извлечены методом компьютерной картографии из параллельных текстов на азербайджанском и русском языках: Тургенев И.С. “İlk sevgi”-роман; “Арфе” “povest-rus dilindən U.Edemovanın tərcüməsi, “Maarif”, 1988, 24 s.)” [4, с. 210].

Именные фразеологизированные словосочетания обычно представлены изафетом и выполняют функции обстоятельства, переводятся на русский язык подлежащим, сказуемым или дополнением, обычно бывают управляемы глаголом и входят в состав сложного глагольного словосочетания. Məsələn: 1) İcazə verirsiniz ya yox, mən nəql etməyəcəyəm, mən danışmaq həvəskarı deyiləm, o hər işdən quru çıxır, əgər icazə versəniz, mən nəyi xatırlayıram, onu da yazaram dəftərə və sizə hər şeyi oxuyaram. 2) İldırım bir an da olsun belə dayanmırdı, xalq arasında bu hadisə **narahat gecə** adlanırdı. Функцию обстоятельства выполняют также, адвербиальные фразеологизированные словосочетания. Традиционно они характеризуют качество действия, обозначают время, способ, степен или образ действия. Məsələn: Yerimdən durub pəncərə qabağına gəldim, dan yeri ağarana qədər orada oturdum.

Глагольные фразеологизированные словосочетания являются самыми распространенными, обычно выполняют роль сказуемого, в сочетании с другими словами могут согласовываться и управлять. Məsələn: 1) İki həftə bundan əvvəl biz gizli şəkildə nişanlanmışıq. Əgər o ölsə, deyə mən fikirləşdim, ilk öncə mən polisə xəbər verməliydim. 2) Mənim qarşımda oturan dostum ağıllı şeylər danışdı, sən isə ona qulaq asmırdın. 3) Bu vaxt Andrey Petroviç də gəldi, mən hiss elədim ki, o çox arıqlayıbdı. Mən onu görəndə kimi öz təqsirimi düzəldəcəyimi söz verdim.

Адъективные фразеологизированные словосочетания имеют значение качественной характеристики, в предложении выполняют функции определения или именной части составного сказуемого. Məsələn: 1) Onun rəngi çox saralmışdı, bu çox təəssüfləndirici idi. Onun dərin yorğunluğu onun üzünün çizgilərindən hiss olunurdu və bu da mənim ürəyimi ağrıdırdı. 2) В состав следующего предложения: О, Knyaginya Zasekinanın familiyasını eşidən kimi əvvəlcə susdu, sonra hörmət əlaməti olaraq dedi: Knyaginya yazıq məzlum bir ailədənir. Ярцева отмечает: “Входит изафетная конструкция, представляющая устойчивое словосочетание нефразеологизированного характера – субстантивированно словосочетание. Элементы этого словосочетания можно разорвать, вставив, например, имя княгини-Zasekina. Структура расширится, но целостность понятия обозначение титулованной особы сохранится. Кроме того, субстантивированные словосочетания могут быть использованы в роли стабилизирующей между компонентами изафетной конструкции, подчиненной стержневому компоненту глагольного, словосочетания Məsələn: Bu yaxınlarda mən Şillərin “Quldurlar” əsərini oxumuşam - Я недавно прочел “Разбойников” Шиллера. Такое словосочетание выполняет функцию дополнения [5, с. 499-500].

Кусейн Байрамов отмечает: “Важно обратить внимание на то, что изафетные и субстантивированные словосочетания отличаются от сложных слов, входящих в состав глагольного словосочетания. Они представлены совокупностью слов, имеющих собственное лексическое значение, которая обозначает одно понятие, формирующее некое представление об объекте действия, а сложные слова имеют одно значение и сами по себе способны обозначать объекте действия” [6, с. 4-67].

Субстантивированные словосочетания – это разновидность устойчивых словосочетаний нефразеологизированного характера, представленная сочетаниями слов, обозначающих названия учреждений, предприятий и организаций названия книг и статей, названия различных процессов и явлений объективного мира, обширная терминологическая номенклатура, самоназвания, приложения и пояснения к личным наименованиям.

Субстантивированные словосочетания, выполняющие столь важную функцию, уникальным. Потому что могут рассматриваться не только, как функциональная часть предложения, но и как самостоятельная коммуникативная единица, которая не требует интонационной завершенности и при этом, безусловно, выполняет коммуникативную функцию вне предложения в форме заголовков вывесок и т.д.

Устойчивое сочетание нефразеологизированного характера, представленное изафетом, может выступать в качестве зависимой части глагольного словосочетания выражающего с точки зрения протекания во времени (длительность в течение определенных временных отрезков) Так, устойчивые сочетания типа: günlərin birində, gün boyu, gün davamında, eyni o gün, həftənin ikinci günü, günün ən qarışıq, günü bayram günləri, bir gün ola, iş günü, qəbul edən günləri, tətil günləri, günün yarısında, ayın son günlərində, обычно сочетаются с глаголами движения, с глаголами.

Вывод. Таким образом, нами определены дифференциальные признаки выявлены разновидности и

функциональные особенности устойчивых словосочетаний фразеологизированного и нефразеологизированного характера. Обозначены коммуникативные особенности субстантивированных словосочетаний валентности - дистрибутивные особенности некоторых устойчивых изафетных словосочетаний.

Цель - на примере устойчивых словосочетаний фразеологизированного и нефразеологизированного характера раскрыть природу и сущность конструкторов азербайджанского предложения в их разноуровневых системных связях и отношениях, рассмотреть особенности их функционирования в письменной речи.

Перспектива. Материал настоящей статьи не исчерпывав всех возможностей описания рассматриваемых синтаксических азербайджанского предложения. Перспективным представляется изучение семантических структурных и позиционных особенностей рассматриваемых словосочетаний

Список литературы

1. Азарова И. В. [та ш.]. Представление устойчивых лексических сочетаний в компьютерной тезаурусе. Режим доступа: [Электронный ресурс] / <http://mjrts.forum2x2.ru/forum-f28tema-266.htm>.стр:136
2. Столярова Л.П. Имя существительное в малом синтаксисе современного русского литературного языка: субстантивная конструкция. Филол. наук: 10.02.04 [Текст] / ДГУ им 300-летия воссоединения Украины с Россией. -Днепропетровск 1990. 384 с.
3. Абакумов СИ. Устойчивые сочетания слов [Текст] // Русский язык в школе, 1936. №1. с. 58.
4. Кульчицкая П.М. Устойчивые словосочетания в функции сказуемого в современном русском языке. Дис... канд филол.н [Текст] / .-к.: 1953. стр: 210
5. Существительное [Текст] // лингвистический энциклопедический словарь Гл.ред. В.Н. Ярцева. М.: СЭ, 1990. с. 499-500 [Текст]
6. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978. s. 4-67.

Ключевые слова: азербайджанский язык, русский язык, фразеология, словосочетания, функция

Vəfa Şahzadə qızı Bünyadova

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Mühəndisliyi Universiteti,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim
E-poçt: vbunyadova@mail.ru; Telefon: 0009-0008-4874-4380
Frazеoloji və qeyri frazeoloji söz birləşmələrinin stabil funksiyaları

Xülasə

Məqalədə frazeoloji və qeyri-frazeoloji xarakterli sabit söz birləşmələrinin differensial xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş, çeşid və xüsusiyyətləri və funksionallığı aşkar edilmişdir. Əsaslandırılmış valentlik söz birləşmələrinin kommunikativ xüsusiyyətləri və bəzi sabit isafet söz birləşmələrinin paylanma xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, rus dili, frazeologiya, söz birləşmələri, funksiya,

Vafa Shahzade gizi Bunyadova

Azerbaijan University of Architecture and Civil Engineering,
PhD in Philology, Senior Lecturer
Email: vbunyadova@mail.ru; Phone: 0009-0008-4874-4380

Functions of solid word-combinations phraseological and non-phraseological phrases

Summary

In the article differential sings are difined which stated various and functional peculiarities of solid word-combination which phraselogised and non-phraselogised character. Communicative picularities of submbstantivized word-combination valenty is meaned – distributive specification of some solid attributive word –combination.

Key words: Azerbaijani language, Russian language, phraseology, word combinations, function

Rəyçi: dos. T.Əliyev

Lalə Aslan qızı Hüseynova. Zemfira Ələkbər qızı Məmmədova

Azərbaycan Tibb Universitetinin baş müəllimi.

E-mail: q-lala-5@hotmail.ru; Orcid: 0009-0004-1214-5941

Azərbaycan Tibb Universitetinin müəllimi.

E-mail: zemfiramamedova1948@gmail.com; Orcid: 0009-0007-5176-1744

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ ETİMOLOJİ ASPEKTDƏN VARIANTLILIQ VƏ DUBLET MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Giriş. *Məqalənin aktuallığı.* İngilis diliin leksik sistemində etimoloji dubletlər problemi məqalədə xüsusi diqqətlə araşdırılmış və dildəki etimoloji dubletlərdən geniş bəhs edilmiş və günün actual problemi kimi nərdə tutulur. Eyni zamanda, onların həm dialekt rəngarənliliyi, həm də fərqli zamanlı olması və tranzit dil vasitəçiliyi ilə mənimsənilən alınmalarla bağlı problemlərin meydana çıxdığı məqalədə qeyd edilmişdir.

Elmi yenilik. Onu da qeyd edək ki, məqalədə elmi yenilik etimoloji dubletlər məsələsini leksik paralellər problemi çərçivəsində ilk dəfə araşdırmaya cəlb olunmuş və burada istər-istəməz leksik variantlar probleminə də toxunmalı olmuşuq. Belə ki, sistem daxili paralellik situasiyaların, habelə dubletlik vəziyyətini yaradan situasiyalarda məhz variantlılıq öz işini görmüş olur.

Əsas hissə. Azərbaycan dilindəki tarixi-etimoloji planda araşdırmaların obyektini təşkil edən etimoloji dubletlər dilmizin özünün fərqli tipoloji quruluşun səbəbi dərin morphem rekonstruktiv araşdırmalarının obyektini təşkil etmişdir. Azərbaycan dilindəki **kino** və **sinema** sözlərinin sistem daxili semantik paralelliyi dublet vəziyyətini yaradıb. Məsələnin maraqlı tərəfi isə ondan ibarətdir ki, bu leksik vahidlərin özləri də eyni bir sözün variantlarının fərqli mərhələlərdə və fərqli mənbələrdən dilimiz tərəfindən mənimsənilmiş variantlarından başqa bir şey deyil. Kino sözü Azərbaycan ədəbi dilində həm müstəqil şəkildə, həm də digər mürəkkəb sözlərin komponenti kimi istifadə olunmaqdadır: *kinodramaturq, kinoatelye, kinoaktyor..* Sinema sözü nisbətən yeni dövr alınmalarından hesab edilir və bu səbəbdən də onun standart izahlı lüğətlərə daxil olduğunu söyləmək olmaz. Buna baxmayaraq KİV-in dilində sinema sözünün və törəmələrinin geniş şəkildə işləklilik nümayiş etdirməsi “təkrar alınma”nın baş verdiyini söyləməyə əsas verir. Məsələn: *1895-ci il dekabrın 28-də Kapusin bulvarında ilk sinemaatoqraf göstərildikdən sonra bu məqsədlə yeni binanın tikintisinə ehtiyac yarandı.*

Kino musiqisinə meyillik hiss olunur. Bu, müasir sinemaatoqrafiya üçün maraqlı material ola bilər.

Sonuncu nümunədən göründüyü kimi, dilimizdə variantlardan törənmiş bu dubletlərin müvazi işlənmə potensialı var.

Etimoloji aspektdən əhəmiyyət kəsb edən variantlılıq və dublet məsələlərinə ingilis leksikologiyasının nəzəri problemləri çərçivəsində aydınlıq gətirmiş **Arnold** da özünün məşhur tədqiqatına münasibət bildirmişdir. O qeyd etmişdir ki, irəlidə izləyəcəyimiz kimi, müasir İngilis dilində dildaxili, sistem daxili leksik paralellizim faktlarına aydınlıq gətirilmişdir [1, s. 295].

H.K.Иванова: “Лексикология современного английского языка” əsərində dilçi alim öz fikirlərini belə izah edir: “Bizi bu kimi dil vahidlərində maraqlandıran cəhət həmin leksemlərin və variantlarının Azərbaycan dili ilə paralellizim təşkil etməsi məqamlarıdır. Lakin N.K.İvanovanın ingilis dilinin leksikologiyasına həsr edilən *goal u jail, channel u canal* tədqiqatında qeyd edilən etimoloji dubletlərin Azərbaycan dili ilə paralelliyi diqqətdən yayın bilməz. Məsələn: *qol – futbol, kanal – su kanalı; TV kanalı* [2, s. 28].

Təqdim olunan nümunələrdən də göründüyü kimi, bu hallarda həm sistem daxili, həm də sistemlərarası leksik paralellizim situasiyalarını təsbit edilməsi mümkündür. Belə ki, həmin situasiyalarda konkret bir dil sistemi çərçivəsində gerçəkləşən və dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə şərtlənən müvazilik situasiyalarından söhbət gedir. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi faktların meydana gəlməsində ekstralingvistik faktların da iştirak payının olması həmin dil faktlarını maraqlı dil innovasiyaları sırasına aid edir.

Nə üçün “təkrar alınma”? Belə ki, artıq söylədiyimiz kimi, kino və sinema sözləri eyni mənbədən şaxələnmədir. Yunan dilində **kino-hərəkət edirəm** deməkdir. Sinema sözü isə yunan dilindəki bu leksemin latınlaşmış, yəni latın dilinin fonetik sistemində adaptasiya olunmuş variantıdır. Л.Успенский: “Словообразование современного английского языка” əsərində məsələyə münasibətini belə izah edir: “Müqayisə üçün deyək ki, *kinema, kinematos- hərəkət* mənasını ifadə edir. L.Успенский bu sözün ixtisar edilmiş şəkildə **film** mənasında istifadəsini dilin qənaət prinsipi ilə izah edir. Maraqlıdır ki, ədəbi dildə mövqeləri möhkəmlənmiş və ixtisar edilməmiş variantın fonetik tərkibinin təhlili və burada variantla bənzərlik belədir: *kinematoqraf – sinematoqraf, kinematoqrafik – sinematoqrafik*. Variantlılıqdan törənmiş olan bu dubletlilik bizim üçün ona görə maraqlıdır ki, həmin dublet cütündən biri ingilis dili ilə tam dublet paralellizmini, digəri isə qismən dəyişiklik nümayiş etdirən natamam paralellizmi nümayiş etdirir. Məsələn: *Asian cinema refers to the film industries and films produced in the continent of Asia, and is also sometimes known as Eastern cinema* [3, s. 16].

Oruç Musayev öz məqaləsində yazır: “Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin fonetik sistemlərinin yetərincə fərqliliyinə görə, bu dillərin leksik sistemindəki paralellizmlər çox məhdud hallarda tam şəkildə adekvatlıq nümayiş etdirirlər. Yeri gəlmişkən onu da əlavə edək ki, leksik paralellizim vəziyyətlərinin təhlili çərçivəsində bu cür maksimal adekvatlıq hallarına da dillərarası dubletlər adlanır. Göründüyü kimi, biz yenidən dublet termini ilə və yenidən terminoloji çoxmənalılıqla qarşılaşırıq [4, s. 170].

Bu kimi leksik paralellizmlər, ingilis diliinin leksikologiyası və qrammatikasını diaxronik aspektdə tədqiq etmiş mütəxəssislərin bildirliyi kimi, bütövlükdə, ingilis dilinin leksik inventarının zənginləşməsi və

qrammatik sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. İngilis dilinin dialekt rəngarəngliyinin nəticəsi kimi meydana çıxan paralelizm situasiyalarının kütləviliyi ingilis ədəbi dilinin mövqələrinin möhkəmlənməsi ilə azaltmağa başladığı məlumdur. Xatırladaq ki, daha əvvəl də bildiyimiz kimi, bu qrup paralelizmlər dilçilik ədəbiyyatlarından daha çox etimoloji dubletlər çərçivəsində tədqiq edilir. Konkret olaraq, ingilis dilinin leksikası sahəsindəki etimoloji araşdırmalarda qeyd edildiyi kimi, *whole* – *sağlam* və ya *xəstəlikdən azad* və *həl* – *sağlam bərk*. İkinci öz orijinal mənasında qalmaqdadır və *have and hearty* – *sağlam və gümrəh birləşməsində saxlanılır*. Hər iki söz qədim ingilis dilindəki **hāl** sözündən yaranmışdır: biri qədim ingilis dilindəki *ā* hərfinə *ō* olan normal inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Digər isə bu modifikasiyanın daş vermədiyi şimal dialektindən gəlmişdir. Oxşar cəhət *raid* və *road* dubletlərində var, onların əlaqəsi mənası *düşməncəsinə soxulma* a *raid* olan *inroad* terminində aydın şəkildə qalmışdır. *Drag* və *draw* feilləri qədim ingilis dilində *dragan* sözündən gəlmişdir.

Vaqif Aslanov “Azərbaycan dilində oxşarlıq və sinonimlik prinsipləri” məqaləsində bu məsələyə xüsusi maraq kəsb etdiyini vurğulayır və dilimizdəki etimoloji dubletlərdən bəhs edərək öz tədqiqatında diqqəti cəlb edən bir çox faktların, o cümlədən, *kiçik / küçük, cocuq / çocuq və cüyüx, cıncılı / dıncılı / cıqqılı / dıqqılı, habelə dırnaq / dırmaq / gırmaq / cırmaq / caynaq*, eləcə də *çevri- / devri- / evir- / əyir- / dövrə / yörə* və bununla bərabər, *yumru / yumruq / yumupta / tumurcuq* və s. bu kimi paralelliklərin eyni kökün fonosemantik təkamülündən törəyən etimoloji dubletlər olduğunu qeyd etmişdir [5, s. 192].

Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyasına, habelə morfonologiyasına dair araşdırmalarda dilimizdəki etimoloji dublet törəmələrinin formalaşmasının üçün həm anlaut mövqeyindəki konsonant səslərin, eləcə də auslaut mövqeyindəki samitlərin variativliyinin mühüm rol oynadığı qeyd edilir. Sonuncular bəzi hallarda ilkin köklə üzvlənməyə məruz qalmayacaq şəkildə birləşən feil köklərinin növ kateqoriya formatlı söz formalarıdır. Q.Bağirov: “Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı” məqaləsində qeyd edir ki, Azərbaycan dilindəki feillərin fono-semantik inkişafı araşdırılmasından bəlli olur ki, dilimizdə *uzan-, azut-, dət-, dağıl-, gödəl- və s.* kimi feil köklərinin **auslaut konsonantı** törəmə kök tərkibində “daşlaşmış” növ kateqoriyası göstəricilərindən başqa bir şey deyil. Azərbaycan dilçiliyindəki bəzi araşdırmalarda həmin növ etimoloji dubletlərin, əslində, **fuziyon xəlitə** törəmələrindən başqa bir şey olmadığı sübuta yetirilmişdir [6, s. 234].

B.Məhərrəmli “Azərbaycan və türk dillərində daşlaşmış kök morfemlər problemi” adlı əsərində yazır: “Azərbaycan və ümumilikdə, türk dillərində fuziallaşmış bu kök morfemlər problemi ənənəvi olaraq dilçilikdə “daşlaşmış” da adlandırılır. Eyni zamanda müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında həmin prosesə leksikləşmə, sıxılma da deyilir. Məhz aqqlütinativ quruluşun təkamülündən yaranan fuzial kök morfemlər problemi türk dillərinin morfoloji inkişafının əsas göstəricilərindəndir. Azərbaycan dilindəki qarış- feilinin qar- kökü ilə –ış növ şəkilsinin fuziallaşması nəticəsində yaranması faktı digər türk dillərində də bunu təsdiq edir [7, s. 245]. Bir sözlə desək, Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunun özəllikləri ingilis dilinin struktur xarakteristikasından yetərinə fərqləndiyi üçün dilimizdəki etimoloji dubletlər mahiyyət etibarilə ikincidəkilərdən əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir. Maraqlıdır ki, ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilinin morfoloji struktur özəyini təhvil edən komponentlər arasında sinhaerminizm faktoru mühüm rol oynayır. Və həmin faktorun nüfuz dairəsi nəinki dilimizin morfoloji struktur spesifikasiyasını formalaşdırır, habelə çoxsaylı araşdırmalardan məlum olduğu kimi, etimoloji dubletlərin tirajlaşdırılmasında da əhəmiyyətli dərəcədə iş əmsali nümayiş etdirir. Belə ki, bir çox türkoloji səpkidə, eləcə də altayşünaslıqla bağlı araşdırmalarda qeyd edildiyi kimi sözügedən dil ailəsinə daxil olan dillərin aksial söz strukturunu formalaşdıran ahəng qanunu, eləcə də sinharmonik oppozisiyalara istinad edən etimoloji dubletləri formalaşdırmağa qadirdir. Bu zaman isə daha öncə qeyd edilən auslaut və anlaut konsonantının variativliyi deyil, sait tərkibinin və bir çox hallarda intervokalin variativliyi həlledici rol oynayır.

Leksik paralelizm hadisəsi özlüyündə eyni bir dil sistemi çərçivəsində və ya fərqli dil sistemləri müstəvisində nəzərdən keçirilə bilən və fonomorfoloji və semantik parametrlərə əsaslanan korrelyasiya faktlarını ehtiva edir. Bir çox leksik paralelizm faktlarının kökündə dubletlik situasiyasının durması faktı burada əlaqəli təhlili labüd edir. D.E.Rozantal və M.A.Telenkova “Müasir dilçilikdə linqvistik terminlər lüğəti”ndə ilk dəfə olaraq qeyd etmişlər ki, “Linqvistikada dublet dil vahidinin ikinövlülüynü bildirir. Məsələn, vurğu dubletləri: *иначе-иначе, творог-творог*. Bəzən həmin dubletlərin fonomorfoloji xüsusiyyətlərində əsaslı dəyişikliklər baş verir və zamanla həmin dəyişikliklər öz ardınca daha yeni və daha fərqli metaforfozları labüd edir ki, bu da son nəticədə sistem daxili paralelliklərin meydana çıxmasına rəvac verir. Təqdim edilən məqalə çərçivəsində biz, həmin keçid prosesini yəni etimoloji dubletlərin sistem daxili və ya sistemlərarası leksik paralelliklərə çevrilməsi prosesini dəyərləndirəcək və konkret dil faktlarının nümunələrində həmin metamorfozları əyaniklə izləyəcəyik” [8, s. 147].

G.P.Melnikov “Müasir linqvistikada dilin özünü tənzimləməsi prosesi” kitabında qeyd edir ki, “Dil özünü tənzimləyən dinamik sistemdir və bununla da olduqca mürəkkəb bir hadisəni təcəssüm etdirir. Məhz, dilin özünün daxili nizam yarada bilmə potensialı onu artıq omonimik ballastdan sığortalamaq məqsədilə variant paralelizmi təklif edir. yəni əslində dilçilikdə bir çox hallarda fonetik araşdırmaları sözyaradıcılığı kimi dəyərləndirilir. İngilis dili ilə bağlı araşdırmalarda isə dialekt variantlılığı törəmələri hesab edilən dil hadisələri dilin daxili resurslarından, habelə kənar faktorlardan yararlanmaqla nominasiya prosesinə daha da aydınlıq, və konkretlik gətirilməsinə xidmət edir” [9, s. 123].

İngilis dilinin leksikologiyasını sistemli şəkildə araşdırmış V.V.Yeliseyeva bu dildəki omonimiya faktlarının mənbələri sırasında etimoloji dubletlərin xüsusi yer tutduğunu qeyd edir və bunu konkret nümunələr əsasında nəzərdən keçirir: *basis towest part of anything* və eyni zamanda *basis deep sounding*. kimi başa düşülür. Bu kimi dil faktları eyni zamanda dublet səciyyəli leksik paralellizmləri təşkil edirlər. Dilçilik ədəbiyyatlarında bu kimi dil faktlarına etimoloji dubletlər problemi çərçivəsində geniş şəkildə müraciət edilir, onların yaranma səbəbləri və şəraiti müxtəlif rəqəslərdən araşdırılır [10, s. 42].

Nəticə: Beləliklə, bir qrup dilçi alim belə hesab edirlər ki, leksemlər və onların variantları sırasında məsələn, *ancient-ensign, guard-ward, mainour, manner-manoevre* və s. dubletlər ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər. “Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin etimoloji əsasları” sahəsində fundamental araşdırma müəllifi olan N.N.Amosova da məsələyə geniş rəqəsdən nəzər salaraq, etimoloji dubletlik situasiyası ilə səciyyələnen paralellik hallarının yekcins təbiətli qənaətini dilə gətirmişdir. Belə ki, dilçi bizim xüsusi növ sistemxalili paralellik kimi xarakterizə edə biləcəyimiz bu dil faktlarının meydana gəlməsində daxili və xarici faktorların rolunu fərqləndirmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Arnold I.V. The English Word. Moscow: Vysshaya shkola, 1986, 295 p.
2. Иванова Н.К. Лексикология современного англ. языка. М.: Наука, с. 28
3. Успенский Л.И. Словообразование современного англ. языка. М., с. 16
4. Musayev O. İngilis dilində dubletlik və adekvatlıq halları. Bakı, s. 170
5. Aslanov V. Azərbaycan dilində oxşarlıq və sinonimlik prinsipləri. Bakı: Elm, s. 192
6. Bağirov Q. Azərbaycan dilində feyllərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: Elm, s. 234
7. Məhərrəmli B. Azərbaycan və türk dillərində daşlanmış kök morfemlər problemi. Bakı: Maarif, 1986, s. 245.
8. Rozantal D.E., Telenkova M.A. Müasir dilçilikdə linqvistik terminlər lüğəti. M., Elm, 1978, s. 147
9. Melnikov G.P. Müasir linqvistikada dilin özünü tənzimləməsi. M., s. 12
10. Yeliseyeva V.V. İngilis dilinin leksikoloji sistemi. M., Elm, 1996, s. 42

Açar sözlər: leksika, etimologiya, dubletlər, paralellər, semantika

Lala Aslan gizi Huseynova. Zemfira Alakbar gizi Mammadova

Senior lecturer at Azerbaijan Medical University.

E-mail: q-lala-5@hotmail.ru; Orcid: 0009-0004-1214-5941

Lecturer at Azerbaijan Medical University.

E-mail: zemfiramamedova1948@gmail.com; Orcid: 0009-0007-5176-1744

To the problems of variability and dubilation in modern english in the aspect of etymology

Summary

In considering the geographical names in the United Kingdom, most of them by carriers misunderstanding modern language becomes clear meanings. The main reason for this is taht the ancient history of the area and the subsequent centuries the wrong pronunciation of names as a result of recording errors, the majority of the oldest names in the structure of English words and suffixes and so. Therefore, the semantig meaning of semantic analysis of the geographical name of the individual elements that comprise it are determined based on semantic analysis.

Since the features of the morphological structure of the Azerbaijani language differ significantly from the structural features of the English language, the etymological doublets in our language are essentially different from those in the latter.

Key words: lexicon, etymology, doublets, parallels, semantics

Лала Аслан кызы Гусейнова. Земфира Алекпер кызы Мамедова

Старший преподаватель Азербайджанского медицинского университета.

E-mail: q-lala-5@hotmail.ru; Orcid: 0009-0004-1214-5941

Преподаватель Азербайджанского медицинского университета.

E-mail: zemfiramamedova1948@gmail.com; Orcid: 0009-0007-5176-1744

**К проблемам вариативности и удвоения в современном английском языке
в аспекте этимологии**

Резюме

При рассмотрении географических названий в Соединенном Королевстве, большинство из них неправильно понимаются носителями современного языка, что делает их значения очевидными. Основная причина этого заключается в древней истории территории и последующих столетиях неправильного произношения названий, вызванного ошибками записи, а также в том, что большинство древнейших названий имеют структуру английских слов и суффиксов и т.д. Поэтому семантическое значение географического названия определяется на основе семантического анализа отдельных элементов, входящих в его состав.

Поскольку особенности морфологической структуры азербайджанского языка существенно отличаются от структурных особенностей английского языка, этимологические дублеты в нашем языке по своей сути существенно отличаются от таковых в последнем.

Ключевые слова: лексика, этимология, дублеты, параллели, семантика

Rayçi: dos. S.Abbasova

Könül Nazim qızı Qocayeva, Aynurə Murad qızı Manafova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, "Xarici dillər" departamentinin baş müəllimləri

kgocayeva@gmail.com; ORCID: 0009-0008-2182-3723 (Q.Könül)

manafovaynura.08@gmail.com; ORCID: 0000-0003-1215-996X (M.Aynurə)

İNGİLİS DİLİNDƏ SƏRBƏST SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏDQIQI TARİXİ

Giriş. 18-ci əsrin əvvəllərində Qərbi Avropa və Amerika dilçiliyində söz birləşməsi haqqında heç bir nəzəriyyə mövcud deyildi. Lakin həmin dövrdə Rusiya dilçiləri tərəfindən bu nəzəriyyə artıq tədqiq edilirdi. Daha sonra bu nəzəriyyə Qərbi Avropa alimlərinin də nəzərini cəlb etmişdi və onlar da söz birləşməsinə nəzəri baxımdan tədqiq etməyə başlamışlar. Buna baxmayaraq, Rusiya və Qərbi Avropa dilçilərinin bu nəzəriyyəyə olan baxışları heç də eyni deyildi və onların fikirləri üst-üstə düşmürdü.

Qərbdə söz birləşməsinin sintaksisdə geniş öyrənilməsi amerikalı dilçisi L.Blumfildin adı ilə bağlıdır. Burada söz birləşməsi "phrase" termini ilə ifadə edilmişdir. Daha sonra söz birləşməsinə ifadə etmək üçün "word combination", "word group" terminindən istifadə etmişlər.

Əsas hissə. Kauşanskaya "İngilis dilinin qrammatikası" kitabında yazır: "Rus alimləri hesab edirdilər ki, söz birləşmələri yalnız əsas nitq hissələrinin iştirakı ilə yaranır. Qərb dilçiləri isə bu məsələyə başqa cür yanaşırdılar. Onlar belə bir fikir irəli sürürdülər ki, söz birləşmələri iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranır və bu sözlərin əsas nitq hissəsi olub olmamasında fərq görmürdülər. Məsələn, "black shoes" – "qara ayaqqabılar" "under the table" – "stolun altında" kimi söz birləşmələrini mahiyyətcə eyni hesab edirdilər. Birincisi "noun phrase", ikincisi isə "prepositional phrase" kimi ifadə etmişlər. Buna baxmayaraq onlar bu məsələdə Rus dilçilərinin nəzəriyyələrini dəqiq inkar etmirdilər" [1, s. 143].

Rus dilçisi B.İlyis ingilis dilində söz birləşməsinin parametrlərinin dəqiqləşdirilməsini təkid etmişdir və onun sözlərinə əsaslanan O. Musayev söz birləşməsinin ən azı iki sözdən- əsas və əsli tərəfdən ibarət olduğunu göstərmişdir. Məsələn, "take an exam", "red apple", "go for a walk", "life in New York", "the leg of the table" və s. Digər rus dilçisi N.S.Qrinbaum söz birləşməsinə belə tərif edir. "Söz birləşməsi iki və daha artıq sözün birləşməsidir. Hər bir söz birləşməsinin əsas tərəfi vardır". Parrot isə belə demişdir: "İsmi, birləşmə ad, əvəzlilik, və ya isim kimi yalnızca bir sözdən də ibarət ola bilər".

İ.R.Qalperin öz əsərində qeyd edir: "Qərbdə söz birləşməsinin tədqiqində ingilis alimi Ben Consonun da qrammatikası böyük rol oynamışdır. Özündən əvvəl yaşamış alimlərdən Viliam Lili, Viliam Bulokar və Aleksandr Gildən fərqli olaraq o, söz birləşməsinə xırdalıqlarına qədər təhlil etmişdir. Bu alimlərdən Lili və Bulokar da söz birləşmələrini qrammatik bölgü ilə qruplaşdırmağa cəhd göstərmişlər" [2, s. 34-42].

Viliam Lili söz birləşməsindəki sözlər arasında üç növ əlaqə olduğunu bildirmişdir. Bu əlaqələr aşağıdakılardır: a) Feillə isim arasında; b) Sifət ilə isim arasında; c) Əsli söz ilə təyin edən söz arasında

Alim ilk dəfə olaraq söz birləşmələrinin bu əlaqələrsiz əmələ gələ bilmədiyini qeyd etmişdir və onun bu fikri daha sonra digər alimlər tərəfindən də nəzərə alınmışdır. Onun fikirləri də yuxarıda qeyd etdiyimiz alimlərin fikirlərindən çox də fərqlənir. Gilin fikirləri daha çox sözlərin qarşılıqlı əlaqələrinə əsaslanır və o söz birləşməsi yarada bilən əsas elementlərə toxunmur. A.Gil "my brother's toys" kimi ismi birləşmələri təhlil etmiş və bunlarında öz növbəsində "the toys of my brother" kimi birləşməyə çevrilə biləcəyini vurğulamışdır. Alim sifət və feili birləşmələrə eyni üsulla yanaşmış və onların hansı birləşmələr əmələ gətirdiyini göstərmişdir. O, sifət birləşmələrindən daşınarkən sözlünlü əsli elementlərdən təşkil olunmuş "for the rich life" kimi birləşmələrdən danışır. Feili birləşmələri təhlil edərkən isə o, isim və əvəzliyin hansı hallarla bu birləşmələri əmələ gətirə bilməsindən bəhs edir. Məsələn, "take care of yourself", "apply for a job" və s. A.Gil öz araşdırmasında daha çox ismi birləşmələrə yer vermişdir.

Ağamusa Axundov öz kitabında yazır: "Bildiyimiz kimi söz birləşmələri haqqında bir çox alimlər araşdırmalar aparmışlar. Bu araşdırmalar içərisində Ben Consonun tədqiqat işləri daha geniş yer tutur. O, söz birləşmələrinin təsnifatını başqa bir forma ilə vermişdir, yəni onları təşkil edən elementlərə görə qruplaşdırmışdır. Beləliklə də, B.Conson əsas sözlərə görə söz birləşmələrinin müxtəlif növlərini, ismi və feili birləşmələrin olduğunu göstərmişdir. O, ismi birləşmələrin 3 növü olduğunu qeyd etmişdir və onları aşağıdakı formada təsnif etmişdir:

1. adjective+noun (sifət+isim)

2. article+adjective+noun (artıql+sifət+isim)

3. noun+noun və ya noun + of+ noun (yiyəlik halda olan isim + isimvə ya isim + of (sözünü) + isim)

[3, s. 116].

Ben Consonun bu bölgüsünə nəzər salan zaman görürük ki, onun bu təsnifat ilə Aleksandr Gilin təsnifatı arasında çox az fərq var. Lakin Ben Conson da feili birləşmələri ətraflı şəkildə işıqlandırmamışdır. Çünki alim onların sintaksis bölməsində feilin digər analitik zaman formaları ilə təhlil olunmaqlarını vacib hesab etmişdir. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, alim feili birləşmələri təhlil edərkən diqqətini daha çox feilin şəxssiz formaları olan participle I (feili sifət 1), participle II (feili sifət 2), gerund (cerund) və infinitivə yönəlmişdir. Beləliklə də, Ben Consonun qrammatikası bu sahədə bir fikirdir.

Digər dilçi alim Con Vilkinsin dil nəzəriyyəsi söz birləşməsinə daha çox uyğun gəlir. Onun göstərdiyi forma belədir: əvvəldə idarə edən, sonra ismin yiyəlik halı və təsirlik halı. Lakin bu formada bəzi nöqsanlar mövcuddur. Bəzi hallarda idarə edən söz əvvəldə yox, axırda gəlir. Dilçilər söz birləşməsinin strukturunu

əmələ gətirən 2 əlaqə növündən: uzlaşma və idarə əlaqəsindən daha çox bəhs etmişlər. Bu fikir də sonralar nəşildən nəslə ötürülmüşdür.

Vaqif Aslanov həmin kitabında yazır: “18-ci əsrin əvvəllərində ingilis qrammatikasında yeni dilçi alimlər – Con Braytland, Ceyms Qrinvud və Tomas Dilvort peyda oldu. Onların əsərlərində söz birləşmələri və onların strukturları barədə bilavasitə məlumat olmasa da, bəzi bölmələrdə bu problem işıqlandırılmışdır. Con Braytland öz əsərlərində söz sırasının tədqiqinə geniş yer vermişdir. O, mübtəda ilə tamamlığın xəbər arasındakı əlaqəsindən bəhs etmişdir. Ən əsası o, söz birləşməsinə yaradan iki əlaqəyə– uzlaşma və idarə əlaqəsinə daha çox yer vermişdir. Braytlandın fikrinə görə uzlaşma əlaqəsi bütün dillərdə eynidir, çünki hər yerdə eyni üsulla işlədilir. Onun fikrinə görə, idarə əlaqəsi isə əksinə, bütün dillərdə fərqlidir” [4, s. 43-66].

Beləliklə, C.Braytland belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, isimlər, sifətlər və feillər arasında olan əlaqə sözlülər arasında yaranır və bu sözlülər bir əşyanın digərindən asılılığını bildirir. Bu yolla alim ismi sifət və feili birləşmələrin strukturunu xarakterizə edir. O, ismi birləşmələri müəyyən qruplara bölərək onlar haqqında ətraflı izahat vermişdir. Sifətlə olan söz birləşmələrini tədqiq edərkən isə o, qeyd etmişdir ki, sifət həmişə təyin etdiyi ismin qarşısında gəlir.

Səlim Cəfərov öz əsərində yazır: “Bunlara baxmayaraq alim onu da qeyd etmişdir ki, sözlərin düzgün sıra ilə sıralanması məntiqə uyğun deyil. C.Braytlandın fikrinə görə, əşyanın adı onun keyfiyyətindən daha əvvəl nəzərdə tutulmalıdır. Bəzən ismi birləşmələr isim və bir neçə sifətdən ibarət ola bilər. Bu halda Braytland sifətin ismin ardınca gəldiyini qeyd etmişdir. Alim feili birləşmələrin isə feil və zərfdən ibarət olduğunu vurğulamışdır” [5, s. 212].

Söz birləşməsinin tədqiqi sahəsində Ceyms Qrinvudun əsərlərini qeyd etdiyimiz mütləqdir. O, öz əsərlərində yalnız elementlərin birləşə bilməsindən və düzgün sırayla düzülməsindən deyil, müxtəlif formalarda işlənən elementlərin formalarından da danışır. Beləliklə də, alim sifətin hal, cins və kəmiyyətdən asılı olmadan ismə qoşulduğunu qeyd etmişdir.

Digər dilçilərdən fərqli olaraq C.Qrinvud feili birləşmələri tədqiq etməmişdir. Onun əsərlərində əsas yeri ismi birləşmələr tutur.

Rus dilçisi Alyoxina “İngilis-rus idiomları” kitabında yazır: “Söz birləşməsinin tədqiqində ingilis alimi Doktor Losun da böyük rolu olmuşdur. İlk dəfə olaraq o, söz birləşməsinə bildirmək üçün “phrase” terminindən istifadə etmişdir. D.Losun fikrinə görə “phrase” düzgün yerləşdirilmiş iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir və bəzən ya da bütöv cümləni əhatə edə bilər. D.Los söz birləşmələrinin on iki formada əmələ gələ biləcəyini qeyd etmişdir.

1. Noun + verb – isim + feil He is, I am reading
2. Verb + noun – feil + isim Tom opens the door
3. Verb + adjective – feil+ sifət The book is interesting
4. Verb + noun – təsirli feil + isim She gave to read books
5. Verb+ verb – feil + məsdər Mary like to read books
6. Noun + noun ; noun + of + noun – yiyəlik halda olan isim + isim və ya isim+of sözünü + isim The book’s pages or The pages of the book
7. Noun + noun – isim + isim Doctor Robert
8. Adjective+ noun; participle + noun – sifət + isim və ya feili sifət + isim A sharp knifer or A sleeping child
9. Adjective + verb – sifət + məsdər Long to catch
10. Verb + adverb – feil + zərf He spoke quickly
11. Verb + preposition + noun – feil + sözünü + isim My mother went to the market
12. Positive + as + noun, a comparative + isim as strong as you, longer than me, happiest of all [6, s. 312].

Digər qrammatiklərin fikrinə görə Doktor Los bölgüsündə bəzi nöqsanlara yol vermişdir. Onların fikrinə görə alim ismi və feili birləşmələri qarışdırmamalı, ilk öncə ismi birləşmələri sonra isə feili birləşmələri göstərməli idi. 1795-ci ildə digər alim Lindli Marrey öz qrammatikasını dərc etmişdir. Alimin fikrinə görə söz birləşməsi söz sırası ilə düzgün düzülmüş iki və ya daha artıq sözün birləşməsidir və həmçinin qeyd etmişdir ki, söz birləşməsi ya cümlənin bir hissəsini ya da bütöv bir cümlə əmələ gətirə bilər

L.Marrey yazdığı qrammatikada bütün əvvəlki qrammatiklərin əsərlərinə əsaslanmış və onların fikir və düşüncə feillərini ümumiləşdirmişdir. Feili birləşmələrin tədqiqində Marrey qeyd edir ki, feillər ya yiyəlik halda olan ismi ya da ondan sonra gələn feili idarə edir. O, həmçinin bildirmişdir ki, birləşmədə iki feil olarsa, bu zaman ikinci feil məsdər formasında olur. Məsələn, decide to learn Japanese.

Başqa bir alim Quld Braun bildirmişdir ki, sözlər mənaya görə asılı olduqları digər sözlərə uzlaşma, idarə və yanaşma əlaqələri ilə birləşirlər. Q.Braun cümlənin söz birləşməsindən fərqi göstərməyi vacib hesab etmişdir. O qeyd etmişdir ki, söz birləşməsi və cümlə mənə fərqi görə seçilir. Q.Braunun fikrinə görə cümlə söz yığımından ibarət ismi və xəbəri olan birləşmədir və bitmiş bit fikri ifadə edir. Söz birləşməsi isə müxtəlif məhfumlar arasında əlaqə yaradan iki və ya daha artıq sözdən təşkil olunur.

19-cu əsrin 50-ci illərində alim Henri Svitin “Məntiqi və tarixi ingilis dilinin yeni qrammatikası” əsəri

dərc olundu. Bu əsərdə ingilis dilinin qrammatikası detallarına qədər təhlil olunmuş və qrammatikada olan bütün nöqsanlar aradan qaldırılmışdır. O, sintaksis bölməsində söz birləşməsində söz sırası və onun strukturunu yaradan elementlərə daha çox yer vermişdir. O, isimdən əvvəl və sonra gələn sifətlərdən ibarət ismi və feili birləşmələrin yeni bölgüsünü vermişdir. Onun dediyinə görə sifətlər isimdən asılı olur və ondan əvvəl gəlir, miqdar sayı kimi işlənən sıra sayları isə isimdən sonra gəlir. Məsələn, **a beautiful woman, chapter four** və s. Svit söz birləşməsindən danışarkən çalışmışdır ki, **“phrase”** terminini işlətməsin. Onun fikrinə görə bu termin alimlər arasında çəşqınlıq yarada bilər. Ona görə də o, **“phrase”** termini əvəzinə **“word group”** terminini istifadə etmişdir.

Söz birləşməsinə verilən təriflər içərisində ən dəqiqi Aleksandr Alen və Ceyms Konvelin verdiyi tərifdir: **“Söz birləşməsi cüzi məna bildirən sözlərdən ibarətdir və onlar bütöv bir fikri ifadə edə bilmir. Söz birləşməsinin bütöv bir məna ifadə edə bilməməsinin səbəbi isə bu birləşmədə feilin şəxslı formalarının iştirak etməməsidir. Məsələn, broken cups, flying birds, a nice child”** və s.

Digər bir alim Aleksandr Beny sözlərin düzgün sıralanması haqqında maraqlı fikir irəli sürmüşdür. Onun fikrincə ilk nəzərdə tutulan söz əvvəl gəlməlidir. Birlikdə düşünülən məhfumlar isə bir-birinin yanında gəlməlidir. A.Beny **zərf** sözünü və feili sifətlə olan birləşmələri təhlil edərkən **“phrase”** terminini işlətməmişdir.

Nəticə. Beləliklə, ingilis dilçiliyində söz birləşmələrinin strukturu, növləri, onların komponentləri arasında olan sintaktik əlaqələrin xarakteri barədə müxtəlif və hətta təzadı fikirlər olsa da, müasir dövrdə bu barədə nisbətən aydın və sistemli təsəvvür yaranmışdır. Deməli, ingilis dilçiliyində kompleks fraza termini bizim anladığımız söz birləşməsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Müasir dövrdə isə ingilis qrammatikləri **“phrase”** məhfumunu ingilis dilindəki **“birləşmə”** mənasında işlədirlər. Burada **“phrase”** məhfumu həm bir söz, həm də iki və daha artıq sözdən ibarət bir tərkibə aid edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Каушанская В.Л. Грамматика английского языка. 1967, стр. 143
2. Galperin I.R. (1981). Stylistics. Moscow: Aura publishers, p. 34-42
3. Axundov A.A. “Ümumi dilçilik” Baki. “Elm” nəşr. 1986. səh: 116
4. Aslanov A.B. Müxtəlif sistemli dillərdə ismi frazeoloji privativlik sahəsi, Baki, 1997, səh: 43-66.
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Baki: Maarif, s. 212.
6. Алехина А.Н. Англо-русские идиомы. 1976, Москва: Наука, стр. 312.

Açar sözlər: sərbəst söz birləşməsi, ingilis dili, inkişaf, termin, tədqiqat

Konul Nazim gizi Gocayeva, Aynura Murad gizi Manafova

Azerbaijan State University of Economics, Senior Lecturers of the Department of “Foreign Languages”

kgocayeva@gmail.com; ORCID: 0009-0008-2182-3723 (Konul)

manafovaynura.08@gmail.com; ORCID: 0000-0003-1215-996X (M.Aynura)

The history of learning word combination in the english language

Summary

This article deals with definitions of the term **“phrase”**, the history of learning word combination. The article emphasizes different forms of word combinations and shows the linguists’ opinions about word combinations

At the beginning of the 18th century, there was no theory of word formation in Western European and American linguistics. However, at that time, this theory was already being studied by Russian linguists. Later, this theory also attracted the attention of Western European scholars, who also began to study word formation from a theoretical perspective. However, the views of Russian and Western European linguists on this theory were not at all the same and their ideas did not coincide.

Key words: free word combination, english language, development, term, research

Кёнул Назим кызы Годжаева, Айнура Мурад кызы Манафова

Азербайджанский государственный экономический университет,

старшие преподаватели кафедры «Иностранные языки»

kgocayeva@gmail.com; ORCID: 0009-0008-2182-3723 (Кёнул)

manafovaynura.08@gmail.com; ORCID: 0000-0003-1215-996X (М.Айнура)

История изучения словосочетания в английском языке

Резюме

В данной статье рассматриваются определения термина «фраза» и история изучения словосочетания. В статье рассматриваются различные формы словосочетаний и взгляды лингвистов на словосочетания.

В начале XVIII века в западноевропейском и американском языкознании не существовало теории словообразования. Однако в то время эта теория уже разрабатывалась русскими лингвистами. Позднее эта теория привлекла внимание и западноевропейских учёных, которые также начали изучать словообразование с теоретической точки зрения. Однако взгляды русских и западноевропейских лингвистов на эту теорию были совершенно разными, и их идеи не совпадали.

Ключевые слова: свободное словосочетание, английский язык, развитие, термин, исследование.

Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Günay Qəhrəman qızı Məhərrəmovə

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının "İngilis dili" kafedrasının baş müəllimi
 E-mail: gunay29726@gmail.com; ORCID: 0009-0008-5800-8247

İNGİLİS DİLİNDƏ OMONİMLƏRİN YARANMA YOLLARI VƏ MƏNBƏLƏRİ

Giriş. Müasir ingilis dilində hər kəsin qarşılaşdığı çətinliklərdən biri də eyni yazılışa və ya tələffüzə malik olan sözlərin fərqli mənələrə malik olmasıdır. Tərkibində belə sözlər olan söz birləşmələri və ya cümlələr insanları çətinlik qarşısında qoyur, belə ki, sözləri tərcümə edərkən ifadənin tam mənasını başa düşmək mümkün olmur: Məsələn, **I can not open this can without your help.** Göründüyü kimi, bu ifadədə iki **can** sözü işlədilmişdir. Birinci halda bu, Azərbaycan dilinə bilmək, bacarmaq kimi tərcümə olunan modal feil, ikinci halda isə dəmir banka (konserv) kimi tərcümə olunan isimdir.

Başqa bir misal **I rose a rose near my house yesterday** – bu nümunədə birinci halda **rose** – **rise** feilinin keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması, ikinci halda isə **rose** – qızılgüldür. Təbii ki, verilmiş nümunələrdəki omonimlərin yalnız birinin mənasını bilmək cümlənin tam mənasını anlamaqda çətinlik yaradır. Gətirilmiş nümunələr göstərir ki, ingilis dilində omonim problemini həll etmək üçün təcrübə kimi uğurlu metod tapılmayıb.

Əsas hissə. Müasir dilçilikdə omonim mövzusunun bir çox dilçilər tədqiq etmiş və onların nəzər nöqtələri meydana gəlmişdir. Rus, ingilis, alman və fransız alimlərinin çoxsaylı işləri omonim mövzusunə həsr edilmişdir. Belə alimlərə L.A.Novikov, A.Y.Şaykeviç, İ.S.Tişler, N.İ.Suprun, L.D.Qusak, M.D.Yakubovskaya, R.İ.Boltyanskaya və başqalarını misal göstərmək olar. Omonimlərlə bağlı mövzu çevrəsi çox genişdir: omonimlərin ayrılma və fərqləndirilmə səbəbləri; omonimlərin yaranma mənbələri və onların təsnifatı, dildə omonimlərə münasibət, omonimlərlə çoxmənalı sözlərin struktur fərqi və s.

Bu sahədə araşdırmaların kifayət qədər uğurlu inkişafına baxmayaraq, N.N.Amosovaya görə, omonim mövzusu kifayət qədər tədqiq olunmayıb, bu sahədə mübahisəli və həllini tapmamış suallar çoxdur. Amosova N.N. omonim sahəsinin çətinliyi və onun bəzi aspektlərinin ziddiyyətliyi vurğulamaq üçün H.Heynin məşhur "Dünya iki hissəyə parçalanır və yarıq mənim ürəyimdən keçir" sözlərini belə dəyişmişdir: "Dilçilik iki hissəyə parçalanır və yarıq omonimlik problemindən keçir" [1, s. 125-143].

Məşhur rus dilşünas alim V.D.Arakin İngilis dilində omonimlər kitabında qeyd edir: "Son zamanlar omonim mövzusunun araşdırılması zamanı meydana çıxan daha aktual və həllini tapmamış suallar sırasına çoxmənalı sözlərlə omonimlərin nisbəti və qarşılıqlı fəaliyyəti, omonimlərin semantik cəhətdən çoxmənalı sözlərdən ayrılması kimi suallar daxildir. Belə suallardan biri də çoxmənalı sözlərlə omonimlər arasında semantik sərhəddin qoyulmasıdır. Bu problemin mövcudluğu tərtibatçıları omonim sözlərin bir və ya bir neçə işarə ilə yazılmasında çətinliklərlə üzləşirlər. Nümunə üçün ingilis dilindən növbəti sözləri göstərmək olar: **bachelor** – subay və **bachelor** – bakalavr; **barl** – bar və **bar** – advokatura və s. Nümunələrdə verilmiş sözlər yazılış və tələffüz forması ilə uzlaşması, yalnız mənaca bir-birindən fərqlənməsi lüğət tərtibatçılarına dilema qarşısında qoyur. Buna görə də, belə istifadəçilərdə anlaşılmaqlıq üçün rəqəmlərlə işarələnilir. Həmçinin belə çətinliklərlə xarici dillərin tədrisi zamanı da rastlaşılır, çoxmənalı sözlər və omonimlər arasında dəqiq sərhəddin yaradılması, sözlərin mənə bağlarının aydınlaşdırılması çətinlik yaradır" [2, s. 211-234].

Çoxmənalı sözlərin mənələri arasında xüsusi semantik əlaqə vardır ki, bu da həmin sözün fərqli ifadələrdə eyni anlama gəlməsinə səbəb olur. Bu əlaqə mənələr arasında ümumi semantik elementin olmasına əsaslanır. İngilis dilində **end** sözü çoxmənalı sözdür – **the end of the year, the end of the street, the end of lesson etc.** Verilmiş ifadələrdəki **end** sözü bütün ifadələrdə son mənasını verir.

Başqa bir rus dilşünas alimi İ.D.Arakin "İngilis və rus dillərinin müqayisəli tipologiyası" əsərində yazır: "Omonimlərin çoxmənalı sözlərdən fərqləndirən xüsusiyyət də onlar arasında ümumi semantik əlaqənin olmamasıdır. Müasir ingilis dilində leksik omonimlərin yaranmasının müxtəlif yolları vardır. Qeyd etməliyəm ki, alınma sözlərdən əvvəlki maddələrdə izah olunan hallar baş verə bilər və bu yolla da omonimlər artır. Azərbaycan dilində bir sıra sözlər ya tələffüzçə, ya yazılışca, ya da morfoloji quruluşca omonimlərə çox oxşayır" [3, s. 215].

Akademik Ağamusa Axundov bu problemə öz münasibətini belə bildirir: "Belə sözlər dilçilik ədəbiyyatında omofon, omoqraf və omoform adları ilə tanınırlar.

Omofon - yazılışca müxtəlif, tələffüzçə eyni olan sözlərdir. Məsələn: *aşiq-aşiq, açmaq-aşmaq, od-ot* və s. Ot kökü üstündə bitər-Ot(d) olmasa tüstü çıxmaz.

Omoqraf- tələffüzçə müxtəlif, yazılışca eyniləşən sözlərdir. Məsələn: *dava-dava (dəvə)*. O ipək yarpaqlar gözə nür verər. Birinin yarpağı həyat suyudur. Davadan əvvəl burada təkcə kiçik gölün səhərlər lap tezdən oyanırdı. Özündən getmənin dəvəsi odur.

Omoform- yalnız şəkildə oxşar olan sözlərdir. Məsələn: *qara-qara (qar-a)*. Qara bax qara, gör necə yağır. Tünd qara hisli, qırmızımtıl alovun hənirtisindən lap alçaq tavandan sallanmış qurumlar titrəşirdi (İ.Hüseynzadə).

Omonimlərdən gülüşlü, çaşdırma və zarafatlı dolamalarda, lətifələrdə, ictimai-siyasi üslubda istifadə olunur [4, s. 342-356].

Verilən bu izahat və nümunələrdən aydın olur ki, omonim sözlərin üslubi məqsədə uyğunluq əsasında istifadə imkanları çoxdur.

Akademik V.V.Vinoqradov “Grammatik omonimlər haqqında” kitabında yazır: “Dilimizdə omonimlər daha çox isim və feillərə mənsubdur. Belə ki, dildə bir çox sözlər vardır ki, onlar həm isim, həm sifət, həm də feil olur. Bundan əlavə, başqa nitq hissələrində də omonimləşmə özünü göstərir. Məsələn: ağ-(sifət-S), açmaq-(fel-F), saç-(isim-I), Sevil-(İ), sevilmək (F) və s. [5, s. 68-76]. Bütün bu deyilənlər əsasən ingilis dilinə aiddir.

Müəlliflər Vornr F.F., Kaşayeva M.A. “İngilis dilinin leksikologiyası” adlı kitablarında yazırlar: “Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, eyni cür səslənən, lakin müxtəlif məna verən sözlər omonimlər adlanır. Omonimlərin 2 növü var: 1. Yazılışı eyni olan, lakin müxtəlif məna verən sözlər. Dildə omonimlərin mövcudluğu dilin, onun lüğət tərkibinin zəruri inkişafı ilə bağlıdır. Omonimlər dildə müxtəlif yollarla yaranırlar. 2. Əcnəbi dillərdən alınan sözlərlə dildə mövcud olan sözlər arasında yazıda və səslənmədə formal uyğunluq yaranırlar. Belə uyğunluq dildə omonimlərin sayını artırır. Dillərdə belə uyğunluğa tez-tez rast gəlinir” [6, s. 166].

Rus dilşünas alimi Maslov Y.S. “Lüğət və dildə omonimlər” kitabında belə qeyd edir: “Rus dilində **брак** sözü qadınla kişi arasında ailə münasibətlərinin yaranması anlamında başa düşüldüyü halda, alman dilindən alınmış **brak (brack)** – çatışmazlıq və ya istehsal zamanı baş vermiş qüsurlu mənasını verir. Digər nümunədə ingilis dilindən alınmış **klub** sözü ilə rus dilində mövcud olan **клуб** (клубится feilindən) sözlərini qarşılaşdırırıq. İngilis mənşəli söz ictimai yer mənasını daşıdığı halda, rus mənşəli **клуб** sözü tütü burulğanı anlamını verir. Belə nümunələr Azərbaycan dilində də mövcuddur. Parça toxunmasında istifadə olunan **mil** sözü Azərbaycan dilinə aid olduğu halda, ölçü vahidi olan **mil (mile)** ingilis dilindən alınmışdır” [7, s. 84-92].

Rus alimi Meşkov O.D. “Müasir ingilis dilində söz yaradıcılığı” əsərində yazır: “Bəzən dildə təzahür edən omonim cütlərinin hər ikisi alınma mənşəli olur. Bu zaman, dilə müxtəlif mənbələrdən daxil olan sözlər həmavaz səslənir. Məsələn, rus dilində mövcud olan **кран** (holland mənşəli – maye və ya qazın buraxılması üçün istifadə olunan vint) və **кран** (alman mənşəli yüklərin qaldırılması üçün mexanizm) sözləri müxtəlif mənbələrdən dilə daxil olmuş və dildə omonim cütlüyü yaratmışdır. Digər nümunədə **mat** omonim cütünə baxaq. Ərəb mənbələrindən dilimizə keçən **mat** sözü şahmat oyununda məğlubiyyət, fransız mənşəli **mat** sözü isə parıltısız, donuq anlamına gəlir” [8, s. 345].

Başqa bir rus dilşünas alim Soboleva P.A. “Sözyaradıcılığında çoxmənalı sözlər və omonimlər” kitabında yazır: “Bir dildə alınma sözlərlə yanaşı dilin öz sözləri də eyni cür səslənə bilər. Belə ki, fransız dilində **mina** – partlayıcı mərmə, mina – üz ifadəsi, latın dilində **nota** – musiqi səsi və **nota** – hökumətin diplomatik müraciəti mənasını verir. Omonimlər həmçinin, dildə istifadə olunan sözlərlə, dilə daxil olmuş abbreviaturaların eyni səslənməsi nəticəsində də yaranır. Məsələn, **ada** – hər tərəfi su ilə əhatə olunmuş torpaq, **ADA** – Azərbaycan Diplomatik Akademiyası; **aş** – milli yemək növü; **AŞ** – Avropa Şurası və s. Əslində, belə uyğunluğu omofon adlandırmaq olar, çünki abbreviaturaların yazılışı dildə istifadə olunan sözlərin yazılışından fərqlənir. Eyni zamanda, bu fərq təsadüfi deyil: belə sözlər dilə daxil olduğu zaman dildə mövcud olan sözlərlə qarışmasının qarşısını almaq üçün həmin sözlərlə başqa qrafik forma vermək lazım gəlir. Beləliklə də, onların baş hərflərindən istifadə olunur” [9, s. 94].

H.Bayramov “Azərbaycan dilində omonimik ifadələrin semantikasi” adlı məqaləsində qeyd edir: “Bəzən arxaik sözlərlə dildə hal-hazırda istifadə olunan sözlər arasında da omonimlik yaranır. Məsələn, indi hər hansı bir təşkilatın fəaliyyət göstərdiyi müəssisə **büro** adlanırsa, əvvəllər bu söz qalın yun parça, daha sonralar mahudla örtülmüş masa mənasını verirdi. Ardınca, bu söz dəftərxana mebelinə və orada çalışan insanlara aid edilməyə başlandı” [10, s. 114].

O.Musayev “İngilis dilinin grammatikası” adlı kitabında qeyd edir: “İngilis dilində omonimlərin əsas kütləsi müxtəlif hərflə birləşmələrinin eyni səslənməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Məs.: deer [diə] - maral; week [wi:k] - həftə; dear [diə] - əziz; weak [wi:k] - zəif. Fonetik dəyişikliklərin daha zəif getdiyi alman dilində omonimlərin sayı daha azdır, məsələn, **acht** – Diqqət! və **acht** – səkkiz” [11, s. 78-85]. Rus alimi Алексина А.Н. “Англо-русские омонимы” adlı kitabında yazır: “Rus dilində isə omonimlərin miqdarı alman sözlərin hesabına artmışdır. Məsələn, **балка** – yağan mənası verən bu ifadə türk mənşəli, **балка** – tir, **одун** mənasında isə alman mənşəli alınma sözdür” [12, s. 312].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, *ingilis dilində* eyni cür səslənən, lakin müxtəlif məna verən omonimlərin 2 növü var.

1. Yazılışı eyni olan, lakin müxtəlif məna verən sözlər.

2. Tam olmayan omonimlər. Onlar da 2 yerə bölünür: a) eyni cür yazılanlar və b) eyni cür səslənənlər. Məs.: **bow** [N]-kaman; **bow** [V]-baş əymək.

İngilis dili lüğətləri belə cütlüklərlə zəngindir. Onlar çox az hallarda eyni olur. Omonimlərin çoxu fonetik dəyişikliklərlə üst-üstə düşür. İngilis dilində omonimlər aşağıdakı amillərin nəticəsi olaraq əmələ gəlir. 1. Çoxmənalılığın dağılması. Belə ki, bu anlamda çoxmənalı sözün bir mənası ondan ayrılır və müstəqil sözə çevrilir. Çünki semantik olaraq bu özünün əvvəlki mənasına qayıda bilməz. Məs., “board” is a blank of üord. Then it became “side” of a ship. 2. Fonetik və morfoloji, bəzən də onların köklərinin müxtəlif formalarla üst-üstə düşməsi nəticəsində. 3. İsmədən feilin əmələ gəlməsi nəticəsində. Məs.: stuff -to stuff, water- to water, love- to love və s. 4. Qısaldılmış sözlər nəticəsində. Məs.: the add-advertisement, exam-examination, frig-refrigeration və s. 5. Bəzən də alınma sözlər yerli kök sözlərlə omonimlik yaradır. Məs.: ball(eng.) mon,

ball(Fr.) bal, maskarad; match-to match.

Omonimlər dilin inkişafı nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bəzən omonimlər bir çox dillərdə elə tez-tez istifadə olunur ki, biz bəzən onların dəqiq harada işlədiyindən xəbərsiz oluruz. Belə ki, omonimlər müxtəlif səbəblərdən əyləncə üçün, üslubi məqsədlər üçün və s. istifadə oluna bilər. Məsələn; *Don't trouble troubles entil trouble troubles you.*

Nəticə. Beləliklə, göstərilən misallardan bir daha aydın olur ki, omonimlik istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində lüğət tərkibinin inkişafına stimül verir və dildə yeni-yeni sözlərin mənə çalarları genişlənir. Bildiyimiz kimi, söz nitqdə bütöv və sərbəst şəkildə təkrarlana bilən ən kiçik müstəqil səs vahididir. Söz eyni zamanda lüğət tərkibinin vahididir. Sözüün bir neçə mənada işlədilməsi ünsiyyət zamanı anlaşılmaqlıq törətmir. Əksinə, dilin lüğət tərkibinin inkişafına kömək edir, yəni dilin lüğət fondunun zənginləşməsində omonimlərin rolu danılmazdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Amasova N.N. Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin etimoloji əsasları. M.: Xarici dillər ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1956, səh: 125-143.
2. Arakin V.D. İngilis dilində omonimlər. İYŞ, 1958, №4. səh: 211-234.
3. Arakin İ.D. İngilis və rus dillərinin müqayisəli tipologiyası. L., 1989, s. 215.
4. Axundov A. Çoxmənalılıq və omonimiya. Bakı: Elm, 1966, səh: 342-356.
5. Vinogradov V.V. Qrammatik omonimlər haqqında. RYŞ, 1940, səh: 68-76.
6. Vorn F.F., Kaşayeva M.A. İngilis dilinin leksikologiyası. L., 1955, s.166.
7. Maslov Y.S. Lüğət və dildə omonimlər. M.:Elm, 1963, səh: 84-92.
8. Meşkov O.D. Müasir ingilis dilində söz yaradıcılığı. M., 1976, səh: 345.
9. Soboleva P.A. Sözyaradıcı çoxmənalı sözlər və omonimlər. M., 1989, s. 94.
10. Bayramov H. Azərbaycan dilində onomonik ifadələrin semantikasi. Bakı: Maarif, 1961, səh: 114.
11. Musayev O. İngilis dilinin grammatikası. Bakı: Elm, səh: 78-85.
12. Алехина А.Н. Англо-русские омонимы. 1976, стр. 312.

Açar sözlər: leksik omonimlər, çoxmənalı sözlərlə omonimlər arasında semantik əlaqə, omonimlərin yaranma yolları, omonimlərin yaranma mənbələri

Gunay Gahraman gizi Maharramova

Senior lecturer of the "English" department of the Azerbaijan State Maritime Academy
E-mail: gunay29726@gmail.com; ORCID: 0009-0008-5800-8247
Ways and sources of formation of homonyms in the english language

Summary

The article deals with the homonymous structure of the English and Azerbaijani languages. All the meanings and forms of the word have their own specific features. It is known that most words convey several concepts and they possess the corresponding number of meanings. Words the same in sound form, but different in meaning are called homonyms. Homonyms are the words with the same pronunciation but different in spelling and meaning. They play an important role either in English or in Azerbaijani. They help to enlarge the vocabulary structure of both languages.

Key words: lexical homonyms, semantical relationship, between polysemy and homonymy, the way of formation of homonyms, the source of homonyms

Гюнай Гахраман кызы Маггеррамова

Старший преподаватель кафедры «Английский язык» Азербайджанской государственной морской академии
E-mail: gunay29726@gmail.com; ORCID: 0009-0008-5800-8247

Пути и источники образования омонимов в английском языке

Резюме

Омонимы встречаются в английском языке часто и это достаточно интересная тема. Омонимы – это слова, которые имеют одинаковое написание и звучание, но разные смысловые значения. На сегодняшний день омонимы в английском языке гораздо больше чем в азербайджанском языке. В статье автор также рассказывает о классификации омонимов и различает омофоны (фонетические омонимы), омографы (графические омонимы) и омофоры (грамматические омонимы).

Ключевые слова: лексические омонимы, семантический связь между полисемией и омонимией, пути образования омонимов, источники омонимов

Rəyşi: dos. L. Ələkbərova

Kəmalə Saleh qızı Vəliyeva

Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyasının "İngilis dili" kafedrasının baş müəllimi
i-mail: kvaliyeva64@gmail.com; ORCID: 0009-0003-6587-4534**“İNGİLİS DİLİNİN AMERİKA VARIANTI” – SİYASİ AMERİKA TARİXİNİN MÜHÜM TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ**

Giriş. Məqalədə Amerikanizm anlamından, onun dünya səhnəsinə gəlişindən, bundan əlavə ingilis dilinin Britaniya adalarından müstəmləkələrə və yeni dünyaya keçidindən ətraflı şəkildə bəhs olunur. Belə ki, Britaniya və Amerika ingilis dilisi arasındakı fərqlərə əsasən lüğət, qrammatika və tələffüz aspektlərində rast gəlmək olar. Təbii ki, ingilis dilində danışan (native speakers) dünya əhalisinin təxminən üçdə iki hissəsi Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayır. Məhz buna görə də, “İngilis dili” ABŞ-də ən geniş yayılan və istifadə olunan əsas ünsiyyət dilidir.

Amerika ingilis dilisi (American English) siyasi Amerika tarixinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Belə ki, ABŞ-də danışılan ingilis dilinin variantı “Amerika ingilis dilisi” adlanır. “Variant və müxtəliflik” termini bir sıra səbəblərə görə daha münasib hesab olunur. “ABŞ-də danışılan bu dilin etimoloji nöqteyi-nəzərdən regional variantlıq hesab olunmasına baxmayaraq, heç bir vəchlə dialect adlandırılı bilməz, çünki bu dil “Standard Amerika dili” adlandırılan ədəbi normalara uyğun formaya malikdir. Beləliklə, verilmiş tərifə müvafiq olaraq bildirmək olar ki, dialektlər, əsasən, ədəbi formaya malik deyil və Amerika ingilis dilinin (American English) ədəbi normalara uyğun formaya malik olduğu faktorunu nəzərə alaraq əminliklə onun dialect olmadığı fikrini təsdiq edə bilərik” [1, s. 19].

Əsas hissə. “Amerikanizm anlamı” ABŞ-də danışılan ingilis dilinə xas xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən söz və ya sabit söz birləşməsi kimi müəyyən oluna bilər. Amerika xalqının ingilis dilinə olan ilk və ən böyük töhfəsi Şimali Amerika heyvanlarını və bitkilərini adlandırmaq ehtiyacında özünü biruzə verdi. “Müxtəlif illərdə 1608 və 1612-ci illərdə, ingilis dilindən alınmış “**corn**” (taxıl) və “**catfish**” (dəniz pişiyi) kimi yeni sözlər və 1609, 1613-cü illərdə alınmış “**raccoon**” (yenot) və “**moose**” (Amerika sığını) kimi digər sözlər hindlilər tərəfindən danışılan dillərdən alınaraq, dilin lüğət tərkibinə keçmişdir. Belə ki, “İngilis dilinin Amerika variant” Standart İngilis dilindən (Standart English) tələffüzdə, bir sıra cüzi qrammatik xüsusiyyətlərdə və ən başlıcası lüğət tərkibində fərqlənir” [2, s. 384].

Dilin tarixi araşdırılan zaman, diqqəti cəlb edən ən mühüm faktorlardan biri Amerika ingilis dilisinin (Amerikan English) meydana çıxmasının ilk koloniyaların yarandığı dövrə, əsasən, 17-ci əsrə təsadüf etməsidir. Koloniyalar inkişaf etdikcə, ABŞ-də danışılan ingilis dilinin inkişafı prosesini daha da sürətləndirirdi. Bu təsir özünü bir sıra əlamətdar hadisələrdə biruzə verdi. Belə ki, 1621-ci ildə “Şükranlıq bayramı” (Thanksgiving Day- ABŞ-də və həmçinin, Kanada da qeyd olunur), 1636-cı ildə “Dövlət məktəbinin açılışı” (Public school), 1696-cı ildə “Məzun günü” (Alumnus) və 1676-cı ildə müstəmləkəçilərin ön sərhədi dəyişdirməsi (The Frontier) bu əlamətlər sırasında yerini almış ən bariz nümunələrdir. “18-ci əsr, əsasən, 1736-cı il “Milli Dirçəliş” (Awakening) və 1789-cu il “Mühacir Köçü” (Immigrant Migration) kimi hadisələrlə səciyyələnir. 19-cu əsrdə isə, əsasən, 1838-ci ildə “yeni texnologiya üsulu” və 1883-cü ildə “İlk Göydələnlər” meydana çıxdı. 20-ci əsrdə isə Amerikalılar, əsasən, 1916-cı ildə “İnsan zəkasını qiymətləndirən intellekt testləri”ni (İQ) həyata keçirdilər və 1985-ci ildə raket təlimi üzrə seçilmiş alimlər (Rocket scientists) üçün yüksək təhsil imkanı yaratdılar” [3, s. 194]. Belə ki, 20-ci əsr bir sıra xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. 20-ci əsrin sonlarında təxminən, 1980-ci ildə yeni sözlərin və məfhumların meydana çıxması ilə dilin lüğət tərkibi daha da zənginləşdi. “Etik İnvestisiya” və “Daxili bazar” kimi yeni anlayışlar ortaya çıxdı. “Ödəniş” sözü “plastik” sözü ilə əvəz olunmağa başladı. Məsələn, (kredit kartlar, bankamatik kartlar və s.). Bundan əlavə, kifayət qədər mühüm əhəmiyyət daşıyan fiqurlardan biri olan “Yuppie” termini də dilin lüğətfonduna daxil oldu. “Yuppie” -20-ci əsrdə gənc, çevik, yüksək gəlirli 25-30 yaşlı biznes nümayəndələrinə işarə edən mühüm bir model hesab olunurdu. Daha sonra “mobil telefon” (mobile phone) və “laptop” (laptop or plamtop) kimi yeni sözlərdilin lüğət tərkibini zənginləşdirdi. İngilis dilinin yeni Amerika variantının yaradılması, əsasən, “Amerika İnqilabı”nın dönüş nöqtəsi kimi qeyd olunur. Beləliklə, bu yeni variantın yaranması ilə “Amerika inqilabı” özünün ən yüksək pilləsini qət etmiş oldu.

Amerika tarixinin əsas prinsiplərinə aid lüğət kitabında qeyd edilir: “Amerika inqilabı” liderlərinin nöqteyi nəzərlərindən, Amerika ingilis dilisi Amerikanın müstəqilliyinin ən bariz nişanəsi, gələcəyin mütləq dili idi. Yeni dünyada ingilis dilinin qabaqcılları, əsasən, Şotlandlar və İrlandlar idi. Belə ki, bir zamanlar Şotland-İrland istifadəsində olan əksər nümunələr günü bu gün də öz üstünlüyünü qoruyub saxlamaqdadır: **cabin** – daxma, koma, kabinə, kayut” deməkdir” [4, s. 97].

“Amerikanizm” sözünün ilk istifadəsi “Müstəqillik Bəyannamə”sinin imzalayıcısı, 18-ci əsrin sonlarına doğru “New Jersey” kollecinin, daha sonra (Princeton Universiteti)nin prezidenti olmaqdan ötrü 1769-cu ildə Amerikaya yollanan Şotlandiyalı akademik John Witherspoonun adı ilə bağlı idi.

“Amerikanizm”ə böyük maraq göstərən John Witherspoon bu mövzuda bir sıra maraqlı məqalələr də təqdim etmişdi. O, təhsilli insanların nitqində qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə hallarının qəti əleyhinə idi.

“John Witherspoon”nun “Amerikanizm” anlamı yalnız koloniyalara məxsus və onlara xas xüsusi bir anlam mənasında işlədilir. Witherspoon qeyd edirdi ki, o, eyni təbəqədən olan eyni mənəsbə sahib

insanların nitqində mütəmadi olaraq qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə hallarına rast gəlirdi. Withperspoon Amerikada gündəlik nitqdə müəyyən qədər vulqar ifadələrdən istifadə hallarını müşahidə etməsinə baxmayaraq, o vulqarizmin Amerikada Böyük Britaniyaya nisbətən daha geniş vüsət almasından bəhs etməmişdi. İngilis etimologiyasına aid Oksford Lüğəti kitabında yazılır: “Onu da qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin vəidiomatik ifadələrinin İngilis dilinin Amerika variantında istifadə xüsusiyyətləribirqədər fərqliliklə müşayiət olunur, lakin bu onların dildə düzgün işlənmədiklərinə istinad etmir, bu hal yalnızca onların Amerikanın inkişafının bəhrəsi olduğuna işarə edir. “Amerikanizm” sözü, tamamilə, əmələ gəlmə və əhəmiyyətə “Scotticism” sözünə olduqca oxşardır” [5, s. 77-89]. Hələ 18-ci əsrə qədər Britaniya və Amerika ingilis dilisi demək olar ki, heç bir fərqlilik nümayiş etdirmədən, bir-birilə qırılmaz surətdə vəhdət təşkil edirdilər. 1700-cü ildə bir sıra İngilis xalqlarının Amerikaya immiqrasiyası istifadə olunan dili büsbütün dəyişdirdi. Lap əvvəllərdə də olduğu kimi, Amerika həyatının kosmopolit təbiətinin dil və xüsusilə lüğət üzərindəki təsiri özünü açıq-aşkar biruzə verirdi. Baxmayaraq, Amerika və Britaniya ingilis dilləri bir-birilə qarşılıqlı surətdə vəhdətdədir, lakin ünsiyyət zamanı kifayət qədər anlaşılmazlığa və səhvə gətirib çıxaran hallara da rast gəlmək mümkündür. George Bernard qeyd edirdi: “Britaniyalılar və Amerikalılar, əsasən, ümumi bir dil vasitəsilə bir-birlərindən ayrılırlar”. Tomaxinin “Amerika realiyaları” kitabında qeyd edilir: “Amerika ingilis dilisinin yaranma tarixi necədir? Bu tarix hansı köklərə və mənbələrə əsaslanır? “Amerika Dilçiliyi”nə keçidi şərtləndirən əsas əlamətlərdən biri ilk şəhərciklərin yaranması idi, belə ki, Amerika dialektinin əksər toxumları və bir sıra regional formalar elə ilk yaşayış məntəqələrinin yaranması ilə bağlı idi. Böyük Britaniyada ilk şəhərciklər Bostonda, 17-ci əsrdə 145 Bay Kaloniyasında, 18-ci əsrin əvvəllərində Londonda, Connecticutda salınmışdır” [6, s. 145].

Orta Atlantik Regionunda ilk yaşayış məntəqələrinin əsası New Yorkda (Yeni Amsterdam adlandırılmış və 1644-cü ildə İngiltərə tərəfindən Hollandiyadan alınmışdır) və Pensilvaniyada (Filadelfiya ilə birlikdə 1681-ci ildə, əsasən, Uilyam Pen tərəfindən əsası qoyulmuşdur). Cənubi Atlantik regionunda yaranmış ilk yaşayış məntəqələrinə 1607-ci ildə əsası qoyulmuş Virciniyanın “Ceymstaun koloniyası” və 17-ci əsrin sonlarında Cənubi Karolinadakı “Charleston koloniyası” aiddir. Bu ərazilərdə yaranmış ilk yaşayış məntəqələri, əsasən, Amerika dialektinin əsas mənbələri kimi çıxış edirdilər. Elə sözlər var ki, onların mənalı Atlantik okeanının hər iki tərəfində yaşayanlar üçün tanışdır. Buna baxmayaraq, elə sözlər də məlumdur ki, onların mənalı hər iki variantda eyni deyildir. Amerikan ingiliscəsinin lüğət fonduna yeni leksik elementlərin daxil olması prosesi müstəmləkəçilərin əsl Amerika dillərindən çoxlu sayda mənşəyi məlum olmayan flora, fauna və topoqrafiya sahələrinə məxsus sözləri mənimsəmələri ilə başladı. Belə sözlərə misal olaraq, “opossum” (opossum-kisəli heyvanlar növünə aiddir), “raccoon” (yənət), “squash” (bu söz əsasən, “kudu, balqabaq” mənasında işlədilir) və “moose” (Amerika sığınu) göstərmək olar.

Amerika ingiliscəsində reali sözlərin digər mənbəi ölkəni məskunlaşdıran eskimosların həyat tərzinə, adət və ənənələrinə aid etmək olar.

Comiac Eskimos dilindən Amerika ingiliscəsinə alınmış bu söz heyvan dərisindən hazırlanmış böyük qayıq bildirir. Yüngül qayıq mənalı kayak da eyni dildən alınmışdır. Aborijen mənşəli digər sözlərin də ingilis dilində müəyyən fonetik və semantik assimilyasiyaya uğradığı geniş hal almışdır.

İngilis dilinin Amerika variantına xas realilərin formalaşmasına Avropa dillərinin də böyük təsiri olmuşdur. Bu alınmaların xeyli hissəsi ölkədə məskunlaşan ispanillilərin təsərrüfat tərzilə bağlı idi. Bunlar arasında peşə bildirən, eləcə də təsərrüfatın müxtəlif sahələri ilə bağlı terminlər çoxluq təşkil edir. Məsələn, **agregado**-fermada işləyən meksikalı muzdlu işçi, **batea**-qızılın yuyulmasında istifadə olunan lotok, **cañestro**, **rinkon**-torpaq sahəsində işlədilən klin. İspan mənşəli realilərin bir qrupu özünəməxsus ictimai və dövlət fəaliyyəti ilə bağlı sözləri əhatə Amerika variantının leksik inkişafında linqvistik və ekstra-linqvistik amillərin rolu olduqca böyükdür. Çünki ekstralingvistik amillər əhalinin həyat tərzilə, maddi və mədəni inkişafı, adət və ənənələri, mifologiyası, tarixi hadisələr və s. daxil olmaqla çox geniş mənbəyə əsaslanır. İngilis dilinin Amerika variantının yaranmasında aparıcı yer tutan dildən kənar amillər aborijen dillərindən və immiqrantların dillərindən alınmalar, qitənin kəşfindən sonra ABŞ-in özünəməxsus leksik inkişafı, yeni həyat tərzilə, yeni ictimai və siyasi quruluş, ölkənin spesifik fauna və florası böyük rol oynamışdır.

İngilis dilinin Amerika variantında hindu dillərindən alınmış reali səciyyəli sözlərin bir çoxu semantik dəyişmələrə məruz qalmış, frazeoloji ifadələrin meydana çıxması üçün semantik baza rolunu oynamış və bununla da Amerika ingiliscəsinə fərqləndirən çox saylı dil realiyalarının mənbəinə çevrilmişdir. Misal üçün, Renape adlı hindu tayfasının dilindən alınmış balta mənalı **tomahawk** sözü bir neçə frazeoloji ifadənin tərkibində işlənir: to bury the tomahawk- hərbi əməliyyatı dayandırmaq, sülh sazişilə bağlamaq, **to dig up (to raise) the tomahawk**-hərbi əməliyyata başlamaq. Şimali amerikalılar dilində **pemmican** - qurudulmuş və piy ilə qarışdırılmış ətdən ibarət yemək sözü yığcam fikir mənasında da işlənir. XVII əsrdə bir sıra hindu tayfasının başçısı sachem, bəzi tayfaların dilində isə sagamore adlanırdı. Müasir Amerika ingiliscəsindəki sachem öz orijinal mənasından əlavə danışq dilində siyasi boss mənasını da ifadə edir.

Nəticə. Beləliklə, hindu mənşəli alınma sözlərin bəziləri semantik dəyişmə baxımından uzun bir yol keçmiş və müxtəlif dövrlərdə tamamilə müxtəlif mənalara əldə etmişdir. Misal üçün, Amerikanın koloniyalaşmasının ilk çağlarında hindu dilindən alınmış **pow-wow** ilkin olaraq din xadimi, ara həkimi,

cadugər mənalarda işlənmiş, sonralar sehribazlıqların icra olunduğunu, rəqs ayinləri və ziyafətlə müşayiət olunan mərasimləri bildirmişdir. Daha sonralar isə pow-wow Amerika ingiliscəsində konfrans və yaxud hər hansı yığıncaq mənasını əldə etmişdir. Regionun əhalisinin ənənəvi məşğuliyyətindən bəhs edən mənbələrdən comiac və kayak haqqında belə məlumat verilir: a considerable amount of evidence of transitory historic occupation üas found in the area: tent rings, a variety of fox traps and meat cache markers and kayak rest; The comiaks were of walrus or bearded sealkins and they also had sealskin kayaks. İngilis dilində alınmış eskimos mənşəli **parka** və **attigi**-drindən hazırlanmış köynək, kuletuk isə dəri jaket mənalarmındadır. Məsələn, His eather-beaten facc was the color of old sealskin, but his tagged attigi couldn't disguise his blue eyes; The hood of the yellow parka was rimmed with blue-white frost. Lakin ispan mənşəli alınmaların heç də hamısı Amerika ingiliscəsinin lüğət tərkibində möhkəmlənməyərək, sonralar fəal istifadədən çıxmışdır (misal üçün, **alguaril**.)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Frank K. Flinn and J. Gordon Melton, Encyclopedia of Catholicism 2007, p. 19.
2. David J. O'Brien, Isaac Hecker: an American Catholic (1992) p 384
3. Hennessy, American Catholics: A history of the Roman Catholic community in the United States (1981) pp 194.
4. A. Dictionary of Americanisms on Historical Principles. Dictionary. 1967. department. The University of Chicago Press, p.97.
5. The Oxford Dictionary of English Etymology. Oxford, 1966, p. 77-89.
6. Томахин Г.Д. Реалия - американизмы. Москва, Наука, 1988, стр: 145.

Açar sözlər: amerikanizm, ingilis dili, forma, müstəmləkə, lüğət

Gunay Gahraman İzi Maharramova

Senior lecturer of the "English" department of the Azerbaijan State Maritime Academy
E-mail: gunay29726@gmail.com; ORCID: 0009-0008-5800-8247

"American english" - an important part of the american political history Summary

The article will focus on the meaning of Americanism, its coming to the world scene, as well as the English language transition from the British Isles to colonies and to the new world. Thus, the differences between British and American English can be found mostly in vocabulary, grammar and pronunciation. About two-thirds of the world's population live in the US. That is why, "English" is the main language of communication in the US. American English is the most important component of American political history. Thus, the English language spoken in the United States is called "American English". The term "Option and Diversity" is considered to be more appropriate for a number of reasons.

Ключевые слова: американизм, английский язык, форма, колония, словарь

Гюнай Гахраман кызы Магеррамова

Старший преподаватель кафедры «Английский язык» Азербайджанской государственной морской академии
E-mail: gunay29726@gmail.com; ORCID: 0009-0008-5800-8247

«Американский английский» - важная часть американской политической истории Резюме

В статье основное внимание будет уделено значению аме- риканизма, его приходу на мировую арену, а также переходу на английский язык с Британских островов в колонии и в новый мир. Таким образом, различия между английским и американским английским языком можно найти в основном в лексике, грамматике и произношении. Около двух третей населения мира проживают в Соединенных Штатах. Вот почему «английский» является основным языком общения в Соединенных Штатах.

Американский английский является важнейшим компонентом американской политической истории. Таким образом, английский язык, на котором говорят в Соединенных Штатах, называется «Американский английский». Термин «Вариант и разнообразие» считается более подходящим по ряду причин.

Key words: Americanism, English, form, colonial, dictionary

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Qasımova Emiliya

Azərbaycan Dövlət İqtisadiyyat universiteti.

Xarici dillər departamenti, dosent

Qasımova Emiliya@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0006-9343-6728>AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FELİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN
MÜQAYISƏ ASPEKTI

Xülasə: Məqalə Azərbaycan və İngilis dillərinin tipoloji fərqliliyini nəzərə alaraq fundamental tədqiqat istiqamətində yazılmışdır. Məqalənin əsas aspekti, Azərbaycan və İngilis dillərinin fərqli dil sistemlərinə mənsub olmasından irəli gələn fərqləri müəyyənləşdirməkdir. Müqayisənin bu aspekti feli birləşmələrin cümlədə hansı funksiyaları yerinə yetirdiyini və onların ekvivalentlərini araşdırır.

Açar sözlər: feli söz birləşmələrinin müqayisəli təhlili, ümumi morfoloji və sintaktik fərqlər, feli söz birləşmələrinin formaları, sintaktik funksiya və quruluşu,

Giriş: Dünya dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, İngilis və Azərbaycan dillərində də fellər öz zənginliyi, kateqoriya və forma rəngarəngliyi ilə seçilən hesab edilir. Məlumdur ki, ölkəmizdə xarici dillərin tədrisi və Azərbaycan dili ilə qarşılaşdırılıb müqayisəli-tipoloji planda tədqiqi geniş vüsət almışdır.

Eyni zamanda Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif sistemli dillərin tədqiqinə də maraq son dövrlərdə xeyli artmışdır. Milli və xarici dillərin müqayisəli-tipoloji istiqamətdə öyrənilməsi və bu tədqiqatlardan əldə edilən nəticələr həm qarşılaşdırılan dillərin spesifikasını daha dərindən dərk etməyə, onların tarixi təkamülünü və müasir vəziyyətini meydana çıxarmaya xidmət edir, həm də sonrakı tipoloji araşdırmalar üçün baza rolunu oynayır. Beləliklə, maraq doğuran sahələrdən biri də feli söz birləşmələrinin Azərbaycan və İngilis dillərində müqayisəli-tipoloji səviyyədə araşdırılmasıdır.

Feli söz birləşmələrinin ayrı-ayrılıqda Azərbaycan və İngilis dillərinin materiallarına həsr olunmuş tədqiqatlarda toxunulmuşdur. QşKazımov Azərbaycan dilində feli söz birləşmələrinə əsas tərəfi ikili xüsusiyyətə malik olan feli sifət, feli bağlama və məsdərlə ifadə olunan birləşmələri aid edir. Əsas tərəfi-təbə edən sözü fellərdən (feli sifət, feli bağlama və ya məsdər) ibarət olan birləşmələrə feli birləşmələr deyilir. Y.Seyidov da adı çəkilən birləşmələri əsas hissəsi-təbəedici sözü fellərdən ibarət olan birləşmələr adlandırır. Eyni hal ingilis dilində də mövcuddur. Felin şəxssiz formaları (feli sifət, məsdər və cerund) bir və bir neçə sözlə müşayiət olunaraq cümlənin bir hissəsi kimi sintaktik birləşmə əmələ gətirirlər. Quruluşuna görə feli birləşmələr sadə və mürəkkəb feli birləşmələrə ayrılırlar. Sadə quruluşlu feli birləşmələr iki müstəqil sözün birləşməsindən ibarət olur. Azərbaycan dilində: ucadan danışmaq, ulduzlara baxdıqca, musiqini dinlədikcə və s.

İngilis dilində: to speak loudly, to go home, written letter, dancing girl və s.

Mürəkkəb quruluşlu feli birləşmələr üç və daha çox müstəqil sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Azərbaycan dilində: qonaqları hörmətlə qarşılamaq, qocalara hörmət etmək, yeməyi ləzzətlə yeyəndə və s. İngilis dilində: while crossing the way, to go home with friends, after my returning və s.

Azərbaycan dilində feli birləşmələrə həsr olunmuş tədqiqatlarda əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə feli birləşmələr üç qrupa ayrılır. Azərbaycan dilində:

1. Əsas tərəfi feli sifətdən ibarət olur: dərəcə gedən, kitabı oxuyan, zavodda işləyən, həyətdə oynayan və s.
2. Əsas tərəfi feli bağlamadan ibarət olur: musiqiyə qulaq asdıqca, evə gedəndə, kitaba baxmadan və s.
3. Əsas tərəfi məsdərdən ibarət olur: filmə baxmaq, bağda dincəlmək, evdə işləmək və s.

İngilis dilində olan tədqiqatlarda da əsas tərəfin ifadə vasitələrinə görə feli birləşmələr üç qrupa ayrılır:

1. Əsas tərəf məsdərdən ibarət olur: to master the language, to go there, to work hard və s.
2. Əsas tərəf feli sifətdən ibarət olur: entering the room, opening the door, a dancing girl və s.
3. Əsas tərəf cerunddan ibarət olur: making people happy, after reading a page və s.

Q.Kazımov felin şəxssiz formalarının obyektiv, adverbial və substantiv xüsusiyyətlərini əsas tutaraq Azərbaycan dilində feli birləşmələri üç qrupa ayırır:

1. adjektiv; 2. adverbial; 3. substantiv

1. Adjektiv birləşmələr cümlədə təyin vəzifəsində işləyir. Azərbaycan dilində: imla yazan qız əlaçdır (təyin)

İngilis dilində: the girl dancing in the hall is my daughter

2. Adverbial feli birləşmələr cümlədə zərflilik funksiyasında işləyir:

Uşaq gözlərini açıqda anasını yanında gördü. İngilis dilində felin feli bağlama kimi şəxssiz forması olmadığına və feli bağlamanın ifadə etdiyi mənanın feli sifətə şamil olduğuna görə əsas tərəfi feli sifət olan feli birləşmələr adverbial feli birləşmələr olur: Not Knowing the word she couldn't translate the sentence. When crossing the road be careful.

He stood at the window thinking of his future

3. Substantiv birləşmələr cümlədə mübtəda və tamamlıq vəzifələrində işləyir: Oğlana dostlarının kömək etməyinə müəllim sevindi. Yaxşı oxumaq hər bir tələbənin borcudur. İngilis dilində substantiv birləşmələrə əsas tərəfi məsdər və cerundla ifadə olunan feli birləşmələr aiddir:

Reading a page every day is very useful for those who want to learn a foreign language

I like making people happy. müqayisə edilən dillərdə feli birləşmələr asılı tərəfə görə də bir neçə qrupa ayrılır:

1. Asılı tərəf adlardan ibarət olur:

Azərbaycan və ingilis dillərində olan nümunələri nəzərdən keçirdikdə asılı tərəfi adlardan ibarət olan feli sifətlərin hər iki dildə geniş işləndiyini müşahidə etdik. Azərbaycan dilində: kitabı oxumaq, şəklə baxmaq, qonaqları qarşılayan, işə gedəndə və s. İngilis dilində: to read a book, to speak English, on seeing me, crossing the road və s.

2. Asılı tərəfi fellərdən ibarət olan feli birləşmələr

Azərbaycan dilində: danışanda gülmək, gələndə bilən, oxumağa meyl etdikcə, gülə-gülə danışan və s. İngilis dilində: to like to read, to like reading, to go on speaking, to want to be a doctor və s.

3. Asılı tərəfi zərflərdən ibarət olan feli birləşmələrə də müqayisə olunan hər iki dildə tez-tez rast gəlmək olar. Azərbaycan dilində: asta-asta gedən, yavaş danışan, ucadan gülmək, irəliyə gedən, birdən dayananda və s. İngilis dilində: to work hard, to walk slavery, to speak loudly, to say correctly və s.

4. Azərbaycan dilində asılı tərəfi qoşmalı sözlərdən və birləşmələrdən ibarət olan feli birləşmələr də işlənməkdədir: ox kimi qaçan, ceyran kimi baxan, oxumaq üçün oturanda və s. Belə birləşmələr ingilis dilinə söz önlərinin, bağlayıcıların və məsdərin köməyi ilə tərcümə olunur.

5. Asılı tərəfi ismi və ya feli birləşmələrdən ibarət olan feli birləşmələr.

Azərbaycan dilində: evdə olanda dincəlmək, uşağın paltarını hazırlamaq, kömək olunanda sevinən və s. İngilis dilində: to build a stone wall, to read an interesting book, to see high mountains və s. Q.Kazimov Azərbaycan dilində feli birləşmələrin tərəfləri arasında mənə əlaqələrinin -subyekt əlaqəsi, obyekt əlaqəsi və relyativ əlaqələrinin əsasında qurulduğunu göstərmişdir.

1. Yalnız feli birləşmələrə aid olan subyekt əlaqəsində asılı tərəf adlıq halda olan isim və əvəzlilərdə, əsas tərəf feli sifət, feli bağlama və məsdərlə ifadə olunur: uşaqlar gələndə, biz işləyən (vaxt), o başlayan (iş), biz deməklə (alınmaz) və s. Y.Blok ingilis dilində feli birləşmələrində iki mənə əlaqəsini göstərir: 1.obyektiv; 2. t'yinedici

2. Obyekt əlaqəsində həm fellərlə birbaşa -bilavasitə əlaqələndən, təsirlik halda olub təsirli fellə bağlanan, həm də fellərlə zərf əlaqələndən sözlər nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində: gülləri sulamaq, ağacları əkmək, uşaqdan soruşanda, bıçaqla kəsən və s. İngilis dilində: to remember him, to see girls, to sympathized with the child, to work on the problem və s. Zərflər (relyativ) əlaqə hər iki dildə geniş işlənir. O.Kazimov Azərbaycan dilində zərflər birləşmələrin özlərini ifadə etdiyi mənələrə görə 8 qrupa ayırır. Ancaq bu məqalədə biz bir neçə nümunə göstərməklə kifayətlənəcəyik: əvvəldən danışmaq, tez-tez gedən, zavodda çalışan, soyuqdan titrəmək, işləməyə getmək, bir az dincəlmək və s. Y.Blok ingilis dilində keyfiyyət təyin edən əlaqələri iki yerə ayırır: 1.təyini əlaqələr; 2.zərflik əlaqələri: to talk glibly, to come nowhere, to receive (a letter) with surprise və s.

NƏTİCƏ: Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında feli birləşmələrin müqayisəli araşdırılması dilin sintaktik vahisləri olan bu birləşmələrin ingilis dilinə nisbətən dilimizdə daha geniş işlənmə imkanlarına malik olduğunu aydın göstərir. İngilis dilində çox vaxt Azərbaycan dilində verilən feli birləşmə ya feli tərkiblərlə, ya da budaq cümlələr şəklində tərcümə olunur.

Ədəbiyyat

1. Kazimov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis Ünsiyyət 2000
2. Коврина Н.А., Корнеева Е.А., Оссовская М.И., Гузиева К.А. Грамматика английского языка. Санкт Петербург, 1999
3. Musayev O. "İngilis dilinin qrammatikası". Maarif, 1986
4. Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. "Müasir Azərbaycan dili". Maarif, 1985
5. Каушанская В.А. "Грамматика Английского языка" 1998

Гасимова Эмилия

Азербайджанский государственный экономический университет.

Преподаватель

Гасимова Эмилия@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0006-9343-6728>

Сопоставительный аспект глагольной группы в азербайджанском и английском языках Резюме

Статья написана в русле фундаментального исследования, учитывающего типологические различия азербайджанского и английского языков. Ключевой аспект статьи состоит в определении различий, вытекающих из принадлежности азербайджанского и английского языков к разным языковым системам. Этот аспект сопоставления исследует, какие функции выполняют глагольные словосочетания в предложении, а также их эквиваленты.

Ключевые слова: сравнительный анализ глагольных словосочетаний, общие морфологические и синтаксические различия, формы глагольных словосочетаний, синтаксическая функция и структура

Emilia Gasimova

Azerbaijan State University of Economics.

Lecturer

Emilia Gasimova@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0006-9343-6728>

Comparative aspect of verb phrases in Azerbaijani and English Summary

The article is written in the direction of fundamental research, taking into account the typological differences between the Azerbaijani and English languages. The key aspect of the article is to identify the differences stemming from the affiliation of Azerbaijani and English with different language systems. This aspect of the comparison investigates the functions performed by verbal phrases within a sentence, as well as their equivalents.

Keywords: comparative analysis of verbal phrases, general morphological and syntactic differences, forms of verbal phrases, syntactic function and structure

Rəyçi: dos.N. Nəbiyev

Malahat Aliyeva Garibaga

Baku State University, senior instructor

melahet@aliyevs.net

ORCID-0009-0009-3189-8814

THE GLOBAL POWER OF THE ENGLISH LANGUAGE

Summary: This article in vest gates the global power and dominance of the English through an interdisciplinary lens that integrates linguistic, historical, educational, and socio-economic dimensions. It traces the historical foundations of English expansion, its consolidation as a global lingua Franca and its pervasive presence in academic, technological, and cultural spheres. The discussion highlights how English functional as both a vehicle of international communication and a medium of soft power, shaping global knowledge exchange and social hierarches. Furthermore, the paper critically evaluates the sociocultural and pedagogical implications of linguistic imperialism, addressing inequalities associated with the global spread of English. The article also discusses the sociocultural influence of English and critically assesses its implications through the lens of linguistic imperialism. It also examines educational challenges related to language policy, multilingualism and cultural identity. Pedagogical challenges and implications are also addressed, highlighting the need for more inclusive and equitable approaches to English language education. The article concludes by advocating for equitable, inclusive and context – sensitive approaches to English language education, promoting critical awareness of power relations embedded in global linguistic practices.

Keywords: English language, global lingua franca, linguistic imperialism, education, globalization, language policy, cultural identity, multilingualism, pedagogy linguistic diversity

Introduction. English has evolved from being the Language of a few nations to a truly global means of communication. Its dominance in science, technology, business and international relations demonstrates its unparalleled influence on global development. As a globalization accelerates, English increasingly serves as a bridge among diverse cultures and economies. This linguistic expansion reflects not only cultural exchange but also global power dynamics and socio-economic structures. Understanding the global power of the English language is therefore essential for comprehending modern communication and international integration.

Scientific novelty. The novelty of this research lies in its comprehensive approach to examining English as both a linguistic and socio-political phenomenon. It presents a multidisciplinary perspective combining linguistics, sociology, and global studies. Unlike many previous studies, it emphasizes the reciprocal relationship between Language dominance and global economic systems. The paper also explores how English influences identity formation and cultural diversity in different regions. Furthermore, it proposes a framework for understanding linguistic power as a key element of globalization.

Scientific Relevance. The topic is relevant to cause English continues to shape global communication in education, science, and international diplomacy. In an era of rapid technological advancement, English functions as the main medium of digital and academic discourse. The study is timely, as the global community faces challenges of Linguistic inequality and cultural homogenization. Understanding these processes can help policymakers and educators promote linguistic balance and inclusion. Therefore, this research contributes to the broader discussion on sustainable multilingualism in a globalized world.

In the contemporary world, where globalization continues to transform the economic, social, and cultural landscapes, language plays a central role in shaping human interactions and international relations. Among the approximately 7,000 languages spoken globally, the English language occupies a uniquely dominant position. According to Ethnologue (2024), approximately 1.5 billion people use English either as their first or additional language, making it the world's most spoken second language. Its presence is firmly established across International diplomacy, science, academia, business, technology, and popular culture. This exceptional reach has led many linguists and sociologists to describe English as a global lingua franca [9, p. 54].

The rise of English as a global language has been shaped by a complex set of historical, economic, and cultural factors rather than occurring by chance. Beginning with the spread of English through British colonialism and later reinforced by the cultural and economic dominance of the United States, the trajectory of English is intertwined with global power structures. The English language has, in many ways, evolved from a tool of empire into a medium of global communication that transcends national boundaries.

However, the global dominance of English also raises critical questions. While it offers immense opportunities for cross-cultural communication, academic advancement, and economic mobility, it also brings forth challenges related to linguistic equity, cultural preservation, and educational access. As English becomes increasingly entrenched as the language of the global elite, there is growing concern over its impact on linguistic diversity and the marginalization of minority languages [2, p. 78].

This article aims to explore the global power of the English language through a multidisciplinary lens, drawing insights from linguistics, history, education, and socioeconomics. It will begin with an examination of the historical roots and global spread of English, analyzing how colonial and postcolonial dynamics contributed to its prominence. It will then discuss English's current role as a global lingua franca, particularly in international institutions, media, and digital communication [8, p. 105]. Following this, the article will assess the language's dominance in scientific research, technology, and global education systems. The sociocultural influence

of English will also be considered, with a focus on how English shapes cultural identities and global narratives.

In addition to its practical benefits, the article will engage with critical perspectives on linguistic imperialism and the sociopolitical consequences of English hegemony. Issues such as language inequality, access to education, and the preservation of indigenous languages will be explored. Finally, the article will reflect on the pedagogical challenges involved in teaching and learning English in a globalized world, considering both the opportunities and tension that arise in multilingual setting.

In sum, this paper argues that while English serves as a powerful tool for global communication and opportunity, its dominance must be critically assessed to ensure that it contributes to inclusive and equitable global development rather than reinforcing existing inequalities. By understanding the historical, linguistic, and sociopolitical dimensions of English's global power, educators, policymakers, and language learners can make more informed decisions about its role in the twenty-first century [1, p. 28].

To understand the current global power of the English language, we must first examine how it historically expanded across continents. The English language, now a dominant global means of communication, has evolved through a rich and complex historical journey. Its roots trace back to the fifth century AD, when Germanic tribes - the Angles, Saxons, and Jutes - migrated from regions near present-day Germany and Denmark to the British Isles. The language they brought formed the basis of Old English or Anglo-Saxon, which was spoken in England for several centuries. Although no direct records of their speech survive from the earliest years, written texts from the later periods give insight into its structure and vocabulary.

Over the centuries, Old English was profoundly influenced by other languages. Latin played a major role through the Christianization of Britain, while Old Norse, brought by Viking invaders, introduced many everyday words still used in modern English. A major linguistic transformation occurred after the Norman Conquest in 1066, when Anglo-Norman French became the language of the ruling class, law, and culture. This resulted in a vast enrichment of English vocabulary and marked the shift toward Middle English.

By the late fifteenth century, Modern English began to emerge shaped by the printing press, the Renaissance, and increasing language contact with other cultures. Spelling and grammar started to standardize, while the vocabulary continued to grow through borrowings from Latin, Greek, and other European languages.

Despite its historical depth, the contemporary status of English as a global lingua franca is a relatively modern phenomenon. In the early modern period, particularly during Shakespeare's lifetime, English was spoken by a relatively small population and the language was not thought to be very important by the other nations of Europe, and was unknown to the rest of the world [7, p. 34].

The expansion of the British Empire from the seventeenth century onward marked a critical turning point in the global dissemination of the English language. The establishment of settler colonies in North America laid the groundwork for the emergence of English as a dominant world language outside of Europe. Over the ensuing centuries, English was systematically introduced across Asia, Africa, the Caribbean, and Oceania, where it frequently became the language of administration, law, and education.

A pivotal development in the entrenchment of English as a world language was the rise of the United States as a global superpower in the nineteenth and twentieth centuries. American dominance in sectors such as international trade, mass media, scientific research, technological innovation, and popular culture contributed significantly to the global visibility and desirability of English. This expansion was not only political and economic but also deeply linguistic.

At present, English functions globally in three principal capacities: as a first language (L.1), a second language (L.2) in multilingual societies, and as a foreign language (FL) taught and learned for instrumental purposes. It is estimated that one in seven people worldwide uses English in one of these capacities. Moreover, data suggest that 75 percent of the world's mail and approximately 60 percent of international telephone communication are conducted in English. Over two-thirds of the world's scientists write in English. English radio programs are received by over 50 million listeners in 120 countries.

The global diffusion of English is also facilitated by its morph-syntactic flexibility, relatively analytic grammatical structure, and openness to lexical borrowing, characteristics that enhance its adaptability across diverse linguistic and cultural contexts.

Consequently, English has assumed a central role in domains such as diplomacy, academic publishing, aviation, information technology, international governance, international business, science, medicine, sports, international competitions, pop music and advertising, rendering it indispensable in the twenty-first century globalized world.

Building on this historical trajectory, English has evolved into a true global lingua franca in modern times. English functions today as the primary global lingua Franca, facilitating communication between people of different linguistic backgrounds. In other words, it serves as a bridge language used for communication among speakers of different native tongue. English is working language of many international organizations, including the United Nations, NATO, the World Trade Organization, and the European Union. In global business, it is the dominant language for corporate communication, contracts, marketing, and negotiation [3, p. 415].

English has also become essential for professionals in law, finance, engineering, and tourism. Air traffic

control, maritime communication, and global diplomacy rely heavily on standardized forms of English, further solidifying its role as a universal medium of exchange, understanding and collaboration.

In addition to formal settings, English thrives in informal digital spaces such as social media platforms, online gaming communities, and global fan cultures. These domains create new opportunities for people to engage with English in authentic and creative ways, often blending local idioms with English expressions. This phenomenon has given rise to localized varieties of English, Such as Indian English, which reflect the Linguistic diversity and sociocultural dynamics of their regions.

These forms challenge traditional norms and call for a more inclusive understanding of what constitutes “standard English”.

The global use of English as a lingua Franca has reshaped the norms of communication.

Non-native speakers now outnumber native speakers by a significant margin, leading to greater tolerance for grammatical variation, accent diversity, and pragmatic flexibility. English is increasingly viewed not as a fixed system controlled by native-speaking countries, but as a dynamic, adaptive tool used by multilingual communities worldwide.

However, the rise of English as a global lingua franca is not without challenges. It can create barriers for those with limited access to English education and contribute to a sense of linguistic hierarchy in multilingual societies [7, p. 45].

Moreover, English’s dominance in international discourse may overshadow valuable perspectives expressed in other languages, reinforcing global power asymmetries.

These challenges are especially evident in the realms of science, technology, and education, where English’s dominance can significantly shape access and dissemination of knowledge. Given these challenges, it is important to examine the role of English in key global sectors such as science, technology, and education. The role of English in science and particularly technology is significant. More than 90 percent of scientific articles indexed in major databases are published in English. Leading academic journals, conferences, and research institutions operate predominantly in English, making proficiency in the language a prerequisite for participation in global knowledge production. Researchers from non-English speaking backgrounds often face added burdens of language translation, editing, and peer review.

English also dominates the digital world. The majority of websites, software interface, coding languages, and online courses use English as the primary medium. As a result, digital literacy is often equated with English proficiency. Open-access platforms like Coursera, edX, and Khan Academy offer courses in English that reach millions of learners across the globe.

In education, English-medium instruction (EMI) has expanded rapidly, especially in higher education institutions in Europe, Asia, and Africa. Universities adopt English-taught programs to attract international students, increase research visibility, and align with global academic standards. While this trend enhances mobility and international collaboration, it also raises questions about the marginalization of local languages and knowledge systems [9, p. 58].

Access to quality English education remains uneven across regions. In many developing countries, the quality of English instruction is hindered by a lack of trained teachers, inadequate resources, and urban-rural disparities. This creates a divide between those who can benefit from English-mediated opportunities and those who are excluded. Thus, the dominance of English in science, technology, and education both empowers and disenfranchises, depending on one’s access to linguistic capital.

Beyond academia and professional fields, English exerts a powerful influence on global culture and identity.

The cultural influence of English extends beyond formal institutions into everyday life, shaping global popular culture, media, and social identity. English-language music, films, television shows, and literature dominate international markets. Global pop icons, Hollywood blockbusters, and streaming platforms like Netflix and YouTube disseminate English-language content that shapes cultural consumption and values worldwide.

Social media further amplifies the visibility of English. Platforms such as Twitter, Instagram, and TikTok rely heavily on English for hashtags, captions, and trends, even in non-English-speaking countries. English phrases and slang are often adopted by young people to express modernity, cosmopolitanism, and digital fluency.

The widespread use of English can influence cultural norms and social behaviors. In some societies, fluency in English is associated with intelligence, prestige, and economic success, while local languages may be viewed as less valuable. This dynamic can contribute to linguistic insecurity and, in some contexts, the erosion of cultural heritage the valorization of English in education and media may also reinforce stereotypes and Western-centric worldviews.

At the same time, English serves as a medium for cultural hybridity and resistance. Artists, writers, and activist from diverse backgrounds use English to challenge dominant narratives, share local experiences, and build transnational solidarity. The rise of global English does not necessarily mean the loss of cultural identity; rather, it creates spaces for negotiating and reimagining identity In a globalize context.

However, the cultural dominance has raised concerns, leading many to critique the global spread of English as a form of linguistic imperialism.

Linguistic imperialism refers to the transfer of a dominant language to other peoples, often at the expense of indigenous languages and cultures. The concept, popularized by linguist Robert Phillipson, highlights how the spread of English can reproduce unequal power relations rooted in colonial history and global capitalism.

Critics argue that the global promotion of English often aligns with neoliberal economic agendas, privileging markets, mobility, and individual success over community cohesion and linguistic diversity. English is frequently imposed in education systems, media, and public life through top-down language policies that marginalize local languages and cultural practices [4, p. 120].

The ideology of English superiority can result in linguistic insecurity, especially among speakers of less widely spoken languages. In postcolonial contexts, the elevation of English as a national or official language can deepen social divisions and reinforce elite privilege. Language shift—the process by which communities abandon their native languages in favor of English—has led to the endangerment of hundreds of minority languages worldwide.

At the same time, some scholars caution against framing English solely as an instrument of oppression. They emphasize the agency of speakers who appropriate English for their own purposes, infuse it with local meaning, and resist linguistic homogenization. The challenge, then, is to balance the global utility of English with the need to protect and revitalize linguistic diversity.

The critical views have significant implications for how English is taught and learned around the world.

The global demand for English education presents both opportunities and challenges. On one hand, English can empower individuals by giving them access to global resources. On the other hand, the dominance of English leads to linguistic hierarchies that devalue students' native languages.

In many countries English is taught through rote memorization and outdated methods that fail to develop communicative competence. The use of native speaker norms as a model for proficiency can demotivate learners and perpetuate inferiority complexes. Furthermore, access to high - quality English education is often limited to urban, affluent populations, exacerbating social inequality. This imbalance contributes to uneven learning outcomes and reinforces educational inequalities – not only among regions within a single country but also across different countries worldwide. As a result, English language proficiency increasingly reflects and reproduces existing social and economic divisions on a global scale [10, p. 97].

In many parts of the world, English teachers often lack access to updated teaching materials, technological tools, and professional development. Furthermore; English curricula in some contexts are heavily influenced by Western norms, which may not align with local cultures, identities, or linguistic traditions. As a result, learners may experience alienation or reduced motivation.

For example, when English textbooks prioritize Western cultural references – such as holidays, customs, or historical figures – students in non-western regions may struggle to relate, leading to a sense of exclusion and decreased engagement. For instance, in some Azerbaijani educational contexts, English language textbooks frequently emphasize Western cultural norms – such as British holiday customs, American leisure activities, or social practices – which may have limited relevance to students' experience. The absence of locally contextualized content can hinder learner engagement and contribute to a perceived disconnect between the target language and the learners' own cultural identity, intercultural competence, critical thinking, and learner autonomy.

To address this issue, some educators adopt culturally responsive teaching strategies by encouraging students to draw comparison between English-speaking cultures and their own. For instance, comparing British tea traditions with Azerbaijani tea customs can foster deeper engagement and promote intercultural understanding while making the learning experience more relevant and meaningful. Effective English language teaching should recognize and leverage learners' multilingual repertoires. It should promote intercultural competence, critical thinking, and learner autonomy. Teachers should be trained to adopt inclusive pedagogies that validate students' linguistic identities and challenge monolingual ideologies.

The commercial nature of English language learning further complicates the educational landscape. Standardized assessments such as "IEITS, TOEFL", and Cambridge exams have become global benchmarks, often acting as gatekeepers to academic and employment opportunities. However, these tests are expensive and culturally biased, placing students from marginalized or non-Western backgrounds at a disadvantage. The global English teaching industry, while profitable, tends to prioritize economic returns over pedagogical equity [6, p. 165].

Another layer of complexity lies in teacher identity and language ideology. Native-speakerism, the belief that native speakers are inherently better teachers, remains a persistent bias in hiring and curriculum design. This marginalizes highly qualified non – native English teachers and perpetuates linguistic hierarchies. It also narrows students' exposure to the rich diversity of English varieties spoken worldwide from India and Nigeria to Singapore and the Philippines.

Digital technology, while offering new opportunities for access, also creates new divides. Wealthier students are more likely to benefit from online courses, language learning apps, and virtual exchange programs,

while students in underserved regions may face infrastructural and financial barriers.

To address these challenges, a shift in pedagogical frameworks is essential. Educators and policymakers should adopt inclusive and culturally responsive teaching approaches that value multilingualism and students' native language. Teachers need support to adapt their teaching strategies, integrate technology, and navigate the sociolinguistic complexities of English in a globalized world.

Teacher training programs must also prepare educators to critically engage with issues of identity, equity and power in the classroom. Furthermore, governments and international organizations should work to ensure more equitable distribution of resources, access to assessments, and investment in public education systems. In summary, a more equitable and reflective approach to English language teaching can help bridge the gap between privilege and disadvantage, making the learning of English a tool for empowerment rather than exclusion.

Addressing these educational challenges brings us to a broader reflection on the future of English in a multilingual world.

The global dominance of the English language represents one of the most significant linguistic phenomena of the modern era. As this article has demonstrated, English has evolved from its historical roots in the British Empire to become the *de facto* language of international discourse in diplomacy, science, technology, business, and education. Its current status as a global lingua franca reflects both the legacy of colonial power and the ongoing influence of economic globalization, digital communication, and cultural exchange [5, p. 321].

English's worldwide spread offers numerous benefits, including increased access to global knowledge, expanded professional and academic opportunities, and enhanced intercultural communication. It enables individuals from diverse linguistic backgrounds to participate in shared global conversations and to navigate international systems more effectively. English proficiency can open doors to prestigious universities, global job markets, scientific publications, and influential media platforms.

However, the advantages of English are accompanied by complex sociopolitical and pedagogical challenges. The dominance of English risks exacerbating global inequalities, particularly in regions where access to quality English language instruction is limited. It can contribute to the erosion of linguistic and cultural diversity, marginalizing minority languages and shaping identities around monolingual ideals.

The ideology of linguistic imperialism—where English is perceived as superior—continues to influence language policies, educational curricula, and societal attitudes [7, p. 220].

Moreover, the cultural content embedded within English education often reflects Western-centric worldviews, which may not align with the lived experiences or values of learners from different regions. The spread of English is not merely a neutral linguistic process but one deeply tied to power, identity, and ideology. It is thus essential to approach English language education with a critical perspective that values linguistic plurality, cultural inclusivity, and social justice.

This article has highlighted the importance of rethinking English language teaching in light of global realities. Educators and policymakers must promote pedagogical frameworks that embrace linguistic diversity, support multilingual practices, and recognize learners' cultural backgrounds. Efforts should be made to ensure equitable access to English education, not as a gatekeeping tool, but as a means of empowering individuals to engage meaningfully in the global community [3, p. 75].

Looking forward, the future of English will likely be shaped by dynamic sociolinguistic changes. As non-native speakers continue to outnumber native speakers, the norms of English usage will become more fluid, reflecting localized adaptations and evolving communicative practices. The rise of digital technologies, artificial intelligence, and global mobility will further influence how English is used and taught.

In conclusion, while English remains a powerful global force, its continued relevance and utility will depend on how it is taught, perceived, and practiced. The goal should not be to impose English at the expense of other languages but to cultivate a global linguistic ecosystem that respects diversity, promotes mutual understanding, and fosters equitable access to opportunity. By critically engaging with the power dynamics of English, we can work toward a more inclusive and linguistically just global society.

In conclusion, the study highlights how English has gained immense global power through historical and economic forces. It underscores the dual nature of English – as a tool for global unity and a potential source of linguistic inequality. The findings demonstrate that the influence of English extends far beyond communication, shaping international relations and cultural perceptions. Encouraging multilingual education alongside English proficiency can help achieve linguistic harmony. Ultimately, the global power of English should be viewed as both an opportunity and a responsibility in shaping our interconnected world.

References

1. Crystal D. The Cambridge encyclopedia of the English language (2 nd. ed.) Cambridge University Press. 2003, 499p.
2. Graddol, D. English Next. British Council. 2006, 128p.
3. Hemmy, K. Balasubramanian, C. (Eds) World Englishes: Global classrooms. Springer, 2006, 326p.
4. Jenkins, J. (2007). English as a Lingua in international university: The politics of academic English language policy. Routledge. 2024, 256 p.
5. Jenkins, J. Baker, W. & Dewey, M. (Eds) The Routledge Handbook of English as a Lingua Franca. Routledge 2018, 640 p.
6. Pennycook, A. Language as a legal practice. Routledge, 2019, 176 p.
7. Philipson R. Linguistic Imperialism (2 nd ed) Oxford University Press. 1992, 365 p.

8. Salomine, R. The rise of English global politics and the power of language. Oxford University Press. 2022, 471 p.
9. Shneider, E.W (Ed). English around the world; An introduction (2nd ed). Cambridge University Press. 2020, 306 p.
10. Sahlane, A, & Pritcard P. (Eds). English as an international language education. Critical intercultural literacy perspectives. Springer. 2023, 525 p.

Məlahət Qəribə qızı Əliyeva

Bakı Dövlət Universiteti, baş müəllim

melahet@aliyevs.net

ORCID-0009-0009-3189-8814

İNGİLIS DİLİNİN QLOBAL GÜCÜ

Xülasə

Bu məqalə ingilis dilinin qlobal gücünü və üstünlüyünü çoxşaxəli yanaşma ilə - dilçilik, tarix, təhsil və sosial-iqtisadi sahələri əhatə edərək araşdırır. Məqalədə ingilis dilinin yayılmasının tarixi kökləri, hazırda dünya miqyasında ünsiyyət vasitəsi kimi rolu və müxtəlif sahələrdə - elm, texnologiya, mədəniyyət və biznesdə - oynadığı rolu təhlil edir. İngilis dili yalnız kommunikasiya aləti deyil, həm də “yumşaq güc”ün simvolu kimi qlobal təsir mexanizmi hesab olunur. Məqalədə dil imperiализmi anlayışı və onun sosial-mədəni nəticələri, həmçinin bu prosesin doğurduğu bərabərsizliklər tənqidi şəkildə qiymətləndirilir. Dil siyasəti, moxdiillilik, milli kimlik və təhsil məsələlərinə də diqqət yönəldilir. Nəticə etibarilə, məqalə müasir dünyada ədalətli, inklüziv və kontekstə həssas ingilis dili tədrisinə ehtiyac olduğunu vurğulayır, qlobal dil münasibətlərində güc balansının yenidən düşünülməsini zəruri hesab edir.

Həmçinin, ingilis dilinin sosial-mədəni təsviri müzakirə olunur və bu dilin geniş yayılmasının mənfi tərəfləri dil imperiализmi prizmasından tənqidi şəkildə qiymətləndirilir. Məqalədə tədris sahəsində problemlər və nəticələr də araşdırılır və ingilis dili sahəsində daha inklüziv və ədalətli yanaşmalara ehtiyac olduğu vurğulanır. Məqalənin nəticəsində isə qlobal kontekstdə ingilis dilinin gücü ilə balanslı və tənqidi şəkildə məşğul olmağın vacibliyi qeyd olunur.

Açar sözlər: İngilis dili, qlobal lingua franca, lingvistik imperiализm, təhsil, qloballaşma, dil siyasəti, mədəni kimlik, çoxdiillilik, pedaqogika lingvistik müxtəliflik

Малахат Гарибага кызы Алиева

Бакинский государственный университет, старший преподаватель

melahet@aliyevs.net

ORCID-0009-0009-3189-8814

Глобальная сила английского языка

Резюме

В данной статье рассматривается глобальная сила и доминирование английского языка через междисциплинарную призму, объединяющую лингвистические, исторические, образовательные и социально-экономические аспекты. В статье прослеживаются исторические основы экспансии английского языка, его укрепление в качестве глобального языка общения и его повсеместное присутствие в академической, технологической и культурной сферах. В статье рассматривается, как английский язык функционирует как средство международного общения и как средство «мягкой силы», формируя глобальный обмен знаниями и социальные иерархии. Кроме того, в статье критически оцениваются социокультурные и педагогические последствия лингвистического империализма, рассматриваются проблемы неравенства, связанные с глобальным распространением английского языка.

В статье также обсуждается социокультурное влияние английского языка и критически оценивается его влияние через призму лингвистического империализма. Также рассматриваются образовательные проблемы, связанные с языковой политикой, многоязычием и культурной идентичностью. Также рассматриваются педагогические проблемы и последствия, подчёркивая необходимость более инклюзивных и справедливых подходов к обучению английскому языку. В заключение статьи предлагается применять справедливые, инклюзивные и контекстно-зависимые подходы к обучению английскому языку, способствующие критическому пониманию властных отношений, заложенных в глобальной языковой практике.

Ключевые слова: английский язык, глобальный лингва франка, лингвистический империализм, образование, глобализация, языковая политика, культурная идентичность, многоязычие, педагогика, языковое разнообразие.

Rayçı: dos. L. Ələkbərova

Mehtiyeva Aynur Nazim q.
ADİU Xarici dillər departamenti, baş müəllim.
Aynur_mehtiyeva@unec.edu.az
<https://orcid.org/0009-0005-0752-9796>

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ŞƏKİLÇİLƏR VASİTƏSİLƏ SÖZ YARATMA YOLLARI PROSESİ

Xülasə: Şəkilçilərlə sözdüzəltmə mövzusu haqqında müfəssəl məlumatı hər iki dilin morfoloji xüsusiyyətlərini müqayisə edərək təqdim olunan məqalə sözdüzəltmə şəkilçiləri sözün kökünə qoşularaq yeni lügəvi mənalı söz yaradan sökilşilərlə təsnif olunmuşdur. Bu, hər iki dildə də morfoloji proseslərin əsasını təşkil edir, lakin tətbiq mexanizmləri fərqlidir. Beləliklə, hər iki dildə şəkilçilər (affixes) vasitəsilə sözdüzəltmə (word formation) mövzusu üzrə dillərin sistem fərqliliyinə tam olaraq diqqət yetirmək olar.

Açar sözlər: sözdüzəltmə sistemlərinin müqayisəli tipoloji aspektdə tədqiq edilməsi, leksik tədqiqatlarda söz yaradıcılığı, sonşəkilçilər vasitəsilə müxtəlif nitq hissələrindən əmələ gələn isimlər

Əsas hissə: Dilçiliyin tarixi ilə bağlı ədəbiyyatda qeyd olunur ki, qohum olmayan dillərin müqayisəli tədqiqi-tipoloji dilçiliyin tarixi yüz ildən artıq bir dövrü əhatə etsə də, ayrı-ayrı dil qruplarının, ədəbi dillərin müqayisəli-tipoloji tədqiqi, tipoloji qrammatikaların yazılması prosesi keçən əsrin 50-ci illərindən etibarən intensivləşmişdir və 70-ci illərdə dilçiliyin müstəqil bölməsinə çevrilmişdir.

Söz yaradıcılığı dilçiliyin bir bölməsi olub dildə yeni sözlərin yaranmasına xidmət göstərir. Söz yaradıcılığı dilin lügət tərkibini zənginləşdirir. Müasir İngilis dilində yeni söz yaratmağın müxtəlif yolları mövcuddur. Gərək ki, söz yaradıcılığı bütün dillərin leksikasında önəmli yer tutur. Dildə yeni sözlərin yaranması üçün müxtəlif sözyaratma modelləri mövcuddur.

Azərbaycan dilçiliyində isə sözügedən proses son on ildə geniş vüsət almışdır. Müasir Azərbaycan dilinin əcnəbi dillərdə müqayisəli tədqiqində, sözsüz ki, ingilis dili və qarşılıqlı araşdırmalara daha çox təsadüf edilir. Bu, ingilis dilinin I Nə-li beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi, istifadə sahələrinin geniş olması ilə birbaşa bağlıdır.

B.N.Yartseva ümumi dilçilikdə dillərin müqayisəli-tipoloji araşdırılmasında kontrastiv metod və kontrastiv qrammatikanı aşağıdakı kimi izah edir: “ümumi tipologiya və kontrastiv qrammatika arasında əsas fərq ondan ibarətdir ki, əslində ümumi tipologiya oxşar və fərqli tipoloji səciyyələri aşkar etmək üçün maksimum sayda müxtəlif dilləri tutuşdurmalıdır, kontrastiv qrammatika isə həmişə iki dilin müqayisəsi deməkdir”.

Beləliklə, Azərbaycan və əcnəbi dilin, o cümlədən ingilis dilinin müqayisəli-tipoloji araşdırılması kontrastiv metoda söykənən kontrastiv qrammatikadır, çünki burada iki dilin tutuşdurulmasından söhbət gedir.

Bu vaxtdakı Azərbaycan və ingilis dillərinin kontrastiv tətbiqi sahəsində sözdüzəltmə sistemlərinin müqayisəli-tipoloji araşdırılması, bizdə olan məlumata görə, xüsusi tədqiqat obyekti olmamışdır.

Məlumdur ki, iki dilin müqayisəli tutuşdurulması zamanı leksik səviyyədə öncə sözdüzəltmə sistemlərini müqayisəli tipoloji aspektdə tədqiq etmək elmi cəhətdən məqsədəuyğundur. Çünki dillər arasında qarşılıqlı əlaqələr zamanı təsirlərə ən çox məruz qalan leksik səviyyə olur. Sözdüzəltmə sistemi isə morfoloji səviyyəyə aid olduğundan buradakı dəyişikliklər çox uzun bir dövr ərzində və zəif baş verir.

İngilis dilinin söz yaradıcılığında istifadə olunan sözdüzəldici şəkilçilərin Azərbaycan dilindəki qarşılıqları çox nadir hallarda şəkilçi ilə istifadə olunur. diqqətli bir şəkildə nəzər yetirsək ki, ingilis dilindəki nitq hissələrindən asılı olmayaraq, düzəltmə sözlərin müəyyən hissəsi Azərbaycan dilinə sadə sözlər olaraq, müəyyən hissəsi mürəkkəb sözlər, bir qismi isə düzəltmə sözlər kimi təsəvvür edilir. Məsələn, different düzəltmə sifəti Azərbaycan dilinə sadə müxtəlif sifəti ilə, characterize düzəltmə feli xarakterizə etmək mürəkkəb feili ilə, childhood düzəltmə ismi ilə uşaqlıq düzəltmə ismi ilə hədəf dildə öz ekvivalentini tapmış olur. Məsələn, -ive sifət düzəldən şəkilçi ilə düzələn üç nümunə aktiv-fəal, productive-məhsuldar, combusive-yandırıcı hədəf dilə ya sadə söz kimi, ya da iki müxtəlif şəkilçi ilə tərcümə edilmişdir.

Bu səbəbdən bəzi şəkilçilərin Azərbaycan dilindəki qarşılıqlarını verərkən müəyyən şətinliklərlə üzləşməli oluruq. Şübhəsiz ki, bu problem müxtəlif dil ailələrinə, qrupuna məxsus olan, eyni zamanda müxtəlif fonetik, leksik, sintaktik quruluşa malik olan istənilən iki fərqli dilin müqayisəsi zamanı mümkün olan danılmayan bir faktır.

Qohum olmayan iki dilin sözdüzəltmə sistemlərini müqayisə edərkən tədqiqatçı hər iki dilin quruluşunu (strukturunu) səciyyələndirən xüsusiyyətlərlə üzləşməli olur. Bu cür tutuşdurma nəticəsində hər iki dilin strukturunda oxşar və fərqli cəhətlər özünü büruzə verir. Məsələn, Azərbaycan və ingilis dillərinin sözdüzəltmə sistemlərini tipoloji səviyyədə araşdırarkən istər -istəməz dil kateqoriyalarının da (Məs.hal, cins, mənsubiyyət və s.) müqayisəli tutuşdurulması, oxşar və fərqli cəhətlərin aşkar edilməsi əməliyyatları aparılır, sözlərin morfoloji tərkibi sözbirləşmələrində sintaktik əlaqə, iştirakçı nitq hissələrinin növləri müəyyənləşdirilir. Sözdüzəltmə sistemlərinin araşdırılması leksik tədqiqatlarda mühüm yer tutan söz yaradıcılığı, söz yaratma yolları prosesləri problemlərinə də işıq sala bilər.

Bununla yanaşı, sözügedən araşdırmalar diaxronik və sinxronik aspektdə bu və ya digər düzəltmə sözün mənşəyi, yaranması və əlbəttə ki, etimologiyası barədə bilgi verə bilər.

Azərbaycan və ingilis dillərini sözdüzəltmə sistemlərinin müqayisəli-tipoloji araşdırılmasının nəticələrindən kontrastiv-qrammatikanın yazılmasında və eləcə də, ingilis dilinin Azərbaycandilli auditoriyasında, Azərbaycan dilinin ingilisdilli auditoriyada tədrisində müxtəlif metodoloji vəsaitlərin, ikidilli lüğətlərin tərtibində,

etimoloji araşdırmalarda, tərcümə işində istifadə etmək olar. O.C.Axmanova “Dilçilik terminləri lüğət”ində sözdüzəltmə (rus, словообразование, словопроизводство, ing. Word-formation) terminin izahını aşağıdakı kimi verir; “Sözdüzəltmə. Kök və şəkilçi morfemlərin, eləcə də, birləşmənin bu və ya digər növünü müəyyənləşdirən, səs əvəzlənməsi qaydaları da daxil olmaqla, müəyyən modellərə əsasən müxtəlif kombinasiyalarda söz əsaslarının birləşməsi yolu ilə yeni sözlərin əmələ gəlməsi”. bundan başqa müəllif söz düzəltmənin fellərlə, adlarla ə. infikslərlə (iç şəkilşilər), ön şəkilşilərlə, son şəkilşilərlə, eyni zamanda həm ön şəkilçi, həm də son şəkilçi ilə köklərin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlməsini göstərməklə yanaşı, sözdüzəltmənin infeldaxili (ing. intraverbal derivation), leksik-semantik (ing. Lexico-semantic derivation), morfoloji, sintaktik və s. növlərinin olduğunu qeyd edir.

Sözsüz ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin sözdüzəltmə sistemlərinin müqayisəli tipoloji araşdırılmasında yuxarıda adı çəkilən sözdüzəltmə yollarının kontrastiv aspektdə tutuşdurulması əsas tədqiqat obyektli olmalıdır. Lakin bir məqalə həcmində bütün bu məsələlərə toxunmaq imkan xaricində olduğu üçün, biz yalnız hər iki dildə sonşəkilçilər vasitəsilə sözdüzəltmə modellərindən bəhs edəcəyik. İlkin göstəricilərə əsasən qeyd etmək olar ki, həm Azərbaycan, həm də İngilis dillərində ən effektiv sözdüzəltmə son şəkilçilərin vasitəsilə əmələ gəlir. Sözdüzəldici şəkilçilərin bu növü barədə hər iki dilin qrammatikasında kifayət qədər məlumat verilmişdir və nəticədə sözü gedən ədəbiyyat barədə məcmuə verməyə ehtiyac duyulmur.

Lakin qeyd etmək olar ki, faktik material Л.С.Бархударов, Д.А.Штеллинг. “Грамматика английского языка”. (М.1963), О. Musayevin “Azərbaycanca-ingiliscə” indən (B.2002), həmin müəllifin ingilis dilinin qrammatikası, (B.1986), “Müasir Azərbaycan dili” (morfolojiya) (B.1980), О.Д.Мешков “Словообразование современного английского языка” (М.1976), П.М.Карацук “Словообразование английского языка” (М.1977), С.Сəfərovun “Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər” (B.1962) əsərlərindən qeydlər götürülmüşdür.

Müasir Azərbaycan və İngilis dillərində müxtəlif sonşəkilçiləri vasitəsilə əsas nitq hissələrindən (isim, sifət, say, fə, zərf) düzəltmə əsas nitq hissələrinin əmələ gəlməsində oxşar cəhətlər üstünlük təşkil edirsə, əvəzlərdən düzəltmə nitq hissələrinin əmələ gəlməsində fərqli cəhətlər özünü büruzə verir.

Aşağıda qeyd olunan təhlil nəticəsində kök və əsasların təsnifatı ilə yanaşı sözdüzəltmə prosesində iştirak edən sonşəkilçilərin məhsuldarlıq və qeyri məhsuldarlıq, əsil, yaxud alınma olması baxımından da təsnifatı aparılmışdır.

1. Sonşəkilçilər vasitəsilə müxtəlif nitq hissələrindən əmələ gəlmiş isimlər :

(Qeyd: bu məqalədə biz hər iki dildə sonşəkilçilər vasitəsilə müxtəlif nitq hissələrindən törəmiş düzəltmə nitq hissələrindən yalnız isimlərə aid misalları ixtisarla vermişik) İsim+sonşəkilçi= isim/ noun+postfix=noun - modeli

Azərbaycan dilində: -çı 4 (balıqçı, köməkçi, topçu, üzgücü), -lıq 4 (tanışlıq, köməklik, dostluq, üzlük), -daş (yoldaş, sirdaş, əməkdaş), və s. alınma sonşəkilçilər vasitəsilə: -baz (quşbaz, qumarbaz, işbaz), -gir (pulgir), -xor (rücvətxor, çayxor, və s.)

İngilis dilində: -ance (capacitance), -ant (libellant), -ery ((shrubbery), -ess (hostess), -ade (cannonade), -an (physician), -acy (ministry), -age (portage), -ana (Shakespeareana), -ship (friendship) və s. Sifət+sonşəkilçi= isim / Adjective +postfix=noun - modeli

Azərbaycan dilində: -lıq 4 (sarılıq, şirinlik, uzunluq, düzgünlük, utancaqlıq, tutqunluq, böyüklük, kiçiklik), -çı (uzunçu, bahaçı, qaraçı) və s.

İngilis dilində: -age (shortage), -an (politician), -ery (greenery), -ness (helplessness), -dom (freedom), -ism (realism), -er (Britisher) və s.

Fel+sonşəkilçi= isim / Verb+postfix =noun - modeli

Azərbaycan dilində: -ış 4 (alqış, yeriş, uçuş, döyüş), -ma 2 (döymə, çəkmə, süzmə, yayma), -ici 4 (satıcı, bilici, qoruyucu, qzqcq), -im 4 (salxım, geyim, udum, ölüm), -ar 2 (açar, çıxar, kəsər), -in 4 (axın, biçin, səpin), -ı/-i/-u/-ü (yazı, çəki, qorxu, ölçü) və s.

İngilis dilində : -acy (conspiracy), -ade (escapade), -al (removal), -ance (acceptance),

-ant (attendant), -tion (translation), -er (reader), -ment (movement),

-ard (sinkard), -ee (deportee), -ing (happening), -is (analysis),

-oon (spittoon), -ster (throwster) və s.

Say +sonşəkilçi= isim / Number+postfix=noun

Azərbaycan dilində: -lıq 4 (ikilik, üçlük, beşlik, yüzlük, minlik) və s.

İngilis dilində sonşəkilçilər vasitəsilə saydan əmələ gələn isimlərə rast gəlmədik. Azərbaycan dilində isə yalnız bir şəxs əvəzliyindən sonşəkilçi vasitəsilə isim düzəlməsinə təsadüf etmək olur: mən+lik

Bundan savayı bir sıra şəkilçilər və yarımşəkilçilər vasitəsilə də bir sıra sözlər ən böyük məhsuldarlığı nümayiş etdirir.

-able- “nəyəsə uyğun” mənasında sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edir:

Drinkable- içməli, readable- oxumaq üçün uyğun

-aholic- bir şeyə aludə olan adamı təsvir etmək üçün istifadə olunur:

bookaholic- kitabsevər, sigaretholic- çox siqaret çəkən, chocaholic- şokolad həvəskarı.

-free- isimlə birləşərək, arzuolunmaz hadisələri təsvir edir və neytrallaşdırır, yaxud nədənsə imtinanı bildirir:

child-free- nəslini davam etdirməyi planlaşdırmayan şəxsin mövqeyi;

GMO-free -geni dəyişdirilməyən məhsullar.

-conscious, isimlərlə birləşərək, həyatın hansısa aspektinə daha çox vaxt ayıran insanları təsvir etmək üçün istifadə olunur.

Health -conscious -sağlamlığına diqqətlə nəzarət edən şəxs;

Fashion-conscious- dəblə bağlı insan

-minded, həm sifət həm də isimlə birləşərək, müxtəlif xüsusiyyətlərə malik insanları təsvir etmək üçün istifadə olunur;

Double-minded- qərarlı, money-minded- pulun qayğısına qalmaq.

-speak, müəyyən dairələrdə istifadə olunan lüğəti bildirir;

Childspeak-uşaqlara xas olan nitq, streetspeak- küçə jargon, sciencespeak- elm adamlarının leksikonu

NƏTİCƏ: Müqayisəyə cəlb olunmuş Azərbaycan və İngilis dillərinin sözdüzəltmə sistemlərinin kontrastiv tutuşdurulması kontekstində ilkin müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, hər iki dildə sözdüzəltmənin ən məhsuldar növü sonşəkilçi vasitəsilə həyata keçirilir. İngilis dilində məhsuldar sonşəkilçilərin korrelyantları Azərbaycan dilindəki müvafiq şəkilçilərə (məs., pe.ə adları bildirənlər) tam uyğun gəlir.

Ədəbiyyat:

1.O.Musayev, İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı. 1979

2. Л.С.Бархударов, Д.А.Штеллинг. Грамматика английского языка. Москва. Изд. "Высшая школа", 1963

3. О.Д.Мешков. Словообразование современного английского языка. Москва. 1976

4. В.П.Секипин. Заимствования в английском языке. Киев. 1964

5. K.M. Abdullayev. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif 1999

Мехтиева Айнур Назим гызы

Кафедра иностранных языков, АДЭУ, старший преподаватель.

Aynur_mehtiyeva@unec.edu.az

<https://orcid.org/0009-0005-0752-9796>

ПРОЦЕСС СЛОВООБРАЗОВАНИЯ ЧЕРЕЗ ИЗОБРАЖЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

В лингвистической литературе отмечается, что хотя сравнительное изучение неродственных языков в типологическом языкознании охватывает период более чем в сто лет, сравнительно-типологическое исследование отдельных языковых групп и литературных языков, а также написание типологических грамматик активизировалось с 1950-х годов, прошлого века и в 1970-е годы превратилось в самостоятельную отрасль языкознания. В указанных исследованиях может быть представлена информация, как в диахроническом, так и в синхроническом аспекте, о происхождении, образовании и, разумеется, об этимологии того или иного производного слова.

Ключевые слова: исследование систем словообразования типологическом аспекте, изучение словообразования в лексическом аспекте, существительные образованные с помощью суффиксов от различных частей речи

Mehtiyeva Aynur Nazim g.

Department of Foreign Languages, ADEU, senior lecturer.

Aynur_mehtiyeva@unec.edu.az

<https://orcid.org/0009-0005-0752-9796>

THE PROCESS OF WORD CREATION WAYS THROUGH PICTURES IN AZERBAIJAN AND ENGLISH LANGUAGES

Summary

It is noted in the literature on linguistics that although the comparative study of unrelated languages in typological linguistics cover a period of more than a hundred years, the comparative typological study of individual language groups and literary languages, as well as the writing of typological grammars has intensified since the 1950s of the last century and became an independent branch of linguistics in the 1970s. In the mentioned studies, information may also be provided, in both diachronic and synchronic aspects, about the origin, formation and besides the etymology of a particular derived word.

Keywords: the comparative typological study of word formation systems, the study of word formation in lexicology/lexical research, nouns formed from different parts of speech by means of suffixes

Rayçi: dos.E. Qasimova

Гейбатова Алёна Валерьевна

Докторант, Университет Хазар
ORCID: 0000-0003-1260-519X
alyona.heybatova2023@khazar.org**МУЛЬТИМОДАЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ КАК СРЕДСТВА ОБЕСПЕЧЕНИЯ КОГЕРЕНТНОСТИ ДИСКУРСА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПЛАТФОРМ**

Аннотация: В статье исследуется роль мультимодальных ресурсов в обеспечении когерентности дискурса образовательных платформ. Особое внимание уделено механизмам взаимодействия модальностей, а также сопоставлению двух ведущих образовательных платформ — Coursera и Udemu — с точки зрения степени структурной упорядоченности и мультимодальной организации.

Ключевые слова: цифровой образовательный дискурс, мультимодальность, мультимодальные ресурсы, когерентность

Основная часть: Стремительное развитие технологий и внедрение интернета в нашу жизнь послужило причиной возникновения множества новшеств. Одной из главных новинок в области образования можно считать образовательные платформы, дающие учащимся безграничные возможности обучения желаемому контенту. Особенностью образовательных платформ является высокий уровень содержания мультимодальных ресурсов; дискурс образовательных платформ реализуется за счёт текстовых, визуальных, аудиальных и интерактивных элементов, функционирующих одновременно. Мультимодальность, в свою очередь, обеспечивает эффективность усвоения необходимых знаний, и одновременно поднимает тему когерентности учебного материала, представленного образовательными платформами.

Когерентность является одной из важнейших особенностей дискурса образовательных платформ, так как она обеспечивает целостность и связность дискурса. Таким образом, актуальность исследования определяется широким применением образовательных платформ, которые характеризуются мультимодальностью, влияющей на когерентность дискурса образовательных платформ. Научная новизна исследования заключается в системном изучении механизмов взаимодействия языковых и неязыковых средств, формирующих дискурс образовательных платформ. Главной целью данного исследования является выявление роли мультимодальных ресурсов в обеспечении когерентности дискурса образовательных платформ.

Для достижения указанной цели были поставлены следующие задачи:

- выявить теоретическую базу изучения когерентности и мультимодальности;
- изучить основы функционирования возможных модальностей в цифровом образовательном дискурсе;
- определить пути обеспечения когерентности дискурса посредством мультимодальности;
- провести анализ ведущих образовательных платформ в плане обеспечения когерентности с помощью мультимодальных средств.

Как известно, текст не может быть рассмотрен лишь как совокупность предложений. Любой текст имеет определённую структуру, и предложения, входящие в данную структуру, связаны между собой по смыслу. Иными словами, они образуют смысловое единство. В лингвистической науке под смысловой связностью текста подразумевается когерентность.

Когерентность традиционно рассматривается как одно из главных свойств текста или дискурса, обеспечивающее их логическую и смысловую целостность. В текстологии принято считать, что когерентность представляет собой систему связей, основанную на причинно-следственных, временных, тематических и прагматических отношениях [3; 124].

Данное понятие приобрело популярность в лингвистике с момента появления работы М. А. К. Халлидей и Р. Хасан: «Текст обладает текстурой, и именно это отличает его от набора бессвязных предложений» [6; 115]. Когерентность можно рассматривать как внешнее свойство текста, которое «приписывается участниками» [2; 42], или как внутреннее свойство дискурса, «которое характеризует его как построенное из составных частей» [16; 205]. Кроме того, дискурсивная когерентность в прагматике понимается как условие успешности при понимании текстов [16; 205], или в логико-семантическом подходе, как «отсутствие нарушений логической последовательности» [17; 72]. Существует консенсус, согласно которому средства внутренней текстовой связности называют когезией, а любое ощущение смысловой непрерывности, возникающее с помощью или без помощи формальных сигналов, — когерентностью [14; 15]. Таким образом, когерентность является одной из главных характеристик дискурса, которая обеспечивает логическую связь между составляющими дискурса, и тем самым, превращает дискурс в смысловое единство.

Рассуждая о дискурсе, необходимо отметить, что общение в современном мире характеризуется разнообразием так называемых гибридных текстов, которые сочетают в себе множество семиотических систем [7]. Способы передачи информации трансформируются с развитием и внедрением технологий. «Вне цифровой среды семиотическая неоднородность характеризует как устное, так и письменное общение» [20; 50]. В первом случае информация передаётся в основном через аудиальный и

визуальный каналы коммуникации. В случае письменного общения в процессе общения активно применяются вербальные и невербальные средства. В противовес вышесказанному, именно в цифровой среде многообразие активных семиотических систем достигает своего максимума. По словам А. А. Кибрик, «максимальное разнообразие используемых модальностей характерно для современного интернета, сочетающего множество взаимодействующих средств графических (как статических, так и движущихся) и звуковых» [19; 147]. Также необходимо отметить, что в условиях цифрового общения смысл может передаваться через любую из участвующих модальностей, в отличие от нецифровой коммуникации, которой свойственна «устойчивая ассоциация модальности» [19; 148]. Данная черта цифрового общения расширяет пространство её применения. Одной из сфер активного употребления цифровых возможностей является образование.

На данном этапе развития цифровые средства являются основополагающей развития современного образования. В целом, цифровизация положительно сказывается на качестве образования, придаёт ему гибкость и создаёт условия для новых форм взаимодействия между преподавателями и учащимися.

В современной научной литературе есть склонность полагать, что цифровые технологии из разряда вспомогательных уже перешли в разряд самостоятельных педагогических средств, открывающих новые образовательные горизонты для учащихся.

Обучение с применением цифровых средств происходит в так называемых цифровых средах, которые выражены разнообразием цифровых инструментов, открывающих путь к адаптивным знаниям и богатому мультимодальному контенту. Под понятием мультимодального контента имеется ввиду совокупность мультимодальных ресурсов [10; 26]. Мультимодальные ресурсы способствуют лучшему усвоению необходимой информации, и тем самым повышают эффективность всего образовательного процесса.

Следует отметить, что в ключевыми мультимодальными ресурсами образовательного дискурса являются вербальные, визуальные, аудиальные и интерактивные ресурсы.

Вербальная модальность, представленная текстом, стоит в центре образовательного дискурса. Данный факт можно объяснить тем, что вербальная модальность служит логической последовательности представления необходимых знаний и формированию семантических связей между основными концептами [6; 105]. Текст обеспечивает прочный и доходчивый способ передачи информации, что делает его доминирующим элементом образовательного дискурса. Согласно Р. Э. Майер, вербальную модальность следует рассматривать как основную составляющую образовательного дискурса, по той причине, что она «помогают перерабатывать абстрактные концепты на уровне вербальной рабочей памяти» [9; 207]. В образовательном дискурсе вербальная модальность представлена в виде онлайн-лекций, конспектов, инструкций к заданиям, чатом между участниками образовательного дискурса, а также форумами.

Одной из не менее важных модальностей образовательного дискурса является визуальная модальность. Согласно исследованиям Г. Р. Кресса и Т. ванЛиувена, визуальные элементы «способны формировать самостоятельную систему смыслов, не сводимую к вербальной» [8; 98]. Кроме того, визуальный канал связи значительно снижает когнитивную нагрузку передаваемой информации, облегчает восприятие сложных концептов и «усиливает запоминание за счёт образного кодирования» [15; 209]. В образовательном дискурсе визуальная модальность представлена таблицами, графиками, диаграммами, анимациями и слайдами.

Аудиальная модальность необходима для передачи информации, недоступной визуальной модальности. Аудиальные ресурсы способствуют уточнению смысла за счёт интонации и акцентов, усиливают эмоциональную вовлечённость участников и, тем самым, повышают эффективность процесса передачи необходимой учебной информации. В цифровом образовательном дискурсе аудиальная модальность проявляется в виде аудио-лекций, подкастов, фоновых звуковых пояснениях, речевых инструкциях и подсказках к заданиям.

Еще одной не менее значимой модальностью образовательного дискурса является интерактивная модальность. Интерактивные ресурсы способствуют глубокой смысловой обработке данных, активному участию и вовлечению учащихся за счёт мотивационных средств. Главным преимуществом интерактивных ресурсов является то, что они обеспечивают активное обучение. В цифровом образовательном дискурсе интерактивная модальность проявляется в форме интерактивных карт, таблиц, схем и графиков, игровых элементов, тестов и квизов.

Учитывая вышесказанное, возникает необходимость поднятия вопроса мультимодального образовательного дискурса. Проблема мультимодального дискурса в науке впервые была затронута М. А. К. Халлидей, и была представлена в рамках системно-функционального подхода [5; 57]. Позже Кресс и ванЛиуван предложили рассмотрение мультимодального дискурса с точки зрения социальной семиотики, и тем самым заложили основу мультимодального дискурс анализа [8; 103].

Многообразие самого понятия мультимодального дискурса требовала разностороннего подхо-

да, что послужило главной причиной изучения мультимодального дискурса с ракурса различных дисциплин. С приобретением новых сведений о мультимодальном дискурсе, расширялись и возможности его применения. Сферами его активного участия стали обучение и образование.

Согласно П. Стейн, мультимодальное обучение способно активировать «синергетическое общение между мозгом и телом» [13; 333]. Поэтому преподавателям нужно принять во внимание вопросы концептуального и практического характера, связанные с процессом создания и передачи смысла в учебной аудитории. П. Ройспровёл анализ взаимосвязанности семиотических ресурсов и изучил, как преподаватели могут использовать учебные материалы и различные модальности для повышения способности студентов к мультимодальной коммуникации [12; 200].

Из вышесказанного можно заключить, что мультимодальность является неотъемлемой частью современного образовательного дискурса в целом и цифрового образовательного дискурса в частности. С другой стороны, одним из главных условий толкования любого дискурса является когерентность. Мультимодальное смыслообразование – это «взаимодействие и согласование между разными модальностями».

Дж. Бейтман предлагает шестиуровневый подход к изучению мультимодальной когерентности [1; 240]. Её шесть уровней помогают описать, как модусы связываются для формирования когерентных интерпретаций структур, семантики и функций мультимодальных текстов. Напротив, М. Табоада и К. Абель предлагают одноуровневый подход к мультимодальной когерентности, стремящийся моделировать явление на основе только риторических отношений, то есть реляционных пропозиций между вербальными высказываниями и визуальным содержанием [17; 69].

А. Церонисописал то, что можно назвать мультимодальными риторическими фигурами, то есть «минимальной единицей значения, состоящей из сочетания определённой формы с конкретным содержанием, которая может быть реализована в различных модусах или их комбинациях» [18; 381]. Более общая идея заключается в том, что, мультимодальные риторические фигуры также создают ключевые текстовые структуры, необходимые для когерентной интерпретации сообщения [11]. Ч. Дж. Форсевиль призывает рассматривать когерентность как контекстуально релевантные интерпретации мультимодальных текстур, направляемые множеством знаний (жанр, тема дискурса, общая логика и пр.) и приводящие к формированию дискурсивной гипотезы, требующей проверки на правдоподобие [4; 27].

Указанные выше теоретические данные в очередной раз подтверждают наличие взаимосвязи между когерентностью и мультимодальностью. С целью изучения данной связи был проведён анализ наиболее популярных образовательных платформ, таких как *Couserai* и *Udemy*. В результате, было установлено, что образовательная платформа *Coursera* характеризуется единой структурой уроков, наличием видео-лекций с субтитрами, тестовыми заданиями после каждой темы и упорядоченным интерфейсом. Когерентность достигается за счёт строгих стандартов представления модальностей. Однако, *Udemy* свойственна многообразность стилей преподавания, а также наличие видео и PDF материалов, тестов и различных заданий, направленных на проверку знаний. Мультимодальность присутствует, но стандарты ее представления несколько размыты.

Анализ показал, подтверждает, что мультимодальные ресурсы обеспечивают структурную и смысловую целостность образовательного контента, упрощают подачу данного контента и повышают эффективность усвоения. Кроме того, было установлено, что наиболее высокая степень когерентности достигается на платформах с жёсткой мультимодальной структурой (*Coursera*), в то время как платформы с вариативным оформлением (*Udemy*) демонстрируют менее устойчивые показатели когерентности.

В заключении следует отметить, что мультимодальность является одним из ключевых средств обеспечения когерентности цифрового образовательного дискурса. Когерентность цифрового образовательного дискурса достигается через семантическую интеграцию модальностей.

Список литературы

1. Bateman J. Using multimodal corpora for empirical research / J. Bateman // Jewitt C. (ed.) Routledge Handbook of Multimodal Analysis. - London: Routledge, 2014. - P. 238–252.
2. Bublitz W. Topical coherence in spoken discourse / W. Bublitz. — Studia Anglica Posnaniensia. — Vol. 22, 1989. — P. 31–51.
3. De Beaugrande R.-A., Dressler W.U. Introduction to Text Linguistics / R.-A. De Beaugrande, W. U. Dressler. — London: Longman, 1981. — 270 p.
4. Forceville C. Visual and Multimodal Communication: Applying the Relevance Principle / C. Forceville. — New York: Oxford University Press, 2020. — 240 c.
5. Halliday M. A. K. An Introduction to Functional Grammar / M. A. K. Halliday. — London: Edward Arnold, 1985. — 387 c.
6. Halliday M. A. K., Hasan R. Cohesion in English / M. A. K. Halliday, R. Hasan. — London: Longman, 1976. — 374 p.
7. Immadisetty, P., Rajesh, P., Gupta, A., Subramanya, K. N., Singh, P. K., Harsha, T., Saxena, P., Gadekar, A., Vashishtha, A., Muthusamy, J., Prakash, V., Manoranjitha, C., Shahi, S., Basu, T., Prabhakar, T. V. Multimodality in Online Education: A Comparative Study // arXiv preprint. — 2023. — Available at: <https://arxiv.org/abs/2312.05797>
8. Kress G. R., T. van Leeuwen. Reading Images: The Grammar of Visual Design / G. R. Kress, T. van Leeuwen. — 2-е изд. — London; New York: Routledge, 2006. — 291 c.
9. Mayer R. E. Multimedia Learning / R. E. Mayer. — 2nd ed. — Cambridge: Cambridge University Press, 2006. — 482 p.

10. Olivas, J. A., Moratalla-Montaroso, A., Serrano-Guerrero, J., Menéndez-Domínguez, V. M., Fernández-Pacheco, F., Guerrero-Sosa, J. D. T. A Comprehensive Review of Multimodal Analysis in Education // Applied Sciences. — 2025. — Vol. 15, No. 11. — P. 1-37
11. Rossolatos G. Understanding Ad Texts' Rhetorical Structure for Differential Figurative Advantage / G. Rossolatos. — CreateSpace / Amazon Press, 2013. — Available at: <https://www.amazon.com/rhetor-dixit-Understanding-rhetorical-differential-figurative/dp/1492259691>
12. Royce T. Multimodality in the TESOL Classroom: Exploring Visual-Verbal Synergy / T. Royce. — TESOL Quarterly. — Vol. 36, №2, Summer 2002. — P. 191–205.
13. Stein P. Rethinking resources: Multimodal pedagogies in the ESL classroom / P. Stein. — TESOL Quarterly. — Vol. 34, №2, Summer 2000. — P. 333–336.
14. Stöckl H., Pflaeging J. Multimodal coherence revisited: Notes on the move from theory to data in annotating print advertisements / H. Stöckl, J. Pflaeging. — Frontiers in Communication. — Vol. 7, 2022. — P. 1-17
15. Sweller J., Ayres P., Kalyuga S. Cognitive Load Theory / J. Sweller, P. Ayres, S. Kalyuga. — New York: Springer, 2011. — 371 p.
16. Taboada M. The space of coherence relations and their signalling in discourse. — Language, Context and Text. — Vol. 1, № 2, 2019. — P. 205-209.
17. Taboada M., Habel C. Rhetorical relations in multimodal documents / M. Taboada, C. Habel. — Discourse Studies. — Vol. 15, № 1, 2013. — P. 65–89.
18. Tseronis A. From visual rhetoric to multimodal argumentation: Exploring the rhetorical and argumentative relevance of multimodal figures on the covers of The Economist / A. Tseronis. — Visual Communication. — Vol. 20, №3, 2021. — P. 374-396.
19. Кибрик А. А. «Мультимодальная лингвистика», опубликованная в сборнике Когнитивные исследования, вып. 4, 2010, стр. 134–152.
20. Кривенко О. Ф. Технология обучения иностранных учащихся созданию инфографики как мультимодального текста: результаты экспериментального исследования // Русский язык за рубежом. — 2022. — № 5. — С. 47-54.

Alena Valeriyevna Heybatova

Doktorant, Xəzər Universiteti

ORCID: 0000-0003-1260-519X

alyona.heybatova2023@khazar.org

TƏHSİL PLATFORMALARINDA DİSKURS UYGUNLUĞUNUN TƏMİN EDİLMƏSİ ÜÇÜN MULTİMODAL RESURLAR

Xülasə

Məqalədə təhsil platformalarının diskursunda koqerentliyin təmin edilməsində multimodal resursların rolu araşdırılır. Xüsusi diqqət modalılıqların qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərinə, həmçinin iki aparıcı təhsil platformasının – Coursera və Udemy-nin strukturlaşdırma səviyyəsi və multimodal təşkilatlanma baxımından müqayisəsinə yönəldilir.

Alena Valerievna Heybatova

Doctoral Candidate, Khazar University

ORCID: 0000-0003-1260-519X

alyona.heybatova2023@khazar.org

MULTIMODAL RESOURCES AS A MEANS OF ENSURING DISCOURSE COHERENCE IN EDUCATIONAL PLATFORMS

Abstract

The article examines the role of multimodal resources in ensuring the coherence of the discourse of educational platforms. Particular attention is paid to the mechanisms of interaction between modalities, as well as to the comparison of two leading educational platforms - Coursera and Udemy - in terms of the degree of structural organization and multimodal arrangement.

Rəyçi: dos. N. Əfəndiyev

Abbasova Nəzrin Şahin

Bakı Dövlət Universiteti Uzaq şərq dilləri və ədəbiyyatı. Müəllim.

E-mail: nezrinm038@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-3745-5836>

AZƏRBAYCAN VƏ KOREYA DİLLƏRİNDƏ YÖNLÜK HALININ İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

Xülasə: Bu məqalə Azərbaycan və Koreya dillərində yönlük halının funksional-semantik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə araşdırır. Yönlük halının hər iki dildə əsas semantik funksiyası istiqamət, adresat və məqsəd münasibətləridir. Lakin bu münasibətlərin morfoloji ifadə üsulları, sintaktik rolu və semantik çaraları dillər arasında fərqlənir. Araşdırmada hər iki dilin qrammatik sistemində yönlük halının yeri, onun ifadə vasitələri, fəllərlə idarə əlaqəsi, nəzakət kateqoriyasında iştirakı və zaman-məkan münasibətlərinin qurulması geniş təhlil olunur. Nəticələr göstərir ki, Azərbaycan dili sintetik tipli şəkilçilərlə işlədiyi halda, Koreya dili analitik partikllarla yönlük münasibətlərini formalaşdırır. Bu da iki dilin tipoloji fərqlərindən qaynaqlanır.

Açar sözlər: yönlük hal, struktur, müqayisə

Əsas hissə: Dil kateqoriyaları və onların cümlədəki funksiyaları dilin strukturunu anlamaqda əsas rol oynayır. Morfoloji və sintaktik elementlər dilin mənasını dəqiqləşdirən vasitələrdir və cümlədəki münasibətlərin qurulmasında mühüm rol oynayır. Hər bir dilin qrammatik sistemi müəyyən kateqoriyalar üzərində qurulur ki, bu da ifadə imkanlarını və sintaktik elastikliyi müəyyən edir. Hallıq kateqoriyası bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki halların istifadəsi olmadan cümlədə subyekt, obyekt, istiqamət və digər münasibətləri dəqiq göstərmək mümkün deyil. Morfoloji kateqoriyalar yalnız sözləri dəyişdirmir, həm də cümlənin semantik quruluşuna təsir göstərir. Həmçinin, halların istifadəsi dilin tipoloji xüsusiyyətlərini və cümlənin məna çaralarını müəyyən edir. Azərbaycan və Koreya dilləri fərqli tipoloji strukturlara malikdir, lakin hər iki dildə hallıq kateqoriyası cümlədə əsas münasibətləri göstərmək üçün vacibdir. Bu kateqoriya subyektin və obyektin funksiyasını, hərəkətin istiqamətini və məqsədini təyin edir.

Dil öyrənənlər üçün hallıq kateqoriyasının başa düşülməsi qrammatik səviyyədə çox önəmlidir, çünki düzgün hallıq istifadə olunmadan cümlə həm mənacə, həm də sintaktik baxımdan qarışıq görünə bilər. Halların istifadəsi həm yazılı, həm də danışq dilində dəqiqlik təmin edir. Cümlədəki münasibətlərin tənzimlənməsi hallıq kateqoriyası vasitəsilə daha sistemli və anlaşılan olur. Azərbaycan dilində hallıq kateqoriyası sintetik tipli şəkilçilərlə ifadə olunur, bu isə dilin qısa və yığcam olmasına imkan verir. Koreya dilində isə analitik struktur və partikllar hallıq funksiyasını həyata keçirir ki, bu da dilin pragmatik və nəzakət aspektlərini göstərməyə kömək edir. Hallıq kateqoriyası, xüsusilə yönlük, obyekt və mülkiyyət münasibətlərinin qurulmasında mərkəzi rol oynayır.

Beləliklə, hallıq kateqoriyasının funksional-semantik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili dil tipologiyasını başa düşmək üçün vacibdir. İndi isə yönlük halına keçərək Azərbaycan və Koreya dillərində bu kateqoriyanın spesifik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. Yönlük halı hər iki dildə əsas sintaktik əlaqə vasitəsi qismində çıxış edir. Azərbaycan dilində -a/-ə şəkilçisi vasitəsilə formalaşan yönlük hal həm konkret, həm də abstrakt münasibətləri ifadə edir. Koreya dilində isə 에, 에게, 한테, 께 kimi partikllar vasitəsilə müxtəlif tip yönəlmə münasibətləri yaranır. Hər bir partiklin funksiyası fərqlidir və istifadəsi kontekstə bağlıdır.

Azərbaycan dilində yönlük hal:

Azərbaycan dili aqlütinativ-sintetik dil tipinə aid olduğundan hal kateqoriyası şəkilçilər vasitəsilə formalaşır. Yönlük halını bildirən şəkilçi -a/-ə (saitlə bitən sözdən sonra -ya/-yə) şəklindədir. Bu şəkilçi müxtəlif semantik münasibətləri ifadə edir:

- 1) İstiqamət: Məktəbə getmək, Bakıya yollanmaq.
- 2) Adresat: Atama zəng etdim, müəllimə müraciət etdim.
- 3) Məqsəd: Dərsə hazırlaşmağa başlamaq.
- 4) Məcəzi mənalər: Yayğa çıxmaq, iş keçmək.

Yönlük halının Azərbaycan dilində istifadə sahəsi genişdir. Bir çox fəllər yönlük hal tələb edir (bənzəmək, zəng etmək, müraciət etmək, qoşulmaq və s.). Bu, yönlük halının sintaktik funksiyasının sabitliyini göstərir.

Koreya dilində yönlük hal:

Koreya dili aqlütinativ-analitik dil tipinə aid olduğu üçün hallıq münasibətləri şəkilçilərlə deyil, postpozisiya partiklları ilə ifadə olunur. Koreya dilində yönlük halını ifadə edən əsas vasitələr bunlardır:

- I. 에 (e) — istiqamət, zaman, mövqe bildirir.
- II. 에게 / 한테 (ege / hante) — canlıya (şəxsə) yönəlmə.
- III. 께 (qe) — hörmətli formada canlıya (şəxsə) yönəlmə.
- IV. 으로/로 — istiqamət və vasitə bildirən funksional yönlük.

1) 에 (e) — istiqamət, zaman, mövqe bildirir

İstifadəsi:

- Yönlük və yer göstərmək üçün istifadə olunur.
- Zaman ifadələri üçün də işlədilir.

Nümunələr:

- 집에 가요. (Jibe gayo.) — Evə gedirəm. (istiqamət)

- 3시에 도착해요. (3sie dochakhaeyo.) — Saat 3-də çatır. (zaman)
 - 책상에 책이 있어요. (Chaeksange chaegi isseoyo.) — Masanın üstündə kitab var. (mövqe)
- 2) 에게 / 한테 (ege / hante) — canlıya (şəxsə) yönəlmə**

İstifadəsi:

- Hədəf şəxs üçün istifadə olunur, danışq dilində “에게” daha rəsmi, “한테” isə daha gündəlik, dostca üslubda işlənir.

Nümunələr:

- 친구에게 편지를 보냈어요. (Chinguege pyeonjireul bonaesseoyo.) — Dostuma məktub göndərdim.
- 동생한테 선물을 줬어요. (Dongsaenghante seonmureul jwosseoyo.) — Qardaşıma/bacıma hədiyyə verdim.

3) 께 (kke) — hörmətli formada canlıya (şəxsə) yönəlmə

İstifadəsi:

- Yüksək səviyyədə nəzakət və hörmət göstərmək üçün istifadə olunur.
- Əsasən rəsmi və ya yaşca böyük şəxslərə müraciətdə istifadə edilir.

Nümunələr:

- 선생님께 질문을 드렸어요. (Seonsaengnimkke jilmungeul deureosseoyo.) — Müəllimə sual verdim.
- 부모님께 편지를 썼어요. (Bumonimkke pyeonjireul sseosseoyo.) — Valideynlərimə məktub yazdım.

4) 으로 / 로 (ro / ro) — istiqamət və vasitə bildirən funksional yönəlmiş

İstifadəsi:

- Fiziki istiqamət və hərəkət üçün istifadə olunur.
- Alət, vasitə və ya metod göstərmək üçün də işlədilir.
- Nəticədə isim samitlə bitirsə 으로, saitlə bitirsə 로 istifadə olunur.

Nümunələr:

- 학교로 가요. (Hakgyoro gayo.) — Məktəbə gedirəm. (istiqamət)
- 버스로 회사에 가요. (Beoseuro hoesae gayo.) — Avtobusla işə gedirəm. (vasitə)
- 연필로 글씨를 써요. (Yeonpillo geulsireul sseoyo.) — Qələmlə yazı yazıram. (vasitə/metod)

Hər iki dildə yönəlmiş halının əsas funksiyası istiqamət, yön bildirməkdir. Lakin Koreya dilində yönəlmiş hal zaman münasibətlərinin də əsas göstəricisidir. Azərbaycan dilində zaman münasibəti yönəlmiş hal vasitəsilə verilmədiyi halda, Koreya dilində zaman zərfləri demək olar ki, həmişə ऐ şəkilçisi ilə işlənir. Bu da Koreya dilində yönəlmiş halının funksional genişliyini artırır.

Feillərlə idarə əlaqəsi.

Azərbaycan dilində feillər hal tələb edir və yönəlmiş hal bir çox feillərlə sabit idarə münasibəti qurur: kömək etmək kimə?, zəng etmək kimə?, yazmaq kimə? Koreya dilində isə feil hal idarə etmir, ancaq şəkilçi seçimini tələb edir.

Məsələn: 전화하다 — 전화하다 + 에게.

Bu fərq dilin sintaktik modelinin tipoloji xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Nəzakət və sosial münasibətlərdə yönəlmiş halının rolu

Koreya dilində yönəlmiş hal yalnız qrammatik münasibət bildirmir, həm də sosial hierarxiyanı göstərir. 께 partikl yüksək hörmət bildirir və sosial statuslu şəxslərə yönəlmə üçün işlədilir. Azərbaycan dilində yönəlmiş halın nəzakətlə bağlı xüsusi forması yoxdur.

Azərbaycan və Koreya dillərində yönəlmiş halının müqayisəsi

Aşağıdakı əsas fərqlər müəyyən edilə bilər:

- Azərbaycan dili sintetikdir, Koreya dili analitikdir.
- Azərbaycan dilində eyni şəkilçi həm canlıya yönəlmə, həm istiqaməti bildirir; Koreyada isə hər bir funksionu fərqli şəkilçi ifadə edir.
- Koreya dilində yönəlmiş hal zaman münasibətlərini də ifadə edir.
- Yönəlmiş hal Koreya dilində nəzakət sisteminin tərkib hissəsidir.
- Azərbaycan dilində yönəlmiş hal feillərlə sabit idarə münasibəti yaradır; Koreya dilində isə şəkilçi sabitdir.

NƏTİCƏ: Tədqiqat nəticəsində müəyyən olundu ki, hər iki dildə yönəlmiş halın semantik oxşarlığı olsa da, morfoloji və sintaktik baxımdan ciddi fərqlər mövcuddur. Azərbaycan dili sintetik şəkilçi sistemi ilə işləyir və yönəlmiş halı həm konkret, həm də abstrakt münasibətlər də geniş istifadə edir. Koreya dilində yönəlmiş hal analitik partikllarla verilir və zaman, məkan, sosial münasibətlər kimi çox şaxəli funksionalara malikdir. Bu fərqlər hər iki dilin tipoloji xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Dil Qrammatikası. Bakı: Şərq-Qərb.
2. Vəliyev, M. Azərbaycan dilində hallıq kateqoriyası.
3. Sohn, Ho-min. Korean Grammar.
4. Yeon, Jaehoon & Brown, Lucien. Korean: A Comprehensive Grammar.
5. Kim, Mi-Ran. Particles in Korean Syntax.
6. Zeynalov, Q. Türkdillərində halların funksional inkişafı.

Abbasova Nazrin Shahin

Baku State University Far Eastern Languages and Literature. Lecturer.

E-mail: nezrinm038@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-3745-5836>

A COMPARATIVE STUDY OF THE MEANS OF EXPRESSION OF THE DIRECTIONAL CASE IN THE AZERBAIJANI AND KOREAN LANGUAGES

Summary

This article comparatively examines the functional-semantic features of the dative case in Azerbaijani and Korean. The primary semantic function of the dative case in both languages is to express direction, addressee, and purpose relations. However, the morphological expression methods, syntactic roles, and semantic nuances of these relations differ between the languages. The study provides a detailed analysis of the position of the dative case in the grammatical systems of both languages, its means of expression, control with verbs, participation in the politeness category, and the establishment of temporal-spatial relations. The results show that Azerbaijani uses synthetic affixes, whereas Korean forms dative relations with analytic particles. This stems from typological differences between the two languages.

Key words: dative case, structure, comparison

Аббасова Назрин Шахин

Бакинский государственный университет, кафедра Дальневосточных языков и литературы.

Преподаватель.

E-mail: nezrinm038@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-3745-5836>

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ ПАДЕЖА НАПРАВЛЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И КОРЕЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Резюме

Эта статья сравнительно исследует функционально-семантические особенности дательного падежа в азербайджанском и корейском языках. Основная семантическая функция дательного падежа в обоих языках — выражение направления, адресата и цели. Однако способы морфологического выражения этих отношений, их синтаксическая роль и семантические оттенки различаются между языками. В исследовании подробно анализируется место дательного падежа в грамматической системе обоих языков, средства его выражения, управление глаголами, участие в категории вежливости и построение временно-пространственных отношений. Результаты показывают, что в азербайджанском языке используются синтетические аффиксы, тогда как в корейском языке дательные отношения формируются с помощью аналитических частиц. Это обусловлено типологическими различиями двух языков.

Ключевые слова: Дательный падеж, структура, сравнение

Rəyçi: dos. N. Əfəndiyeva

Səlimi Saleh qızı Əliyeva

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

s.aliyeva-321@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-1670-5477>

İNGİLİS DİLİNDƏ MÜRACİƏT FORMALARININ DİGƏR DİLLƏRDƏKİ MÜRACİƏT FORMALARINDAN FƏRQİ

Əsasə hissə: İngilis dilində müraciət formaları (forms of address) bir sıra baxımdan digər dillərin müraciət formalarından fərqlənir. Əsas fərqlər aşağıdakılardır:

1. Rəsmi və qeyri-rəsmi “sən/siz” fərqi yoxdur

İngilis dilində **“you”** həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi şəkildə istifadə olunur.

Bir çox dildə isə fərq var:

1. Azərbaycan dili: **sən / siz**
2. Türk dili: **sen / siz**
3. Alman dili: **du / Sie**
4. Fransız dili: **tu / vous**

Bu, ingilis dilini digər dillərdən ayıran əsas xüsusiyyətlərdən biridir.

2. Rəsmi müraciət daha çox titul və soyadla edilir

İngilis dilində hörmət göstərmək üçün şəxsin adı deyil, titulu istifadə olunur:

1. **Mr. Smith**
2. **Ms. Brown**
3. **Dr. Johnson**
4. **Professor Lee**

Bəzi dillərdə isə “siz” forması kifayətdir, titul adətən tələb olunmur.

3. İctimai və iş mühitində müraciətlər daha sadədir

İngilis dilində müraciətlər adətən çox rəsmi olmur:

1. İş mühitində bir çox hallarda **first name** ilə müraciət edilir.
2. Müəllimə, professorlara belə çox vaxt adla müraciət edilir: *“Hello, John.”*

Məsələn, Azərbaycan və türk dillərində müəllimə adı ilə müraciət demək olar ki, qəbul olunmur:

1. “Aygün müəllimə”
2. “Ahmet hocam”

4. Təvazökarlıq formaları daha azdır

İngilis dilində xüsusi hörmət bildirən müraciətlər azdır:

1. “bəy”, “xanım” mənasında **sir / madam** var, lakin gündəlik həyatda çox istifadə olunmur.
2. Azərbaycan, türk, ərəb və bir çox digər dillərdə müraciət zamanı daha zəngin hörmət ifadələri var:
3. Azərbaycan dili: **bəy, xanım, müəllim, usta**
4. Türk dili: **bey, hanım, abi, abla, usta**
5. Ərəb dili: **ustaz, sayyid, sayyida**

5. Ünsiyyətdə sadəlik və bərabərlik mədəniyyəti

İngilis dilində müraciət formaları mədəniyyətin ümumi sadəlik və bərabərlik prinsiplərinə uyğunlaşır.

Bu səbəblə insanlar çox vaxt bir-birinə adla və ya “you” ilə müraciət edir.

Bəzi dillərdə müraciət formaları daha iyerarxikdir (məsələn, yapon, koreya).

İngilis dili müraciət sisteminin əsas fərqləri:

1. **“you”** həm “sən”, həm “siz” rolundadır.
2. Hörmət titullar vasitəsilə göstərilir.
3. Adla müraciət çox geniş yayılıb.
4. Hörmət ifadələri çox deyil və gündəlik nitqdə

İngilis dilində müraciət formalarının digər dillərin müraciət formalarından fərqləri **dil quruluşu, ünsiyyət mədəniyyəti və sosial münasibətlərin ifadə olunma tərz**i ilə bağlıdır.

Çox dillərdə — məsələn, Azərbaycan, türk, rus, fransız və alman dillərində — *rəsmi və qeyri-rəsmi* müraciəti fərqləndirən sözlər var:

1. Azərbaycan dili: **sən / siz**
2. Fransız dili: **tu / vous**
3. Rus dili: **ты / вы**
4. Alman dili: **du / Sie**

İngilis dilində isə həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi müraciət üçün yalnız bir forma var: “you”.

Bu, ingilis dilini müraciət baxımından daha “neytral” edir, lakin ehtiyac olduqda rəsmi ton adətən söz seçimi və cümlə quruluşu ilə verilir.

Hörmət ifadəsi üçün qrammatik forma deyil, titul və ünvanlardan istifadə olunur

İngilis dilində hörmət göstərmək üçün “siz” formasına keçmək mümkün olmadığından, **titullardan** geniş istifadə olunur:

1. **Mr.** (kişilər üçün)

2. **Mrs.** (evli qadınlar üçün)
3. **Ms.** (neytral qadın müraciəti)
4. **Miss** (subay qadınlar üçün)
5. **Dr.** (alimlər, həkimlər üçün)
6. **Professor / Sir / Madam** (rəsmi hallarda)

Məsələn:

1. *Mr. Smith, could you help me?*
2. *Dr. Johnson will attend the meeting.*

Bir çox başqa dillərdə isə titul bu qədər vacib rol oynamır, çünki hörmət artıq “siz” formasında ifadə olunur. İngilislər hətta iş mühitində belə çox tez-tez adla müraciət edirlər:

1. *Hello, John!*
2. *Thank you, Anna.*

Azərbaycan, türk və alman dillərində adla müraciət daha çox qeyri-rəsmi sayılır; rəsmi şəraitdə titullar üstünlük təşkil edir.

Şərq və türk dillərində yaxınlıq bildirən müraciətlər genişdir:

1. Azərbaycan dilində: **bacı, qardaş, dayı, əmi, müəllim, xanım, bəylər**
2. Ərəb və fars dillərində: **ustad, hâce, seyyid** kimi çoxsaylı ifadələr

İngilis dilində bu tip münasibət bildirən müraciətlər azdır və əsasən rol/qohumluq aydın olduğu hallarda işlənir:

1. *mom, dad, uncle, aunt* (yalnız qohum üçün)
2. *sir, ma'am* (rəsmi)

Ümumi hörmət və yaxınlıq bildirən sözlər demək olar ki, yoxdur.

Rəsmi tonda fərqlər söz seçimində əks olunur

Rəsmi-qeyri-rəsmi “**you**” eyni qaldığı üçün rəsmi tonda fərq aşağıdakılarla yaradılır:

1. daha uzun cümlələr
2. daha rəsmi sözlər (e.g. “request”, “assistance”, “regarding”)
3. passiv cümlələrdən istifadə

Məsələn:

Qeyri-rəsmi:

1. *Can you send me the file?*

Rəsmi:

1. *Could you please provide the requested file at your earliest convenience?*

Digər dillərdə isə cümlə çox dəyişməsə də, “siz”ə keçid kifayət edir.

Azərbaycan, türk və bir çox Asiya dillərində ailədə böyüklərə xüsusi müraciət formaları var:

1. **siz**

1. **xanım, bəy**

1. xüsusi hörmətlə səslənmə intonasiyası

İngilis dilində isə “you” olduğundan, böyüyə və kiçiyə müraciət eyni görünür. Hörmət sadəcə ton və nitq mədəniyyəti ilə verilir.

Çoxsaylı kollektiv müraciət formalarının olmaması

Azərbaycan dilində: *uşaqlar, cavanlar, müəllimlər, bəylər, xanımlar*

İngilis dilində isə universal və sadə formalar üstünlük təşkil edir:

1. *everyone*
2. *ladies and gentlemen*
3. *folks* (qeyri-rəsmi)
4. Bu səbəbdən ingilis dili müraciət sisteminə görə daha minimalistikdir.
5. Nəticə:
6. İngilis dilinin müraciət sistemi:
7. sadə və minimalistik
8. qrammatik olaraq rəsmi-qeyri-rəsmi fərqi olmayan
9. titul əsaslı
10. mədəni olaraq daha **bərabərlikçi**

Digər dillər isə (o cümlədən Azərbaycan dili) müraciət formalarında:

1. qrammatik rəsmi/qeyri-rəsmi fərqlərə (sən/siz)
2. sosial status və yaşa
3. geniş ailə/ictimai rol müraciətlərinə
4. daha çox önəm verirlər.
5. İngilis dilində müraciət formaları digər dillərdən fərqli olaraq sadə və minimalistikdir. Əsas fərqlər bunlardır:
6. “Sən / siz” ayrımı yoxdur – həm rəsmi, həm qeyri-rəsmi müraciət üçün eyni “you” forması istifadə olunur.

7. Hörmət ifadəsi titul və ünvanlarla göstərilir – Mr., Mrs., Dr., Sir, Madam kimi.
8. Adla müraciət rahatdır – hətta iş mühitində belə adla müraciət geniş yayılıb.
9. Ailə və yaxınlıq ifadələri azdır – sosial status və münasibət müraciətdə sözlərlə deyil, ton və üslubla göstərilir.
10. Rəsmi ton söz seçimi və cümlə quruluşu ilə yaradılır, qrammatik forma dəyişmir.

İngilis dilində müraciət formaları digər dillərlə müqayisədə xüsusilə sadə, neytral və minimalistik xarakter daşıyır. Buradakı əsas fərqlər həm qrammatik, həm də mədəni aspektlərdən görünür:

Rəsmi və qeyri-rəsmi forma ayrımının olmaması

İngilis dilində həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi müraciət üçün yalnız “you” forması istifadə olunur. Bu, müraciəti daha bərabərlikçi və sadə edir. Digər dillərdə (məsələn, Azərbaycan, rus, fransız, alman) rəsmi və qeyri-rəsmi forması aydın şəkildə fərqlənir və sosial münasibətləri dərhal göstərir.

Hörmətin qrammatika əvəzinə titul və ünvanlarla ifadə olunması

İngilislər hörməti əsasən titullar vasitəsilə göstərir: Mr., Mrs., Ms., Dr., Sir, Madam. Digər dillərdə isə hörmət forması çox vaxt qrammatik dəyişikliklə – “siz” və ya müvafiq sonluqlar vasitəsilə göstərilir.

Adla müraciətin geniş yayılması

İngilis dilində hətta rəsmi iş mühitində də insanlara adla müraciət etmək adi haldır. Digər dillərdə, xüsusən rəsmi şəraitdə, bu, bəzən qeyri-rəsmi və hətta kobud görünə bilər. Bu da ingilis dilində sosial məsafənin daha az olması və ünsiyyətin daha səmimi olması ilə əlaqədardır.

Ailə və yaxınlıq ifadələrinin azlığı

Azərbaycan, türk və bir çox Şərq dillərində müraciətlərdə qohumluq və yaş fərqlərini göstərən çoxsaylı sözlər var (bacı, qardaş, dayı, müəllim və s.). İngilis dilində isə bu tip ifadələr çox azdır və hörmət əsasən ton, üslub və titul vasitəsilə göstərilir.

Rəsmi ton söz seçimi və cümlə quruluşu ilə yaradılır

İngilis dilində müraciətin rəsmi və ya qeyri-rəsmi olması qrammatik formadan yox, söz seçimi, cümlə uzunluğu və strukturundan asılıdır. Məsələn, “Could you please provide the requested information?” rəsmi, “Can you send me the info?” isə qeyri-rəsmi üslubu göstərir.

Sosial status və yaş müraciətdə az rol oynayır

İngilis dilində müraciət sistemində yaş və sosial mövqe çox az rol oynayır. Bu isə dilin daha bərabərlikçi və neytral xarakter daşımasına səbəb olur. Digər dillərdə yaş, status və rəsmi/qeyri-rəsmi münasibətlər müraciət formalarında açıq şəkildə öz əksini tapır.

NƏTİCƏ: Qısaca desək, ingilis dilində müraciət sistemi daha neytral, bərabərlikçi və sadədir, digər dillərdə isə müraciət formaları yaş, sosial status və rəsmi/qeyri-rəsmi fərqləri güclü şəkildə əks etdirir.

İngilis dilində müraciət formaları digər dillərlə müqayisədə sadə, neytral və minimalistikdir. Burada hörmət və rəsmlik qrammatik formadan çox titul, söz seçimi və tonla ifadə olunur, adla müraciət geniş yayılıb, sosial status və yaş müraciətdə az rol oynayır. Digər dillərdə isə müraciət formaları yaş, sosial mövqe və rəsmi/qeyri-rəsmi fərqləri güclü şəkildə əks etdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge University Press.
2. Crystal, D. (2003). *English as a Global Language*. Cambridge University Press.
3. Yule, G. (2017). *The Study of Language* (7th Edition). Cambridge University Press.
4. Holmes, J. (2013). *An Introduction to Sociolinguistics* (4th Edition). Routledge.
5. Spencer-Oatey, H., & Franklin, P. (2009). *Intercultural Interaction: A Multidisciplinary Approach to Intercultural Communication*. Palgrave Macmillan.
6. Leech, G. (2014). *The Pragmatics of Politeness*. Oxford University Press.
7. Q. Kazımov – *Nitq mədəniyyəti və üslubiyyət*
8. M. Hüseynzadə – *Azərbaycan dilinin üslubiyyəti*
9. A. Dəmirçizadə – *Azərbaycan dili tarixi və quruluşu üzrə müqayisəli tədqiqlər*
10. A. Axundov – *Dilçilik məsələləri*

Salmi Saleh gizi Aliyeva

Azerbaijan University of Architecture and Construction PhD in Philology

s.aliyeva-321@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-1670-5477>

Differences between english application forms and application forms in other languages

Summary:

English forms of address are simple and minimalist compared to many other languages. Key differences:

1. No formal/informal “you” distinction – the same “you” is used in both formal and informal contexts.
2. Respect is shown through titles – Mr., Mrs., Dr., Sir, Madam, etc.
3. Using first names is common – even in professional settings.
4. Few family or closeness terms – social status and relationships are shown through tone and style, not grammar.

5. Formality is expressed through word choice and sentence structure, not different pronouns. In short, English addressing is neutral, egalitarian, and simple, whereas many other languages strongly reflect age, social status, and formality.

Салми Салех гызы Алиева

Азербайджанский университет архитектуры и строительства Кандидат филологических наук

s.aliyeva-321@mail.ru. <https://orcid.org/0009-0007-1670-5477>

Различия между английскими формами обращений и формами обращений на других языках **Резюме:**

Формы обращения в английском языке простые и минималистичные по сравнению со многими другими языками. Основные отличия:

1. Нет различия между формальным и неформальным “вы” – используется одно “you” в любых ситуациях.
2. Уважение выражается через титулы – Mr., Mrs., Dr., Sir, Madam и т.д.
3. Использование имени распространено – даже в профессиональной среде.
4. Мало слов, выражающих семейные или близкие отношения – статус и отношения показываются через тон и стиль речи, а не грамматику.
5. Формальность выражается выбором слов и структурой предложений, а не местоимениями.

В целом, английские формы обращения нейтральны, равноправны и просты, тогда как в других языках возраст, социальный статус и формальность играют большую роль.

Rəyçi: f.ü.f.d L.A.Cumayeva

Mirqədirova Şəbnəm Mirağa qızı

BDU, Şərqşünaslıq fakültəsi, Yapon dili müəllimi

Shebnemmirqadirova@gmail.com

https://orcid.org/0009-0004-2967-4671

YAPON DİLİNDƏ である FORMASINDA NƏTİCƏ TƏRZİNİN
MÜQAYISƏLİ TƏDQIQI

Xülasə: Məqalədə Azərbaycan dili və Uzaq Şərqin maraqlı dillərindən sayılan yapon dilinin geniş mövzularından olan feilin tərz kateqoriyasından (Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə) söhbət açılmışdır. Burada yapon dilində olan feilin növləri haqqında məlumat verilmiş, ancaq əsasən feilin “te aru” ifadə şəkli geniş formada işıqlandırılmışdır. Azərbaycan dili ilə müqayisədə yapon dilində feilin növləri nisbətən azlıq təkil edir. Ancaq bu heç də yapon dili qrammatikasının kasadlığına dəlalət etmir. Sadəcə hər bir dildə olduğu kimi, yapon dilinin də özünün spesifik dil qaydaları mövcuddur. Yəni bir qayda müxtəlif dillərdə müxtəlif cür özünü büruzə verir. Məqalədə geniş və aydın formada feilin icbar növün düzəlmə qaydaları, onların işlənmə yerləri göstərilmişdir. Həmçinin Azərbaycan dili ilə aydın formada verilən müqayisəli izah məqalənin daha anlaşılıqlı olmasına zəmin yaradır. Hər iki dilin oxşar cəhətləri olduğu kimi, fərqli cəhətləri də mövcuddur. Çətin dil olmasına baxmayaraq, Yaponiyanın özünəməxsus müsbət keyfiyyətlərinin üstünlük təşkil etməsi bu ölkənin dilini də yaxından öyrənilməsinə böyük həvəs yaradır.

Aaçar sözlər: müqayisə, nəticə, yapon dili, fel, forma Uzaq Şərq

Əsas hissə: Feil — ümumqrammatik mənasına görə iş, hal və hərəkəti bildirib, zaman, şəxs və kəmiyyətə təsriflənən əsas nitq hissəsidir. Feillər müxtəlif forma və zamanlarda işlədilərək “nə etmək?”, “nə etdi?”, “nə etmişdir?” “nə edir?”, “nə edəcək?”, “nə edər?” və s. suallarına cavab olur şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir təsdiq və inkar, təsirli və təsirsiz olur.

- 1 Şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir. Məsələn: *Mən yazıram.* və s.
- 2 Təsdiq və inkarda olur. Məsələn: *yazmaq - yazmamaq, gəlmək-gəlməmək* və s.
- 3 Zaman bildirir (keçmiş, indiki, gələcək). Məsələn: *yazdı, yazır, yazacaq* və s.
- 4 Təsirli və təsirsiz olur. Məsələn: *yazmaq (nəyi?), baxmaq (nəyə?)* və s.

Fellər də isimlər kimi dilimizdə çoxluq təşkil edir.

Felin leksik mənacə növləri

Feillərin leksik mənacə aşağıdakı növləri var:

- 1 İş bildirən fellər: *yonmaq, doğramaq, qazmaq, kəsmək, biçmək, tikmək* və s.
 - 2 Hərəkət bildirən fellər: *qaçmaq, getmək, gəlmək, oynamaq, qalxmaq, enmək* və s.
 - 3 Nitq bildirən fellər: *danışmaq, demək, çıxış etmək, pıçıldamaq, qulaq asmaq* və s.
 - 4 Təfəkkür bildirən fellər: *xatırlamaq, düşünmək, yada salmaq, fikrə getmək, duymaq, hiss etmək* və s.
 - 5 Hal-vəziyyət bildirən fellər: *ağlamaq, gülmək, sevinmək, ağarmaq, qızarmaq, utanmaq* və s.
- Bütün feillərdə hərəkətvardır, lakin onların bəzilərində iş və hərəkət, digərində isə təfəkkür, hal-vəziyyət və s. daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Yapon diliçiliyində feil (douşi) cümlənin əsasını qrammatikanın nüvəsini və ifadənin nüvəsini təşkil edərək, çoxsaylı müxtəlif fomalara malikdir. Həmin formalar sonluğun dəyişməsi, suffikslərin, köməkçi feillərin müxtəlif qrammatik konstruksiyaların birləşməsi və kombinasiyası ilə düzəldilir. Yapon dilində feil əsas nitq hissələrindən biri kimi fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik cəhətdən zəngin əlamətlərə malikdir. Yəni feil həcm cəhətdən yapon dilində morfologiyanın yarısından çoxunu təşkil edir. Bu isə onun zəngin leksik və qrammatik əlamətləri hesabına yaranır.

Dilçilikdə tərz kateqoriyası əsas formalardan biri hesab olunur. Bu forma müxtəlif dillərdə fərqli formada özünü büruzə verir. Bəzilərində qabarıq, bəzilərində isə çox zəif və ya ümumiyyətlə “tərz kateqoriyası” anlayışına rast gəlmirik.

Tərz kateqoriyası nədir?

Bu kateqoriyada işin, hərəkətin bitib-bitməməsi, bacarıb-bacarılmaması, sürətli və ya təcridi icrası, hala çevrilməsi kimi cəhətlər özünü göstərir. Bu kateqoriyanı bir çox dillərdə müxtəlif formada görmək olar. Məsələn, Azərbaycan diliçiliyində də bu kateqoriya ayrıca bölünə kimi öyrədilmir. Lakin bu o anlama gəlmir ki, bu kateqoriya dilimizdə yoxdur. Təbii ki, vardır. Bu kateqoriya ana dilimizdə müəyyən söz və ifadələrlə özünü büruzə verir. Məsələn, feilin davamlı şəklini ifadə etmək üçün, -maqda, məkə şəkilçisindən istifadə olunur.

Məsələn, Yazmaqda davam edirəm.

Bu feil davamlı feildir. Feilin davamlı şəkli hərəkətin hələ bitmədiyini, əvvəlcədən başlanmış iş və ya hərəkətin danışılan zamanda hələ də davam etdiyini izah edir. Bu, feilin davamlı şəklidir. Məsələn, yazmaqda-yam, oxu-maqda-sınız və s. Bir başqa nümunəyə baxaq, yazıb qurtadı, oxuyub bitirdi... Burada hərəkətin nə vaxtsa başlandığını və artıq sona çatdığı ifadə olunur. Bu siyahını biz artırıb bilərik. Bəs yapon dilində tərz kateqoriyası özünü necə büruzə verir?

Yapon dili zəngin qrammatik struktura malik olan bir dildir. Yapon dilinin qrammatik strukturunda feillərin formalarının geniş funksiyası var. Bu məqaləmizdə feilin tərz kateqoriyalarından biri sayılan である formasından söhbət açacağıq. Ümumiyyətlə, yapon dilində feil kateqoriyası bir sıra tərz mənalı ilə səciyyələnir.

Bunlardan biri də $\sim$ である formasıdır ki, hərəkətin nəticəsinin saxlandığını ifadə edir. $\sim$ である forma- sı gündəlik yapon dilində geniş istifadə olunur. Bu forma danışanın hadisəyə münasibətini əks etdirə bilər. Yapon dilində $\sim$ である forması hərəkətin nəticəsinin bir vəziyyət kimi bilərəkdən yaradılıb saxlandığını ifadə edir.

Yəni bir iş bilərəkdən görüldü və nəticəsi hələ də mövcuddur. Bu forma əsasən nəticə halını göstərir və keçmişdə edilən bir hərəkətin izini ifadə edir.

Bildiyimiz kimi, yaponların gündəlik həyatında vəziyyətin təsviri çox önəmlidir.

$\sim$ である forması sayəsində danışan keçmişdə edilmiş və hal-hazırda nəticəsi olan hərəkətləri obyektiv və bilgi vermək məqsədilə ifadə edə bilər.

Bu forma tez-tez hazırlıq, planlama, gündəlik vəziyyətin izahı kontekstlərində istifadə olunur. Bu forma təsirli fellərdən yaranır, hərəkətin başa çatmasından sonra yaranan hal-vəziyyəti bildirir.

Quruluş:

誰かが何か目的があってその行為を行い、その行為の結果が残っていることを表す文型。

動詞 (V) て形 + ある

(Feilin forması + ある)

「である」 forması daha çox **nəticə bildirən** fellərlə işlənir:

- 置く(oku) – qoymaq → 置いてある
- 貼る(haru) – yapışdırmaq → 貼ってある
- 書く(kaku) – yazmaq → 書いてある
- 閉める(shimeru) – bağlamaq → 閉めてある
- 準備する(junbi suru)
- – hazırlamaq → 準備してある

自動詞ではなく他動詞 + て形 + ある (təsirli feil + て形 + ある)

例えば、「窓を閉めてある」

Mado wo shimete aru

Pəncərə bağlıdır

→ 誰かが窓を閉めて、その状態がそのまま続いていること。

Pəncərə bağlanıb (və bağlı vəziyyətdədir) → Kimsə onu qəsdən bağlayıb və bu hal hələ də davam edir

Divara afişa yapışdırılıb (və hələ də yapışıqlıdır):

□ ポスターが壁に貼ってある。

(Posutaa ga kabe ni hatte aru)

→ Afişa divara yapışdırılıb və indi də oradadır.

目的・意図があることを強調 (məqsəd, niyyət əsas olaraq vurğulanır)

「ドアが開けてある」 = 「(目的があって) ドアを開けて、そのままにされている」

Qapı açıq (və açıq vəziyyətdədir).

→ Kimsə onu qəsdən açıb və bu hal hələ də davam edir.

テーブルの上にお菓子が置いてある。

→ 誰かが意図的に置いて、そのままの状態になっています。

Stolun üstünə şiriniyyatlar qoyulub.

→ Kimsə niyyətli və məqsədli şəkildə qoymuş, həmin vəziyyət göz önündədir.

Aşağıdakı çevrilmələrə nəzər salaq.

- 明日の弁当はもう (作る)。

→ 明日の弁当はもう作ってある。

Ashita no obentou wa mou tsukutteiru.

Sabahın yeməyi artıq hazırlanıb.

- 電気 (つける)。

→ 電気がつけてある。

Dennki ga tsukete aru.

İşıq yandırılıb.

- ドア (閉める)。(風が強いから)

→ 風が強いから、ドアが閉めてある。

Kaze ga tsuyoui kara, doa ga shimete aru.

Külək güclü olduğu üçün, qapı bağlanıb. (kimsə tərəfindən örtülüb)

- 宿題 (やる)。

→ 宿題はもうやってある。

Shukudai wa mou yatte aru.

Ev tapşırığı artıq yerinə yetirilib.

「ている」 ilə 「である」 nun fərqi nədən ibarətdir?

Bu iki ifadə forması arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, nəticə növünün (「である」) işləndiyi halda hərəkətin icraçısı mütləq nəzərdə tutulur, halbuki, cümlədə onun adı çəkilmir. Azərbaycan dilində də məchul növ yalnız təsirli feillərdən düzəlir: bişmək -bişirmək -bişirilmək.

Nəticə:Yapon dilində nəticə tərzində yalnız aktiv və şüurlu hərəkət bildirən , əksərən obyektlə birbaşa təsirlə bağlı olan təsirli feillər işləyə bilər.

「ている」 forması adətən passiv müşahidəçi mövqeyindən çıxış edir. Yəni danışan sadəcə olan vəziyyəti təsvir edir.

「てある」 isə artıq bir məqsədin nəticəsini ifadə edir. Bu forma daha çox hazırlıq, planlaşdırma, nizam-intizam ilə bağlı situasiyalarda işləyir.

	Vてあります	Vています
動詞の種類	を変化させる他動詞	が変化する自動詞
現在の状態の	○	○
意図的な働きかけ	○	×

窓が開けてあります。
窓が開いています。

場所を表す「に」と一緒に使うときは、「が」を使います。

机の上に、資料が置いてある。

に、ポスターが貼ってある。

カレンダーに、予定が書いてある。「がった」を表すときには「を」が多用されます。

すでに話をつけてありますから、心配しないでください。

たくさん漢字の練習をしてあるから、今日のテストは問題ないと思う。

「ドアが開いています」と「ドアが開けてあります」の違いについて聞かれることが多いです。次のような例をげて説明するとよいでしょう。

A：ドアが開いていますね。閉めましょうか。

B：暑いので、開けてあるんです。ありがとうございます。

Mirgadirova Shabnam Miragha gizi

BSU. Faculty of Oriental Studies. Japanese language teacher

Shebnemmirgadirova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-2967-4671>

A comparative study of the form of the てある in the Japanese language

SUMMARY

The article discusses the verb mood category (compared to the Azerbaijani language), which is one of the broad topics of the Azerbaijani language and the Japanese language, which is considered one of the interesting languages of the Far East. Here, information is provided about the types of verbs in the Japanese language, but mainly the verb form “te aru” is widely highlighted. Compared to the Azerbaijani language, the types of verbs in the Japanese language are relatively few. However, this does not at all indicate the deficiency of Japanese grammar. It is simply that, like every language, the Japanese language also has its own specific language rules. That is, one rule manifests itself differently in different languages. The article shows the rules for the formation of the imperative form of the verb in a broad and clear form, and the places where they are used. Also, the comparative explanation given in a clear form with the Azerbaijani language creates a basis for making the article more understandable. Both languages have similar aspects, as well as different aspects. Despite being a difficult language, the dominance of Japan's unique positive qualities creates a great desire to study the language of this country closely.

Keywords: comparison, result, Japanese language, verb, form Far East

Миргадирова Шабнам Мирага кызы

БГУ. Факультет востоковедения. Преподаватель японского языка

Shebnemmirgadirova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-2967-4671>

Сравнительное изучение формы てある в японском языке

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается категория наклонения глагола (в сравнении с азербайджанским языком), которая является одной из обширных тем азербайджанского языка и японского языка, считающегося одним из интересных языков Дальнего Востока. Здесь дается информация о типах глаголов в японском языке, но в основном широко освещается глагольная форма «te aru». По сравнению с азербайджанским языком, типы глаголов в японском языке относительно немногочисленны. Однако это вовсе не свидетельствует о недостатках японской грамматики. Просто, как и в каждом языке, в японском языке есть свои специфические языковые правила. То есть одно правило проявляется по-разному в разных языках. В статье в широкой и ясной форме показаны правила образования повелительной формы глагола, а также места их использования. Кроме того, сравнительное объяснение, данное в ясной форме с азербайджанским языком, создает основу для более понятного изложения статьи. Оба языка имеют как схожие аспекты, так и различные аспекты. Несмотря на сложность японского языка, преобладание его уникальных положительных качеств порождает огромное желание внимательно изучать язык этой страны.

Ключевые слова: сравнение, результат, японский язык, глагол, форма Дальний Восток

Tariyel Azərtürk

“Azərbaycan Türk azlıqlarının tədqiqi üzrə ABŞ-Azərbaycan Assosiasiyası”

Əmək pensiyaçısı, Pedaqoji elmləri üzrə master, Biokimya doktoru

tariyelaliyev421@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0003-6112-0452>HARMONİK TÜRK DİLİNİN SAİT ARDICILLIĞI VƏ DNT KOMPLEMENTARLIĞI
(Mixi və etrusk yazıları əsasında)

Xülasə: İlk dəfə Azərbaycan türk dilinin analizi onun altı minillik mixi yazılı tarixi formatında və etrusk türk dili əsasında aparılır. Aşkar edilib ki, ərəbin və farsın sayılan kəlmələr o dillərdən qabaq da Türk dilinin həm mixi yazılı kökündə, həm uzaq İtaliyada mövcud olmuş etrusk yazılarında geniş tətbiq edilən doğma məhsullardır. Türk dilinin üçfəzalı quruluşundakı sait sisteminin samitlərlə simmetrik əlaqələri – DNT-də nukleotidlərin üçfəzalı mühitdə ikili hidrogen əlaqələrinin yaratdıqları simmetriya ilə müqayisə ediləcək qədər mükəmməldir. Sonuncu, qalın sait-qalın saitle, incənin incə ilə körpücük yaratdığı qrammatik vahidlərdə özünü tam bürüzə verir. Və bu simmetriya affinitiv saitle – qalının qalınla, incənin incə ilə körpücük yaratdıqları kəlmələrdə də nəzərə çarpır. Bizim təbirimizcə bu, “Mütləq Harmoniyadır”. Lakin affinitiv olmayan sait ardıcılığına malik kəlmələr türk dilinin söz fondunun “halal” inciləri sayılır. Onlar “yad”. “ögey” qrammatik vahidlər kimi qələmə verilir. Məqalədə həmçinin, ancaq türk dilinə məxsus təbii sinkretizm hadisəsinə də dilin kökü səviyyəsində toxunulur.

Açar sözlər: Harmonizm, aqlütinativlik, DNT komplementarlığı, nukleotid ardıcılığı, sait ardıcılığı, Mütləq (Absolyut) harmoniya, sinkretizm,

Əsas hissə: Türk dilində saitle – simmetriyası qoşa spirallı DNT quruluşundakı azot əsaslarının (nukleotidlərin – adenin-timin, qüanin-sitozin) simmetriyası şəklində düzülmüş kimidir. Molekulyar biologiya və Molekulyar genetikada, buna, komplementarlıq da deyilir. Bu strukturun üstündə təkcə Bəşər (İnsan) deyil, bütün canlılar durub [1, s. 2].

Allahın yaratdığı ilk Türk dili də piktoqramlardan başlayan ~10 minillik yazılı tarixin keşməkeşli dövrlərini bu komplementarlıq (qarşılıqlı tamamlama) sayəsində addayıb, yaşayıb, bu günümüzdə gəlib çatmışdır [3, s. 3-10].

“Ömür sürmə anız (küleş), ilə, iri başşak ara [sən]...”

(ö-ü) ... (ü-ə) ... (a-i) ... (ü-ə) (i-ə). (i-i). (a-a). (a-a) (ə)... **Enli İsmə** [4, s. 104]

Bu misradakı sait harmoniyasının (DNT-dəki nukleotidlər) Azərbaycan türkcəsində min illər boyu doğurduğu əks-səda eşidilirmi? Bəşəriyyətin ilk vətəni olan Babilə Dəclə və Fərat çaylarının qovuşduğu yerdə təbiətin sintezindən başlayan bu dil təbii olaraq, Türkünstanda, Altayda, Göytürkdə, Xakasda, Tuvada, qüzey sahillərini Şimal Buzlu okeanına söykəmiş Saxada və hətta Etruskların vətəni Etruriyada (Florensiya, İtaliya) müəyyən dəyişikliklərə uğrasa da “sait komplementarlığı” sayəsində öz “Mühafizəkar konservativliyini” (N.Y.Marr) qoruyub saxlaya bildi. Hətta tamamilə Azərbaycan ləhcəsinə bənzər özünün etrusk türk ləhcəsində Apennində pəydə oldu.

“İreğale, ari al, kudce malısu deye, ged” –

(Yırğala (əzizlə, əllə, əfgələ), təmiz al (soyundur), halal malın deyə, get. Etrusk güzgüsündəki erotik mətndən, 2500 il [4, s. 228-229].

Üç min il bundan öncə Apenninə – İtaliyaya gətirilmiş dilimizdəki sait komplementarlığının dildə dominantlığı aydınca görünür. Feillərin Türk dilli mənşəli olduğunu heç kim danmır. Ancaq Türk dilinə min ildir yanaşılan tələblə biz hansı cürətlə incə, qalın saitle – simmetriyasında olmuş etruskun “iireğale” (iyerğale-yırğala) feilini özümüzünkü saya bilirik? Amma eskizdəki şəkillə sözlərin vəhdəti, bir-birini qəti tamamlaması, hər iki amilin konteksti Etruskun şirin dialektindəki kəlmənin bizim olduğuna azacıq şübhə yeri qoymur.

“Harmonizm və ya sinharmonizm” qanununa tabe olan Türk sözlərinin üçfəzalı fiziki strukturu DNT-dəki bu cür komplementarlıqda tamamilə və şəksiz haqq qazandır. Belə ki, DNT-nin daim yüksələn qoşa “nərdivanında” (spiralında) adenin həmişə timinlə, qüanin əsas isə yalnız sitozinlə və əksinə, körpü vasitəsilə tamamlanır. Aşağıdakı fiqurlara baxın.

Bu cür molekulyar kimyəvi şablon (nümunə), “Mütləq harmoniya”-ya (termin mənəmdir) [7, s. 87] cavab verən türk sözlərində tam müşahidə olunur:

“Türk Dilinin DNT”-si adlandırdığım 2-ci fiqura baxaq. Orada ortadakı qırmızı yazdığım A-A; A-O; O-A; A-U; U-A və s. arxa saitle, bir-birini tələb edərək nukleotidlər kimi sözdə və dildə komplementar bağlıq qururlar. Gendəki DNT-də azot əsasları əgər bir-biri ilə Hidrogen (H) körpüçükləri vasitəsilə bağlıdırlarsa, dilin “DNT-sində” körpüçüklər yaradan amillər dilin samitləridir. Əgər DNT-dəki azotlu əsaslar bir-birinə hidrogen körpüləri (radikallar) ilə bağlıdırsa, onda “dil DNT-si”ndə saitle: A, O, U, I, E, Ə, İ, Ö, Ü (9 səs – 180 kombinasiya) bir-

birini tamamlayır və dilin samitlərindən c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y¹, z (21 səs) “istifadə edib”, onların yaratdıqları radikal körpücüklerle bir-biri ilə birləşirlər.

ANA sözünə baxaq: A-N-A. Hər iki A-nı – “adenin-timin” əsasları” kimi qəbul etsək, “n” sanki hidrogen radikal körpücüyü rolunu oynayacaq. Bütün sözlərdə belə ön saitlər E, Ə, İ, Ö, Ü, də eynilə arxa saitlər kimi öz aralarında nukleotidlər təkli çıxış edib, yalnız özlərinin qarşılığını yaradırlar. Siz 2-ci fiqurda qalın saitlərin yerinə sadəcə ön və ya incə saitləri təsəvvür edin. Məs. **Ə-Ş-İ** - sözü. *“Ə-Ş-İ qan a azca, muunma (kədərəndirmə) alləmi, Həmmədan kuku”*. **Bida Həmmədani, 3200 il** [4, s. 128, 160, 163, 164].

“Ə” və “İ” incə saitlərin (nukleotidlərin) hidrogen körpücüyü burada “ş” cingiltili samitidir. Ə-Ə və digər incə saitlərin komplementarlığı (Ə-İ, Ü-Ö, E-E və s.) həm də “Mütləq harmoniyadır”. Özgəninki sayılan Nalə və ALLƏM (aləm) A-Ə körpücüyü və ümumiyyətlə qalın və incə saitlərin öz aralarında yaratdıqları komplementarlıq “Mütləq harmoniya” deyil. Və bəla da burasındadır ki, bu cür düzülüşdən yaranmış sözlərimizi biz özgəninki sayırıq.

“Absolyut Harmoniyaya” tabe olmayan kəlmələrin alınma, gəlmə, iqtibas olduğunu söyləməyə heç bir əsasımız və haqqımız yoxdur. Kökdə də (mixi yazıda) türk dilinin minlərlə kəlməsi “Mütləq harmoniya” komplementarlığında qurulmayıb. Çoxlarının da mübarizəsi məhz belələri ilədir.

Apostrof da türk dilinin mixi yazılı dövrünün öz məhsuludur. O, ərəbdən gəlməyib dilimizə.

Üzurlər, bu termin üçün. “zəifliyimiz” burasındadır ki, “Mütləq (Vokal) harmoniyaya” tabe olmayan (ANA, ATA kəlmələri, məsələn, mütləq harmoniyadır) bütün kəlmələrimizi, məs., əba, əsa, nalə və digər bu növdəkiləri dilçi akademiklərimiz də, hətta həkim və şeir yazan bağbanlarımız da Türk dilinə kənardan gəlmə kəlmələr dəstinə aid edib, onlara yad (əsir) kimi baxırlar. Məs.: ALƏM. Bunu mütləq ərəbinki sayırlar. Çünki dediyim Mütləq harmoniyaya tabe deyil. Ona görə də ərəblə azacıq münasibətlər pozulan kimi, onu dilimizdən kənara atmaq istəyirlər.

Əvvəla, Bidanın şeirində gördüyünüz kimi, 3200 il bundan qabaq Həmmədan şəhərində hətta şeirə də qoşublar onu. Özü də təkrar-təkrar: *“Ə-Ş-İ, kur-kura (kor-kora) muunma (qəmləndirmə) ALLƏMÜ, Həmmədan kuku”*. **Bida Həmmədani, 3200 il** [4, s. 128, 160, 163, 164].

Hətta 6 min il bundan qabaq antik astronomumuz Enlil İsmə yerin kürə şəklində olduğunu bu kəlmələrlə izhar edirdi:

“U ki, ALƏM içrə bir kürədü yer ha”! Enlil İsmə [5, s. 299].

Və təqribən onun dövründə yaşamış Bikə Xatun “Əba” sözünü poeziyasında işlədirdi:

“A nə zırı dibale çəkir uda, kad əbbadə?!” (Ah o necə sirli nalə çəkir uda, qəddinə [biçilmiş] əbada!..). **Bikə Xatun** [4, s. 180; 5, c. 983]

1300 il ərəb əlifbası dilimizin yaddaş funksiyasına zərərli kimyəvi maddə kimi kar edib. Onu mutasiyaya uğradıb, denaturasiyaya məruz qoyub. Sözlərin ikili spiral qoşa xətləri arasındakı körpücükler sındırıldığından (DNT-dəki hidrogen körpücükleri kimi), yuxarı qalxan qoşa spiral əzilib, büzülüb, “bir taxçaya düzülüb” vəziyyətini alıb. Bunu biz yeni terminlə “Sözün denaturasiyası” adlandırırıq. [4, s. 94-95]; [7. s. 94]. Ərəbin boğaz dilinə hesablanmış əlifbasının harmonik dil olan türk dilinə tətbiqi – çox halda yoluxucu xəstəliyi pandemiya səviyyəsinə qaldıran virus funksiyasında olub.

Denaturasiya əsasən bioloji obyektlərin zülallarında baş verir, yəni maddə öz təbii keyfiyyət və funksiyasını itirir. Buna ən yaxşı misal yumurtanın bişirilən zaman bərkiməsidir. Bu zaman qabıq içindəki zülal denaturasiyaya uğrayır. O yumurtadan daha cücə almaq olmaz. Ərəb əlifbasının Azərbaycan türk dilinə vurduğu zərbə biologiyadakı denaturasiya prosesinə çox yaxındır. DNT strukturunun hər hansı zərərçiyinə virusun vurduğu zərbə timsalındadır. Kəlmələrimizdə saitlərin qırılması (yazılmaması), sözlərimizin sait körpücüklerinin sınması deməkdir. Denaturasiyası deməkdir. Aydınlıq üçün verəcəyim bir neçə misala fikir verin: Bu sözlərin natural (təbii) formaları belədir: əlbəslər (döyüşünün geyimi və silah-sursatı), əvəzlənmələrdən, əsəblərdə, sələmləşdirəndə (monopoliyaya alanda) və s. İndi onları ərəb əlifbası ilə yazsaq samitləri bir-birinə maqnit gücü ilə birləşdirən təkrarlanan nizamlayıcı “ə” saitinin (DNT-də nukleotidlər) körpücükleri qırılır. Və sait itir. Komplementarlıq pozulur. Bu, DNT-nin fəaliyyətində sapmalar deməkdir. Görün Azərbaycan dilinin sözləri elə DNT-dəki kimi müvafiq olaraq necə tanınmaz şəkli düşürlər: “İbs, vzİmlrİdn, sbİrd, zİlrdn, slmlşdrİnd”. Suda qaynadılmış yumurta sarısına çevrilirlər. Bu, xarici təsir, yəni xərcəngtörədici ərəb virusunun karından türk

¹ *Mən “y”- (iy) üstündə təsadüfən ulduz işarəsi qoymadım. Onu yarım sait kimi qəbul edirəm. Ona görə onu “yivli yarım sait” adlandıram. O mixi yazılı mətnlərində xüsusi işarə ilə iştirak etməsə də, onlardan türkcə tərcümədə adamın əlindən möhkəm tutur*. Çox sözə aydınlıq gətirir.

*Çünki “y” iki sait arasına dişli vint kimi asanlıqla və birbaşa daxil edilir və onları bir-birinə pərçimləyir, çox vaxt hətta sözlərin semantikasını aşkarlayır. Məsələn, mixi yazı ilə yazılmış mətnlərdə ay (yerin peyki) tək A işarəsi ilə, yer (səyyarə), iki Er və ya dörd Erra - səsləri ilə yazılır. Onların başlanğıcında yivli yarım sait “y” (iy) tətbiq edəndə, hər şey yerinə oturur: [y] - ay, [Y]er - yer. Və əski alimin Ay tutulmasından bəhs etdiyi üzə çıxır. [5, Первая книга, с. 344-346].

sözlərinin əsil denaturasiyasıdır. [7. s. 94]. Bu, dilin mutasiyasıdır.

Odur ki, dilçi alimlərdən də, akademiklərdən də, digər ixtisas sahiblərindən də, şeir yazanlardan da, “da”, “də” ədat və köməkçi şəkilçilərini qarşıdakı vahidlərlə heç vaxt düz yazma bilməyən, amma feysbukda şeir təqdim edənlərdən, idarə rəhbərləri və deputatlardan da bir ricam var:

Hər an dilimizə diş qıcamayın. Onun kökünü tanımırsınızsa, tarixini bilmirsinizsə, dili yox, özünü qınayın.

Türk dilinin mütləq (vokal) harmoniyası

Saitlərin harmoniyası və ya sinharmonizmi – komplementarlığı Türk dilimizin sabit, dəyişməz fiziki keyfiyyəti, kimyəvi xassəsi olub: “İki şüüiş kimə umum, elam maşu gur əktim...” **i-i ü-ü i-ə u-u a-u ə-i Enlil İsmə Dağan** [4, s. 104]. (İki qanad şüyüd kimdən umum, elam maşın gur əkdim...) Lap dərin kökdə affinitiv saitlərin komplementarlığı göz önündədir.

Və bu keyfiyyətlər bütün tarixi boyu onun təyinedici konstantıdır:

İki min beş yüz, üç minillik digər bir mixi yazılı mətndə altunu (qızılı) filizdən çıxarmaq üçün lazım olan “KİAN ZACİ” - kalium sianid (KCN) sintezindən söhbət açır əcdad. Reaksiya iri mətnə bütün mərhələləri ilə tam yazılıb orada. Reaksiyanın gedişi sonda bu cümlə ilə bitir: “Kürə təşülə kian zaci mütaksimez”. (Yer kürəsi deyilə Kalium sianid bərkiməz.) [5, s. 433].

Məhz “Sait komplementarlığı və aqlütinativliyi (söz əsasının özünə şəkilçilər birləşdirməsi) kimi xassələrə malik olan və Dəclə-Fərat çaylarından süd əmmiş dilimiz yaranan gündən fiziki sabitdir, mütaksimdir (bərkdir, polad kimdir).

DNT-də purin və pirimidin əsaslarının komplementarlığı milyon illərlə sürmüş təkamül prosesində virusdan tutmuş, mamont kimi bütün canlı orqanizmlərin bioloji xəttini və fizioloji funksiyalarını təyin etdiyi, dəyişməz saxladığı və nəsilədən nəslə ötürdüyü kimi, Türk dilindəki “Mütləq harmoniyada” arxa və ön saitlərin həm öz aralarında, həm bir-biri ilə əvəzlənməsi də bizim dilin dinamizmi ilə yanaşı, sabitlik konstantı-əmsalı da olub. Və bu da, sözlərin əsasını yad ünsürlərin karından qoruyan aqlütinativliyi ilə birgə Türk dilinin yaxşı mənada “Mühafizəkar konservativliyinin” qarantı qismində dilə sipər çəkib. Ona görə biz bu gün altı minillik Türk mətnlərinin məzmununu nisbətən asan anlama bilirik: “Nə ibrət ki, sən ki, baş ud ul, biçar duus[t] aşə bitab”. (Necə də ibrət olar əgər biçarə dost tabsız aşanda onu qızdıran baş od olasan). **Enlil İsmə Dağan - 6 min il** [4, s. 45]; [5, s. 243].

Buradakı *ibrət, ki, biçar, duus(t), bitab* kəlmələri farsın deyil, bizimdir! Az qala Bəşərin özündən qoca olan 8-10 minillik piktoqram, altı minillik mixi yazılı dildəki özümüzünkülərə, dilin ilkin vətəndaşlarına (kəlmələrə) fars, ərəb damğası vurub onlara “özgə malı” kimi baxmayın. Tez-tez eşidilən ifadədir: *Dilimizi ərəb, fars kəlmələrindən təmizləməliyik!*

Sərt olsa da, deyəcəm: Özünüzdən bədgüman olmayın. Öz belinizdən gələnlərə “bicdir!” damğası vurmayın! Lüğətlərimizdəki doğma kəlmələrimizin 85%-nin qarşısında “atalarını” göstərirsiniz: ə (ərəb); f (fars).

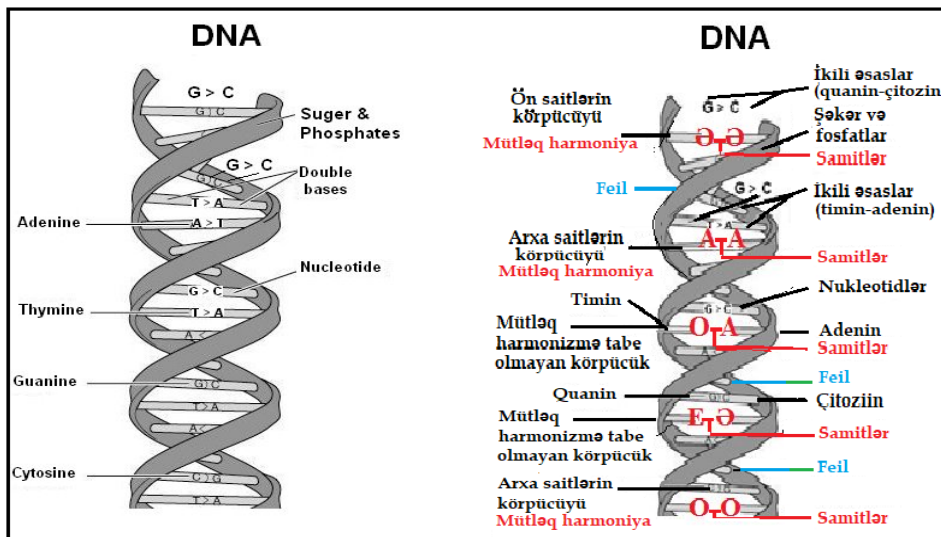
Bu, günahsız mixi yazılı dilimizə, özümüə acı və açıq xəyanətdir!

Biz Dil Fondumuzun barlı-bəhərli cüyələrinə məgər elə təkcə feillər əkməmişik?!

Sonda bir Tanrı qismətini də qeyd edim:

Azərbaycan türk dilindəki sinharmoniyaya bütün türk dialektlərində rast gəlinmir. Burası belədir.

Dil - onun yarandığı mənbədən uzaqlaşdıqca, coğrafi iqlimlər aşdıqca, Şəməşin - Günəşin qızmarı yerdən-yerə dəyişdikcə, artdıqca, azaldıqca, zamanların və yeni etnoslarla kontaktların təsir gücünə, passionarlığın karına məruz qaldıqca dənizin azman dalğası tək sahilə köpük şəklində çatır.

Figur 1. DNA komplementarlığı və türk dilinin sinharmonizmi

Babildə Dəclə və Fərat çay qovşağında (yunanca Mezopotamiya) Bəşərin ilk yarandığı məkanda meydana gələn bu DİL sözsüz ki, Türküstanda, Altayda, Göktürkdə, Xakasda, Tıvada, ətəklərini Şimal Buzlu okeanın suları yuyan Saxada dəyişikliklərə uğramalıydı. Mən bu xalqların dialektlərini daim dinamikada olan dənizin oxşar qırçın ləpələrinə bənzədirəm. Məs.:

Azərbaycan oğuz dilində

“Gün də uzun, bitirərəm.”

Uzaq Saxa dilində (Yakut tıla)

“Күн да уһун, бүтэрүллэ.”

kimi cüzi dəyişikliyə uğrayır. Amma sait komplementarlığı qorunub saxlanılır.

Altı min illik yazılı tarixi olan türk dilində **SİNKRETİZM** adlana biləcək fiziki xassəsini qeyd etməmək dildə komplementarlığı tam açmamaq demək olardı [7, s. 103]. Türk dilində söz, nitq fiziki əməli, fiziki fəaliyyəti, mexaniki hərəkəti eynən, olduğu kimi ifadə edir. Söz görülmüş və ya görülməsi işin bir növ foto surəti kimi çıxış edir.

İfadədə ətraf mühitin, aləmin sinkretik qavranılması, yəni bir-birinə uyuşmayan uyuşdurmaq, ziddiyyətləri, ayrı-ayrı qütblərə malik görüşləri birləşdirmək, bərləşdirmək, eyniləşdirmək, uyarləşdirmək qabiliyyətinin varlığı, mövcudluğu ona dünyəvi don geyindirir. Məs., “ağacı kəsmə! > “sözümü kəsmə”, “mirvarini sapa düz > “sözü şeirə düz”, “atı arabaya qoşmaq” > “şeir qoşmaq”, “meynəni dibindən kökləmək” > “sazı, udu, tarı kökləmək”, “kükü qələmi sındırma” > “cümləni sındırma”, “meyvələri əzmə” > “özünü əzmə”, “tikəni ud” > “qəmi ud”, “ipi bərk çəkmə” > “siqaret çəkmə”, “at su içmir” > “mənim gözümdən su içmir”, “ac adam daşı da yeyər” və ya 5-6 minillik dilimizdəki: “Az pür ma ul” (az maye ol-az axar ol), [4, s. 255], yaxud, “Um ma Ete ellim - rahimim (mərhəmətim), qəmə, İç [onu], tuba (xoşbəxt) at tarı ki...” Şəmsi Ədəd Abi, 4 min il [4, s. 267] və buradakı “az maye tək axar ul”, “iç qəmi”, “at tarı ki” ifadələri də fiziki güc tələb edən kəlmələrlə (feillərlə) ifadəsi dilin fiziki-kimyəvi xassəsidir. DNT-nin fəaliyyəti zamanı nukleotidlərin sinkretizm işləməsi kimi sinxron saitli dilin də sinkretizmidir.

Nəticə. Məqalədə türk dilinə məxsus bir neçə keyfiyyətdən söhbət açılır:

DNT-də nukleotid komplementarlığı ilə müqayisə edilə biləcək dilin ahəngdarlığını təmin edən Sait komplementarlığı;

Mütləq harmonizm və ya Vokal Harmonizm;

Saitlərin harmonizmi də ayrıca cəlb edilir və mixi yazılı nümunələr əsasında təhlil edilir.

Konservativizm əsasən aqlütinivliyin dayaqları üstündə qurulub.

Yapışqanlıq sözün şəkilçilərinin sözün kökünə birləşib, əsası hər hansı dəyişiklikdən qoruyan olması və onu mənadan mənaya salması xasiyyəti türk dilinin yaxşı mənada “mühavizəkar konservativliyinin” də əsas təyinedici elementi kimi çıxış etməsi.

Sinkretizm – türk dilinin təbiətidir və onun bilavasitə təbiətdən doğduğunu göstərən ən ilkin keyfiyyətlərindən biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Watson JD, Crick FH (April 1953). "Molecular structure of nucleic acids; a structure for deoxyribose nucleic acid". *Nature*. 171 (4356): 737-738. Bibcode:1953 Natur. 171, 737W.
2. Crick F, Watson JD. "The Complementary Structure of Deoxyribonucleic Acid". *Proceedings of the Royal Society of London*: 223, Series A (1152), 1954, p. 80-96.
3. Azərtürk T. Mixi yazıların mənşəyi, Kimindir onlar? "Tariyel Veli Ali" İnc. Seattle: 2002, 115 s., azərbaycanca, ingiliscə, rusca.
4. Kitab: Tariyel V.N. Ədəd, Seattle: "Tariyel Veli Ali" İnc., 1997, 472 s., azərbaycanca.
5. Азертюрк Т. Генезис тюрка и тюркского языка. На основе клинописи. Бишкек: Уулу Тоолор, 2017; Санкт-Петербург: СуперИздательство - Нью Йорк: Liberty, 2018; Баку: AFpoligrAF, 2019, везде в 2-х томах, 1294 стр., на русском языке.
6. Azerturk T. Genesis of the Sumerian and Etruscan Turks and Their language. Based on cuneiform and Etruscan Scripts.. Bloomington, USA: iUniverse, 2024, 902 pp, in English.
7. Azərtürk T. Mixi yazılı Azəri Türk dilinin qrammatikası. Seattle: "Tariyel Veli Ali" İnc., Baku: Nurlan, 2004, 246 s.

Tariyel Azerturk

"US-Azerbaijan Association for the Study of Azerbaijani Turkic Minorities"

Retired, Master of Pedagogical Sciences, Doctor of Biochemistry

tariyelaliyev421@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0003-6112-0452>

VOWEL SEQUENCE AND DNA COMPLEMENTARITY OF HARMONIC TURKISHLANGUAGE

Summary

This article presents, for the first time, an analysis of the Azerbaijani Turkic language within the framework of its six-thousand-year cuneiform heritage and in connection with the Etruscan Turkic language. The study demonstrates that many words often considered Arabic or Persian borrowings were already present as native elements in Turkic, both in early cuneiform inscriptions and in the Etruscan texts of ancient Italy.

A central focus is the vowel system of the Turkic language, which reveals a triphasic structure with symmetrical relations between vowels and consonants. This system is compared to the symmetry of nucleotide pairings in DNA, where double hydrogen bonds create structural harmony within a triphasic medium. The clearest evidence appears in grammatical units where back vowels connect with back vowels and front vowels with front vowels. The same pattern is observed in words where affinitive vowels consistently form “bridges.” This structural balance is defined here as “Absolute Harmony.”

By contrast, words with non-affinitive vowel sequences are not regarded as the genuine “pearls” of the Turkic lexicon but rather as foreign or secondary grammatical units. Finally, the article highlights natural syncretism – an inherent feature unique to Turkic – observable at the root level of the language.

Key Words: Synharmonism, agglutinativity, complementarity of DNA, nucleotide sequence, vowel sequence, absolute harmony, syncretism

Таризель Азертюрк

«Ассоциация США-Азербайджан по изучению тюркских меньшинств Азербайджана»

Пенсионер, магистр педагогических наук, доктор биохимии

tariyelaliyev421@gmail.com; <https://orcid.org/0009-0003-6112-0452>

ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТЬ ГЛАСНЫХ И ДНК-КОМПЛЕМЕНТАРНОСТЬ ГАРМОНИЧЕСКОГО ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Впервые азербайджанский тюркский язык анализируется в формате его шеститысячелетнего клинописного наследия и на основе этрусского тюркского языка. Выявлено, что многие родные элементы тюркского языка, представляемые как арабские и персидские заимствования, на самом деле существовали ранее – как в его вавилонских клинописных корнях, так и в этрусских надписях, когда-то бытовавших в далёкой Италии. Система гласных в трёхфазной структуре тюркского языка и её симметричные связи с согласными столь же совершенны, как и симметрия, создаваемая двойными водородными связями нуклеотидов в трёхфазной среде ДНК. Это совершенство наиболее ярко проявляется в грамматических единицах, где задние гласные соединяются с задними, а передние – с передними. Та же симметрия наблюдается и в словах, где аффинитивные гласные образуют «мосты»: задний с задним, передний с передним. По нашему определению, это – «Абсолютная Гармония». Однако слова с неаффинитивной последовательностью гласных не считаются «чистыми жемчужинами» тюркского словаря; они воспринимаются как «чужие», «приёмные» грамматические единицы, что вызывают недоумения автора данной работы. В статье также рассматривается феномен естественного синкретизма, свойственный исключительно тюркскому языку, на уровне его корневой основы.

Ключевые слова: Гармонизм, агглютинативность, ДНК комплементарность, нуклеотидная последовательность, последовательность гласных, абсолютный гармонизм, синкретизм.

RƏYÇİ: Tahir Cəfərli

Sevinc Ağadin kızı Bagirova

Azerbaijan State University of Economics, Doctor in Philosophy in Philology

E-mail: bagirova.sevinc@bk.ru, Orcid: 0009-0000-5482-4783**NEOLOGISMS IN THE MODERN ENGLISH LANGUAGE**

Annotation: Neologisms are the main problem of modern scientific research. A lot of new objects and processes are continually created in technology. We can find new ideas and variations in social life, science. Neologisms can be defined as newly coined lexical units that acquire new sense. Peter Newmark proposed to review twelve types of neologisms and discuss the translation of particular instances by the way of the appropriate contextual factors. Every time neologisms appeared in our life. The 16th century was the period of the great course in literature called “Renaissance”. A lot of writers used new words in their poems and stories in order to “enrich” the English language. But some of neologisms are short-lived. They appeared and disappeared. The subject matter of the qualification paper is lexical-semantic features of neologisms in modern English. The object of the research work is the types of neologisms: the old words with new senses, derived words, abbreviations, collocations, new coinages. The main aim of this work is to describe neologisms by their structure, to give examples of neologisms of old and new senses, to compare their meanings, to describe neologisms from the point of view of phonetic factors and semantics.

Key words: neology, terminology, term-neologism, thematic group, development

Basic course. R.D. Jafarov: “Borrowed words of Western European origin used in the Azerbaijani language. The actuality of this theme is that neologisms are very important in our life, especially now, because we have a development of science and technology, the new courses in the field of literature, art and music” [1, p. 116].

And there are a lot of new words created in different fields. All these mean that the actuality of this theme is very important. Sometimes people even don't know the meaning of some abbreviations because they are new. Indeed, sometimes with the abbreviations such as AIDS, the unabbreviated form may be so specialized that it is unknown to most people - a point not missed by the compilers of quiz games, who regularly catch people out with a well-known abbreviations and another types of neologisms. The result achieved and their novelty. Lexical-semantic features of neologisms in modern English, which more distinguished as the whole unit being in the mutual connection, have been studied. As the result of the investigation of patterns the new data of structural and semantic properties of the analyzed neologisms which determine the criteria of including frame groups into the microsystem have been revealed. Description of neologisms was conducted taking into account the active interaction of a person with objective reality, while word perception is connected with subjective assessment and has reflection on the language of the certain society.

Vlahov S., Florin S. “The Untranslatable in Translation The theoretical meaning”. This theme is not so spread, but a lot of language scientists describe neologisms in their books. It is a very interesting theme to study. New notions come into being, requiring new words to name them. Sometimes a new is introduced for a thing or notion that continues to exist, and the older name ceases to be used. The number of words in a language is therefore not constant; the increase as a rule, more than makes up for the leak-out [2, p. 166-172]. It means that the vocabulary of any language does not remain the same but changes constantly. The practical value. The theme of this qualification paper can be used as an aid for lectures of lexicology and it also can be used as a topic for discussion for students of Language Universities. The structure of the work consists of the following parts: introduction, 2 chapters, conclusion and the list of the used literature. The introduction to this work is based on the choice of this theme, the actuality of the aim and specific problems. **A.Akhundov: “Introduction to Linguistics”.** Also considered are the theoretical meaning and the practical value of this work. The first chapter shows the division of neologisms by their structure. In the second chapter the appearance of neologisms during the English Renaissance is considered. In the third chapter the types of the neologisms were described. The forth chapter shows neologisms from the point view of semantic and phonetic factors. The fifth chapter studies sociolinguistic aspects of education based on neologisms. The sixth chapter studies neologisms as a word building [3, p. 119].

Neologisms are perhaps the non-literary and the professional translator's biggest problem. New object and processes are continually created in technology. New ideas and variations on feelings come from the media. Terms from the social sciences, slang, dialect coming into the mainstream of language, transferred words, make up the rest. A few years ago, three hundred “new” words were said to be counted in four successive numbers of the French weekly language express. It has been stated that each language acquires three thousand new words annually. In fact, neologisms cannot be quantified, since so many hover between acceptance and oblivion and many are short-lived individual creations. What is obvious is that their number is increasing steeply and as we become more language as well as self-conscious, articles, books and specialist and general dictionaries devoted to them appear more commonly. Since they usually arise first in a response to a particular need, a majority of them have a single meaning and can therefore be translated out of context, but many of them soon acquire new (and sometimes lose the old) meanings in the Target Language.

I. Levy. “The state of theoretical thought in the field of translation” Neologisms can be defined as newly coined lexical units or existing lexical units that acquire a new sense. Unless they are opaque, obscure and possibly cacophonous (compare “yum” and “yuck”), neologisms usually attract and please everyone, but purists

are so attached to Graeco-Latin conventions. (Once there was a fuss about oracy) that they jib at so-called violations of English grammar. Unlike the French, the English have no basis from which to attack new words [4, p. 123]. Most people like neologisms and so does the media and commercial interests exploit this liking. Multinationals with their ingenious advertising, make efforts to convert their brand names (Coke, Tapp-Ex, Tesa, Bic, Schweppes, etc.) into eponyms (i.e. any word derived from a proper noun including acronyms) and in appropriate cases you have to resist this attempt when you translate. Neologism is any word which is formed according to the productive structural patterns or borrowed from another language and felt by the speakers as something new. Example: tape-recorder, supermarket, V-day (Victory day). The research of cosmic space by the Soviet people gave birth to new words: Sputnik, spaceship, space rocket. For that period all these words were new.

Garayev: "Lexical borrowings of European origin in the modern Azerbaijani language" Anglo-Saxon forms, borrowings, and the use of affixes account for most of what appears within the English lexicon, but they do not tell the whole story. People do some creative, even bizarre things with vocabulary, from time to time, and a fascinating topic in lexicology is to examine just what they get up to [5, p. 223-333]. The general term for a newly-created lexeme is a coinage: but in technical usage a distinction can be drawn between nonce words and neologisms. A nonce word (from the 16th-century phrase for the nonce, meaning 'for the once') is a lexeme created for temporary use, to solve an immediate problem of communication. Someone attempting to describe the excess water on a road after a storm was head to call it a fluddle - she meant something bigger than a puddle but smaller than a flood. The new-born lexeme was forgotten (except by a passing linguist) almost as soon as it was spoken. It was obvious from the jocularly apologetic way in which the person spoke that she did not consider fluddle to be a 'proper' word at all. There was no intention to propose it for inclusion in a dictionary. As far as she was concerned, it was simply that there seemed to be no word in the language for what she wanted to say, so she made one up, for the nonce. In everyday conversation, people create nonce-words like this all the time.

Kunin A.V. "English idioms" But there is never any way of predicting the future, with language. Who knows, perhaps the English-speaking world has been waiting decades for someone to coin just this lexeme. It would only take a newspaper to seize on it, or for it to be referred to in an encyclopedia, and within days (or months) it could be on everyone's lips. Registers of new words would start referring to it, and within five years or so it would have gathered enough written citations for it to be a serious candidate for inclusion in all the major dictionaries [6, p. 42-54]. It would then have become a neologism - literally, a 'new word' in the language. A neologism stays new until people start to use it without thinking, or alternatively until it falls out of fashion, and they stop using it altogether. But there is never any way of telling which neologisms will stay and which will go. Blurb, coined in 1907 by the American humorist Gelett Burgess (1866-1951), proved to meet a need, and is an established lexeme now.

I.V. Solovieva: "Normalization of scientific and technical terminology". On the other hand his coinage of gubble, 'to indulge in meaningless conversation', never caught on. Lexical history contains thousands of such cases. In the 16th century - a great age of neologisms - we find disaccustom and disacquaint alongside disabuse and disagree. Why did the first two neologisms disappear and the last two survive? We also find effectual, effectuous, effectfull, effectuating, effective [7, p. 98-129].

Scientific innovation Why did only two of the five forms survive, and why those two, in particular? The lexicon is full of such mysteries. The focus of interest was vocabulary. There were no words in the language to talk accurately about the new concepts, techniques, and inventions which were coming from Europe, and so writers began to borrow them. Most of the words which entered the language at the time were taken from Latin, with a good number from Greek, French, Italian, Spanish, and Portuguese. Then, as the period of word-wide exploration got under way, words came into English from over 50 other languages, including several indigenous languages of North America, Africa, and Asia. Some words came into English directly; others came by way of an intermediate language. Many came indirectly from Latin or Italian via French.

Relevance of the article. Some writers, such as Thomas Elyot, went out of their way to find new words, in order (as they saw it) to 'enrich' the language. They saw their role as enabling the new learning to be brought within the reach of the English public-whether this was access to the old classical texts, or to the new fields of science, technology, and medicine. There were many translations of classical works during the 16th century, and thousand of Latin and Greek terms were introduced, as translators searched for an English equivalent and could not find one. Some, indeed, felt that English was in any case not an appropriate vehicle for the expression of the new learning. English, in this view, did not compare well with the tried and tested standards of Latin or Greek, especially in such fields as theology or medicine. It was a language fit for the street, but not for the library.

Conclusion. Neologisms. These are very common in newspaper vocabulary. The newspaper is very quick to react to any new development in the life of society, in science and technology. Hence, neologisms make their way into the language of the newspaper very easily and often even spring up on newspaper pages, e.g. lunik, a splash-down (the act of bringing a spacecraft to a water surface), a teach-in (a form of campaigning through heated political discussion), backlash or white backlash (a violent reaction of American racists to the Negroes' struggle for civil rights), frontlash (a vigorous antiracist movement), stop-go policies (contradictory, indecisive and inefficient policies). The above-listed peculiarities of brief news items are the basic vocabulary parameters of English newspaper style. The vocabulary of brief news items is for the most part devoid of emotional colouring. Some papers, however, especially those classed among "mass" or "popular" papers, tend to introduce emotionally coloured lexical units into essentially matter-of-fact news stories, e.g. "Health Minister Kenneth Robinson made

this shock announcement yesterday in the Commons." (Daily Mirror)"Technicians at the space base here are now working flat out to prepare GeAiini 6 for next Monday's blast-off." (Daily Mail)"Defence Secretary Roy Mason yesterday gave a rather frosty reception in the Commons to the latest proposal for a common defence policy for all EEC countries." Important as vocabulary is, it is not so much the words and phrases used in brief news items that distinguish them from other forms of newspaper writing. The vocabulary groups listed above are also commonly found in headlines and newspaper articles. The basic peculiarities of news items lie in their.

Reference

1. R.J. Jafarov: Borrowed words of Western European origin used in the Azerbaijani language. Baku. 2001. p. 116.
2. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. М., 1986. стр: 166-172
3. Akhundov A. Introduction to Linguistics. Baku: Maarif, p. 119
4. И. Левый. Состояние теоретической мысли в области перевода. М., 1970. стр: 123.
5. Garayev: "Lexical borrowings of European origin in the modern Azerbaijani language. Baku: Sience, p. 322-333.
6. Кунин А.В. Английские идиомы. М., 1937. с. 42-54
7. Соловьева И.В. Нормализация научно-технический терминологии. М., 1965. стр: 98-129.

Sevinc Ağadın qızı Bağirova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

E-poçt: bagirova.sevinc@bk.ru, Orcid: 0009-0000-5482-4783

Müasir İngilis dilində neologizmlərin rolu

Xülasə

Müasir dünya siyasi, sosial, elmi, texniki və digər dəyişikliklərə məruz qalır ki, bu da ingilis dilində yeni sözlərin yaranmasına və köhnə sözlərin yenidən nəzərdən keçirilməsinə səbəb olur. Statistikaya görə, hər il inkişaf etmiş ölkələrdə minlərlə neologizm yaranır. R.Börçfild qeyd edib ki, hər il ingilis dilində 800-ə yaxın neologizm yaranır. Neologizmlərin iki növü var: yeni sözlər və "köhnə" sözlərdə yaranmış yeni mənalar. Onlar tərcümədə çətinlik yaradır, çünki adi ingiliscə-rusca lüğətlərdə belə sözlərə rast gəlmək olmur. Lüğətin geridə qalması problemi ilə yanaşı, neologizmlərin lüğətlərdə qeydiyyatını ləngidən amil onların dildə keçici, müvəqqəti mövcudluğudur. İ.R.Qalperin iddia edir ki, neologizmlər və digər məcazi söz və ifadələr, eləcə də slenqizmlər çox tez yaranır, bununla əlaqədar olaraq ingilis leksikoqrafları onları "təsadüfi", yəni təsadüfən istifadə edirlər

Açar sözlər: neologiya, terminologiya, termo-neologiya, tematik qrup, inkişaf

Севиндж Агадын кызы Багирова

Азербайджанский государственный экономический университет, доктор философии по филологии

E-mail: bagirova.sevinc@bk.ru, Orcid: 0009-0000-5482-4783

Роль неологизмов в современном английском языке

Резюме

Современный мир подвергается политическим, социальным, научно-техническим и иным изменениям, что приводит к образованию но-вых слов в английском языке и переосмыслению старых. По статистике, каждый год в развитых государствах появляются тысячи неологизмов. Р. Берчфилд отметил, что ежегодно в английском языке возникает около 800 неологизмов. Неологизмы бывают двух видов: новые слова и новые значения, которые появились у «старых» слов. Они вызывают трудности при переводе, так как такие слова не найти в обычных англо-русских словарях. Помимо проблемы отставания словаря, фактором, тормозящим регистрацию неологизмов в словарях, является их скоротечное, временное существование в языке. И.Р. Гальперин утверждает, что неологизмы и другие образные слова и фразы, так же как и сленгизмы, возникают очень быстро, в связи с чем английские лексикографы называют их «окказиональными», т.е. употребленными случайно при переводе переводчик должен раскрыть значение неологизма на основе контекста и анализа его структуры.

Ключевые слова: неология, терминология, терминологический неологизм, тематическая группа, развитие.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Касимова Мая Мехтиевна

Бакинский славянский университет. преподаватель

qasimova.m@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0007-3791-4438>

КОНЦЕПЦИЯ НОВОГО АЗЕРБАЙДЖАНЦА КАК ТИПА ГЕРОЯ В ПОВЕСТИ Н.РАСУЛЗАДЕ «ВСАДНИК В НОЧИ»

ВВЕДЕНИЕ: В 60-70-х годах XX века в русской и азербайджанской литературе, включившей в свой состав русскоязычную азербайджанскую прозу, возникло некое явление - «городская проза», носящая, наряду с военной и деревенской, первоначально условный характер. Термин «городская проза» возник в связи с публикацией и широким признанием повестей Ю.Трифорова. Произведения, объединенные под рубрикой «городская проза», затрагивающие тему мещанства, стали объединяться в направлении только к 1970-1980-м годам XX века. В эти годы, наряду с повестями Ю.Трифорова, обогатившими целый цикл знаменитых «московских» повестей, появились повести и других русских и азербайджанских писателей, таких как М. Чудака, В.Токаревой, И.Штемлера, А.Битова, братьев Стругацких, В.Маканина, Д.Гранина, Анара, М. и Ибрагимбековых, Ю.Самедоглы, Н.Расулзаде.

Ключевые слова: концепция, тип характера, азербайджанская литература, национальный тип героя,

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ: Среди них творческая деятельность Ю.Трифорова, приходившаяся на послевоенные годы, сформировала особый стиль повествования в трактовке художественных особенностей городской повести. В ней историческое мышление писателя, как и его причастность к духовным конфликтам своего века глубоки и обширны. Сопоставляя особенности изображения действующих лиц, можно было условно говорить о том, что писатель пользуется по преимуществу принципом многолинейного раскрытия образа. В его рассуждениях о типе характера не последнее место занимало стремление писателя найти жанрово-стилевые признаки, свойственные «повести вообще», вне зависимости от бесчисленных исторических внутрижанровых вариаций.

Рассуждая об особенностях современной жизни, едва ли не в первую очередь, мы имеем в виду стремительность темпа развития литературы и культуры, лавино-подобное накопление знаний нацией, в которых, опираясь на реальные истории из жизни героя-современника писатели на фоне реалий русской и азербайджанской действительности вносят некие «дополняющие» глубины в художественное постижение человека в его отношениях с определенной эпохой. Вполне естественно, что первое, на что обычно обращает свой взор художник, стремясь запечатлеть новое в жизни героя-интеллекта - это самое броское, очевидное, то, что наиболее резко отличает современного человека от его предшественников. То есть речь идет об образном восприятии изменений, происходящих в пространственно-временных параметрах русской и азербайджанской действительности, опираясь на особенности менталитета и национальный колорит, тесно связанный с сознанием героя-современника при восприятии им условий проживания в городе. С этой точки следует похвалить Н.Расулзаде, сумевшего одним из первых среди русскоязычных азербайджанских писателей в повести «Всадник в ночи» выявить и обозначить зарождающееся новое явление, связанное с концепцией «нового азербайджанца» как типа героя конца 60-х - начала 70-х годов XX века. Речь идет о создании им типа нового азербайджанца, а в повести «Убийцы» - за умение увидеть и глубоко раскрыть явление скинхедства. Восприятие мира современным героем Н.Расулзаде изображается весьма различно. Речь идет о новых принципах поэтики писателя, тесно связанной с осмыслением жизни и духовного опыта народа героем-современником, что хорошо сумели показать в конце 60-х - начале 70-х годов XX века писатели-деревенщики. На примере создания народного типа героя они отразили в своих повестях, романах и рассказах новые ритмы времени, несмотря на реальные сложности эволюции современного общества: рост коммуникации, развитие средств массовой информации, стандартизацию некоторых форм жизни, явление урбанизации и миграции, как и унификации не только быта, но и сознания деревенского жителя.

Именно через его образ наблюдается проявление стиливой природы творчества национального типа мышления писателей, художественный опыт которых своеобразно отобразится в канве сюжета исторического, деревенского и городского романа, повести, рассказа. Рассматривая при этом основные тенденции развития русской и русскоязычной азербайджанской прозы о современности невозможно обойти вниманием тему интеллигенции, которая занимает важное место в художественных произведениях русскоязычных и русских писателей, в частности, в творчестве Анара «Шестой этаж пятиэтажного дома», Ю.Трифорова «Обмен», В. Шук-шина «До третьих-петухов», Н.Расулзаде «Всадник в ночи».

Сложившаяся в итоге художественного творчества и теоретических размышлений «национальная» специфика художественного произведения в значительной мере стала определяться особенностями национального типа характера. Писатель не может не воплотить впечатления окружающего мира без опоры на черты национального типа характера, олицетворяющего собой проблему самоопределения личности. Национальное состояние мира сказывается на тематике и проблематике его произведения, в котором сам писатель, зачастую отождествляя свою судьбу с судьбами героев-современников, является носителем черт национального типа характера, что накладывает отпечаток как на подход к

изображаемому материалу, так и на оценку описанного.

«Формирование национального характера, безусловно, тесно связано с неравномерностями исторического развития наций» (1, 143-144), а также и в связи с тем, что «господствующий» в литературном процессе 50-х-60-х годов XX века героический тип народного характера, не столь сильно стал привлекать внимание современных писателей. В конце 50-х – начале 60-х годов XX века рассказ М.Шолохова «Судьба человека» явился одним из самых весомых слов в постановке национального типа характера, произнесенных социалистическим реализмом, в связи с важнейшими событиями эпохи, вызвавшими закономерности исторического развития общества. Среди ряда современных русских и русскоязычных азербайджанских писателей Н.Расулзаде, продолжая в своем творчестве лучшие традиции классической русской литературы, творил в переломную эпоху, когда активизировались не только исторические, но и общекультурные процессы. Рассказывая о жизни и судьбе простого, негероического и близкого каждому читателю героя-интеллигента ему удалось отразить в своем творчестве проблемы, характерные для поворотного момента в развитии общества, тесно связанные с эволюцией самого писателя-художника и человека.

Его потребность в показе нового типа героя была обоснована художественными поисками писателя, в настоящее время народного писателя Азербайджана, в начале его творческого пути. Повесть «Всадник в ночи» принесла много шума; была запрещена и только спустя определенное время получила официальное признание читателей и критиков. Книгу, изданную в 1983 году в Баку, а затем в Москве читали везде, в школе, в институте, на предприятиях и даже в тюрьме, передавая из рук в руки. Современник ряда писателей, в том числе В.Шукшина и Ю.Казакова Н.Расулзаде, отдающий предпочтение творчеству Чехова и Гоголя в своей повести «Всадник в ночи» создал образ «делового» мужчины Зохраба, едва перешагнувшего порог тридцатилетия. Он беспредельно энергичен, удачлив, красив. Раскрывая историю жизни своего героя, писатель беспристрастен к его мыслям и поступкам. В детстве это – обещания яркой артистической карьеры, все равно - музыканта ли, в зрелые годы - как мыслят успешные родители «сверхблагополучное» существо - как казалось родителям, или художника, скульптора, как потом юному честолюбцу; вание человека, занимающегося «бизнесом». Весьма коротко, сообщая о начале пути героя, автор все свое внимание сосредотачивает на зрелых годах героя. А затем расскажет о том, как поменялись интересы героя, чему он стал отдавать предпочтение, иначе говоря, какова теперь в зрелости жизнь Зохраба.

Центр повествования в повести «Всадник в ночи» перенесен писателем на внутреннюю жизнь героя, данную сквозь призму событий будничного существования. Но хочется прежде поговорить не об отрезке его жизненного пути - самые удачные находки писателя, наблюдаемые в сюжете повести «Всадник в ночи», а о том, какими эмоциональными красками показан писателем новый мир людей, находящихся в окружении героя, которых приходится, к сожалению, признать – немало в азербайджанской действительности. Зохраб в среде тех, кто добывает деньги любыми способами. Его темные махинации примитивны до ужаса. Лишенные намека на нравственное чувство натуры, круговая порука тех, кто «повязан» общим делом - добывания больших и несправедливых доходов - все это описано скупой и емкой. И именно оттого, что эти картины тоталитарного режима, воссоздавшие атмосферу того времени, рождают при чтении яркую эмоциональную реакцию. И мы, читая историю жизни героя, понимаем, что в описании жизни и судьбы героя Зохраба много жизненной правды. Зохраб - маленький царек подпольного мира. Маленький? Он был бы возмущен до глубины души, услышав такую оценку своей натуры и деятельности: ведь самому себе он часто видится именно королем, каким хотелось ему видеть себя в далеком детстве - сильным, властным, внушающим всем страх и почитание. Детская мечта о власти претворилась в почти беспредельное презрение к тем, кто подчиняется не столько уму и даже деловым качествам героя, сколько размеру тех денежных сумм, которыми он владеет и ворочает. Вот здесь-то и есть зерно повести, ключ к раскрытию характера азербайджанца как нового типа героя Зохраба. Довольно последовательно и порой весьма доказательно дает автор картины нравственного перерождения мальчика, мечтавшего первоначально воплотить в глине и камне безудержную горячую любовь к жизни.

«Лазейкой» к теперешнему взрослому Зохрабу стала мечта не о радости творчества, но и не о плодах, которые, порой приносит только большой, изнуряющий труд художника. Ему больше хотелось ощутить вкус плодов, чем познать радость долгого и кропотливого процесса их «взрачивания». Казалось, это не так страшно. Однако, порой именно банальная истина, увиденная спокойно и ясно, объясняет самые сложные перипетии, которые были уготованы человеку судьбой. Из маленькой страсти: иметь, не очень и не задумываясь о том, каким путем и - что иметь, - выросла натура властолюбивая, лишенная нравственных устоев, насквозь эгоистичная. Потому и не верится, что Зохраб, может так резко перемениться, как об этом говорится на последних страницах повести, что очень уж убедительно показан он в привлекательных для него джунглях «чехового» мира, где живут и правят «золотозубые» - сытые, грубые животные, уважающие лишь силу кулака, подкрепленную толстым кошельком. Вспомним страшный по силе цинизма и презрения к человеку эпизод полета в Москву, чтобы только «про-

сто... выпить чашечку кофе в «Национале».

На наш взгляд, ни прекрасные сами по себе воспоминания героя о юношеских увлечениях искусством, как и воспоминания о детских влюбленностях и первой любви Зохраба, не могут убедить нас в том, что в этом человеке осталось то животворящее начало если не любви, то - уважения к человеку, без которого немисливо существование истинно нравственной личности. А то, что в тюремной камере ему вдруг опять захотелось лепить, может быть и недолгим капризом натуры страстной и не нашедшей себя до конца на том поприще, которое им было избрано. Даже несколько неожиданное упоминание о любви к родителям выглядит не очень убедительным: «корней» ее мы не отыщем в прошлом, и уж тем более в настоящем. Не совсем достоверные психологические обоснования поступков героя в финале повести несколько отнимают художественную стройность, которая свойственна многим повестям Н.Расулзаде и, в частности повести «Всаднику в ночи» с его ретроспекциями в детство, внутренними монологами, перемежающимися рассказом от третьего лица, драматургически четко развивающими основную тему повести. Интересно рассказано и о любви Зохраба к Неле, в которой еще раз, словно в самом «неподходящем» месте, вновь подчеркивается бездуховность героя: в любви, которая для него так много значила, больше физического влечения парня к красивой женщине, чем того подъема, взлета души, которая приносит истинная любовь. И насколько больше прелести, «крылатости» в полудетском чувстве героя к «деревенской принцессе», встреченной Зохрабом на морском берегу.

Заклучение: Важную роль при создании образа Зохраба, воплотившего черты национального типа нового характера азербайджанца на материале жизни тоталитарного режима городской реалии, играет обращение писателя к национальной специфике быта и менталитета жизни нации. При этом современность предстает в его повести во всем богатстве выражения идей, черт и взглядов азербайджанской нации. Отталкиваясь от этой точки зрения, мы можем утверждать, что писателю удалось раскрыть национальный тип характера героя на материале жизни Зохраба, олицетворяющего в тот период времени новый тип азербайджанца.

ЛИТЕРАТУРА

1. Калачева С.В. Неравномерность исторического развития и национальная традиция в литературе // Литературный процесс. Сборник под редакцией Г.Н.Поспелова. М.: Изд-во Московского университета, 1981, с. 143-144
2. Расулзаде Н. Всадник в ночи. Повесть и рассказы. Баку: Гянджлик, 1983.

Gasimova Maya Mehtiyevna

qasimova.m@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0007-3791-4438>

The concept of a new Azerbaijani as a type of hero in the story N.Rasulzadeh "Rider in the night"

SUMMARY

This article is devoted to the concept of the new Azerbaijanis as a type of literary hero. This topic is revealed by the example of the analysis of the story N.Rasulzadeh "Rider in the night". First, a new type of Azerbaijani is substantiated in the prose of a Russian-speaking Azerbaijani writer. Perception of the world modern hero N.Rasulzade is depicted very differently. It is a question of the new principles of poetics of the writer closely connected with comprehension of life and spiritual experience of the people by the hero-the contemporary. It is noted that N.Rasulzade was one of the first to identify and identify this new phenomenon. The writer managed to reveal the national character type of the main character of the novel "the Horseman in the night", which personifies a new type of Azerbaijani at that time.

Key words: concept, character type, Azerbaijani literature, national hero type, morality, Russian literature.

Qasimova Maya Mehtiyevna

Bakı Slavyan University.. müəllim

qasimova.m@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0007-3791-4438>

N.Rəsulzadənin "Gecədə atlı" povestində yeni azərbaycanlı qəhrəman tipi konsepsiyası

Xülasə

Bu məqalə yeni azərbaycanlı ədəbi qəhrəman tipi konsepsiyasına həsr olunub. Bu mövzu N.Rəsulzadənin "Gecədə atlı" povestinin təhlili əsasında açıqlanır. Əvvəlcə rusdilli Azərbaycan yazığının nəsrində yeni tip azərbaycanlı qəhrəman xarakterinin qoyuluşu əsaslandırılır. N.Rəsulzadənin müasir qəhrəmanının dünyanı dərk etməsi yazıçı tərəfindən özünəməxsus təsvir olunur. Söhbət müasir qəhrəmanın xalqın həyat və mənəvi təcrübəsini dərk etməsi ilə sıx bağlı olan yazıçı poetikasının yeni prinsiplərindən gedir. Qeyd olunur ki, N.Rəsulzadənin bu yeni hadisəni ilk olaraq müəyyənləşdirə bilmişdir. Yazıçı müvafiq dövrdə yaşayan yeni azərbaycanlı tipini təcəssüm etdirən "Gecədə atlı" povestinin baş qəhrəmanını milli xarakter tipi kimi açılmasına müvəffəq olmuşdur.

Açar sözlər: konsepsiya, xarakter tipi, Azərbaycan ədəbiyyatı, milli xarakter tipi, mənəviyyat.

Rəyçi: prof. Z.Ə. Valiyeva

Svetlana Məmmədova

AMEAN.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Şifahi xalq ədəbiyyatı və ədəbi abidələr
Şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fil.f.d. dosent
<https://orcid.org/0009-0004-8181-3501>

MİRZƏ BİLAL DASTANI

Xülasə: Şirvanlı Aşıq Bilal (Bilal Mustafa oğlu Mikayılov-1872-1937) Şamaxıqəzasının Qaşəd kəndində yoxsul bir ailədə anadan olmuşdur.Şamaxı ədəbi mühiti – Beytüs-səfa və mesenant Mahmud Ağa Əhməd Ağa oğlunun musiqi-şeyr məclisi onu sənət dünyasına bağlamışdır.Müstəqil aşıqlıq edən Mirzə Bilal özü də ustad aşıq kimi onlarla şagirdyetişdirmişdir. O, sələflərinin ənənəsinə sadıq qalaraq böyük bir aşıq məktəbiyaratmışdır.

Açar sözlər: Mirzə Bilal, dastan, aşıq, saz, el aşığı

Əsas hissə:Şirvanlı Aşıq Bilal (Bilal Mustafa oğlu Mikayılov-1872-1937) Şamaxı qəzasının Qaşəd kəndində yoxsul bir ailədə anadan olmuşdur. Atası Mustafa kişi bəylərin icarəyə verdiyi torpağı becərməklə öz ailəsini güc-bəla ilə dolandırarmış. Ehtiyac və məhrumiyyət içərisində ömür-gün keçirənMustafa kişi qırx iki yaşında vəfat edir. Atadan yetim qalan səkkiz yaşlı Bilalbəylərin qapısında nökrərçilik etməli olur, onların sürüsünü otarır. Təbiətin əlvançalarıları onun gözlərinə köçüb, könlünə süzülür. Bir yandan da atasızlıq, ehtiyacvə məşəqqət Bilalın uşaq ürəyini kövrəldərək onda şeyrə, musiqiyə coşğun həvəsoyadır.Bu illərdə Bilal atasının dostu molla Veyisdən yazıb-oxumağı öyrənir. Ruhani məktəbi bitirməsinə baxmayaraq molla Veyis öz dövrününmütərəq- qi zəlcaya malik ziyalı idi. Bilalın gələcəyinə böyük inam bəsləyənmolla Veyis onu Şamaxıya aparıb Seyid Əzimin məktəbinə qoyur. Seyid Əzimməktəbi Bilalın həyatında yeni mərhələ açır. O, Şamaxı ədəbi mühitindətədrisən formalaşmağa başlayır.

Şamaxı ədəbi mühiti – Beytüs-səfa və mesenant Mahmud Ağa Əhməd Ağa oğlunun musiqi-şeyr məclisi onu sənət dünyasına bağlamışdır. Mahmud Ağaməclisində Əngəxaranlı Aşıq İbrahimlə tanışlığı onun uşaqlıq-dan qəlbiniovsunlayan aşıq sənətinə məhəbbətini coşdurmuşdur. Ustadının məsləhəti ilə o, muğamlarımızın sirləriniŞirvan bülbulü Mirzə Məhəmmədhəsəndən mükəmməlsəkildə mənimsəyib, el məclislərinə ayaq açır. Azərbaycan Aşıqlarının İqurultayının iştirakçısı olan Aşıq Bilal Rəsulzadə, Ü.Hacıbəyov, C.Qaryağdıoğlu, S.Şuşinski, Q.Pirimov, Aşıq Sənəm, Aşıq Mirzə, Aşıq Əsəd, Aşıq İslam, AşıqMəhəmməd və başqaları ilə dost olmuşdur. O, qırx ilə yaxın Şirvanda bu sənətiyaşatmış və onlarla şagird yetiştirmişdir. Şirvanlı Aşıq Mirzə Bilal 1937-ci il iyunayının 17-də həbs edilmişdir. Həmin ilin noyabr ayının 26-daxalq düşməni adialtında güllələnmişdir. Pristavın əlindən adlı şerinə görə 1917-ci ildə onu Çarhökuməti həbsxanaya salır. 1928-ci ildə Bakıda Azərbaycan aşıqlarının birinciqurultayının nümayəndəsi olmuşdur. 1937-ci ildə üzərinə qara kölgə salınan günahsızlardan biri də el aşığı Aşıq Bilal oldu. 1937-ci il noyabrın 26-dan 27-nəkeçən gecə güllələnmişdir. Azərbaycan Respublikası prokurorluğunun 28 oktyabr1993-cü il tarixli qərarı ilə Bilal Mustafa oğlu bəraət almışdır.

Müstəqil aşıqlıq edən Mirzə Bilal özü də ustad aşıq kimi onlarla şagirdyetişdirmişdir. O, sələflərinin ənənəsinə sadıq qalaraq böyük bir aşıq məktəbiyaratmışdır. Şamaxıdan Aşıq Abbas, Aşıq Şakir, Ucardan Aşıq Soltan, Salyandan Aşıq Qurbaxan, Kürdəmirdən Aşıq Ağalar və neçə-neçə başqa işıqlarMirzə Bilalın yetirməsidir. Şirvanlı Aşıq Mirzə Bilalın yüksək xidmətlərindən biri də yeni saz havaları yaradaraq aşıq musiqisini zənginləşdirməsindənibarətdir. O, eyni zamanda «Şirvan şikəstəsi», «Şirvan gəraylısı», «Qobustanşikəstəsi», «Qara qafiyə», «Döymə Kərəmi» kimi saz havalarına uyar xallarəlavə etmişdir.

Təəssüf ki, Mirzə Bilalın ustad səsi bizə gəlib çatmayıb. Çünki haqqında uzun müddət danışmaq yasaq olub. Ümumiyyətlə, aşıq Mirzə Bilal Mikayılov özündən əvvəlki ustadların yolunu uğurla davam etdirməklə yanaşı özü də bir məktəb oldu. Dövrünün çox bilikli, savadlı, istedadlı şəxsiyyətlərindən olduğuna, mərhəmətli insan kimi tanındığına, sazı-sözü, dərin fəlsəfi fikir və düşüncələri ilə seçildiyinə görə el-oba, camaat ona "Mirzə" titulu verir.Erməni hücumu zamanı əhalinin faciəyə düçar olmaması üçün əlindən gələni əsirgəmir, kəndin könüllüləri ilə birgə çoxunu qırğından xilas edir, daşnaklara qarşı döyüşür və bununla da ermənilərin diqqətində qalır. Böyük nüfuz sahibi olması səbəbindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Şamaxı İcraiyyə Komitəsinə üzv seçilib, bir neçə kəndə nümayəndə təyin edilir. Şamaxı qəzasında yüzbaşı - yəni polis rəisi vəzifəsi həvaləolunur. Və bu zaman da o haqlıların yanında olur, ədalətindən heç vaxt sapmır. Onun ədaləti dostlarının , sevnələrinin sayını artırırsa da, düşmən də qazandırır.

Məzlumahörmətet,qolundanyapış,

Əlindənvar-yoxunalandanolma.
Haqqyoldanyayınma,sənAdəmkimi
Nəfsindənpeşimanolandanolma.

MirzəBilal,möhkəmyapışhalaldan,
Bunuöyüdalınata-anandan,
İstəyirsən get xəbər al mahaldan
Zalımın qaydına qalandan olma.

Dastançılıq ənənəsinin mühüm göstəricilərindən biri «ənənəvi tematikadır». Şirvan mühitində biz «ənənəvi tematikanı» onun yaratdığı dastanlarda aydın şəkildə müşahidə edirik.Bir sıra dastanlar klassik dastan

mövzuları ilə üst-üstə düşməsə də, onun mətnləri əsas göstəriciləri etibarilə «ənənəvi tematikanı» qoruyur. Məsələn, Aşıq Əhmədın yaratdığı «Aşıq Bilal» dastanı onun dastan yaradıcılığının zirvəsi sayılır. Orijinal süjetə malik olan bu mətn, adından göründüyü kimi, Şirvan aşığı mühitin çox görkəmli nümayəndəsi Aşıq Bilalə həsr olunmuşdur. Dastanda Aşıq Bilalla bağlı çox maraqlı bioqrafik faktlar epikleşdirildiyi üçün mətnin mövzusu orijinaldır. Ancaq Aşıq Əhməd sənətkarlığı özünü onda büruzə vermişdir ki, o, orijinal bir mövzunu dastan süjetinin ənənəvi tematikasına, ənənəvi süjet sxeminə yerləşdirə bilmişdir. Dastanın özünə məxsus olan süjet sxemi vardır. Aşıq Əhməd əsərin qəhrəmanı olan Aşıq Bilalın həyatını bu sxemə tabe etdirmişdir. Yəni o, Aşıq Bilalın həyatından elə məqamları qabartmışdır ki, bunlar məhəbbət dastanlarının süjeti üçün səciyyəvi mövzu ünsürləridir. Buraya: baş qəhrəmanın eşqə düşməsi, sevgiyə mane olan qüvvələrlə mübarizə aparması, deyişmələr və s. aiddir. Dastandakı bütün bu hadisələr sənətkar tərəfindən məhəbbət dastanları üçün xarakterik olan «tematik sxemə» uyğunlaşdırılmış və nəticədə sənətkarlıq baxımından orijinal və Şirvan dastançılığında çox məşhur olan bir dastan hasilə gəlmişdir. Aşıq Mirzə Bilalə dastan həsr etmək çətin və məsuliyyətli iş idi. Hər aşığı bu məsuliyyətin altına girməzdi. Bunun üçün ilk növbədə özünü Aşıq Bilalın mənəvi şagirdi hesab etmək, ikincisi, Aşıq Bilalın ad-san qoyduğu Şirvan aşığı mühitində sayılıb-seçilən sənətkar olmaq, üçüncüsü, söz demək, dastan yaratmaq qüdrətinə malik olmaq lazım idi. Aşıq Əhməd təkcə Şirvanın yox, bütöv Əsərdən parçaları sizə təqdim edirik.

Mənəmlik evləyib fəxr etmə, köniil,
Çoxlar bu dünyanı dolandı getdi.
Deyirlər Adəm də cərmət bağmdan
Şeytanın felinə aldandı getdi.

Neçə şahlar çıxıb taxta dünyada,
İndi heç birindən gəlməyir səda.
Nuhım da gamisi batdı dəryada,
Səməndər odlara qalandı getdi.

Süleyman şaha da Bilqəvis arvad Quşun sümüyündən söylədi qur taxt.
Allahlıq cылodı Fironia Şəddad,
Uçdı taeı-taxtı, talandı getdi.
İsgəndəv bae-xarac umdu dünyadan,
Kamına yetmədi, köçüb dünyadan,
Ocaqlar söndüirib, qapı bağladan
Cəmşidin də camı calandı getdi.
İldırım Bəyazid, Teymur, Çingizxan Nə qızıl apardı, nə qılmc-qalxan.
Aşıq Əhməd, hər qan töküüb, ev yıxan Axır öz qanına bulandı getdi.
Qaş-gözündə Şəmsü Qəmər oynayır,
Sanki yanaqları güldür, a ceyran.
Sayyad olub sorağmla gəzərəm,
Oylağmı mənə bildir, a ceyran.

Qız:
De kimsən, nəçisən, nəçi, karəsən,
İncidib qəlbimi qırma, ay oğlan.
Yüz il qalsam, mənə sənə verməzlər,
Aldanıb özünü yorma, ay oğlan.

Bilal:
Sən öz aşiqinə inayət eylə,
Eşqinə sadıq ol, dəyanət eylə,
Zavallı qulunam, mərhəmət eylə,
Qəlbini aç mənə bildir, a ceyran.

Qız:
İndi bizi burda belə görsələr,
Atama, anama xəbər versələr.
Səni də, mən də, vallah, öldürər,
Hayıfsən, get, burda durma, ay oğlan.

Bilal:

Səhər-səhar doğan dan ulduzusan,
Uçan dumaların xoş avazısan,
Adm nədir, söyiə, kimin qızısan,
Bilətn qalbini güldi'vr, a ceyran.

Qız:

Mən nə ayam, nə də dan ulduzuyam,
Taleyi kom, bəxti qara yazığam,
Adım Soltanxanım, Talib qızıyam,
Daha məndən bir şey sorma, ay oğlan.
Kəməndə salmağa soni.
Part olarsan meydanımda,
Ellər qoyar lağa sani.
Bacarmarsan gal götürüm Şagirdim olmağa sani.

Bəşir:

Usta olub şagird gazan,
Qıl başma çara bu gün!
Çağır qohum-qardaşım,
İşin düşüb dara bu gün!
Aç sinani, gir meydana,
Vurum min bir yara bu gün.
Şirü babir narasından Galacaksan zara bu gün.
Döndararəm bir südamar Dİtbilmaz uşağa sani.

NƏTİCƏ: Azərbaycanın sayılan sənətkarlarından biri kimi, bu məsuliyyəti boynuna götürmüş və Aşıq Mirzə Bilal dastan qoşmaqdan çəkinməmişdir. Dastanın nəzərdən keçirilməsi göstərir ki, o, Mirzə Bilalın adına layiq əsər yarada bilmiş və nəticədə Azərbaycan dastançılığını gözəl bir sənət əsəri ilə daha da zənginləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mikayilov Bilal. "İlk baharım gəl görüm". Bakı, Yazıçı 1982.
2. Микайлов Билал- Издательство-Типография «Красный Восток» «Приди моя весна» Баку, Писатель, 1982.
3. Şirvanlı Aşıq Mirzə Bilal. Bakı: Nurlan, 2003.

Svetlana Mammadova

Leading Researcher of the Department of Oral Folk Literature and Literary
Ph.D. Associate Professor
<https://orcid.org/0009-0004-8181-3501>

Mirza Bilal epic

Summary

Ashiq Bilal (Bilal Mustafa oglu Mikayilov-1872-1937) was born in a poor family in the village of Qashed, Shamakhi district, into a poor family. The Shamakhi literary environment - Beytus-sefa and the music and poetry gathering of the patron Mahmud Agha Ahmad Agha oglu connected him to the world of art. Mirza Bilal, who was an independent ashig, trained dozens of students as a master ashig. He remained faithful to the tradition of his predecessors and created a large ashig school.

Keywords: Mirza Bilal, epic, ashug, saz, folk ashug

Светлана Мамедова

Ведущий научный сотрудник отдела устного народного творчества и литературных памятников
Института литературы им. Н. Гянджеви НАНА, доктор филологических наук, доцент
<https://orcid.org/0009-0004-8181-3501>

Эпос Мирза Билал

Резюме

Ашик Билал (Билал Мустафа оглы Микайлов-1872-1937) родился в бедной семье в селе Кашед Шемахинского района. Шемахинская литературная среда - Бейтус-сефа и музыкально-поэтическое собрание покровителя Махмуда Аги Ахмеда Аги оглы связали его с миром искусства. Мирза Билал, который был независимым ашиком, подготовил десятки учеников как мастер-ашук. Он остался верен традициям своих предшественников и создал большую школу ашука.

Ключевые слова: Мирза Билал, эпос, ашуг, саз, народный ашуг

Rayçi: dos. S. Abbasova

Məmmədova Tinatin İsabalı qızı

AMEANizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi
işçisi, fil.f.d., dosent.
<https://orcid.org/0009-0007-0814-1640>

ŞAİR AĞACANIN AŞIQ ŞEİRLƏRİNDƏ RƏDİF VƏ QAFIYƏ SİSTEMİ

Xülasə: Aşıq sənətində sayılıb seçilən şairlərdən olan Ağacan Cabbar oğlu Cabbarlı 1876-cı ildə Şorayıl mahalının Qarakilsə kəndində anadan olmuşdur. Ağacan aşıq sənətinin inkişafında mühüm xidmətləri olan – Borçalıda Xındı Məmməd, Quşçu İbrahim, Əmrah Gülməmmədov, Göycə Məmmədov və digər böyük ustad aşıqların yetişməsində əvəzsiz xidmətləri ilə seçilən sənətkardır. Hər əlinə saz alıb, özünə aşıq deyənlərə qarşı daim sərt davranışları ilə seçilmişdir.

Açar sözlər: Aşıq, aşıq sənəti, Ağacan, dastan, şair.

Əsas hissə: Ağacan aşıq sənətinin inkişafında mühüm xidmətləri olan – Borçalıda Xındı Məmməd, Quşçu İbrahim, Əmrah Gülməmmədov, Göycə Məmmədov və digər böyük ustad aşıqların yetişməsində əvəzsiz xidmətləri ilə seçilən sənətkardır. Hər əlinə saz alıb, özünə aşıq deyənlərə qarşı daim sərt davranışları ilə seçilmişdir.

Aşıqlıq bir dəryadı,
Hər yetən dalmasın gərək.
“Divanı”, “Təcnis” yerinə
“Gəraylı” çalmasın gərək.

Aşıq sənətinin inkişafında böyük xidmətləri olan şair Ağacan Cabbar oğlu Cabbarlı 1876-cı ildə Şorayıl mahalının Qarakilsə kəndində anadan olmuşdur. Həyatının çox hissəsini Borçalıda keçirdən şair-aşıq kimi tanınan Ağacan 80 ildən çox ömür sürmüş, 1951-ci ildə Sibirə vəfat edib. “Çox erkən anasını itirmiş, uşaqlıq illəri ağır keçmiş, ilk məhəbbəti olan Gülzarla qovuşa bilməmiş Ağacan üçün atasının nə demək istədiyiyəydinidi... Ağacan 19 yaşında ailə qurur, Gülxanım adlı bir qızla evlənir. Bir ildən sonra qızı Zəhra dünyaya gəlir.

Körpənin ayağı sayalı olur, gəlin gənc ərini iki oğulla sevindirir. Lakin...

Ağacan ailə sevincindən doymamış, erməni quldurları başı min bəla çəkmiş xalqı öz doğma el-obasından pərən-pərən salır. 1906-cı ildən də Ağacanın ailəsi Gümrüdəndən çıxmalı olur, çıxmalı olur yox, didərgin düşür, ailə üzvləri də bir-birindən xəbərsiz. Cəlladların törətdiyi vəhşiliklər çalın-çarpaz dağ çəkir Ağacanın ürəyinə; ömür-gün yoldaşından və üç körpəsindən xəbərsiz Borçalı mahalının Quşçu kəndinə pənah gətirir. Uzun axtarışlardan, əziyyətlərdən sonra ailəsinin və qohumlarının İranda və Türkiyənin İstanbul şəhərində məskən saldıqlarını öyrənə bilir. Ürəyində övlad nisgili qalan şair bir də onu öyrənə bilir ki, böyük oğlu Qəmbər əzab-əziyyətlərə dözə bilməyib, dünyasını dəyişib. Dərd üstündən dərd yüklənir şairə... Uşaqlıq illəri çox ağır keçib. 1906-cı ildə erməni-müsəlman qarşıdurması nəticəsi olaraq ailəsi ilə birgə Şorayıldan çıxır, ailə üzvləri pərən-pərəndə olur. Ağacan özü Borçalının Quşçu kəndinə pənah gətirir, ömür-gün yoldaşı və üç körpəsinin sorağını Türkiyədən alır.

Şair Ağacanın həyatı Borçalıda da ağır keçib. O, Quşçu kəndində də uzun müddət yaşaya bilməyib və məcburiyyət qarşısında qalıb Qaçığa köçüb və burada məskunlaşıb. Şair Ağacan 1917-ci ildə ikinci dəfə öz əmisi qızı Zəhra ilə evlənir və ömrünün sonuna qədər onunla yaşayır. İki oğlu-Ənvərlə, Şəmistan və iki qızı - Tərənülə Göyçək dünyaya gəlir... Lakin... Ağacan Quşçu kəndində də çox yaşaya bilmir. O, ərəb və fars dillərini kamil bildiyindən kəndin naşı mollalarının savadsızlığını sübut edib, onların yalanlarını xalqa başa saldıqından, camaatın gözündən düşən "molla"lar yaxınlıqdan keçən arxın suyunu açıb, gecəynən Ağacanın evinə doldururlar. Elə o vaxtdan ailəsi ilə birlikdə qonşu Qaçıqan kəndinə köçür. Həmin hadisədən təsirlənən şairin qaynar sinəsindən ana südü qədər təmiz, dağ çeşməsi kimi şəffaf şerlər axmağa başlayır.

Şair Ağacan Qaçıqan kəndində də yersiz təqiblərə məruz qalıb. Dəfələrlə qandallanıb, lakin günahsız olduğundan azad edilib. Lakin kin-küdurət daş qəlblərdənsilinməyib. 1943-cü ildə Şair Ağacanı günahı olmadan yenə həbs edirlər”(2).

Şair Ağacanın şeirlər və dastanları aşıqların repertuarında mühüm yer tutur. Şairin “Cahangir-Mələksuma” dastanı dillər əzbəri olmuşdur. Şair Ağacanın yaratdığı bu dastanı folklorşünas alim, Əməkdar mədəniyyət işçisi Elxan Məmmədli 1980-ci ildə ustad aşıq Əmrah Gülməmmədovun dilindən yazıya köçürüb. Dastanın qısa məzmunu aşağıdakı kimidir:

“Misir şəhərinin - padşahı Ədil şahın övladı olmurdu. onun bir yaxşı tədbirçi vəziri vanydı. Bu gün Ədil şah dedi:

- Vəzir, mən artıx qocalıram, mənim var-dövlətimə. tacıma, bu cah-calalh sələtənətimə sahib olajax bir öyladım yoxdu.

Vəzir dedi:

- Qibleyi-aləm, mən o iş üçün nə tədbir eliyə bilərəm? da gözdə, bəlkə də, Allahdan sənə bh öylad kəramət ola.

Ancax, deyillər, padşahın bir bərbəri var idi. Padşah üz-başını ona tərəş etdirirdi. Bir gün padşah üz-başını eləməkdən ötrü bərbərin qarşısında əyləşdi. Öz əksini aynada çox pərişan görüf dərinənən bir ah çəkdi. Baxdı

gördü ey dili-qafil, üzü-başı tamam ağanrıl. Fikirləşdi ki, hə... qojalix məni yama yerdə haxladı. Bərbər padşahın bu halını duydu. Dedi:

- Qibleyi-aləm, bu yer üzündə böyüklük sizdə, ad-san taxt-tac, dövlət-var, səltənət sizdə, axı, nə dərdiniz ola bilər ürəkdən ah çəkdiyiniz?

Padşah dedi:

- Bərbər, mane olma, işinnən məşğul ol.

Bərbər dedi:

- Padşahım, dərdini deməsən, öldürsən də, üzünü tərəş eləmişəm”(1.98)

Bərbərin əlindən cana gələn padşah dərdini ona danışdı. Bərbər ona malını-mülkünü paylamağı məsləhət gördü. Bərbərin məsləhətinə qulaq asan şahın bir il sonra Cahangir oğlu dünyaya gəldi. 18 yaşına çatanda bir gecə yuxuda Hindistan padşahının-İzzət bəyin bacısı Mələksuma xanıma aşiq olur. Dərdini sazla anasına, atasına söyləyən Cahangir bu söydadan əl çəkməyəcəyini söyləyir. Şah əlac yolu kimi oğlunu vəzirlə birlikdə Yəmənə göndərir. Yəmənə tacir libasında vəzirlə gələn Cahangir bir yol edib Mələksumanı görür. Mələksuma da Cahangirə vurulur. Alveri qoyub xəlbət-xəlbət qızla görüşməyə qaçan Cahangirə vəzir öyüt-nəsihət verir, hər yerdə açıq-aşkar Mələksumanın adını çəkməsin. Sən demə Cahangirdən başqa Heydər xan adında bir nəfər Mələksumanın tərifini eşidib ona aşiq olub. İzzət şah xəbər gedir ki, bacın Mələksumanı Heydər şahə verdin verdin, yoxsa zora əl atmalı olajıyır. İzzət şah vəzir-vəkili ilə məslətləşdikdən sonra döyüşməyi qərara aldı. Lakin İzzət şahın qoşunları döyüşdə qırıldı. Şah nəəlac qalib camaatı səfərbərliyə çağırırdı. Hadisədən xəbər tutan Cahangir özü Bəxtiyar pəhləvanla üz-üzə gəlir. Əvvəl dəyişib, sonra vuruşurlar. Cahangir pəhləvanı məğlub edir. İzzət şah bu vəziyyətdən xoşhal olur, Cahangirə xələt verir. Lakin hadisədən xəbər tutan Heydər bəy fikrindən dönmür, bu dəfə də Hafiz adlı aşığı götürüb gəlir İzzət şahın qapısına. Tələbi bu olur ki, kim bu aşığa qalib gəlsə o çıxıb gedəcək, yoxsa qızı özü ilə aparacaq. Hec kəs Hafiz aşığa qalib gələ bilmir, Cahangir vəziyyəti görüb sazını da alıb meydana daxil olur.

Hafiz əfəndi:

İnanginən yeminimə, andıma,
Qocalsam da, gümanım var kəndimə.
Hafizsən, düşməynən feli-fəndimə,
Kəndini kəməndə salıb gedərsən.

Cahangir bəy:

Qoca, andın qənim olsun canına,
Şəyirdləri nə düzüfəsən yanına.
Ağ saqqalın batıraram qanına,
Başını bədənnən atıb gedərsən.

Hafiz əfəndi:

Hafiz əfəndiyəm, gəl məni tanı,
Çoxları qarşımda sındı, usandı.
Əllər görür baş-bədəndən atanı,
Bir cana borclusan, ölüb gedərsən.

Cahangir bəy:

Cahangir sanını endirdi ona,
Geyinib keçindim bir ayrı dona.
İftida kim idi, gəldi cahana,
Beşi pəncələbdı, söylə beşi nə?

Yenə cavab verə bilməyən Hafiz əfəndi sazını Cahangirə verməyə məcbur olur. Cahangir bu qoçaqlığının qarşılığı olaraq Mələksumaya elçi düşür. İzzət şah belə qoçaq, qorxmaz gəncə razılığını bildirir. Araşdırdıqdan sonra Cahangirin Ədil şahın oğlu olduğunu bildikdən sonra lap ürəklə qızını Cahangirə verdi. Neçə gün, neçə gecə toy-düyn oldu. Toyun sonunda aşiq gəlib toyu belə tamamladı:

Sənə neçə bel bağlayım, ey vəfasız fani dünya,
Mənnən artıq bəndələrin itib adı-sanı, dünya.
Bədəbsən, tanımırsan nə sultanı, xam, dünya,
Çox yığıbsan gərdəninə belə nahaq qanı, dünya.
Qubarlanma öz-özünə, gəl yolunu tanı, dünya,
Özünən baqi qoymadın, mülkü Süleymam, dünya.
Gündə neçə min işləri keçirirsən xəyalınan,
Döy başına ağlaginən, qiyamatın zavalınan.
Gündə min biri oluban, minin dəyirsən dalınan.

Ədəbiyyat

1. M.Nəbioglu. Şair Ağacan: ömür yolu, mühiti və sənəti. Bakı, 2023, 190s.
2. M.Borçalı. Şair Ağacan. Zim.az. 2019.
3. Afina Barmanbay. Şair Ağacan və "Türkiye seferinin" üç varyantı. Budapeşt 2023.

Мамедова Тинатин Исабали

Ведущий научный сотрудник
Института литературы имени Низами Гянджеви НАНА,
доктор филологических наук, доцент.
<https://orcid.org/0009-0007-0814-1640>

Эпосы поэта Агакана

РЕЗЮМЕ

Поэт Агаджан Джаббар оглу Джаббарлы, внесший большой вклад в развитие ашугского искусства, родился в 1876 году в селе Гаракилсех Шораильского района. Поэт Агаджан был человеком, который не был равнодушен к несправедливости своего времени и не мирился с несправедливостью. Поэмы и эпосы Агаджи, прожившего бурную жизнь, занимают важное место в репертуаре ашуггов. Эпос поэта «Джахангир-Мелаксума» стал любимым произведением многих народов. В статье отражено краткое содержание эпоса.

Ключевые слова: Ашик, ашикское искусство, Агаджан, эпос, поэт.

Mammadova Tinatin Isabali

Leading scientific worker of the Institute of Literature named
after Nizami Ganjavi, associate professor.
<https://orcid.org/0009-0007-0814-1640>

Poet Agajan's epics

Summary

The poet Agajan Jabbar oglu Jabbarli, who made great contributions to the development of ashig art, was born in 1876 in the village of Garakils, Shorayil district. Poet Agajan was someone who was not indifferent to the injustices of his time and did not reconcile with injustices. Agajan, who lived a turbulent life, holds an important place in the repertoire of ashigs. The poet's epic "Jahangir-Melaksuma" has become a household name. The article reflects the brief content of the epic.

Keywords: Ashiq, ashig art, Agajan, epic, poet.

Rəyçi: dos. T.Əliyev

Gülənə Maarif qızı Abdullayeva

BDU, Şərqşünaslıq, dosent
GulnaraAbdullayeva@bsu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0005-3337-0782>

AMOS OZ YARADICILIGINDA HOLOKOST MÖVZUSUNUN TƏSVİRİ

Xülasə: Mühəribə istənilən dövrdə cəmiyyətin ən mühüm bəlası olmuşdur. Cəmiyyət təşəkkül tapdığı ilkin dövrlərdən başlayaraq tarixdə sonsuz sayda mühəribələr baş vermişdir və təəssüf hissi ilə qeyd etməliyə ki, günümüzdə də mühəribələr baş verməkdədir. II Dünya Mühəribəsindən sonra yəhudi ədəbiyyatına gətirilən mövzulardan biri də məhz mühəribə və Holokost mövzuları idi. Əsrlər boyu başı müsibətlər çəkmiş, 30-cu illərdə isə Holokost faciəsi ilə qətlə məruz qalan yəhudilər üçün bu mövzular olduqca doğma idi. Bəllidir ki, XX əsrin ortalarında İsrail öz müstəqilliyini elan edir. Lakin müstəqilliyin əldə edilməsi yəhudi-ərəb konfliktindən qaynaqlanan bir sıra mühəribələrə səbəb olur. Buna görə də, ədəbiyyatda bu mövzuların işlənməsi heç də təəccüb doğurmurdu.

Açar sözlər: dövlətçilik, mühəribə, Holokost, münafişə, soyqırım, mənəvi problemlər

Əsas hissə: Yəhudi xalqının tarixində dərin iz buraxan Holokost dünya tarixində II Dünya Mühəribəsi dövründə Avropa yəhudiliyinin süqutu kimi tanınır. Holokost yunan sözü olan “holokauston” (“holos” – bütün və “kaustos” – yanmış, köz olmuş) sözündən götürülmüşdür və “tamamilə yanmış, yanb kül olmuş” deməkdir (12). İbrani dilində חורבן (Ha – şoa) adlanır və “fəlakət” mənasını verir. Nasitlər tərəfindən qəddarlıq və amansızlıqla qətlə yetirilən 6 milyondan çox yəhudilərin xatirəsi hər il may ayında dərin hüznün və ehtiramla yad edilir. İrqi və dini ayrı – seçkiliyi rəhbər tutan faşistlər bütün ümumbəşəri dəyərləri tapdalayaraq yəhudi xalqına qarşı misli görünməmiş cinayət törətmişlər. Holokost faciəsi elə bir faciədir ki, millətindən, dinindən və irqindən asılı olmayaraq hər bir kəs faciəni əks etdirən qan donduran fotolar, faktlar qarşısında danışmaqda belə acizlik çəkir. Qanlı qətləmə zamanı faşistlər bütün hüquqi normaları pozaraq insanların ən doğul haqqı olan yaşama hüququnu əllərindən alırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, insanlığa sığmayan bu qətləmə zamanı yəhudilərlə yanaşı, heç bir əsas olmadan romanlar, sintlər və digər “qaraçı” kimi qəbul edilən insanlar da qətlə yetirilmişdir (13). Faşistlər bu xalqları “yaşamaq haqqı olmayan aşağı irqlər” olaraq görür, qətləmə “yəhudi probleminin son həddi” adlandırırdılar (10, s. 61).

Holokost mövzusu israili yazarların daim müraciət etdikləri mövzudur. 1948-ci ildən sonra bir neçə mühəribə baş verəndən, elə ərəb-qonşu-düşmən obrazları ilə əlaqələri əks etdirən əsərlərdə belə qismən bu mövzuya rast gəlinir. Bu əsərlərdə yəhudi xalqının tələyüklü hadisələri əsər qəhrəmanlarının şəxsi iziərlərinin başlıca səbəbinə çevrilir. Nəzm və nəsrədən fərqli olaraq, israili dram yazarlar Holokost çərçivəsindən yalnız bir neçə onillik keçəndən sonra çıxı bildilər. Buna cəsarət edən ilk ədəbiyyat xadimlərindən biri də Amos Oz idi. Holokostun nəticələri və onun insanların zehmində yaratdığı mənəvi şikəstlik Amos Oz yaradıcılığında da aparıcıdır. Amos Oz XX əsr yəhudi ədəbiyyatında Avropa ədəbi cərəyanlarının təsirinə daha çox məruz qalan qüdrətli ədəbiyyat nümayəndələrindən biridir. Yaradıcılığa “nonkonformizm və yeni yollar axtarışı” ideyası tərəfdarı kimi başlayan və sonadək bu ideyanı davam etdirməyə çalışan Amos Ozu Palmax nəslinin tam əksi saymaq olar. Belə ki, onun əsərlərində İsrail dövlətinin qurucusu-müsbət qəhrəman əvəzinə mənfi qəhrəman peyda olur. Ədəbi və publisistik prozanın qarışığı olan əsərlərində Amos Oz İsrail cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrinin dünyagörüşlərini əks etdirməyə çalışır. Amma bu heç də həmişə ona qismət olmur. O, bir tərəfdən dini fanatizm və şovinizm tendensiyaının genişlənməsi, digər tərəfdən də ideyasız pragmatizm və karyerizm qarşısında öz qorxusunu gizlətmir. Müəllif əsərlərində dövrün aktual hadisələrinə fərdi münasibət göstərir, ictimai-siyasi və milli-mənəvi problemlərə diqqət yetirir, ədəbiyyatda yabançı-ideoloji baxışların və surətlərin istifadəsinə etiraz edirdi. Nostalji motivlərlə müşayiət olunan ənənəvi yəhudi mövzuları ilə yanaşı yəhudi dövlətinin qurulması, Holokost faciəsinin yəhudi xalqının psixologiya və mənəviyyatına təsiri kimi yeni mövzulardan da istifadə edirdi. A.Oz yaradıcılığında da Avropa yəhudilərinin qırılması və İsrail dövlətinin yaranması aparıcı istiqaməti təşkil edir. Ədibin yaradıcılıq tematikasında başlıca yer tutan Holokost və Müstəqillik mühəribəsinin təsviri, ərəblərə nifrət hissinin təbliği kimi mövzular A.Ozla A.Appelfeld yaradıcılığını yaxınlaşdırır (4, s.33). Eyni zamanda, o, yəhudi ədəbiyyatına yeni yəhudi obrazını (sabı) gətirmiş və beləcə, oxucu kütlələrində ədəbiyyata marağı artırmışdır (11, s.19). Onun əsərlərində yeniliyin təbliği, köhnəliyin tənqidi və keçmişə bağlılıq hissləri aparıcı idi. Müasir həyatda yeniliklə köhnəlik arasındakı mübarizə məsələsinə və yeniliyin qalib gəlməsinə çox yer verilir. A.Oz yeniliyi ənənəvi iudaizm fonunda təbliğ edirdi. Ədibin baş qəhrəmanları yüksək mədəni tərəqqi dövründə yaşayan adamların ən qabaqcıl meyllərini ifadə edərək gur səslə köhnə qaydalara etiraz edir, yeniliklə ayaqlaşmağı tərənnüm etsələr də, yəhudi ənənəvi xüsusiyyətlərinə toxunulmaz hesab edirdilər. Milli-mənəvi dəyərlərə sədaqət, vətənə məhəbbət, qədim dilə sevgi hissləri onun əsərlərin bədii təsir gücünü xeyli artırır. Müasir yəhudi cəmiyyətini düşündürən problemlərin poetik ifadəsi, Holokostun insan zəkasında buraxdığı dərin izlər, mühəribənin insanların həyatında yaratdığı əbədi travmalar, müasirliyin təsviri, aktuallıq, hadisələrə kəskin reaksiya, müasir problemlərin faciəvi səviyyəyə qaldırılması, azadlıq və müstəqillik məfhumlarının düzgün dərkı və digər məsələlərin bədii təəcəssümü, yəhudi və folkloru ilə bağlılıq, milli-mənəvi dəyərlərə qayğı və sədaqət, insan qəlbinin daxili dünyasının təsviri, sadə və real obrazların yaradılması, milli ruh məsələlərinə təbii yanaşma A.Oz yaradıcılığında aparıcıdır.

A. Ozun əsərlərində müxtəlif etnik qrupları təmsil edən yəhudilərin məsihçilik arzuları və Sionda yenidən yaşama istəkləri də təsvir olunmuşdur. Ədib böyük humanist nasir olduğu kimi, həm də vətənpərvər biri idi. O, əsərlərində mühacirətdə olan xalqların halını başa düşdüyünü göstərməyə çalışmışdır. İsrailə, milli-mənəvi dəyərlərə, adət-ənənəyə, ölkə tarixinə və mədəniyyətə bağlı olan Oz öz yaradıcılığında da bu motivləri inkişaf etdirmişdir. Psixoloji vəziyyətlərə yer verilməsi və poetik formanın düzgün istifadəsi onun yaradıcılığının uğurunu təmin edən xüsusiyyətləridir. Həyatı düşünən və yaradan müasir adamların xarakterindəki tipik cəhətlər, yeni keyfiyyətlərin mənəvi şərait nəticəsində tədricən dəyişib inkişaf etməsi ədibin ailə-məişət mövzulu əsərlərində obrazların daxili dünyası və daxili monoloqu ilə ifadə olunur (5, s.92). Məfkurə meyllərinin, həqiqi vətənpərvərliyin, humanizm və beynəlmiləçilik ideyalarının müxtəlif dərəcədə ifadəsi, insan şüurunu uzun müddət məşğul edən aktual məsələ və problemlərin təsviri, müasir yəhudi cəmiyyətini inkişafdan saxlayan və yəhudi idrak və mənəviyyətinə zidd olan amillərin tənqidi A.Oz yaradıcılığını şərtləndirən başlıca amildir (8, s.185). Müəllif onu düşündürən, nifrət və məhəbbətə, kədər və sevincinə səbəb olan hadisələri həmişə düzgün və dəqiq poetik formada verməyə nail olur. Lakin xüsusi ritoriklik, bəzən misraların sərt mühakimə təsiri bağışlaması, kəlmələrin ifadənin poetik yükündən məhrum edilməsi bir növ tələskənlik, bir sıra əsərlərdə sanki mövzunun lazımi şəkildə dərk olunmaması, həddən ziyadə mübaligəlik, realıqdan uzaqlaşma Ozun əsərlərinin romantik təsir gücünü qismən zəiflədirdi (11, s.25). Məhəbbət mövzulu əsərlərində o, insan hisləri, məhəbbətin şirin cəfası, hicrandan doğan intizar, qısqanclıq hissləri, vüsal şirinliyi poetik yüksəkliyə qaldırırdı. Müəllifin “Arçot ha-tan” (“Çaqqalın torpaqları”, 1965), “Ad mavet” (“Ölümə qədər”, 1961), “Har ha-eça ha-raa” (“Pis məsləhət dağı”, 1966) hekayə toplularında bu xüsusiyyət öz əksini tapır. Ozun stili sünilikdən uzaqdır, bilavasitə müəllif və onun qəhrəmanlarının ideya və hissələrini ifadə edir, dialoq təbii olaraq canlı danışığı əmələ gətirir. Onun əsərlərində ibri dilinin üç min illik tarixinin leksikası orqanik şəkildə yeni dil formaları ilə birləşir.

A. Ozun köhnəliklə yeniliyin mübarizəsindən bəhs edən “Menuxa nexona” (“Həqiqi dinclik”) romanında Holokost səbəbindən nəsilər arasındakı uçurumun qaçılmazlığı fikrinə gəlinir – kibbuğun əsasını qoyanlar və onun gənc nəslı Onlar arasındakı danışiq-karların danışığıdır. Gənc kibbuç üzvləri atalarının ideallarının həyata keçirilməsində heç bir mənə tapa bilmirlər. Bəziləri kibbuçu tərk edir. Onların əvəzinə Holokostdan sağ qalmış qalut (sürgün) yəhudisi gəlir. “Qızıl əllər” sahibi, şahmatçı, avtomexanik, musiqiçi, qadınların sevimlisi, həyat təcrübəsi əsasında hər bir vəziyyətdən çıxış yolu axtarır tapa bilən bir şəxs – o həlledici vəziyyətdə kompromisə getmək iqtidarındadır. Onun kimilər döyüşlərdə möhkəmlənmiş və çətin əməyə dözümlü olan, kollektivin qayğısından “qudurmuş” bütün yəhudi xalqının işıqlı gələcəyi kimi qəbul olunanları əvəz edə bilirmi? (11, s. 114). Müəllif bu sualın cavabını oxucuların öhdəsinə buraxır.

Amos Oz Holokostun dərkedilməzliyini müqayisəli şəkildə göstərirdi: “Bizim nəsil əvvəllər mübaribəni filmlərdə və ya cəbhələrdə görmüş, onun haqqında kitablardan oxumuşdu. Əlbəttə, bu əsərlərin heç biri yalnız müəllif təxəyyülünün məhsulu, fantaziya, uydurma deyildi, onların hamısının əsasında həqiqət, baş vermiş hadisələr dayanırdı. Çünki müharibə təkcə orduların üz-üzə gəlməsi, kəndlərin, şəhərlərin viran qalması deyil, o, yalnız döyüş meydanlarındakı vuruşmalarla bitmir. Müharibə qan, ölüm olduğu üçün həm də qəmdir, kədərdir, göz yaşlarıdır. Müharibə - ana fəryadıdır! Müharibə - pəhləvan cüssəli ataların belə, dizinin taqətini alan şər qüvvədir! Müharibə - qara örpəklər və bu örpəklərin altında gəlinlərin pünhan-pünhan ağaran saçları, birçəkləridir! Müharibə - ata həsrətli körpələrin nisgilidir! Bəs Holokost nədir? Holokost təkcə insanların taleyinin dəyişdiyi faciə deyil. Bu bir soyqırımdır! Bu faşizm kölgəsində bəşəriyyətə qarşı törədilmiş ən ağır cinayətdir. Məqsəd nə torpaq tutmaq, nə azad emək deyildi. Bəs öldürülənlərin günahı nə idi? Yəhudi olmaqları? Bu, insan həyatının ən dəhşətli, ən ağrılı, ən sınaqlı hadisəsidir və onu keçənlər müharibə gerçəkliyinin əsas cizgilərini - aclıq və səfalət, yetimlik və sərgərdanlıq, əxlaqın sərtilməsinə və adamların bir-birinə qarşı qeyri-adi dərəcədə qəddarlaşmasını müxtəlif həyat hadisələri, əhvalat və olaylar timsalında xatirələrində ömürlük saxlayır, heç zaman unuda bilmirlər. İnsanlar həmişə müharibəyə nifrət etmiş, onun sonuncu olmasını arzulamışlar! Lakin hər yeni nəsil təkrar-təkrar müharibələrin iştirakçısı və şahidinə çevrilmişlər. Holokost isə sözlə ifadə olunmayan müharibədir. Qəddarlıq və zorakılıq faşistlərə konkret məqsədlərə çatmaq üsulu kimi xarakterik olmuş və amansızsızlaqları insan həyatının, yaşayış uğrunda mübarizənin formalarından biri kimi seçilmişdir. Bəlkə buna görə Holokost mövzusu tükənmir, hər nəsil onun tarixinə öz həqiqətlərini yazır” (14).

“Kufsa şxora” (“Qara qutu”) romanında Holokostdan canını qurtarmış ölkə sakini ilə yeni repatriantın qarşılaşdırılması əsas personajların fonunda verilib. Erets İsrail sakini Holokost faciəsini yaşadığıdan sonra İsrail müdafiə ordusunda yüksək rütbəyədək yüksəlir və yenidən Avropaya oxumağa gedir, burada Holokostdan sağ qurtulanların mühitinə düşür, məşhur alim olur, onun eksentrik (ümumi mərkəzi olmayan) arvadı ikinci dəfə mərakeş yəhudisinə ərə gedir, sonuncu isə dini həyat tərzinə başlayaraq Yerusəlimə köçür. O, isə həyatını İsrailin idarəçiliyi altında olan torpaqların məskunlaşdırılmasına həsr edir. İnsanda idealist, komik, sərgərdan təəsüratı yaradan qəhrəman kompromis tapmağa cəhd çalışır. Psixikası pozulmuş oğullarının tərbiyəsini üzərinə götürür. Nəticə əsər bütöv bir dövrün sonunu simvolizə edən faciəyə dönür: sionizmin köhnə dəyərlərinin süqutu və yenilərinə yaranan ehtiyac (2, s.14). Müəllif bu faktları qəbul etmir, amma tarixin mümkün inkişafı da gözdə tutmur.

Nəticə: Beləliklə, A.Oz əsərlərində sanki hadisələrin əsas məğzini, mahiyyətini müəyyən pərdə altında gizləyirdi. Lakin bu ədibin əsərlərinə bədi xələl gətirmirdi. Onun istər Holokost, istər müharibə, istərsə də ailə-məişət mövzusunda yazılan əsərləri zamanının nəbzini tutması, dövrün ruhunu əks etdirməsi, cərəyan edən hadisələrə aktiv reaksiya verməsi ilə seçilirdi. Yüksək pafos, sionizm ideallılarına sədaqət, millət, vətən və vahid ideologiyaya qarşı nəzərə çarpan loyallıq, Holokost və müharibənin insanlarda yaratdığı mənəvi zərbələr Ozun əsərlərində hökm sürən cəhətlərdir.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1) İsrail yazıçılarının hekayələri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı 2000, 260
- 2) Ариэль. Журнал израильской культуры. Иерусалим 1992. №7
- 3) Зоя К., Йосеф Х. «Антология Ивритской Литературы», Москва 2000, 420
- 4) Нисим Кальдерон «Жизнь драматурга», Тель – Авив, 2009, 266 с.
- 5) Пути ветра: «Современная литература Израиля». Москва, 1993, 246 с.
- 6) Рут Сэмюэл «По тропам еврейской истории», Иерусалим 1991, 318 с.
- 7) Хамуталь Бар-Йосеф, Зоя Копельман «Антология Ивритской Литературы», Москва, 2015, 460 с.
- 8) Шкловская М. "Ориентация на местность", Иерусалим, 2012, 370 с.
- 9) Ben Ami Feingold "The theme of the Holocaust in Hebrew Drama", Tel-Aviv, 2014, 292 pp.
- 10) Longerich, Peter. The Wannsee Conference in the Development of the 'Final Solution' // Holocaust Educational Trust Research Papers : journal. — London: The Holocaust Educational Trust, 2000. — Vol. 1, no. 2.
- 11) 122 ע"ז, 2002, תל אביב, "הדגה ממשלות גופתינו", חל אביב
- 12) <https://az.wikipedia.org/wiki/Holokost>
- 13) <https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/00150.php>
- 14) <https://nv.ua/ukraine/events/holokost-pervymi-o-tragedii-rasskazali-amerikanskie-evrei-v-1944-godu-istorik-50110957.html>
- 15) <http://csef.ru/ru/politica-i-geopolitica/477/arabo-izraelskij-konflikt-prichiny-mehanizmy-i-osnovnye-sobytiya-5902>

Keywords: statehood, war, Holocaust, conflict, genocide, moral problems

Гульнара Маариф кызы Абдуллаева

БГУ, кафедра востоковедения, доцент
GulnaraAbdullayeva@bsu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0005-3337-0782>

Описание темы Холокоста в творчестве Амоса Оза

Резюме

В произведениях, написанных во второй половине XX века, судьбоносные события еврейского народа становятся основной причиной личных страданий героев произведения. В отличие от поэзии и прозы, израильские драматурги смогли вырваться из Холокоста только через несколько десятилетий. Одним из первых литературных деятелей, осмелившихся на это, был Амос Оз. Последствия Холокоста и моральный паралич, который он вызвал в сознании людей, также заметны в произведениях Амоса Оза. В своих произведениях А. Оз словно скрывал под некой завесой суть событий. Однако это не повредило творчеству писателя. Его произведения, написанные на тему Холокоста, войны или семейной жизни, отличались тем, что улавливали пульс своего времени, отражали дух времени, активно реагировали на происходящие события. Высокий пафос, верность идеалам сионизма, заметная преданность нации, Родине и единой идеологии, моральные потрясения, вызванные Холокостом и войной, — доминирующие аспекты в творчестве Оза.

Ключевые слова: государственность, война, Холокост, конфликт, геноцид, моральные проблемы

Gulnara Maarif kizi Abdullayeva

BSU, Oriental Studies, Associate Professor
GulnaraAbdullayeva@bsu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0005-3337-0782>

Description of the theme of the Holocaust in the work of Amos Oz

Resume

In the works written in the second half of the 20th century, the fateful events of the Jewish people become the main reason for the personal suffering of the heroes of the work. Unlike poetry and prose, Israeli playwrights were able to escape from the Holocaust only after several decades. One of the first literary figures who dared to do this was Amos Oz. The consequences of the Holocaust and the moral paralysis it unleashed in the minds of people are also noticeable in the works of Amos Oz. In the works Oz literally hid the essence of the events under some veil. However, this did not damage the writer's creativity. His works, written on the topic of the Holocaust, war or family life, were distinguished by the fact that they caught the pulse of their time, reflected the spirit of the time, and actively reacted to the current events. High pathos, loyalty to the ideals of Zionism, noticeable devotion to the nation, the Motherland and the united ideology, moral shocks caused by the Holocaust and the war are the dominant aspects in Oz's work.

Rayçi: dos. S.Abbasova

Aygün Ərziman qızı Qasımova

AMEANizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

a.qasimova62@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-9446-0869>

AŞIQ ƏHMƏD RÜSTƏMOVUN DASTANLARI

Xülasə: Aşıq Əhmədin yaratdığı dastanlar Şirvan dastançılıq ənənələrinin klassik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Onun repertuarı klassik aşıq yaradıcılığının söz və musiqi ehtiyatları ilə zəngindir. Məzmunca bu dastanlar müasirdir və real-tarixi hadisələr, şəxsiyyətlər haqqında folklorlaşmış bədii lövhələrdir.

Aşıq Əhməd 20 dastan qoşmuşdur. Bu dastanlar həm dünənimiz, həm də müasir həyatımızda baş verən tarixi hadisələrlə bağlıdır. Bu dastanlardan yalnız altısı “Aşıq Mirzə Bilal”, “Yasər Xəzri və Səhər Təbrizi”, “Arif və Qərənfil”, “Gəlinqaynana”, “Canbaxış və Qudyal”, “Aşıq və falçı” dastanları çap olunub.

Açar sözlər: Aşıq yaradıcılığı, dastan, Aşıq Əhməd, Şirvan aşıq mühiti, folklor, aşıq sənəti

Əsas hissə : Aşıq yaradıcılığı milli-mənəvi mədəniyyətimizin mühüm tərkib hissəsidir. Professor M.Qasımlı özünün “Aşıq sənəti” monoqrafiyasında aşıq sənətinin genetik qaynaqları, tarixi yaranışı, təşəkkülü məsələlərini diqqətlə araşdırmışdır. (1)

Azərbaycan aşıq sənətinin Şirvan qolu sənətin ümumi xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, bəzi məhəlli özəlliklərə də malikdir. Şirvan aşıqlığında orta çağ təsəvvüf musiqisinin və şeirinin bir sıra elementləri qorunub qalmışdır. Sufi rəqslərinin qalıqları da Şirvan aşığının səhnə davranışında saxlanmaqdadır.

Şirvan aşıqlarının XV-XVIII əsrlər üzrə aşıq Dostu Şirvani, aşıq Saleh, aşıq Rüstəm, aşıq İbad, XIX və XX əsrin birinci yarısı üzrə Baba Rəxşan, aşıq Mürsəl Babas oğlu, aşıq Soltan, aşıq Qənimət, aşıq Cəlal, aşıq Daşdəmir, aşıq Zeynalabdin, aşıq Bilal, aşıq Şamil, aşıq Abbas, XX əsrin ikinci yarısından sonrakı aşıq Pirməmməd, aşıq Ağalar, aşıq Əhməd, aşıq Şakir, aşıq Qurbanxan, aşıq Pənah, aşıq Bəylər, aşıq Məmmədəğa, aşıq Xanmusa, aşıq Şərbət, aşıq Xaniş, aşıq Yanvar, aşıq Barat, aşıq Rza, aşıq Mahmud və başqalarının sənət irsi müəyyən qədər öyrənilmişdir və müasir aşıqlarımız üçün örnək məktəbdir.

Mühit sənət və sənətkardan yaranır. Şirvan aşıq mühitini də Aşıq Əhmədsiz təsəvvür etmək olmaz. Aşıq Əhməd Ədil bəy oğlu Rüstəmov 1920-ci ildə Kürdəmir rayonunun Carlı kəndində anadan olmuşdur. Aşığın uşaqlıq illəri kifayət qədər ağır və məhrumiyyətlərlə dolu bir dövrə təsadüf edir. 1930-cu ildə ibtidai məktəbə gedib. 1941-ci ildə müharibəyə gedir, 1942-ci il noyabr ayında xəsarət alıb, arxa cəbhəyə qaytarılır. Gələn gündən bəri Kürdəmir mədəniyyət şöbəsində aşıqlar ansamblına rəhbərlik edir. Çoxlu şagirdi olub. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 3 noyabr 1989-cu il tarixli fərmanı ilə Əhməd Ədil oğlu Rüstəmov xalq yaradıcılığında xidmətlərinə görə «Azərbaycan SSR-in əməkdar Mədəniyyət İşçisi» fəxri adı verilmişdir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin 14 aprel 1998-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinə üzv qəbul edilmişdir. Azərbaycan aşıq sənətinin inkişafında görkəmli rol oynamış Aşıq Əhməd 2008-ci ilin avqust ayının 12-də ömrünün 88-ci ilində Kürdəmir rayonunda vəfat etmiş və rayonunun Fəxri Xiyabanında dəfn olunmuşdur. Fərhad adında bir oğlu və Əntiqə adında bir qızı 7 nəvəsi (Mehman, Samir, Seymur, Həlīmə, Vəfa, Aytən, Rəşad) var.

Aşıq Əhmədin aşıqlıq etdiyi dövrdə Şirvan aşıq mühiti kifayət qədər zəngin olmuşdur. Ustadı Əlidən sonra onun sənətkar kimi formalaşmasında əsas rolu Şirvan aşıq mühiti oynamışdır. O Qurbaninin, Tufarqanlı Abbasın, Xəstə Qasımın, Aşıq Alının, Dədə Ələsgərin və b. sənət irsini öyrənmişdir.

Aşığın ədəbi irsi 2000-dən çox müxtəlif janrlı şeiri və 20-dək dastanı əhatə edir. Yaradıcılıq nümunələrinin bir hissəsi aşıq şeirlərindən ibarət müxtəlif antologiyalarda və ayrıca aşığın şeirləri toplanmış «Sazımın telləri» (1965), «Əlləriniz yorulmasın» (1980), «İtən sazım» (1995), «Xoş gəlmisən Kürdəmirə, rəhbərim» (1998), «Dastanlar» (2004) kitablarında nəşr olunmuşdur.

Professor Qara Namazovun aşıq Əhməd haqqında dediklərindən: Aşıq Əhməd Rüstəmovun sənətinə, şeir yaradıcılığına başqaları kimi mənim də böyük marağım, rəğbətım olub. O, mükəmməl saz çalırdı, yaxşı dastanlar söyləyirdi, əsl obrazlar yaradırdı. Şeirlərinin sanbalına və dəyərinə görə istedadlı şair kimi tanınırdı. O, 20 dastanın, çox məzmunlu, dəyərli ustadnamələrin müəllifi olub. Onu da xatırladım ki, ustad aşıq Ələsgərin 2 məşhur bağlamasını aşıq Əhmədə qədər heç kim aç bilməmişdi. Aşıq Əhməd isə ulu ustadın dediyim o bağlamalarını aç bildi. (5)

Dastançılıq ənənəsi orta əsrlərdən başlayaraq aşıq yaradıcılığının mühüm bir hissəsini təşkil etməkdədir. Bu ənənə müasir aşıqlar tərəfindən də davam etdirilmişdir. Aşıq Əhmədin yaratdığı dastanları Şirvan dastançılıq ənənələrinin klassik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir.

M.Qasımlı dastan janrı ilə aşıq yaradıcılığının əlaqəsini, onların musiqi ilə bağlılığının izahını belə verir: “Erkən orta çağlarda sufi-dərviş sisteminin, bir qədər sonra isə bu sistem daxilində aşıq sənətinin meydana gəlməsi şifahi epik ənənənin tarixi-siyasi şəraitə uyğun olan yeni bir biçimdə ortaya çıxması imkanını yaratdı. İslam öncəsinin düşüncə və yaşayış şərtlərini ifadə edən ozan oğuznaməçiliyi yeni tarixi-siyasi şərait və mühitin tələblərinə uyğun olaraq epik ənənəni aşıq dastançılığına təhvil verdi”. (2, s 597)

Aşıqlar sovet dönməində sosializm quruculuğu prosesinə cəlb olunmuş və onların qoşduğu nəğmələrin, yaratdıqları dastanların mövzusunun «sinfi maraqlara» xidmət etməsinə xüsusi nəzarət edilmişdir. Aşıq şeirində partiya, komсомol, kolhoz, traktor, pambıq, üzüm, qırmızı bayraq, oktyabr kimi mövzular bundan irəli gəlirdi. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, aşıqlarımız sənətin klassik ənənələrini qorumağa çalışırdılar.

Aşıq Əhmədin bir çox dastanları da mövzusu baxımından sovet quruculuğunun ön sıralarında gedən gənclərə həsr edilmişdi.

“Şirvan və Fərqanə” dastanının qəhrəmanı Şirvan adlı gəncdir. O, səkkizinci sinfi bitirdikdən sonra texnikuma daxil olur. Texnikumu “əla” qiymətlərlə bitirib, doğma kəndinə qayıdır və burada “Şirvan” kolxozunda pambıqçılıq briqadiri işləməyə başlayır. Əmək yarışlarının qalibi olur. İdarə etdiyi pambıqyığan kombaynla əsl əmək hünərləri göstərir. Aşıq Əhməd Şirvan obrazını klassik dastançılıq ənənəsindən gələn cizgilər əsasında qurmuşdur. Onun «dəmir atım» deyə vəsf etdiyi kombaynı da epik qəhrəmanın onun özü kimi qeyri-adi olan adına uygundur.

Azərbaycan pambıqçıları Özbəkistan pambıqçılarına təcrübə mübadiləsi üçün qonaq getmişdilər. Nümayəndələr arasında Şirvan da vardır. Şirvanın sevgisi “qeyri-adi” olur. O, Özbəkistandan olan Fərqanə adlı qıza aşiq olur. Bu qız da adi bir qız deyil, əmək qəhrəmanıdır. Şirvan və Fərqanə ilk baxışdan bir-birlərinə aşiq olurlar. Dastanın bu hissəsi klassik ənənələr səviyyəsindədir. Şirvan və Fərqanənin dilindən deyilmiş şeirlər aşiq şeirinin klassik nümunələri səviyyəsindədir. Şirvan salam-kalamnan sonra kağıza bükülü ürək sözlərini Fərqanəyə verir.

Şirvan:

Sədəqə eylərəm yolunda canı,
Kəs, qaytarma pırə gələn qurbanı.
Qorxuram qətlimə verə fərmanı,
Hökmü zəvalli baxışın, Fərqanə! (3, s 116)

Fərqanə Şirvanın məktubunu oxuyub qurtardıqdan sonra ikilərindən başqa heç kəs eşitməyən bir səslə aldı görək Şirvana nə dedi:

Fərqanə:

Sənnən ayrılıandan gecə sübhədək
Bu bağda güllərlə məkan etmişəm.
Gah bürkü meh əsib, gah sərin külək,
Şeyda bülbüllərlə fəqan etmişəm
Səni görcək mən avqustun onunda
Məskan verdim ürəyimin qanında. (3, s 116)

Klassik məhəbbət dastanlarının sevgi ənənəsinə uyğun olaraq qəhrəmanlar bir-birilə əhd-peyman bağlayırlar və Şirvan vətənə -Azərbaycana dönür. Fərqanəni sevdiyini ata-anasına bildirir. Valideynlər bu işə razı olurlar. Fərqanə Azərbaycana gəlin gəlir. Toy olur və toyun sonunda aşiq duvaqqapma deyir. Bu duvaqqapma klassik məhəbbət dastanlarında olduğu kimi, həm toyun, həm də dastanın yekunu olur.

Gənclər gənclikdə yol seçsin,
Şan-şöhrəti əskilməsin.
Baharda gül-çiçək açıb,
Qışda solub tökülməsin.

Sizə vəsiyyəət edirəm,
Qoy gələcək nəsil desin:

Əhməddən yadigardı

«Şirvan-Fərqanə» dastanı». (3, s 122)

Aşıq Əhmədin Azərbaycan və Özbək millətindən olan qəhrəmanları yer adı ilə adlandırması əski dastançılıq ənənəsidir. Biz bunu Aşıq Əhmədin “Yasər Xəzri və Səhər Təbrizi” dastanının qəhrəmanlarının adlarında da eynilə müşahidə edirik. (4, s 61)

“Yasər Xəzri və Səhər Təbrizi” dastanı məhəbbət dastanı olsa da iki gəncin timsalında böyük bir xalqın bölünməsi, ayrılığa məhkum edilməsi, xalqının mənəviyyatının tapdalanması kimi ictimai siyasi motivlərlə zəngindir. Aşıq Yasər Xəzri və Səhər Təbrizi dastanını “cənub” mövzusuna həsr etmişdir. Burada da qəhrəmanların adları diqqəti cəlb edir. Yasər Xəzri Azərbaycanın qüzeyindən, Səhər Təbrizi isə güneyindəndir. Aşıq Əhmədin “Şirvan və Fərqanə” dastanının qəhrəmanları azərbaycanlı və özbəkdirsə, “Yasər Xəzri və Səhər Təbrizi” dastanında qəhrəmanların hər ikisi azərbaycanlıdır. Aşıq Əhməd repressiyalar dövrünün canlı şahidi kimi xalqımızın başına gətirilmiş milli müsibətlərdən xəbərdar idi. Ona görə də onun bir sıra dastanlarında baş qəhrəmanların simasında milliliyi qabartması bir təsadüf deyildi. Yasər və Səhər surəti ilə əsrlərlə iki yerə ayrılmış bir xalqın taleyinə acıyır, ağnyır, xalqı ikiyə bölənlərə öz qəzəb və nifrətini ifadə edir. O, Kövsərin dili ilə Yasər və Səhərin qovuşmasını arzulayır. Bu qovuşma əslində o taylı bu taylı Azərbaycan xalqının qovuşmasının rəmzidir.

Yarəbb, bu alqışı eşit Kövsərdən,
Zəfərlə gəlsin oğlum səfərdən!
Xan Arazı Kürdən, Kürü Xəzərdən,
Yasəri də o Səhərdən ayırma! (4, s 71)

Əhmədin dastan yaradıcılığının səciyyəvi keyfiyyətlərindən biri də öz qəhrəmanlarının lirik portretlərinin

yaradılmasına xüsusi fikir verməsi idi. Qəhrəmanın epik portreti (hərəkətlərdə ifadə olunan xarakteri) ilə lirik portreti (qəlb, mənəviyyat dünyasının təsviri) vəhdətdə olur. "Rəhniyə və Fərmail" dastanında(3, s 130) qızlara tərif deyən Fərmail onların gözəlliyi qarşısında vəcdə gələrək şeir qoşur. Fərmail bu gözəlliyi ilk növbədə ilahi hadisə kimi tərənnüm edir. İnsan gözəlliyi Aşıq Əhmədin yaratdığı qəhrəmanın qəlbində ilahi hiss və duyğuları oyadır. Sənətkar özünün gözəlliklə bağlı ilahi-estetik düşüncələrini yaratdığı qəhrəmanın lirik portretində təcəssüm etdirir.

Aşığın dastanlarında mənə, forma və məzmun baxımından bitkin hadisə olan deyişmələrlə rastlaşırıq. Məsələn, "Arif və Qərənfil" dastanında(4, s 74) qayınana ilə gəlinin deyişməsi el müdrikliyinin bütün sarkazmını (gülüşün şiddətli, kinayəli səviyyəsini) sənətkarlıqla təcəssüm etdirir. Burada gəlin-qaynana münasibətləri gülüş üslubunda verilmişdir.. İdeyanın əsasında gülüş durur.

"Kosmosda Qiyafət dastanı" (3, s 135) sovet quruculuğu mövzusunə həsr olunmuş əsərdir. İdeoloji baxımdan öz dövrünü yaşamış bu dastan tarixçilik baxımından diqqəti cəlb edir. Dastanda olan deyişmədə Azərbaycanın milli varlığı sovet mədəniyyətinin üstün hadisəsi kimi tərənnüm olunmuşdur. Dunay, Volqa, Kür, Araz sıralanmasında Azərbaycan Respublikası Kür və Araz obrazlarının simasında eyni mənə səviyyəsi kimi simvollaşdırılmışdır.

"Canbaxış və Qüdyal" dastanında (4, s 83) Canbaxışın Qüdyala olan sevgisinin fonunda sosial bərabərsizliyə, onun ictimai psixologiyadakı eybəcərliklərinə gülüşlə münasibət bildirilmişdir. Canbaxışın atası elçi gedirlər. Qızın adamlarının tələb etdikləri başlıq mümkünsüz bir iş olur. Başlıqda tələb olunan şeylər yumoristik məzmunlu şeirlərlə təsvir olunur.

Məhəbbət dastanlarında sevən aşıqların simasında ilahi məhəbbət, haqq aşığı, Allahdan gələn sevgi simvollaşmışdır.

"Elşən və Gülşən" dastanında (3, s 138) Aşıq Əhməd Gülşənin məhəbbətinin təsvirində məhəbbət dastançılığı ənənəsinin səciyyəvi təsvir vasitələrindən ustalıqla istifadə etmişdir. "bəxt", "xəzan", "rəqib", "çuğul", "tüccar", "bəzirgan" və s. kimi obrazlar klassik lirik ənənədən gəlməklə Aşıq Əhməd sənətkarlığının poetik ənənə qaynağını birbaşa ifadə edir.

Kor olub gözlərim, lal olub dilim,
Söz eşidib cavab verə bilmirəm.
Rəqib tənəsindən, çuğul şərindən,
Hansı qəfəsdəyəm, görə bilmirəm.

Əllərin qurusun, mənə bəxt yazan!
Baharım qış oldu, güllərim xəzan
Nəbələd tüccaram, naşı bəzirgan,
Özüm öz köçümü sürə bilmirəm. (3, s 138)

Burada sevən aşıqların qəlb dünyasının iztirab və həyəcanlarını, aşiqanə hiss və duyğularını çox incə şəkildə ifadə etmişdir.

Aşıq Əhmədin "Aytən və Zöhrab" dastanında (3, s 139) gözəlliyin təsvirinin klassik nümunələri ilə qarşılaşırıq. Dastanda sənətkarın bədii zövqü gözəlliyin təcəssümündə bir sənətkar kimi obrazlaşdırma qüdrətini görürük.(3)

Aşıq Əhmədin "Aşıq və Falçı" dastanı (4, s 93) hikmətli fikirlər, yaddaşlarda qala bilən nəsihətlərlə zəngindir. Dastanın qəhrəmanı Aşıq Əhməd özüdür. Başına gələn əhvalatı bəmərə şəkildə nəql edir. Bir fırladaqçı falçı onun haqqında kənddə yalançı sayələr buraxır. Aşıq əvvəl fikir vermir, sonra görür ki, falçının sözü hər yana səs salır. Məcbur olub, həmin falçıya bir məktub yazıb göndərir. Deyilənə görə, həmin falçı sonralar sözünü danır, Əhməddən danışmadığını deyir.(4, s 93)

Aşıq Əhmədin yaratdığı "Aşıq Bilal" dastanı(4, s 9) onun dastan yaradıcılığının zirvəsi sayılır. Dastan Şirvan aşiq mühitinin görkəmli nümayəndəsi Aşıq Bilala həsr olunmuşdur. Dastanda Aşıq Bilalla bağlı çox maraqlı bioqrafik faktlar epikləşdirildiyi üçün mətnin mövzusu orijinaldır.

Bu dastan XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəlləri Şirvan-Şamaxı həyatının real lövhələrinin ecəzkar şəkildə dastanlaşdırılmasıdır. Burada biz bir çox tarixi şəxsiyyətlərin (Seyid Əzim Şirvani, Mahmud ağa və s.) epik obrazlarını da görürük. Aşıq Əhməd Mirzə Bilalın həyatındakı hadisələri dastan yaradıcılığının qanunlarına uyğun epikləşdirmiş, dastan süjetinin qəliblərinə salmışdır. Dastanda Mirzə Bilalın həyatı, saf məhəbbəti, zəngin daxili aləmi, yaşayış- yaratdığı mühit və bu mühitdə yaşayan Şirvanın bir çox görkəmli şəxsləri haqqında ətraflı məlumat verilir. Dastanın dili sadə, bədii ifadə vasitələri ilə zəngindir. Əsər Azərbaycanın klassik ədəbiyyatı, el ədəbiyyatı və müasirliyin vəhdətidir.

NƏTİCƏ: Aşıq Əhməd dastanda Mirzə Bilalın öz şeirlərindən çox böyük ustalıqla istifadə etmiş və onları dastanın süjeti ilə "səsləşdirə" bilmişdir. Bu da öz növbəsində Aşıq Əhməd dastançılığının daha bir səciyyəvi cəhətini göstərir. (4, s9) Sovet dövrünün sənətkarı olan Aşıq Əhməd sosializm quruculuğu adı altında əridilən mənəvi-millî dəyərlərimizi dastanlar vasitəsi ilə yaşatmağa çalışmışdır. Aşıq Əhmədin dastanlarının çox hissəsi sovet dövrünün quruculuq mövzusunə həsr olunsada, bu dastanlar klassik dastan yaradıcılığının ən yaxşı ənənələrini özündə hifz etmişdir. Məzmunca bu dastanlar müasirdir və real tarixi hadisələr, şəxsiyyətlər

haqqında folklorlaşmış bədii lövhələrdir. Aşıq Əhməd xalq arasında gözən nağıl və rəvayətlərə yaradıcı yanaşmaqla onları nəzmə çəkmiş və tədricən yeni bir dastan yaratmışdır. Bu dastanlar həm dünənimiz, həm də müasir həyatımızda baş verən tarixi hadisələrlə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımlı M.P. "Aşıq sənəti" Bakı.1996
2. Təhməsin M.H., Qasımlı M.P. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Dastanlar. Bakı Elm. 2004
3. Y.Bahadırqızı, Aşıq Əhmədin yaradıcılığı. Bakı. Çarşəli, 2009
4. Aşıq Əhməd "Dastanlar" Bakı. Şirvan şəhər, 2004
5. Abdullayev T.Aşıq Əhməd-100.ədalət 2020.08 oktyabr.
6. Qəniyev Seyfəddin Şirvan aşığı. "Nurlan" nəşriyyatı, Bakı, 2007
7. Nəbiyev A. Azərbaycan aşiq məktəbləri. Bakı: Nurlan, 2004, 312 s
8. Azərbaycan folkloru antologiyası (Şirvan folkloru). Bakı: "Səda", 2005

Aygun Erziman qızı Gasimova

ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi
Doctor of Philosophy in Philological Sciences
a.gasimova62@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-9446-0869>

THE EPISTLES OF ASHIQ AHMED RUSTAMOV

SUMMARY

The epics created by Ashiq Ahmed reflect the classical features of the Shirvan epic traditions. His repertoire is rich in the word and musical resources of classical ashig creativity. In content, these epics are modern and are folkloric artistic depictions of real-historical events and personalities.

Ashiq Ahmed has composed 20 epics. These epics are related to historical events that occurred both in our past and in our modern life. Only six of these epics have been published: "Ashiq Mirza Bilal", "Yasar Khazri and Sahar Tabrizi", "Arif and Garanfil", "Gelingaynana", "Janbakhis and Gudyal", "Ashiq and Falchi".

Key words: Ashiq creativity, epic, Ashiq Ahmad, Shirvan ashig environment, folklore, ashig art

Айгюн Эрзيمان кызы Гасимова

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА
Доктор философии по филологическим наукам
a.gasimova62@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-9446-0869>

ДАСТАНЫ АШЫГА АХМЕДА РУСТАМОВА

РЕЗЮМЕ

Эпосы, созданные Ашиком Ахмедом, отражают классические черты ширванских эпических традиций. Его репертуар богат словесными и музыкальными ресурсами классического ашугского творчества. По содержанию эти эпосы современны и представляют собой фольклорно-художественные изображения реальных исторических событий и личностей.

Ашик Ахмед создал 20 эпосов. Эти эпосы связаны с историческими событиями, произошедшими как в прошлом, так и в наши дни. Из них опубликованы лишь шесть: «Ашик Мирза Билал», «Ясар Хазри и Сахар Тебризи», «Ариф и Гаранфил», «Гелингайна», «Джанбахис и Гудьял», «Ашик и Фалчи».

Ключевые слова: творчество ашуга, эпос, ашуг Ахмед, ширванская ашугская среда, фольклор, ашугское искусство

Raygi: dos. E.Vəliyeva

Nəbiyeva Vüsala

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun

elmi işçisi-e-mail: paradiseaegis@gmail.com

orcid.org/0000-0002-2236-9170

MAYA ANJELUNUN YARADICILIGINDA İNSAN HAQLARININ MÜBARİZƏSİ

Xülasə:: İnsan haqlarının həm ailə daxili həm də cəmiyyətdə əzildiyi bu dünyada yaşamaq və mübarizə aparmaq böyük əzm və cəsarət tələb edir. Öz haqlarının da əzildiyi bir mühitdə böyümək və əks qütblərlə daim varolma mübarizəsi aparmaq Maya Anjelunun (1928-2014) taleyində qaçınılmaz olmuşdur. Amerikada qara dərililərə qul, kölə kimi baxmaq, onları insan hesab etməmək binayi qədimdən mövcud idi. Qaradərililərin və qadınların hüquqları uğrunda mübarizənsi Maya Anjelunun avtobiografik romanları, şeirləri və vətəndaş hüquqları üzrə hərəkəti vasitəsi ilə müşahidə olunur.

Açar sözlər: insan haqları, mübarizə, haqsızlıq, irqçilik

Əsas hissə: Anjelu qara dərililərin yaşadıkları izdirablari və qadınların haqlarının dəyərsizləşdirildiyini, ümumiyyətlə insan haqlarının müxtəlif vasitələrlə sui-istifadə edilməsi haqqında məlumat verməsi ilə bərabər bu halların aradan qaldırılması üçün mübarizədən də çəkinmir. Maya Anjelu yaşam boyu mövcud olan Amerika cəmiyyətinin normalarına etirazını bildirərək irqi ayrı-seçkilik mövzularına daim öz münasibətini bildirmişdir.

Qara dərililərə olan qeyri-insani münasibətin tarixi kökləri vardır. Afrikada qəbilə halında yaşayan və bir-birləri ilə daim müharibə içində olan yerlilər öz soydaşları olan digər qəbilə üzvlərini Avropalılara qul kimi satması, daha doğrusu barter etməsi nəticəsində Şimali Amerikada üçüz, sərfəli və dözümlü işçi qüvvəsinin yaranmasına təkan verirlər. Hardasa üç-dörd ay gəmilərdə mövcud şəraitsizlikdə və aclıqda Afrikadan Amerikaya aparılan qaradərililərin çox az hissəsi sağ qalmağa müvəffəq olur və ölən əksər qaradərililər isə okeana atılırdı. Əlbəttə ki, sağ qalan afroamerikanlara bəxtləri gətirdi deməkdə bu halda heçdə məqsədəuyğun deyil. Ümumiyyətlə cinsi zorakılıq, zorbalıq kimi qeyri insani hərəkətlərlə ömürlərini başa vurmaq məcburiyyətində qalan afroamerikanların həyatları ilə bağlı sonsuz sayda kitablar yazılmış filmlər və sənədli filmlər çəkilmişdir.

Prezident Avraam Linkoln 1862-ci il sentyabr ayının 22-də köləliyin ləğv edilməsi haqqında qanun qəbul edir. Nəticədə keçmiş qullara vətəndaşlıq və səsvermə hüququ verilir. Lakin, təhsil ala bilməmələri nəticəsində bir çox qaradərililər öz sahibkarlarının yanında əməklərini qəpiklərə satmaq müqabilində işləməyə davam edirdilər və bu həyat tərzini rədd edənlər isə digər ştatlara üz tutaraq iş tapmadıqları halda oğurluqla, quldurluqla ya da dilenciliklə məşğul olurdular. Əlbəttə, mövcud azadlığın özü ilə gətirdiyi narahatlıq yerli insanlarda narazılığa səbəb olduğundan irqi sefqəsiya siyasəti tətbiq olunmağa başladı. Şəhərin müəyyən hissələrində qaradərililərə yaşama qadağası qoyulmağa başladı, avtobusun müəyyən hissəsində oturma və ya onlar üçün xüsusi avtobusların ayrılması nəzərdə tutuldu, səsverməyə vergi tələbi qoyuldu, dəri rənginə görə müəyyən restoranlara buraxılmamağa başladılar, eyni təşkilati birliyin mükafat məclisində iştirak etməsi qadağan olundu və s. Beləliklə müəyyən rayonlarda yaşamağa məcbur olan afroamerikanlılar öz məktəblərini, restoranlarını, nəqliyyat vasitələrini yaratmaq məcburiyyətində qaldılar. Tarix boyu öz azadlıqları uğrunda mübarizə aparan mübariz qaradərililər şəxsiyyətlər də az olmamışdır. Maya Anjelu qaraların haqlarını müdafiə edən və bir gün insanlara rənglərinə görə deyil insan olduqlarına görə eyni davranılacağı dünyanın mövcud olacağına inanən və Nobel mükafatı ilə təltif olunan Martin Lüter Kinq ilə əməkdaşlığı etmişdir. Bu aralar demokratik respublika kimi meydana gələn Amerikada afroamerikanlara qarşı qanunlarda dəyişikliklər olunsada insanların zehmində olan irqi ayrıseçkilik məsələsi baki qalırdı. Müasir dövrümüzə də fürsət düşdükcə qara dərililərə qarşı olan rəftarın sərt hali Afroamerikalı Corc Floydə qarşı polis zabitinin göstərdiyi sərt rəftar nəticəsində Floydun nəfəssiz qalaraq ölümü ilə sonlanması da özünü göstərir.

Maya Anjelu da bir qara dərilili olaraq bütün bu problemlərlə kiçik yaşlarından üzləşmək məcburiyyətində qalmış, öz əcdadlarının əsrlərcə ikinci dərəcəli insanlar olaraq rəftar olunmasının mahiyyətinin sadəcə dəri rənginə görə müəyən oluması kimi absurd davranışın haqsızlığına qarşı ömürboyu mübarizə aparmışdır. Anjelu səs gətirən məşhur "I Know Why the Caged Bird Sings" ("Qəfəsdəki quşun nə üçün oxuduğunu bilirəm") avtobiografik romanında yazır: *"It would all be true, the accusations that we were lower types of human beings. Only a little higher than the apes. True that we were stupid and ugly and lazy and dirty and, unlucky and worst of all, that God Himself hated us and ordained us to be hewers of wood and drawers of water, forever and ever, would without end"* [1, p.135] Ümumiyyətlə, Maya Anjelu qara dərililərin haqlarının nə dərəcədə alçaldıldığı bu avtobiografik romanda bütün təfərrüatı ilə nümayiş etdirilir. Romanda olan kasta anlayışı, insan yerinə qoyulmama, quldarlıq dövrünün anlayışlarının iyirminci əsrdə də mövcudiyyətinin insanlar üzərində təsirini yazıçı özünün və ailəsinin nümunəsi üzərində göstərir.

Stemps şəhərində uşaqlığını keçirdən Anjelu nənəsinin ağ dərililər tərəfindən rüşğənd edilməsini müxtəlif nümunələr üzərindən göstərmişdir. Məhkəmədə şahid qismində dəvət olunan nənənin ağ dərilili hakim tərəfindən məsxərə ilə qarşılandığı və iştirakçılar tərəfindən gülüş obyektinə çevrildiyi əks olunur. *"The judge had really made a gaffe calling a Negro woman Mrs., but then he was from Pine Bluff and couldn't have been expected to know that a woman who owned a store in that village would also turn out to be colored. The whites*

ticked their funny bones with the incident for a long time, and the Negroes thought it proved the worth and majesty of my grandmother" [1, p.48].

Romanda ucuz işçi qüvvəsi kimi istifadə olunan, çarəsiz, xor görülən məxluqlar kimi davranılan qaralardan yalnız qul kimi istifadəyə yararlı canlılar kimi baxılması diqqətdən qaçmır. Bu məqamı kiçik Anjelunun dişinin ağrması və vaxtı ilə yazıçının nənəsi Eni Xendersonun koməklik etdiyi ağ dərili diş həkimi Linkoluna müraciət etməsi ilə bağlı xatirəsində özünü tam təfərrüatı ilə əks etdirir. Onlar arasında olan dialoq nəticəsində məlum olur ki, həkim Linkolunun prinsiplərinə qara dərili insanın diş ağrısına müdaxilə etmək tam yad bir məsələdir və "...I'd rather stick my hand in a dog's mouth than in a nigger's" [1, s.189] kimi qeyri insani və həkimlik anlayışına çox yad olan ifadə işlədir. Linkolunun timsalında "prinsip" anlayışının nə dərəcədə dəyişkən kontekstlərdə aksioloji komponent kimi istifadə olunması nəzərdən qaçmayır. Əlbətdə, bu cür miskin bir vəziyyətin episentrində olan kiçik qızçıqazın "It was awful to be Negro and have no control over my life" [1, p.180] kimi düşüncəyə qapılması təəccübləndirici bir hal deyildir.

Yazıçının uşaqlığını keçirdiyi Stemp şəhərinin qaralar üçün nəzərdə tutulmuş hissəsində rahat yaşaya bilər ağlar üçün nəzərdə tutulan bölgəsində isə cansıxıcı hissələrin meydana gəlməsi canlandıraraq qeyd edir ki, "But the pleasure felt when we reached the white part of town. After we left Mr. Willie Williams' Do Drop Inn, the last stop before whitefolksville, we had to cross the pond and adventure the railroad tracks. We were explorers walking without weapons into man-eating animals' territory" [1, p.25]. Rəglilərin düşüncələrinə görə ağdəriliilər ilə qaradəriliilər arasında dünyalar qədər fərqin olmasının bariz şəkildə ifadəsi kitabdakı bu sətirərdən aydın nəzərə çarpır. "In Stamps the segregation was so complete that most Black children didn't really, absolutely know what whites looked like. Other than that they were different, to be dreaded, and in that dread was included the hostility of the powerless against the powerful, the poor against the rich, the worked for and the ragged against the well dressed.

I remember never believing that whites were really real" [1, p.25].

Maya Anjelunun qadın ruhunun azadlığını və cəmiyyətin diktələrinin bir qadın üzərində qurduğu hegemonluğun qadından daha güclü olmadığını nümayiş etdirən şeirləri də vardır. Cəmiyyətin sərt qaydalarının mövcud olmasına baxmayaraq qadın olmasından qürur duyan Anjelunun şeirləri mütləq ki, qadınlarda özlərinin kəşf etmədikləri keyfiyyətlərinin üzə çıxarılmasında müstəsna rol oynayır. Məşəqqətli taleyi olan və travmatik uşaqlıq keçirdən Anjelunun həyatda qarşılaşdıqları onda güclü xarakter formalaşdırmaqla yanaşı özü daxil hər kəsi səhləri ilə qəbul etməyə müvəffəq olan müdrük bir insana çevirmişdir. Anjelunun şeirlərinin əsas leytimotivini irqçilik və cinsiyyətçilik təşkil edir və bunlarla yanaşı insan ruhunun mübarizliyini, insaniliyi, bağışlamayı, sevgini, inamı, üsyanı, sağ qalmağa çalışma kimi anlayışları da özündə cəmləşdirir. Anjelunun şeirlərinin əsasını Afroamerikanların köləlik zamanı oxuduqları əmək nəğmələri təşkil edir və nəğmələrdə olan ağrıları yaradıcılığında göstərməyə çalışır.

"Phenomenal woman" ("Fenomenal qadın") şeirində Anjelu qara dərili qadının gücünün potensialını açaraq diskriminasiyaya məruz qalmasına rəğmən məğrur, özündən əmin, məharətli və güclü qadın portretini nümayiş edir. Qadının özünü tam hiss etməsindən ötrü kiməsə və ya əks cinsə ehtiyacının olmamasını vurğulayan Anjelu özünə inamın özünü mükəmməl hiss etdirəcəyini "Phenomenal woman" ("Fenomenal qadın") şeirində bariz əks edir. Fenomenallığın bədən formasında, üzün cavanlığında, geyimin ecazkarlığında olmadığına inanır. Fenomenal qadın mənəm deyən Anjelu öz nümunəsində qadının əzəmətinin, gözəlliyinin, məftunediciliyinin ona aşılardan stereotiplərdən ibarət olmadığını, özünə inamın və özünü olduğunu kimi qəbul etməyin yaratdığı sehrin gücünü aşılayır. Məhz qadın olmasının gücünü şeirin son misralarında bu cür ifadə edir.

"When you see me passing
It ought to make you proud.
I say,
It's in the click of my heels,
The bend of my hair,
the palm of my hand,
The need of my care,
Cause I'm a woman
Phenomenally.
Phenomenal woman,
That's me" [2].

Anjelu hər kəsin həsədlə baxdığı fenomenal qadının özünə verdiyi dəyərdən, sevgidən, özünü olduğu kimi qəbullanan qürurlu qadın olmasından qaynaqlandığını bədii formada nəzərə çatdırır. Ümumiyyətlə insanın kimliyinin sübutu başqalarının ona dəyər verməsi ilə ölçülmədiyinin bu şeir nümunəsində canlandırır.

"Still I Rise" ("Mən ucalıram") şeirində qara dərili qadının tarix boyu əcdadlarının başına gələn haqsızlıqlara qarşı üsyanı hər sətirde hiss olunur. Angelou ölərkə, döyülərək, olmanın əziyyətlərə qatlaşaraq qara tarix yazan əcdadlarının mübarizəsində sağ qalmağa çalışmanın nəticədə ümidə apardığı yol olmasını ifadə edir. Özünə olan sonsuz inamı simvollaşdırın şeir tarixi ədalətsizliyi, məntiqə sığışmayan qərəzi, zülmü

poetik dillə vəsf edərək qələbəyə ümidi özündə cəmləşdirərək mübariz, əzimli olmağı, ruhdan düşməməyi nümayiş etdirir.

*"I'm a black ocean, leaping and wide,
Welling and swelling I bear in the tide.
Leaving behind nights of terror and fear
I rise" [3]*

Maya Anjelu müqavimət göstərməyə macalı qalmayan qulun tapdaqlar altına alınmış mənliyinin dirçəlişini canlandıraraq onun potensialının sonsuz olmasına işarə edir. Keçmişindən qürur duyan və çəkilən zülmün onları daha da gücləndirdiyinə inanən müəllifin bu poetik nümunəsində diskriminasiyaya məruz qalmanın utancını onun memarlarında olduğunu açıq-aşkar üzə çıxardır.

Amerika Birləşmiş Ştatların 42-ci prezidenti Bill Klinton inaqurasiya mərasimi üçün Maya Anjeludan şeir yazmağı xahiş edir. Bu hadisə Ştatların tarixi arenasında ikinci dəfə idi ki, həyata keçirdi. İlk dəfə andıçmə mərasiminə dəvət olunan şair Robert Frost olmuşdur. Şair 1961-ci ildə Con Kennedinin inaqurasiya mərasimində "The Gift Outright" ("Əbədi hədiyyə") şeirini oxumuşdur. Maya Anjelu 1993-cü ildə təşkil olunan mərasimdə "On the Pulse of Morning" ("Səhərin nəbzi") şeiri səsləndirir. Prezident Bill Klinton bu əsəri "an eternal gift to America" [4] adlandırır.

"On the Pulse of Morning" ("Səhərin nəbzi") şeiri insanları siyasi, irqi, dini, sosial, orientasiya və cinsi ayrı-seçkiliyin olmadığı və harmoniyanın hökm sürdüyü dünyaya dəvət edir. Tarixin cirkın həqiqətini şeirdə əks etdirən Anjelu onun dəyişdirilməyəcəyini qeyd edir və o reallığın yaratdığı fəsadların qəbul olunduğu halda mövcud mühitə yaxşılaşdırılacağına mümkün olacağını vurğulayır. "A Rock, A River, A Tree" [5] misrası ilə başlanan şeirdə dünyanın insanlar üçün yaranan məkan olduğunu qeyd edir və burada yaşamağın hər kəsin haqqı olduğunu nəzərə çatdırır.

*"The Rock, the River, the Tree, your country.
No less to Midas than the mendicant.
No less to you now than the mastodon then.
Here, on the pulse of this new day
You may have the grace to look up and out
And into your sister's eyes, and into
Your brother's face, your country
And say simply
Very simply
With hope—
Good morning" [5].*

NƏTİCƏ: Avtobiografik romanlarında Anjelu diskriminasiya məsələsini kifayət qədər işləmiş və soydaşlarına qarşı olan rəftarın absurt və səbəbsiz olmasını nümayiş etdirməklə yanaşı insani olmayan hərəkətlərin qara dərililər üzərində nümayiş olunmasını sərt bir formada oxucularının diqqətinə çatdırmışdır. Anjelu şeirləri və ictimai fəaliyyətində də insan haqları uğrunda daim mübarizə aparmış, fərqli dəri rənginə, dinə, cinsə və s. xüsusiyyətlərə görə xor görülməyin ədalətsiz olduğuna inanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Angelou, M. I Know Why the Caged Bird Sings / M. Angelou. – New York: BANTAM BOOKS, –1997. – 293 p.
2. Maya Angelou Phenomenal Woman [Electronic resource] / URL: <https://mypoeticside.com/show-classic-poem-1185>
3. Maya Angelou Still I Rise [Electronic resource] / URL: <https://mypoeticside.com/show-classic-poem-1186>
4. 11 Shows in Honor of Inauguration Day [Electronic resource] / URL: <https://www.tpt.org/post/11-shows-honor-inauguration-day/>
5. Maya Angelou On the Pulse of Morning [Electronic resource] / URL: <https://poets.org/poem/pulse-morning>

Nabiyeva Vusala

Researcher of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi, ANAS
e-mail: paradiseaegis@gmail.com
orcid.org/0000-0002-2236-9170

The struggle for human rights in Maya Angelou's creativity Summary

Navigating and persevering within a context in which human rights are systematically violated – both within the family and broader society – demands considerable determination and resilience. Maya Angelou (1928–2014), having been raised in an environment rife with infringements upon her own rights and compelled to assert her existence amidst persistent adversity, was shaped by these experiences. Her literary oeuvre – encompassing autobiographical novels, poetry, and her activism within the civil rights movement – articulates the ongoing struggle for the rights of colored individuals and women. Angelou not only illuminated the suffering endured by marginalized groups and the societal devaluation of women's rights, but also actively engaged in efforts to redress these injustices. Maya Angelou's work centers on celebrating the resilience and autonomy of women in the context of restrictive societal norms. She consistently affirms female identity and contends that societal constraints cannot diminish women's agency. Angelou's poetry reveals latent strengths within women, encouraging self-recognition and empowerment. Her experiences of adversity during childhood contributed to the development of a resilient and empathetic character, fostering acceptance of herself and others. The pre-

dominant motifs in Angelou's poetry are racism and sexism, which are further explored through themes of perseverance, humanity, forgiveness, love, faith, rebellion, and survival. In her autobiographical novels, Angelou critically examines discrimination, highlighting the irrational and dehumanizing treatment endured by colored individuals.

Key words: human rights, struggle, injustice, racism

Набиева Вусала

Научный сотрудник Института литературы имени Низами Гянджеви НАНА
электронная почта: Paradiseaegis@gmail.com
orcid.org/0000-0002-2236-9170

Борьба за права человека в творчестве Майи Энджелу

Резюме

Чтобы найти свой путь и выстоять в условиях систематического нарушения прав человека – как в семье, так и в обществе в целом – требуются значительная решимость и стойкость. Майя Энджелу (1928–2014), выросшая в среде, где её права были нарушены, и вынужденная отстаивать своё существование среди постоянных невзгод, была сформирована этим опытом. Её литературное творчество, включающее автобиографические романы, поэзию и активизм в движении за гражданские права, отражает непрекращающуюся борьбу за права чернокожих людей и женщин. Энджелу не только освещала страдания маргинализированных групп и обесценивание прав женщин обществом, но и активно участвовала в борьбе за устранение этой несправедливости. Творчество Майи Энджелу сосредоточено на воспевании стойкости и независимости женщин в условиях жестких общественных норм. Она последовательно отстаивает женскую идентичность и утверждает, что общественные ограничения не могут умалить женскую свободу воли. Поэзия Энджелу раскрывает скрытые сильные стороны женщин, способствуя самопознанию и расширению их прав и возможностей. Пережитые ею в детстве трудности способствовали развитию стойкого и чуткого характера, что способствует принятию себя и окружающих. Преобладающие мотивы в поэзии Энджелу – расизм и сексизм, которые далее раскрываются через темы стойкости, гуманности, прощения, любви, веры, бунтарства и выживания. В своих автобиографических романах Энджелу критически рассматривает дискриминацию, подчеркивая иррациональное и бесчеловечное обращение, которому подвергаются чернокожие.

Ключевые слова: права человека, борьба, несправедливость, расизм

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Tamara Atakişiyeva

Cahangir Əbdüləli oğlu Məmmədov

BDU.Jurnalistika fakültəsi, professor

ChahangirMamadov@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0004-2378-3383>

MÜASIR AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ FOLKLOR ƏSASLARI

Xülasə: Məqalədə bütövlükdə bədii söz sənətində, o cümlədən Azərbaycan nəsrində folklor faktoruna müraciət və bu faktordan istifadə məqamları təhlilə cəlb edilir. Təhlillərə cəlb edilən folklor əsaslı əsərlər sistemində dünya ədəbiyyatından Q.Q.Morkes, A.S.Puşkin, L.Tolstoy, V.Astafyev, N.Dumbadze, İ.Drumse və s.kimi ustad nasirlərin əsərlərinə müraciət edilir. Azərbaycan nəsrinin klassik nümayəndələri - M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi, Ə.Haqqverdiyev, İ.Əfəndiyev, "altmışıncılar" nəslinə məxsus Anar, Elçin, M.Süleymanlı, S.Azəri və s. kimi yazıçıların əsərləri məqalənin məğzini təşkil edir.

Açar sözlər: janr, nəsr, poeziya, folklor, nağıl, pritça, povest, epiklik, epos, arxitektonika, estetika, qrafoman, üslub.

Əsas hissə: Ədəbiyyatda, xüsusilə də nəsrə folklor elementləri ilə bağlı elmi fikir qətiyyəni yeni deyil. Ancaq ədəbiyyatda - yəni yazılı söz sənətində folklorun ifadəsi və bu keyfiyyətin elmi fikirdə açıqlanma metodunda yeni cəhətlər meydana çıxır. Bu cəhətlərlə bağlı son dövrdə xeyli elmi fikir söylənib (Миф. Фольклор. Литература. Ленинград, 1978; "Вопросы литературы", 1979-cu il 5-7-ci nömrələri. В.Левченко. Меж беллетристикой и мифом "Литературная газета". 13 may, 1981; K. Vəliyev. Folklor və ədəbi proses. "Azərbaycan" jurnalı, 1979, N-6). "Вопросы литературы" və "Azərbaycan" jurnalları 1978-1980-ci illərdə bu problemi ayrıca müzakirə obyektinə çevirmişlər. Hətta son vaxtlar dini kitablarda belə folklor ünsürlərinin tədqiqi başlanmışdır (6). Bütün bunlar onu göstərir ki, bədii söz sənəti özünün əzəli və əbədi başlanğıcı olan ağız ədəbiyyatından, folklorlardan zənginləşməni indi daha intensiv şəkllə salmadadır. 1960-80-ci illər dünya nəsrində bu prosesin güclənməsi özünü göstərir. "Azərbaycan" jurnalında "Folklor və ədəbi proses" mövzusunda xüsusi müzakirə təklif edən K.Vəliyevin "təhlil üçün materialları daha çox 60-70-ci illər ədəbiyyatının orta və cavan nəslinin əsərləri üzrə aparmasını" (4, s.150-151) xüsusi qeyd etməsi təsadüfi deyil. Bu dövrdə iqtisadi böhrandan çıxmış Amerika ölkələri, xüsusilə Latın Amerikası, ikinci dünya müharibəsindən qurtarıb özünə gəlmiş Avropa, yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş Asiya ölkələri xalq və onun soy kökü, xalqın qədimliyi və özünəməxsusluğu haqqında fikirləşməyə başlayır. Sosializm eyforiyası ilə xeyli müddət yaşamış SSRİ xalqları yalan dünyanın illüziyalarından ayılmağa başladı və ayılmaq prosesi özünü ilk növbədə senzuranı yayındıra biləcək sənət növlərində göstərdi. Aydındır ki, bu senzura "xəşbətlik"dən başqa heç nəyi qəbul etmirdi. Odur ki, "Vətən müharibəsi dövründə də şeir, az qala, gülməklə, şüar deməklə məşğul olub. Kədər, dərdin tərbiyəedici təsiri rədd olunub. Bu hissi bədii havaya 60-70-ci illərdən gətirilir. 60-70-ci illərin yetişdirdiyi şairlərin (və nasirlərin) dilində bu notlar xüsusilə güclü idi... onlara şüar-şeir dedirtmək mümkün deyildi... Bu dövrdə yetişən nəslin klassikaya və xalq ədəbiyyatına güclü meylinin bir əsası da bu idi" (2, s. 16).

Soykökə qayıdıb bu həqiqəti xalqın ifadə etdiyi kimi demək zərurəti zamanın, gərdişin özündən doğurdu. Bədii söz sənəti dünyanın hər yerindən çox SSRİ xalqlarında özünün söz kökünə qayıdışı üzərində qurulmağa başladı. Onu da qeyd edək ki, bu qayıdış öz başlanğıcını Latın Amerikası nəsrindən alırdı. Xüsusilə Kolumbiya nəsrinin görkəmli nümayəndəsi Qabriel Qarsia Markesin "Yüz ilin tənhalığı" (9), "Polkovnikə məktub yoxdur" (10), "Patriarxın payızı" kimi roman və povestləri rus dilində (1971) daha sonra Azərbaycan dilində (bəzi əsərləri, məs.- "Elan olunmuş qətlın xronikası") işıq üzü görməsi folklorlara marağı bir az da artırdı. "Yüz ilin tənhalığı" romanı nəsrə folklorlara yaxşı mənada modernist müraciətin dahi mücəssəməsidir (11). Folklor motivləri ilə nağıl edilən hadisələr Buendia tayfasının faciəsini bütün aydınlığı ilə əks etdirir. Yer üzündən silinmək təhlükəsi olan bu tayfanın taleyi yer üzündən silinmək təhlükəsi olan bütöv-bütöv xalqların taleyi kimi səslənir. Yazıçı kiçik Makonda qəsəbəsini folklor üslubunun qadir gücü ilə elə təsvir etdi ki, "romanın çapından dərhal sonra (1967) bu ad dünya ədəbiyyatı xəritəsində şərəfli yer tutdu" (14). Bu da sənətkar qüdrətidir. S.Vurğunun "Göyüzən dağı" misrasının poetik gücü adi təpəni-Göyüzəni bizim gözümüzə ucaltdığı kimi.

Q.Markes bu romandan əvvəlki əsərləri ilə də məşhur idi. O, realist sənətkar, sosial problemlər qaldıran yazıçı kimi əvvəlki əsərlərindən Kolumbiyada üzə çıxan nasir idi. Lakin oxucu ilə ən dərin, ən səmimi ünsiyyət arzulayan bu sənətkar daha sərbəst, daha azad üslub üzərində düşünür və bundan sonra "Yüz ilin tənhalığı"na girir. "Belə bir roman üçün uşaqlıq illərinin "aşağı mərtəbəsinə" tanış olan folklor, mifologiya çox əlverişli göründü" (15). Məhz bu üslub və sənətkar dərinliyi romana dünya şöhrəti gətirdi. Roman 1967-70-ci illər arasında dünyanın 30-dan çox dilinə tərcümə olundu, milyon-milyon tirajla çap edildi. "Mən hiss etdim ki, xalq mifologiyası real həyata daxil olur. Bu, xalqın inamı, onun tapındığı bir şeydir ki, onun özü tərəfindən yaranır, onun tarixinə çevrilir" (5, s.33). Bu sözləri Markes özü deyib. Markes povestlərinin tənqidçisi V.Stolbov "Yüz ilin tənhalığı" əsərinin rus dilində ilk çapına yazdığı "Son söz"də bu romanı "roman-epos" adlandırır. Bu romanın daxili arxitektonikası, stilistikası, nəsilərə münasibəti, bədii tədqiqi və s. keyfiyyətləri dünya ədəbiyyatında folklorlara yeni qayıdışa səbəb oldu. Azərbaycan povestində də bu romanın ciddi təsiri barədə aşağıda danışacağıq. Lakin hələlik bədii sənətdə folklor ənənələrinə ekskurs etmədən fikrimizi aydınlaşdırma bilmərik.

Yazılı ədəbiyyatımızın Xaqanidən üzü bəri ən önəmli örnəklərində xalq yaradıcılığının elementlərini görürük. Füzulinin janrlar içərisində qəzələ üstünlük verməsi, Vaqifin folklor üslubunu bütün keyfiyyətləri ilə poeziyaya gətirməsi, M.F.Axundovun "Aldanmış kəvakib" povestində məhz nağıl üslubunu seçməsi, M.Cəlilin

bütün yaradıcılığında folklor dilinə, üslubuna tapınması təsadüfi deyil. "Mirzə Cəlil yazılı ədəbiyyata folklordan gəlib. Mirzə Cəlilin gəldiyi folklor dünyası nağılı, dastanlı, nəğməlidir. Mirzə Cəlil folklorun o yerindən gəlib ki, orada məişət söhbəti, küçə danışığı, xalq gülüşünün yaşadığı evlər, kəndlər, şəhərlər var. Mirzə Cəlil də sözün geniş mənasında xalq ədəbiyyatından gəlib. Molla Nəsrəddin ləqəbini götürməsi Mirzə Cəlilin platformasını aydın ifadə edir" (4, s.153).

Azərbaycan poeziyasında folklor qədimliyi barədə çox deyilib, çox yazılıb. Lakin nəsrimizin özü (realist nəsr nəzərdə tutulur) gec yarandığı üçün roman və povestlərimizdə, hekayələrimizdə folklor motivləri haqqında gec danışmağa başlamışıq. Lakin folklorun özünün yaranma tarixini məntiqli qanunauyğunluqla izləyəsi olsa, tamam başqa bir mənzərə ilə qarşılaşacağıq. Ona görə ki, əslində bütün ədəbiyyat "Biri vardı, biri yoxdu" kimi nəsr başlanğıcından gəlir.

Nəsrin öz möcüzəsi var. Poeziyanın da öz möcüzəsi. Bu möcüzələrin hansı qədimdir? İnsan ilk dəfə gördüyünü, duyduğunu başqasıyla bölüşmək istəyinə düşəndə nəsrəmi söykənib, ya nəzmə? Biri vardı, biri yoxdu... İnsanın başqasıyla fikir bölümünün ən qədim başlanğıcı bu sətirdədir. Hələlik poeziyanın özü də, sonralar sənətə çevriləcək dərəcədə, sevinc bölüşmələrinin bütün elementləri də bu kiçik sətirə yerləşib: Biri var idi, biri yox idi... İnsan öz duyğularını, öz görüşlərini həm "var idi"yə, həm də "yox idi"yə bölməyə qorxmamı? "Var idi"yə inanacaqlar, "var idi"nin nə olduğuna həvəslə qulaq asacaqlar. Bəs "yox idi"? Açıq-aşkar qarşdakına yoxdan danışasan və onun bu "yoxa" inanacağına şübhən olmaya. Bu məqam möcüzənin - sənət möcüzəsinin başlanğıcıdır. "Biri var idi, biri yox idi" adlı sənət əsərinin müəllifi birinci tərəfində olanlardan danışacaqdı, dünyanın axarından, bu axardakı təcrübədə rastlaşdığı və qarşısındakına söyləmək ləyaqəti daşıyan nə vardısı onu nağıl edəcəkdı. Formulun ikinci - "yox idi" tərəfində isə sənətkarın ilk bədii dünyası dayanır. O öz bədii dünyasında "biri var idi"ni, yəni olanları, real həyat faktlarını daha deyimli, daha tutarlı, təsirli eləmək üçün çox götür-qoy edib və bu düşünüb-daşınmada dinləyicinin yaxşıya məhəbbətinin, pisə nifrətinin yaranmasında "yox"ların böyük köməyinə arxalanıb. Bu ilk yaradan həm də özünün deyim gücünə o qədər arxayın olub ki, "Biri var idi"dən sonra "yox"dan söhbət açmağa ehtiyat eləməyib. Kim olub bu ilk sənətkarın dinləyicisi? Onda bu dünyada hələ nə yazı vardı, hələ nə kağız haqqında düşünmək olardı, nə də dana dərisi haqqında. Əlifbası neçə-neçə yüz illiyi ilə öyünənlərdən neçə-neçə min il əvvəl meydana gəlmişdi bu "Biri var idi, biri yox idi". Bu ilk sənət əsərinin dinləyicisinin bircə əlacı, bircə köməyi var idi: Yaddaş! Dünyanın ən əzəli yazısı olan yaddaş. Yaddaşlar çoxaldı, yaddaşlar artdı, ancaq insan hər şeyi, hər gördüyünü yadda saxlamaqdan qorxdı. O öz yaddaşında möcüzəyə xidmət edən məqamları daha çox saxlamağa çalışdı. "Biri var idi, biri yox idi"yə uşaq da qulaq asdı, böyük də. Kiminsə dünyanın hansısa ən böyük sənətkarının yaratdığı bu nağıl aləminin qulaq asanı birdən ikiyə keçdi, ikidən üçə və birdən bütöv bir mahalın nağıl gecəsi yarandı. Bu nağıllara qulaq asanların özləri sonradan ustada əlavələr etdilər, ustadın deyimlərini dəyişdilər və hər dəfə daha yaxşı, daha gözəl deməyə çalışdılar. Hələ, bəlkə də, poeziyanın özü də bu deyimlərdədir, getdikcə gözəlləşən bu təhkiyələrdədir. Bir az da keçəcək və insan bu təhkiyələri bəzəmək üçün, onlara musiqilik vermək üçün sözü "qafiyələndirəcək", sözü yaxşı mənada oyuna çevirəcək, bu sözdə "obrazlılıq" yaradacaq. Onda... poeziya yaranacaq.

Hələlik "Biri var idi, biri yox idi"... Bu bir tərəfi həqiqət, bir tərəfi əfsanə sətirin arxasında insanı həmişə ədalətə səsləyən, şərə nifrət yaradıb, gözəlliyə çağırən, haçansa bizim "estetik ideal" deyəcəyimiz ideala çağırən bütöv, bitmiş bir əsər durur. Nəsr əsəri. Bütün bunlar belədirsə, onda biz xalqın nəsrinin tarixini Füzulidən başlamaqda ədalətsizlik etmirikmi? Əgər "Dədə Qorqud" nəsrinin - möcüzəsi və poetikası ilə də bizi heyran edən bu nəsrin müəllifi təvazökarlıq edib heç yerdə öz adını çəkməyibsə, fikri-zikri yalnız öz müdrikliyini xalqa vermək olubsa və bundan başqa heç bir məqsəd güdməyibsə, günahkardımı ki, biz nəsrimizin tarixini üzü o yandan başlamağa bilmirik? Ancaq hələlik məsələ bu suallarda deyil... Söhbət nəsrin möcüzəsindən, nəsrin sehrindən gedir. Haçansa yaranan o ilk nəsrin, o ilk "Biri var idi, biri yox idi"nin möcüzəsi olmadan bugünkü mənada başa düşdüyümüz yazıçı da çətin ki yetişərdi. "Несколько лет тому назад в одном из своих поместий жил старинный русский барин, Кирилла Петрович Троекуров... Лего богатство, знатный род и связи давали ему большой вес в губерниях, где находилось его имение. Соседи рады были угождать малейшим его прихотям; губернские чиновники трепетали при его имени..." (13) Böyük Puşkinin məşhur "Dubrovski" romanının ilk sətiirləridir və bu sətiirlərdə rus xalq nağıllarının poetik strukturu çox aydın hiss olunur. Dünyada anası qədər sevdidi dayəsinin nağıl üslubu deyilmi? Puşkin öz dayəsinə, bu sadə rus qadınını nə üçün bu qədər seviridi? Təkcə qayğısına, məhribanlığına görəmi? Yox, bunlar dayəyə məhəbbət üçün az idi. Puşkinin dayəsi nağılçı idi. Onun nağıllarında rus meşələrinin pıçıltısı vardı, rus qarının yumşaqlığı vardı, xalqının bədii tarixi vardı, xeyrə, şərə müdrik bir xalqın münasibəti vardı. Puşkin Arina Rodionovnanı həm də və bəlkə də daha çox o nağıllara görə seviridi. Sonralar bu nağıllar içərisindən öz poeziyası bir yana, nəsrilə də dünyanı heyran bir sənətkar yetişdi...

"Səfəviyyənin əvaili - səltənətində Qəzvin paytaxtı idi. Hədisəti-mütənəviyyənin vüquundan sonra Məhəmməd şah Səfəvi səltənəti öz oğlu Şah Abbası - əvvəllə təslim etdi. Şah Abbasın cülusundan altı il keçib, yeddiminici il başlamışdı ki, aşağıda zikr olunan qəziyyə vəqə oldu.

Baharın əvvəli idi; novruzdan üç gün keçmişdi; Şah Abbas günortadan üç saat keçmiş qəsrə öz məhəbbəti Səlmə xatun ilə oturub söhbətlə məşğul idi ki, xacəbaşı xacə Mübarək içəri girib, künuş edib ərz elədi ki:

- Mүнəccимбаşı Mirzə Sədrəddin qibleyi-aləmin ziyarətinə müşərrəf olmaq istəyir, bir vacib işdən ötrü.

Şah Səlmə xatuna işarə etdi ki, hərəmxanaya getsin və xacəyə buyurdu ki:

- Mirzə Sədrəddini çağır gəlsin.

Münəccimbaşı şahın hüzuruna daxil olub kürnuşdan sonra əl-əl üstə qabaqda durub, dua və sənə etdi. Şah soruşdu ki:

- Mirzə, nə var?

Münəccimbaşı ərz elədi ki:

- Qibleyi-ələm sağ olsun, bu ovqat kəvakibin seyrindən belə məlum olur ki, novruzdan on beş gün keçmiş Mərrixin Əqrəb ilə iqtiranı vəqə olacaq və bu qıranın nəhseyin təsiri budur ki, məşri-zəmində və bittərəcih mülki-İranda sahibi-səltənətin vücuduna sədəmey-i-üzma yetişəcəkdir. Buna binaən mən ki, astaneyi-səniyyənin müxlis və cansipar bəndəsiyəm, özümə vacib bildim ki, bu keyfiyyəti pişəz-hadisə qibleyi-ələmə məlum edim.

Şah bu vaxt çox cavan idi. Ömründən ancaq iyirmi iki il keçmişdi. Məlumdur ki, bu sinnidə həyat necə şirin və əzizdir, xüsusən ki, dərəcəyi-üsyada və taxti-səltənətin üstündə! Bu səbəbə münəccimbəşinin xəbəri şahı-cavani qayətdə dəhşəti-uzmaya saldı, haman saat rəngi qaçıb, guya ki, bihuş oldu. Bir dəqiqədən sonra başını qaldırıb Mirzə Sədrəddinə buyurdu ki:

- Xub, mürəxxəssən, get!" (1, s.201-202)

"Aldanmış kəvakib" povestinin - realist nəsrimizin bünövrə daşının ilkin sətirləridir və bu sətirlərin, bu təhkiyənin nağıl üslubuna necə bənzədiyinə heyran qalmamaq çətinidir. Bu parçadakı çoxlu qəliz ərəb-fars izafət tərkibləri; bu gün üçün çətin anlaşılan söz və ifadələr - bunların hamısı üslubun, məhz nağıl üslubunun, nağıldan gələn aydın təhkiyə üslubunun işığında əriyir, muma dönür. Birbaşa başlanğıcını folklor nəsrindən alan M.F. Axundovun realist nəsri beləcə aydın bir üslubun təhkiyəsidir.

Nağıl sənətinin müəllifləri gələcək nasirlər üçün bir yadigar da qoyub gediblər. Başlanğıc, əsərə giriş yadigarı. Dinləyəni söhbətə, nağıla cəlb etmək hər kəsə müyəssər olmayıb. Gözəl məzmunlu bir nağılı öz zəif təhkiyəsilə puç edənlər olub. Daha onlara nağılçı deməyiblər. Adi məzmunlu bir nağılı isə öz düzgün təhkiyəsi, öz əlavələri, öz bədii dünyası ilə zənginləşdirib heyratamiz şəkllə salanlar olub: belələrinə nağılçı deyiblər. Nağılçı üçün başlanğıc hər şey olub. Bu başlanğıclardan ən qədimi və ən güclüsü "Biri var idi, biri yox idi"dir. Sonralar usta nağılçılar çeşidli variantlar axtardılar və: "Belə rəvayət edirlər ki,..", "Badi-badi giriftar, hamam-hamam içində", "Günlərin bir günündə, Məmmədnəsir tinində, Kəl İmamın belində, biri vardı, biri yoxdu, allahdan başqa heç kim yoxdu..." və s. kimi "girişlər" meydana çıxdı. Bəzən özünə arxayın nağılçı birbaşa hadisəyə keçirdi; "Biri vardı, biri yoxdu, Dünyamalı adlı bir kişi vardı", yaxud, "Keçmiş zamanlarda bir keçəl var idi" və s. Bu "girişlər" bircə vəzifəyə xidmət edirdi: Dinləyicinin diqqətini ilk sətirlərdən cəlb etməyə. Sonralar usta nasirlər oxucunu ilk sətirdən cəlb etmək üzərində çox düşündülər. "Все счастливые семьи похожи друг на друга, каждая несчастливая семья несчастлива по своему" (16, s. 24). Dahi L. Tolstoyun "Anna Karenina" romanının bu ilk sətirində çox ciddi fəlsəfi yük var. Bu müdrik fikrin özü romana cəlb etmək üçün ən gözəl vasitədir. Oxucu xoşbəxt ailələrin xoşbəxtlik bənzərliyi ilə bədbəxt ailələrin bədbəxtlik müxtəlifliyini görmək üçün mütləq romanı axıra çıxaracaqdır.

"Miladiyyə tarixinin min səkkiz yüz doxsan dördüncü ilində avqust ayının əvvəllərində Danabash kəndində bir qəribə əhvalat olubdu. Əhvalat budu ki, Məhəmmədhəsən əminin eşşəyi oğurlanıb.

Söz yox, o kəsin ki, bu əhvalatdan xəbəri yoxdu, mənim sözümə inanmayacaq; çünki doğrudan da eşşəyin itməyi bir elə təəccüblü şey deyil ki, bundan bir qəribə əhvalat çıxsın. Hər kənddə və hər şəhərdə gün olmaz ki, eşşək itməsin. Amma keyr, Məhəmmədhəsən əminin eşşəyinin itməyinin özgə eşşəklərin itməkliyinə bir tük qədər oxşarı yoxdur".

Vallahi, billahi, Məhəmmədhəsən əminin eşşəyinin itməkliyi elə bir qəribə əhvalatdı ki, nağıl edim, siz də qulaq verib ləzzət aparasız" (3, s. 8). Mirzə Cəlilin "Danabash kəndinin əhvalatları" povesti də belə başlayır. Bu ilk abzaslar oxucuya acılı-şirinli qəribə bir əhvalat vəd edir və bu vədin arxasında duran dünyaya bələd olmağa oxucu artıq hazırdır.

Yaxud:

"Xəbər çıxdı ki, naçalnik gəlir kəndə və sonra məlum oldu ki, pristavın arvadının ad qoyulan günüdür" (3, s. 8). Bu da M. Cəlilin "Qurbanəli bəy" hekayəsinin ilk sətridir. Müəllif oxucunu hadisəyə cəlb etmək üçün ilk baxışda bir-biri ilə heç bir əlaqəsi olmayan iki müxtəlif qütblü fikri ifadə edir: 1. "Xəbər çıxdı ki, bu gün naçalnik gəlir kəndə". 2. "Və sonra məlum oldu ki, pristavın arvadının ad qoyulan günüdür". Bu da M. Cəlil üslubudur, primitivlikdən, oxucunu ələ salan sadəlikdən, oxucu səviyyəsini lağa qoyan "aydınlıqdan" uzaqdır.

Oxucu bir balaca diqqətə möhtacdır ki, naçalnikin kəndə gəlişinin səbəbi açılsın.

Folklor bütün sənət növlərinin örnəyidir. Xalqdan gözəl ifadə etmək mümkündürmü?

Əzizim bəxtiyarım,

Baxtımın taxtı yarım,

Üzündə göz izi var,

Sənə kim baxdı, yarım?

Yəqin ki, belə min illər də keçəcək və heç kim heç bir nəsrə, heç bir poeziyada qısqanclığı, sevən insanın qısqanclığını bu dərəcədə ifadə edə bilməyəcək. Bəlkə buna görədir ki, son onilliklərdə dünyanın qabaqcıl xalqlarında ən böyük sənətkarlar, xüsusilə fenomen nasirlər folkloru, xalqa üz tutmaqla sənəti keyli irəliyə

apardılar. Q.Markesin "Yüz ilin tənhalığı" romanının doğma dildə necə səsləndiyi barədə fikir yürütməyə haqqımız yoxdur. Lakin bu əsər rus dilində heyrətamiz dərəcədə yaxşı səslənir və onun bütün arxitektikasının folklor üslubunda qurulduğu aydın hiss olunur. Müasir Rus nəsrində Y.Nagibin, V.Astafyevin, V.Belovun əsərləri bu keyfiyyətinə görə, nəsrin nağıl elementlərinə görə də yadda qalır.

"Uca dağlı, bağlı-bağatlı, aranlı-yaylaqlı Qarabağda "Kürdoba" deyilən bir tərəkəmə obası var idi". İ.Əfəndiyevin "Geriye baxma, qoca!" romanının bu ilk sətrlərinin "Biri var idi, biri yox idi" ilə fərqi çox azdır. Bütövlükdə folklorla bağlı bu romanın hər sətrində nağıl nəsrinin ən gözəl elementləri özünü göstərir. Bu, nəsrin öz kökünə, öz etnogenezisinə qayıdıdır. Lakin bütün bunlar forma və üslub elementləridir. Bəs "Biri var idi, biri yox idi" sənətinin idealları, istəkləri, işığı necə? Bu ideallar, bu istəklər, bu işıqlar zaman-zaman nəsrin dayağı olub, və yəqin ki, dünyanın bütün işıqlı nəsrinin işığı da buradan gəlir. Nəsrin ümumi kontekstində bu işıq özünü necə göstərir? Keçmiş 70 ilə nəzər salanda hiss edirsən və bir daha inanırsan ki, bəzən iri problemləri, iri ədəbi prosesləri izləmək üçün müəyyən zaman keçidi çox vacibdir. İndi bizim əlimizdə belə bir zaman keçidi var. Nə az, nə çox. Yetmiş il. Bu yetmiş ildə sənət həmişə cəmiyyətin problemləri ilə birgə addımlayıb. 20-ci illərdə sovet nəsrinin əsas mövzusu xalq təsərrüfatının bərpası və bərpada insan, 30-cu illərdə kollektivləşmə, sənayeləşdirmə, sosializm quruculuğu və bu şəraitdə insan, 40-cı illərdə müharibə və insan, 50-ci illərdə yenə bərpa, quruculuğu və bu quruculuqda insan problemləri olub. Bu nəsrin - çox nadir nümunələr istisna olmaqla - polifonik üslubu olmayıb. Bəlkə də vəzifə birbaşa publisist işi görməkdən ibarət olub, bəlkə də düşünüb daşınmağa, götür-qoy etməyə bir vaxt olmayıb. Ancaq fakt faktlığında qalır ki, haqqında danışdığımız bu otuz illik nəsrin üslub axtarışları zəif olub. Söz demək onu necə deməkdən vacib sayılıb. Belə bir fakt haqdır, ya nahaqdır, bu artıq başqa tədqiqatın işidir.

Bundan sonrakı dövrün özünəməxsus nəsri var. Bəlkə həm də ona görə ki, biz 60-cı illərdən sonra dünya ədəbiyyatının əvvəllər məlum səbəblərə görə bizə çatmayan nümunələrinə də çatdıq. Bəlkə ona görə ki, bu dövrdən - şəxsiyyətə pərəstişin ifşasından sonra hər kəs özünü tanımağa başladı, şəxsi arxivlərdəki əsərlər üzə çıxdı? Əlbəttə, bütün bunlar belədir. Ancaq bir həqiqət də var ki, bunların hamısının olması üçün də bir vaxt lazım idi. Bu vaxt gəldi və bu vaxt özü ilə həm də dinclik, nisbi sakitlik gətirdi. Bu dinclik və sakitlik nisbi də olsa, bu sakitlik sənətkara düşünə bilmək imkanı verdi. Nə deməyin həm də necə demək tərəfinə tələb artdı. Və bu tələbin artımı şəraitində nəsrə yeni bir təkan dalğası yarandı. Xüsusilə nəsrimiz donuq vəziyyətdən çıxdı. Ç.Aytmatov, Nodar Dumbadze, Y.Nagibin, V.Astafyev, V.Rasputin, V.Belov, İ.Drutse, Anar, Elçin, M.İbrahimbəyov qardaşları, T.Pulatov, Kuusberg, Amiracibi və s. neçə-neçə sovet dövrü yazıçısı nəsrin potensial gücünün nəyə qədər olduğunu sübut etdi. Nəsrə bir nağıl işığı gəldi. Bu işığı həmin nasirlər təkrar-təkrar göstərməkdən nəinki narahat olmadılar, həm də bunun vacibliyini dərk etdilər. Sovet oxucusu da əvvəlki melanxoliyadan, vadevildən, qrafoman nəsrindən bəzən kimi olmuşdu. Yaxşı nəsrə, polifonik poetikaya malik yüksək nəsrə şərait yaranmışdı. Bu nəsr işığı idealları trafaret müsbət və mənfi qütblərə deyil, mübarizə və ziddiyyətlərdə, insanı insan məqamlarında, həyat faktlarına sədaqətdə göstərdi. Hərçənd neçə-neçə illərin trafaret düşüncəsini, kabinet qadağalarını birdən-birə qırmaq mümkün deyildi. Lakin əsl sənətkarın həyata münasibətindəki obyektivliyə maneçilik xeyli azalmışdı. Onlar nəsrə yeni bir üslub və məzmun əlvanlığı yaratdı. Bu nəsrin nümayəndələri folklorlardan və klassikadan bəhrələnərək sadə insanı sənətə gətirdilər. Bu sadə insan indi əvvəlki kimi təkcə yaxşı işləyən, orduda vuruşan, ədalət uğrunda mübarizə aparan adam deyildi. Bu insan hər şeydən əvvəl, elə insan idi. Onun dünyasındakı işığı, ağırlığı, həyatındakı ağ yolu sənətkar duya bilmişdi və onu bizə təqdim etmək istəmişdi. Beləliklə bu dövrdən başlayaraq bizim günlərə qədər nəsrimiz adi insanın adi qayğılarını qələmə aldı. Ancaq elə qələmə aldı ki, əvvəlki böyük problemlərin primitiv təsvirindənsə, bu adi qayğıların usta təsviri daha təsirli oldu, daha yadda qalan oldu. Ağılıq, işıqlılıq bu nəsrin aparıcı xətti oldu və beləliklə, hətta, o vaxt sovet ədəbiyyatında uğurlu nümunələrdən sayılan "Ağ gəmi" (Ç.Aytmatov), "Ağ liman" (Anar), "Ağ bayraqlar" (N.Dumbadze), "Ağ kilsə" (İ.Drutse), "Ağ dəvə" (Elçin) kimi nəsr əsərləri yarandı. Elə müxtəlif regionlu, müxtəlif milli təfəkkürə malik bu yazıçıların "ağ" sözünə, özü də sərlövhədə, yəni əsərlərin adında olan marağı izləmək də vacibdir. Müasir Azərbaycan nəsrində sadə insanın ağ sözünə bağlılığını görmək xüsusi diqqət tələb etmir. Bu fakt - ağ və işıq faktı 70-ci illər Azərbaycan nəsrinin özündə yaranan işıqla bağlı idi. 70-ci illər Azərbaycan nəsrinə öz yazı tərzinin təzəliyi ilə, faktı və hadisəni özünəməxsus müşahidəsi ilə seçilən cavan bir nəsəl gəldi. Bu nəsəl içərisində bədii sənətin məsuliyyəti ilə öz gücünü ölçüb-biçənlər; bu çətin sınağa tab gətirməyənlər də oldu, sənətə gəlişi ilə dərhal oxucu rəğbəti qazanan, özünün oxucu auditoriyasını tapan yazıçılar da oldu. Mövlud Süleymanlı ikincilərdəndir. İlk povestlərində özünü göstərən mövzu genişliyi, dünyanı, ətrafı duyma bacarığı yeni deyim təzi Mövludun bədii söz sənətində təsdiqi idi. Elə bu povestlərdə hiss olunurdu ki, onların müəllifi kökə və ənənəyə, xüsusilə folklorla bağlılığı ilə, bədii sözə bələdliyi ilə, incə, zərif üslubu ilə dərhal yaddaşa çəkəcək, mübahisələrə səbəb olacaq.

Bədii söz sənəti işığa çağırışında adətən iki yol seçib: gözəlliyi vəsf etməklə, pisliyi, şəri rədd etməklə. Hər iki halda sənətkar eyni məqsədə - işığa çağırır. Mövlud öz nəsrində hər iki üsulu əsas tutur. Birinci halda onun leksikası, üslubu zərifləşir, ikinci halda qəsdən yaradılan qrotesk, sərt üslub özünü göstərir.

Kənd və onun adamları, dağ-daşı, torpağı Mövludun bütün əsərlərinin əsas obrazlarıdır. Arı-ayrı xarakterləri, arı-ayrı kənd adamlarını birləşdirən "Şanapipik" povesti müharibə illərindəki kəndin bitkin obrazıdır. Bir kəndin el dərdinə dözümlü, müdrik ağsaqqal və ağbirçəklərin bu dözümdəki yeri, anaların oğul həsrəti, qəfil bir

məhəbbətin qız ürəyindəki intizarı bu illərin səciyyəvi cəhəti kimi povestdə ustalıqla verilmişdir.

Müəllif müharibənin ağır yaralarını, insana gətirdiyi dərdi hər bir detalda, hər bir məqamda açır. Müharibə qurtarandan sonra cəbhədən kolxoza göndərilmiş maşın cəbhədən qayıtmış adam kimi obraz səviyyəsinə qaldırılır. Kənd qızlarının sandıqlardan çıxan güllü yaylıqları insanın ağır dərdə dözümlünün ifadəsinə çevrilir və s.

Dünya estetikasına epiklik anlayışı Platon və Aristotelin vaxtından gəlib. Ancaq dəyişən həyatla birlikdə bədii sənətdə də epiklik anlayışı dəyişib, hər bir ədəbi dövrün tələblərinə uyğun şəkildə üzə çıxıb. "Şanapipik", "Şeytan", "Yel Əhmədin bəyliyi" kimi povestlərində və "Köç" əsərində Mövludun nəsrinin epiklik gücü hər dəfə yeni təkanla üzə çıxır. Bu epikliyi Mövludun bir sənətkar kimi xalq həyatına dərinlən bələdliyi yaradır. Qeyd etdik ki, son illər dünya, ümumittifaq, eləcə də Azərbaycan nəsr folklorına yeni tərzdə yön tutması ilə xüsusi maraq doğurur. Əlbəttə, folklor yazılı ədəbiyyatın tutduğu ən etibarlı dayaqdır və uzun müddət folklordan faydalanma birtərəfli izah edilmişdir. Mövlud onun mahiyyətindən, daxili potensialından faydalanır, onun nəsrinin bütün kökləri folklordan su içir.

Yazıcının "Şeytan" nağıl-povesti və "Köç" romanının poetikası folklorla bağlılığı cəhətdən diqqəti xüsusi cəlb edir. Şər qüvvənin rəmzi olan, insanı yolundan azdıran, dostu düşməyə çevirən şeytan obrazı bu povestdə əslində bir fondur, "şeytan kimdir?", "şeytanlıq nədir?" probleminin bədii həllinə xidmət edən vasitədir. Povestin belə bir bəşəri qayəsi var ki, insan ürəyində şeytana yer saxlamamalıdır, təmiz, ədalətli vicdan olan yerdə şeytan iş görə bilmir.

"Şeytan" nağıl-povestində müəllif folklor damarını tutmuş və insanın daxili aləmini işıqlandırmaq, "şeytan kimdir?", "şeytanlıq nədir?" probleminin bədii həllini verməyə çalışmışdır" (4, s. 158).

Yazıçı var ömrü boyu mövzu seçir, mövzu axtarır. Yazıçı var onu ümumi bir konsepsiyaya xidmət edən əbədi mövzu narahat edir. Mövlud Süleymanlı öz nəsrinə onu narahat edən fikir dünyasını pillə-pillə qurur. Xalqın ululuğu, xalqın qədimliyi, gəlimli-gedimli dünyanın axarı onun bütün əsərləri üçün mövzudur. Vaxtı ilə Anarın dəqiq qeyd etdiyi kimi Mövlud "dünya" sözünü təsadüfən çox işlətmir. Mövludda "dünya" planet mənasından daha çox olmuşlar və düşüncələrdir, həyatın axarı, gedisi mənasındadır. Bu da məlumdur ki, həyat zənciri - insanın doğulması - faciəsi - ölümü daimi və əbədidir. Folklor sistemi üzrə işlənmiş "Köç" romanında müəllif bu zəncirin sonundakı faciə və ölüm finalının nə qədər həqiqət olduğunu göstərsə də insanın faciə və ölüm anında belə insan olaraq qalmağa can atmasını, nəslin, yurdun, torpağın qədrini yaşatmağı, kişi kimi ölməyi üstün tutmasını romana əsas ideya seçmişdir.

Rəmzi məna daşıyan "köç" özü insanın insanlaşması yolunun, qədim oğuzların qədimlik vəziyyətinin ifadəsidir, gəlimli-gedimli dünyanın qədim tərəfidir, bütöv insan nəslinin üzü o yana dünyasıdır. Elə bil bu roman dastanlardan, pırıqlardan, əfsanə və rəvayətlərdən hörülüb. Azərbaycan folkloruna, nəsrimizin güclü ənənəsinə, dünya ədəbiyyatının "Forsaytlar haqqında dastan" (Qolsuorsi), "Yüz ilin tənhalığı" (Qarsiya Markes) kimi fundamental nümunələrinə söykənən "Köç" romanı öz orijinal strukturası, obrazlar silsiləsi, təhkiyə üslubu ilə diqqəti cəlb edir. Roman başlanğıcı uzaq-uzaq illərdən gələn bir xalqın uzun tarixi yolda özünüdəstəqləndirən, özünü tanımasının bədii təsviridir.

Mövludun köç təsvirlərində dəqiqlik var. Ancaq bunlar təkcə dəqiq pastoral peyzaj təsvirləri deyil, insanın, "köç"ün dəqiq cizgilərinə xidmət edən nöqtələrdir. Xalqın həyatının zamanla dəyişən və həm də əsrlərlə dəyişməyən etnoqrafik cizgilərini yazıçı çox incə, zərif nəsr boyaları ilə bizə çatdırır.

İ. Əfəndiyevin də "Geriyə baxma, qoca!" romanı və "Üçatılan" povestinin folklor soyköklərinə diqqət edək. "Geriyə baxma, qoca!" romanının çox maraqlı keyfiyyətlərindən biri onun folklorla yoxulmasıdır. Uzun müddət bizim ədəbiyyatımızda bədii əsərin folklorla bağlılığı onda işlənən atalar sözləri, xalq ifadələrinin, obrazların dilindəki xalq danışığı üslubunun çoxluğu ilə ölçülmüşdür. Son vaxtlar istər bədii sənət dünyasında, istərsə də onları araşdıran ədəbiyyatşünaslıqda folklor və ədəbiyyat problemi bu primitivlikdən uzaqlaşır. Müasir dünya ədəbiyyatının folklorla bağlı bir çox nümunələri vardır. "Yüz ilin tənhalığı" (Q.Q. Markes), "Şah balıq" (V.Astafyev), "Gün var əsrə bərabər" (Ç. Aytmatov) kimi romanlarda müasir dövrümüzün ən böyük söz ustaları mifologiyaya, xalq bədii təfəkkürünə müraciətlə nadir sənət inciləri yaratmışlar.

"Geriyə baxma, qoca!" romanı 1980-ci illər Azərbaycan nəsrində folklor nəfəsiylə qələmə alınmış ən yaxşı nümunələrdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Romanın daxili strukturası, xalq təfəkkürünə müraciət formaları folklordan yaradıcı istifadəyə gözəl nümunədir. Təkcə xalq nağılları, şirin folklorla yoxulmuş yarımşərlövhələrinə diqqət romanın bu sahədəki yerini müəyyənləşdirməyə imkan verir? "Möhnət qocanın nağılları", "Cavan Bayramla gözəl Fatmanın əhvalatı", "Suçu İman kişi", "İmaş və Güllü", "Gödək Nisə qırx adamı bir-birinə necə qırdırdı...", "Bayram babama güllə atılması və qoca qaçaq", "Anamın bir rəfiqəsi vardı...", "Nuru dayımın qərribə macərəsi", "Dünya qədəri", "Mənim cənnətim" və s. Bu hekayətlərin hər birində folklor üslubu, cəzbedici xalq dili var. Onlardakı hadisələr biri digərini tamamlayır, obrazlar tədricən xarakterlərə, tələlərə çevrilir. Və bu nağıl-varilik balaca Muradın təbiətinin dili, psixologiyasının sözü çevrilmiş musiqisiz oxunur.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatında qaçaqlıq - ədalətsizliyin zülmünə qarşı üsyan rəmzi kimi həmişə rəğbətə qələmə alınıb. Qaçaq Nəbi, Qaçaq Kərəmlə dastanlaşan, hardasa çox vaxt məzlumların xilaskarına çevrilən qaçaqlığın ikili xarakteri romanda dəqiq açılmışdır: çar hökuməti dövründə məzlumları müdafiəyə qalxan qaçaqlar Ədalətin harda olduğunu xeyli müddət başa düşmədilər, dağlardan, meşələrdən çəkilməyə cəsarət etmədilər. İndi

də Azərbaycan prototipləri yaşlıların yaddaşında yaxşı qalan bu adamların obrazları romanda ustalıqla, tarixi dəqiqliklə yaradılmışdır. Tarixi dövrü, tarixi dönüş nöqtələrini yaxşı bilən, Arazboyu ellərin, Arazboyu kəndlərin milli xüsusiyyətlərinə dərinlən bələd olan yazıçı bu baxımdan da ustalığını göstərə bilmişdir.

"Üçatılan" povesti həm forması, həm də üslubu ilə folklor qaynaqlarına bağlı həzin bir nağıl təsiri bağışlayır.

Bu dövr yazıçıların bir çoxu folklor xüsusi müraciətlə yadda qalırlar. Tənqidçi N. Potapov, Ç. Aytmatovun "Əsrdən uzun gün" romanının sənətkarlıqla yaradılmış ən maraqlı hissəsini juanjuan köçəri tayfası, Anabeyit qəbiristanlığı, manqurtluq barədə əfsanələrdə görürdü (12). Tənqidçi Viktor Levçenko T. Pulatovun "Şıltaq Buxaralının həyatı" əsərinin əsas məziyyətlərini buradakı əfsanə və mifoloji elementlərdə axtarırdı (8). V. Kravçenkonun da İ. Drutse povestlərində xalq həyatı ilə bağlı folklor motivlərinə xüsusi qiymət verməsi ədalətlidir (7, s. 3). Bu müəlliflərin ən maraqlı əsərinin yaranma tarixi 1970-80-ci illərə təsadüf edir.

Azərbaycan povestinin bu illərdəki nümunələrində də həmin keyfiyyəti əks etdirən misallar çoxdur. Folklor yeni münasibət Ramiz Rövşən yaradıcılığında xüsusi təkanla üzə çıxır.

Ədəbi tənqiddə R. Rövşenin əsərləri də bu yöndə qiymətləndirilmişdir.

Folklor yaxınlıq, folklorlardan bəhrələnmə müasir Azərbaycan nəsrinin, o cümlədən povestlərimizin aparıcı keyfiyyətlərindən biridir. Bu cəhət povestlərin dilində və üslubunda da özünü göstərir ki, biz həmin problemə ayrıca qayıdacağıq.

NƏTİCƏ: Müasir povestdə folklor ünsürlərinin fəallığının tədqiqi hansı nəticələrə gətirib çıxarır?

1. Əvvəlcə belə bir cəhət qeyd olunmalıdır ki, 60-90-cı illər nəsrində folklor elementlərinin güclənməsi danılmaz faktır.

2. Bu elementlərin məhz 60-90-cı illərdə fəallaşması xüsusi ictimai-siyasi şəraitlə şərtlənir: kökə, xalqın özünə qayıtmağının başlanğıc nöqtəsi kimi bu dövr tarixə yeni səhifələr yazmışdır.

3. Folklor əsasları nəsrin xalqa yaxınlığı kimi qiymətləndirilmişdir.

4. Nəsrə folklor əsasları dünya ədəbi prosesindəki yeni meyillərlə bağlıdır və Azərbaycan nəsrində bu meyillərdən bəhrələnməmişdir.

5. Folklor əsasları nəsrin dil demokratiyasını, üslub çalarlarını zənginləşdirən sənətkarlıq amili kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov, M.F. Komediya. Povest. Şeirlər / M.F. Axundov. - Bakı: Yazıçı, - 1982. - 232 s.
2. Hacıyev, T. Şeirimiz, nəsimiz, ədəbi dilimiz / T. Hacıyev. - Bakı, Yazıçı, - 1990. - 359 s.
3. Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [6 cildə] / C. Məmmədquluzadə. - Bakı: Azəməşr, - c. 1. - 1983. - 348 s.
4. Vəliyev, K. Folklor və ədəbi proses // - Bakı: Azərbaycan jurnalı, - 1979, №6, - s. 150-151.
5. Markes, Q. Mütəəssibə // - Moskva: Вопросы литературы, - 1980, №9, - s. 33.
6. Фрэнк, Дж. Дж. Фольклор в ветхом завете / Дж. Дж. Фрэнк, - Москва: Политиздат, - 1990. - 544 с.
7. Кравченко, В. Дерево народной жизни. И. Друце. Избранные: [2 cildə] / В. Кравченко. - Москва: Молодая гвардия, - c. 1. - 1984. - 542 с.
8. Левченко, В. Меж беллетристикой и мифом // - Moskva: Литературная газета, - 1981. Мая; 13.
9. Маркес, Г. Г. Сто лет одиночества / Г. Г. Маркес. - Moskva: АСТ, - 1973. - 400 с.
10. Маркес, Г. Г. Полковнику никто не пишет. М., Художественная литература 1989, 431 с.
11. Потаров, В. Слово в прозе Маркеса // Литературная Россия. - 1979, 24 мая
12. Потапов, Н. Мир человека и человек в мире / Литература и современность. Сб. 19. Статьи о литературе 1981 года. Москва: 1982. - 152 с.
13. Пушкин, А. С. Собр. Соч. [10 cildə] / А. С. Пушкин. Moskva: Художественная литература, - c. 5. - 1981. - 138 s.
14. Столбов, В. Гарсиа Маркесин "Сто лет одиночества" kitabına son söz / В. Столбов. - Moskva: АСТ, - 1989. - 462 с.
15. Столбов В. Откуда взялось слово "Макондо" / Г. Маркесин "Полковнику никто не пишет" kitabına son söz. Moskva: 1989, - 411 с.
16. Толстой, Л. Н. Анна Каренина / Л. Н. Толстой. - Moskva: Художественная литература, - 1985. - 766 с.

Джахангир Абдуллы оглы Мамедов

БГУ. Факультет журналистики, профессор

ЧакангирМамедов@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0004-2378-3383>

Фольклорные основы в современной Азербайджанской прозе

Резюме

В статье анализируется обращение к фольклорному фактору и использование этих факторов всемирной литературе в целом, включая Азербайджанскую прозу. В системе анализируемых произведений, основанных на фольклоре, рассматриваются произведения таких мастеров мировой литературы, как Г. Г. Маркес, А. С. Пушкин, Л. Толстой, В. Астафьев, Н. Думбадзе, И. Друце и др. В основы статьи главному образу лежат произведения таких классиков Азербайджанской прозы, как М. Ф. Ахундзаде, Дж. Мамедкулузаде, М. С. Ордубади, А. Ахвердиев, И. Эфендиев, писателей поколения «шестидесятников» - Анара, Эдгичина, М. Сулейманлы, С. Азери и др.

Ключевые слова: жанр, проза, поэзия, фольклор, сказка, приеца, повесть, былина, эпос, архитектура, эстетика, графоман, стиль.

Rəyşi: prof. L. Əhmədova

Lamiyə Mübariz qızı Kərimova

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti "Humanitar fənlər" kafedrasının müəllimi
E-mail: lamiyosmanova@gmail.com; Orcid: 0009-0008-7009-6921

BƏXTİYAR VAHABZADƏ YARADICILIGINA MÜASİR BAXIŞ

Xülasə: Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının ən mühüm mərhələlərindən birini təşkil edir. Onun əsərlərində milli azadlıq, vətənpərvərlik və dil sevgisi mövzuları müasir dövrdə də aktuallığını qorumaqdadır. Qloballaşma və mədəni assimilasiya təhlükələrinin artdığı bir zamanda milli kimliyin müdafiəsi hər bir xalq üçün zəruridir. Vahabzadənin şeirləri gənclərə milli-mənəvi dəyərlərə sadıq qalmanın vacibliyini aşılayır.

Bu gün də Azərbaycan gəncliyinin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması üçün onun əsərləri mühüm mənəvi dayaq rolunu oynayır. "Gülüstan" poeması hələ də bütövlük ideyalarının ədəbi-bədii manifesti kimi səslənir. Şairin ana dilinə olan sonsuz sevgisi müasir dövrdə dilimizin saflığının qorunması üçün çağırış kimi dəyərləndirilə bilər. Onun azadlıq mövzulu şeirləri müstəqilliyin qədrini bilməyin əhəmiyyətini göstərir.

Açar sözlər: Bəxtiyar Vahabzadə, Azərbaycan poeziyası, milli kimlik, ana dili, müasir baxış

Əsas hissə: B. Vahabzadənin yaradıcılığı Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşını diri saxlayan güclü bir mənbədir. Bu əsərlər yalnız poeziya nümunələri deyil, həm də ictimai-siyasi düşüncənin daşıyıcısıdır [1, s. 70-75].

Əsas hissə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində elə şəxsiyyətlər var ki, onların yaradıcılığı milli düşüncə, azadlıq ideyaları və vətənpərvərlik duyğuları ilə sıx bağlıdır. Bu şəxsiyyətlərdən biri də Xalq şairi, görkəmli ədib və ictimai xadim Bəxtiyar Vahabzadədir. O, yalnız bir şair deyil, həm də milli ideologiyanın, ictimai vicdanın, xalq ruhunun ifadəçisi olmuşdur. Müasir dövrdə onun yaradıcılığına baxış təkcə ədəbi-estetik mövqedən deyil, həm də ictimai-siyasi və fəlsəfi mənə daşıyan böyük bir irs kimi qiymətləndirilir.

Bəxtiyar Vahabzadə 1925-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuş, 2009-cu ildə Bakı şəhərində dünyasını dəyişmişdir. O, Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında həm nəzəri, həm də bədii istiqamətdə mühüm rol oynamışdır. Uzun illər Bakı Dövlət Universitetində pedaqoji fəaliyyət göstərmiş, bir çox tələbəyə ədəbiyyat sevgisi aşılamaqla yanaşı, öz poeziyası ilə də nəsillərin milli düşüncə tərzinə təsir göstərmişdir [2, s. 231].

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı 1950-ci illərdən başlayaraq həm Sovet senzurasına qarşı gizli mübarizə aparmaq, həm də xalqın azadlıq arzusunu ifadə etmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Onun şeirləri təkcə estetik dəyər daşıyır, həm də ictimai-siyasi mesajlarla doludur. Vahabzadənin yaradıcılığı milli ruhun formalaşmasına xidmət etmişdir. O, azadlıq, ədalət, insan hüquqları və milli kimlik kimi mövzuları poetik dil vasitəsilə oxucuya çatdırmışdır. Sovet dövründə bu ideyaları açıq ifadə etmək mümkün olmadığından, şair simvolik və metaforik üsullara müraciət etmişdir. Bu simvolik dil onun şeirlərini həm dərin, həm də universal etmişdir. Onun yaradıcılığı həm dövrün ideoloji məhdudiyyətlərinə qarşı durmaq, həm də xalqın milli-mənəvi duyğularını qorumaq baxımından önəmlidir.

Vətənpərvərlik və milli kimlik: Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyası milli azadlıq ideyaları ilə yüklənmişdir. O, Azərbaycan xalqının tarixi faciələrini dərin hisslərlə əks etdirmişdir. Onun əsərlərində xalqın parçalanmış vətən qarşısında yaşadığı dərd və kədər açıq şəkildə görünür. Şair müstəqillik həsrətini poetik obrazlarla təqdim etmişdir. "Gülüstan" poeması bu mənada xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu əsər Arazın iki sahilində yaşayan insanların ayrılıq dərfini təsvir edir. Eyni zamanda, o, milli birliyə çağırış rolunu da oynayır. Vahabzadənin vətənpərvərlik ruhu şeirlərində sadəcə döyüş və qəhrəmanlıq deyil, həm də xalqın tarixi yaddaşının qorunması kimi əks olunur. Onun yaradıcılığında milli kimlik fərdi və kollektiv duyğularla birləşir. O, xalqın tarixi təcrübəsini və mədəni dəyərlərini poeziyaya gətirir. Şairin şeirlərində tarix və indiki zaman arasında dərin əlaqə qurulur. Hər bir əsər milli kimliyin formalaşmasında bir dərs rolunu oynayır. Vahabzadənin poeziyasında vətən sevgisi təbii bir hiss kimi təqdim olunur. O, bu sevgini həm poetik, həm də fəlsəfi çalarlarla işləyir. Onun əsərlərində vətənlə bağlı mövzular əbədi və universaldır. Vahabzadə milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasının vacibliyini vurğulayır. Onun şeirləri oxucuya vətənpərvərlik ruhunu aşılamaqla yanaşı, milli şüuru da gücləndirir. Şairin obrazları milli kimliyi simvolizə edir. Hər bir obraz Azərbaycan xalqının tarixini və mədəniyyətini əks etdirir. O, xalqın əzablarını və ümidlərini birləşdirərək, oxucuya həm emosional, həm də intellektual təsir göstərir. Vahabzadə poeziyasında milli birlik ideyasını daima ön plana çəkir. Onun şeirlərində azadlıq və müstəqillik anlayışları milli kimliklə sıx bağlıdır. O, tarixi yaddaşın qorunmasını, milli dilin və adət-ənənələrin yaşadılmasını şeirlərində əsas motiv kimi işləyir. Şairin vətənpərvərlik mövzusu yalnız döyüş və qəhrəmanlıqla məhdudlaşmır. Bu mövzu həm də xalqın mənəvi dünyasını, ailə və cəmiyyətə bağlılığını əhatə edir. Onun poeziyasında milli kimlik həm fərdi, həm də kollektiv şüurun bir hissəsi kimi təqdim olunur. Vahabzadə xalqın tarixini, mədəniyyətini və ənənələrini poetik dil vasitəsilə yaşadır. Onun yaradıcılığı gənc nəsillər üçün milli şüurun təməlini qoyur. Hər bir əsər oxucunu düşünməyə və vətənə bağlılıq hissinə inkişaf etdirməyə dəvət edir [3, s. 156-160].

Azadlıq və insan hüquqları: Şairin yaradıcılığında azadlıq mövzusu xüsusi yer tutur. Onun əsərlərində fərdin hüquqları və xalqın azad yaşamaq haqqı ön plana çıxır. Sovet dövründə bu ideyaları açıq şəkildə ifadə etmək mümkün olmasa da, Bəxtiyar Vahabzadə poetik vasitələrlə bunları oxucuya çatdırmışdır. Onun simvolik dili azadlıq ideyasını daha güclü və təsirli edir. Şair insanın daxili azadlığını, düşüncə və vicdan azadlığını önə çəkir. Onun əsərlərində azadlıq təkcə siyasi deyil, həm də mənəvi və əxlaqi dəyər kimi təqdim olunur. O, azadlıq və ədalət mövzularını bəşəri dəyərlərlə birləşdirir. Vahabzadə üçün azadlıq insanın mənəvi inkişafının vacib şərtidir. Onun poeziyasında fərdin hüquqları ilə xalqın ümumi hüquqları arasında əlaqə mövcuddur. O, bu mövzunu tarixi və müasir kontekstlərlə işləyərək oxucuya dərinlən çatdırır. Onun şeirlərində azadlıq həm xalqın müstəqilliyi, həm də fərdi seçim haqqı ilə bağlıdır. Bəxtiyar Vahabzadə insan hüquqlarını qorumağın vacibliyini həm fərdi, həm də ictimai səviyyədə vurğulayır. Onun yaradıcılığında azadlıq və ədalət məsələləri bir-biri ilə

sıx bağlıdır. Şair ədalətsizliyə qarşı çıxmağın vacibliyini poetik ifadə ilə göstərir. Onun əsərlərində azadlıq həm də xalqın mədəniyyət və dil azadlığı ilə bağlıdır. Vahabzadənin şeirlərində azadlıq mövzusu universal və əbədi-dir. O, azadlığın yalnız fiziki sərbəstlikdən ibarət olmadığını göstərir. Şairin yaradıcılığı insanın daxili dünyasında azadlıq arzusunu və hüquqlarını əks etdirir. Bu mövzu müasir dövrdə də aktualdır, çünki insan hüquqları və azadlıq hər zaman cəmiyyətin inkişafı üçün vacibdir. Onun əsərləri oxucunu düşünməyə, ədalət uğrunda mübarizə aparmağa ruhlandırır.

İnsan və zaman fəlsəfəsi: Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyasında insanın həyatı, taleyi və mənəvi dünyası geniş işıqlandırılır. O, zamanın keçiciliyini poetik üsullarla təqdim edir. Onun şeirlərində ömür yolunun mənası, insanın vətən və ailə qarşısındakı məsuliyyəti önə çəkilir. Şair həyatın fəlsəfi aspektlərini oxucuya çatdırır. Onun yaradıcılığı insanın daxili dünyasının zənginliyini nümayiş etdirir. Vahabzadə zaman və insan mövzusu-nu həm tarixi, həm də müasir kontekstdə işləyir. O, insanın yaşadığı dövr və onun qarşısında duran çağırışları şeirlərində əks etdirir. Onun əsərlərində zamanın sürəti və insanın ömür yolundakı qərarları əsas motivdir. Şair insan həyatının mənasını və məqsədini dərin fəlsəfi çalarlarla təqdim edir. Onun yaradıcılığında insanın mənəvi inkişafı və daxili səmimiyyəti mühüm yer tutur. Vahabzadə insanın taleyini təkə fərdi baxımdan deyil, həm də xalqın taleyi ilə bağlı şəkildə təqdim edir. Onun şeirlərində insan və zaman anlayışları qarşılıqlı əlaqədədir. Şair zamanın keçiciliyini göstərərək insanın əbədiyyət arzusunu vurğulayır. Onun əsərlərində ömür yolunda doğru seçimlər və mənəvi dəyərlərə sadiqlik əsas rol oynayır. Vahabzadənin yaradıcılığı oxucunu insanın həyatda qarşılaşdığı seçimlər barədə düşündürür. O, insanın cəmiyyət və ailə qarşısındakı məsuliyyətini poetik üsullarla göstərir. Onun şeirlərində zamanın və insan həyatının fəlsəfi təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [4, s. 89].

Dil və milli-mənəvi dəyərlər: Bəxtiyar Vahabzadə ana dilinin qorunmasına böyük diqqət yetirmişdir. Onun şeirlərində Azərbaycan türkcəsinin zənginliyi və poetik imkanları açıq şəkildə görünür. O, dilin xalqın kimliyi olduğunu vurğulayır. Şair milli-mənəvi sərvətlərin yaşadılmasını poeziyasında əsas mövzulardan biri kimi işləyir. Onun yaradıcılığı milli dilin təmizliyini və gözəlliyini oxucuya çatdırır. Vahabzadə dilin xalqın mədəniyyətini qorumaq üçün vacib vasitə olduğunu göstərir. Onun əsərlərində xalqın tarixi və ənənələri dil vasitə-silə yaşayır. Şair milli-mənəvi dəyərləri poetik obrazlarla təqdim edir. Onun şeirlərində ana dilinə olan sevgi ay-dın hiss olunur. Vahabzadə dil və mədəniyyətin ayrı-seçkiliyə qarşı birləşdirici qüvvə olduğunu göstərir. Onun yaradıcılığı dilin həm ədəbi, həm də ictimai rolunu nümayiş etdirir. Şairin əsərlərində dil milli kimliyin təməl daşı kimi işlənir. Onun yaradıcılığı gənc nəsillərin milli dəyərlərə bağlılığını gücləndirir. Vahabzadənin poeziya-sı oxucuya milli-mənəvi sərvətlərin qorunmasının vacibliyini xatırladır. Onun əsərlərində xalqın mədəni və mənəvi dəyərləri poetik üsullarla ifadə olunur. Şair dil və mədəniyyətin əbədi və universallığını vurğulayır. Onun yaradıcılığı yalnız ədəbi deyil, həm də mədəni və tarixi irs kimi qiymətləndirilir.

Bugünkü qloballaşma dövründə xalqların milli kimliklərinin qorunması hər bir cəmiyyət üçün prioritet məsələdir. Qloballaşma prosesi mədəniyyətlərarası əlaqələri artırsa da, eyni zamanda milli kimliyin itirilməsi təhlükəsini də yaradır. Bu mənada Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı yalnız ədəbi irs deyil, həm də milli-mənəvi dirəniş nümunəsidir. Onun əsərləri müasir oxucunu vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edir. Şairin əsərləri oxucuda milli kimliyi dərk etməyə, azadlıq və ədalət uğrunda mübarizəyə ruhlandırmağa xidmət edir. Bu əsərlər həm fəlsəfi, həm də etik baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Vahabzadənin şeirlərində vətən sevgisi və milli bağ-lılıq hər zaman ön plandadır. Onun yaradıcılığı xalqın tarixi və mədəni irsini qorumağa yönəlib. Şairin əsərlərində milli kimlik, yalnız bir dövrün deyil, bütün zamanların məsələsi kimi təqdim olunur. Bu, onun yaradıcılı-ğını müasir dövr üçün də aktualıdır.

Bəxtiyar Vahabzadə yalnız ədəbi şəxsiyyət deyil, həm də ictimai-mədəni lider kimi dəyərləndirilir. Onun şeirləri cəmiyyətin mənəvi və milli dayaqlarından biridir. Şairin yaradıcılığı həm Sovet dövrünün məhdudiyyətlərinə qarşı, həm də müasir dövrün çağırışlarına qarşı müqavimət nümunəsidir. Onun əsərlərində azadlıq, ədalət və insan hüquqları əhəmiyyətli yer tutur. Bu əsərlər oxucuya həm vətənpərvərlik hissi aşılamaq, həm də milli kimliyi dərk etmək imkanı verir. Şairin ideyaları gənc nəsil üçün əvəzolunmaz mənəvi resursdur. Onun poetik dili həm estetik, həm də fəlsəfi dəyər daşıyır. Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı müasir dövrdə milli kimlik və vətənpərvərlik mövzusunda təhsil və maarifləndirmə üçün əvəzsiz nümunədir.

Gənclər üçün Vahabzadə yaradıcılığı milli-mənəvi dəyərləri yaşatmağın vacibliyini göstərir. O, gənclərə azadlıq və müstəqilliyin əvəzolunmaz dəyər olduğunu aşılayır. Onun əsərlərində ana dilinə və mədəniyyətə bağlılıq millətin varlığını qoruyan əsas element kimi təqdim olunur. Şair gəncləri tarixi və mədəni irsə sahib çıxmağa çağırır. Onun yaradıcılığı gənc oxucunu düşünməyə, milli-mənəvi dəyərləri qorumağa ruhlandırır. Vahabzadənin əsərlərində milli kimlik və azadlıq anlayışları bir-biri ilə sıx bağlıdır. Onun şeirləri gənclərin mənəvi və intellektual inkişafına töhfə verir. Şair gənclərə vətənpərvərlik ruhu aşılayır. Onun poetik dili gənclərin este-tik zövqünü və mənəvi baxışını inkişaf etdirir. Bəxtiyar Vahabzadə gənclər üçün milli-mənəvi dayaqların qurucudur. Onun yaradıcılığı oxucuya tarixi və mədəni irsin əhəmiyyətini xatırladır.

Müasir dövrdə gənclər üçün onun əsərləri həm mənəvi, həm də intellektual rəhbər rolunu oynayır. Vahab-zadənin əsərlərində milli kimlik, vətən sevgisi və azadlıq ideyaları bir-biri ilə uzlaşır. Onun şeirlərində gənclər üçün nümunəvi insan və vətəndaş obrazları işlənir. Şair gənclərə mənəvi və etik prinsiplərə sadiq qalmaq öyrə-dir. Onun yaradıcılığı gənclərə həm tarixi, həm də fəlsəfi baxımdan dəyərli dərslər verir. Vahabzadə şeirlərində milli-mənəvi dəyərlərin qorunmasının vacibliyini göstərir. Onun əsərləri gənclərin şəxsiyyət və mənəvi inkişafı-na təkan verir. Müasir dövrdə qloballaşma və mədəni assimillasiya gənclərin milli kimlikdən uzaqlaşması təhlükəsini artırır. Bu baxımdan Bəxtiyar Vahabzadənin əsərləri milli-mənəvi dayaqların qorunması üçün mühüm vasitədir. Onun poetik dili gənclərin həm estetik, həm də etik baxışlarını inkişaf etdirir.

Vahabzadə gənclərə milli və mənəvi sərvətlərin dəyərini göstərir. Onun şeirlərində milli kimlik və azadlıq dəyərləri müasir cəmiyyət üçün aktualdır. Şairin yaradıcılığı gənclərin vətənpərvərlik və milli şüur hissini gücləndirir. Onun əsərlərində insan hüquqları, azadlıq və ədalət ideyaları gənclərə təhsil və maarifləndirmə üçün əvəzsiz resursdur. Bəxtiyar Vahabzadənin şeirləri müasir gəncliyin mənəvi dünyasını zənginləşdirir. Onun yaradıcılığı gənclərə milli-mənəvi dəyərlərin qorunması üçün nümunə göstərir. Onun əsərləri yalnız ədəbi irs deyil, həm də gənclərin mənəvi və vətənpərvərlik yetişməsində əvəzsiz vasitədir [5, s. 123].

Nəticə. Araşdırmanın nəticələrinə əsasən, Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. Onun əsərlərində milli kimlik, vətənpərvərlik, azadlıq və insan hüquqları kimi mövzular mərkəzi rol oynayır. Şair Sovet dövründə senzura şəraitində xalqın azadlıq arzusunu simvolik və poetik dillə ifadə etmişdir. Bu yaradıcılıq tərzii onun əsərlərini həm vaxtına, həm də müasir dövrə uyğun və aktual edir. Vahabzadənin poeziyasında milli-mənəvi dəyərlər, tarixi yaddaş və dil qorunması ön plana çıxır. Onun əsərləri oxucunu milli şüur və milli qürur hissi ilə zənginləşdirir, gəncləri vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edir.

Araşdırmada müəyyən olundu ki, Bəxtiyar Vahabzadənin şeirləri yalnız ədəbi bir irs deyil, həm də xalqın mənəvi dayacağıdır. Onun əsərlərindəki azadlıq və ədalət ideyaları gənc nəslin milli kimliyini qorumaq və inkişaf etdirmək üçün mühüm vasitədir. Müasir dövrdə qloballaşma və mədəni assimilyasiya şəraitində onun irsi gənclərin milli-mənəvi inkişafına dəstək olur. Şairin əsərləri oxucuda həm estetik zövq, həm də dərin fəlsəfi düşüncə oyadır. Onun yaradıcılığı milli birləşmənin simvolu kimi çıxış edir və xalqın tarixi-mədəni yaddaşını qorumağa xidmət edir.

NƏTİCƏ: Araşdırma göstərdi ki, Bəxtiyar Vahabzadənin əsərləri müasir gənclər üçün mənəvi rəhbər rolunu oynayır. Onun şeirləri gəncləri azadlıq və müstəqillik dəyərlərinə bağlı qalmağa, ana dilinə və mədəniyyətinə hörmət etməyə təşviq edir. Vahabzadənin poetik dili milli-mənəvi sərvətlərin qorunması baxımından əvəzsiz vasitədir. Onun yaradıcılığı həm tarixi, həm fəlsəfi, həm də vətəndaş mövqeyi ilə Azərbaycan oxucusuna yol göstərir. Şairin əsərlərində vətənpərvərlik, milli kimlik, insanlıq və azadlıq anlayışları bir-biri ilə sıx bağlıdır və oxucuya mənəvi bir rəhbərlik təqdim edir [6, s. 56].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Milli Kitabxanası. (2015). Bəxtiyar Vahabzadə: Bibliografiya. Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası. <https://anl.az/download/bibliografiya2015.pdf>
2. Azərbaycan Milli Kitabxanası. (2022). Bəxtiyar Vahabzadə - 100: Metodik vəsait. Bakı: Azərbaycan Milli Kitabxanası. <https://anl.az/download/bibliografiya2022.pdf>
3. Türk Dünyası Araşdırmaları Mərkəzi. (2020). Türk Dünyasının Böyük Söz Ustadı: Bəxtiyar Vahabzadə. Bakı: CLB.
4. Bakı Dövlət Universiteti. (2019). Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili. Bakı: Elibrary. https://elibrary.bsu.edu.az/files/books_460/N_100.pdf
5. CLB Araşdırma Mərkəzi. (2018). Poeziyamızın parlaq sənətkarı: Bəxtiyar Vahabzadə. Bakı: CLB. <https://clb.az/dosyalar/2472.pdf>
6. ResearchGate. (2023). Milli İstiqlal Ədəbiyyatında Bəxtiyar Vahabzadə. https://www.researchgate.net/publication/373690728_MILLI_ISTIQLAL_DBİYYATINDA_BXTIYAR_VAHABZAD

Lamiya Mubariz gizi Karimova

Azerbaijan State Oil and Industry University Teacher of the Department of "Humanities"

E-mail: lamiyosmanova@gmail.com; Orcid: 0009-0008-7009-6921

A modern view of the work of Bakhtiyar Vahabzade

Summary

The article presents a modern view of the work of Bakhtiyar Vahabzade, a prominent representative of 20th century Azerbaijani poetry, People's Poet. It is emphasized that themes such as patriotism, national identity, freedom, language and the protection of national and spiritual values occupy a special place in his works. The poet's poetry is not only a literary and aesthetic event, but also an important stage in the history of our socio-political thought. The article shows that in modern times Vahabzade's work has become a moral support for youth, plays an important role in the formation of national consciousness and strengthening the spirit of patriotism.

Keywords: Bakhtiyar Vahabzade, Azerbaijani poetry, national identity, native language, modern view

Ламия Мубариз кызы Каримова

Азербайджанский государственный университет нефти и промышленности Преподаватель кафедры «Гуманитарные науки»

E-mail: lamiyosmanova@gmail.com; Orcid: 0009-0008-7009-6921

Современный взгляд на творчество Бахтияра Вагабзаде

Резюме

В статье представлен современный взгляд на творчество Бахтияра Вагабзаде, яркого представителя азербайджанской поэзии XX века, народного поэта. Подчеркивается, что такие темы, как патриотизм, национальная идентичность, свобода, язык и защита национально-духовных ценностей, занимают особое место в его творчестве. Поэзия поэта – это не только литературно-эстетическое событие, но и важный этап в истории нашей общественно-политической мысли. В статье показано, что в современную эпоху творчество Вахабзаде стало моральной опорой для молодёжи, играет важную роль в формировании национального самосознания и укреплении духа патриотизма.

Ключевые слова: Бахтияр Вагабзаде, азербайджанская поэзия, национальная идентичность, родной язык, современный взгляд

Rayçi: T. Cəfərli

Əliyeva Leyla Astan qızı

Azərbaycan Dillər Universiteti. Baş müəllim

Leylaaliyeva183@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-9009-5088>

ETQAR KERET YARADICILIĞINDA MEMUAR JANRININ MÜASİR İFADƏSİ

Giriş: Müasir İsrail ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan EtqarKeret XX və XXI əsr İsrail ədəbiyyatının inkişafında mühüm rol oynamış yazıçılardandır. Əsasən qısa hekayələri ilə tanınan EtqarKeret İsrail ədəbi mühitində “yeni dalğa” cərəyanının nümayəndəsi kimi dəyərləndirilir. Onun yaradıcılığı həm forma, həm də mövzu baxımından müasir ədəbi tendensiyalarla sıx şəkildə bağlıdır.

Müasir İsrail ədəbiyyatı tarix boyu milli kimliyin və fərdi təcrübələrin ifadə olunduğu zəngin mədəni diskurs kimi formalaşmışdır. E.Keret bu ənənəni davam etdirərək fərdi və kollektiv yaddaşı birləşdirən, orijinal bədii üsluba malik yaradıcılıq modeli təqdim edir. Yazıçının yaradıcılığında diqqətçəkən əsas cəhətlərdən biri gündəlik həyatın absurd və fantastik elementlərlə vəhdət təşkil etməsidir. O, reallığın sərhədlərini genişləndirərək adi hadisələri fərqlibaxış bucağından təqdim edir və bununla da oxucuda əyləncəli və düşündürücü təsir yaradır. Bu bədii yanaşma onun hekayələrinə postmodernist xüsusiyyət qazandırır, ənənəvi hekayə strukturunu sarsıdır və onları dərin emosional-fəlsəfi qatlarla zənginləşdirir.

Müasir İsrail ədəbiyyatına xas olan siyasi və sosial kontekst EtqarKeretin yaradıcılığında da mühüm yer tutur. Onun əsərlərində terror, müharibə qorxusu, dövlətlə vətəndaş arasındakı mürəkkəb münasibətlər tez-tez gündəlik ailə hekayələri ilə yanaşı təqdim edilir. Beləliklə, E.Keret öz hekayələrində həm fərdi həyat təcrübələrini, həm də milli və global reallıqları çulğalaşdırır. EtqarKeretin yaradıcılığında diqqətçəkən digər mühüm cəhət qısa hekayə janrının memuar elementləri ilə sintezidir. Onun memuarları təkcə şəxsi xatirələrin toplusu deyil, həm də ədəbi eksperiment kimi dəyərləndirilir. Müəllif öz həyat təcrübəsini bədii təxəyyül və realizm elementləri ilə birləşdirərək oxucuya həm emosional, həm də intellektual səviyyədə təsir göstərir. Bu xüsusiyyət onun hekayələrinin həm İsrail ədəbiyyatında, həm də dünya ədəbiyyatında seçilən mövqeyini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biridir. Bu bədii istiqamətin ən dolğun ifadəsini yazıçının “Yeddi bəhrəli il” adlı memuarında görmək mümkündür.

EtqarKeretin yaradıcılığı, xüsusilə “Yeddi bəhrəli il” memuarı müasir İsrail cəmiyyətindəki gərginlik, müharibə və qorxu mühitini həmironiya ilə, həm də dərin humanist baxışla təsvir edir. Onun üçün İsrail təkcə coğrafi məkan deyil, eyni zamanda kollektiv narahatlığın, mənəvi yorğunluğun və emosional dözümlülüyün mərkəzidir. Burada müharibə və təhlükə gündəlik təcrübənin ayrılmaz hissəsidir.

“Yeddi bəhrəli il” yeddi illik bir dövrü əhatə etsə də, hadisələr klassik süjet xətti üzrə deyil, bir-biri ilə bağlı, lakin müstəqil epizodlar şəklində təqdim olunur. Hər bir hekayə ayrıca bədii vahid kimi düşünülə bilər, lakin bütövlükdə onlar müəllifin həyatının mənəvi və emosional xəritəsini formalaşdırır. Yazıçının “Yeddi bəhrəli il” memuarında fərdi təcrübə ilə kollektiv yaddaşın kəsişməsi onun ailə tarixçəsi vasitəsilə açılır. Müəllifin ailəsi Holokostdan sağ çıxan nəsiləndir və bu fakt onun ədəbi düşüncəsini, dünyagörüşünü və yazı təhkiyəsinə formalaşdırır. E.Keret üçün Holokost təkcə tarixi hadisə deyil, eyni zamanda o, varlığın mənası, xilasın, günahın və vicdanın sorğuya çəkildiyi psixoloji və mədəni fon rolunu oynayır.

E.Keretin valideynlərinin həyatda qalma hekayələri, xüsusilə anasının uşaqlıqda meşədə gizlənməsi və atasının müharibədən sonra həyata yenidən bağlanması əsər boyunca arxa planda müşahidə olunur. Müəllifin yazıya yanaşması ailə təcrübəsinin davamı kimi düşünülə bilər. Yazı onun üçün yaşamaq, xatırlamaq və ötürmək vasitəsidir.

Əsərdə həyat və ölüm, başlanğıc və son bir-birinə qarşı qoyulur. Körpənin doğulması ilə atanın xəstəliyi eyni vaxta təsadüf edir. Bu hal E.Keretin bütün yaradıcılığına xas olan həyat-ölüm dialoqunu əks etdirir və Holokostun yaratdığı ekzistensial gərginliyin gündəlik həyat şəklində təzahürüdür. Məhz bu şəxsi və kollektiv təcrübələrin kəsişməsi “Yeddi bəhrəli il”dəki hər bir hekayənin emosional tonunu müəyyənləşdirir. Keret gündəlik həyat hadisələrini bu travmatik fon üzərində quraraq həm fərdi, həm də ictimai reallığı bədii formaya salır.

E.Keretin yazılarında İsrailin Yaxın Şərqdəki siyasi vəziyyəti birbaşa təhlil edilmir. Bu reallıq sadə insanların, xüsusilə də ailələrin və uşaqların gündəlik həyat təcrübəsi vasitəsilə təqdim olunur. Məsələn, “Pastrama” hekayəsində müəllif ailəsi ilə birlikdə gəzinti planlaşdırır, lakin həmin gün raket signalı səslənir. O, uşağını qorumağa çalışarkən ölüm təhlükəsi və ailə sevgisinin eyni anda mövcud olduğu həyatın absurd tarazlığını hiss edir. Bu səhnə yazıçı üçün müasir İsrailin simvoluna çevrilir: müharibə və sevinc eyni məkanda yaşanır, reallıq isə təhlükəli və təsadüfi oyuna bənzəyir. “Bombalardan sonra” hekayəsində də bu düşüncə davam etdirilir. Burada yazıçı raket hücumlarının insan psixologiyasına təsirindən bəhs edir. İnsanlar daxildən gərginlik yaşasalar da, bunu adi vəziyyət kimi qarşılayırlar. Bu, İsrail cəmiyyətinin müharibəyə alışmış vəziyyətinin simvoludur. Artıq hər yeni hücum insanlar üçün qeyri-adi hadisə hesab olunmur. Yazıçının fikrincə, bu vəziyyət sosial və mənəvi cəhətdən təhlükə yaradır, çünki qorxu içində yaşamağa öyrəşmək insanın emosional dərinliyini və mənəvi dayanıqlığını sarsıdır.

E.Keretin əsərlərindəki yumor və absurdu xatırladan sarkazm bu reallığın qarşısında bir növ qoruyucu

mexanizm rolunu oynayır. O, gülüş vasitəsilə cəmiyyətin psixoloji yükünü yüngülləşdirir və oxucuya həyatın xaosunda mənəvi tarazlıq tapmaq imkanı verir. Onun üçün yazmaq sadəcə yaradıcılıq aktı deyil, həm də sağ qalma strategiyasıdır. Bu yaradıcılıq strategiyası eyni zamanda yazıçının öz həyat hekayəsi ilə sıx bağlıdır.

E.Keretərdə ata olmasından başlayaraq atasını itirməsinə qədər olan dövrü təsvir edir. Yeddi il şəxsi və ailəvi münasibətlər baxımından nisbətən sakit keçsə də, ictimai-siyasi mühitdə eyni sabitlik müşahidə olunmur. Qeyd etmək lazımdır ki, hadisələrin zamanı yeddi ilin həddlərini aşaraq ailə ilə bağlı keçmiş xatirələrə də yönəlir.

EtqarKeretin tanınmış yazıçı statusu hekayələrində açıq şəkildə özünü göstərir. Yazıçı sənətinin ictimai tərəfini və ədəbi mühitdəki mövqeyini nümayiş etdirmək üçün gördüyü müxtəlif fəaliyyətləri ətraflı təsvir edir: oxucularla görüşlər, dünyanın müxtəlif ölkələrində keçirilən oxu tədbirləri, kitab imzalama mərasimləri və digər ədəbi tədbirlər bu sıraya daxildir.

ƏsərdəE.Keretin yazıçı kimi doğruluşutəsvir edilir. Kitabın ilk səhifələrindən müəllif dolaylı yolla da olsa, "Etqar Keret – yazıçı" obrazının mövcudluğunu bəyan edir: "Qəflətən, hər şey olduğu kimi" hekayəsində yazıçı doğum şöbəsinə, həyat yoldaşı ilk övladlarını dünyaya gətirmək üzrədir. Bir tərəfdən isə terror hadisəsi nəticəsində xəstəxanaya yerləşdirilmişdir. Bu zaman hadisə şahidlərini axtaran bir jurnalist E.Kereti tanıyaraq "EtqarKeret sizsiniz?... Yazıçı?" [11, s. 12] deyər soruşur və ondan hekayəsini danışmağını istəyir. E.Keret hadisə yerində olmadığını bildirsə də, jurnalist onun yenə də nədəyəcəyinə ümid edir. Görünür ki, E.Keretin şəxsiyyətində yazıçıkimliyi əsas mövqedə dayanır. O, cəmiyyət tərəfindən yaradıcı düşüncə sahibi kimi qəbul edilir və ondan orijinalmətnlər yaradılması gözlənilir. Bu, oxucuların yazıçının qısa hekayələrində çox vaxt rastlaşdığı xüsusiyyətdir: Qəhrəman oxucuların istəyinə uyğun olaraq hekayə uydurmağa məcbur olur. Doğum səhnəsi isə E.Keretin bədii üslubunu açıq şəkildə nümayiş etdirir. Jurnalist həmin anı bir cırıdanın dünyaya gəlməsi kimi absurd şəkildə təsvir edir. Lakin həmin təsvir yazıçının təxəyyülündə canlanaraq bədii reallığa çevrilir. Bu keçid yazıçıya məxsus yaradıcılıq üsulunu göstərir. O, gündəlik reallığı fantaziya ilə birləşdirir, absurd səhnələri ədəbi detala çevirir.

Göründüyü kimi, əsərin bu cür başlaması yalnız xatirələr toplusu olmadığını, eyni zamanda EtqarKeretin yazıçı kimliyini, onun reallığı dərk və bədii şəkildə təqdim etmə tərzini əks etdirən güzgü olduğunu göstərir. Bu baxımdan, müəllifin memuar janrına müraciəti təsadüfi deyil. Memuar janrı avtobiografiyadan fərqli olaraq, faktları yaddaş prizmasından təqdim edir. M.H.Abramsinsözləri ilə desək, burada "vurğu müəllifin şəxsiyyətinin inkişafına deyil, onun tanıdığı və ya şahidi olduğu insanlara və hadisələrə yönəlir" [1, s. 15]. Başqa sözlə, memuar gerçək hadisələrin ardıcıl xronikası deyil, xatırlama aktının özü və onun mənəvi izləri ilə bağlıdır. Bununla belə, memuar bir insanın həyatını tam şəkildə təsvir etmək iddiası daşımır. Lakin müəllif xatırladığı hadisə və təcrübələri təqdim etməklə bu hadisələrin arxasında dayanan daxili motivasiyaları da üzə çıxarır və öz şəxsiyyətini bütöv bir obraz kimi formalaşdırmağa çalışır. Bu xüsusiyyət EtqarKeretin bir çox hekayələrində də özünü göstərir. Məsələn, "Bombalardan sonra" hekayəsində müəllif və həyat yoldaşı İran prezidenti Mahmud Əhmədinəjadın "İsraili yer üzündən silmək istəyi" ilə bağlı vəziyyətin şahidi olurlar. Onlar bu qorxulu vəziyyət qarşısında "Öləcəyəmsə, heç olmasa axmaq kimi ölməyim" [11, s. 86] fəlsəfəsini tətbiq edərək mənzilə heç bir qulluq etmirlər. Burada İran təhdidinə qarşı hiss olunan acizlik və ümitsizlik metaforik şəkildə göstərilir.

Memuar E.Keretin hekayələrini anlamaq üçün mühüm açar rolunu oynayır və onların ideoloji-fəlsəfi deyil, əsasən emosional təməl üzərində qurulduğunu göstərir. Yazıçının duyğulara üstünlük verməsi təsadüfi deyil. Bu emosional yanaşma həm onun bədii üslubunun təməlini təşkil edir, həm də oxucunu hadisələrin mənəvi qatına yönəldir. Melissa Qreqq və QreqoriSivvortun vurğuladığı kimi, duyğu düşüncəni, reaksiyanı və hətta siyasi mövqeləri hərəkətə gətirən bir qüvvədir. Lakin bu təsirlər aydın şəkildə ziddiyyət təşkil edən anlayışların məntiqi uzlaşmasından deyil, daha çox qarışıq, birbaşa və qeyri-xətti münasibətlərdən meydana çıxır. Deməli, Keretin yaradıcılığında duyğular yalnız fərdi təcrübənin deyil, həm də sosial-psixoloji gərginliyin ifadə formasıdır. E.Keretin hekayələrində istehza sanki duyğularla yarışır. Bu istehza postmodernist xarakter daşıyır, yəni xaosu, nizamsızlığı qəbul edir və dünyanın mahiyyətini köklü şəkildə dəyişdirməyin mümkünsüzlüyünü dərk edən bir münasibət formasıdır. İstehza yazıçının mətnlərində əsas ifadə vasitəsinə çevrilir, mədəniyyətdəki daxili gərginliklər, narahatlıqlar satirik və əyləncəli prizmadan təqdim olunur. Memuar emosional və sentimental məqamları ön plana çıxararaq göstərir ki, Keretin əsas məqsədi oxucuda müəyyən duyğu oyatmaq və emosional yaxınlıq hissi yaratmaqdır.

Bir çox epizod duyğular və sentimental təsirlərlə zəngindir və müəllifin həyatı ilə bağlı əsas şəxslərə dair birbaşa emosional ifadələr ehtiva edir. Bu emosional mərkəzlər memuarda davamlı olaraq təkrarlanır və əsərin əsas strukturunu təşkil edir. Ən önəmli diqqət isə ailəyə yönəlir ki, əsərdə E.Keretin atasına, anasına, böyük qardaşına və bacısına olan dərin bağlılığını görmək mümkündür. "Qəza" adlı hekayədə müəllif həyat yoldaşına avtomobil qəzasında iştirak etdiyini demək istəmir. Arxa planda təcili yardım maşınının səsi eşidildikdə isə o izah edir ki, sadəcə bir təcili yardım maşını yoldan keçib. Müəllif bunu xatırlayır ki, illər əvvəl atasının xəstəxanada olduğunu gizlətmək istəməsi də buna bənzəyirmiş: yazıçı arxa planda həkimin çağırıldığını eşitdiyi zaman atası deyirmiş ki, o, mağazadadır və itmiş pulqabısını tapmış birini çağırır. Bu paralel xatirələr

ailə üzvləri arasındakı emosional bağlılığın, eyni zamanda sükutla ifadə olunan qorxuların simvoluna çevrilir. Əsərin bir çox səhnəsində müəllifin şəxsi həyatı İsrailin daim təhlükə altında olan siyasi reallığı ilə bir-birinə qarışır. Müəllifin yaşadığı coğrafiyada bu reallıq terror hücumları, raket təhlükəsi, davam edən və ya gözlənilən kiçik müharibələr, eləcə də hökumət korrupsiyası ilə müşahidə olunur. Oğlunun doğulması ilə bağlı hekayədə bu iki mövzu birləşir. Oğlunun dünyaya gəlməsi müəllifdə böyük sevinc yaratsa da, bu sevincin altında dərin bir narahatlıq hiss olunur. Körpənin ağlamasını gören müəllif onu sakitləşdirməyə çalışır: *“Onu sakitləşdirməyə, narahatlığa səbəb olmadığına inandırmağa çalışıram. Yəni o böyüyənə qədər Yaxın Şərqdə hər şey səhməna düşəcək, sülh bərqərar olacaq, terror aktları tükənəcək...”* [11, s. 14]

Yazıçının bədii dünyası təkcə fərdi emosiyalarla məhdudlaşmır; burada çoxqatlı kimlik məsələsi də ön plana çıxır. Əsərdə yəhudi, israili, kosmopolit və transmilli müəllifin daşdığı çoxqatlı kimliklərin birləşməsinə əks etdirilir. Bu kimliklərin hər biri öz tam gücü ilə hiss olunur. “Mürəbbə”, “Arzuya həsr olunmuş rekviyem”, “Yad yataq yoldaşları” və “Millətin müdafiəçisi” kimi hekayələrdə müəllifin baxış bucağı mövcudluq qorxusu ilə postmodern nihilizm arasında dəyişir. Müasir İsrail reallığı və onun yəhudi tarixi ilə əlaqəsi emosional şəkildə ifadə olunur.

“Millətin müdafiəçisi” hekayəsinin əvvəlində *“Şərqi Avropada bir neçə gün keçirmək – içindəki yəhudini oyatmağın ən yaxşı üsuludur”* [11, s. 42] deyən E.Keret hekayənin sonunda *“Noyabr ayında əsən bir neçə xəmsin küləyi daxilindəki yəhudini sakitləşdirməyin ən düzgün yoludur. Təmiz Yaxın Şərq günəşi Diasporanın nişanələrini yandırır tamamilə cildindən silir”* [11, s. 45] kimi ifadələrlə fikirlərini tamamlayır. Müəllif həmin səhnədə dostu Uzi ilə birlikdə Tel-Əvivdəki Qordon çimərliyində vaxt keçirdiklərini təsvir edir. Uzi onların yanında əyləşən Krista və Renatadan İsveçdən olub-olmadıqlarını soruşur. Renata gülərək Almaniyanın Düsseldorfda gəldiklərini bildirir və Uzidən Almaniyanı tanıyıb-tanmadığını soruşur. Uzi isə dərhal coşqu ilə reaksiya verir və Almaniyanı tanıdığını göstərmək üçün “Kraftwerk”, “Modern Talking”, Nitsşe, BMW, “Bavariya Münhen” kimi tanınmış adları sadalayır. Dialoqlar sadə gündəlik səhnə təsiri bağışlasa da, Keret kimliklə bağlı müşahidələrinin mərkəzində dayanır.

Bu hissədə üç fərqli kimlik aydın şəkildə görünür. Birincisi, müəllifin İsraildən uzaqda olarkən daha dərinlən hiss etdiyi yəhudi kimliyidir. İkincisi, İsraildə – xəmsin istisində, çimərlikdə və Tel-Əvivlilərin həyat tərzində özünü göstərən israili kimliyidir. Üçüncüsü isə global, postmilli kimlikdir ki, burada Almaniya artıq yəhudilik və ya israililiklə bağlı deyil, sadəcə musiqi, fəlsəfə və idman kimi mədəni assosiasiyalarla yadda qalır.

“Yeddi bəhrəli il” göstərir ki, Etqar Keret üçün hekayə nəql etmək eyni zamanda düşünmə və anlama üsuludur, o, həyatında baş verənləri bu yolla mənalandırır. Müxtəlif və əlaqəsiz fraqmentlərdən ibarət hekayələr burjuva həyatının həm sıradan, həm də nizamsız tərəflərini, ailədəki komik və xaoslu vəziyyətləri və bəzən gerçəkliyə uyğun olmayan hadisələri göstərir. Müəllif üçün yaşanmış reallıq və onun hekayə formasında təqdim olunması artıq bir-birindən ayrı deyil, bir-birinə bağlıdır. Bu baxımdan, yazıçı üçün yazmaq həm yadda saxlamaq, həm də yaşamışsı yenidən mənalandırmaq aktıdır.

Zamanın geriye doğru getdiyi quruluş E.Keretin necə yazıçı olması ilə bağlı sual yaradır. Onun uşaqlığı xəyalpərəst ata, istedadlı qardaş və inancdan uzaq bacı ilə keçmişdir. Bu hekayələr müəllifin özünü ailə mühiti və yaşadığı tarixi şərait vasitəsilə necə formalaşdırdığını göstərir. Ailə üzvlərinin fərqli dünyagörüşləri və həyat təcrübələri isə onun gələcək yaradıcılığının bünövrəsini qoyur. Yazıçı əsərdə ilk hekayəsini necə yazdığını təsvir edir. O, on doqquz yaşlı əsgər olarkən ilk hekayəsini yazaraq çap edir. Yazdığı hekayəni qardaşına oxutmaq üçün tələsir, amma qardaşı oxuduqdan sonra həmin vərəqi itinin ifrazatını təmizləmək üçün istifadə edir. Bu hadisədən sonra E.Keret başa düşür ki, yazıçı olmaq onun üçün vacibdir. Qardaşı təsadüf nəticəsində ona bir şeyi göstərmişdi: yazdığı hekayə, zibil qutusunda kiçik ləkələnmiş vərəq deyil, onun hissələrini ağlından qardaşının zehninə ötürmək üçün vasitə idi. O an E.Keret özünü sehrbaz kimi hiss edir. Bu kəşf ona gələcək iki il ərzində hərbi xidmətini başa vurana qədər, həyatda qalmağa kömək edəcək bir güc verir.

E.Keret üçün yazmağa başlamağın əsas səbəbi həyatda qalmaqdır – yazı ona yaşamağa imkan verir və bu baxımdan, xüsusilə emosional həyatında, yazı onun üçün daimi müşahidəçi və yoldaş rolunu oynayır. Yazının onun üçün önəmidəşdiyi “sehr”dir. Bu, sadəcə ətrafdakı realılıqla kifayətlənmək deyil, onu aşmağa və öhdəsindən gəlməyə kömək edən bir növ sehrli qüvvədir. Yəhudi kollektiv yaddaşı memuarda metaforik olaraq “sehr”, “xilas” və “möcüzə” kimi anlayışlarla ifadə olunur. Yazıçının uşaqlıqda hekayə yazaraq qardaşına hissələrini ötürməsi, atasının “sehr” sözünü işlətməsi, yaxud oğluna dünyanı izah edərkən “bu bir sehrdir” deməsi Holokostdan sonra həyatın özündə sehr axtarmaq və onu qorumaq istəyi ilə bağlıdır. “Sehr” anlayışı həm də Etqar Keret yaradıcılığının əsas bədii prinsipinə çevrilir və onun bədii dünyası həyatın mənası ilə bağlı daxili sualların ifadə vasitəsi olur. Bu baxımdan, yazıçının yaradıcılığını müasir ədəbiyyat nəzəriyyələri fonunda təhlil etmək məqsədəuyğundur.

M.H.Abrams “Güzgü və çıraq” əsərində qeyd edir ki, *“ədəbiyyat yalnız gerçəkliyi əks etdirən güzgü deyil, həm də müəllifin daxili aləmini işıqlandıran bir lampadır”* [2, s. 45]. Bu fikir E.Keretin yaradıcılığına uyğundur. Belə ki, o, fərdi travmalarla kollektiv təcrübələrə birgə işləyir. Etqar Keret memuarında hiss olunan

“təcrübənin energetikası” Melissa Qreqq və Qreqori Siqvort tərəfindən təsvir olunan “affekt dönüşü” anlayışı ilə əlaqələndirilə bilər. Onların nəzəriyyəsinə görə, affekt insan təcrübəsində rəşional anlamdan əvvəl gələn, emosional və cismani bir impulsdur. Yazı isə bu affektin təzahür etdiyi məkan kimi çıxış edir [5, s. 3]. “Yeddi bəhrəli il” əsərində bu nəzəri baxış öz əksini tapır. Əsər oxucunu emosional vəziyyətə salır, sonra isə həmin emosiyaları ironiya ilə pozur. Məsələn, “Bombalardan sonra” və “Pastrama” kimi hekayələrdə qorxu, gərginlik və absurd gülüş arasında ani keçidlər hiss olunur. Bu keçidlər E.Keret üslubunun əsas dinamikasını təşkil edir. O, faciə ilə yumoru, narahatlıqla sevinc hissini bir anda birləşdirir. Postmodernizm kontekstində E.Keret Linda Hatçeon “Postmodernizmin poetikası” əsərində izah etdiyi kimi, ironiya və özünərefleksivlik vasitəsilə “*tarixi və fərdi təcrübənin parçalanmış təbiətini*” [9, s. 12] nümayiş etdirir. Yazıçı bəzən öz hekayələrinin qəhrəmanına çevrilir, bəzən isə sadəcə müşahidəçidir. Beləliklə, hekayə həm hadisə, həm də onun yazılma prosesi haqqında refleksiya halını alır. E.Keret üçün memuar janrı sadəcə xatirələrin toplusu deyil, yaddaşın necə işlədiyini anlama vasitəsidir. Bu yaddaş və təcrübə münasibəti Keret bədii üslubunda fakt və hiss birləşməsinə doğurur. O, real hadisələri sənəd kimi deyil, emosional reallıq kimi təqdim edir və bununla faktlara əsaslanan bədii nəsrə yaxınlaşır.

Li Qutkind bu janrı “*faktların estetik şəkildə yenidən qurulması*” [6, s. 16] kimi müəyyən edir. E.Keret üçün bu janr reallığı daha dərinlən anlama vasitəsidir: faktlar təkcə informativ deyil, həm də emosional və mənəvi dəyər daşıyır. “Sadəcə günahkar” hekayəsində yazıçının ədalət, günah, məsuliyyət və azadlıqla bağlı etik təcrübəsi oxucuya sanki hiss edilə bilən bir reallıq kimi ötürülür. Burada Li Qutkindinqeyd etdiyi kimi, “*həqiqət bədii vasitələrlə təcəssüm olunur*” [6, s. 18]. Etqar Keret postmodern ironiyası Fredrik Ceymsonun “Postmodernizm və Geç Kapitalizmin Mədəni Məntiqi” əsərindəki fikirlərlə səsleşir. F.Ceymson postmodernizmi “*mədəni məkanın parodiya və pastiş elementləri ilə zənginləşdirilməsi*” [10, s. 17] kimi xarakterizə edir. Etqar Keret postmodern ironiyası bu məkanın İsrail reallığında bədii ifadəsinə çevrilir. Onun hekayələrində müharibə və terror gündəlik həyatın absurd tərkib hissəsidir. Bu reallıqla üz-üzə qalan insan həm gülür, həm qorxur, yəni F.Ceymsonun dediyi “*ikili şüur*” vəziyyətini yaşayır. Etqar Keret bu ironiyaları yalnız üslub kimi deyil, həm də travmanın psixoloji müdafiə mexanizmi kimi istifadə edir. Beləcə, yazıçı postmodern mədəniyyətin dağınıq, simvolik məkanını İsrailin sosial reallığı ilə birləşdirir və fərdi emosiyaları ictimai kontekstə daşıyır. Bu interaktivlik ironiyanın təkcə mövzu və üslubla məhdudlaşmadığını, həmçinin oxucu ilə münasibətlərdəki dinamikasını ortaya qoyur. Oxucuya müəyyən boşluqlar buraxılır və nəticə çıxarmaq məsuliyyəti ona həvalə edilir. Bu cür yanaşma memuar janrının klassik formasını onun müasir interpretasiyası ilə birləşdirir. Əsərin strukturunda da bu xüsusiyyət aydın görünür: fraqmentar quruluş və açıq sonlu mətn forması Keret hekayələrinə poststrukturalist oxu imkanları qazandırır.

Əsərin fraqmentar quruluşu Roland Bartın “S/Z” əsərində təqdim etdiyi “yaradıcı mətn” konsepsiyası ilə səsleşir. R.Barta görə, mətn oxucunun fəal iştirakını tələb edən, açıq sonlu struktura malik olmalıdır [3, s. 5]. E.Keret hekayələri də oxucunu bu cür fəallığa cəlb edir: o, hadisələr arasında əlaqələri özü qurmaqlı, boşluqları öz təxəyyülü ilə doldurmalıdır. “Yeddi bəhrəli il” əsəri bu baxımdan oxucunu düşünməyə və mətnin mənasını qurmağa təşviq edən açıq sonlu hekayələr toplusudur. Bu xüsusiyyət E.Keret postmodern üslubunun əsas komponentlərindən biridir və onun memuar janrına gətirdiyi yeniliyi açıq şəkildə göstərir.

Nəticə: Beləliklə, Etqar Keret “Yeddi bəhrəli il” əsəri estetik, etik və emosional baxımdan çoxlaylı mətn strukturu yaradır və müasir ədəbiyyatın hibrid formalarından biri kimi dəyərləndirilə bilər. E.Keret üçün yazmaq fərdi sağalma, ictimai reaksiya, mənəvi dirənişdir. Bu xüsusiyyətlər onun yaradıcılığını müasir ədəbiyyatın posthumanist və emosional yönümlü tendensiyaları ilə əlaqələndirir. “Yeddi bəhrəli il” əsəri Etqar Keret fərdi yaşantılarını, İsrail cəmiyyətindəki real hadisələri və postmodern bədii təcrübələri birləşdirərək oxucuya yaddaşın və yaradıcı təsəvvürün çoxlaylı imkanlarını nümayiş etdirir və yazıçının yaradıcılıq prinsiplərini anlamaq üçün mühüm mətn kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abrams, M. H. A Glossary of Literary Terms, Sixth Edition. Wadsworth Publishing, 1993. 301 p.
2. Abrams, M. H. The Mirror and the Lamp: Romantic Theory and the Critical Tradition. Oxford University Press, 1953. 420 p.
3. Barthes, R. S/Z. Hill and Wang, 1974. 271 p.
4. Gilmore, L. The Limits of Autobiography: Trauma and Testimony. Cornell University Press, 2001. 176 p.
5. Gregg, M., & Seigworth, G. J. The Affect Theory Reader. Duke University Press, 2010. 416 p.
6. Gutkind, L. The Art of Creative Nonfiction: Writing and Selling the Literature of Reality. Trade Paper Press, 1997. 224 p.
7. Hutcheon, L. A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction. Routledge, 1988. 284 p.
8. Jameson, F. Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism. Duke University Press, 1991. 460 p.
9. Keret, E. Yeddi bəhrəli il. Qanun nəşriyyatı, 2018. 192 s.

Aliyeva Leyla Astan qizi

Azerbaijan University of Languages. Senior lecturer Leyeaaliyeva l83@ gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-9009-5088>

**The Contemporary Expression of the Memoir Genre in Etgar Keret's Creativity
(Summary)**

This article examines the characteristics of the memoir genre in Etgar Keret's "The Seven Good Years" and situates his work within contemporary Israeli literature. Keret's writing combines personal experiences with collective memory, blending autobiographical elements with postmodern narrative techniques such as irony, absurdity, and fragmentation. The study highlights how Keret's memoirs employ emotional and affective storytelling to explore themes of survival, family, and identity in the context of Israel's socio-political realities. Through his innovative use of the short story form, Keret transforms individual and historical experiences into an interactive literary space, engaging the reader in meaning-making while reflecting on the interplay between memory, trauma, and creativity.

Keywords: Etgar Keret, Israeli literature, "TheSevenGoodYears", memoir, postmodern narrative

Алиева Лейла Астан кызы

Азербайджанский университет языков. Старший преподаватель Leyeaaliyeva l83@ gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-9009-5088>

**Современное выражение жанра мемуаров в творчестве Этгара Керета
(Резюме)**

В статье рассматриваются особенности жанра мемуаров в произведении Этгара Керета "Семь тучных лет" и его место в современной израильской литературе. Произведения Керета соединяют личный опыт с коллективной памятью, сочетая автобиографические элементы с постмодернистскими приёмами повествования, такими как ирония, абсурд и фрагментарность. В статье подчёркивается, как мемуары Керета используют эмоциональное и аффективное повествование для исследования тем выживания, семьи и идентичности в контексте социально-политической реальности Израиля. Благодаря инновационному использованию формы короткого рассказа Керет превращает индивидуальный и исторический опыт в интерактивное литературное пространство, вовлекая читателя в процесс создания смысла и одновременно отражая взаимодействие между памятью, травмой и творчеством.

Ключевые слова: Этгар Керет, Израильская литература, "Семь тучных лет", мемуары, постмодернистское повествование

Rəyçi: dos. L. Ələkbərova

Namiq Ağamalı oğlu Həsənov

BDU-nun Dünya ədəbiyyatı kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
 ORCID ID: 0009-0007-8571-6057,
 namikhasanov@bsu.edu.az

UİLFRİD SKOUEN BLANT VƏ ƏRƏB ŞƏRQİ

Giriş. XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində yaşamış ingilis diplomatı, şairi və yazıçısı Uilfrid Skouen Blant (Wilfrid Skawen Blunt, 1840-1922) ingilis ədəbiyyatı və diplomatiyası tarixində dərin iz qoymuş şəxsiyyətlərdən sayılır. Britaniyanın Qərbi Sasseks əyalətində anadan olmuş Uilfrid Blant 1858-1889-cu illər ərzində Böyük Britaniya Xarici İşlər Nazirliyinin təyinatı ilə diplomat kimi fəaliyyət göstərmişdir. Qraf Lavleysin qızı, böyük ingilis şairi Corc Qordon Bayronun qız nəvəsi baronessa Enn Blantla evləndikdən sonra gənc ailə İspaniyaya, Əlcəzairə, Misrə, Suriyaya, Yaxın Şərqə və Hindistana çoxlu səfər edir. Deyilənə görə Uilfrid Blant Ərəb Şərqi xalqlarının apardıqları milli-azadlıq uğrunda apardıqları hərəkatın və İrlandiyaya azadlıq verilməsinin tərəfdarı olmuşdur.

Əslində bu “xeyirhaqlığın” və “xeyriyyəçiliyin” məqsədi ərəb xalqlarını Osmanlı İmperiyasının müsəlman təsirindən qırmaq və onu Böyük Britaniyanın “xristian xeyirhaqlığı və xeyriyyəçiliyi sayəsində” öz təsir dairəsinə salmaq idi. İstər ingilis, istərsə bütün Qərbi ölkələri tarixinə, Çar Rusiyası və SSRİ tarixinə də nəzər salsaq, görürük ki, bu məsələdə onlar həmrəydir. Birinci dünya müharibələrinin nəticələri – Osmanlı sultanlığının və Kayzer Almaniyasının süqutu, İkinci dünya müharibələrinin acınacaqlı nəticələri – Böyük Britaniyanın imperiyasının parçalanması deyilənlərə sübutdur. 1917-ci il bolşevik yəhudi rəhbərlərinin oktyabr çevrilişi sayəsində Rusiyada hökumət dəyişikliyinə nail olması və yaranmış yeni hökumətin Çar Rusiyasının keçmiş sərhədlərinin qorunub saxlanması üçün 1922-ci ildə yaratdıqları SSRİ (“Sovet İmperiyası”) əslində yuxarıda qeyd edilən tarixi mərhələdə baş vermiş çox mürəkkəb siyasi oyunların acı nəticəsidir. Demək istədiyim odur ki, ölkəmizin bir sıra yerli tədqiqatçıları, sanki Qərbi dövlətlərinin əsrlərlə Osmanlı imperiyasına qarşı apardıqları səlib müharibələrinin iştirakçıları qəsbkar deyil, osmanlıları qəsbkar adlandırmaqda davam edirlər. Bu məsələyə bu cür yanaşan tədqiqatçılar ya savadsız, ya başqalarının təsiri altına düşənlər, ya da həqiqəti olduğu kimi qəbul etmək istəməyənlərdir, sonuncu tip tədqiqatçıların bu məsələyə bu cür yanaşmalarına dar millətçilik hissləri ilə bağlı fikirlərin nəticəsi kimi qəbul etmək olar.

Əsas hissə. İngilis ədəbiyyatı tarixinin tədqiqatçıları da Uilfrid Blantin siyasi fəaliyyəti ilə bağlı söhbətlərə gəldikdə inadla susurlar və onun poetik yaradıcılığının heyranı olmadıqlarını deyirlər.

Uilfrid Blant özünün “Külək və qasırğa” (Wind and Wirlwind) adlı gözəl poemasında Misir xalqının azadlıq uğrunda apardığı mübarizənin və onun ingilislər tərəfindən işğal edilməsinin təsvirini verir. Blantin “Təqsiri bağışlanmış iblis” (Satan Absolved: A Victorian Mystery. J.Lane, London, 1899) mənzum əsəri kapitalist dünyasına ifşasına yönəldilmiş satiradır. “Uilfrid Blantin satirası kəskinliyinə və istehza gücünə görə Corc Bayronun “Bürünc əsr” və “Don Juan” poemalarına, sosial lirikası isə Bayronun və Şellinin lirikasına yaxındır, lakin onun zərif erotik lirikasında Stüartların hakimiyyətinin bərpası dövrünün saray poeziyasında olan çoxlu oxşar motivlər də görmək olur. Uilfrid Blantin “Xatirələr”i (The Memoirs) və “Misrin Britaniya tərəfindən işğalının gizli tarixçəsi” (Səkrət History of the British Occupation of Egipt, Knop, 1907.) – ingilis imperalizmi tarixinin parlaq səhifəsidir. Blant bir çox halda Bayronu xatırladırdı” (7). Bayron kimi o da, Şərq ölkələrinə uzunmüddətli səfərlərə çıxır, “korlanmamış” mədəni həyat tərzinə meyl edirdi.

Uilfrid Blant ingilis ədəbiyyatı tarixində daha çox 1914-cü ildə çapdan çıxmış “Mənzum əsərlər” (The Poetical Works. 2 vols. Macmillan, London, 1914) adlı şeirlər toplusu və siyasi, polemik oçerkləri ilə məşhurdur. Blant hələ o dövrdə Britaniya ictimai-siyasi həyatında nadir hadisə sayılan imperalizmə qarşı baxışları ilə daha çox diqqət cəlb etmişdir. Uilfrid Blantin Britaniyanın Ərəb Şərqində həyata keçirdiyi imperialist siyasətinə qarşı çıxmasının nəticəsi kimi onun yaradıcılığının burjuva tənqidi tərəfindən inadla boykot edilməsidir.

Uilfrid Blant poeziya və siyasətdən savayı bir ingilis aristokratı kimi əsl təmizqanlı ərəb atlarına olduqca böyük maraq göstərirdi. Desək ki, bu, onun hobbisi olmuşdur, yanılmazıq. Blant Misirdə və Nəcədə bir neçə təmizqanlı cins ərəb atını əldə etdikdən sonra “Krabbet at yetişdirmə zavodu”nun təsisçilərindən birinin şəriki olur. Bir müddət keçdikdən sonra Qahirənin yaxınlığında yerləşən ərazidə böyük torpaq sahəsi alan Blant Misirdə cins ərəb atı yetişdirməklə məşğul olmağa başlayır.

Uilfrid Blant yaşlı vaxtlarında ateist olur, sonra bir təriqətin təsiri altından çıxaraq digər təriqətin təsiri altına düşürdü. Halbuki, onun əsərləri və bəzi ən yaxın dostlarının dedikləri onu sübut edirdi ki, o, islam dininə ciddi maraq göstərirdi. “Blant ölümündən bir qədər öncə anqlıkan kilsəsinin kahini Vinset Maknabı ziyarət edərək günahlarının bağışlanması üçün ondan mövcud ayinin oxunmasını xahiş etmişdir” (8).

1882-ci ildə Uilfrid Blant siyasi fəaliyyətə başlayaraq Urabi Paşa ilə bağlı məsələnin müdafiəsinə qalxdığına görə, onun 4 il müddətində Misrə girişinə qadağa qoyulur (8). Blant ümumən fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən Britaniyanın yeritdiyi imperialist siyasətə qarşı çıxmışdır. Blantin irlandların maraqlarının müdafiəsinə qalxması, sədrlik etdiyi mitinqdə irlandların Qoluey qraflığının ərazisindən köçürülməsinə qarşı çıxması 1888-ci ildə onun həbs olunması ilə bitir.

Bu hadisədən sonra Uilfrid Blant Britaniya parlamentinin üzvü olmaq üçün 3 dəfə cəhd etsə də, bu məsələdə onun bütün cəhdləri boşa çıxır. Daha sonra, 1885-ci ildə o, “tori-demokrat” kimi çıxış edərək

irlandlara Kenbervil-Hontda, bir qədər sonra, 1886-cı ildə liberal kimi çıxış edərək onlara Kiddermisterdə özünü idarəetmə hüquqlarının verilməsini tələb etdiyinə görə 285 yer inirmiş olur. İrlandiyada həbsxana həyatı yaşayan Uilfrid Blant 1888-ci ildə Deprqorda keçirilən əlavə seçkilərdə də 275 yer itirmiş olur. “Onun bu məsələ ilə bağlı yazmış olduğu unudulmaz “İblisə buraxılmışdır” (“İblisin ixtiyarına buraxılmışdır”, 1899) poetik əsərində Kiplinqin dili ilə tanrının iblisə etdiyi məzəmmətə iblis kəskin cavab verərək deyir: “Ağ insanın ağır yükü, ah Tanrım – bu onun pullarının ağırlığıdır”

(1, s. 62).

Uilfrid Blantın bu satirası ilə bağlı Elizabet Lonqford yazır: “Blant Redyard Kiplinqin bizə tanış olan konsepsiyasını alt-üst etdi, o, bildirdi ki, imperialistlərin ağır yükü onların müstəmləkə xalqları qarşısındakı mənəvi məsuliyyət daşıdıqları demək deyildir, əksinə, onların sayəsində pul qazanmaq cəhdidir (8). Uilfrid Blant Uinston Çerçilin dostu olmuş, onun atası lord Rendolf Uinston Çerçilin tərcümeyi-halının tərtib edilməsində ona köməklik göstərmişdir.

1880-ci illərin başlanğıcında Böyük Britaniya özünün Misir protektoratı ilə mübarizə aparırdı. Britaniya agentı Ser Edvard Maletlə görüşmək üçün və yaxın günlərdə hökumətdə və inkişaf siyasətində baş vermiş dəyişikliklərlə bağlı Misir cəmiyyətinin fikrini öyrənmək üçün Uilfrid Blantı Misrə göndərmək qərarına gəlirlər. 1881-ci ilin dekabr ayının ortalarında Uilfrid Blant Misirdə “Misilsiz” ləqəbi ilə tanınan, misirlilər arasında böyük şöhrət və nüfuz sahibi sayılan Əhməd Əl-Ərəbi ilə görüşür. Uilfrid Blantın şövqlü söhbətləri və onun mədəniyyət məsələsində ağıllı fikirləri və məsləhətləri Əl-Ərəbiyə böyük təsir bağışlayır. “Qarşılıqlı hörmət və maraq sayəsində keçən danışqlar vaxtı Əl-Ərəbi “Misir misirlilər üçündür” adlı yeni vətənpərvərlər hərəkatının səbəb və məqsədlərini Uilfrid Blanta başa sala bilir. Bir neçə gün sürən görüşdə Əhməd Əl-Ərəbi Uilfrid Blanta inqilabçıların çətin keçmişini və onların osmanlı oliqarxiyasından qurtulmağlarının qətiyyətliyini anladır” (8). Uilfrid Blantın antiimperialist baxışlarına baxmayaraq, onun Britaniya hökumətinə ötürdüyü məlumatlar imperiyanın gələcək taleyi üçün son dərəcə böyük əhəmiyyət daşıyırdı. İngiltərə hökuməti bundan sonra gələcək siyasi kompaniyanı artıq 1885 və 1886-1898-ci illərdə Sudanda həyata keçirməyə qərar verir.

Uilfrid Blant Britaniya imperiyasının Afrikada həyata keçirdiyi siyasi kursunun və apardığı işğalçılıq müharibəsinin aparıcı tənqidçisi olmuşdur. Bu məsələ onun “Misrin işğalının məxvi tarixinin sirləri...” (1907), “Qordon Xartumda” (Gordon at Khartum, S.Swift, London, 1911) və “Mənim kitabım” kimi geniş şöhrət tapmış bu üç əsərində göstərilmişdir. Yazıçının “Gündəliklər”ində 1888-1914-cü illərdə (2 cild, 1919-1920) Misirdə baş vermiş həmin hadisələrdən danışılır.

İngilis tarixçisi Robert O. Kollinz yazır: “Misir millətçiliyinin qatı müdafiəçisi sayılan Blant həddən artıq təkəbbürlü və özündən tez çıxan adam idi, onun yazıları kəskin, formal, məntiqi nəticələrə əsaslanmayan, bəzən tamamilə cəfəng görünürdü. Onun özü kimi kamala çatmamış və ədaltsiz əsərləri oxucular tərəfindən böyük ehtiyatla istifadə olunmalıdır. Əlbəttə, onlar üçün Blant satqın olmasa da, lənətlənmişir və 1797-ci ildən 1983-cü ilə qədər Böyük Britaniyanın Qahirədəki baş kosulu Edvard Mallet ölməzdən bir qədər əvvəl dərc etdirdiyi “Misrə, 1789-1883” əsərində Blantın ittihamlarına cavab vermişdir” (2, s. 37).

İngilislər hər zaman Şərqə böyük maraq göstərmişlər. Lakin XIX əsrdən başlayaraq onların Şərqə olan maraqları daha da artır. Heç şübhəsiz ki, bu maraqlar ilk növbədə Britaniyanın apardığı müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində, digər tərəfdən də şair və yazıçıların yazdıqları əsərlərin sayəsində baş verirdi. Sonuncular ingilis poeziyasına şərq koloriti gətirmişlərsə, Corc Bayron, Semyuel Coldric, Robert Sauti kimi şairlər isə başqaları tərəfindən istismar olunun xalqların müdafiəsinə qalxmışlar. Bunun nəticəsində ingilis cəmiyyətində qarşıdurma yaranır: ingilis imperialist siyasəti nəticəsində Şərq ölkələrinin Britaniyanın koloniyalarına çevrilməsinin tərəfdarları və xalqların azadlıq hüquqlarının əlindən alınmasına qarşı çıxanlar.

Ərəb Şərqi xalqlarının osmanlı, fransız və ingilis boyunduruğundan azad olmasının tərəfdarlarından biri kimi də Uilfrid Blant olmuşdur. Uilfrid Blant Fransız Saxarasında, daha dəqiq desək Əlcəzairdə, Tunisdə və Mərakeşdə bir tərəfdən yerli müsəlman əhalisinin istismar edilməsi üçün, digər tərəfdən də onlardakı milli vətənpərvərlik ruhunu birdəfəlik boğmaq üçün fransız əsgəri cəza dəstələrinin törətdikləri çoxsaylı qanlı cinayətlərin şahidi olmuşdur.

Fransız Əlcəzairindən sonra Uilfrid Blant arvadı Ledi Ennlə birlikdə Misrə yollanır. Burada da o, ağır kasibçilik içində yaşayan misirlilərin hüquqlarının əlindən alındığının şahidi olur. Daha sonra Blant və Ledi Enn Suriyaya və Mesopatamiyaya (indiki İraqa) yollanırlar. Yerli bədəvi ərəb tayfalarının keçirdikləri çətin həyat tərzilə üzləşən Blant və onun arvadı burada gördüklərini birgə yazdıqları “Fərratın bədəviləri” əsərində təsvir etmişlər.

Blant ailəsinin Şərq ölkələrinə səyahəti zamanı onların qaldırdıqları problem Avropa ədəbiyyatında olduqca populyar hadisəyə çevrilir. Demək olar ki, onların Böyük Britaniya cəmiyyəti qarşısında qaldırdıqları bütün problemlər bir nəticəyə əsaslanırdı: Qərbin xüsusi missiya daşınması və xristianlığın bir kateqoriya kimi Şərqdəki mövcud bütün mədəniyyətlərdən yüksək olması kimi əsaslandırılırdı. O vaxtlar “Milli və kolonial ədəbiyyat kitabxanası” seriyası adı altında çapdan çıxan kitabların çoxu bu cür xüsusiyyət daşıyırdı. Uilfrid Blant “Misir inqilabı” əsərində yazır: “Onlar ərəblərin hisslərinə biganədirlər... mədəniyyətinə, onların mərdliyinə, insaniyyətinə, azadlığa olan arzularına şübhə ilə yanaşırlar. Onlar ərəblərə insanın heyvanla davrandığı kimi rəhm edirlər (4, s. 63).

Blant "Misrin işğalının məxfi tarixi" əsərində yazır: "Mən səyahət etdiyim dünyanın bir çox ölkələrində Avropanın öyündüyü, lakin heç vaxt malik olmadığı üç şeyi Nəcdə (Ərəb yarımadası) gördüm. Bu azadlıq, bərabərlik və qardaşlıqdır". (3, 65 Wilfrid Skawen Blunt. *Sekret History of the British Occupation of Egipt*, Knopt, 1907.) Bütün bu ideyalar bir çox halda bütün ərəb xalqlarını birgə milli-azadlıq uğrunda aparılacaq mübarizəyə yönəldən, böyük nüfuza sahib vahabizmin alimləri tərəfindən irəli sürülürdü. Cavaxarlar Neru bu barədə belə yazır: "Burada etiqad edilən xristianlıq ərəb ölkələrinin... qardaşlıq haqqında dedikləri ilə müqayisədə məhdudluğu və dözümsüzlüyü kəskin ziddiyyət təşkil edir" (5, s. 238).

Blant "Misrin işğalının məxfi tarixi" əsərində Saxarada səfərdə olduğu vaxtlar Əlcəzair xalqının milli qəhrəmanını Əbdul-Qadir haqqında oxunan xalq mahnısını dinlədiyini xatırladır. 1789-cu ildə Dəməşqdə bu adamla görüşən Blant onu "Fransaya qarşı aparılan Əlcəzair müharibəsinin qəhrəmanı" adlandırır (4, s. 351-352).

Ərəb yarmadasının Nəc əyalətinə edilən səyahətin təəssüratları Uilfrid Blantın arvadı Ledi Ennlə birgə yazdıqları "Ərəbistana səyahət" kitabında əksini tapır. Əsərin Londonda ingiliscə çapından 1 il sonra fransız yazıçısı Leopold Derom əsərə 68 səhifəlik ön söz yazaraq onu "Voyage eu Arabie" adı altında çap etdirir. Nəcdən Bağdada qədər davam edən səyahət zamanı Nəccin köçəri bədəvi tayfaları Uilfrid Blantı və Ledi Enni Bağdada qədər müşayət edirdilər. Bağdada çatdıqdan sonra onlar Ər-Raşidilər sülaləsinin möhtəşəm qala divarları içərisində yerləşmiş Xail şəhərində yaşamağa olurlar. Səudiyyəliylərlə ənənəvi rəqabət aparan Ər-Raşidilər vahabilər hərəkatına rəğbət bəsləyirdilər. Blant görüşlərinin birində Ər-Raşidilərin əmirinə Avropada onların səfiri olmağa hazır olduğu barədə təklif də edir. Əsərin fransız dilindəki nəşrində Ər-Raşidilərin və Səudiyyəliylərin nəsl şəcərəsinin cədvəli, vahabizmin tarixi və Ərəbistan yarımadasının şimal ərəzilərinin coğrafi şəraiti göstərilmişdir.

1881-ci ildə Misrin mürtəce hökuməti süqut edir. "Vətən partiyası" ölkənin müstəqilliyi, Avropa maliyyəçilərinin nüfuz üstünlüyündən azad olmaq uğrunda milli hökumətin yaradılması və ölkədə konstitusiyalı dövlət quruluşunun qurulması uğrunda mübarizə aparacağını bildirir. Həmin vaxtlar Misirdə olmuş Uilfrid Bland mübarizəyə qalxmış Misir xalqının bu arzu və niyyətinin müdafiəçi kimi çıxış edir. "Misrin ingilislər tərəfindən işğalının məxfi tarixi" əsərində Blant vaxtilə bədəvilər haqqında dedi mülayim sözləri sadə misirlilər haqqında da hörmətlə söyləmişdir. Blant vətəncilər partiyasının rəhbəri Ərabi ilə yaxınlaşaraq usyançılara hər cür kömək göstərməyə hazır olduğunu bildirir.

Uilfrid Blant Qahirədə yaşadığı 3 ay ərzində misirlilərə və onların vətəninə bağlılığının səbəblərini dərk edir. Blant yazır: "Bundan sonra mən Misrə ikinci vətənim kimi baxmağa başladım (Sekond Partiya) və öz taleimi misirlilərlə bölüşdürməyə qəti qərar verdim. Mən bir vaxtlar Misirdə ingilis koloniyasını yaradan bir qandan olan həmqəbiləllərim arasında özümü yad hiss edirdim" (3, s. 77).

Bir müddət sonra Misirdən ayrılan Blant Londona yollanır. Bu vaxt Londonda Misir əleyhinə başlanmış kompaniyanın ən qızgın vaxtı idi. Blant və onun yaxın dostu Uilyam Qreqori ingilis mətbuatında Əl-Ərabiyyə həsr olunmuş 100-dən çox məqalə dərc edirlər. Bu hadisə kolonial sistemin müdafiəçiləri tərəfindən coxsaylı hiddətin və təhqirin ifadəsinə səbəb olur. Hətta Misirdə milli-azadlıq hərəkatı yatırıldıqdan sonra belə Blant misirli vətənpərvərlərin haqları uğrunda mübarizəsini davam etdirir. Onun tutduğu vəkillərin sayı və cəhdləri sayəsində Əl-Ərabi və onun tərəfdarlarının həyatını xilas etmək mümkün olur.

Şairin Misirdəki inqilabi hadisələrdən aldığı təəssüratlar onun 1882-ci ildə mətbuatda çıxmış məqaləsində əksini tapır. O, məqaləsində Şərq xalqları ilə tanışlığının tarixçəsindən danışır. Misirdə baş vermiş hadisələr Blantın "Külək və Qasırğa" poemasını yazması üçün səbəb olur. "Külək və Qasırğa" poemasının başlığı kimi "Bibliya"dakı peyğəmbər Osiyanın dediyi sözlər durur: "Onlar küləyi əkdikləri üçün Qasırğanın səmərəsini görəcəklər" (4, s. 94).

Rusiyalı tədqiqatçı A.M.Lyubarskayanın qeyd etdiyi kimi, "Şərq xalqlarının milli-azadlığı uğrunda mübarizə aparan Blantın formalaşması şəraitinə aydınlıq gətirilməsi baxımından bu əsərdə Ərəb Şərqində milli-azadlıq hərəkatının yaranması və formalaşması tarixi ilə bağlı son dərəcə vacib materiallar vardır" (4, s. 86).

Poemada bir qədər ideallaşdırılmış şəkildə təsvir edilən Əl-Ərabinin obrazı onun memuarlarında və publisistik əsərlərində təsvirini tapır. Zəkası və cəzb etmək bacarığından savayı şair bu adamın əsas xüsusiyyətini – xalq arasından çıxmış bu adam qədər ərəblərin ehtiyac və arzularını bilən bir başqası yoxdur. O, xalqının necə ədalətsiz şəraitdə yaşadığını yaxşı bilərək, bütün həyanını Misrin azadlığına və ölkədə yaşayan bütün xalqların hüquqlarının bərabərliyi uğrunda mübarizəyə həsr etmişdir.

Blant "Külək və Qasırğa" poemasında Əl-Ərabiyyə həsr etdiyi monoloqunda üsyanın səbəbləri haqqında əsas məsələni öz doğma kəndində misirlilərin ağır vəziyyətinin səbəblərini təkcə Misir hökuməti tərəfindən deyil, həm də ingilis və fransız kapitalı tərəfindən əzilməsində gördüyünü əsələndirir. Xalqın əzəbli həyatının təsvirləri Misirdə milli-azadlıq hərəkatının zəruriliyi və ədalətliyi fikrinə gətirməli idi. Beləliklə Blant oxucusunu qəbul edilmiş rəsmi baxışı təkrar gözdən keçirməyə səsləyərək, kökündə humanist məqsəd daşıyan istənilən inqilabi hərəkatı müdafiə etməyə çağırır. Blant poemasında İngiltərənin Şərqdə xüsusi xeyrxah missiyanı həyata keçirdiyini, şərq xalqlarına azadlıq və mədəniyyət gətirmək kimi qəbul edilmiş rəsmi fikrə qarşı çıxır. Şair öz poemasında əzilmiş Şərq xalqlarının şəfəqli gələcək günlərinin yaxınlaşdığı

qabaqcadan xəbər verir. Blantın “Külək və Qasırğa” poeması ərəb dilinə tərcümə olunaraq çapdan çıxır.

Uilfrid Blant Hindistana səfər etdikdən sonra yazdığı kitablarında, məqalələrində və çıxışlarında Böyük Britaniyanın imperiya siyasətindən əl çəkməsi tələbi bir çağırış kimi səslənir. Müsəlman hind ictimai xadimi Səid Məhəmməd vaxtilə Uilfrid Blantın nəvəsi E.Littona ünvanladığı məktubda yazırdı: “Xarici işlər naziri kimi mən Yaxın Şərqdə iş aparırdım və mən bu regionun bütün əyalətlərinə səfər etdim. Mən şahid oldum ki, Blantı təkcə Misirdə deyil, eyni zamanda yaşlı nəslin bütün nümayəndələri onu hər yerdə xatırlayırlar (4, s. 146).

Təsadüfi deyil ki, böyük ingilis dramaturqu Bernard Şou həmyerlisi hesab etdiyi Uilfrid Blantı “şəxsi və ictimai etibarını ləkələməmiş, Misir və misirlilər haqqında əsalı məlumatı olan adam” adlandırmışdır (6, s. 88).

Nəticə. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşamış ingilis diplomatı və şairi Uilfrid Blant Ərəb Şərbində işlədiyi dövrdə öz siyasi fəaliyyəti və poetik yaradıcılığı sayəsində bədəvi ərəb tayfalarının və oturaq həyat tərzini keçirən ərəb xalqlarının milli-azadlıq uğrunda apardıqları mübarizəyə haqq qazandırması, onların arzu və niyyətlərinin həyata keçməsinə yardım göstərməsi elmi-tarixi baxımdan təhlil edilir və ona düzgün qiymət verilməsi xüsusi əyamiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Wilfrid Skawen Blunt. Satan Absolved: A Victorian Mystery. J.Lane, London, 1899
2. Millet Edward, In Egypt, 1789-1893, London, 1909
3. Wilfrid Skawen Blunt. Sekret History of the British Occupation of Egypt, Knop, 1907.
4. Любарская А.М. Вилфрид Скоуэн Блант. Жизнь, творчество, борьба. Л., «Наука». 1969, 396 с.
5. Неру Джавахарлал. Открытие Индии. М., 1955.
6. История английской литературы. В 3-х т., Т.3. М.: изд-во АН СССР, 1958. 732 с.
7. ru.wikipedia.org/wiki/Блант_Вилфрид_Скауэн
8. Уильфрид Скоуэн Блант. alphapedia.ru/Wilfrid_Scawen_Blunt

Açar sözlər: Ərəb Şərqi, bədəvilər, U.Blantın Nəcə ziyorəti, Misir inqilabı, Osmanlı imperiyasının süqutu

Ключевые слова: Арабский Восток, бедуины, паломничество У.Бланта в Недж, египетская революция, падение Османской империи

Key words: Arabian East, bedouins, pilgrimage's W.Blunt to Nejd, the Egyptian revolution, the fall of the Ottoman Empire

Намиг Агамалы оглу Гасанов

Доцент кафедры мировой литературы Бакинского государственного университета,
Доктор философии по филологии
ORCID: 0009-0007-8571-6057,
namikhasanov@bsu.edu.az

Уилфрид Скоуэн Блант и Арабский Восток

Резюме

В статье говорится о том, как английский дипломат, поэт и прозаик У.Блант в конце XIX – начале XX вв. осуждал колониальную политику, проводимой Британией в Египте, Судане, Сирии, в том числе и Индии, о поддержке национально-освободительного движения арабов за независимость. У.Блант также выступал против кровавой колониальной политики Франции, проводимой в Алжире, Тунисе и Марокко.

По возвращению в Англию, он так же продолжал писать о несправедливости, увиденной им на Востоке, в своих стихах, прозе и письмах, связанных с его дипломатической деятельностью.

Namig Agamali oglu Hasanov

Associate Professor of the Department of World Literature, Baku State University,
Doctor of Philosophy in Philology
ORCID ID: 0009-0007-8571-6057,
namikhasanov@bsu.edu.az

Wilfrid Scowen Blunt and the Arab East

Summary

The article titled “Wilfrid Scowen Blunt and the Arab East” discusses the activities of the prominent British diplomat, poet and prose writer Wilfrid Blunt, who opposed Britain’s colonial policies implemented in Egypt, the Arabian Peninsula, Mesopotamia, Syria and also in India. It highlights how he justified the national liberation struggles of the Arab peoples against imperial rule. Wilfrid Blunt likewise strongly condemned the colonial policies carried out by France in Algeria, Tunisia and Morocco during to England, he stated out the injustice he saw in Eastern counties in his poems, prose works and in the materials related to his diplomatic activity.

Rayçi: prof. L. Əhmədova

Gülxani Vaqif qızı Şükürova

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının müəllimi,
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent

Email: gulxani@outlook.com; Orcid: 0000-0002-7766-7247

**AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ-BƏDİİ, ELMİ-NƏZƏRİ, FƏLSƏFİ FİKİRLƏR...
ANAR MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ HAQQINDA**

Giriş. Azərbaycan ədəbi-bədii, elmi-nəzəri, fəlsəfi fikrinin inkişafında misilsiz xidmətləri olan Mirzə Fətəli Axundzadənin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mühüm yeri vardır. O, bütün elmi-ədəbi, ictimai fəaliyyətini xalqın ədəbiyyatının, mədəniyyətinin inkişafına, Azərbaycan maarifçiliyinin inkişafına həsr edib.

Qafqazın inzibati və mədəni mərkəzi olan Tiflis mühitində yetkinləşən M.F.Axundzadə A.Bakıxanov, İ.Qutqaşnılı, M.Ş.Vazeh, Q.Zakir, A.Çavçavadze, A.Berje, A.A.Bestujev-Marlinski, A.Sereteli kimi görkəmli ədiblərlə, ictimai-siyasi xadimlərlə yaratdığı əlaqələr həm dünyagörüşünün formalaşmasına, həm də yaradıcılığına müsbət təsir göstərmişdir. Klassik Şərq ədəbiyyatını, rus və Avropa ədəbiyyatını dərinlən öyrənmiş M.F.Axundzadə 1850-1855-ci illərdə altı komediya yazmaqla Azərbaycan dramaturgiyasının əsasını qoymuşdur.

Azərbaycanda ədəbi-bədii, elmi-nəzəri, fəlsəfi fikirlər. Əslən cənub Azərbaycandan olan, lakin Şəkiyə doğulub böyüyən Mirzə Fətəli Axundzadə o taylı-bu taylı Azərbaycan xalqının həyatını yazdığı həm nəsr, həm də dram əsərlərində əsas mövzu kimi götürmüşdür.

Ən böyük arzularından biri ərəb əlifbasını dəyişdirmək olan, bu yolda çox əziyyətlərə sinə gərən, dilinin, əlifbasının sadələşdirilməsi uğrunda bütün ömrü böyü çalışsa da, buna nail ola bilməyən, böyük dramaturq, realist sənətkar, böyük filosof, Azərbaycanın maarifpərvər siyasi xadimi M.F.Axundzadənin həm yaşadığı dövrdə, həm də sonralar və bu günə kimi də yaradıcılığı, fəaliyyəti araşdırılır, tədqiq edilir, Azərbaycan xalqının milli şüurunun inkişafında, maariflənməsi sahəsində apardığı uğurlu işlər təqdir edilir.

Homer, Firdovsi, Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazi, Uilyam Şekspir, Cami, Puşkin və s. kimi klassiklərin əsərləri M.F.Axundzadənin nəzəri-estetik fikirlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayıb. “Kəmalüddövlə məktubları” adlı fəlsəfi traktatında, eyni zamanda “Föhrisi-kitab”, “Nəzm və nəsr haqqında”, “Tənqid risaləsi”, “İranın yüksək millət qəzetəsi haqqında kritika”, “Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika” və s. bu kimi digər əsərlərində Axundzadənin sənətdə realizm, ənənə (tendensiya), bədilik və onun meyarları, məzmun və forma vəhdəti, ideya və müasirlik, tənqid və onun əhəmiyyəti və s. bu kimi məsələlərlə bağlı fikir və mülahizələri əsas yer tutur.

Mirzə Fətəli Axundzadənin həyat və yaradıcılığı XX əsrin ilk onilliklərindən üzü bəri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında geniş şəkildə təhlil və tədqiqatını tapmışdır. F.Qasımzadə, F.Köçərli, Abdulla Şaiq, Ə.Dəmirçizadə, M.C.Cəfərov, Ə.Mirəhmədov, M.Qasimov, A.İbrahimov, Lui Araqon ... (2, s. 56) və digər tədqiqatçılar M.F.Axundzadə irsini geniş şəkildə araşdırmışlar.

Şair və yazıçılarımız M.F.Axundzadə şəxsiyyətinə, onun yaradıcılığına böyük hörmət və ehtiramla yanaşmışlar. Anar “Sübhün səfiri” məqaləsində Mirzə Fətəli Axundzadəni Tiflis mühitində çalışan, “Qafqaz xalqlarının mədəni əlaqələrinin, tale qonşuluğunun rəmzi”, “ədəbiyyata ilk gəlişilə rus ədəbiyyatının ağır faciəsindən – Puşkinin ölümündən sarsılan, ömrü boyu bu böyük ədəbiyyatı maraqla izləyən, “Şərqi zəngin mədəni irsiylə Qərbin mütərəqqi fikrinin vahid bəşəri dəyərlərinin rəmzi”, qarşıdakı üfüqləri görən, “sabahnın rəmzi, səhərin elçisi, sübhün səfiri” kimi yüksək qiymətləndirir.

XIX yüzilliyin birinci çərçivəsini “Azərbaycan xalqının taleyində çox əhəmiyyətli dönüş dövrü” kimi qiymətləndirir, Azərbaycanın Rusiyaya qatılmasının ictimai-siyasi siqlətinin mədəni inkişafımızın “yönünü, istiqamətini də” müəyyənləşdirdiyi, kökləri etibarilə Şərq dünyasına mənsub olan Azərbaycan mədəniyyətinin “öz mövqeyini və mahiyyətini ifadə etməklə yanaşı, bu vaxtdan etibarən rus mədəniyyəti və rus mədəniyyəti vasitəsilə Avropa mədəniyyətiylə də” sıx bağlandığını, “yeni ideyalarla, formalarla, janrlarla” zənginləşdiyini, “mə-nəvi estetik təmayülündə müəyyən dəyişikliklərə” uğradığını bildiren Anar “Zamanın ictimai ehtiraslarla kükrəyən dalgaları şah qalxırdı və öz təkində yeni dünyagörüşlü xadimləri də qaldırır, ucaldırdı. Belə xadimlər ənənəvi Şərq düşüncə tərzinə vaqif idilər, çoxşaxəli Şərq mədəniyyətinin bütün çalarlarından xəbərdar idilər və eyni zamanda yeni dövrün çağırışını da eşidirdilər; bu çağırışı bəzən daxili çarpışmalardan keçərək qəbul edir və ona həy verirdilər. Mədəniyyətimizin bu tarixi aşırımında, Şərqlə Qərbin bu görüş nöqtəsində elə simalara ehtiyac duyulurdu ki, onlar bu görüşün, bu çətin keçidin bütün ağırlığını öz çiyinlərində apara bilsin. Minillik ənənələrin yükünü kənara atmasınlar, amma bu yükü tamamilə yeni, fəth olunmamış zirvələrə daşımağa hünərləri olsun. Tarix bu çətin vəzifəni neçə-neçə mütəfəkkirin, alimin, filosofun, yazıçının, ictimai xadimin öhdəsinə buraxa bilərdi. Tarix bu vəzifəni əvvəlcə kapitan, sonralarsa polkovnik poqonlarıyla zینətlənmiş Mirzə Fətəlinin çiyinlərinə qoydu. Əlbəttə, bu yolda Axundovun sələfləri də olub, yaşca özündən böyük, ya kiçik müasirləri də. Axundovun çağdaşları sırasında Bakıxanov, Vazeh, Qutqaşnılı, Zakir, Natəvan, Zərdabi kimi parlaq simalar vardı. Mədəniyyətimiz qarşısında onların hər birinin böyük xidmətləri danılmazdır” (3, s. 6).

Bununla belə, Anar Mirzə Fətəlinin əzəmətli şəxsiyyətinin “onların heç birini kölgədə qoymadan öz saf, aydın səhər şəfəqləriylə çağdaşlarını daha da” işıqlandırdığı qənaətinədir. Mirzə Fətəlinin möhtəşəm tarixi missiyasını (Azərbaycan və nəinki tək Azərbaycan, bəlkə də bütün Yaxın və Orta Şərq mədəniyyətinin axarını) yeni bir məcraya yönəltdi. O bu axının qanuni varisi idi, amma həm də onu idarə etmək qüdrətinə malik idi.

Əgər şəxsiyyət haqqında belə bir təbir caizsə, Mirzə Fətəli Axundzadə proqram şəxsiyyətdir. Onun irsi tək bir Azəri xalqının mənəvi şüurunda mühüm mərhələ olmaqla qalmır, bütün İslam Şərqi üçün mədəni aləmində tam bir çevriliş məqamında durur. Azərbaycanın coğrafi və etnik sərhədləriylə məhdudlaşmayan tarixi vəzifəsinin miqyaslarını yazıcının özü də aydın dərk edirdi, Şərq dillərində ilkin olaraq dramatik əsərlər yaratmasıyla öyünürdü) düzgün qiymətləndirir.

“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”, “Hekayəti-Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və Dərviş Məstəlişah caduküni-məşhur”, “Hekayəti-xırs quldurbasan”, “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran”, “Sərgüzəşti-mərdixəsis” (Hacı Qara), “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti”, “Aldanmış kəvakib” kimi nəsr, “Kəmalüddövlə məktubları” kimi fəlsəfi, ədəbi-tənqidi əsərlərin müəllifi olan M.F.Axundzadənin teatr tariximizdə rolu böyükdür. Anar Şərqdə ilk komediyalar müəllifi olan Mirzə Fətəlinin yaratdığı səhnə əsərləri ilə ilk teatrın yaranmasını, 1873-cü ildə Bakıda onun davamçıları Həsən bəy Zərdabi və onun tələbələri Nəcəf bəy Vəzirov və Gorani tərəfindən Azərbaycan teatrının – Avropa tipli ilk Şərq teatrının təməli qoyulmasını, Mirzə Fətəlinin altı komediyası və yeganə nəsr əsəri “Aldanmış kəvakib” povesti Yaxın və Orta Şərq, Orta Asiya və Volqaboyu, Şimali və Cənubi Qafqaz xalqlarının ədəbiyyatlarında demokratik və realist təmayüllərin inkişafına rəvac verməsini açıqlayır. M.F.Axundzadənin “Müsyö Jordan və dərviş Məstəlişah” komediyası 1851-ci ildə Peterburqda ev teatrında, “Xırs-quldurbasan” və “Vəzir-xani Lənkəran” komediyaları isə Tiflisdəki rus teatrında tamaşaya qoyulması, tamaşaçı rəğbəti qazanması faktıdır. Anar bir sıra əsərləri rus və bəzi Avropa dillərinə çevrilmiş, yüksək qiymətləndirilmiş, Mirzə Fətəlinin “Müsəlman Molyeri” kimi tanındığını təsdiqləyir.

Axundzadənin “Təmsilat”ında da, başqa əsərlərində də, müxtəlif tənqidi məqalələrində də, tarixi araşdırmalarında, qeydlərində, şəxsi yazışmasında da, “Kəmalüddövlə məktubları”nda – fəlsəfi traktatında da “qaldırıldığı mühüm ictimai problemlərin “bütün Şərq, Asiya xalqlarının həyat tərzilə, dünyagörüşüylə” bağlı olub və eyni zamanda “ümumbəşəri əhəmiyyət” kəsb etdiyini vurğulayır: “Bu problemlər Mirzə Fətəli tərəfindən mücərrəd şəkildə qoyulmurdu, o, həmin məsələlərə xürafatla bərabər mübariz kimi yanaşırdı, materialist filosof kimi yanaşırdı. Xalqların maariflənməsi, tərəqqi yoluyla irəliləməsi, millətlərin dostluğu və qardaşlığı, insanın hüür və xoşbəxt yaşaması uğrunda döyüşən bir inqilabçı kimi yanaşırdı. Mirzə Fətəlinin ictimai-fəlsəfi baxışları, dünyagörüşünün təməl cəhətləri mütərəqqi rus və Avropa fikrinin təsiri ilə cıalanır, çoxmillətli Tiflisin mənəvi ab-havasında yetişirdi” – deyir.

Ədəbiyyatşünas alim M.Rəfili Axundovun poemasını Puşkinin ölümündən doğan kədərini ifadə edən Lermontovun “Şairin ölümü” şeiri ilə müqayisə edərkən bildirir ki, “Axundovun əsərində daha çox ağı, poetik qüssə və oxucuda Puşkinə məhəbbət və rəğbət oyadan lirika var. Lermontov öz nifrət və kədərini ifadə etmək üçün güclü, ifşa edən və qəzəbli sözlərə əl atır, Axundov isə bədii effekti yaratmaq üçün poemanın lirikası, rənglərin gözəllikləri və incəlikləri, şərq poeziyasının səciyyəvi xüsusiyyəti olan təbiətin obrazlarını istifadə edir.

Lermontovun və Axundovun əsərləri Puşkinin müasirləri tərəfindən onun ölümünə yazılan “ən mükəmməl poetik abidə” adlandırılırdı (Mikayıl Rəfili).

Anar haqlıdır ki, “ədəbi yaradıcılıq Mirzə Fətəlinin yaxşı bələd olduğu real gerçəkliyi bədii obrazlar vasitəsilə ifadə etmək ehtiyacından, yanar qəlbinin bütün odunu-alovunu söz sənətində canlandırmaq istəyindən doğurdu”. O, ədəbiyyat qarşısında çox dəqiq – ictimai məqsədlər qoyurdu, amma bədii istedadının gücü elə böyük idi ki, xalq həyatının parlaq bədii mənzərələri yaranırdı və bu mənzərələrin əyani, görümlü, plastik təsir qüdrəti hər hansı konkret amaldan daha geniş, daha əhatəli, daha yaşarı idi. O, nəsihətlə, öyüdlə tərbiyə verməyin səmərəsinə inanmırdı, odur ki, ətli-qanlı insan xarakterləri yaratmağı üstün tuturdu. Xəsis Hacı Qara, həm səfeh, həm də qəddar Lənkəran xanı və onun tamahkar vəzir, qorxacaq, ağciyər Tariverdi, məkrli və fəndgir mürəfiə vəkilləri, bütün bu personajlar müəyyən insan qüsurlarının daşıyıcıları, cansız maskalar deyil, inandırıcı boyalarla rəsm edilmiş dolğun səciyyələrdir. Həyata işıqlı, məhrəm münasibətini də Mirzə Fətəli ideal qəhrəman adlandırılı bilməyəcək, fəqət həyatı oxşarlığıyla adamı heyran qoyan surətlər vasitəsilə ifadə edirdi. Bu surətlər xalqın əxlaqi və mənəvi dəyərlərini ən dürüst şəkildə təcəssüm etdirirdilər, milli xarakterin ən gözəl keyfiyyətlərini üzə çıxarırdılar – ağılı, tədbiri, igidliyi, nəcabəti, ləyaqət hissini, biliklənmək, maariflənmək həvəsini, səadətə, azadlığa, məhəbbətə qovuşmaq istəyini – əbədi insan duyğularını” (3, s. 9).

Müstəqil düşünməyi bacaran şair Hacı Nuru, Yusif Sərrac da, Şahbaz bəy, Teymur ağa, Bayram kimi cavanların, “Müdrək və sadədil, hardasa aciz, köməksiz, hardasa bacarıqlı, tədbirli qadınlar”ın obrazını yaradan Mirzə Fətəlinin personajları “müəllifin ən dərin müşahidələrini sadə, məzəli zarafatlarla” çatdırma bildiyini yazır. “Müsyö Jordan və Dərviş Məstəlişah”da Hətəmxan ağanın Şahbaz bəyə verdiyi izahatda – Şərqi və Qərbi yaşayış tərzinin fərqləri barədə izahatını (“Mənə yəqin hasil olubdur ki, bizdə hər adət və xasiyyət var isə, əksi Paris əhlindədir. Məsələn, biz əlimizə həna qoyarıq, firənglər qoymazlar; biz başımızı qırxarıq, onlar başlarına tük qoyarlar; biz papaqlı oturarıq, onlar başıaçıq otururlar; biz başmaq geyərik, onlar çəkmə geyərlər; biz əlimiz ilə xörək yeyərik, onlar qaşıq ilə yeyərlər; biz aşkara peşkeş alırıq, onlar gizlin alırlar; biz hər zadə inanırıq, onlar heç zadə inanmazlar; bizim arvadlarımız uzun libas geyər, onların arvadları gödək libas; bizdə çox arvad almaq adətdir; Parisdə çox ər almaq”) “bu qəbildən” qiymətləndirir.

Belə “bədii ustalıqla yaradılmış” aləmin Mirzə Fətəlinin xalq həyatına aid uzun illik müşahidələrindən doğduğunu, “maraq dolu gözlərinin, diqqətli qulaqlarının, gördüklərini, eşitdiklərini təhlil edən ağılının yaddaş

xəzinəsinə hopmuş və istedadının gücüylə sənət möcüzəsinə” çevrildiyini deyən Anar “bütün bu tutumlu, rəngarəng aləmi Mirzə Fətəli Şərq üçün tamam yeni janrlarda və formalarda, sırf realist tərzdə” qələmə aldığını yazır.

Açar sözlər: Mirzə Fətəli, tənqid, povest, nəsr, Anar

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Gülxani Pənah. Fundamental elmi baxış və konseptual yanaşma. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 616 s.
2. Anar. Söz dünyası. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2022

Gulxani Vagif gizi Shukurova

Azerbaijan University of Architecture and Construction,
Teacher of the Department of Azerbaijani Language and Pedagogy,
Doctor of Philology, Associate Professor
Email: gulxani@outlook.com; Orcid: 0000-0002-7766-7247

Literary-artistic, scientific-theoretical and philosophical ideas in Azerbaijan...

Anar about Mirza Fatali Akhundzade

Summary

The article analyzes Mirza Fatali Akhundzadeh's literary-artistic, scientific-theoretical, philosophical ideas, his role in the development of Azerbaijani enlightenment, ideological-artistic features of the works written in completely new genres and forms for the East, in a purely realistic manner, national color, activity in the development of Azerbaijani literary criticism, prose, dramaturgy. Successful works carried out in the field of development and enlightenment of national consciousness of Azerbaijan points are appreciated. It is being investigated that Mirza Fatali not only directed the course of Azerbaijan, but, perhaps, the entire Near and Middle Eastern culture into a new course, and that his legacy remains an important stage in the spiritual consciousness of the Azerbaijani people, and is in the moment of a complete coup in the cultural world of the entire Islamic East. The role of Mirza Fatali in the socio-political, literary and cultural life of the Azerbaijani people is also being studied. The role of Mirza Fatali as the founder of not only our dramaturgy, but also our new prose is analyzed. The writer Anar's ability to evaluate the skill of creating psychological images of playwright and writer M. Fatali is being explored.

Key words: Mirza Fatali, criticism, narrative, prose, Anar

Гульхани Вагиф кызы Шукюрова

Азербайджанский университет архитектуры и строительства, Преподаватель кафедры азербайджанского языка и педагогики,
Доктор филологических наук, доцент
Email: gulxani@outlook.com; Orcid: 0000-0002-7766-7247

Литературно-художественные, научно-теоретические и философские идеи в Азербайджане...

Анар о Мирзе Фатали Ахундаде

Резюме

В статье анализируются литературно-художественные, научно-теоретические, философские идеи Мирзы Фатали Ахундаде, его роль в развитии азербайджанского просвещения, идейно-художественные особенности произведений, написанных в совершенно новых для Востока жанрах и формах, в чисто реалистической манере, национальный колорит, активность в развитии азербайджанского языка, литературная критика, проза, драматургия. Успешные работы, проводимые в области развития и просвещения национального самосознания азербайджанцев, получают высокую оценку. Выясняется, что Мирза Фатали направил курс не только Азербайджана, но, возможно, и всей ближневосточной культуры в новое русло, и что его наследие остается важным этапом в духовном сознании азербайджанского народа и переживает момент полного переворота в культурной жизни мир всего Исламского Востока. Также изучается роль Мирза Фатали в общественно-политической, литературной и культурной жизни азербайджанского народа. Анализируется роль Мирза Фатали как основоположника не только нашей драматургии, но и нашей новой прозы. Исследуется способность писателя Анара оценить мастерство создания психологических образов драматурга и прозаика М. Фатали.

Ключевые слова: Мирза Фатали, критика, повествование, проза, Анар

Rəyçi: dos. S. Abbasova

Qubaxanın Məhərrəm qızı Baxşıyeva

Azərbaycan İdman Akademiyası, Menecment və ümumi fənlər kafedrası, müəllim
E-mail: gubabaxshiyeva@gmail.com; ORCID: 0009-0006-2219-8945

ÜZEYİR HACIBƏYLİNİN FELYETON YARADICILIĞI

Üzeyir Hacıbəylinin anadan olmasının 140 illiyinə

Xülasə: Ü.Hacıbəylinin yaradıcılıq fəaliyyətindən bəhs edərkən ilk növbədə sənətkarın publisistik fəaliyyətini və felyeton yaradıcılığını da qeyd etməliyik. Ədibin felyeton yaradıcılığı onun publisistikası ilə yaxından bağlıdır. Sənətkar hər zaman mətbuatla yaxından əlaqədə olmuş, xalqın maariflənməsində mətbuatın roluna inanmışdır. Onun tənqidi-realist üslubda yazan bir yazıçı kimi yetişməsində "Molla Nəsrəddin" jurnalının böyük rolu olmuşdur. İstedadlı publisist qələmə aldığı publisistik məqalələrində və felyetonlarında hər zaman xalqın, millətin ən vacib problemlərini qabartmışdır. Ü.Hacıbəylinin də bu janra bu qədər çox müraciət etməsinin səbəbi janrın çevikliyi və hadisələrə operativ münasibət bildirmək imkanları ilə bağlı olmuşdur. Məhz bu janrın imkanlarından ustalıqla istifadə edərək istedadlı sənətkar cəmiyyətdəki mövcud problemlərə operativ və çevik münasibət bildirə bilmişdir. Məhz felyeton janrının məzmun və forma imkanları buna şərait yaradırdı. Məqalədə Ü.Hacıbəylinin felyeton yaradıcılığı məsələsi araşdırılır.

Açar sözlər: Ü.Hacıbəyli, felyeton, yumor, tənqid, janr

Giriş. Azərbaycan ictimai fikir tarixində özünəməxsus yer tutan böyük şəxsiyyətlərdən biri də dahi bəstəkar, milli operanın banisi, istedadlı yazıçı, jurnalist, görkəmli pedaqoq Üzeyir bəy Hacıbəyliydir. Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan milli operasının, eləcə də Şərqdə ilk operanın banisidir.

Üzeyir Hacıbəyli 1885-ci il sentyabrın 18-də Azərbaycanın Şuşa şəhəri yaxınlığında Ağcabədi kəndində anadan olmuşdur. İstedadlı sənətkar ilk təhsilini Şuşada ikisinfli rus-Azərbaycan məktəbində almış, 1899-1904-cü illərdə Qori müəllimlər seminariyasında təhsil almışdır. Seminariyada keçən təhsil illəri və tanış olduğu görkəmli şəxsiyyətlər onun gələcək istedadının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Seminariyanı bitirdikdən sonra bir müddət müəllimlik edən ədib 1905-ci ildə Bakıya köçmüşdür. Xalqın maariflənməsi yolunda durmadan çalışan istedadlı sənətkar belə qərara gəlir ki, xalqda musiqili səhnə əsərlərinə maraq oyatmaq məqsədilə ana dilində milli opera yaratsın. 1908-ci il yanvarın 25-də Ü.Hacıbəyli "Leyli və Məcnun" operanın ilk tamaşası oldu. Sənətkar bir-birinin ardınca "Şeyx Sənan" (1909), "Rüstəm və Söhrab" (1910), "Şah Abbas və Xurşid Banu" (1912), "Əsl və Kərəm" (1912) operalarını yazır. Bu əsərlərin librettolarının əsasında da xalq dastanları və rəvayətləri dayanır. Ü.Hacıbəylinin yaradıcılığı zəngin və çoxcəhətlidir. Dahi sənətkar Azərbaycan Dövlət Himninin musiqisinin də bəstəkarıdır. Üzeyir Hacıbəyli 1948-ci il noyabrın 23-də Bakıda vəfat etmiş və Fəxri Xiyabanda dəfn olunmuşdur. Azərbaycan xalqı öz dahi sənətkarının xatirəsini hər zaman əziz tutmuş, ona layiq hörmət və ehtiramı göstərmişdir. 3 fevral 2025-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dahi sənətkarın anadan olmasının 140 illiyinin qeyd olunması ilə bağlı Sərəncam imzalamışdır.

Əsas hissə. Ü.Hacıbəyovun felyetonları xüsusi tədqiqata ehtiyacı olan araşdırma sahəsidir.

Dünya ədəbiyyatında felyetonun ilk nümunələrinin formalaşması XVIII əsrə təsadüf edir. Bu dövrdə felyeton adı altında olmasa da, bu tipli nümunələrə rast gəlinir. Lakin bir janr kimi felyetonun formalaşması XIX əsrdə baş verir. Bunun da ən əsas səbəblərindən biri bu dövrdə mətbuatın inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Felyeton janrının əsas əlaməti də birbaşa mətbuatla bağlı olmasıdır. Çünki felyetonun əsas səciyyəvi əlamətləri hesab edilən qısalıq, yığcamlıq, lakoniklik, tənqidi-satirik məzmunu malik olması onu bilavasitə publisistikaya yaxınlaşdırır. Bu mənada tədqiqatçılar haqlı olaraq felyetonu qəzet və ya jurnal janrı kimi qiymətləndirmişlər. Felyetonu publisistik janr kimi səciyyələndirən digər bir cəhət isə onun çevikliyi və operativliyidir. Bu, felyetona cəmiyyətdə baş verən hadisələrə çevik və operativ münasibət bildirmək imkanı verir.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda da felyeton, pamflet kimi mətbuat janrları meydana gəlməyə başlamışdır. Bu janrların yaranması və inkişafında, əlbəttə ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalının böyük xidmətləri olmuşdur. Bu baxımdan əsrin əvvəllərində xüsusilə "Molla Nəsrəddin" səhifələrində felyeton janrının ilk nümunələrinin meydana gəlməsi təsadüf yox, zərurətin nəticəsi idi. Yeni janrların yaranması ilə ədəbiyyatda və mətbuatda da bir oyanma baş verir. Tədrisən yeni janrlar artıq milli xüsusiyyətlər kəsb etməyə başlayır. Professor Tahirə Məmmədın bu məsələ ilə bağlı qeyd edir: "Hər hansı bir millətin, xalqın formalaşana qədər və daha sonra keçdiyi bir yol var. Əgər yaranan mətn özündə bu yolun izlərini, yaddaşını qoruyursa, o öz milli kimliyi ilə həmin xalqın ədəbiyyatına məxsusdur. Kənar mühitdə formalaşan ədəbi cərəyandan, janr və formadan bəhs edərkən onun alınma olmasına əsaslanaraq bəzən milli hadisəyə çevrilə bilməyəcəyi haqda yanlış təəssürat yaradır [5, s. 10]. Felyeton janrı haqqında müəyyən araşdırmalar mövcud olsa da, say etibarilə çox deyildir. 1966-cı ildə Yusif Yusifov "Azərbaycan ədəbiyyatında felyeton janrının inkişafı (1930-1940-cı illər)" [11, s. 18] Akademik İsa Həbibbəyli "Satira ədəbi növü kimi" məqaləsində felyetondan haqlı olaraq felyetonu satira janrlarına daxil edir və onu bu kontekstdə dəyərləndirir [4, s. 5-12]. mövzusunda dissertasiya işini müdafiə etmişdir. Sabir Əmirovun "Cəlil Məmmədquluzadənin felyetonları (1905-1906-cı illər)" [10, s. 32] adlı tədqiqatı da felyetonlarla bağlıdır. Səlidə Şərifova da "Azərbaycan nəsr janrlarının təşəkkül və formalaşma prosesi (XX əsrin əvvəllərinə qədər)" [7] adlı tədqiqatında felyeton janrı haqqında ayrıca bölmədə bəhs edir. Simuzər Əliyevanın ingilis dilində çap etdirdiyi "Azərbaycan ədəbiyyatında felyeton janrı: tarixi və inkişafı" [12, s. 1-4] adlı məqaləsində də felyeton janrı haqqında dəyərli məlumatlar yer almaqdadır.

Felyeton ədəbi-publisistik janr olub satirik əlamətləri ilə diqqət çəkir. Felyetonlarda cəmiyyətdə baş verən hadisələr və nöqsanlar tənqid edilir. Bu nöqsanlar, çatışmayan cəhətlər satirik gülüş hədəfinə çevrilir. Bu janrın cəmiyyətin qüsurlarını ifşa etməkdə böyük rolu olmaqla yanaşı, eyni zamanda xalqı qəflət yuxusundan ayılt-

maqda böyük əhəmiyyəti var idi. Felyetonlar üçün ironiya və satira böyük əhəmiyyət kəsb edir. Janrın əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də satirik ifadədir. Felyeton XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatımız və mətbuatımız üçün xüsusi önəm kəsb edən janrlardan olmuşdur. “Felyetonda müəllifdən novatorluq, məsələləri yeni təsvir üsulları ilə canlandırmaq bacarığı tələb olunur” [1, s. 171]. Felyeton bir janr kimi iki elm sahəsinin – ədəbiyyat və publisistikanın sərhədində yaranmışdır. Hətta bəzi tədqiqatçılar onu yalnız publisistikanın janrı hesab edirlər. Ceyran Əbdürrəhimovanın “Felyeton və pamflet” kitabında felyeton yalnız publisistik xüsusiyyətlərə malik olan janr kimi təqdim edilir və onun ədəbi-publisistik janr olması fikrinə qarşı çıxılır [2 s. 10-16]. Akademik İsa Həbibbəyli satiranın əsas mahiyyəti haqqında yazır: “*Satirik ədəbi növə aid olan janrlarda yazılmış əsərlərdə satira, gülüş, yumor həyatın özünəməxsus digər ədəbi növlərdən fərqli şəkildə inikasına və təqdiminə şərait yaradır*” [3, s. 485]. Ədəbiyyatda gülüş müəllifin hadisələrə fərqli, bir az da ironiyalı və ya yumoristik baxışını ifadə edir. Gülüş həm də insanı düşünməyə sövq edir. Məhz buna görə qədim yunanlar teatır “böyüklər üçün məktəb” adlandırırdılar. Çünki insanlar həm gülə-gülə, həm də ağlaya-ağlaya müəyyən təkamül, təmizlənmə prosesindən keçirdilər. Yunan filosofu Aristotel də bu prosesi “katarsis” termini ilə ifadə edirdi. Bəzən gərgin ictimai-siyasi məsələlərə diqqət cəlb etmək məqsədilə müəllif gülüşdən vasitə kimi istifadə edir. Bu baxımdan gülmək əslində etirazdır, barışmamaqdır, bir növ mübarizə üsuludur. Aristotel də “Poetika” əsərində gülüşün bir neçə növündən ən təsirli vasitə kimi bəhs edirdi. Filosof qeyd edirdi ki, gülüş həm də gözəl tərbiyə vasitəsidir. Yumor islahedici gülüş olmaqla yanaşı, həm də tərbiyələndirici gülüşdür. K.Q.Yunq da yazırdı ki, “mədəniyyət insan şüurunu dağılmaqdan xilas edir. Gülüş və faciə bir-birinin içindən keçib gedən hadisələrdir” [9, s. 36].

XX əsrin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrə başlaması ilə tənqidi realizm daha da inkişaf etməyə başladı. “Molla Nəsrəddin” tənqidi realistiklər üçün sanki bir tribuna rolunu oynadı və həmin cərəyanın daha sistemli şəkildə inkişafını təmin etdi. İstedadlı sənətkar həm yumoristik, həm də tənqidi yaradıcılığı bilavasitə “Molla Nəsrəddin”-in təsiri altında formalaşdı və intişar tapdı.

“*Bir başıqapazlığın söylənməsi*” başlıqlı felyetonunda Ü.Hacıbəyli M.Ə.Sabirin özünütənqid, özünüifşa üsulundan istifadə edir. İstedadlı yazıçının istifadə etdiyi “başıqapazlı” ifadəsi də rəmzi, simvolik mənə daşıyaraq Ə.Haqverdiyevin istifadə etdiyi “başıqapazlı maralların” ifadəsini yada salır. Ü.Hacıbəylinin qəhrəmanı da başıqapazlı olmasının səbəbini belə izah edir: “Bizim adımız başıqapazlıdır. Gərək biz evdən çölə çıxmayaq. Çıxırıqsa, hər tərəfdən qapaz yeyirik. Bilet alıb vagona minirik konduktor gəlib bir qapaz vurur ki, niyə mənə rüsvət vermək əvəzinə gedib bilet alırsan? Bilet almayıb minəndə yenə gəlib bir qapaz ilişdirir ki, niyə biletsiz minirsiniz və yenə cibimizi soyur?” [8, s. 328]. Sənətimiz səhərdən-axşama qədər şəhər və kənd məmurlarının qapısında gözləməkdir, sonda da başımıza bir qapaz yeyib əliboş geri qayıdırıq. Bulvar və ya bağa gəzməyə çıxanda qaradovoylar başımıza bir qapaz vurub deyir ki, bura sizlik deyil. Təməşə üçün teatra getmək istəyirik, bizə bilet satmırlar, əvəzində isə qapaz qazanırıq. Ədib tipi öz dilindən danışdırmaq üsulundan istifadə edərək cəmiyyətdə hökm sürən sosial ədalətsizliyi, bərabərsizliyi tənqid atəsinə tuturdu. Öz hüquqlarını bilməyən, öz haqlarını tələb etməyə cəsarəti olmayan insanlar, əlbəttə ki, hər zaman başıqapazlı yaşamağa məhkumdurlar. Hətta bu cür insanları küçədə görəndə digər insanlar onların “uğursuzluq gətirəcəyinə” inanırdılar. Çünki özünə faydası olmayan insanın başıqapazına da heç bir faydası ola bilməz. Ü.Hacıbəyli burada xalqın qədim mifoloji inanclarından da istifadə etmişdir. Xalqın mifoloji inanclarında “ayağı sayalı olmaq”, “qədəmi uğurlu olmaq” və ya “ayağı düşməmək”, “ayağı sayasız olmaq” kimi ifadələr də həmin mifoloji inancların dildəki simvolik ifadə şəkilləridir. Hətta bu ifadə ulu abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da da “ayağı qutlu olmaq” şəklində işlənməkdədir.

“*Mühüm suallar və əhəmiyyətli cavablar*” başlıqlı felyetonunda isə Ü.Hacıbəyli cəmiyyətin geridə qalmasına səbəb olan bir sıra mühüm məsələləri “sual-cavab” şəklində bədii priyomdan istifadə etməklə cavablandırır. Bu suallar bilavasitə xalqın taleyi, güzaranı ilə bağlı mühüm məsələləri əhatə edirdi. “Biz nə üçün geridə qalmışıq?” Bu sualın cavabında ədib qeyd edir ki, “çünki bizi irəli aparanların işi, peşəsi ancaq öz ciblərini doldurmaqdır”. Ədib “biz nə etməliyik?” sualına da yenə kinayəli, ironik tərzdə cavab verir: “Sözün düzü, heç nə. Çünki biz hər zaman başladığımız işi yarımçıq qoyuruq” [8, s. 330].

“*İki səs*” felyetonunda isə ədib iki səsin təmsalında əslində cəmiyyətdə olan iki insan tipini bir-biri ilə müqayisə edir. Bu səslərdən birinin sahibi sabahı üçün narahatlıq keçirən, güzarınının ağırlığından, cəmiyyətdəki mövcud problemlərdən çıxış yolları axtaran narahat, məsuliyyətli vicdan sahibidir. İkinci səs sahibi isə dünyanı vecinə almayan, ancaq özünü və öz mənafeyini düşünən, arzu və istəklərinə görə hərəkət edən, vicdanının səsinə batıran, ancaq nəfsinin səsinə qulaq verən insan tipidir. Başqa sözlə ifadə etsək, bu səslərdən biri insanın içindəki vicdanın səsi, digəri isə nəfsin səsidir. Vicdanın səsi işlərin yaxşı getmədiyini, alış-verişin azaldığını qeyd edir. Bu gedişlə millətin gələcəyinin uçuruma doğru getdiyini deyir. İkinci səs isə ancaq öz şəxsi mənafeyinin və mənfəətinin qeydinə qalır. Nə qədər ki, yaşayırsan kefini çəkməyin vacibliyini vurğulayır. Beş günlük dünyada yeyib-içib kefi çəkməyin tərəfdarıdır.

“*Çoban*” başlıqlı felyetonunda yazıçı bir qədər fərqli üslubdan – nağıl üslubundan istifadə edərək nağıl formulu ilə başlayır: “biri yoxmuş, biri varmış. Bir çoban varmış”. Çoban obrazı mifoloji düşüncədə şifahi xalq yaradıcılığında mediativ xarakterə malik olan obrazdır. Göründüyü kimi, bu üslub xalq yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan nağıl üslubudur. Əzanın nə olduğunu bilməyən çoban qəfil əzan səsi eşitdikdə təşvişə düşür və bu səsin onun qoyunlarına zərər verəcəyindən narahatlıq keçirir. Yoldan keçən bir nəfərdən bu səsin onun qoyunlarına bir zərəri olub-olmadığını soruşur. Kişi də cavabında deyir ki, əzanın qoyunlara heç bir zərəri yoxdur. Bunu duyan çoban arxayın olur ki, “onda qoy nə qədər istəyirsə, oxusun”. Göründüyü kimi, çoban o səsin onun üçün bir xeyiri, faydası olduğunu düşünmür, bunu ağılına gətirmir.

"*Durğu işarələri*" başlıqlı felyetonunda ədib qəzetin cəmiyyətin həyatında məktəb qədər təsir göstərdiyi məsələsinə aydınlıq gətirir. Felyetonun məzmununda ədib durğu işarələrini özünəməxsus tərzdə izah edir. Nöqtə bitmiş fikirdən sonra qoyulur. Müəllif eyni qayda ilə qoşa nöqtə, dırnaq, sual, nida işarələrinin işləndiyi məqamları oxuculara aydın şəkildə izah edir. Hətta bu işarələrin işləndiyi üslubi məqamlar belə qeyd edilir. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, bu durğu işarələri ilə bağlı misallar verərkən müəllif cəmiyyətin ən vacib problem məsələsi olan erməni-müsəlman məsələsindən, daşnaksütyun partiyasından söhbət açmaqla özünün millətpərəst və vətənpərvər mövqeyini bir daha nümayiş etdirir. Məsələn, "bu gün bazarda iki müsəlman dalaşib bir-birini öldürdülər", "əşi bu erməni-müsəlman məsələsindən niyə bu qədər çox yazırsınız?, Daha bəs deyilmi?", "Əcəba, özündən də vurub "mənəm-mənəm deyən" vətənpərvərlərin məramı nədir?" və s. Göründüyü kimi, ədibin hər bir durğu işarəsinin izahından sonra verdiyi nümunələr də əslində cəmiyyəti narahat edən, problem səviyyəsində olan məsələlər idi. Bütün bunlar ilk növbədə yazıçının vətəndaş mövqeyindən xəbər verirdi.

"*Dost məktubu*" adlı felyetonunda müəllif yazır ki, "dostum mənə çox uzaq məmləkətdən məktub yazıb və deyir ki, camaatın bədbəxtliyi 3 şeydədir: 1. Pulpərəstlik 2. Şan qazanmaq, 3. Riyakarlıq". Daha sonra müəllif davam edir ki, pulpərəstlik əslində öz qədərində, ölçüsündə olarsa, pis deyil. Pulpərəstlik o zaman pis hal alır ki, sən əlində olan fürsətlərdən və imkandan istifadə edərək başqası üçün yaranmış imkanları da onun əlinədən alırsan. "*Müsəlman intelligentinin məclisi*" adlı felyetonunda da ədib oxumuş, intelligent müsəlmanların bir yerə yığılaraq "milləti irəli aparmaq üçün" tökdükləri tədbirlərdən danışirlər. Intelligentlərdən biri millətin dərdini həll etmək üçün hökumətdən tələb etməyi təklif edir. Hər kəs də onun bu təklifini möhkəm alqışlayır. Daha sonra başqa bir intelligent çıxış edərək deyir ki, hökumətdən filan məsələnin həllini tələb etməyə, təvəqqe və rica edək ki, yerinə yetirsinlər. Onu da başlayırlar möhkəm alqışlamağa. Daha sonra üçüncü intelligent ayağa qalxıb çıxış edir ki, biz filan məsələnin həlli ilə bağlı hökumətdən heç bir tələb, nə də rica etməyə. Gərək hər şeyi özümüz həll edək. Onu da möhkəm alqışlayırlar. Daha sonra başqa bir intelligent qalxıb çıxış edir ki, biz özümüz də heç nə etməliyə. Ümid etməliyik ki, bəlkə, özü-özlüyündən hər şey düzələcək. Bu dəfə də onu möhkəm alqışlayırlar. Yoldan keçənlər də alqışların səsinə elə bilirlər ki, müsəlman intelligentlər yığıncaqda xalqın mühüm məsələlərini həll etməklə məşğuldurlar, camaat da onların verdiyi qərarları alqışlayır. Halbuki intelligentlərin həmin məclisində xalqın heç bir məsələsi həllini tapmır.

"*Türkiyədə azadlıq*" başlıqlı felyetonunda ədib ustalıqla kasablanka üsulundan istifadə edərək senzurdan yayına bilmişdir. Senzurdan və haqsız təqiblərdən yaxa qurtarmaq üçün ədib təsvir etdiyi hadisələrin guya Türkiyədə baş verməsini təsvir edir. Əslində isə Ü.Hacıbəylinin qeyd etdiyi hadisələr Türkiyədə yox, Azərbaycanda cərəyan edirdi. "Hürriyyətin" sayəsində ölkədə satqınlıq, casusluq, xəfiyyəlik baş alıb gedir. Bu sayədə ölkədə özbaşınalıq, adam vurmaq, günahsız yerə adam asmaq, kəsmək kimi mənfi hallar günü-gündən çoxalır. İnsanlar tərəqqi və inkişaf barədə düşünmürlər, sadəcə sağ qalmaq uğrunda mübarizə aparırlar. Təbii ki, bu fakt özlüyündə əsrin əvvəllərində Azərbaycanda gedən mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərlə yaxından səsleşirdi.

"*Qəraz getdim*" başlıqlı felyetonun süjet xəttində də ədib mətbuatın, qəzetin vacibliyi məsələsindən bəhs edir. Felyetonun qəhrəmanı axunddan, alimdən, intelligentdən – kimdən qəzet haqqında fikrini soruşursa, hamısı birmənalı şəkildə deyir ki, "qəzet oxumaq haramdır". Müəllif nə qədər qəzet oxumağın faydasını anlatmağa çalışsa da, eşitdiyi cavab hər zaman eyni olur ki, "qəzet oxumaq haramdır". Müəllif əslində bu felyetonunda XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mətbuat işindəki, qəzet çapındakı çətinlikləri, maneələri nəzər-diqqətə çatdırırdı. "İrşad" qəzetinin çapına törədilən süni əngəllər, əlbəttə ki, cəmiyyətin inkişaf etməsinin qarşısını almağa yönələn məkrli addımlar idi [8, s. 360].

"*Cığal qumarbaz*" başlıqlı felyetonunda müəllif hökumətin camaatla qumar oynadığını qeyd edir. "Hökumət camaatla şirin qumar oynayır. Hərgah camaat udsa, duma xalqın olacaq. Əgər hökumət udsa, o zaman dumanı öz əlində saxlayacaqdır" [8, s. 372]. Bu da o mənaya gəlir ki, yeni yaradılan Duma xalqın mənafeyinə xidmət etmir, xalqın və cəmiyyətin xeyrinə olan faydalı işlərlə məşğul olmur və ancaq hökumətin mənafeyinə xidmət göstərir.

"*Uyma dünyaya*" adlı felyetonda müəllif "uyma dünyaya ey dili-qafil" misralarını tamamilə başqa mənada işlədir. Cəmiyyətin ən qaranlıq nöqtələrinə işıq tutur. Ədib qeyd edir ki, bəzi hakimlərin, alim və ruhanilərin nəzərində azadlıq istəmək, millət məclisi açdırmaq, kasıbların qeydinə qalmaq, xalqı maarifləndirmək – bunların hamısı dünya işlərinə uyub qafil olmaqdır. Amma rüşvət almaq, xalqı aldatmaq, kasıbların haqqını yemək, məzlumlara zülm etmək, ədalətsiz qərarlar vermək, milləti soyub talamaq adi bir işdir ki, yatıb-durmaq, yeyib-içməklə o işlərin arasında elə də ciddi fərq yoxdur. Ədib əslində kinayə üsulundan istifadə edərək dolayı yolla deyir ki, "ay camaat azadlıq filan istəməyin, qoyun hakimlər, alimlər, mollalar sizi həmişəki kimi istismar edib soysunlar" [8, s. 376].

Eyni zamanda istedadlı yazıçı felyetonlarında təkcə Azərbaycandakı hadisələrə münasibət bildirməklə kifayətlənmir, həm də İran, Rusiya, Osmanlı dövlətində gedən ictimai-siyasi proseslərə də obyektiv münasibət bildirirdi. Məsələn, "*Təzə xəbərlər*" felyetonunda oxuyuruq: "Əcnəbi qəzetlər yazırlar ki, Rusiyada qarpızdan daha çox bomba var" və ya "Osmanlı dövləti bu fikirdədir ki, əgər qarışıqlıq olsa, məmləkəti əcnəbilərə satraq qurtarsın" və ya "İngilis hökuməti İrana ürək-dirək verib deyir ki, qorxma, arxanda lələşin dayanıb" [8, s. 386].

İstedadlı sənətkar felyetonlarında bəzən fikrini üstüörtülü şəkildə təsvir etmək üçün müxtəlif rənglərin assosiativ simvolikasından da istifadə edirdi. Mifoloji düşüncədə qara rəng qaranlıq, pislilik, şəri tərənnüm edir. Qırmızı rəngdə isə qan rəngi olduğu üçün burada da hansısa bir assosiativ çalar hakimdir. "*Daha görüm nə var*" başlıqlı felyetonunda da ədib qara və qırmızı rənglərdən simvolik rəmz kimi istifadə edərək mənfi

assosiativ çalarların izahını üstüörtülü şəkildə təqdim edir.

Ədibin bəzi felyetonlarında da xalq üslubuna uyğun olaraq rəvayət xarakterli başlayır. *“Belə rəvayət edirlər ki”*, *“Axır-uxur dedim, yadıma dünyanın axırı düşdü”* və ya *“yalançının üzünə lənət”* kimi ifadələr xalq dilindən gələn və xalqın ruhuna yaxın ifadələr hesab olunur.

“Yalan və doğru” adlı felyetonunda ədib müsəlmanlara arasında olan bir adətdən bəhs edir ki, müsəlmanlar arasında olan adətə görə, gərək biri bir söz söyləsə, mütləq digəri onun tərsini söyləsin və onu yalançı çıxarsın. Bu o mənaya gəlir ki, bu səbəbdən də müsəlmanlar arasında birlik və bərabərlik, vahid fikir və vahid hərəkət yaratmaq, təmin etmək mümkün deyildir.

“Biz müsəlmanlarda şirkət” başlıqlı felyetonunda Ü.Hacıbəyli müsəlman aləminin geridə qalmasının səbəbini onunla izah edir ki, müsəlmanlar heç vaxt bir araya gəlib şirkət- kompaniya qura bilmirlər. Qursalar da, iş başlamamış dağılıb hərəsi bir tərəfə qaçır. Buna görə də Avropadan fərqli olaraq heç vaxt inkişaf edə bilmirlər. Çünki bizdə kollektiv şüuru yoxdur, ancaq fərdiyyətçilik hökm sürməkdədir. Bizdə hər kəs ancaq öz mənfəəti üçün çalışır. Buna görə də vətən, millət anlayışları bizim üçün yaddır. Hər kəs fərd olaraq özü mənfəət qazanmağa çalışır. Bu səbəbdən də millətlə bağlı, xalqla bağlı ümumi məsələlər heç kimi maraqlandırmır.

“Millət geridə qaldı” başlıqlı felyetonunda da ədib millətin geridə qalmasının səbəblərini araşdırır. Yazıçı təəssüf hissi ilə qeyd edir ki, bizim iki müsəlman bir yerə gəlib görüşdükdə başlayırlar millətin problemlərindən ağız dolusu danışmağa, həmçinin Avropanın inkişafa doğru irəlilədiyini qeyd edirlər. Lakin bizim müsəlmanlar bir məsələni unudurlar. Cəmiyyətin problemlərini sadalaya-sadalaya bir az da ruh düşkünlüyü yaratmaqda, həmin problemlərdən çıxış yollarını araşdırmaq lazımdır. Bu problemlərdən çıxış yolları tapmaq cəmiyyət üçün daha faydalı olacaqdır. Yoxsa hər kəsə millətin geridə qaldığı məlumdur. Bəs bu vəziyyətdən necə xilas ola bilərik? Bax, əsas məsələ çıxış yolunu tapmaqdır. Əgər çıxış yolunu tapa bilsək, əminəm ki, biz də digər Avropa millətləri kimi qısa zaman ərzində inkişafa çata bilərik.

“Cin” başlıqlı felyetonunda ədib xalqın mifoloji dünyagörüşü, dini təsəvvürləri ilə bağlı məsələlərdən söhbət açır. Lakin hadisələrin süjetini müasirlik nöqteyi-nəzərindən həll etməyə çalışır. Şəhər idarəsinin bacarıqsızlığını və səriştəsizliyini göstərmək üçün ədib maraqlı bir müqayisə də aparır: *“Axşamçağı idi. Şəhər idarəsi ümidini Aya bağlayıb küçə fanarlarını yandırmamışdı”* [8, s. 447]. Ay da tərslikdən buludların arxasına girdiyi üçün küçə olduqca qaranlıq idi. Müəllif uçuq-sökük evlərin olduğu küçə ilə gedərkən yadına cin düşür. Özü də qorxmağa başlayır. Bu zaman qabaqdan iri, cinə oxşayan qaraltının gəldiyini görüb lap qorxur. Əvvəl qaçmaq istəyir. Sonra düşünür ki, qaçsa, qaradovoy onu oğru bilib arxasınca güllə atar və qaçmaq fikrindən daşınır. *“Cin”*in daha da yaxınlaşmasını gözləyir. Yaxınlaşdıqca görür ki, cinin iki başı var. Əynində şalvar, ayağında da başmaq var. Bir az da yaxınlaşanda görür ki, bu müsəlman arvad imiş. Başının üstünə bir put ağırlığında yük qoyduğu üçün ikibaşlı kimi görünürmüş. Ü.Hacıbəyli əslində simvolik olaraq müsəlman qadınının ağır güzəranını, çadranın altında, qaranlıqda, zülmətdə puç olan arzularını, hədəf gedən ömürlərini ironik anlamda tənqid atəşinə tuturdu. Xalq arasında da belə bir deyim var ki, *“üst-başından cin hürkür”*. Bu deyim ağır güzəran içində həyat sürən müsəlman qadınların ümumiləşmiş obrazı fonunda ədibin felyetonunun mövzusunə çevrilmişdir. Qadın azadlığı, qadınların təhsil alması məsələsi ədibin yaradıcılığında tez-tez müraciət etdiyi mövzulardan idi.

Ü.Hacıbəylinin bir sıra felyetonları şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri üslubunda yazıya alınmışdır. Ədibin bəzi felyetonları *“Biri yox idi, biri var idi”* kimi ənənəvi nağıl formulları ilə başlayır. Ustad sənətkarın *“Aşıq nağılı”* adlı felyetonu da aşıq yaradıcılığı üslubunda qələmə alınmışdır. Felyetonun yazı üslubu aşıq şeiri tərzində qələmə alınmışdır. Məlumdur ki, aşıqlar hər hansı bir dastanı, nağılı ifa edərkən öz repertuarlarında nəsrin və nəzmin növbələşməsindən istifadə edirlər. Ü.Hacıbəylinin *“Aşıq nağılı”* adlı felyetonu da quruluş baxımından nəsr və nəzmin növbələşməsi şəklində qurulmuşdur. Müəllif təhkiyə üsulundan istifadə etsə də, yeri gəldikcə müxtəlif şeir parçaları da təqdim edir. Lakin felyeton janrının məzmun xüsusiyyətinə uyğun olaraq ironik və satirik məzmununda qələmə alınmışdır. Ədib özünəməxsus tərzdə İranda baş verən ictimai-siyasi hadisələri tənqid atəşinə tutur və bu zaman ustalıqla nəzm parçalarından istifadə edir:

Dəvəyə mindim, xoruldadı.
Yola çıxdım, yorulmadı.
Əgər işlər belə getsə,
Onda İran guruldadı.
Və ya başqa bir nəzm parçasına nəzər salaq:
Obamızdır dalı dağın.
İnək göndərdim onu sağın.
Evimizdə bir bomba partladı
Dədəm oldu darmadağın [8, s. 458].

Ü.Hacıbəylinin *“Ordan-burdan”* başlıqlı felyetonunda ermənilərin başqalarına aid olanları öz adlarına çıxmalarına rişxəndlə, kinayə ilə yanaşır, onların işinin böhtan və ya təqlid olduğunu qeyd edir. Bu yazını oxuyarkən bu gün də ermənilərin Azərbaycan mədəni abidələrinə qarşı haqsız iddiaları yada düşür, bu fakt da özlüyündə dahi bəstəkarın uzaqgörənliyini və mənfur qonşularımız haqqında yazdığı həqiqətləri bir daha təsdiqləmiş olur.

Nəticə. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Ü.Hacıbəyli felyetonlarında satirik-tənqidi məqamlarla yanaşı, mütərəqqi siyasi-ictimai fikirləri də təbliğ etmişdir. Ümumiyyətlə, böyük bəstəkar və yazıçının felyetonları

mütərəqqi məzmununa mailik idi. O hətta tənqid edəndə belə islah etməyi qarşısına əsas məqsəd kimi qoyurdu. İstedadlı sənətkarın əsərləri bütün yaradıcılığı boyu xalqımızın azadlıq mübarizəsinə xidmət etmiş, bu gün də öz ictimai və tərbiyəvi əhəmiyyətini qorumaqdadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov, N. Azərbaycan satira jumalları (1906-1920-ci illər) / N.Axundov. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, – 1968. – 356 s.
2. Əbdürrəhimova, C. Felyeton və pamflet / C.Əbdürrəhimova. – Bakı: ADU, – 1987. – 85 s. 11
3. Həbibbəyli, İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik / İ.Ə.Həbibbəyli. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 689 s.
4. Həbibbəyli, İ.Ə. Satira ədəbi növü kimi // Ədəbiyyat nəzəriyyəsi: inkişaf mərhələləri və problemləri: [2 cildə]. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu. 2018. c. 2. s 5-12.
5. Məmməd, T.Q. Milli kimlik və bədii mətn / T.Məmməd. – Bakı: Elm və təhsil, 2020. 144 s.
6. Nəbiyev, B. Üzeyir Hacıbəyli – publisist: illər, şəxsiyyətlər / Ədəbiyyat qəzeti, – 2010, 2 iyul, – s. 1, 3.
7. Şərifova, S. Azərbaycan nəsr janrlarının təşkil və formalaşması prosesi (XX əsrin əvvəllərinə qədər) / S.Şərifova. – Bakı: Elm, 2005. 240 s.
8. Üzeyir Hacıbəyli. Seçilmiş əsərləri. Bakı Teas press, 2022, 788 s.
9. Yusifli, C. Azərbaycan komediyasının poetikası / C.Yusifli. – Bakı: YYSQ, – 2014, – 456 s.

Rus dilində

10. Амиров, С. Фельетоны Джагила Мамедкулузаде / Автореферат дис., представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук. / Баку, 1967, 32 с.
11. Юсифов, Ю.А. Развитие жанра фельетона в Азербайджане (1930–1940 гг.). // Автореферат дис., представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук. / Баку, 1966, 18 с.

İngilis dilində

12. Aliyeva, S. Column genre in Azerbaijan literature history of development // International Journal of Innovative Technologies in Social Science, 2023 (1(37)). p. 1-4.

Гульхани Вагиф кызы Шукюрова

Азербайджанский университет архитектуры и строительства, Преподаватель кафедры азербайджанского языка и педагогики,

Доктор филологических наук, доцент

Email: gulxani@outlook.com; Orcid: 0000-0002-7766-7247

Фельетонное творчество Узеира Гаджибеяли

Резюме

Рассматривая творчество У.Гаджибеяли, следует, прежде всего, отметить публицистическую деятельность художника и его фельетонное творчество. Фельетонное творчество писателя тесно связано с его публицистикой. Художник всегда был тесно связан с прессой и верил в её роль в просвещении народа. Журнал «Молла Насреддин» сыграл большую роль в его становлении как писателя, писавшего в критико-реалистическом стиле. Талантливый публицист в своих публицистических статьях и фельетонах всегда освещал важнейшие проблемы народа и страны. Обращение У.Гаджибеяли к этому жанру обусловлено его гибкостью и способностью оперативно выражать своё отношение к событиям. Именно умело используя возможности этого жанра, талантливый художник смог выразить оперативное и гибкое отношение к существующим в обществе проблемам. Именно содержательные и формальные возможности фельетона создали для этого условия. В статье рассматривается проблема фельетонного творчества У.Гаджибеяли.

Ключевые слова: У.Гаджибеяли, фельетон, юмор, критика, жанр.

Gulxani Vagif gizi Shukurova

Azerbaijan University of Architecture and Construction, Teacher of the Department of Azerbaijani Language and Pedagogy,

Doctor of Philology, Associate Professor

Email: gulxani@outlook.com; Orcid: 0000-0002-7766-7247

Uzeyir Hajibeyli's feuilleton creative

Summary

When discussing the creative activity of U. Hajibeyli, we should first of all mention the artist's journalistic activity and feuilleton creativity. The writer's feuilleton creativity is closely connected with his journalism. The artist has always been closely connected with the press and believed in the role of the press in educating the people. The magazine "Molla Nasreddin" played a major role in his development as a writer who wrote in a critical-realist style. The talented publicist always highlighted the most important problems of the people and the nation in his journalistic articles and feuilletons. The reason why U. Hajibeyli turned to this genre so often was due to the flexibility of the genre and the ability to express an operational attitude to events. It was precisely by skillfully using the possibilities of this genre that the talented artist was able to express an operational and flexible attitude to the existing problems in society. It was precisely the content and form possibilities of the feuilleton genre that created the conditions for this. The article examines the issue of U.Hajibeyli's feuilleton creativity.

Keywords: U. Hajibeyli, feuilleton, humor, criticism, genre

Rayçi: dos. L.Ələkbərova

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN

Doçent Doktor, Fırat Üniversitesi,

İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Elazığ

/Türkiye, mehmetozeren@hotmail.com.tr, ORCID: 0000-0003-4386-8312.

TATAR TÜRKÇESİNDE ÇATI BİÇİMBİRİMLERİNİ ALMIŞ EYLEMLERİN SÖZLÜKSELLEŞMESİ

(Lexicalization of Verbs that Have Taken Voice-Morphemes in Tatar Turkish)

ÖZET: Sözlükselleşme; geniş anlamda sözcüklerin veya biçimbirimlerin diğer biçimbirimlerle ya da birlikte kullanıldığı diğer sözcüklerle anlamsal farklılıklara uğrayarak ayrı ve farklı bir anlamı işaretlemesi, kodlaması sonucunda sözlük birimi hâline gelmesidir. Sözlükselleşmenin bir türü olan biçimbirimsel sözlükselleşme ise, biçimbirimsel donuklaşma, değişme, örnekseme, ekleme, sözcükbirimsel sınıfa geçme, dilbilgiselleşme, eksiltme vb. yollarla gerçekleşmektedir. Bu tür sözlükselleşme, biçimbirimsel açıdan şeffaf görünen, yapısal açıdan çözümlenebilir olan ancak donuklaşmış olan yapılar olarak değerlendirilmektedir. Çati biçimbirimlerini alan eylemlerin sözlükselleşmesi de bu türden bir sözlükselleşmedir. Çünkü çati biçimbirimi alan yapılarla eşzamanlı bakıldığında çözümlenebilirliklerinin yüksek, yapıyı oluşturan unsurların anlam açısından şeffaf olduğu görülmektedir. Ancak yine de çati biçimbirimi almış eylemlerin bir kısmı metaforik olarak farklı anlamı işaretlediklerinden sözlük içerisinde ayrı bir birim olarak yer almaktadır.

Bu çalışmada, Tatar Türkçesi yazı dilinden yola çıkarak çati biçimbirimlerini almış ve sözlükselleşmiş eylemler tespit edilecek ve bu tür eylemlerin ne şekilde sözlükselleştikleri üzerinde durulacaktır.

ABSTRACT: In its broad sense, lexicalization is a linguistic event in which words or suffixes become a lexical unit as a result of marking and coding a separate and different meaning by undergoing semantic differences with other affixes or other words used together. Morphological lexicalization which is a kind of lexicalization is occurred by morphological fossilization, changing, analogy, adding suffix, joining, moving to the lexical class, grammaticalization, shortening etc. This type of lexicalization is considered as structures that appear morphologically transparent, structurally resolvable but become fossilized. Lexicalization of verbs that have taken voice-morphemes is also such a lexicalization. Because when looking at the structures with voice-morpheme simultaneously, it is seen that their resolution is high and the elements that make up the structure are transparent in terms of meaning. However, some of the verbs that have taken voice-morpheme metaphorically mark different meanings, so they take place as a separate unit in the dictionary.

In this study, based on the written language of Tatar Turkish, the lexicalized verbs that have taken the voice-morphemes will be determined and how such verbs were lexicalized will be emphasized.

1. Giriş: Türk dili alanında söz yapım türlerinden ekleme yoluyla çati biçim birimlerini almış bazı eylemlerin tamamen veya kısmen çati işlevlerini kaybederek sözlüklerde sözlükbirim olarak yer aldığı, mecaz veya ad aktarması gibi süreçlerden geçerek sözlükselleştiği veya sözlükselleşme aşamasına girdiği görülmektedir. Bu çalışmada Tatar Türkçesinde çati biçim birimlerini alarak sözlükselleşen eylemler için Mustafa Öner'in Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü 2.baskı (2015), Prof. Dr. Ahmet Buran ve Prof. Dr. Ercan Alkaya'nın Çağdaş Türk Yazı Dilleri (2014), Prof. Dr. Ercan Alkaya'nın Sibirya Tatar Türkçesi (2008), Prof. Dr. Ercan Alkaya ve Doç. Dr. Zoya Kirillova'nın Kresin Tatar Türkçesi (Dil,Tarih,Kültür) (2018), Prof. Dr. Ercan Alkaya'nın Mişer Tatar Türkçesi (2014) kitapları, Mustafa Öner'in Tatar Sözlük Yazarlığı ve Tatarca Söz Varlığı (2019) makalesi ve edebi metinler taranmıştır. Türkiye Türkçesi için Türk Dil Kurumu'nun Güncel Türkçe Sözlüğü'nden (online) yararlanılmıştır.

2. Ettirgenlik Biçimbirimi Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi

Tatar Türkçesinde ettirgenlik çati ekleri olarak -DİR-/DÜR-/ DİR-/it-/ it-/t-/gız-/gız-/gır-/kız-/kız-/kez-/ır-/ır-/ır-/ız-/ biçimbirimleri kullanılır. Tatar Türkçesinde ettirgenlik çati eklerini alan bazı eylemlerin çati işlevini kaybedip başka bir anlama geçerek sözlükselleştiği görülmüştür.

Tat. **tuz-dır-** 1. Etrafa dağıt-, saç-. 2. Yık-. 3. Yıprat-, hırpala-, eskit-. (KTTS-503)

Tatar Türkçesinde *tuz-dır-* eylemi "cilge **tuzdır-**" hâlinde "rüzgarda dağıt-, saçıl-" anlamında ettirgenlik işlevinde kullanılırken, "Al Kirpiğin **tuzdırıp** / Kümiş koygan uçağım. Kırmızı kerpiciyi yıkıp / Gümüş koyduğum ocağım" (İdige) örneğinde ise temel anlamından uzaklaşıp "yık-" anlamında kullanılarak sözlükselleşmiştir.

"Ayuğımda oyıgım / Kükrigimde köyigim; Oyık **tuzdır**, gomır uzar / Ülmiy bitmes köyigim." (Ayağımda çorabım göğsümde yanıgım çorap eskir, ömür geçer, ölmeden bitmez yanıgım." (Cır) örneğinde de görüldüğü gibi "eski-" anlamında kullanılmış olduğundan temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşmiştir.

Tat. **kiç-ir-** 1. Yardım edip geçir-. 2. Baştan geçir-, gör-. 3. Bağışla-, affet- (KTTS-203)

Tatar Türkçesinde *kiç-ir-* eylemi "yardım edip geçir-" temel anlamında ettirgenlik işlevinde kullanılır. "Baştan geçir-, gör-" anlamında kullanıldığı zaman temel anlamından uzaklaşarak sözlükselleşir. Ayrıca "Söyliy almiym, mini **kiçirigiz!** / Aça almiym yörek yaramı." (Söyleyemem, beni bağışlayın. Açamam yürek yaramı.) (Taktaş) örneğinde görüldüğü gibi "bağışla-, affet-" anlamında kullanılarak temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşmiştir.

Tat. **kır-t-** 1. Birisinin geçmesine, girmesine izin ver-. 2. Yerleştir-, sok- (KTTS-200)

Tatar Türkçesinde *kır-t-* eylemi "birisinin girmesine izin ver-" temel anlamında ve ettirgenlik işlevinde kullanılır. Ancak "Cilek cilek kirigiz / Yuvğaç **kırıp** iligiz / Cıyın tuğan arasında min behtisiz biligiz. (Kova kova kiriniz/ Yıkayınca yerleştirip asınız. / Meclis akraba arasında/ Ben mutsuzum biliniz.) (Cır) örneğinde ise

“yerləşir-” anlamında kullanılıp temel anlamından uzaklaşarak sözlükselleşmiştir.]

M. Tat. **sik-ir-** 1. Sıçra-, zıpla-. 2. Fikirlerde istikrarsızlık göster-. (KTTS-411)

Mişer Tatar Türkçesinde *sik-ir-* eylemi “**Sikirep** töştim baqçağa bastım bakır aqçağa.” (Zıplayıp indim bahçeye, bastım bakır akçeye.) (Beyit) örneğinde “zıpla-” temel anlamında ettirgenlik işlevinde kullanılmışken, “fikirlerde istikrarsızlık” anlamında kullanıldığında temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşir.

M. Tat. **iri-t-** 1. Erit-. 2. Birisinin öfkesini geçir-. (KTTS-126)

Mişer Tatar Türkçesinde *iri-t-* eylemi “Küp zamanlar ütti, emma kürmedik kızlar yözün kürmedik ul şahır ane nurlı yoldızlar yözün. İrimedik **iritmedik** kükreke diñgizler bozın.” (Çok zamanlar geçti, ama görmedik kızlar yüzünü, görmedik o sahrayı nurlu yıldızlar yüzünü, erimedik eritmedik gönülde denizler buzunu.) (Babiç) örneğinde görüldüğü gibi “erit-” temel anlamında ettirgenlik işlevinde kullanılmıştır. Ancak “birisinin öfkesini geçir-” anlamında kullanılınca temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşir.

M. Tat. **ag-iz-** 1. Akış için yol aç-. 2. Akıtmak, hareket ettir-. 3. Bir şeyi yığınla alıp ver-. (KTTS-26)

Mişer Tatar Türkçesinde *ag-iz-* eylemi “akış için yol aç-” temel anlamında ettirgenlik işleviyle kullanılırken, “bir şeyi yığınla alıp ver-” anlamlarında kullanılınca temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşir.

K. Tat. **tam-iz-** 1. Damlat-. 2. Rüşvet olarak biraz para ver-, koklat-. 3. Vur-, dokundur-. (KTTS-445)

Kreşin Tatar Türkçesinde *tam-iz-* eylemi “damlat-” temel anlamında ettirgenlik işlevinde kullanılır. Ancak “rüşvet olarak para ver-” ve “vur-” anlamlarında kullanılınca temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşir.

K. Tat. **bil-gir-t-** 1. Belirt-, bildir-, sevdire-. 2. Anlat-, ilet-. (KTTS-57)

Kreşin Tatar Türkçesinde *bil-gir-t-* eylemi “İr başlarına ni iş töşmeseñ / Hiç **bilgirtmes** yiğit uyavı.” (Erkek başına ne iş gelmesin hiç belirtmez yiğidin uyanığı.) (Cır) örneğinde görüldüğü gibi “belli et-” temel anlamında ettirgenlik işlevinde kullanılmıştır. Ancak “anlat-, ilet-” anlamında kullanılınca temel anlamından uzaklaşarak sözlükselleşir.

S. Tat. **sib-ele-** 1. Serpiştir-. 2. Dağıt-, yay-. 3. Yağmur çisele-. (KTTS-410)

Sibirya Tatar Türkçesinde “-ele-” eki fiilin gösterdiği işi kısa aralıklarla tekrarlama işlevi yükleyen bir ektir. Ancak bu ek işlek değildir. *sib-ele-* eylemi “serpiştir-, dağıt-” temel anlamında ettirgenlik işlevinde kullanılırken, “yağmurun çiselemesi” anlamında kullanılınca temel anlamından uzaklaşarak sözlükselleşir.

S. Tat. **tir-giz-** 1. Dirilt-, canlandır-. 2. Tedavi et-, iyileştir-. (KTTS-466)

Sibirya Tatar Türkçesinde *tir-giz-* eylemi “dirilt-” temel anlamında ettirgenlik işlevinde kullanılırken, “tedavi et-, iyileştir-” anlamında kullanılınca temel anlamından uzaklaşarak sözlükselleşir.

S. Tat. **yöri-t-** 1. Yürüt-. 2. Daima yanında taşı-. 3. Ünvanla çağır-, adlandır-. (KTTS-587)

Sibirya Tatar Türkçesinde *yöri-t-* eylemi “yürüt-” temel anlamında ettirgenlik işlevinde kullanılırken “daima yanında taşı-” anlamında kullanılınca sözlükselleşir. Ayrıca “Merfuge apa dip bız üzibız niñ kürşü Gabdrahman abızıñniñ olı kızın **yörtebız**.” (Merfuge abla diye bizim komşu Gabdrahman amcanın büyük kızını adlandırıyoruz.) (Emirhan) örneğinde de görüldüğü gibi “adlandır-” anlamında kullanılmış ve temel anlamından uzaklaşarak sözlükselleşmiştir.

3. Edilgenlik Biçimbirimi Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi

Tatar Türkçesinde edilgenlik çatı ekleri olarak -ıl/-il/-l/-n/-Ul/-Ol/ biçimbirimleri kullanılır. Tatar Türkçesinde edilgenlik çatı eklerini alan bazı eylemlerin çatı işlevini kaybedip başka bir anlamda kullanılmasıyla sözlükselleştiği görülür.

Tat. **sav-ıl-** 1. Sağıl-. 2. Kan damarlarından geçerken bir yerde tıkan-, don-. (KTTS-400)

Tatar Türkçesinde *sav-ıl-* eylemi “Kısır sıyrını savğan bilen may çıkmaz.” (Kısır ineği sağdığım ile yağ çıkmaz.) (Mekal) örneğinde görüldüğü gibi “sağ-, sağıl-” temel anlamında edilgenlik işlevinde kullanılmışken, “Karlıgaçlar gına ay kağına, tuğan ilin gine sağına, tırışsañ la mallar, ay tabıla, yöreklere kanar **savıla**.” (Kırlangıçlar da çırpınır, sırf memleketini özler, uğraşsan mallarda bulunur. Yüreklere kanlar donar.) (Cır) örneğinde ise görüldüğü üzere “don-” anlamında kullanılarak temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşmiştir.

M. Tat. **yirt-ıl-** 1. Yırtıl-. 2. Bağır-. 3. Eksikli, ihtiyaçlı ol-. (KTTS-575)

Mişer Tatar Türkçesinde *yirt-ıl-* eylemi “yırtıl-” temel anlamında edilgenlik işlevinde kullanılır. Ancak bu eylemin “bağır-” ve “eksikli ol-” anlamında kullanıldığı yerlerde vardır. Bu anlamları ile kullanılınca temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşir.

K. Tat. **iy-il-** 1. Eğil-. 2. Yiğiliver-. (KTTS-183)

Kreşin Tatar Türkçesinde *iy-il-* eylemi “Yul buyında yeş bir kayın kızı, tınıp yoklıy başkan köyine, isriik usaq ceyip kanatların, anı über öçin **iyile**.” (Yol boyunca genç bir kayın kızı, sakince uyku basmış hâlinde, sarhoş kavak yayıp kanatlarını, onu öpmek için eğilir.) (Taktaş) örneğinde olduğu gibi “eğil-” temel anlamında ve edilgenlik işlevinde kullanılmıştır. Ancak “yiğiliver-” anlamında kullanılınca temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşir.

S. Tat. **küm-il-** 1. Gömül-. 2. Kaybol-. (KTTS-239)

Sibirya Tatar Türkçesinde *küm-il-* eylemi “gömül-” temel anlamında edilgenlik işlevinde kullanılır. Ancak “kaybol-” anlamında kullanılınca temel anlamından uzaklaşarak sözlükselleşir.

S. Tat. **yıy-il-** 1. Yere düş-, yıkıl-, yığıl-. 2. Yere eğil-. 3. Hasta düş-. 4. Öl-. 5. Yalvar-, yakar-. (KTTS-571)

Sibirya Tatar Türkçesinde *yıy-il-* eylemi “yere düş-, yıkıl-, yığıl-” temel anlamında edilgenlik işlevinde kullanılır. Ancak “yere eğil-, hasta düş-, öl-, yalvar-” anlamları ile de kullanılır. Bu anlamlarda kullanılınca temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşmiş olur.

4. Dönüslülük Biçimbirimi Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi

Tatar Türkçesinde dönüslülük ekleri olarak -ın/-in/-n/-ıl/-ı/-/ biçimbirim ekleri kullanılır. Tatar Türkçesinde dönüslülük çatı eklerini alan bazı eylemlerin çatı işlevini kaybedip başka bir anlamda kullanılmasıyla sözlükselleştiği görülür.

Tat. **sal-ın-** 1. İnşa edil-, yerleştiril-. 2. Aşağı sark-. (KTTS-396)

Tatar Türkçesinde *sal-ın-* eyleminin temel anlamı inşa edilmektir ve fiillerde dönüslülük ifadesi yapar. Ancak “**salınıp** töş” şeklinde kullanıldığında “sark-” anlamına gelerek temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşir.

Tat. **cıy-ın-** 1. Toplan- (topluluk, meclis). 2. Hazırlan-. 3. Niyetlen-, tutun-, giriş-. (KTTS-79)

Tatar Türkçesinde *cıy-ın-* eylemi “Töş avışkaç sahradan kaytırhalık, **cıyın** biter.” (Gün kavuşunca sahradan döner halk, düğün biter.) (Muhammedi-1992) örneğinde olduğu gibi “toplan-” temel anlamında kullanılmıştır. Ancak “seyahatke **cıyın-**” (seyahate hazırlan-) örneğinde olduğu gibi “bir şeye hazırlıklı ol-” anlamında kullanılarak temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşmiştir.

Yine “Komandirlar kursı eşlerge tiyeş, ul gına da tügıl, Estirhan da hem Meskev’de yaña kurslar açarğa **cıyınabız.**” (Komutanların kursu çalışmalı, ayrıca Astırhan’da ve Moskova ‘da yeni kurslar açmaya girişiyoruz.) (Muhammedi-1992) örneğinde ise bu eylemin temel anlamından tamamen uzaklaşarak “niyetlen-, giriş-” anlamında kullanılarak sözlükselleştiği görülür.

Tat. **tart-ın-** 1. Kendi üstünü başını çekiştir-. 2. Utan-, çekin-. (KTTS-450)

Tatar Türkçesinde *tart-ın-* eylemi “kendi üstünü başını çekiştir-” temel anlamında kullanılırken; “Garif biraz **tartınılarak** isenleştı, utururga da aşıkmadı. (Garif biraz çekinerek selamlaştı, oturmak için acele etmedi.) (Kamal) örneğinde görüldüğü gibi “çekin-, utan-” anlamında kullanılarak sözlükselleşmiştir.

M. Tat. **kür-ın-** 1. Görün-. 2. Gerçekleş-. (KTTS-244)

Mişer Tatar Türkçesinde *kür-ın-* eylemi “görün-” temel anlamında dönüslülük işlevinde kullanılır. Ancak “gerçekleş-” anlamında kullanıldığı zaman temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşir.

K. Tat. **ayır-ıl-** 1. Ayrıl-. 2. Başkalarından farklı ol-. 3. Mahrum ol-. (KTTS-40)

Kreşin Tatar Türkçesinde *ayır-ıl-* eylemi “ayrıl-” temel anlamında dönüslülük işlevinde kullanılır. Ancak “başkalarından farklı ol- ve mahrum ol-” anlamlarında kullandığı örneklerde vardır. Bu şekilde kullanıldığı zaman temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşir.

S. Tat. **koy-on-** 1. Yıkan-. 2. Suyu dal- 3. Yüz-. (KTTS-302)

Sibiryaya Tatar Türkçesinde *koy-on-* eylemi “yıkan-” temel anlamında dönüslülük işlevinde kullanılır. Ancak “Cey köni issi havada min suda **koynam**, yözem.” (Yaz günü sıcak havada ben suya dalıyorum yüzüyorum.) (Tukay) örneğinde görüldüğü üzere “dal-, yüz-” anlamında kullanılarak temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşmiştir.

5. İşteşlik Biçimbirimi Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi

Tatar Türkçesinde işteşlik ekleri olarak -ış/-ış/-Oş/- -ş/-kala/-kele/-Iğa/- biçimbirim ekleri kullanılır. Tatar Türkçesinde işteşlik çatı eklerini alan bazı eylemlerin çatı işlevini kaybedip başka bir anlamda kullanılmasıyla sözlükselleştiği görülür.

Tat. **oy-ış-** 1. Uyuş-. (el,kol için) 2. Birleş-. 3. Örgütlen-, toplan-. (KTTS-368)

Tatar Türkçesinde *oy-ış-* eylemi “uyuş-” (el,kol için) temel anlamında işteşlik işlevinde kullanılır. Ancak “bir araya gelip yapış-, kümelen-, birleş-, örgütlen-” anlamlarında kullanılınca temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşir.

K. Tat. **kıl-ış-** 1. Yakış-. 2. Birbirini anla-. (KTTS-205)

Kreşin Tatar Türkçesinde *kıl-ış-* eylemi “Biyiysi kilmegenge köyi **kilişmes.**” (Oynamak istemeyene ezgisi yakışmaz.) (Mekal) örneğinde görüldüğü gibi “yakış-” anlamında kullanılarak “gel-” temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşmiştir. Yine “Bir kiçni alarğa kötlmegen kınak, militsiye pod polkovniği kilip kirdi. Küresin, aldan kilişingın bulğandır.” (Bir akşam onlara beklenmedik misafir, polis komiseri geldi. Galiba önceden anlaşmış olmaları.) (Galiullin) örneğinde görüldüğü gibi “anlaş-” anlamında kullanılarak temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşmiştir.

S. Tat. **sır-ış-** 1. Sarhoş ol-, mest ol-. 2. Bilincini kaybet-. 3. (Gaz ile) zehirlen-.

Sibiryaya Tatar Türkçesinde *sır-ış-* eylemi “Hismetullağa **isiriş** ayağın yandırğan traktorçına, zakonsız pinsi birgende karşı min.” (Hismetulla’ya sarhoş olup ayağını yakan traktörçüye kanunsuz olarak emeklilik verdiğinden ötürü karşıyım ben.) (Ahunov) örneğinde görüldüğü gibi “sarhoş ol-” temel anlamında işteşlik işlevinde kullanılmıştır. Ancak “bilincini kaybet-, gaz nedeniyle zehirlen-” anlamlarında kullanılınca temel anlamından uzaklaşıp sözlükselleşir.

Sonuç. Türk dilinin bütün dönemlerinde olduğu gibi Tatar Türkçesinde de ekleme yoluyla yapılan söz yapımında bazı sözcüklerin temel anlamlarından uzaklaşarak başka bir anlama geçiş yaptığı ve yeni bir kavramı karşıladığı görülmüştür. Bu durumda sözcüğün aslında mecaz, dil içi ve dil dışı sebepler ve ad aktarması gibi sebeplerden dolayı kazandığı yan anlamlardan farklı bir anlama geçiş yaptığı tespit edilmiştir.

Çatı ekleri, geldiği fiillerin anlamlarında değişiklik yapmalarına rağmen yine aynı fiilin temel anlamından çok farklı bir anlamı işaretlemedikleri için bu çatı eklerini alan fiiller sözlük maddesi olarak ayrıca sözlükte yer almazlar. Ancak, temel anlamdan uzak bir anlam işaretlendiği durumlarda sözlüklerin ilgili yerlerinde bu tür

yapılar kendilerine yer bulmaktadırlar. Tatar Türkçesinde de ettirgen, edilgen, dönüşlü ve işteş çatı biçimbirimlerini aldığı hâlde, temel anlamı ve çatı işlevini tamamen kaybedip, sözlüklerde ayrı bir madde başı olarak yer almak durumunda kalan fiiller tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Akalın, Ş.H. (2014). Türkçede Eksilti Yapıdan Sözlükselleşme. *Edebiyat Fakültesi Dergisi*. C: 31, S: 2, 13-29.
2. Aksoy, T.S. (2020). Çatı Biçimbirimlerini Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi: Tuva Türkçesi Örneği. *Modern Türkçü Araştırmaları Dergisi*, Cilt 17, Sayı 1, s. 66-82 (DOI: 10.1501/MTAD.17.2020.1.5)
3. Alkaya, E. (2014). *Mişer Tatar Türkçesi*. Kesit Yayınları, 1.Baskı, İstanbul.
4. Alkaya, E., Kirillova, Z. (2018). *Kreşin Tatar Türkçesi (Dil-Tarih-Kültür)*. Kesit Yayınları, 1.Baskı, İstanbul.
5. Alkaya, E. (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*. Turkish Studies Publication, 1.Baskı, Ankara.
6. Aydemir, İ.A. (2015). Tuvacada Sözlükselleşmiş Zarf-Fiilli Yapılar. *Türkbilig*, Sayı 30, s. 223-230.
7. Bozkurt, F. (2016). Sözlükselleşme. I. ve II. Uluslararası Sözlük Bilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı (3-4 Kasım 2015 İstanbul), (Hazırlayan: Hayati Develi, Mehmet Gürlek) 3. Cilt, s. 109-118.
8. Buran, A.-Alkaya, E. (2014) *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3*, Akçağ Yayınları, 1.Baskı, Ankara.
9. Hohenhaus, P. (2005). Handbook of Word-Formation. *Lexicalization and Institutionalization* (Edt. Pavol Štekauer and Rochelle Lieber). *Studies in Natural Language and Linguistic Theory*, Volume 64, pp 353-373.
10. Kozan, O. (2020). Проблема морфологической лексикализации в современном русском языке (Çağdaş Rus dilinde morfonolojik sözlükselleşme sorunu) *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2020.20, s. 655-669.
11. Lehmann, C. (2002) New Reflections on Grammaticalization and Lexicalization. *New Reflections on Grammaticalization* (Edt. I. WISCHER, G. DIEWALD). Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 1-18.
12. Lipka, L., HANDL, S., FALKNER, W. (2004) Lexicalization and Institutionalization. *The State of the Art in 2004*. pp 2-19.
13. Lubimov, K. (1963) Çağdaş Türkiye Türkçesinde Çatı Kategorisi ve Çatı Ekleriyle Türetilen Ekler. *Türk Dili Dergisi*. S: 147 (Aralık 1963), 150-155.
14. Öner, M. (2019). Tatar Sözlük Yazarlığı ve Tatarca Söz Varlığı, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 48, Ankara.
15. Özeren, M. (2021). Kırgız Türkçesinde Çatı Biçimbirimlerini Almış Eylemlerin Sözlükselleşmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 31, 2(1121-1130).
16. Sarı, İ. (2015) Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme. Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
17. Sebzecioglu, T. (2013) Anlık Oluşum ve Türkçe Anlık Sözcüklerin Oluşum Süreçleri Üzerine Bir Betimleme. *Dil ve Edebiyat Dergisi*. 10/3, 17-47.
18. Ахманова, О. (1966). *Словарь лингвистических терминов*. Москва: Советская энциклопедия.
19. <http://lingvisticheskiy-slovar.ru/description/leksikalizatsiya/298> (01.02.2021)

Kısaltmalar

M. Tat.	: Mişer Tatar Türkçesi
KTTS	: Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü
K. Tat.	: Kreşin Tatar Türkçesi
Tat.	: Tatar Türkçesi
S. Tat.	: Sibirya Tatar Türkçesi

ÖZET

Sözlükselleşme; geniş anlamda sözcüklerin veya biçimbirimlerin diğer biçimbirimlerle ya da birlikte kullanıldığı diğer sözcüklerle anlamsal farklılıklara uğrayarak ayrı ve farklı bir anlamı işaretlemesi, kodlaması sonucunda sözlük birimi hâline gelmesidir. Sözlükselleşmenin bir türü olan biçimbirimsel sözlükselleşme ise, biçimbilgisel donuklaşma, değişme, örnekseme, ekleme, sözcükbirimsel sınıfa geçme, dilbilgiselleşme, eksiltme vb. yollarla gerçekleşmektedir. Bu tür sözlükselleşme, biçimbilgisel açıdan şeffaf görünen, yapısal açıdan çözümlenebilir olan ancak donuklaşmış olan yapılar olarak değerlendirilmektedir. Çatı biçimbirimlerini alan eylemlerin sözlükselleşmesi de bu türden bir sözlükselleşmedir. Çünkü çatı biçimbirimi alan yapılara eşzamanlı bakıldığında çözümlenebilirliklerinin yüksek, yapıyı oluşturan unsurların anlam açısından şeffaf olduğu görülmektedir. Ancak yine de çatı biçimbirimi almış eylemlerin bir kısmı metaforik olarak farklı anlamı işaretlediklerinden sözlük içerisinde ayrı bir birim olarak yer almaktadır.

Bu çalışmada, Tatar Türkçesi yazı dilinden yola çıkarak çatı biçimbirimlerini almış ve sözlükselleşmiş eylemler tespit edilecek ve bu tür eylemlerin ne şekilde sözlükselleştikleri üzerinde durulacaktır.

ABSTRACT

In its broad sense, lexicalization is a linguistic event in which words or suffixes become a lexical unit as a result of marking and coding a separate and different meaning by undergoing semantic differences with other affixes or other words used together. Morphological lexicalization which is a kind of lexicalization is occurred by morphological fossilization, changing, analogy, adding suffix, joining, moving to the lexical class, grammaticalization, shortening etc. This type of lexicalization is considered as structures that appear morphologically transparent, structurally resolvable but become fossilized. Lexicalization of verbs that have taken voice-morphemes is also such a lexicalization. Because when looking at the structures with voice-morpheme simultaneously, it is seen that their resolution is high and the elements that make up the structure are transparent in terms of meaning. However, some of the verbs that have taken voice-morpheme metaphorically mark different meanings, so they take place as a separate unit in the dictionary.

In this study, based on the written language of Tatar Turkish, the lexicalized verbs that have taken the voice-morphemes will be determined and how such verbs were lexicalized will be emphasized.

Rayçı: R.Bayramov

Ülkər Əliyeva

AMEA Folklor İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

aliyevaulkar2020@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-8708-9857>

ŞƏHƏR FOLKLORUNDA BAZAR NƏĞMƏLƏRİ VƏ XALQ MAHNILARI

Xülasə: Bu məqalədə janr və folklor arealının təməl sahələri əsasında bazar folkloru kontekstində bir çox nümunələr elmi ictimaiyyətin nəzərinə çatdırılmışdır. Bunlardan “Mərasim folklorunda bazar folkloru nümunələri”, “Atalar sözü və məsəllərdə bazar folkloru nümunələri”, “Bazar nəğmələri, xalq mahnıları”, “Bayatı formalı örnəklərdə bazar folkloru konteksti”, “Lətifələrdə bazar folkloru” kimi rubrikalar altında bazar folklorunun əhəmiyyətli şəkildə araşdırması aparılmışdır. Eyni zamanda qeyd olunmuşdur ki, bu janrlar səciyyə olaraq təqdim olunur, demək olar ki, əksər folklor janrlarında şəhər folklorunun janr sistemi olaraq bazar folklorunu görmək mümkündür. Araşdırma elmi ictimaiyyət üçün yenidir və gələcəkdə bir çox tədqiqatlar üçün istifadə mənbəyi kimi vacib və əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: şəhər folkloru, bazar nəğmələri, əmək nəğmələri, xalq mahnıları, deyim, paralellər.

Giriş Şəhər folklorunun janr sistemində bazar folkloru anlayışı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bazar mühitində yaranan folklor nümunələri məkan işarəsi olaraq bazar infrastrukturunun şəhərə məxsusluğunu səciyyələndirir (1, 90-93). Eyni zamanda o da aydındır ki, bazar qurumu əsas etibarilə şəhər və rayonlarda yerləşir, kənd, qəsəbə və s. ərazi bölgüsü etibarilə müəyyən məkan səviyyəsinə görə bazar qurumunun yerləşməsi üçün əlverişli olmamışdır. Çünki mərkəz və ucqar problemi hər zaman mövcud olmuş, bazarlar ya şəhərlərdə və yaxud mərkəzi yolların üzərində salınmışdır (1, 204; 2, 34-43). Bu cəhətdən bazar folkloru şəhər folkloruna aid edilir.

Əsas hissa. Bazarlar yalnız əmtəə-mübadilə və ticarət məqsədli məkanlar deyil, eyni zamanda mədəni-mənəvi münasibətləri təşkil edən ərazilərdir. E.Məmmədov bu bərdə yazır ki, Qədim dövrlərdən ticarət yolları ölkə və şəhərləri birləşdirmiş, xalqların mədəniyyət, elm və mütərəqqi ideyalarını yaxınlaşdırmış, integrasiya etmişdir (1, 32).

Təbiidir ki, bu münasibətlər sferası əsas etibarilə şəhər folklorunun müxtəlif nümunələrinin meydana çıxmasını şərtləndirmişdir. Şəhər folkloru haqqında geniş tədqiqatlar aparılmasa da, bu istiqamətdə müəyyən işlər görülmüşdür. Bu araşdırmalardan M.Açanın “Kent folkloruna yönəliş və Trabzon kent kultüründə Pazarçı folklorunun yeri” (3, 95), T.Balcı, Y.Darancık tərəfindən ortaq araşdırma olaraq ortaya çıxan “Kültür mirası olaraq Pazar(cı) dili” (4, 56), A.Nəbiyevin “İqtidasi münasibətlərin bədii ifadəsi, yaxud Bazar folkloru” (5, 594-600), F.Bayatın “Pazar folkloru” (6, 5) tədqiqatlarında birbaşa və ya dolayısı ilə bazar folklorundan bəhs olunmuşdur. V.Q.Bazanov fərqli kontekstdə olsa da, xalq ədəbiyyatı olaraq “Bazar”, “Bazar ədəbiyyatı” terminini “Folklordan xalq kitabına qədər” tədqiqatına daxil etməklə bu tipli yaradıcılıq nümunələrinin də mövcudluğuna diqqət çəkmişdir (7, 111).

Qeyd edək ki, bazar sferası yalnız bazar adlandırdığımız eyni şəhər məkanlarını deyil, bazar münasibətləri xarakterini özündə daşıyan, müxtəlif maddi resursların cəmləndiyi və ticarət mənasibətilə aktiv olan kütləvi yerləri də əhatələyir. E.Məmmədov qeyd edir ki, məhsul bazarının yeni təşkilat formaları arasında mal auksionları, hərraclar, yarmarkalar, birjalar, satış-sənaye sərgiləri, topdansaş qida bazarları mühüm əhəmiyyət daşıyır (1, 61).

Təsədüfi deyil ki, bazar infrastrukturunu öz funksiyasına görə bir-birindən fərqlənir. Misal üçün, Şuşa bazarları haqqında İ.Rüstəmzadə yazır ki, şəhərin təbii-coğrafi şəraiti kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq üçün əlverişli deyildir, ona görə də burada daha çox ticarət və sənətkarlıq inkişaf etmişdir. Ticarət və sənətkarlıq obyektləri şəhərin mərkəzi sayılan Aşağı bazar və Meydan bazarında cəmlənmişdir (8, 4).

Bazar folkloru təbiidir ki, əsas etibarilə etnoqrafik baxımdan mərasim və xalq inamlarında, paremioloji nümunələr kimi atalar sözü, məsəl və s. deyimlərdə, folklor janrının epik nümunələrində daha çox özünü göstərir. Ancaq digər janrlarda da az da olsa müşahidə olunur ki, bu janrlara da müraciət etmək ehtiyacı hiss olunur:

3. Bazar nəğmələri, xalq mahnıları;

Bazar folklorunda praktiki səviyyədə əmək nəğmələrinə bənzər bazar nəğmələri xüsusi diqqət çəkir. A.Nəbiyev bu nəğmələrin bir qismi və onların yaranma səbəbləri haqqında ciddi araşdırma aparmışdır. Tədqiqatçı alim A.Nəbiyevdillər əzbəri olan, “müşəri çağırma” nəğmələrindən bir neçəsini təqdim edir. Bunlardan təbiidir ki, ən şöhrətli su satılarkən nəğmə şəklinə düşən çağırışlardır. O, yazır ki, Köhnə Bakının darısqal küçələrində, bazar meydanında, Quba meydanında və s. əlində bardaq gəzdirən böyükklü-kiçikli uşaqların, cır səslə, üz-gözündən yorğunluq və əzginlik yağan ağbırçək anaların, aqıl qocaların oxuduqları lap uşaq ikən eşitdiyim həzin bir nəğmə də vardır:

Sərin su var, sərvəri,

Ürəyi yanan gəl bəri (9, 165).

A.Nəbiyev bu tədqiqatına şəhər bazarlarında geniş yayılmış “çörəkçi nəğmələri”ni də daxil etmişdir:

Gözlər üstə gəzərsən,

Süfrələri bəzərsən,

Hər çörəkdən gözəlsən,
Sarı buğda çörəyim,
Gəl, gəl, ay müştəri,
Gəl, gəl, ay müştəri! (9, 167).

A.Nəbiyev onu da qeyd edir ki, “arşın mal alan” nəğmələri də bazar folkloru nümunəsi kimi mövcud olmuş və Ü.Hacıbəyli bu nəğmədən xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi eyni adlı əsərində istifadə etmişdir (9, 168).

Xalq dilində işlək olan “Üç badam, bir qoz” deyiminin də əslində nəğmə kimi qəbul olunmasını da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. G.Manafova yazır ki, “Üç badam, bir qoz” ritmik quruluşu milli mənsubiyyətin açarı, kimlikdən xəbər verən musiqi kodudur (10, 84).

Anarın “Evləri köndələn yar” pyesində (telekomediya) “Üç badam, bir qoz” nəğməsinin bazar folkloruna aidliyini görməklə bərabər, digər xalq mahnılarını da görürük. Yazıçı pyesin remarkasında məhz bu aspektdən çıxış edərək yazır: “Bazar. Qaynaşan, səs-küylü Bakı bazarı...Hər nemətin öz satıcısı da var, öz mahnısı da:

– Bazarda alma, allam sataram!
– Alça gül açdı, nənəli, dilim dolaşdı, nənəli.
– Tut ağacı boyunca, tut yemədim doyunca...
– Qubanın ağ alması, yeməyə bağ alması.
– Alma atdım, nar gəldi,
Kətan köynək dar gəldi,
Qapıya kölgə düşdü,
Elə bildim yar gəldi.
– Yarın bağında.
üzüm əsgəri,
Bağın dalından,
həzin səs gəlir.
– Ay motal alan, ay motal alan...
– Aldım qoz, satdım qoz...
– Sarımsağım, soğanım, yad qızından doğanım...
– Gəlin a, gəlin a, yel əsib qoz tökülüb.
– Üç badam, bir qoz, üç badam, bir qoz... (11, 481) və s.

Göründüyü kimi, xalq mahnılarının bir qismini aktiv funksiyada bazarda ifa edilən mahnılar kimi də bazar folkloru anlayışı altında öyrənməyin mümkünlüyü ortaya çıxır. Bundan əlavə sırf bazar folkloruna aid edilən xalq mahnıları da vardır. Bunlardan “Bazarda alma”, “Bazarda kişmiş”, “Bazarda bal var, laylay” (12, 50; 13, 94- 97) və s. xalq mahnıları bazar folkloru nümunələridir.

4. Bayatı formalı örnəklərdə bazar folkloru konteksti;

Bayatılar folklorun ən geniş janrlarından biri olmaqla demək olar ki, müxtəlif lirik folklor janrlarını da özündə cəmləyə bilir. Yuxarıda təqdim etdiyimiz xalq mahnıları da istisna təşkil etmir. Ə.Abid yazır ki, bizdə bayatı bəstəsilə (havasilə) söylənilən mahnılar, gərək şerq və gərəksə dədigər türkülərdə ayrı-ayrı bəstələrlə söylənilməkdədir. Hətta Azərbaycanın özündə də bir manı qüftəsi, bayatı, bayadı, çobani, şikəstə, Qarabağ şikəstəsi, Şirvan şikəstəsi, Salyan şikəstəsi və Lənkaran şikəstəsi...70 kibi müxtəlif bəstələrlə söylənilməkdədir (14, 189).

Ümumiyyətlə, bayatı janrında, daha doğrusu bayatı formalı nümunələr də mövzumuza aid örnəkləri də xalq yaradıcılığında müşahidə etmək olur. Onu da deyək ki, bu nümunələrdə müştəri çağırışları xarakterik deyil, bazar məzmunlu bilgiler yayğındır. Konkret mətnləri təqdim etdikdə bu kontekst daha aydın şəkildə təzahür edir:

Təbriz mənim zənimdi,
Dərya üstə gənimdi.
On tümən ziyanım var,
Min tümən çəmxənimdi (15, 252)
və yaxud;

Baxça məndə, bar məndə,
Heyva məndə, nar məndə.
Sınəm əttar dükkanı,
Hər nə desən var məndə (15, 283) və s.

Göründüyü kimi, bu nümunələrdə fərqli məzmun içində bazar məzmunlu bilgiler daşınır. Təbiidir ki, burada birbaşa bazar folkloru nümunələri diqqət çəkmir, ancaq bu folklor arealına aid olan bilgilərin bayatılara hopması bir çox örnəklərdə proyeksiyalanır.

5. Lətifələrdə bazar folkloru;

Təbiidir ki, lətifələrin ən geniş yayılmış personajları Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndədir. Bu lətifələrdən bazar folkloruna daxil ola biləcək səciyyəvi lətifələri araşdırmamıza daxil etmək tematik cəhətdən

bazar folkloru anlayışının əsaslandırılmasına yardım edə bilər: "Molla bazardan iydə alıb gətirir, arvadı ilə başlayırlar yeməyə. Arvad bir də baxır ki, Molla iydələrin dənəsini də yeyir. Soruşur ki:

– A kişi, iydənin dənəsini niyə yeyirsən?

Molla deyir:

– Bəs niyə yeməyim ki? Yeməli olmasa idi pul ilə satmazdılar ki...Atılmalı şeyi də satarlar? (16, 121).

Və yaxud;

“Bağdad xəlifəsi bir gün Bəhlulu yanına çağırır deyir:

– Gəl, sənə bir vəzifə verim.

Bəhlul deyir:

– Məni elə işə qoy ki, işimi özgəsi görməsin. Öz işimi özüm görüm.

Xəlifə deyir:

– Onda bu gündən səni bazara dərğa qoyuram. Hər gün gedərsən bazara, qayda-qanun yaradarsan, qoymazsan bir kimsə bir başqasını aldatmı. Çəkiyə, haqq-hesaba nəzarət edərsən.

Elə həmin gün Bəhlul gəlir bazara. Görür ki, bir uşaq qəssabdan üç girvənkə ət istədi. Qəssab uşağı aldadıb əti yarım girvənkə əskik çəkdi. Uşaq əti alıb gedən kimi, bir it qəssabın qabağından bir bud əti götürüb qaçdı. Bəhlul bu hadisəni gören kimi qayıdır birbaşa evinə, düz bir həftə işə çıxır.

Xəlifəyə xəbər çatdırırlar ki, bəs sən təzə təyin elədiyin dərğa bazara bir həftədir ayaq basmır.

Xəlifə Bəhlulu çağırtdırır deyir:

– Qardaş, bəs mən sənə vəzifə verdim ki, bazarda qayda-qanun yaradasan, amma sən çəkilib oturmusan evdə. Niyə belə?

Bəhlul bazarda gördüyü əhvalatı xəlifəyə danışır axırda deyir:

– Orda mənəz də qayda-qanun yaradan var, daha mənə ehtiyac yoxdur (17, 15-16).

Nəticə/Conclusion. Göründüyü kimi, istər Molla Nəsrəddin, istərsə də Bəhlul Danəndə lətifələrində bazar folkloruna daxil ediləcək konkret nümunələr mövcuddur. Əgər bütünlüklə digər lətifə personajlarına aid lətifələri buraya cəlb etsək, çox geniş həcmdə bəhs meydana çıxar bilər. Bu baxımdan iki nümunə əsasında ümumiləşdirmə apararaq bazar folklorunun lətifələrdə təcəssümünə nəzər yetirməyə çalışdıq.

Beləliklə, folklor janrlarının əhəmiyyətli bir hissəsində bazar folkloru ilə bağlı mətn kontekstlərini müşahidə etmək olur. Hətta bütünlüklə mətnlər belə bu mövzuda diqqət çəkir. Əlbəttə, bu izləmələr folklorun əsas hissəsini janr etibarilə əhatə edə bilər. Ancaq bizim məqsədimiz bütünlüklə folklor janrlarını incələmək deyil, problemin qoyuluşuna baxış sərgiləməkdir. Bunun üçün səciyyəvi olaraq bu kimi nümunələrdə bazar folkloruna diqqət yetirməklə, bu mövzunun əhəmiyyətli dərəcəsini elmi ictimaiyyətin nəzərinə çatdırmağa çalışmışıq. Bu istiqamətdə geniş tədqiqatların meydana çıxması, mövzunun tədqiqi və təhlili işində folklorşünaslıq sahəsi və elmi-kütləvi ictimaiyyət üçün mühüm nəticələrin əldə olunmasına səbəb olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov E.Y. (2019). İstehlak bazarının idarə edilməsi. Dərslük. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, 204 s.
2. Əmrahov M.İ. (2011). Böyük İpək Yolu. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 84 s.
3. Aça M. Kent folkloruna yönəliş və Trabzon kent kültüründe Pazarçı folklorunun yeri / Aça, M. Gaziantep, University Journal of Social Sciences, 17 (1), 2018, s. 95-112
4. Balci T, Dərancık Y. Kültür mirası olarak Pazar(cı) dili, s. 56-63 / IV-EUROASIA International Congress on Multidisciplinary Studies August 25-28, 2019, / Shymkent, Kazakhstan / <https://www.academia.edu/>
5. Nəbiyev A. (2009). Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I kitab. Bakı: Çıraq, 640 s.
6. Bayat F. Pazar folkloru / Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları dergisi, cilt 1 sayı: 2, yıl: 2019, s. 5-16
7. Базанов В.Г. (1983). От фольклора к народной книге. Ленинград «Художественная литература» Ленинградское отделение, 344 с.
8. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, X kitab (2016), (Zəngilan və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil, 399 s.
9. Nəbiyev A. (1988). El nəğmələri, xalq oyunları. Bakı: Azəməşr, 168 s.
10. Manafova G.R. "Mİ" mayalı yeddi məqam // "Konservatoriya" jurnalı, 2016-2 (32) s. 76-86
11. Anar. (2005). Əsərlər. V cild. Bakı: Nurlan, 690 s.
12. Azərbaycan xalq mahnıları, I cild. (2005). Tərtib edən S.Kərimi. Bakı: Öndər nəşr, 168 s.
13. Azərbaycan xalq mahnıları, II cild. (2005). Tərtib edən S.Kərimi. Bakı: Öndər nəşr, 128 s.
14. Abid Ə. Seçilmiş əsərləri. (2007). Bakı: Şərq-Qərb, 288 s.
15. Bayatılar. Toplayıb tərtib edən H.M.Qasimov. (1956). Bakı: Azəməşr, 578 s.
16. Molla Nəsrəddin lətifələri (təkrar nəşr). (2004). Tərtib edən M.H.Təhmasib. Bakı: Öndər nəşr, 304 s.
17. Bəhlul Danəndə lətifələri. (2005). Tərtibçi-redaktor R.İsmayilov. Bakı: Altun Kitab, 96 s.

Ulkar Aliyeva

Institute of Folklore of the Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor

aliyevaulkar2020@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-8708-9857>

BAZAAR SONGS IN URBAN FOLKLORE AND FOLK MELODIES

Ulkar Aliyeva

Institute of Folklore ANAS

Abstract: In this article it is said about the scientific community of many examples in the context of bazaar folklore based on genres and main areas of the folklore area. Among them the bazaar folklore has been significantly researched under the rubrics such as "Examples of bazaar folklore in

ceremonial folklore”, “Examples of bazaar folklore in proverbs and sayings”, “Bazaar songs, folk melodies, “Context of bazaar folklore in examples”, “Bazaar folklore in anecdotes”. At the same time, it is noted that these genres are presented as characteristics, it can be said that in most folklore genres, bazaar folklore is considered as a genre system of urban folklore. The research is new for the scientific community, necessary and important as a source of use for many future studies.

Keywords: urban folklore, bazaar songs, labor songs, folk melodies, sayings, parallels.

Улькяр Алиева

Институт фольклора Академии наук Азербайджанской Республики

Доктор философии по филологии, доцент

aliyevaulkar2020@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-8708-9857>

РЫНОЧНЫЕ ПЕСНИ В ГОРОДСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ И НАРОДНЫЕ МЕЛОДИИ

Резюме:

В этой статье доведено до внимания научной общественности множество примеров в контексте рыночного фольклора на основе жанров и основных областей фольклорного ареала. Из них проведено значительное исследование рыночного фольклора по таким рубрикам как «Образцы рыночного фольклора в церемониальном фольклоре», «Образцы рыночного фольклора в пословицах и поговорках», «Рыночные песни, народные мелодии», «Контекст рыночного фольклора в образцах, которые имеют форму баяты», «Рыночный фольклор в анекдотах». В то же время отмечается, что эти жанры представлены как характеристики, можно сказать, что в большинстве фольклорных жанров рыночной фольклор рассматривается в качестве жанровой системы городского фольклора. Исследование является новизной для научной общественности, необходима и важна как источник употребления для многих будущих изысканий.

Ключевые слова: городской фольклор, рыночные песни, трудовые песни, народные мелодии, deyim, параллели.

Rəyçi: dos. L. Ələkbərova

Теер Елена Михайловна

Доктор философии по филологии, доцент, ведущий научный сотрудник отд. Низамиведения
Института литературы им. Низами НАНА.
helena.teer@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-8354-7486>

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРВОГО ПОЭТИЧЕСКОГО ПЕРЕВОДА ПОЭМЫ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ «СЕМЬ КРАСАВИЦ» НА РУССКИЙ ЯЗЫК (ПЕРЕВОДЧИК РЮРИК ИВНЕВ)

РЕЗЮМЕ: «Семь красавиц» - четвертая по счету поэма классика азербайджанской поэзии Низами Гянджеви, написанная в 1197 году. В основу сюжета положена легенда о сасанидском шахе Бахрам Гуре (420–439). Почти половину всей поэмы составляют семь рассказов жен Бахрама – царевен, живущих в семи дворцах. Каждый из дворцов, в соответствии с древней мифологией, посвящен какой-либо планете и дню недели и имеет соответствующий цвет.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Семь красавиц», компаративистика, проблемы перевода.

ВВЕДЕНИЕ: Как писал чл.-корр. Е.Э. Бертельс, здесь «Низами ставит себе исключительно трудную задачу. Мало того, что он должен преодолеть трудности фантастики, тема новеллы, рассказываемой каждой царевной, еще должна быть увязана с соответствующим цветом. Но и этого мало. Основой каждой новеллы служит любовное переживание, причем, в соответствии с переходом от черного к белому, грубая чувственность постепенно сменяется в нем просветленной гармоничной любовью. Могучему гению Низами не страшны были эти препятствия» (3, с.326). Акад. М.Арифсправедливо полагал, что эти сказки «не только не нарушают композиции и художественной целостности поэзии, а, наоборот, еще более углубляют ее идейный смысл» (5, с. X–XI). А проф. М.Кязимов отмечает, что многослойность поэмы, наличие вставных новелл составляет композиционную особенность поэмы (4, с.52).

Понятно, что перевод на русский язык произведений Низами представляет огромные трудности. Помимо чисто технических задач передачи оригинала Низами на любом языке, существует самая большая трудность – это передача всего того изобилия образов, которыми переполнены стихи Низами. Е.Э. Бертельс отмечал, что Низами последовательно проводил принцип, требующий максимальной художественной выразительности, применения максимума возможных без ущерба для хода мысли украшений в каждой отдельной строке. В этом, по мнению ученого, заключается причина трудности его языка (2, с.130).

Первый полный перевод поэмы «Семь красавиц» на русском языке выполнен советским поэтом Р. Ивневым. Рюрик Ивнев - псевдоним Михаила Александровича Ковалева (1891–1981) - русского поэта, прозаика, переводчика. Родился в Тифлисе 24 февраля 1891 года в дворянской семье.

В 1913 году вышла его первая книга стихов "Самосожжение (Откровения)". Михаил Ковалев становится Рюриком Ивневым. Сам поэт говорил, что этот псевдоним родился во сне, буквально за день до запуска в тираж "Самосожжения". Книга не осталась незамеченной. Молодой поэт получил известность. В 30-70-е гг. печатал поэтические сборники стихов, зарабатывал на жизнь переводами восточных поэтов. Не дожив до своего девяностолетия трех дней, умер 19 февраля 1981 года.

Как мы отметили выше, перевод Р. Ивнева полный. Первое, на что обращаем внимание, оглавление. Количество глав в переводе Р.Ивнева - 52 главы - соответствует оригиналу.

Р. Ивнев для своего перевода выбрал 5-стопный ямб. Но выбранный размер придает переводу «пушкинское» звучание. Дело в том, что почти половина произведений А. С.Пушкина написана пятистопным ямбом.

В переводе преобладают женские окончания. Иногда они чередуются с мужскими по схеме: 4 женских 2 мужских, иногда 2 женских и 4 мужских:

Он - первоэлементов воплощенье,

Свет – для земли, а небу служит тенью.

Пять раз по шарияту он молился

И четырем сподвижникам открылся.

Всё сущее – ничто, цель – только он.

Сам он пророк, слова его – закон.

Он - глины горсть, что мят Адам впервые.

Он – фильтром был, осадком – остальные (6, с.6).

Но встречаются стихи целиком с мужскими окончаниями:

В саду семи небес созревший плод –

Основа слова, разума оплот.

Кто ж это, кто, нам ниспославший свет?

Посланник бога – сам пророк Ахмед.

Он – шах пророков, он вовеки свят,

Венец его – Мирадж, меч – шарият. (6, с.6).

Известно, что строки, заканчивающиеся мужскими клаузулами, звучат энергичнее, в нихощущается больше силы и напряжения. Вероятно, поэт таким образом выделял какие-то определенные стихи.

Рифмы в тексте смежные. Что касается точности их созвучий и способов создания, то здесь встречаются разные типы рифм, иногда очень интересные, например: венцов – концов (6,154), затем – гарем (6,194), наглядеться – в сердце (6,194), Джебраил – нет больше сил (6,196), Сулейман – осиян (6,197), солома – влекома (6,200), беспечен – печень (6,202), див – совершив (6,255), цимбал – заглясал (6,255), лугов – жемчугов (6,268), соловей – с ветвей (6,269), свечу – отличу (6,269), манит – ланит (6,270), острей – зверей (6,271), луна – обращена (6,272), собой – хмельной (6,272), угрозы – роз (6,272), чертей – желтей (6,272) и т.д.

Здесь представлены бедные рифмы, в которых совпадает ударный гласный и заударный звук (затем – гарем, собой – хмельной); богатые рифмы, в которых совпадают опорные согласные звуки (условью – кровью, лугов – жемчугов). Ассонансные рифмы, где совпадает гласный ударный звук, но не совпадают согласные (соловей – лучей); диссонансная рифма, где не совпадают ударные гласные (широк – сжѣг, Сулейман – осиян); усеченная рифма, в которой имеется лишний согласный звук в одном из рифмующихся слов. Причем рифмуются самые разные части речи: существительное с глаголом, глагол с существительным, местоимение с прилагательным, прилагательное с глаголом, сравнительная степень прилагательного с существительным, наречие с существительным, существительное с деепричастием, имясобственное с кратким прилагательным, краткое прилагательное с существительным, существительные в разных падежах и разного числа (утр – перламутр!).

В своем переводе Р. Ивнев отдает предпочтение устаревшей, архаизированной лексике. Уже в Оглавлении использована лексика исключительно устаревшая. Например: Описание недорода и заступничество Бахрама за подданных; О Бахрамовом пире в зимнюю пору и о постройке семи дворцов; Убиение Бахрамом визиря-притеснителя и др.

Автор использует в большом количестве отглагольные существительные, типа убиение, лицемерие, построение, нахождение. Вместо нейтральной, вполне уместной в контексте перевода лексики, выбор делается в сторону устаревшей. Например: недород (вместо: засуха), обиженные (вместо: узники), врата (вместо: ворота), прах (вместо: пыль).

Теперь сравним перевод фрагмента «Жалоба первого узника». Объем перевода соответствует оригиналу: в обоих по 13 двустиший. Содержание фрагмента передано без искажений. Узник рассказывает шаху о том, что визирь погубил его брата, а потом и его самого заточил в темницу. Но при виде шаха у узника возрождается надежда на освобождение. Действительно, шах освобождает несчастного и возвращает ему с лихвой его добро.

Первый узник молвил Бахраму:

«Да будет счастье врагом твоему врагу! (1, с.364).

گفتو قنچور زهر در نرسدیس (с. 589)

باسليمائشسته بر بلقيس (7,

Перевод Р. Ивнева:

И первый узник начал с этих слов:

«Пусть враг погибнет от твоих оков. (6, с.342).

Как видим, у Низами здесь ключевое слово «счастье» - оно задает радостное звучание всей строке. У Р. Ивнева пожелания несут мрачную нагрузку. Здесь ключевые слова – враг, гибель, оковы. Со всем другой словесный ряд.

Следующая строка:

Раст-Роушан убил моего брата

В страшных пытках и мучениях (1, с.364).

نشستند صورنگران در نهفت (589)

در ان جفته طاق چون طاق جفت (7, с.

Перевод Р. Ивнева:

Раст-Роушен – любитель алчный злата,

И моего не пощадил он брата. (6, с.342).

Р. Ивнев удлинит строку за счет отсутствующего в оригинале «любитель алчный злата». И снова романтическая лексика: алчный, не пощадил. Стилистически это не соответствует оригиналу.

Еще один пример:

Тут он приказал одному свирепому гурийцу,

И он, ограбив мой дом,

Наложив насильно оковы на мои ноги,

Бросил меня в слепую темницу (1, с.364).

بر ان شد سرنگامگر اتفاق

که سازند طاقچو ابرویطا في

میان دوا بروی طاق بلند

حجابی فرود آوردنقشید (7, c.590)

Перевод Р. Ивнева:

Гурийцу одному дал указание,

Чтоб тот разграбил дом мой в наказание.

Сковав меня, гуриец тот свирепый

Построил мне дворец, подобный склепу (6, c.342).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ Перевод Р. Ивнева снабжен комментариями, поскольку в тексте использована восточная лексика, идиомы и выражения оригинального происхождения. Содержание поэмы передано практически без изменений. Перевод отличают богатые рифмы и устаревшая лексика. Но выбранный пятистопный ямб придает переводу романтическое звучание. Однако в целом этот перевод очень хороший, поскольку он не только точно передает содержание поэмы Низами «Семь красавиц», но и дает представление о ее художественных особенностях.

Литература

1. Алиев Р.М. Низами и его поэма «Семь красавиц». Баку: Элм, 1983, 474 с.
2. Бертельс Е.Э. Великий азербайджанский поэт Низами. Изд. АзФАН, 1940, 173 с.
3. Бертельс Е.Э. Низами и Физули. М.: Изд. Восточной литературы, 1962, 555 с.
4. Кязимов М.Д. «Хафтейкар» Низами и традиция назире в персоязычной литературе XIV-XVII веков. Баку: Элм, 1987.
5. Мамед Ариф. Предисловие к книге «Семь красавиц». Баку: Изд. Акад. наук Азерб. ССР, 1959, с. V–XIII.
6. Низами Г. янджеви. Семь красавиц. Баку: Изд-во. Акад. наук Азерб. ССР, 1959, 595 с.

ص ۷۱، ۱۹۸۷ م. من كوحاد ارغان ت شار اتحاد نشع شم و م ادب بات خاير. مؤتمنيو اتحاد محمد الممو و اشيو خيما نر ايدالتتومي لرمتم ف ت پ ي كره بن ظم ي گ نجوى 7.

Yelena Teer

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEANizamiGəncəviadına Ədəbiyyat İnstitutu
<https://orcid.org/0009-0005-8354-7486>
-mail: helena.teer@gmail.com

Nizami Gəncəvinin “Yeddigözəl” poemasının rus dilinə ilk poetic tərcüməsinin leksik, semantic və üslub xüsusiyyətləri (tərcüməçi Rurik İvnev)

Xülasə

Məqalədə rus şairi Rurik İvnevin tərcüməsində Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poemasının rus dilinə ilk poetic tərcüməsinin leksik, semantic və üslub xüsusiyyətləri araşdırılır. Şeirin məzmunu faktiki olaraq dəyişməz qalır. Tərcümə zəngin qafiyələri və köhnəlmiş lüğəti ilə seçilir. Ümumilikdə bu tərcüməni çox uğurlu hesab etmək olar, çünki o, nəinki orijinalın məzmununu dəqiq çatdırır, həm də onun bədii xüsusiyyətləri haqqında təsəvvür yaradır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Yeddigözəl”, müqayisəli tədqiqatlar, tərcümə problemləri.

Teer Yelena Mixaylovna

Doctor of Philosophy in Philology, associate professor
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
<https://orcid.org/0009-0005-8354-7486>
E-mail: helena.teer@gmail.com

Lexical, semantic and stylistic features of the first poetic translation of Nizami Ganjavi's poem "Seven Beauties" into Russian (translator Rurik Ivnev)

Summary

The article examines the lexical, semantic and stylistic features of the first poetic translation of Nizami Ganjavi's poem "Seven Beauties" into Russian, performed by the Russian poet Rurik Ivnev. The content of the poem is conveyed virtually unchanged. The translation is distinguished by rich rhymes and obsolete vocabulary. Overall, this translation can be considered very successful, since it not only accurately conveys the content of the original, but also gives an idea of its artistic features.

Key words: Nizami Ganjavi, "Seven Beauties", comparative studies, translation problems.

Rəyçi: dos. Bədəlova T.K.

Nigar Məhəmməd qızı Hacıyeva

BDU-nun Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının müəllimi
nigarhajiyeva@bsu.edu.az; ORCID ID: 0009-0003-7268-6179AZƏRBAYCAN NAĞILARINDA MƏCAZLARIN
BƏDİİ-ESTETİK ROLU

Giriş. Tarixən qədim, mahiyyətinə görə kütləvi olan bədii üslub Azərbaycan ədəbi dilində xüsusi yer tutur. Nağıl dili bu üslubun tərkib hissəsi kimi çoxsaylı faktiki materiallarla zəngindir. Nağıllarda ayrı-ayrı sözlərin yeni mənalarda işlədilməsi, yaxud sözün məcazi mənə qazanması mətnin təsir gücünü artıran mühüm amillərdəndir. Nağıl mətnlərində məcazların müxtəlif formalarından geniş istifadə edilməsi fikrin emosional-ekspressiv ifadəsinə xidmət edir. Nəzəri ədəbiyyatda bədii dilin çox mühüm tərkib hissəsi sayılan məcazlar bədii təsvir və ifadə vasitələri olaraq iki qrupa bölünür. Azərbaycan nağılları milli folklorun mühüm janrlarından biri kimi zəngin bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə seçilir. Nağıl dilinin obrazlılığı, emosionallığı və poetik sisteminin ahəngdarlığı əsasən bu vasitələrin hesabına formalaşır. Burada sözün məcazi mənada işlənməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, hadisəni, əhvalatı, danışığı şirinləşdirir, onun bədii təsir gücünü artırır. “Məcaz bədii ifadəlik məqsədilə əşya və hadisələri müstəqil yolla deyil, dolayı yolla əks etdirmək üçün işlənən söz və ifadələrdir. Hər hansı bir məcaz müxtəlif əşya və hadisələrin şüurda təsvir edilən qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində yaranır” (6, s. 224). Söz o zaman məcazlaşır ki, real varlıqdakı anlayışları obrazlı şəkildə vermək iqtidarında olsun. Məcazlar leksik və üslubi olaraq iki yerə bölünür. Leksik məcazlar bir qayda şəklini almış və sözün leksik formasına, onun mənaları sisteminə daxil olmuşdur (dağın başı, kəndin ayağı). Üslubi məcazlar isə yaradıcı şəxsin-söz ustasının, yazıcının, nağıl söyləyenin fərdi yaradıcılığının məhsulu olub, müəyyən mətn içərisində əmələ gəlir. Bunlar istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatımızda uzun müddət işlənmiş, xalqın bədii təfəkkürünün məhsulu kimi dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Söz nağıllarda obraz yaradan, hadisələrə subyektiv qiymət verən, dinləyicinin (oxucunun) zövqünü oxşayan, ona qüvvətli, emosional təsir göstərən bir vasitə kimi çıxış edir. Təsbəh, metafora, epitet, təcəssüm, metonimiya, sinekdoxa, simvol, mübaliğə, litota və s. kimi ekspressivlik yaradan vasitələr nağıl mətnlərində reallığın estetik transformasiyasına, ideya məzmununun obrazlı şəkildə çatdırılmasına xidmət edir.

Məqalədə həmin bədii vasitələrin hər biri elmi aspektdən sistemləşdirilir, onların nağıl poetikasındakı rolu izah olunur.

Söz nağılda obraz yaradan, hadisələrə subyektiv qiymət verən, dinləyicinin estetik zövqünü oxşayan, ona qüvvətli, emosional təsir göstərən bir vasitə kimi çıxış edir. Sözün bu dərəcəyə qədər yüksəlməsinin səbəbi onun semantikasının dərinliklərində gizlənən müxtəlif xarakterli məcazi mənaların olmasıdır.

Bənzətmə nağıl poetikasının ən geniş yayılmış bədii təsvir vasitələrindən biridir. Bir varlığın, hadisənin, keyfiyyətin mahiyyətini daha açıq və təsirli göstərmək üçün digərinə oxşadılaraq təqdim olunmasıdır. Nağıl üslubunda bənzətmənin ekspressivliyi obrazlılıq, emosionallıq və dinamika yaradır. Bu macazın ən sadə növüdür. Ədəbiyyatşünaslıqda “təsbəh” kimi də adlanır. Təsvir zamanı iki obyekt qarşılaşdırılır, oxşar cəhətlərdən biri, yaxud bir neçəsi əsas götürülür, əlaməti zəif olan obyekt əlaməti güclü, qabarıq olan obyektə bənzədilir. Nağıllarda əsasən iki tip təsbəh forması geniş işlədilir: müfəssəl təsbəh və mükəmməl təsbəh. Onlar məzmun, quruluş və ekspressiv təsir gücü baxımından fəqlənirlər. Müfəssəl təsbəh bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə qoşması (kimi, tək, təki, təkin, elə bil, sanki modal sözləri ilə), bənzətmə əlaməti ilə yaranır. Məsələn: *Bəli, keçəl bir yekə daşı dağ aşağı elə yumarladı ki, daş təpəsi aşağı elə gedirdi ki, ildırım kimi* (7, V c., s. 26). *Ziğəm şah onun başına qılınıc vurmaqla pəhləvan qarpız tək ikiyə bölündü* (7, IV c., s. 63). *Qızın çöhrəsi on dörd gecəlik gün təki işıqlı idi* (7, II c., s. 56). Mükəmməl təsbəh isə bənzətmə əlaməti və bənzətmə qoşması olmadan yaranır. Bu təsbəh daha təsirli, daha obrazlı və daha poetik bənzətmə formasıdır; adətən bənzətmə elementləri dolğun, lakin daha yüksək estetik yükü olan şəkildə təqdim olunur. Nağıllarda mükəmməl təsbəhlərə çox vaxt nağıl qəhrəmanlarının təsviri zamanı rast gəlinir. Məsələn: *Nigar, nə Nigar, hər saç hörüyü bir salxım qara şanı... Burnu hind fisdığı, ləbləri şəkər, sinəsi marmar, incə belli, uzunboylu, ceyran yerişli bir maraldı* (7, III c., s. 200).

Bəzən, nağıl qəhrəmanlarının təsviri zamanı müfəssəl və mükəmməl təsbəh bir –birini əvəzləyir. Məsələn: *Gördü qız nə qız: qəddi-qaməti sərv ağacı kimidi, gözləri şəhla, qaşları kaman, saçları dizlərindən, elə bir gözəl qız ki, yemə-icmə, gül camalına, xətti-xalına tamaşa elə* (7, III c., s. 129). *Can alan, incə miyan, sünbül nişan ləbləri qızılgülün yarpağı kimi, dişləri inci mirvari* (7, II c., s. 53).

Göründüyü kimi təsbəh qəhrəmanın xarici görünüşünü, gücünü, davranışını və s. daha canlı göstərir, mətnin poetik sistemini zənginləşdirir, nağıla emosional “rəng” qatır, nağılların qeyri-real atmosferini qüvvətləndirir. Müfəssəl təsbəh mətnə aydınlıq, izahedicilik gətirirsə, mükəmməl təsbəh daha güclü ekspressivlik, estetik təsir və idealizə olunmuş obraz yaradır. Hər iki təsbəh növü folklor poetikasının vacib komponentlərindəndir və nağıl mətnlərinə bədii-hissi dərinlik verir.

Yunanca “köçürmə” mənasını bildirən **metafora** bənzətməyə çox yaxındır.

Ona istiarə, “gizli bənzətmə” də deyirlər. Çünki qarşılaşdırılan tərəflərdən biri və köməkçi vasitələr (qoşma) atılır, əsas əlamət isə saxlanılır, təsvir obyektinin üzərinə köçürülür. Azərbaycan nağıllarında metafora ən fəal işlənən bədii təsvir vasitələrindən biridir. Heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllarda metafora daha çox işlənir. Nağıllarda metafora çox vaxt simvol funksiyası daşıyır. Bu metofarim simvollar nağılın fəlsəfi məzmununu gücləndirir. Məsələn, “tülkü, aslan, canavar, quzu, at, sona” və s. heyvan və quş adları insan üzərinə köçürüldükdə həmin sözlər metaforaya çevrilir. Məsələn: *Odur ki, özünü tülkütiyə qoyub danışmağa*

başladı (7, IV c., s. 45). Burada tülkülüyə məxsus hiyləgərlik, biclik kimi saciyyəvi xüsusiyyətlər onun adının metaforaya çevrilməsinə zəmin yaradır. Məsələn: *Həmin bəbir (nağılda bəbir kimi vuruşan oğlana işarə) yenə göründü* (7, V c., s. 90). *İki aslan (döyüşdə aslan kimi hüner göstərən pahləvanlar nəzərdə tutulur) bir-birinin üzərinə şığıdı* (7, IV c., s. 77). Metafora nağıl qəhrəmanlarının xarakterlərinə ekspressiv çalar qatır, nağılların emosional-hissi təsirini gücləndirir, nağıl məkanını adi reallıqdan çıxarıb fəvqəltəbii, sehirlili bir mühitə çevirir.

Azərbaycan nağıllarında həm məzmun, həm də emosional təsiri gücləndirən vasitələrdən olan *epitetlərdən* də geniş istifadə edilir. “Epitetin əsas vəzifəsi əşya, hadisə və hərəkət bildirən sözlərə əlavə edilib onların mənasını qüvvətləndirmək və zənginləşdirmək, izah və təyin etməkdir” (4, s. 115). Buna görə də epitetə bədii təyin də deyilir. Epitet təsvir obyektinin zahirli və ya daxili əlamətlərini açarkən – bədii portret yaradarkən daha təsirli olur və təsvir edilən hadisənin bu və ya digər xarakter əlamətlərinin meydana çıxarılmasında, onun qiymətləndirilməsində mühüm rol oynayır. Epitet vəzifəsində adətən əsas nitq hissələri iştirak edir. Belə ki, ən çox epitet sifət funksiyasında çıxış edən isimlərdən əmələ gəlir. Məsələn: *Alma yanaq, incə miyan, billur buxaq, dünya gözəli* (7, III c., s. 67). *Qaşları kaman kimi, kiprikləri ox kimi, nərgiz gözlü, gül yanaqlı, büllur buxaqlı, reyhan saçlı, mərmər sinəli, can alan, könül talayan, ürək yandıran, ağilları başdan çıxaran bir qız* (7, V c., s. 229).

Feillərlə ifadə olunan epitetlər nağıllarda müqayisə xarakteri daşıyır. *Can alan, aşiq öldürən, rəng solduran, şux duruşlu, ceyran yerişli, maral baxışlı nəzənin sənəm* (7, I c., s. 204). Yuxarıdakı iki nümunədə “can alan”, “könül talayan”, “ürək yandıran”, “ağilları başdan çıxaran”, “aşiq öldürən”, “rəng solduran” epitetləri feillərlə ifadə olunub. Bəzən nağıllarda epitet subsantivləşdirilib, müraciət, tərif və ya şəxsləri adlandırma məqamında işlədilir. Məsələn, *Ay əleyküməssalam, dişləri mixək, qıçları dirək, hamudan göyçək, kefin kökdürmü?* (7, IV c., s. 45). Epitetlər nağılın ümumi poetik dilini bəzəyir, obrazın yadda qalan, canlı təsvirini verir, nağıl dilinin təsir gücünü artırır, həm informativ, həm də emosional-hissi yük daşıyır.

“Sintaktik-üslubi fiqurlar sırasında öz ifadəliliyi və obrazlılığı ilə diqqəti cəlb edən bədii təsvir vasitələrindən biri də təcəssümdür” (3, s. 53). Cansız varlıqlara, təbiət hadisələrinə və astrakt anlayışlara canlı varlıq xüsusiyyətlərinin verilməsi *təcəssüm* adlanır. Təcəssüm ədəbiyyatşünaslıqda təşxis, canlandırma terminləri ilə də verilir. Nağıl mətnlərində “külək”, “ay”, “bulud”, “yağış”, “günəş” və s. cansız təbiət ünsürləri canlı varlıq kimi təqdim olunmaqla nağıl atmosferinə sehirlilik qatır. “Təcəssüm sayəsində yaradılmış təsvir o qədər inandırıcı olur ki, Qorki demişkən, “Ona əl vurmaq, dəymək arzusu oyanır” (2, s. 38). Məsələn: *Buludlar ağlamaqdan yorulmuşdu* (7, II c., s. 33). *Günəş oyanır, təbiət adama gəl-gəl deyirdi* (7, I c., s. 198). “Bəxt”, “tale”, “kədər”, “sevinc” və s. insan kimi təsvir olunur nağılın mənəvi – emosional yükünü gücləndirir. Məsələn: *Tale Əmirin üzünə güldü* (7, IV c., s. 225). *Kədər onun belini bükmüşdü* (7, III c., s. 242).

Təcəssüm nağıl mətninin təsir gücünü və bədii dəyərini yüksəldir, nağılın məzmununu yadda qalan edir. Leksik-semantik vahidlərin məna əlaqələrinə əsaslanan bədii təsvir vasitələrindən biri də *metonimiya*dır. “Metonimiya bir adın başqa bir adla əvəz olunmasıdır. Burada pedmet birbaşa öz adı ilə deyil, ona yaxın və onunla məna əlaqəsi olan başqa bir predmetin adı ilə adlandırılır. Belə adlar həmin anlayışla təbii şəkildə bağlı olur və bu bağlılıq əsasında yaranır” (8, s. 238). bir obyektin adının həmin obyektə məntiqi, məkan, zaman, səbəb-nəticə və digər əlaqələri olan başqa bir obyektə köçürülməsi yolu ilə yaranır. Metonimiya yunan dilindən tərcümədə “ad dəyişmə” deməkdir. Metaforadan fərqli olaraq, metonimiyada assosiasiya oxşarlığa deyil, yanaşılıq və yaxınlıq münasibətinə əsaslanır. Məs.: *Ey maralgözlüm, (Məleykə adlı sevgili qıza işarədir) sənin yolunda ölüm də hazıram* (7, IV c., s. 34). *Bütün oba (“əhali” sözünün yerinə işlənir) ayağa qalxdı* (7, III c., s. 49).

Mənşəcə yunan sözü olan *sinekdoxa* məcazın bir növü kimi çıxış edərək nağılların dilini istər semantik, istərsə də üslubi baxımdan zənginləşdirir. “Onlar mətnə yığcamlıq və ifadəlilik yaradır, fikrin təsdiqi, predmetin bir ad altında bütövləşməsi, tanınması və konkretləşməsi üçün geniş imkanlar açır” (1, s. 21). Bu məcaz növü bütöv-hissə münasibətləri əsasında yeni ifadə imkanları yaradır, nitqə ekspressiv-emosional çalar verir. “Sinexdoxa nitqi elə müxtəlif şəkllə salmaq qabiliyyətinə malikdir ki, bəzən biz bir əvəzinə çoxu, hissə əvəzinə tamı, növ əvəzinə cinsi, əvvəlkindən sonrakını başa düşürük” (8, s. 201). Məsələn: *Şəhərə (şəhər əhalisi nəzərdə tutulur) səs dağıldı* (7, III c., s. 262). *Bir də gördü qapının arasınan iki göz (burada “göz” insana işarədir) ona baxır* (7, II c., s. 50). Sinexdoxa nağıl mətnlərinin semantik yükünü dərinləşdirir, obrazların xarakterlərini dolaylı yolla açır, nağıl qəhrəmanlarının tipik xüsusiyyətlərini tez və təsirli şəkildə çatdırır.

Bədii dildə məcaziliklə daha çox bağlı olan anlayışlardan biri də *simvoldur*. Azərbaycan xalq nağılları milli-mədəni düşüncənin, xalqın təfəkkürünün bədii əksi olaraq zəngin simvolik sistemə malikdir. Bu simvollar həm xalqın tarixən formalaşmış inanclarını əks etdirir, həm də nağıl mətnlərinin poetik-estetik strukturunu möhkəmləndirir. Simvol konkret bir əşyanın və ya hadisənin mücərəd, ümumiləşdirilmiş, çoxqatlı və gizli məna daşımasıdır. Azərbaycan nağıllarında heyvan (at, tülkü, dovşan, Simuq quşu, Zümrüd quşu və s.), rəqəm (üç, yeddi, qırx və s.), əşya (sehirlili üzük, qılınc, xalça və s.) rənglər (ağ, qara, qırmızı və s.), məkan (yol, çay, meşə və s.) və s. bu kimi simvollar hadisələrin inkişafını dinamikləşdirir, nağılın emosional fonunu dərinləşdirir, nağıl dilini melodik, yadda qalan və təsirli edir. Məsələn: *Zümrüd quşu (xilaskarlıq, tale yolunun açılması simvolu) dedi: Elə ki mən dediklərimə əməl etdin, bu tükümü oda tut, mən hazır olaram, səni işıqlı dünyaya çıxardaram* (7, IV c., s. 175). *At (sədaqət simvolu)dilə gəlib dedi: İbrahim, sənə ögey anan xörəyivü-zə zəhər töküüb. Amandı, yemə, get o xörəyi gətir bura* (7, IV c., s. 185). *Tülkü (hiyləgərlik simvolu) hacileyləyin*

toruna düşdüyünü bilib, hiylə gəlməyə, yalvarmağa başladı (7, IV c., s. 238). Məlikməhəmməd o saat sıçrayıb ağ (xeyir, ilahi nur simvolu) qoçun belinə mindi. Amma qoç bunu qara (şər, nəməlumluq simvolu) qoçun belinə tulladı (7, IV c., s. 174).

Simvollar nağıl mətninin həm semantik qatını, həm də bədii strukturunu formalaşdıran başlıca elementlərdən biridir.

Mübaligə Azərbaycan nağıllarında ən çox rast gəlinən məcaz növlərindən biridir. Nağılların təsirli, yaddaqalan olması, qəhəmanın gücünün, hadisənin qeyri-adiliyinin vurğulanması üçün mübaligə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu bədii vasitə ilə nağıl reallıqdan ayrılıb fantastik aləmə keçir, dinləyicidə emosional təsir gücü yaradır. Məsələn: *Bir vaxt gördü ki, bir div gəlir, boyu minarə kimi, adam baxanda bağı yarılır, elə bilirsən bir dağ qopub gəlir* (7, IV c., s. 170). *Tapdığı nərəsindən ulduzlar hərəkətə gəldi* (7, III c., s. 6).

Bir hadisəni şişirtmək mümkün olduğu kimi, kiçiltmək də mümkündür. Dilçilik ədəbiyyatında buna **litota** deyilir. Yəni söz həqiqi mənə şərhindən xaricə çıxarılıb şişirdilmiş mənə ifadəsi üçün işləndiyi kimi, bəzən də mənə şərhivəsi son dərəcə daraldılmış halda işlədilir. Məsələn: *Bulaqdan bir oymaq su içib iynə yarım yol getdi* (7, IV c., s. 13). *Ariqlığından lap iynənin gözündən keçərdi* (7, IV c., s. 27).

Nəticə. Beləliklə, aparılan araşdırma göstərdi ki, məcazların nağıl mətnlərindəki bədii estetik rolunu çoxplanlı və çoxfunksiyalıdır. Onlar həm poetik strukturu təşkil edir, həm obrazlar sistemini açır, həm də folklorun idea-mənəvi dəyərlərini qoruyur. Buna görə də məcazların təhlili nağıl poetikasının və ümumən Azərbaycan folklorunun bədii təbiətini anlamaqda əsas açar komponentlərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyeva D.T. Praktiki üslubiyyat. Bakı: Mütərcim, 2011.
2. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri. Bakı: Elm, 1973, 75 s.
3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı: Elm, 2001, 182 s.
4. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı: Elm və Təhsil, 1980, 351 s.
5. Əliyev O.S. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: Səda, 2001, 19 s.
6. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, 1999, 278 s.
7. Azərbaycan nağılları: Scilddə, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, I-V cildlər
8. Античные теории языка и стиля. СПб., изд. "Алигея", 2022, 366 с.

Ключевые слова: фольклор, экспрессивность, эмоциональность, троп **Keywords:** folklore, expressiveness, emotionality, trope

Гаджиева Нияр Магомед кызы

Преподаватель кафедры азербайджанского языка и культуры речи Бакинского государственного университета

nigarhajiyeva@bsu.edu.az; ORCID: 0009-0003-7268-6179

Художественно-эстетическая роль тропов в Азербайджанских сказках

Резюме

Статья посвящена исследованию художественно-эстетической роли тропов в азербайджанских сказках и анализу поэтических возможностей сказочного языка. Азербайджанский язык отличается богатством художественно-выразительных средств, что особенно ярко проявляется в жанре сказки. Исследование показывает, что такие тропы, как эпитет, метафора, гипербола, литота, метонимия, синекдоха и олицетворение, играют ключевую роль в формировании поэтической структуры сказочного текста. Эти средства усиливают образность и эмоциональность повествования, делают выражение мысли более точным, ёмким и запоминающимся. Активное использование тропов обогащает систему художественных описаний, повышает эмоциональное воздействие и способствует более глубокому раскрытию содержания. В статье подчёркивается, что тропы являются важным средством отражения мировоззрения народа, его национального мышления и эстетических ценностей. Их функциональная значимость определяет художественно-эстетическую ценность азербайджанских сказок и играет важную роль в развитии фольклорной поэтики.

Hajiyeva Nigar M.

Lecturer at the Department of Azerbaijani Language and Speech Culture, Baku State University

nigarhajiyeva@bsu.edu.az; ORCID ID: 0009-0003-7268-6179

The artistic and aesthetic role of tropes in Azerbaijani fairy tales

Summary

The article examines the artistic and aesthetic role of tropes in Azerbaijani fairy tales and analyzes the poetic potential of fairy-tale language. The Azerbaijani language is rich in artistic and expressive devices, a feature that becomes especially evident in the genre of folklore narratives. The study demonstrates that tropes such as epithets, metaphors, hyperbole, litotes, metonymy, synecdoche, and personification play a central role in shaping the poetic structure of fairy tales. These devices intensify the imagery and emotional depth of the text, making the expression of ideas more precise, compact, and memorable. The active use of tropes enriches descriptive elements, enhances the emotional impact, and contributes to a deeper revelation of meaning. The article emphasizes that tropes serve as significant tools for conveying the worldview, national mentality, and aesthetic values of the people. Their functional importance determines the artistic and aesthetic value of Azerbaijani fairy tales and plays a vital role in the development of folklore poetics.

Rayçı: dos.L.Ələkbərova

Natəvan Bayram qızı Seyidzadə

*Bakı Dövlət Universiteti, İngilis dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının dosenti,
naraseyid86@gmail.com, +994 50 318 68 53
https://orcid.org/0009-0000-7403-4076*

RƏQƏMSAL ALƏTLƏRİN İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏTBİQİ VƏ EFEKTİVLİYİ

XÜLASƏ: Müasir dövrdə texnologiyanın sürətlə inkişafı və informasiya-kommunikasiya vasitələrinin təhsilə integrasiyası nəticəsində rəqəmsal platformalar, mobil tətbiqlər, interaktiv oyunlar və müxtəlif elektron resurslar dil öyrənmə prosesində effektiv vasitələrə çevrilmişdir. Rəqəmsal alətlərin şagirdlərin motivasiyasını artırmaqla yanaşı, fərdi öyrənmə imkanlarını genişləndirməsi və dil bacarıqlarının—dinləmə, danışmaq, oxu və yazı—inkişafında kompleks təsir göstərməsi əsas diqqət mərkəzindədir.

Azərbaycan təhsil sistemində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi son illərdə sürətlə artmaqda olsa da, bu prosesdə müəyyən çətinliklər hələ də mövcuddur. Burada müəllimlərin rəqəmsal savadlılıq səviyyəsi, təlim üçün zəruri olan texniki infrastrukturun çatışmazlığı, metodiki dəstək və müvafiq təlim proqramlarının azlığı kimi problemlər təhlil edilir. Dövlət səviyyəsində rəqəmsal təhsil strategiyalarının hazırlanması və həyata keçirilməsi, təhsil müəssisələrinin texnoloji təchizatı sahəsində investisiyaların artırılması zərurəti qeyd olunur.

Məqalə rəqəmsal alətlərin tədris prosesində uğurlu tətbiqini təmin etmək üçün pedaqoji yanaşmaların yenilənməsi, təlim proqramlarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması və interaktiv metodların genişləndirilməsinin əhəmiyyətini vurğulayır. Bu cür yanaşmalar sayəsində şagirdlərin dərslərə olan marağı yüksəlir, onların fərdi bacarıqları daha yaxşı inkişaf edir.

Rəqəmsal texnologiyaların ingilis dili tədrisində uğurlu tətbiqi üçün sistemli və çoxşaxəli dəstək mexanizmlərinin yaradılması, müəllimlərin və şagirdlərin rəqəmsal bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, eləcə də infrastrukturun təkmilləşdirilməsi kimi kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir.

Açar sözlər: Rəqəmsal alətlər, ingilis dili tədrisi, Təhsil texnologiyaları, müəllimlərin rəqəmsal savadlılığı, Azərbaycan təhsil sistemi

GİRİŞ: XXI əsrdə texnologiyanın sürətlə inkişafı təhsil sahəsində köklü dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Xüsusilə, rəqəmsal alətlərin tədris prosesinə integrasiyası müəllim-şagird münasibətlərini, dərslərin strukturunu və ümumilikdə pedaqoji yanaşmaları əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. Qlobal miqyasda baş verən bu dəyişikliklərdən Azərbaycan təhsil sistemi də geri qalmamış, xüsusilə xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisində innovativ vasitələrin tətbiqi gündəmə gəlmişdir. COVID-19 pandemiyası dövründə onlayn təhsilə keçid bu zərurəti daha da artırmış, müəllim və şagirdləri rəqəmsal alətlərdən istifadə etməyə məcbur etmişdir. Bu proses yeni imkanlarla yanaşı, müxtəlif çətinliklər və ehtiyaclar da yaratmışdır [6].

Rəqəmsal alətlər dedikdə, təhsil məqsədilə istifadə olunan interaktiv platformalar (məsələn, Kahoot!, Quizlet, Google Classroom), video-konfrans vasitələri (Zoom, Microsoft Teams), elektron lövhələr, tədris proqramları və mobil tətbiqlər nəzərdə tutulur. Bu alətlər şagirdlərin motivasiyasını artırmaq, fərdi təlimə şərait yaratmaq, biliklərin mənimsənilməsini sürətləndirmək və müəllimlərin tədris effektivliyini yüksəltmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Əlavə olaraq, bu vasitələr kommunikativ yanaşmaya əsaslanan müasir ingilis dili təliminin əsas elementləri olan danışmaq, dinləmə, oxu və yazı bacarıqlarının inkişafına da imkan verir [9].

Azərbaycan reallığında bu tendensiyalar daha çox ümumi təhsil məktəblərində və ali məktəblərdə tətbiq olunmağa başlamışdır. Dövlət tərəfindən rəqəmsal resursların tətbiqinə dair bir sıra layihələr həyata keçirilmiş, müəllimlər üçün ixtisasartırma təlimləri təşkil olunmuşdur. Lakin bu sahədə hələ də nəzərəcarpacaq boşluqlar, o cümlədən texniki avadanlıqların çatışmazlığı, müəllimlərin rəqəmsal savadlılıq səviyyəsi və alətlərin məqsəduyğun istifadəsində çətinliklər qalmaqdadır [2].

Bu məqalənin əsas məqsədi ingilis dili dərslərində rəqəmsal alətlərin istifadəsinin metodik əsaslarını və tədrisə təsirini təhlil etmək, bu alətlərin effektivliyini nəzəri və praktik baxımdan qiymətləndirməkdir. Beləliklə, məqalə həm pedaqoqlar, həm də təhsil siyasəti qurucuları üçün faydalı nəticələr təqdim etməyi hədəfləyir.

Rəqəmsal alətlər və onların növləri

Rəqəmsal alətlər dedikdə, kompüter əsaslı proqram təminatları, veb platformalar, mobil tətbiqlər və interaktiv texnologiyalar nəzərdə tutulur. İngilis dili dərslərində istifadə olunan əsas rəqəmsal alətlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Zoom, Microsoft Teams – Onlayn dərslərin keçirilməsi
2. Kahoot!, Quizizz, Wordwall – Interaktiv oyun və testlər
3. Duolingo, Memrise – Söz bazasının inkişafı üçün mobil tətbiqlər
4. Google Classroom, Moodle – Tədris materiallarının paylanması və tapşırıqların qiymətləndirilməsi üçün platformalar

Bu alətlər tələbələrin fərdi öyrənmə tempinə uyğunlaşmaqla dərslərin keyfiyyətini artırır [4].

İngilis dili dərslərində rəqəmsal alətlərin tətbiqi

İngilis dili dərslərində rəqəmsal alətlər dil bacarıqlarının (dinləmə, oxuma, yazma, danışma) inkişafında müxtəlif formalarda tətbiq edilir. Məsələn:

- Dinləmə bacarığı üçün: YouTube videoları, TED Talks
- 1. Danışiq bacarığı üçün: AI əsaslı tətbiqlər (məsələn, ELSA Speak)
- 2. Oxuma bacarığı üçün: British Council Learn English veb saytı
- 3. Yazma bacarığı üçün: Grammarly, Hemingway App kimi redaktə alətləri

Azərbaycanda bir çox orta məktəb və ali təhsil müəssisəsində bu alətlərin tətbiqi pilot layihə və ya müəllim təşəbbüsləri ilə aparılır. Bakı şəhərində fəaliyyət göstərən bəzi məktəblərdə artıq Google Classroom və Kahoot! aktiv şəkildə istifadə olunur [8].

Effektivlik göstəriciləri və şagird nailiyyətləri

Aparılmış tədqiqatlara əsasən, rəqəmsal alətlərdən istifadə edən qrupların İngilis dili bacarıqları ənənəvi üsullarla tədris alanlara nisbətən daha sürətlə inkişaf edir [7]. Bu alətlərin tətbiqi aşağıdakı effektivlik göstəricilərinə təsir edir:

1. Maraq və motivasiyanın artması
2. Aktiv iştirakın təmin olunması
3. Fərdi tədris yanaşması
4. Qiymətləndirmənin daha şəffaf və obyektiv olması

Azərbaycan reallığında bəzi çətinliklər, məsələn, internetin sürəti, müəllimlərin İKT biliklərinin qeyri-kafi olması kimi problemlər bu effektivliyin potensialını tam reallaşdırmağa əngəl törədir [3].

Əldə olunan nəticələr göstərir ki, rəqəmsal alətlərin tətbiqində əsas çətinliklər bunlardır:

1. İnfrastrukturun natamamlığı (xüsusilə regionlarda)
2. Müəllimlərin texnoloji savadlılığının qeyri-bərabərliyi
3. Tədris proqramlarında rəqəmsal alətlərin nəzərə alınmaması

Bu problemlərin həlli üçün aşağıdakı təkliflər irəli sürülə bilər:

1. Müəllimlər üçün İKT üzrə davamlı təlim kurslarının təşkili
2. Məktəblərdə Wi-Fi və texniki avadanlıq təminatının yaxşılaşdırılması
3. Tədris planlarında rəqəmsal resurslardan istifadə üzrə standartların hazırlanması

Rəqəmsal alətlərin İngilis dili dərslərində tətbiqi tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsində əsas rol oynayır. Bu vasitələr yalnız dil öyrənmənin effektivliyini artırır, həm də şagirdlərə fərdi öyrənmə imkanı yaradır, onların tədris prosesinə daha fəal və maraqlı şəkildə qoşulmasına şərait yaradır. Rəqəmsal texnologiyalar sayəsində müəllimlər dərsi daha dinamik qura bilər, öyrənmə materiallarını müxtəlif formalarda təqdim etməklə şagirdlərin müxtəlif öyrənmə üsullarına cavab verir.

Lakin rəqəmsal alətlərin tam potensialını reallaşdırmaq üçün yalnız texnologiyanın mövcud olması kifayət deyil. Ən önəmlisi, müasir texnologiyalardan səmərəli istifadə edə biləcək müəllimlərin hazırlanmasıdır. Azərbaycanda müəllimlərin rəqəmsal savadlılığının artırılması istiqamətində aparılan işlər müəyyən nəticələr verməkdədir, lakin bu proses hələ tam formalaşmayıb. Müəllimlərin mütəmadi təlim və ixtisasartırma kursları ilə təmin edilməsi, onlara metodiki və texniki dəstək göstərilməsi tədris prosesinin keyfiyyətinə birbaşa təsir edir.

Digər vacib məqam isə infrastruktur məsələsidir. Regionlarda internetin zəif olması, tədris avadanlıqlarının məhdudluğu və texniki dəstəyin olmaması rəqəmsal alətlərin geniş tətbiqini çətinləşdirir. Bu problemlərin həlli üçün dövlət səviyyəsində maliyyə və təşkilati dəstəyin artırılması zəruridir. Rəqəmsal təhsil layihələrinin planlı şəkildə həyata keçirilməsi, müvafiq qaydaların hazırlanması və onların izlənməsi Azərbaycan təhsil sisteminin rəqəmsallaşmasını sürətləndirə bilər.

NƏTİCƏ; Ümumilikdə, rəqəmsal alətlərin ingilis dili tədrisində tətbiqi müasir təhsilin qaçılmaz tələblərindən biridir və onun uğurlu tətbiqi uzunmüddətli perspektivdə ölkəmizin beynəlxalq təhsil standartlarına yaxınlaşmasına, şagirdlərin dünya səviyyəsində rəqəbatqabiliyyətli olmalarına şərait yaradacaqdır. Bunun üçün həm müəllimlərin, həm də şagirdlərin rəqəmsal bacarıqlarının inkişafına yönəlmiş kompleks strategiyanın hazırlanması və həyata keçirilməsi vacibdir. Yalnız bu halda Azərbaycan təhsil sistemində rəqəmsal transformasiya öz gözlənilən nəticələrini verəcək və ingilis dili tədrisində keyfiyyət inqilabı baş verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. British Council. (n.d.). Learn English. URL: <https://learnenglish.britishcouncil.org>.
2. Əliyeva, G. Azərbaycan məktəblərində rəqəmsal savadlılıq və təhsildə İKT alətlərinin tətbiqi /– Bakı: AzTU Nəşriyyatı, – 2023.
3. Əliyeva, Ş. Müəllimlərin İKT bacarıqlarının inkişafı və təhsildə tətbiqi problemləri // – Azərbaycan Təhsil Jurnalı, – 2022. №4, – s. 56–62.
4. Godwin-Jones, R. Using mobile technology to develop language skills and cultural understanding // – Language Learning & Technology, 2018. №22(3), –s.104–120.
5. Ministry of Education of Azerbaijan. Digitalization Strategy in Education. – Bakı: MoE Press. – 2021.
6. Quliyeva, S. Pandemiya dövründə onlayn təhsilin təşkili və müəllim-şagird münasibətləri // – Bakı: Təhsil İnstitutu Nəşriyyatı. Azərbaycan Təhsil İnstitutu Elektron Kitabxanası, – 2021.
7. Richards, J. C. Key Issues in Language Teaching // – Cambridge University Press, – 2021.
8. Təhsil İnstitutu. Azərbaycan məktəblərində rəqəmsal təhsilin tətbiqi. – Bakı: Təhsil Nəşriyyatı, – 2023.
9. Yılmaz, R., Kılıçkaya, F. The use of digital technologies in English language teaching: Insights from teachers // – Education and Information Technologies, – 2022, №27(3), –s. 3171–3190.

Натаван Байрам гызы Сеидзаде

Бакинский государственный университет, Доцент кафедры английского языка
naraseyid86@gmail.com, +994 50 318 68 53
<https://orcid.org/0009-0000-7403-4076>

**ПРИМЕНЕНИЕ И ЭФФЕКТИВНОСТЬ ЦИФРОВЫХ
ИНСТРУМЕНТОВ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА
РЕЗЮМЕ**

В современную эпоху стремительное развитие технологий и интеграция средств информационно-коммуникационных технологий в образование привели к тому, что цифровые платформы, мобильные приложения, интерактивные игры и различные электронные ресурсы стали эффективными инструментами в процессе изучения языка. Особое внимание уделяется тому, что цифровые инструменты не только повышают мотивацию учащихся, но и расширяют возможности индивидуального обучения, а также оказывают комплексное влияние на развитие языковых навыков — аудирования, говорения, чтения и письма.

В системе образования Азербайджана применение цифровых технологий в последние годы быстро растет, однако сохраняются определенные трудности. В частности, анализируются проблемы уровня цифровой грамотности преподавателей, недостатка необходимой технической инфраструктуры, методической поддержки и дефицита соответствующих программ обучения. Отмечается необходимость разработки и реализации цифровых образовательных стратегий на государственном уровне, а также увеличения инвестиций в технологическое оснащение образовательных учреждений.

Статья подчеркивает важность обновления педагогических подходов, адаптации учебных программ к современным требованиям и расширения применения интерактивных методов для успешного внедрения цифровых инструментов в учебный процесс. Такие меры способствуют повышению интереса учащихся к занятиям и более эффективному развитию их индивидуальных способностей.

Для успешного применения цифровых технологий в преподавании английского языка необходима системная и многогранная поддержка, направленная на развитие цифровых компетенций учителей и учащихся, а также совершенствование инфраструктуры путем комплексных мероприятий.

Ключевые слова: цифровые инструменты, преподавание английского языка, образовательные технологии, цифровая грамотность учителей, система образования Азербайджана

Natavan B. Seyidzadeh

Baku State University,
Associate Professor of the Department of English (for Natural Sciences),
naraseyid86@gmail.com, +994 50 318 68 53
<https://orcid.org/0009-0000-7403-4076>

**APPLICATION AND EFFECTIVENESS OF DIGITAL
TOOLS IN ENGLISH LANGUAGE LESSONS
SUMMARY**

In the contemporary era, the rapid development of technology and the integration of information and communication technologies (ICT) into education have transformed digital platforms, mobile applications, interactive games, and various electronic resources into effective instruments for language learning. Special emphasis is placed on how digital tools not only enhance student motivation but also expand opportunities for individualized learning and exert a comprehensive impact on the development of language skills — listening, speaking, reading, and writing.

In Azerbaijan's education system, the use of digital technologies has increased rapidly in recent years; however, certain challenges persist. Specifically, issues such as teachers' level of digital literacy, insufficient technical infrastructure, lack of methodological support, and shortage of relevant training programs are analyzed. The need for developing and implementing national digital education strategies, as well as increasing investments in the technological equipment of educational institutions, is highlighted.

This article underscores the importance of updating pedagogical approaches, adapting curricula to modern requirements, and expanding the use of interactive methods to successfully implement digital tools in the teaching process. These measures contribute to raising students' engagement in lessons and fostering the more effective development of their individual abilities.

For the successful application of digital technologies in English language teaching, a systematic and multifaceted support system is necessary, aimed at developing the digital competencies of both teachers and students, as well as improving infrastructure through comprehensive measures.

Keywords: digital tools, English language teaching, educational technologies, teachers' digital literacy, Azerbaijan education system

Rayçi: dos. S.Abbasova

Raya Təbriz qızı Həsənova

Azərbaycan Dillər Universiteti Baş müəllim

E-mail: raya.hasanova@inbox.ru

<https://orcid.org/0009-0004-5555-5190>

ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ÖLKƏŞÜNASLIQ DƏRSLƏRİNDƏ ƏYANİ VƏSAİTLƏRİN TƏTBİQİ METODİKASI

XÜLASƏ: Son illərdə şəkillərin tədrisdə mühüm rol oynadığı bir çox ölkələrdə dərsliklər və dərs vəsaitləri nəşr olunur. Əvvəllər əsas diqqət mətnlərə verilsə, bu gün şəkillər də eyni dərəcədə vacib məlumat mənbəyi olaraq istifadə olunur. Kommunikativ dil dərsi o dərslərdir ki, dilöyrənən özünü fəaliyyətin mərkəzində hiss edir, dinlədiyini və danışdığını düzgün başa düşür. Bir çox müəllimlər üçün əyani şəkildə istifadə olunan materiallar qeyri-müəyyən olur. Bir tərəfdən onları daha da həvəsləndirmək üçün dərslərdə şəkillərdən istifadə etmək, digər tərəfdən isə mətn təhlilinin məlum və sübut olunmuş üsulları şəkillərlə işləmək üçün kifayət etmir. Biz bu işdə yalnız „stehende Bilder“ (sabit şəkillərlə) işləyəcəyik. Burada videolar, filmlər və hər cür „laufende Bilder“ (hərəkətli şəkil təsvirləri) əhatə olunmur.

Açar sözlər: təlim materialları, əyani vasitələr, ölkəşünaslıq, arqumentlər, mədəniyyət

GİRİŞ: Kolers P.A. özünün 1977-ci ildə yazdığı „Reading pictures and reading texts“ əsərində sübut etmişdir ki, mətnləri oxuyub başa düşmək prosesi ilə şəkillərə baxıb başa düşmək eynidir. O, öz əsərində şəkilləri oxumaq (das Lesen von Bildern) terminini, başqaları isə (Bildlektüre) terminini işlədir. Şəkilləri başa düşmək və şəkilləri düzgün istifadə etmək bir proses olub onu nəinki öyrənmək və hətta o öyrənilməlidir. Bu deyilənlər əsasən şəkillərdən ölkəşünaslıq dərslərində istifadə etməyə aid olub, çünki şəkil dili (Bildsprache) və şəkil gözəlliyi (Bildästhetik) hər bir insanın yaşadığı mədəniyyətə aiddir. Hər hansı bir şəkli baxdıqda aşağıdakı suallar gözümüzün önündə canlanır (3)

- Wie wirkt es auf Sie?
- Wie würden Sie es jemand anderem erklären?
- Welche Aussage hat das Bild für Sie?
- Vermuten Sie, aus welchem Anlaß das Bild gemacht wurde?

Bildiyimiz kimi şəkillərdən istifadə bir çox amillərdən asılıdır. Bu amillər bizə şəkillərdən istifadəni sistemli şəkildə öyrənməyi öyrədir. Spontan olaraq alman dili dərslərində şəkillərdən istifadə dedikdə ilk olaraq yadımıza düşən söz və ifadələri qeyd edək: Landeskunde, Bildlektüre, Bildverstehen, Verwendung, sich bewußt machen, Verständigung, zwischen zwei Kulturen, Kommunikation einfallen. İndi baxaq görək şəkilləri hansı meyarlara görə sıralaya bilərik (3)

- a) Bildtyp: Mit welchen Bildern arbeiten Sie?
- b) Lernziel: Zu welchem Zweck arbeiten Sie mit Bildern?
- c) Funktion: Welche Bilder eignen sich für welches Lernziel?
- d) Rezeption: Wie nehmen die Lernenden Bilder wahr?
- e) Welche Reaktionen auf Bilder kennen Sie?
- f) Methodik: Wie arbeiten Sie mit Bildern im Unterricht?

Biz ölkəşünaslıq (alman) dərslərində şəkillərdən istifadəyə başlamazdan əvvəl beş müxtəlif elmi argumentləri nəzərdən keçirməliyik ki, bunların hansının üstün (**Vorteile**) və hansının çatışmayan (**Nachteile**) cəhətləri var:

Vorteile: - Nicht verbale Signale

- Motivation
- Vorentlastung
- Erleichterung
- Konzentration
- Veranschaulichung
- Impuls zum Sprechen

Nachteile: - Wenig denken

- Ohne Bemühen
- Von der Zielgruppe abhängig
- Oft vergessen u.a.

Alman dili dərslərində ölkəşünaslıq şəkillərindən istifadənin arqumentləri aşağıdakılardır: (3)

Argument 1. Pedagoji argument

Xarici dil dərslərində şəkillərdən istifadə çox illər bundan əvvəlki ənənədir. Hələ böyük çex teoloqu və pedaqoqu Yan Amos Komenski 17-ci əsrdə öyrənənlərin əyani vasitələrlə öyrənməyini mənalı hesab edirdi. Özünün 1658-ci ildə latın dili (və həm də eyni zamanda ana dili) dərsləri üçün yazdığı „Orbis sensualium pictus“ əsərində o, koməkçi vasitə kimi saysız-hesabsız şəkillərdən (Abbildungen) istifadə etmişdir. Burada sözlə şəkillərin əlaqələndirilməsi Avropada dil dərsləri üçün bir müjdə oldu, yəni mayak rolunu oynadı. Yuxarıda „şəkilləri oxumaq“ (Bilder lesen) terminini qeyd etmişdik. 1989-cu ildə İ.K.Şverdtefeger nitq fəaliyyətinin 4 növü ilə yanaşı nitq fəaliyyətinin 5-ci növünü „Baxıb başa düşmək“ (Seh-Verstehen) təklif etmişdir. Onun təklifi ondan ibarət idi ki, Siz özünüz söhbət edərkən söz işlətmədən signalın hansı rolu

oynadığını görə bilərsiniz. Inge Kristine Şverdtfegerəyaniliyə dəyər verərək kiçik bir eksperiment aparmışdır:(5)
Özünü bir tərəf müqabili axtarın. Həm özünü, həm də digər tərəfin gözlərini bağlayın. 10 dəqiqə seçdiyiniz mövzu ətrafında (Məs., dərs prosesində şəkillərin rolu) söhbət edin. Sonra gözlərinizi açın və bölüşün:

- Wie fühlen Sie sich mit der Augenbinde?
- Haben Sie eine Veränderung Ihrer Konzentrationsfähigkeit bemerkt?
- Hatten Sie Schwierigkeiten, sich auf das Gehörte zu konzentrieren?
- Meinen Sie, dass Sie mehr Gestik und Mimik als normalerweise benutzten?

Bu suallara cavabları dinlədikdən sonraəyani, jestlərlə və üz ifadələri ilə ünsiyyət qurmağın hansı rol oynadığının şahidi oluruq.

Argument 2. Lernpsychologisches Argument

Təcrübələrimizdən məlumdur ki, şəkillər həm öyrənməyə, həm də yadda saxlamağa yaxşı təsir edir, çünki aldığımız informasiyaları özümüzdən asılı olmayaraq şəkillərdən alaraq hafizəmizdə həkk edirik. Bunu əlbəttə bütün öyrənənlər və öyrədənlər başa düşür və təsdiq edirlər ki, bu öyrənməni asanlaşdırır. Keçmişdə “Eselsbrücken” adlı köməkçi vasitələrdən istifadə olunurdu, əsasən bəzi qrammatik materialları yaxşı yadda saxlamaq üçün ya qafiyələrdən, ya da ayrı-ayrı sözlərdən istifadə olunurdu. Bu gün də hafizədə yaxşı qalması üçün qədimdə ənənəvi olan bir üsuldən “Mnemotexnika”dan istifadə olunur. Burada dilöyrənən nə vaxtsa gördüyü şəkli təsəvvür edərək cavabı hafizəsində uzun müddət saxlayır. Mnemotexnika nə deməkdir? Bu tədrisdə mühüm rol oynayır. Mnemotexnika yaddaşı hər şeydən əvvəl yadda saxlamağı dəstəkləyən texnikadır. Bu üsul qədim zamanlardan məlumdur və xarici dillərin tədrisi metodikasının tədrisində getdikcə əhəmiyyət kəsb edən texnikadır. Mnemotexnikalar qafiyələri, yaddaş misralarını və şəkilləri əhatə edir. Və həmin şəkillər qrammatik materialın uzun müddət yadda qalmasına zəmin yaradır:

Şəkildə “Teekamel” sözü yazılıb. Şekli diqqətlə nəzərdən keçirdikdə cümləni təşkil edən üzvlərin hansı sıralanma əsasında istifadəsinin düzgün olduğunu hər kəs anlayır və hafizəyə həkk edərək yadda saxlayır(3)

t-Temporalangabe (zaman);

k-Kausalangabe (səbəb);

m-Modalangabe (modal);

l-Lokalangabe (yer) bildirir və cümlə daxilində belə sıralanır.

Bu üsul qrammatik materialın əyanlıkdən istifadə edərək asan izahına yol açır və asan da yadda qalır.

Başqa bir misal:

Hər kəsə məlumdur ki, dil öyrənmədə hafizənin bütün növlərinin (**Ultrakurzzeitgedächtnis, Kurzzeitgedächtnis, Langzeitgedächtnis**) böyük rolu vardır. Bu prosesi araşdırdıqda məlum olur ki, dil öyrənmədə əsas rolu Uzunmüddətli hafizə oynayır. Yadda saxlama nitq fəaliyyətini bütün növləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Sadəcə dilöyrənənin fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişə bilər. Psixoloqlar sübut etmişdir ki, ümumilikdə götürüldükdə yadda saxlama aşağıda göstərilən nümunədə olduğu kimi həyata keçir(2)

Behaltensleistung(yadda saxlama nailiyyəti)

Wir behalten

- 10% von dem, was wir nur lesen.
- 20% von dem, was wir nur hören.
- 30% von dem, was wir nur sehen.
- 50% von dem, was wir hören und sehen
- 70% von dem, was wir selber sagen.
- 90% von dem, was wir selber tun.

Göstərilən misallardan aydın olur ki, məlumatın hafizədə uzun müddət qalması üçün insanın nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin iştirakı vacibdir.

Argument 3. Fremdsprachendidaktisches Argument

Bu argumenti izah etmək üçün belə bir şəkil təqdim edirik:

Şəklə spontan baxılır, şəklin xarici dilin tədrisində hansı funksiyani yerinə yetidiyi güman edilir: bəlkə onlar bir-birini salamlayırlar, bəlkə də yox. Bu şəxslər bir-birini tanımır. Şəkildən ya danışığa rəvac vermək, ya daxili monoloq və ya dialoq qurub söhbəti davam etdirmək üçün istifadə etmək olar.

Argument 4. Medienspezifisches Argument

Şəkil təqdim edilməmişdən əvvəl onu bir şəxsə təsvir edin. Həmin şəxs şəkli görməli deyil.

Siz görəcəksiniz ki, şəkil haqqında düşünüb danışmaq çox vaxt aparır, nəinki şəkli sadəcə göstərmək. Bunun iki əsası var: birincisi insan beyni şəkli daha tez oxuyur və anlayır. İkincisi şəkli görmək mətnlərə nisbətən aydındır, çünki şəkillərə baxıb onlara daha tez can vermək çox asandır. Bu cür şəkillər düzgün seçilibsə, onlardan mühüm məlumat əldə etmək daha asan olur.

Argument 5. Landeskundliches Argument

Elə şəkillər və rəsmlər vardır ki, başqa ölkə mədəniyyəti haqqında dəqiq təsəvvürlər yaradır. Bu cür şəkillərə ən çox ölkəşünaslıq dərslərində rast gəlinir. Məsələn, xarici dil dərsi zamanı “sich begrüßen” feilinin əcnəbi ölkə mühitində necə izah etmək olar? Bunun üçün öyrənənlərə bu mövzuya aid illüstrasiya təqdim edilir(3)

Şəkildə 3 məqam nəzərə alınır və “sich begrüßen” feilinin hansı situasiyalarda işləndiyi izah olunur.

1. Eine offizielle (Händedruck)- rəsmi salamlaşmada;
2. Eine informelle (Hände aufeinanderklatschen)- qeyri-rəsmi salamlaşmada;
3. Eine freundliche (Umarmung)- səmimi dost kimi salamlaşmada.

Ölkəşünaslıq dərslərində başqa mədəniyyətlərə məxsus olan bu cür şəkillərin izah olunması mütləqdir.

İndi yuxarıda təqdim etdiyimiz argumentləri ümumiləşdirək:

1. Pädagogisches Argument:

Verwendung von Bildern hat eine lange Tradition; Prinzip der Anschaulichkeit.

2. Lernpsychologisches Argument:

Informationen werden in Bildern gespeichert; positive Wirkung für Lernen und Behalten von Informationen.

3.Fremdsprachendidaktisches Argument:

Bilder fordern zum Sprechen heraus, motivieren zu verschiedenen Assoziationen.

4.Medienspezifisches Argument:

Hauptaussage eines Bildes wird schneller erfasst; Bilder sind offener als Texte.

5.Landeskundliches Argument:

Überprüfung, ob eigene Vorstellungen von einem anderen Land stimmen.

Alman dili dərslərində şəkillərlə işləmək müxtəlif amillərdən asılıdır:

- Seçilmiş şəklın növü;
- Şəkillərin didaktik funksiyası;
- Öyrənmənin məqsədi;
- Şəkillərlə metodik cəhətdən işlənməsi;
- Öyrənmələrin şəklə baxması və onları anlaması.

Əvvəlki məqalədə şəkillərin ümumi kriteriyaları (Technische Qualität, Ästhetischer Genuss, Informationsreiche Bildinhalt, Bezug zum Interesse der Lernenden, Offenheit der Bilder (räumliche Offenheit, zeitliche Offenheit, soziale Offenheit, kommunikative Offenheit), Detailfülle, sprachliche Voraussetzungen der Lernenden) haqqında ətraflı danışılmışdır. Ümumi kriteriyalarla yanaşı xüsusi seçim kriteriyalarını da nəzərdən keçirmək xüsusilə maraq kəsb edir.

Bukriteriyalar aşağıdakılardır: (Vorwissen der Lerner und Lernerinnen, Authentizität der Bilder, Aktualität, Perspektive und Repräsentativität, Nähe oder Ferne zur eigenen Kultur). Bu kriteriyalar öyrənmələrin perspektivlərini nəzərdə tutur. Bu zaman explizit və implizit şəkillərdən danışmaq yerinə düşərdi: explizit şəkillər o şəkillərdir ki, onlar ətraflı, dəqiq göstərsin və adlandırılın. Şəkillərin ölkəşünaslıq dərslərində istifadəsi o deməkdir ki, dilöyrənən bu cür şəkilləri özü də bilmədən başqa mədəniyyətdən götürüb istifadə edir və başa düşür. Bunun əksini isə implizit adlandırırlar. Implizit isə o deməkdir ki, nəyisə birbaşa danışmadan və ya ölkəşünaslıq dərslərindən götürür və öz təsəvvüründə canlandırır. Yəni explicit yox, implizit canlandırır. Bu cür seçilmiş şəkillər ölkəşünaslıq materiallarını informativ, mədəni, sosial, tarixi və sairəni özündə əks etdirir. Bu misallara nəzər saldıqda xatırlayırıq:

- Bu şəkillər bizə hansı ölkəşünaslıq məlumatlarını göndərir?
- O məlumatlar dil öyrənmələrin şəkillərin başa düşməsi üçün bəs edirmi?
- Və yaxud əlavə məlumat da verilməlidirmi?

Məsələnin mərkəzi hissəsində orijinal şəkillər yer alır. Bu da mütləq şəkillərin alman dilli ölkələrdən olduğu məsələsini izah etmiş olur.

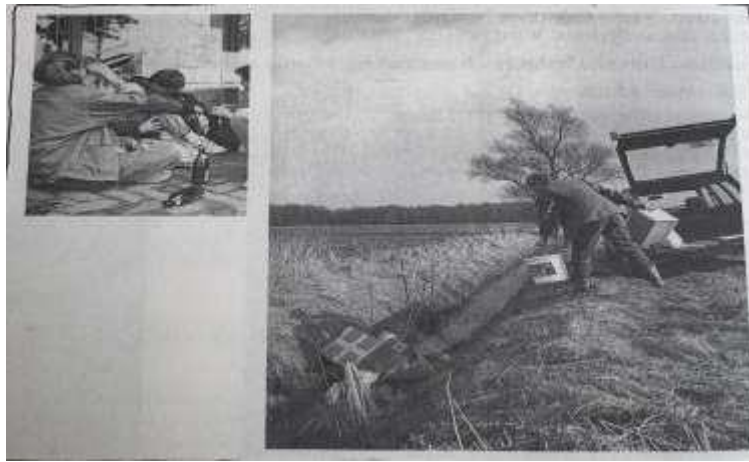
Aktual tipli şəkillərhər hansı dövr üçün seçilmiş əşyalara aid edilir. Bu əsasən müxtəlif dövrlərdə geyim əşyalarına aiddir. Burada geyimlərə baxdıqda onların hansı dövrə aid olduğunu təyin etmək mümkün olur. Bu zaman şəkilləri təyin etməyə tarixi hadisələrin də köməyi olur:

Keystone Pressdienst (a)/Droste Verlag (b)/Röhrhein (c), aus: Eismann u.a. (1993), 72f./Moese (d).

Şəkillərdə sıralanma belə olacaq: a) (1945), b) (Brandenburger Tor (1914), d) (zur Zeit der Mauer 1961-1989), c) (nach der Maueröffnung Oktober 1989). Burada aktualıq təşkil edən şəkil die Mauer vor dem Brandenburger Tor in Berlin şəklidir. (4)

Tipik şəkillərintəbii kriteriyası xarici mədəniyyətdən olan orijinal şəkillər həqiqi və ümumi ifadələri özündə ehtiva edir. Şəklın özü ilk baxışda hansısa bir insanın baxışlarını əks etdirir. Bu cür şəkillər xüsusiyyətinə görə obyektiv və subyektiv olur və onlara hər kəs özünəməxsus obyektiv və ya subyektiv yanaşır. Belə olan halda bu şəkillər yazılmış mətnlərdən fərqlənir.

Bu şəkillərə baxaraq aşağıdakı suallara cavab verin:

-Was passiert auf den Fotos?

– Ist das in Deutschland verboten oder erlaubt?

– Ist es in Ihrem Land verboten oder erlaubt?

-Hält man sich in Deutschland/bei Ihnen an Verbote?

Burada iki müxtəlif məzmunlu şəkildən söhbət gedir.

- Şəkillərdə nə baş verir?

- Burada təsvir olunan vəziyyət Almaniyada qadağandır, yoxsa icazəlidir?

- Bəs bu şəkillərdəki vəziyyət Sizin mədəniyyətdə necə qəbul olunur?

Sonda tələbələr sualı cavablandırır:

Birinci şəkil **verboten**, 2-ci şəkil **erlaubt** kimi qiymətləndirilir.

Məlumdur ki, öz mədəniyyətlərinə yaxın və uzaq olan insanlar arasında şifahi ünsiyyət ya uğursuz ola bilər, ya da anlaşılmaqlara səbəb ola bilər. Bunlar mütləq öyrədənlər tərəfindən öyrənənlərin diqqətinə çatdırılmalıdır. Müəllimlər bu mövzu ilə bağlı öyrənənlərlə intensiv məşğul olmalıdır. Həmin müəllimlər digər mədəniyyətlərə maraq yaratmaq üçün bu cür tədbirləri dəfələrlə öyrənənlərin diqqətinə çatdırırlar ki, heç kim güllünc vəziyyətə düşməsin. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, mədəni fon və sosial mühit də obrazlarda mühüm rol oynayır. Müəyyən fikirlər təkcə sözlərin deyil, həm də obrazların arxasında gizlənir. Ona görə də mədəniyyət və obrazlar arasındakı sıx əlaqəni araşdırmaq lazım gəlir, baxmayaraq ki, müxtəlif mədəniyyətlərdə imic anlayışı çox az tədqiq edilmişdir. Bəzən elə hallar olur ki, obyektiv görünən fotosəkillər təkcə obyektiv deyil, həm də subyektivdir. Hətta biz özümüz gördüyümüz şəkillərə fərdi və mədəniyyət baxımından fərqli reaksiyalar veririk. Bütün bunlar mədəniyyətlərarası tədqiqatın mühüm xarakterik xüsusiyyətidir.

Şəkillərdən istifadənin məqsədləri müxtəlif faktorlardan asılıdır:

- Hər ölkənin tədris planlarından və imtahanlarından;
- Hər ölkədə istifadə olunan tədris materiallarından;
- Hər kəsin şəxsi qərarından;
- Hər bir öyrənənlərin bilik səviyyəsindən;
- Hər bir öyrədənin dərsi istər xarici dildə, istərsə də ana dilində keçməyindən.

Şəkillərlə işləyərkən hər şeydən əvvəl Sprechen, Schreiben sahəsində şəklın təhlili, interpretasiyası, komentariyası və müqayisəsi (Bildanalyse, Bildinterpretation, Kommentar, Vergleich) tələb olunur. Belə olan halda şəkillərin seçimi böyük məna kəsb edir. Ölkəşünaslıq baxımından bu tip şəkillər xüsusilə nitq fəaliyyətinin bütün növlərinin inkişafına səbəb olur ki, öyrənənlər əcnəbi mədəniyyətləri başa düşməyə nail olurlar. Nəticədə öyrənənlər mətnləri oxuyub anladıkları kimi şəkilləri də (Lesenlernen von Bildern) oxumağı bacarmalıdırlar. Öyrədənlər bütün bunları öyrənənlərə çatdırmaq üçün şəkillərin daşdıqları müxtəlif funksiyaları nəzərdən keçirməlidir. Bu məqsədlə auditoriyaya belə bir sualla müraciət olunur:

Was trifft für Sie Ihrer eigenen Meinung nach zu?

1. Bilder im Unterricht sind eher eine Ablenkung vom Unterrichtsstoff.
2. Bilder sind für den Unterricht mit jungen Erwachsenen ungeeignet.
3. Bilder sind wichtig.
4. Bilder sind eine grosse Bereicherung unterrichtlicher Möglichkeiten.

Bu suallara cavab olaraq 2-ci cavabı yeniyetmələr üçün olan dərslərdə istifadəsi məqbul hesab edilmir. 3-cü cavab məqbul hesab edilir. 1-ci cavab isə öyrənənləri dərsin məzmunundan uzaqlaşdırır. Mövzu ilə bağlı olan ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə əksər şəkillərin funksiyaları bir-birinə bənzəyir: Sprech-Schreib-Anlass, Motivation, Veranschaulichung, Textkürzung, Landeskundliche Informationen, Anregung zum Vergleich, Gedächtnisstütze, Erklärung, Verständniserleichterung, Situationsdarstellung, Sprech-Anlass, Schreib-Anlass

və s. Bundan başqa dərslik komplektlərində Comics-Figuren, Fantasiefiguren, Lektionsteile tipli şəkillərə baxaraq komentariyalar vermək və yaxud şəkillərə uyğun fikir söyləmək. Dərsliklərdə verilmiş illustrasiyalar təkcə intellekt deyil, həm də “affektive Seite des Lernens”(hisslərlə, emosiyalarla bağlı) öyrənməni özündə ehtiva edir. Butün bunlar, öyrədənə də, öyrənənə də ləzzət verir. Belə şəkillər insan fantaziyasını canlandırır. Ölkəşünaslıq dərslərində şəkillər həm də informasiya daşıyıcısıdır(Bilder als Informationsträger). Informasiya daşıyıcısı olan şəkillər ölkəşünaslıq dərslərində mühüm rol oynayır. Əksər ölkəşünaslıq mövzuları müxtəlif şəkil növləri ilə tədris olunur. Burada sənədləri xarakterizə edən fotolar xüsusilə rahat anlaşılır. Şəklə baxıb fikir söyləmək üçün belə bir sual verilir:

Welche Informationen erhalten Sie? Bu sualın köməyi ilə şəkillər haqqında daha səhih məlumat vermək asanlaşır. Bundan başqa danışığa və yazmağa stimül verən şəkillər (Bilder als Sprech Anlass/als Schreib Anlass) tədris prosesində mühüm rol oynayır. Bəzən elə olur ki, dərs vəsaitlərində şəkillər heç bir yazı olmadan təqdim olunur. Danışığı və yazını vermək üçün boş cəlbedici Sprechblase-lərdən istifadə olunur. Bu cür şəkillərdən dərs prosesində istifadə edərkən yaxşı olar ki, dərsin sosial formalarından(Partner- və ya Gruppenarbeit) istifadə edilsin. Bu yaxşı nəticə verir, yəni öyrənənlərin dil biliklərinin səviyyəsi haqqında ətraflı məlumat əldə olunur. Alman dili dərslərində, bütün səviyyələrdə şəkillərdən əyani vəsait kimi istifadə olunur. Şəkillərin əyanilik funksiyasali məktəblərdə də geniş yayılmışdır və hər zaman da geniş istifadə olunur. Əyanilik köməkçi vasitə kimi hər zaman dərsin müxtəlif aspektlərindən olan materialın asan başa düşülməsinə şərait yaradır. Əyanilik ayrı-ayrı sözləri, ifadələri, konkret əşyaları, qrammatik materialı cədvəl şəklində, hərfləri təsvir etmək üçün əla vasitədir. Ancaq mücərrəd isimləri lazımı şəkildə, xüsusən də uşaqlara izah etmək çətin olur. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün ən yaxşısı Gestik/Mimik-dən istifadə etməkdir. Gestik/Mimik haqqında birinci məqalədə ətraflı danışılmış və nümunə də verilmişdir. Situasiyaları əyaniləşdirmək də alman dilinin tədrisində ən mühüm metodlardan biri olub, heç bir söz demədən “ein Stück Aussenwelt ins Klassenzimmer” adlanır. Yəni heç bir söz demədən situasiya şəkillərdə canlandırılır və mətn düzəlir. Burada söhbət şəkil və mətnlər arasında olan müxtəlif əlaqələr(Bild-Text-Bezug)adlanır. Əlbəttə elə dekorativ şəkillər var ki, onlar mətnlərlə az da olsa mənaca əlaqəli olurlar. Text-Bild-Verbindung-un 5 mühüm forması var:

- Bilder illustrieren Texte, Bild und Text stimmen überein.
- Bild und Text geben widersprüchliche Informationen.
- Bild und Text ergänzen sich gegenseitig.
- Das Bild entlastet den Text vor.
- Das Bild ist dekorativ, es ist für das Lernziel nicht erforderlich.

Şəkillərin mühüm funksiyalarından biri də ölkəşünaslığa aid informasiyanı paylamaqdır (Informationsvermittlung). Burada şəkillərə aid olan informasiyalar hələ informasiya deyil və s.

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, ölkəşünaslıq dərslərində şəkillərdən istifadədə aşağıdakı fikirlər xüsusilə əhəmiyyət daşıyır:

1. Es ist unmöglich und auch nicht wünschenswert, ein einheitliches Deutschlandbild zu vermitteln.
2. Das im Deutschunterricht vermittelte Deutschlandbild sollte dynamisch und flexibel sein, damit die Lernenden ihre Kenntnisse selbständig erweitern und differenzieren können.
3. Die Arbeit mit Bildern im Landeskundenunterricht muss auch im Zusammenhang mit Ergänzungsangeboten(Texte, die erklären, vertiefen) gesehen werden, damit eine Vielzahl von Interpretationen möglich ist.
4. Da Landeskunde immer auch eine Öffnung zum anderen und eine Möglichkeit zur Reflexion über sich selbst ist, sollten die ausgewählten Bilder Möglichkeiten zum Vergleich enthalten und auf die Erfahrungen zurückzubeziehen sein.
5. Für das landeskundliche Lernen ist es wichtig, dass die Lernenden aus einer ersten, naiven Deutungsphase heraustreten und sie durch eine differenzierte Interpretation ersetzen.

Ölkəşünaslıq dərslərində əyanilikdən danışarkən son gələn nəticələr aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

- əyaniliyin bütün növləri tədrisdə pozitiv və effektivlik yaradır;
 - əyanilik müvəffəqiyyətli öyrənmənin açarıdır;
 - əyanilik çətin mövzuların qavranılmasını asanlaşdırır;
 - əyanilik öyrənməni maraqlı edir;
 - əyanilik mücərrədliyi real həyata yaxınlaşdırır;
 - əyanilikdə öyrənilən material təkcə asan deyil, həm də onun uzun müddət öyrənənlərin yadında qalmasını təmin edir;
 - əyanilik müasir öyrənmə metodlarının tərkib hissəsi olub, hər dərsdə mühüm rol oynayır və s.
- Əyanilikdən istifadənin əhəmiyyəti aşağıdakılardır:
- əyanilik öyrənənlərin şüurlu dərk etməsini asanlaşdırır;
 - öyrənənlərdə təfəkkürün fəaliyyətini inkişaf etdirir;
 - əyanilikdən istifadə etdikdə proses uzun müddət yadda qalır;
 - öyrənənlərin marağını artırır;
 - mənimləmənin keyfiyyətini yüksəldir və elmə marağı artırır;

- bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına müsbət təsir edir;
- öyrənmələrin yaradıcı fəallığını inkişaf etdirir;
- əyaniliyin bütün növləri bilikləri ümumiləşdirməyə təsir edir və mənimsəmənin keyfiyyətini yüksəldir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Comenius, Johann Amos: Orbis sensualium pictus, Dortmund, 1658/1978
2. DaF unterrichten, Basiswissen Didaktik als Fremd-und Zweitsprache, Klett-Verlag, 2016, Stuttgart, 198 S.
3. Dominique Macaire und Wolfram Horsch. Bilder in der Landeskunde, Langenscheidt, FSU 11, 2000, GI, München. (Kolers P.A. Reading pictures and reading texts, 1977)
4. Gerhardt Neuner, Hans Hunfeld. Methoden des fremdsprachlichen Deutschunterrichts, Eine Einführung, Langenscheidt FSE 4, Universität Gesamthochschule, Kassel, 1997.
5. Inge Christine Schwerdtfeger, Sehen und Verstehen, Hueber-Sonderdrucke, 1989
6. Komenski Y.A. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: Maarif, 1961, 432 s. Internetadresse: www.klett-sprachen.de

Ключевые слова: методы преподавания, наглядность, страноведение, аргументы, культура

Hasanova Raya Tabriz

Azerbaijan Languages University Senior Lecturer

E-mail: raja.hasanova@inbox.ru

<https://orcid.org/0009-0004-5555-5190>

**Methodology for the application of visual materials
in the teaching of country study at higher
education institutions**

SUMMARY

In the modern world, the number of individuals learning foreign languages, especially German for various purposes is steadily increasing. One of the key factors is the growing significance of foreign languages, including German. It is an indisputable fact that a substantial portion of German language learners' aim to utilize the language both as means of communication and as a subject of instruction.

It is also important to emphasize that, within the context of our country's integration into the educational systems of developed nations, significant reforms are being implemented in the teaching of the German language. These reforms primarily target the modernization of educational content and structure, along with the enhancement of teaching methodologies. In particular, the application of these methods in country study classes has led to increased emphasis on active learning strategies and argumentation-based instruction.

Furthermore, it is worth noting that the use of visual materials, such as images and other illustrative tools constitutes a fundamental component of communicative language teaching in German.

Key words: training methods, visibility, country study, arguments, culture

Rəyçi: dos. Mehbarə Niftulla qızı Qəribova

Abbasova Sevda

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Dosent. Email: sevda411@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-8127-1032>

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ QRAMMATİK NORMALARIN ÖYRƏDİLMƏSİNƏ SƏRİŞTƏLİ YANAŞMA

Xülasə: Məqalə orta ümumtəhsil məktəblərində təhsil alan şagirdlərin müasir Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik normalarının mənimsənilməsi probleminə həsr edilmişdir. Qrammatik normalar dedikdə şagirdin dildən düzgün istifadə qabiliyyəti, nitq prosesində özünə nəzarət etmək bacarığı, yazılı ifadələri linqvistik qiymətləndirmək səriştəsi nəzərdə tutulur. Qeyd edilir ki, qrammatik normaların mənimsənilməsində yüksək nəticəyə yalnız səriştə əsaslı yanaşma nəticəsində nail olmaq olar. Bu zaman müəllim şagirdə kommunikativ-linqvistik fəaliyyətin şüurlu şəkildə tətbiqi üsullarının formalaşmasına, yəni müəyyən kompetensiyaların formalaşmasına xüsusi diqqət yetirir. Çünki mədəni və savadlı insanın şifahi və yazılı nitqi müəyyən qaydalara və normalara tabe olmalıdır. Belə bir məqsədə yalnız səriştə əsaslı yanaşma sayəsində nail olmaq olar. Bu zaman məktəblilər nəzəri biliklər sistemini və savadlı yazının praktiki bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Məqalədə şagirdlərin qrammatik normanı mənimsənməsi üçün dil, linqvistik, kommunikativ kompetensiyaların formalaşmasının didaktik və metodoloji xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: qrammatik norma, rus dilinin tədrisi, kompetensiyaya əsaslanan yanaşma, dil, linqvistik, kommunikativ kompetensiyalar.

GİRİŞ: Mədəni və savadlı insanın şifahi və yazılı nitqi müəyyən qaydalara və normalara tabe olmalıdır. Ədəbi dilin norması dil vasitələrinin: səs, vurğu, intonasiya, sözlər, onların formaları, sintaktik quruluşların ümumi qəbul edilmiş istifadəsidir. Normaların əsas xüsusiyyəti Azərbaycan dilində danışan və yazanlar üçün məcburi olmasıdır. Normanın digər bir xüsusiyyəti sabitlikdir ki, bunun sayəsində nəsillər arasındakı dil əlaqəsi qorunur, xalqın mədəni ənənələrinin davamlılığı təmin olunur. Eyni zamanda, normalar danışmaq nitqinin, müxtəlif sosial və peşə qruplarının söz ehtiyatının təsiri altında yavaş-yavaş, lakin davamlı olaraq dəyişir.

Norma müəyyən bir dövrdə dildə dolan fonetik, morfoloji, leksik və sintaktik nümunələrin invariantı kimi qəbul edilməlidir. Bu variantlar müəyyənləşdirilən həddən kənara çıxmır, dəyişmir. Hər hansı bir ədəbi dilin inkişafı göstərir ki, variantlar həmişə dəyişməz formaların oxu ətrafında cəmlənir. Buna baxmayaraq, fərdi üslubun dəyərini dil normalarını pozma dərəcəsinə görə qiymətləndirməyə meyl var.

Normalar ədəbi dilin bütövlüyünü və başa düşülməsini təmin edir. Ədəbi dili dialektal nitq axınından, ictimai və peşəkar jargondan və şivələrdən qoruyurlar. Bu, ədəbi dilin ən vacib funksiyalardan birini - mədəni bir şəkildə yerinə yetirməsinə imkan verir. Nitq norması ictimai ünsiyyət prosesində dil sisteminin seçilmiş və müəyyən edilmiş ən sabit ənənəvi tətbiqetmələr məcmusudur. Azərbaycan ədəbi dilində aşağıdakı norma növləri fərqlənir: yazı normaları; şifahi nitq normaları. Qrammatik normalar söz yaratma (törəmə), morfoloji və sintaktik normalara bölünür. Söz düzəltmə normaları bir söz hissələrinin birləşmə qaydasını, yeni sözlərin əmələ gəlməsini müəyyənləşdirir.

Ədəbi dilin norması, yəni səs, vurğu, intonasiya, sözlər, onların formaları, sintaktik quruluş ümumi qəbul edilmiş dil vasitələrindən istifadədir. Normaların əsas xüsusiyyəti bütün Azərbaycan dilində danışanlar və yazanlar üçün məcburi olmasıdır. Normaların iki vacib xüsusiyyətini sabitliyi və eyni zamanda tarixi dəyişkənliyini qeyd etmək olar. Normalar sabit olmasaydı, müxtəlif təsirlərə asanlıqla məruz qalsaydı, nəsillər arasındakı dil əlaqəsi pozulmuş olardı. Əlbətdə ki, bir oxucu üçün XI-XII əsrlərdə yazılmış mətnləri başa düşmək çətin, lakin bu əsərlərdə ayrı-ayrı sözlər və ifadələr xaricində mətni başa düşmək mümkündür.

Dildə norma mürəkkəb və çoxşaxəli anlayışdır. "İzahlı dilçilik terminləri lüğəti"ndə dildə normanı "lingvistik vasitələrin qəbul edilmiş nitq istifadəsi, fərdin nitqində linqvistik vasitələrin istifadəsini tənzimləyən qaydalar (qaydalar) məcmusu" kimi qeyd edilir. [3, s. 761]. Normaların müxtəlif növləri var: orfoepik norma (tələffüz norması), nitq norması, üslub norması, qrammatik norma.

Qrammatik norma sözlərin, ifadələrin, cümlələrin qurulması sahəsində natiqlərin nitq fəaliyyətinə rəhbərlik etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan dilinin tədrisinin məzmununda müasir ədəbi dilin qrammatik normasına böyük əhəmiyyət verilir. "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları"nda təhsil səviyyələri üzrə belə qeyd edilir: Ümumi orta təhsil səviyyəsində: nitqində dil qaydalarına əməl edir; oxu və yazı qaydalarına riayət edir. Tam orta təhsil səviyyəsində: nitqində ədəbi dil normalarına riayət edir; ədəbi dilin normalarına uyğun ünsiyyət qurur, çıxış və təqdimatlar edir; (2)

Normalara morfoloji və sözyaradıcı normalar, qrammatik formaların variantları, ənənəvi olaraq qrammatik hesab edilən sintaktik normalar daxildir [7, s. 271].

Azərbaycan ədəbi dilinin əsas qrammatik normalarına riayət etmək bacarığı şifahi və yazılı ifadələri linqvistik normalara uyğun qiymətləndirmək üçün əsas normativ lüğətlərdən və sorğu kitablarından istifadə etmək bacarığı ilə tamamlanır [7, s. 2426].

Qrammatik normalar dedikdə şagirdin dildən düzgün istifadə qabiliyyəti, nitq prosesində özünə nəzarət etmək bacarığı, yazılı ifadələri linqvistik qiymətləndirmək səriştəsi nəzərdə tutulur. Adı çəkilən elementlər qrammatik normanın mənimsənilməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartlarında bu iki səviyyədə təqdim olunur. Əsas səviyyədə "Azərbaycan ədəbi dilinin normaları haqqında anlayışların formalaşdığı və onlar haqqında biliklərin

nitq praktikasında tətbiq edildiyi" kimi, təkmil səviyyədə "dil norması, onun funksiyaları və variantları, ünsiyyətin müxtəlif sferalarında və situasiyalarında nitq davranışı normaları haqqında biliyə" malik olmaq kimi. (2)

Qrammatik normanın mənimsənilmə səviyyəsi həm test tapşırıqları, həm də inşa ilə yoxlanılır. İnşalar yoxlanılarkən qrammatik normaların mənimsənilməsi "Qrammatik normalara uyğunluq" meyarı ilə qiymətləndirilir. Bütün bunlar sübut edir ki, Azərbaycan dilinin öyrədilməsi, başqa amillərlə yanaşı, məktəblilərin ədəbi dilin müasir qrammatik normasının möhkəm mənimsənilməsini nəzərdə tutur. Bununla birlikdə, Dövlət İmtahan Mərkəzinin nəticələri göstərir ki, qrammatik norma ilə əlaqəli tapşırıqlar yüksək mürəkkəbliyə səviyyəli tapşırıqlardır. Test bölməsində "sintaktik normalara (razılaşma və nəzarət normaları, yekcins üzvlərin işlədilməsi normaları, cümlənin qrammatik əsasının qurulması normaları və s.) həsr olunmuş hallar xüsusilə ağırdır. Esselərin nəticələrinin təhlili göstərir ki, qrammatik səhvlər məzənlərin inşalarında ən çox rast gəlinən səhvlərdir.

Qrammatik normaların mənimsənilməsində yüksək nəticəyə yalnız səriştə əsaslı yanaşma nəticəsində nail olmaq olar. Bu zaman müəllim şagirdə kommunikativ-lingvistik fəaliyyətin şüurlu şəkildə tətbiqi üsullarının formalaşmasına, yəni müəyyən kompetensiyaların formalaşmasına xüsusi diqqət yetirir.

Azərbaycan dilinin tədrisində dörd növ səriştənin formalaşdırılması vacibdir: dilçilik, lingvistik, kommunikativ və mədəni. Qrammatik normanın mənimsənilməsi ilk növbədə ilk üç növ kompetensiyalarla əlaqələndirilir. Qrammatik normaları mənimsəyərkən lingvistik səriştənin olması bütün söz yaradıcılığı, morfoloji və sintaktik normalara riayət etməklə danışmaq və yazmaq bacarığı ilə təsdiqlənir. Əksinə, bu səriştənin qeyri-kafi inkişaf səviyyəsi qrammatik səhvlərə daha çox yol verilməsi kimi qiymətləndirmək olar.

Dil səriştəsinin formalaşdırılması baxımından qrammatik normanın mənimsənilməsi üçün tapşırıqlara aşağıdakılar daxildir: normativ qayda əsasında sözün, ifadənin, cümlənin qurulması ilə, qrammatik səhvləri tapmaq və düzəltmək bacarığı ilə.

Birinci növ tapşırıqlar ifadədə (cümlədə, mətndə) göstərilən qrammatik formaların/konstruksiyaların formalaşması üzrə tapşırıqlardır və dərslərdə də kifayət qədər öz əksini tapıb.

İkinci növ tapşırıqlar qrammatik səhvləri tapmaq, təsnif etmək və düzəltmək üçün tapşırıqlardır. Onlar şagirdlərdən həm lingvistik intuisiyaya, həm də istifadə olunan formaların təhlilinə əsaslanaraq xüsusilə sayıq olmağı tələb edir ki, bu da nümunələrdə istifadə olunan konstruksiyaları öyrənilən normativ qaydalarla əlaqələndirmək bacarığı ilə müəyyən edilir.

Bir qayda tətbiq edərkən tapşırıq ən çox belə səslənir: "Cümlələrdə qrammatik səhvi tapın, düzəldin və izah edin." Bu ifadə məşq ediləcək materialın miqdarından asılı olaraq dəyişir. Ən sadə tapşırıq bir növün normativ qaydasını nəzərə alır.

Tapşırıq. Ön sözlə ismin hal formasının düzgün istifadə edilməməsi ilə bağlı qrammatik xətanı tapın.

Şəhərə çatandan dərhal sonra yerli bazara getdik. Atəşfəşanlıq nümayişi bitdikdən sonra evə getdik, lakin uzun müddət gördüklərimizi müzakirə etdik.

Bölmənin sonunda ümumiləşdirmə və təkrarlama mərhələsi varsa, mövzu çərçivəsində səhvi müəyyən etmək üçün tapşırıq bir qədər çətinləşir.

Tapşırıq. Bircini dərəcəli üzvləri olan cümlələrdə qrammatik xətalrı tapın, onları düzəldin, xətanın növünü izah edin.

Atam şahmat və balıq tutmağı sevir. Kərim foto ovçuluğu sevir və bunu təkcə yayda deyil, qışda da edir.

İlin sonunda tələbənin il ərzində öyrəndiyi bütün mövzuları nəzərə alaraq qrammatik xətanın növünü müəyyən etmək bacarığına yiyələnməsi vacibdir.

Belə misallar materialın mürəkkəbliyindən xəbər verir və normanın "şaqlı", yəni öyrənilən normativ qaydaların ardıcılığı ilə yüksək səviyyədə mənimsənilməsini tələb edir. Bununla belə, şagirdə doğru ilə yanlış arasında seçim etməyi öyrətmək də lazımdır. Bu cür vəzifələrin öhdəsindən gəlmək bacarığı şagirdin qaydadan məlumatlı olmasını göstərir.

Qrammatik normalar sahəsində lingvistik səriştənin formalaşdırılması işi müəllim tərəfindən praktiki olaraq hər bir morfoloji və sintaktik mövzunun öyrənilməsi zamanı aparılmalıdır. Bu aspektdə sistemli və ardıcıl təlim işi morfoloji və sintaktik normalar sahəsində real savadlılığı təmin edir. Cümlədə qrammatik norma tətbiq etmək bacarığı nəzəri biliklər tələb edir ki, bunun üçün sadəcə formaları təhlil edərkən onlara etibar etmək lazımdır.

Lingvistik səriştənin formalaşmasında müəllimin qrammatik normanın mənimsənilməsi üçün hansı nəzəri biliyin məcburi, hansının isə fakultativ olduğunu müəyyən etməsi vacibdir. Beləliklə, normanın yuxarıdakı tərfi dərslərdə səhifəsinin kənarında verilmişdir ki, bu da onun fakultativliyini vurğulayır. Qeyd edək ki, tərfi bilmək normanı mənimsəmək demək deyil. Eyni zamanda, məktəbdə öyrənilən normaların müxtəlifliyi nəzərə alınmaqla uzunmüddətli fəaliyyət müəyyən edilir. Elə nəzəri biliklər var ki, onlarsız qrammatik normanı mənimsəmək mümkün deyil. Beləliklə, ifadənin nə olduğunu bilmədən onlarla qrammatik normaya uyğun cümlələr qurmağı öyrənmək çətin olar.

Qrammatik normanın mənimsənilməsində lingvistik səriştənin formalaşması çox vaxt dil səriştəsinin formalaşmasından ayrılmazdır. Bunlara söz formalarının və sintaktik konstruksiyaların normativ/qeyri-normativ istifadəsini izah etmək üçün məşqlər ("dil hadisələrini izah etmək üçün tapşırıqlar") (7) daxildir.

Bu zaman müəllimin normativ qaydanın mürəkkəbliyə səviyyəsini nəzərə alması vacibdir. Məsələn, nəzəri material çox həcmlidirsə, o zaman şagirdə kömək etmək lazımdır. Bu işdə müəllimə alqoritmik xatırlatmalar, diaqramlar və cədvəllər kömək edir. Məsələn, normaların növlərini öyrənərkən ilk növbədə şagirdə nəzəri materialı ümumiləşdirən cədvəli öyrənmək, sonra isə bu cədvəl əsasında təklif olunan nümunələrdəki səhvləri

izah etmək tapşırığını vermək məqsəduyğundur.

Beləliklə, normativ qaydanı mənimsəyərkən dilçiliyin nəzəri anlayışlarına müraciət etmək lazımdır. Bununla belə, nəzəriyyə və təcrübənin birləşdirildiyi ardıcılığın müxtəlif variantları var. İnduktiv və deduktiv üsullardan istifadə etmək də məqsəduyğundur. Normanın mənimsənilməsinin induktiv üsulu belə bir normativ qaydanın müşahidələrinin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi ilə əlaqələndirilir ki, uşaqlar bir qrup nümunələri təhlil edərkən nəticə çıxara bilsinlər. Deduktiv üsul qaydanın ilkin izahına əsaslanır, sonra isə bu qaydanın tətbiq edilməli olduğu məşq edilir.

Beləliklə, mürəkkəb qısaldılmış sözlə ifadə olunan predikatın və mövzunun uzlaşması haqqında qayda məktəblilər tərəfindən əklif olunan nümunələri təhlil edərək müstəqil şəkildə asanlıqla çıxarıla bilər. Yalnız bundan sonra onlardan əldə etdikləri nəticələri hazırlanmış nəzəri materialla əlaqələndirmək və lazım gəldikdə müşahidələrini əlavə etmək tələb edilə bilər. Bu yanaşma ilə şagirdlər qrammatik normalar üzrə müəyyən nəticələrə gəlirlər və onları hazır formada qəbul etmirlər. Bu da onlara qaydanı uzun müddət yadda saxlamağa kömək edir, çünki şagird, sanki, bütün bilikləri özü əldə edir.

Ümumiyyətlə, qrammatik normanın nəzəriyyə ilə təcrübənin vəhdətində öyrənilməsi şagirdi normanın mexaniki əzbərlənməsinə deyil, tədricən dərk edilməsinə şərait yaradır; müxtəlif variantların tədricən inkişafı normanın mənimsənilməsinə kömək edir.

Şagirdlər üçün ən vacibi mətn yaradarkən qrammatik normanın mənimsənilməsidir. Kommunikativ səriştə məhz bunu nəzərdə tutur. Mətn yaradarkən şagirdlər fikri ifadə etməklə məşğul olurlar və norma arxa plana keçir və ya nitq fəaliyyətini ləngidir. Buna görə də, kommunikativ səriştəni inkişaf etdirərkən bir sıra metodoloji prinsiplərə əməl etmək çox vacibdir.

“Sadədən mürəkkəbə” prinsipi o halda həyata keçiriləcək ki, müəllim tədricən şagirdi söz və cümlə strukturlarının normativ olaraq düzgün qurulmuş formalarından istifadə etmək bacarığına yiyələndirə bilsin. Bunun üçün ilkin mərhələdə mətn yaratmaq üçün cümlələri çevirmək və ya müəyyən bir quruluşla yaradıcı məşqlərlə işləməyə əməl edilməlidir.

Tapşırıq. Müvafiq hallarda, cümlələri zərf-iştirak dövriyyəsi ilə tamamlayın. Normanı pozmamalıq üçün hansı cümlələrdən istifadə etmək olmaz?

Tez kitabın içindəkilərə nəzər saldım. Lazım olan bölməni tapa bilmədim.

Təqdimata effektiv hazırlaşmaq üçün qrammatik norma baxımından müəyyən çətinliklərə səbəb olan konstruksiyanın qorunmasını tələb edən tapşırıqla sərbəst diktələrdən istifadə etmək məqsəduyğundur. Həm də yaradıcı diktələr aparmaq lazımdır, burada bir konstruksiya digəri ilə əvəz olunmalıdır. Bu, məsələn, bilavasitə nitqli konstruksiyalarda qrammatik normanın öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir, iştirakçı və zərf hal dövriyyəsi ilə və s.

Bundan başqa, qrammatik normanın mənimsənilməsi üzərində aparılan işlər durğu işarələri bacarıqlarının formalaşdırılması ilə birləşdirilməlidir. Burada müəllim “İştirakçı dövriyyə” mövzusunı öyrənərkən yaradıcı imla aparır.

Belə bir tapşırıq verilir: iştirakçı dövriyyələri təcrid olunmaq üçün yenidən təşkil edin. Səhərdən əsən külək birdən sönməyə başladı. Yelkənli qayıq yelkənləri dənizə doğru asılıb. Bundan narahat olan kapitan körpünün üzərinə çıxdı. Göyün qərb hissəsi getdikcə qaralırdı və dənizin üstündən alçaqdan asılmış buludlarla örtülmüşdü. Yarım saatdan sonra qasırğa gəmidəki qəzəbli dalgaları güclə endirdi. Cəsur dənizçilər başlarını itirməyərək, ciddi şəkildə tüğyan edən ünsürlər üzərində qələbə qazandılar [5, s. 36].

Şagirdlərin əllərində aşağıdakı mətn olmalıdır: Səhər qalxan külək qəfil söndü. Uzaqda dənizə çıxan yelkənli qayıq yelkənləri aşağı sallandı. Bundan narahat olan kapitan körpünün üzərinə çıxdı. Göyün qərb hissəsi getdikcə qaralırdı və dənizin üstündən alçaqdan asılmış buludlarla örtülmüşdü. Yarım saatdan sonra qasırğa gəmidəki qəzəbli dalgaları güclə endirdi. Cəsur dənizçilər başlarını itirmədilər və ciddi şəkildə qızısan ünsürlər üzərində qələbə qazandılar.

Gördüyümüz kimi, mətn səhvlərin qarşısını almaq üçün zəngin material təqdim edir

Qrammatik normanın mənimsənilməsində şüurlu öyrənmə prinsipi səhvlər üzərində işləməyin məcburi mərhələsinə tələb edir. Təəssüf ki, müəllimin çox vaxt bunun üçün kifayət qədər vaxtı və enerjisi olmur. Nəticədə şagirdlərin özünü təkmilləşdirməyə həvəsi olur və bunsuz esse/təqdimat yazmaq səviyyəsində qrammatik normaya yiyələnmək bacarığını öyrətmək mümkün deyil. Ona görə də müəllim dərslərdə tətbiq oluna bilən iş formalarını axtarmalıdır. Məlumdur ki, səhvlər üzərində iş a) müəllimin rəhbərliyi altında kollektiv şəkildə (bütün sinif); b) qarşılıqlı redaktə əsasında (cütərlə iş); c) əməkdaşlıq mühitində redaktəyə əsaslanır. (7)

Şagirdlərə səhvləri düzəltməyi öyrətmək üçün kollektiv iş forması məcburidir, lakin bununla məhdudlaşa bilməz. Müəllim yoxlamaq üçün öz səlahiyyətlərini şagirdə “həvalə etməli”, bunun üçün müəyyən mərhələdə qarşılıqlı redaktə tətbiq edilməli, sonra isə öz-özünə redaktə öyrədilməlidir. Kommunikativ səriştəni inkişaf etdirərkən şagirdlərə öyrədilməli olan özünü redaktə etmək çox mürəkkəb öyrənmə və özünütəhsil prosesi zamanı əldə edilən bacarıqdır. Həm psixoloji, həm də didaktik bir çox amilləri nəzərə alaraq ona tədricən yanaşmaq vacibdir. Məsələn, mətni yoxlayarkən təlimə vizual dəstəyin daxil edilməsinə tələb edən aydınlığın didaktik prinsipini unutmamaq olmaz. Onların istifadəsi psixoloji cəhətdən də işləyir, uşaqlarda öz qabiliyyətlərinə inam qazanmağa kömək edir, həm ibtidai, həm də yuxarı sinif şagirdlərində mövcud olan kommunikativ məhdudiyyətləri, fikirləri səhv ifadə etmək qorxusunu aradan qaldırır.

Bəzi dil sahəsi üzrə mütəxəssislər dilin normasını və onun mümkün variantlarını anlamaq üçün sözdə "dil duyumunun"nin olmasının vacib olduğunu düşünürlər, lakin bu hiss dilin uyğun olduğu qanunların şüursuz

biliklərində dərin kök salır. Dil qanunlarını bilməklə böyüyən şagirdə norma hissi aşılındıqda, haqlı tərəddüdün gözəlliyini qiymətləndirməyə başlayır.

NƏTİCƏ: Nəticə olaraq deyə bilərik ki, dil normaları filoloqlar tərəfindən icad olunmamışdır, o bütün xalqın ədəbi dilinin inkişafının müəyyən bir mərhələsini əks etdirir. Dil normaları fərmanla tətbiq edilə və ya ləğv edilə bilməz; inzibati yolla islah edilə bilməz. Dil normalarını öyrənən dilçilərin fəaliyyəti fərqlidir – onlar dil normalarını müəyyənləşdirir, təsvir edir və kodlaşdırır, eyni zamanda izah və təbliğ edirlər.

Normalar ədəbi dilin bütövlüyünü və başa düşülməsini təmin edir. Ədəbi dili dialektal nitq axınından, ictimai və peşəkar jargondan və şivələrdən qoruyur. Bu, ədəbi dilin ən vacib funksiyalardan birini – mədəni bir şəkildə yerinə yetirməsinə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev, N. (2013). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı: "Elm və təhsil". Ədəbiyyat
2. "Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin dövlət standartları"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 29 sentyabr tarixli 361 nömrəli Qərarı.
3. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Elm, 2019. 1200 s.
4. İsmaylova, M. (2021). Rəsmi-ışğuzar və akademik kommunikasiyanın funksional səciyyəsi. Bakı: ADPU, 295 s.
5. İsmaylova, M. (2017). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti: aktual problemlər. Bakı: ADPU, 200 s.
6. Məmmədli, N. (2021). Azərbaycan dilində işğuzar və akademik kommunikasiya. Bakı: "Elm və təhsil".
7. Qurbanov, A. (2009). Ümumi dilçilik. Bakı: "Elm", 1 cild.
8. Qurbanov, A. (2003). Müasir Azərbaycan dili. I c. Bakı: "Elm və təhsil". 8. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. (2021). Bakı: "Elm", 756 s.

Abbasova Sevdə

Azerbaijan State Pedagogical University.
Associate Professor. Email: sevda411@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0009-8127-1032>

Competence-based approach to teaching grammatical norms in Azerbaijani language lessons **Summary**

The article is devoted to the problem of mastering the grammatical norms of the modern Azerbaijani literary language by students studying in secondary general education schools. Grammatical norms mean the student's ability to use the language correctly, the ability to control himself in the speech process, and the ability to linguistically evaluate written expressions. It is noted that high results in mastering grammatical norms can be achieved only as a result of a competence-based approach. In this case, the teacher pays special attention to the formation of methods for the conscious application of communicative-linguistic activity in the student, that is, the formation of certain competencies. Because the oral and written speech of a cultured and educated person must obey certain rules and norms. Such a goal can be achieved only thanks to a competence-based approach. At the same time, schoolchildren develop a system of theoretical knowledge and practical skills of literate writing. In the article, the didactic and methodological features of the formation of language, linguistic, and communicative competences for students' mastery of grammatical norms are considered.

Keywords: grammatical norm, Russian language teaching, competence-based approach, language, linguistic, communicative competences.

Аббасова Севда

Азербайджанский государственный педагогический университет.
Доцент. Email: sevda411@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0009-8127-1032>

Компетентностный подход к обучению грамматическим нормам **на уроках азербайджанского языка**

Аннотация

Статья посвящена проблеме освоения грамматических норм современного азербайджанского литературного языка учащимися средних общеобразовательных школ. Грамматические нормы подразумевают умение учащегося правильно использовать язык, умение контролировать себя в процессе речи и способность к лингвистической оценке письменных высказываний. Отмечается, что высокие результаты в освоении грамматических норм могут быть достигнуты только в результате компетентностного подхода. При этом учитель уделяет особое внимание формированию у учащегося способов осознанного применения коммуникативно-языковой деятельности, то есть формированию определённых компетенций. Ведь устная и письменная речь культурного и образованного человека должна подчиняться определённым правилам и нормам. Такая цель может быть достигнута только благодаря компетентностному подходу. При этом у школьников формируется система теоретических знаний и практических навыков грамотного письма. В статье рассматриваются дидактические и методические особенности формирования языковых, лингвистических и коммуникативных компетенций учащихся, необходимых для овладения грамматической нормой.

Ключевые слова: грамматическая норма, обучение русскому языку, компетентностный подход, языковые, лингвистические и коммуникативные компетенции.

Novruzəliyeva Sevdə Caid qızı

Azərbaycan Tibb Universiteti, dosent

sevda.novruzaliyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0006-4629-8086>

NATIQIN MƏNƏVİ-PSIXOLOJİ HAZIRLIĞI VƏ AUDİTORİYADA DAVRANIŞI

XÜLASƏ: Məqələnin iki başlığı var: Natiqin mənəvi-psixoloji hazırlığı; natiqin auditoriyada davranışı.

Birinci başlıqda 6 sitat, ikinci başlıqda isə 4 sitat yer alır. Məqələ müəllifi statları ingiliscə və rusçada filoloji tərcümə edib.

Qeyd olunur ki, bir natiqin mental (düşüncə) sağlamlığı, özünə güvəni, hədəflərə yönəlməsi, davamlı mütləsi varsa, həmin natiqin mənəvi-psixoloji hazırlığı var. Bir natiq xoş və asta danışığa, xoşa gəlimli geyimə sahibdirsə, şit zarafat etmirsə, siyasi yanlış a yol vermirsə, həmin natiqin auditoriya davranışı yerli yerindədir.

Açar sözlər: natiq, mənəvi-psixoloji hazırlıq, auditoriya davranışı, mental sağlamlıq, hədəfə yönəlmə, davamlı mütlə.

GİRİŞ : *Natiq kimdir?* Natiqlər gözəl, inandırıcı, effektiv nitq söyləyən şəxslərdir. Sözdə gözəllik, inandırıcılıq, effektivlik nitqin parlaqlığını və potensialını yüksəldir.

Bir natiq gözəl danışarsa, demək, nitq gözəlliyinə dair 8 özəlliyi var: tonallıq, nəfəs yetərliyi, artikulyasiya, təmiz diksiya, əlaqəli nitq, intonasiya, emosional ifadəlilik, jestikulasiya. Bu bölgülərdən anlaşılır ki, natiqin səs tonu orta olmalıdır (nə aşağı, nə yüksək), sözləri yetərli olaraq səsləndirməyə natiqin nəfəsi çatmalıdır, danışığa təkcə dodaqlar yox, yanaqlar da qatılmalıdır, diksiya təmiz olmalıdır, nitqin girişi, ortası və sonu bir-biri ilə bağlantılı olmalıdır, intonasiya (səsin intensivliyi və ölçüsü) pozulmamalıdır, emosional obrazlılıq olmalıdır, jestikulyasiya (söz ilə ifadə olmadan əl-üz hərəkətləri) yerində olmalıdır.

Mənəvi nədir? Dünyadakı varlıqlar maddi və mənəvi olmaqla iki yerə ayrılır. Göz ilə görülmən hər nə - maddi varlıqdır, başqa sözlə, maddi olaraq görünən varlıqdır. Göz ilə görülməyənlər – mənəvi varlıqdır. Ərəbcə “mənəvi” sözü düzəltmə sifət olaraq “mənə” ismindən, habelə “vi” leksik şəkilçisindən yaranır. Bu da 5 duyğu hissi ilə bağlı olmayıb, ruh və düşüncə ilə bağlı olan deməkdir. Göründüyü kimi, “mənəvi” anlayışı “ruh-düşüncə” cütliyünü – insanın iç aləmini ehtiva edir. Bu ikisinə qulluq edən hər davranış mənəvi bir davranışdır. Belə ki, bir insan döyülürsə - bu ilk olaraq fiziki zərbədir, sonra mənəvi. Əgər söyülürsə - bu birbaşa mənəvi zərbədir, çünki bədən yaranmır, ruh-düşüncə yaranır.

“Mənə baxımdan” olaraq anlaşılan azərbaycanca “mənəvi”, türkcə “manevi” sifəti ilə Azərbaycan dilində bir çox söz birləşmələri yaranıb, onların bir neçəsini sadalayırıq – mənəvi övlad, mənəvi borc, mənəvi təminat, mənəvi ziyan, mənəvi fayda, mənəvi durum, mənəvi ünsiyyət, mənəvi hazırlıq, mənəvi qüsur.

Psixoloji nədir? Qədim yunan sözü olan psixologiya bir anlayış olaraq “ruh” mənasında “psiche”, habelə “araşdırma” mənasında “logia” isimlərindən düzəlir. Xorvatiyalı şair Marko Maruliç 16-cı əsrdə ilk dəfə olaraq psixologiyayı termin kimi tətbiq edib, “ruh araşdırması” anlamında. “Psixoloji” anlayışına gəlcə, o, “psixologiya”nın sifət formasıdır.

“Mənəvi nədir”, “psixoloji nədir” başlıqlarından bu anlayış ki, ərəbcə “mənəvi” adlı sifət “ruha-düşüncəyə qulluq edən” olduğu kimi, qədim yunanca “psixoloji” də “ruha-düşüncəyə qulluq edən” deməkdir. “Mənəvi-psixoloji” birləşməsində “mənəvi”, “psixoloji” sinonimlər olub, bir hədəfə tuşanırlar.

Natiqin mənəvi-psixoloji hazırlığı: “Bir natiqin mənəvi-psixoloji hazırlığı necə olmalıdır” sorğusuna alim və tədqiqatçılar ayrı-ayrı prizmalardan yanaşırlar. Biz onların heç birinə dayanmırıq, öz variantımızı ortaya qoyuruq.

Özünə dəyər verən, böyük hədəflərə yönələn natiq 5 faktora prioritet olaraq yanaşmalıdır – mental sağlamlıq, özünə güvən, hədəflərə yönəlmə, indini yaşama, davamlı mütlə. Sadalanan bu yanaşmalardan natiq intellekt sahibi olan, tutarlı faktlara və qarşıya çıxan biləcək məntiqə söykənərək parlaq çıxış edən, dinləyicilərin zehində motivasiya edici izlər qoyan, sevilən bir fərdə dönəcəkdir.

Mental sağlamlıq. “Zehin sağlamlığı” mənasında “mental sağlamlıq” söz birləşməsindəki “ment+al” formatından törənən “mental” düzəltmə sifəti latın kökənlidir. Belə ki, latıncada “ment” ismi “zehin, düşüncə” deməkdir, “al” isə isimdən sifət düzəldən leksik şəkilçidir. Beləliklə, “mental” bir anlayış kimi “zehni, zehinə aid, düşüncəyə aid” olaraq anlaşılır.

Hər işin başında, o sıradan natiqin hər söz və ifadəsinin başında ərəblərin “zehin” dediyi, bizlərin isə “düşüncə” dediyi anlayış dayanır. Düşüncə təmiz və pozitiv olursa, söylənən sözlər və sərgilənən davranış təmiz və pozitiv olacaq. Düşüncə çirkin və neqativ olursa, deyilən sözlər və ortaya çıxan davranış çirkin və neqativ olacaq. Dünya yaranandan bəri belə olub, indi də belədir. Harvard təhsil ocağında çalışan hind kökənli professor-psixiatr Vikram Patel mental sağlamlığın bir tək peşəkarların yox, hər kəsin işi olduğuna diqqət çəkir (29, s. 103):

There is no health without mental health; mental health is too important to be left to the professionals alone, and mental health is everyone's business.

Mental sağlamlıq olmadan sağlamlıq yoxdur; mental sağlamlıq olduqca önəmlidir, onu bir tək peşəkarlara buraxmaq olmaz və mental sağlamlıq hər kəsin işidir.

Özünə güvən. Bu özəllik insanın içində gizli olan güclü bir potensialdır. Çox işi aşabilən bu potensialı hərəkətə keçirmək üçün nətiq sağlamlığının qayğısına qalmağa, nitqini zəngin etməkdən ötrü tədbirlər görməyə, neqativ düşüncələr yerinə pozitiv düşüncələrə köklənməyə, keçmişinin uğursuz anlarına taxılıb qalmamağa, özünü suçlamaqdan yayınmağa, peşəsini irəli aparmağa yönələn xəyallar qurmağa, ağıl və bacarığından yararlanmağa biləcəyi kəslərlə ünsiyyət qurmağa çalışmalıdır. Zimbabveli siyasi xadim, motivasiya yazarı Roy Bennett insanları özünə güvənə, bacarıq və potensialına inanmağa, şübhəni bir qırağa qoymağa çağıraraq “Qəlbədəki işıq” mənasında “The light in the heart” kitabında yazır (30, s. 69):

Believe in your infinite potential. Your only limitations are those you set upon yourself. Believe in yourself, your abilities and your own potential. Never let self-doubt hold you captive. You are worthy of all that you dream of and hope for.

Sonsuz potensialına inan. Bir tək limitlərin özünə qoyduğun limitlərdir. Özünə, bacarıqlarına və potensialına inan, özündən şübhə etməyin səni əsir almasına əsla izin vermə. Sən xəyal etdiyin və ümid etdiyin hər şeyə layiqsən.

Hədəflərə yönəlmə. Bu özəllik prinsipə nətiqi irəlilədən, mənəvi-psixoloji durumunu çatlardan qoruyan, zəhnini davamlı olaraq yeni-yeni mövzulara yüklədən bir yönləndirici gücdür. Dünyanın böyük insanları hədəflərə bağlı insanlar olublar. Bir nətiq hədəflərinə yönələn olursa, nətiqlikdə uğurlara sahib olmaqla yanaşı, o, xoşbəxt bir insan olur, çünki ardı-arası kəsilməyən hədəflər qoymaz ki, bitib yaşananlara üzülsün. Dahi fizik-teoretik Albert Eynşteyn ömrü boyu hədəflər ardınca qoşan, dünyaca tanınan kəşflərə imza atan bir şəxs olaraq tövsiyə edir ki, hədəflərinə bağlan – çünki hədəflərin sonu olmur, insanlara ya da şeylərə bağlanma, çünki insanlar və şeylər öləri olurlar (31, s.42):

If you want to live a happy life, tie it to a goal, not to people or things.

Xoşbəxt bir həyat yaşamaq istəyirsənsə, onu bir hədəfə bağla, insanlar ya da şeylərə yox.

Nətiq hansısa səbəblər üzündən bir hədəfi reallaşdırma bilmirsə, o zaman nətiq gərək üzülməsin, güddüyü hədəfdən əl çəkməsin, tam tərsinə, hədəfə doğru yenidən irəliləsin, ancaq hər dəfə yeni bir şövq, yeni bir baxış, yeni bir prizma, yeni bir yanaşma ilə. Bu yenilər nətiqin istədiyini ona ərməğan edəcək. Nətiq bilməlidir ki, hər yenilmə (uduzma) hələ tam olaraq yenilmə deyil, qarşıda duran bir uğura doğru bir yoldur. Amerikan yazarı Napoleon Hill doğru olaraq vurğulayır ki, hər yenilmə, uduzma hardasa işlənən bir xətanın signalıdır (32, s.78):

When defeat comes, accept it as a signal that your plans are not sound, rebuild those plans, and set sail once more toward your coveted goal.

Yenilmə gələndə onların planlarının sağlam olmadığını bir signal kimi alqıla, bu planları yenidən qur və susadığın hədəfə doğru bir daha yelkən aç.

Sitatda “set sail once more” (“bir daha yelkən aç”) ifadəsi diqqət çəkici bir ifadə olmaqla bizlərə bunu aşılrayır ki, hədəf limitli (zamana bağlı) olmur, hədəfin davamlı olması aşırı istəyə bağlıdır. Xoş halına o nətiqin ki, aşırı istəyə (bağlı qapıları açan açara) sahibdir.

İndini yaşama. Keçmiş günlərdə yaşamaq nətiqin mənəvi-psixoloji durumunu zədələyən, onu indinin yaşantılarından ayıraraq keçmişin acılarına qovuşduran neqativ bir prosesdir. Hər hansı insan kimi, hər hansı nətiq də keçmişinin, nə də gələcəyinin sahibidir. Birincisi əldən gedir, ikincisi isə hələ gəlməyib. Keçmiş artıq yoxdur, zehni pozan, stres doğuran, depresiya gətirən, xəstəliklərə yol açan, hədəflərə yüklənmə bacarığını düşürən neqativ bir proses ortada var. Gələcək isə bağlı bir sandıqdır, içindəkilər bilinmir. Bir nətiq keçmişdə yaşayarsa – depresiya (yaradıcı gücün azalması) onun qapısını mütləq çalacaq, real olan indini buraxıb gələcək üçün rahatsız olarsa – stres davamlı olaraq onu ziyarət edəcək. Uğurlu olmaq istəyən nətiqə depresiya və stres gərək deyil, bu iki mənəvi ögrü onun xoş günlərini, planlar cızan bacarığını, acılarla yanaşı gözəlliklərlə dolu həyatdan zövq alma istəyini çalıb aparacaq. Bir nətiq keçmişə bağlanmaqla acı çəkərək bədbəxt olarsa – başqasını yox, özünü suçlamalıdır, bir nətiq hələ doğulmayan gələcək üçün təşvişə düşürsə - ayrısı yox, yenə özünü suçlu saymalıdır. Hər insan həm özünün cəhənnəmi, həm də cənnətidir. Həm ora, həm də bura sürükləyib aparın, yalnız və yalnız xəstə düşüncələridir.

Bu günü, bu anı yaşamaqla bağlı böyük insanların çox sayda kəlamları var, onların hər biri insanlığa bir hədiyyədir. Hər belə kəlamda keçmişə bağlanıb qalmamaq, indini – var olduğu anı yaşamaq tövsiyə olunur. Albert Eynşteyn hər kəsə, eləcə də nətiqə üz tutaraq bu üçünü vurğulayır – dünəndən öyrən (keçmişindən dərslər al), bu gün üçün yaşa, sabaha ümid elə. Bir nətiq dünənindən (etdiyi xətalardan, çəkdiyi acılardan, çəkdiyi dərslərdən) dərslər alırsa, platonik anlar toplusu olan indini yaşayırsa, necə olacağını bilmədiyi gələcəyinə ümid bəsləyirsə - bu nətiqin istər mənəvi, istər psixoloji durumu təşviş doğurmadığı üçün nitq zamanı dediyi sözlər itki vermədən ünvanına (dinləyicilərə) çatacaq (31, s.72):

Learn from yesterday, live for today, hope for tomorrow. The important thing is not to stop questioning.

Dünənindən öyrən, bu gün üçün yaşa, sabaha ümid elə. Önəmli olan şey odur ki, soruşmağı dayandırma-yasan.

Davamlı müəllim. Bu, nətiqin mənəvi-psixoloji durumuna, söz bazasına su və hava kimi gərəkdir. Müəllim beynin dünya ilə bağlantısını gücləndirir (nətiqin çevrəsində yaşanan prosesləri analiz etməyə, düzgün nəticə çıxarmağa yardım edir). Oxunan hər kitab 90 milyard neyronu (beyin hüceyrəsini) hərəkətə keçirir, onları in-formasiya ilə bəsləyir, onlara yaradıcı istiqamət və proqram verir, beynin yaddaş və konsentrasiya funksiyası-

larını itiləyir.

Mütaliə beynin empatiya adlı funskiyasını (başqalarının emosiyalarını hiss edib anlama bacarığını) aktiv edir. Natiq empatiya sayəsində dinləyicinin ürəyini oxuyur, keçirdiyi emosiyaları analiz edir, nədən məmnun olduğunu ya olmadığını anlayır. Demək, empatiya natiq ilə dinləyici arasında qeyri-verbal bir dialoq yaradır, elə bir dialoq ki, natiq danışmadan dinləyici ilə danışır. Empatiya insan qəlbinə mərhəmət, şəfqət, sevgi, başqasının acı və sevincini duyub reaksiya vermə, başqası ilə kreativ, yaradıcı ünsiyyət qurma məharəti aşılır. Empatiya natiqin beynində yaranan bir hormondur ki, onun natiqliyini düzənə salır. Bu hormon kreativ funksiyaya sahibdir, necə ki qalxanabənzər vəzi, böyrəküstü vəzi, prostat vəzisi kreativ funksiyalar icra edirlər. İnsan mənəviyyatı və psixologiyasının ən dərin qatlarını açma bilən, dünyanın nəhəng yazarları arasında yer alan rus yazarı Fyodor Dostoyevski öz qardaşına yazdığı bir məktubda mütaliənin onun yaradıcılığına hansı təsirlər bağışladığını belə açıqlayır (33):

Я странно читаю, и чтение странно действует на меня. Что-нибудь, давно перечитанное, почитаю вновь и как будто напрягусь новыми силами, вникаю во все, отчетливо понимаю и сам извлекаю умение создавать.

Qəribə oxumağım var və oxumanın da üzərimə qəribə təsiri var. Çoxdan bəri təkrar-təkrar oxuduğumu yenidən oxuyurkən sanki yeni güclərlə gərilirəm, hər şeyi araşdırıram, açıq anlayıram və özüm yaratma bacarığını qazanıram.

Görün, mütaliə böyük yazara necə böyük təsirlər edib, bir natiq bu yolu gedərsə, ağzından çıxan hər söz və ifadə inci və mirvari olacaq.

Natiqin auditoriyada davranışı: Bir natiqin auditoriyada sərgilədiyi düzgün davranış bir ədəb-ərkan, bir mentalitet örnəyidir. Biz bu davranışı 7 qola ayırırıq. Azərbaycan natiqi gərək normanı aşmayan əl-üz hərəkətləri etsin, jarqon-vulqar-varvarizm sözlər deməsin, xoş danışsın, asta danışsın, şit zarafat etməsin, siyasi yalnızca yol verməsin, xoşa gəlimli geyinsin.

Əl-üz hərəkətləri. Bu hərəkətlər natiqin təsirini artırır, dinləyicinin diqqətini yığır, ona xoş aura ötürür, onu yorulmağa qoymur. Bu iki orqanın etdiyi hərəkətlər natiqin söz ilə deyilməyən tərəflərini açır, natiqə istiqamət verir. Natiq bilməlidir ki, jestlər həddi aşarsa, o, gülünc bir duruma düşəcək. Dünyaca tanınan fransız aktrisası Sara Bernar doğru vurğulayır ki, jest fikri əks etdirir, artist bacarıqlı olursa – jest harmonik alınır, bacarıqsız olursa, axmaqyana alınır. Bu xanımın bu doğru yanaşmasını natiqlərə də tam aid etmək olar (34):

The thought should be reflected by gesture, whether it is harmonious or stupid, depending on whether the artist is smart or not.

Jest fikri əks etdirməlidir, o, harmonik ya axmaqyanadır, bu da artistin bacarıqlı olmasından ya da olmamasından asılıdır.

Jarqon-vulqar-varvarizm sözlər. Belə sözlər natiqə hörmət qazandırmayan neqativ faktorlar arasında yer alır, auditoriya önündə isə tam olaraq qəbul edilməzdir. Jarqon sözlər yalnız konkret ictimai qrup arasında anlaşılan sözlərdir. Vulqar sözlər ədəbi dildə işlək olmayan sözlərdir. Varvarizmlər isə dilin təmizliyini pozan, ədəbi dildə yer almayan əcnəbi sözlərdir.

Xoş danışmaq. Bu pozitiv əməl hər yerdə və hər zaman bəyənilən bir davranışdır. Natiqlər arasında ən üstün natiq odur ki, auditoriyada çıxış edərkən ona ünvanlanan sorğuları tolerant (xoşuna gəlməsə də dözümlü) olaraq cavablasın, zalda oturub onu dinləyənlərə mərhəmət gözləri ilə baxsın, danışdığını sevgi dili ilə danışsın. Natiqin davranış və natiqinə tolerantlıq-mərhəmət-sevgi hopursa, o natiqi bəyənməyən, onu xoş hislərlə anmayan bir auditoriya tapmaq olmaz. Yeddi əsr bundan öncə Mevlana Rumi yazırdı ki (35, s.48):

Listen with ears of tolerance. See through the eyes of compassion. Speak with the language of love.

Tolerantlıq qulaqları ilə dinləyin. Mərhəmət gözləri ilə baxın. Sevgi dili ilə danışın.

Asta danışmaq. Bu yanaşma bəyənilən bir davranış, pozitiv bir yanaşmadır. Natiq orta səslə yox, ucadan danışarsa, danışdıqları nə qədər elmi olsa da, bir o qədər də ikrah doğurucu olar. İnsan qulağı sözləri astadan dinləyərkən insanın ruhuna harmoniya və komfort çökür, ucadan dinləyərkən disharmoniya və diskomfort çökür. Rumi hamıya, eləcə də natiqlərə üz tutaraq deyir ki, səsini yüksəltmə, sözünü yüksəlt, çünki səsi yüksəldəndə söz hörmətdən düşür, sözü yüksəldəndə söz dəyər tapır (35, s.50):

Raise your words, not voice. It is rain that grows flowers, not thunder.

Sözlərini yüksəlt, səsini yox. Çiçəkləri böyüdən yağışdır, göy qurultusu deyil.

Şit zarafat. Bu sayaq zarafatlar yersiz, mənasız, ikrah doğurucu, xoşa gəlməz və bəyənilməz olurlar. Şit zarafatların səsləndiyi məclis, iclas, auditoriya, zal ciddi bir söz məkanı olmaz, sadələvh bir insan yığmağı olar. Bir natiqi dinləyici gözündən salan faktorların başında insanın insanlığını düşürən şit zarafatlar dayanır.

Siyasi yalnızca. Natiq elinə, obasına, vətəninə, dövlətinə, dini inanclarına sayğı duyan bir şəxs olmalıdır. Sadalanan bu anlayışlara qarşı yava danışmaq natiqə xoş ad gətirməz, natiqin imicinə yaraşmaz. Auditoriya önündə dövlətinə qarşı çıxıb onun dayaqlarını sarsıtmağa yönələn fikirlər söyləmək natiqin məsləkinə heç yaraşmaz. Belə danışanın birisi natiq sayılmaz, gəmidə oturub gəmiçi ilə savaşıyan bir demaqqoq sayılır.

Xoşa gəlimli geyim. İnsan, özəlliklə natiq gözəl danışarsa – qəlb ovlayır, gözəl görünüb gözəl geyinirsə, göz ovlayır. Məharətli natiq həm qəlb, həm də göz ovlayıcısıdır. Auditoriya önünə çıxan natiq sadəcə bahalı geyinməyə borclu deyil, bahalı olmasa da, geydiyini zövq ilə geyinməyə borcludur. Zövq ilə geyinən, üst-baş

tərtəməz bir nətiq həm özünə dəyər verir, həm də önündə oturub onu dinləyənlərə. Sözü bu yerində Anton Çexov adlı rus yazarının bir kəlamı yada düşür, yazarın açıqladığı insan sadəcə insan deyil, həm də mələkdir (36, s. 46):

В человеке всё должно быть прекрасно: и лицо, и одежда, и душа, и мысли.

İnsanda hər şey gözəl olmalıdır: üzü də, geyimi də, qəlbi də, düşüncələri də.

Mövzunun aktuallığı : Antik dövrlərdən bu yana nətiqlik sənəti kommunikativ prosesdə cəmiyyət üçün önəmli bir sənət olmuş və indi də önəmlidir.

Mövzunun aktuallığı odur ki, tonallıq, nəfəs yetərliyi, artikulyasiya, təmiz diksiya, əlaqəli nitq, intonasiya, emosional ifadəlilik, jestikulyasiya kimi nitq özəlliklərinə aydınlıq gətirilir, nətiqin kimliyinə, mənəvi-psixoloji hazırlığına, auditoriyada davranışına işıq salınır.

NƏTİCƏ: Praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi: Məqalədə toxunulan nüanslar, verilən rəylər bir çox elmi sahələrdə – akademik və işgüzar kommunikasiyada, fəlsəfədə, müqayisəli filoloji tərcümədə, nətiqlik sənətində, müvafiq elmi məqalələrin tərtibatında bir elmi mənbə olaraq istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Patel V., Where there is no psychiatrist, "Royal College of Psychiatrist", 2003, 288 p.
2. Bennett R., The light in the heart, "Roy Bennett", 2016, 252 p.
3. Smith D., 100 Inspirational Quotes by Albert Einstein, "Independently Pulished", 2021, 101 p.
4. Hill N., Think and Grow Rich, "Tarcher Herigee", 2007, 320 p.
5. <https://www.socratify.net/> я страшно читаю / Достоевский
6. <https://www.ru.citatu.net/> процитируйте жест / Сара Бернар
7. Rumi Quote Notebook, "Callisto Publishing", 2021, 120 p.
8. Чехов А., Дядя Ваня, "Rugram", 2021, 105 c.

Xülasə

Nətiqin mənəvi-psixoloji hazırlığı və auditoriyada davranışı

Məqalənin iki başlığı var: Nətiqin mənəvi-psixoloji hazırlığı; nətiqin auditoriyada davranışı.

Birinci başlıqda 6 sitat, ikinci başlıqda isə 4 sitat yer alır. Məqalə müəllifi statları ingiliscə və rusçada filoloji tərcümə edib.

Qeyd olunur ki, bir nətiqin mental (düşüncə) sağlamlığı, özünə güvəni, hədəflərə yönəlməsi, davamlı mütləəsi varsa, həmin nətiqin mənəvi-psixoloji hazırlığı var. Bir nətiq xoş və asta danışığa, xoşa gəlimli geyimə sahibdirsə, şit zarafat etmirsə, siyasi yanlış a yol vermirsə, həmin nətiqin auditoriya davranışı yerli yerindədir.

Açar sözlər: nətiq, mənəvi-psixoloji hazırlıq, auditoriya davranışı, mental sağlamlıq, hədəfə yönəlmə, davamlı mütləə.

Novruzaliyeva Sevda Caid qizi

Azerbaijan Medical University, Associate Professor

sevda.novruzaliyeva@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0006-4629-8086>

Summary

Speaker's moral and psychological preparation and behavior in the audience

The article has two titles: Speaker's moral and psychological preparation; Speaker's behavior in the audience.

The first title contains 6 quotes, and the second title contains 4 quotes. The author of the article has philologically translated the quotes into English and Russian.

It is noted that if a speaker has mental (thoughtful) health, self-confidence, goal orientation, and continuous reading, that speaker has moral and psychological preparation. If a speaker has a pleasant and slow speech, pleasant clothing, does not make stupid jokes, and does not make political mistakes, that speaker's audience behavior is in place.

Keywords: speaker, moral and psychological preparation, audience behavior, mental health, goal orientation, continuous reading.

Rəyçi: dos. E.Vəliyeva

Нигяр Халилова

БГУ. Кафедра русского языка, преподаватель

nigarxalilova@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0007-7168-8462>

ПРАВИЛЬНЫЙ ВЫБОР УЧЕБНОГО МАТЕРИАЛА ДЛЯ ЗАНЯТИЙ РУССКОГО ЯЗЫКА В НЕЯЗЫКОВОЙ АУДИТОРИИ

РЕЗЮМЕ: Проблемы повышения уровня содержания, правильная организация работы с иноязычными студентами при обучении их русскому языку, тщательный отбор, материала, проведение различных видов внеаудиторной работы, использование перевода для развития речевых умений и навыков являются основными задачами, стоящими перед преподавателями, и основной целью для достижения эффективного результата в их повседневной работе.

Ключевые слова: русский язык, методика, процесс обучения, программирование, деятельность студентов, работа со студентами.

ВВЕДЕНИЕ: Проблема двуязычия и связанные с ней вопросы обучения второму языку как неродному являются важными и актуальными. Если до перехода на новую систему обучения преподавателями русского языка больше внимания уделялось развитию и обогащению устной речи студентов, живой разговорной речи, то в настоящее время возникла острая необходимость совершенствования, успешного развития навыков письменной речи, поэтому на занятиях большое внимание уделяется таким видам работы:

Это письменные ответы на поставленные вопросы, письменные задания, упражнения, диктанты, изложения, сочинения на свободные темы и др. В итоге выпускные экзамены по русскому языку проводятся в письменной форме.

Основная цель внедрения новой системы обучения- это обеспечение студентов мобильностью, развитие в них навыков претворения в жизнь приобретенных знаний. Для этого необходимо улучшить качество высшего образования, повысить уровень знаний студентов, иными словами, предоставить студентам больше самостоятельности. При выборе учебного материала надо учесть тот факт, что предлагаемые студентам тексты, задания, упражнения, свободные темы способствовали бы пробуждению в них интереса к изучаемому языку. Учебный материал и его выбор должны быть организованы так, чтобы обеспечить эффективность учебного процесса. Успешное обучение неродному языку достигается, если материал подбирается с учетом специфики родного языка, специфики факультета национальной культуры, основных этапов развития истории страны. При составлении программы необходимо охватить следующие компоненты: материал по грамматике, лексический материал, способствующий развитию речевых умений и навыков для свободного владения вторым языком, или же экстралингвистический материал. Подобранный материал способствует углубленному усвоению сложных видов учебного процесса русского языка. Успешное овладение вторым языком невозможно без учета специфических особенностей изучаемого и родного языков.

Знание особенностей типологии позволяет успешно прогнозировать трудности усвоения материала, глубже понять причины ошибок и способы их предупреждения и устранения в изучаемых явлениях обоих языков-родного и русского. При сопоставительном анализе необходимо выяснить, какие грамматические категории русского языка соответствуют грамматическим категориям родного языка студентов.

На основе особенностей усвоения русской лексики студентами-азербайджанцами рассмотреть психологические предпосылки лексических ошибок, выделить их типы, обусловленные интерферирующим влиянием родного языка, показать характер трудностей, с которыми встречаются студенты при усвоении русских слов, согласиться с тем, что без опоры на родной язык совершенствование знаний, умений и навыков по русскому языку затруднено. Для правильной организации и проведения занятий русского языка прежде всего следует глубже вникать в содержание программы. Определив значение и место каждой темы, хорошо расчленив ее на ряд внутренне связанных между собой занятий. Каждое занятие имеет свою задачу, вытекающую из общей цели изучения темы. Лишь четко представив себе последовательность изучения темы в целом и особенности каждого отдельного занятия, преподаватель может приступить к его планированию. Важно определить, что нового преподаватель должен сообщить на этих занятиях, над привитием каких навыков работать, какой языковой материал подобрать, не забывая при этом о воспитательном воздействии занятия. Планируя занятие, следует заранее определить, чем будет заниматься преподаватель, какую работу должны выполнять студенты. Примерно так планируется работа преподавателя со студентами, т.е. ход занятия: Краткий фронтальный опрос в целях проверки усвоения заданного материала.

Индивидуальный опрос: Объяснение нового материала. В основном преподаватель останавливается на сущности излагаемого материала и проверке усвоения его студентами. Первичное закрепление материала, пройденного на занятии, показ наиболее рациональных приемов использования полученных студентами знаний при выполнении различных самостоятельных заданий. Обобщение изучаемого материала. Наиболее эффективным видом самостоятельной работы обучающихся на занятии представляется: повторение студентами ранее изученного материала для усвоения новых знаний на занятиях, упражнения для первичного закрепления только что пройденного материала с использованием различных примеров и заданий с элементами алгоритмизации, различные виды тренировочных упражнений, опирающихся на теоретический материал учебника. Определив содержание занятия, преподавателю следует обдумать, на какие части разбить занятие, какие виды работы использовать в

каждой части, как связать новые знания с ранее усвоенными, на каких упражнениях и заданиях закрепить новый материал, какое дать домашнее задание.

В соответствии с типом занятия педагог продумывает его построение, чередование непосредственной работы с каждой группой. Он должен спланировать занятие так, чтобы правильно рассчитать время на каждый этап занятия и не допустить потерь учебного времени. Особенно тщательно разрабатывается самостоятельная работа студентов, которая способствует лучшему усвоению знаний, формированию умений и навыков и вместе с тем является логичным продолжением работы преподавателя.

При обучении второму языку, в частности русскому, иноязычных студентов большое внимание уделяется работе над переводом. Перевод как умение используется в общении людей, является средством коммуникации. Перевод как прием на занятиях по изучению языков является не целью обучения, а средством для достижения поставленной цели- обучение студентов второму языку. Целесообразно пользоваться переводом при сообщении, объяснении нового материала, а особенно тогда, когда есть существенные различия по этой теме в русском и родном языках. Важным видом работы наряду с подбором нужного учебного материала является также организация и проведение внеаудиторной работы с иноязычными студентами.

Формирование навыков проведения внеаудиторной работы с иноязычными студентами, активизация их самостоятельной деятельности обусловлены новизной и своеобразием внеаудиторных форм работы. В условиях неязыковой аудитории целесообразно придерживаться ситуативно-тематического принципа внеаудиторных занятий, предусматривающего определение темы и ситуации с учетом особенностей обучения второму языку. Важно, чтобы на таких занятиях студентам предлагался материал, в котором языковые факты органически вписывались в экстралингвистические условия, отражающие наиболее типичные жизненные ситуации. Коллективные формы работы имеют большую перспективу. Когда коллективу предлагается совместная деятельность, которая для всех интересна и значима, имеет общественную ценность, возможно распределение функций с учетом индивидуальных особенностей каждого студента.

Ситуативно-тематические занятия более всего способствуют реализации мыслительных речевых потребностей обучающихся, так как строятся не только в соответствии с программой практического русского языка, но и в соответствии с комплексным планом идейно-воспитательной работы со студентами.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Успешному развитию русской речи студентов способствуют вовлечение их к участию в запланированных мероприятиях, создание для них условий, стимулирующих общение на русском языке. Грамотно подобранный материал по лексике и грамматике многообразие видов работы, технические средства обучения, наглядные пособия, использование перевода, внеаудиторная работа – все это направлено на повышение эффективности занятий. Но надо сказать, какие бы виды работы, средства мы ни использовали на занятиях, живое слово преподавателя- его непосредственное обращение к аудитории, общение со студентами- имеет явное преимущество.

Литература

1. «Учимся учить» (Для преподавателя русского языка как иностранного). А.А. Акишина, О.Е.Каган. Москва, 2005 г.
2. «Живая методика». Коллектив авторов ГИРЯП им. А.С.Пушкина. Москва, 2005 г.
3. Методика преподавания русского языка в амзербайджанской школе. Баку 2003
4. Лабораторный курс русского языка. Баку 1996

Nigar Xəlilova

BDU, Rus dili kafedrası, Müəllim
nigarxalilova@bsu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0007-7168-8462>

Qeyri-dil auditoriyasında rus dili dərsləri üçün tədris materiallarının düzgün seçimi **Xülasə**

Məqalədə rus dili dərsləri üçün tədris materiallarının necə seçilməsindən danışılır. Qeyd edilir ki, dərş prosesində tələbələrin aktivliyini artırmaq üçün danışiq dilinin vacibliyi əsasdır, çünki onların rus dilini mənimsəmələri, ancaq aktiv kommunikasiya zamanı ortaya çıxır.

Məqalədə dil aktivliyinin əsas parametri və metodikası qeyd olunur və metodik tövsiyyələr verilir..

Açar sözlər : rus dili, metodlar, dərş prosesi, proqramma, tələbələrin aktivliyi, tələbələrlə iş.

Nigar Khalilova

BSU. Department of Russian language, teacher
nigarkhalilova@bsu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0007-7168-8462>

Choosing the right curriculum for russian language classes in a non-linguistic audience **Summary**

The article discusses how to select teaching materials for Russian language lessons. It is noted that the importance of spoken language is fundamental to increasing students' activity in the learning process, since their mastery of the Russian language occurs only during active communication.

The article outlines the main parameters and methodology of language activity and provides methodological recommendations

Key words: Russian language, methodology, learning process, programming, student activities, work with students.

Rəyçi: dos. E. Vəliyeva

Микаил Джафаров, Азиза Фейзиева

Профессор и сотрудник
Кафедры русского языка БГУ
mikaikceferov@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0009-2109-1822>

ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ЭПИТЕТОВ В СООТВЕТСТВИИ С КОММУНИКАТИВНЫМИ ЗАДАЧАМИ ОБУЧЕНИЯ

РЕЗЮМЕ: В статье рассматриваются лексико- семантические и функциональные особенности эпитетов к слову **глаза**. Здесь анализируются пять групп эпитетов, адекватно отражающих разнообразные свойства данного зрительного органа человека (цвет, форма, размер, очертание, чувство, состояние).

Ключевые слова: глаза, эпитеты, цвет, форма, размер, очертание, чувство, состояние.

ВВЕДЕНИЕ: Коммуникативная направленность изучения иностранного языка предполагает в качестве цели обучения речевую деятельность на данном языке. Поэтому языковые явления должны быть описаны в таком аспекте, чтобы они отвечали потребностям общения, обслуживали процессы речевой деятельности.

По этому поводу Ф.Г. Гусейнов писал, что «единственной реальностью языка является речь, и на её изучение должны быть нацелены наши усилия, ... конкретные речевые функции следует взять за исходное» (5, 24). Как известно, на начальном этапе учебного процесса при обучении иностранному языку большое внимание уделяется усвоению лексики данного языка с учётом двух аспектов её интерпретации: семасиологического (от плана выражения к плану содержания) и ономасиологического (от плана содержания к плану выражения). Первый из этих аспектов ориентирован на восприятие значений слов, а второй – на экспликацию данного значения. Последний обуславливает подачу лексики с точки зрения говорящего.

Таким образом, во всех случаях значение (семантика) выступает в роли неотъемлемого атрибута слова. Следует учесть также, что семантика, лексическое значение слова преимущественно складывается на базе внеязыкового содержания, что обуславливает соотносительность лексического значения слова с определённым предметом, явлением («кусочком действительности») или понятием.

В целом же семантические и грамматические параметры слова в значительной степени зависят от его системных отношений. Поэтому слово должно усваиваться не изолированно, а как единица, органически связанная с лексическим окружением, с лексической системой, с лексико- семантическими и словообразовательными группами и т.д.

Восприятие смыслового содержания слова невозможно без опоры на его лексическую и синтаксическую сочетаемость, а может быть, и более широкий контекст. Даже основное значение слова существует в нашем языковом сознании на фоне минимального контекста, т.е. воспринимается и воспроизводится благодаря соответствующему лексическому окружению. Что же касается вторичных значений многозначного слова, то для их разграничения наличие соответствующих сочетаний обязательно. По этому поводу В.В. виноградов писал, что «то или иное значение слова реализуется и определяется контекстом его употребления» (2, 17).

Именно сочетаемость слова даёт нам представление о том, какую функционально- речевую позицию занимает данное слово в различного рода высказываниях. В этом можно убедиться, анализируя контексты употребления так называемых эпитетов в определительных конструкциях. Таковы, например, эпитеты к слову **глаза**, которые характеризуют данный соматизм с разных сторон. Прежде чем приступить к анализу конкретных образцов определительных слов, отметим, что данный пласт выразительных средств широко представлен не только в художественной литературе, но и в общенародном языке. «Недаром эпитеты наряду с синонимами и фразеологическими выражениями нередко относят к золотому фонду национального языка. Общеизвестно и то, что русский литературный язык необыкновенно богат эпитетами. Высказывания об этом мы находим и у писателей, и у исследователей художественной речи» (Сл. Эпитетов, с.3).

В «Словаре эпитетов русского литературного языка» К.С. Горбачевича и Е.П. Хабло (Л.: Наука, 1979) к слову **глаза** приводится множество эпитетов, распределённых в соответствии с характером отдельных свойств данного соматизма.

1. **О цвете:** агатовые, бесцветные, бирюзовые, бледные, васильковые, голубые, дегтярные, жемчужные, зелёные, золотистые, изумрудные, карие, коричневые, светло-карие, серые, синие, сиреневые, чёрные, шоколадные, янтарные и т.д. Ср.: а ростом он мал, грудь широкая, одна рука короче другой, глаза **голубые**, волосы рыжие (Пушкин. Борис Годунов); (Денисов) пел блестя на Наташу своими **агатовыми, чёрными** глазами (Л. Толстой. Война и мир); Вспоминаю я... тихий свет **бирюзовых** глаз (С. Васильев. Проходчица); Генерал смотрел на Любу **жёлтыми**, жадными глазами (Герман. Я отвечаю за всё);
2. **О физическом состоянии глаз;** о характере взгляда: Бархатные, бегающие, бездонные, безжизненные, бессонные, блестящие, больные, быстрые, влажные, воспалённые, дальнотзорные, близо-

рукие, жаркие, жадные, заплаканные, застывшие, зеркальные, зоркие, измученные, искромётные, ледяные, лучистые, мерцающие, мокрые, мутные, опухшие, пламенные, полусонные, потухшие, кристальные, пронзительные, рассеянные, сверкающие, сияющие, сонные, сухие, усталые, чистые, яркие, ясные. Ср.: У неё такие **бархатные глаза** (Лермонтов. Княжна Мери); Я...ни единой слезинки не увидел в его словно бы **мёртвых, потухших** глазах (Шолохов. Судьба человека); Скворцов поглядел...на его **мутные, пьяные** глаза (Чехов. Нищий); Я не променяю такие голубые **искромётные** глаза ни на какие чёрные (Достоевский. Маленький герой); Тусклые и воспалённые глаза старика...беспокойно моргали (Горький. Дед Архип и Ленка).

3. **О форме, размере, очертании глаз:** большие, впалые, выпуклые, выпученные, глубокие, громадные, запавшие, квадратные, косые, круглые, крупные, маленькие, монгольские, огромные, прищуренные, пухлые, распахнутые, расширенные, суженные, татарские, узкие, черкасские, широкие. Ср.: Незнакомец... быстро и цепко оглядел всех **запавшими** глазами (Тендряков. За бегущим днём); Лицо знакомое, особенно белокурые кудряшки и **круглые кукольные** глаза (Никулин. Мёртвая зыбь);...Его мужественное лицо со слегка монгольскими, узенькими глазами потеряли суровость (Н.Островский. Как закалялась сталь); Самой красивой чертой у неё были глаза- **продолговатые, миндалевидные**, тёмно-серые и очень **блестящие** (Куприн. В окно); Она... стоит и смотрит на меня исподлобья **пухлыми** глазами (Бунин. Хорошая жизнь); И можно с южными звёздами Сравнить особенно стихами, **черкесские** глаза (Пушкин. Её глаза).
4. **В сравнении с животными, птицами, рыбами и т.д.:** бараньи, бычьи, волчьи, вороньи, галочьи, голубиные, заячьи, змеиные, коровьи, кашачьи, лисьи, медвежьи, овечьи, олени, орлиные, птичьи, рыбы, собачьи, совиные, телячьи, тюленьи, ястребиные. Ср.: Он... пугает страшно выпученными **бараньими** глазами (Шолохов- Синявский. Горький мёд); Прохоров повернул несколько налево свои **бычьи** глаза (Писемский. Тысяча душ); **Волчьи** глаза Жоржа ярко и цепко смотрели на неё (Герман. Я отвечаю за всё); Из-под нахмуренных бровей угрюмо смотрели маленькие **медвежьи** глаза (М. Горький. Отшельник); Орлиные глаза его засверкали (Скиталец. Сквозь строй); Галя испуганно таращит свои чёрные влажные птичьи глаза (Тендряков. За бегущим днём); Страх налил мутью его **телячьи** глаза (Шолохов. Тихий Дон).
5. **О выражении чувства, состояния, характера человека:** азартные, алчные, беззаботные, беззащитные, безмятежные, безумные, беспечные, беспокойные, бесстыжие, бешеные, бойкие, вдумчивые, весёлые, взволнованные, виноватые, властные, влюблённые, внимательные, возбуждённые, вольные, восхищённые, враждебные, встревоженные, выразительные, гневные, гордые, грозные, грустные, дерзкие, дикие, добродушные, добрые, доверчивые, жадные, жалкие, жестокие, живые, задумчивые, ищущие, ласковые, лукавые, мечтательные, мудрые, наглые, наивные, нахальные, покорные, пугливые, пустые, радостные, смелые, строгие, сытые, умные, хитрые, честные, шустрые, шальные, энергичные. Ср.: Всё мне сразу пришлось по душе в нём - и его сиплый басок, и **весёлые энергичные** глаза (Галин. Чудесная сила); Обломов слушал его, глядя на него **встревоженными** глазами (Гончаров. Обломов); Я видел её вспыхнувшее лицо, её **гневные и страдающие** глаза (Тендряков. За бегущим днём);

Вызывают определённый интерес так называемые редкие эпитеты к рассматриваемому слову. К ним относятся такие эпитеты, как африканские, вещие, водочные, дремучие, зимние, игольчатые, каменные, мохнатые, ржаные, седые и т. д.: Но главное - глаза, без всякой теплоты, без всякого милосердия, **зимние** глаза (Герцен. Былое и думы); Посмотрел на Успенского **каменными**, сухими глазами. (Никитин . Поговорим о звёздах).

В то же время, анализируя специфику смыслового содержания признаков слов, т.е. эпитетов, необходимо обратить внимание на характер отражения словом окружающей нас действительности. Как справедливо отмечает И. А. Стернин, «сознание человека отражает действительность в двух формах – чувственной и рациональной. И та, и другая находит своё выражение в языке. За словом в процессе общественной практики закрепляется как отражение существенных признаков предмета (понятие, или денотация), так и отражение отношения участников акта общения к предмету (коннотация), а также обобщённый наглядный образ предмета, результат чувственного отражения - представление или эмпирический компонент значения» (Стернин, с.5).

Среди эпитетов к слову **глаза** можно выделить многочисленную группу эпитетов с исходным эмпирическим (чёрные, круглые, большие, карие) и рациональным значением (весёлые, гневные, гордые, зимние).

В целом привлечённые к анализу образцы эпитетов к слову глаза представлены разнообразными семантическими разрядами признаков слов, характеризующих такие аспекты зрительного органа человека, как цвет, физическое состояние, форма, размер, очертание и т.д. Более того, описание лексико- семантических свойств эпитетов к слову **глаза**, а также выявление их функционально- семантических особенностей в языке художественной литературы позволяет обнаружить внутри данной лексической группы наличие различных системных отношений и связей (антонимических, синонимиче-

ских, деривационных и т.)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Подытоживая сказанное об эпитетах к слову **глаза**, приведём справедливую мысль Л.Г. Грановской о том, что «за многими эпитетами, которые мы часто употребляем, лежит далёкая от нас история вкуса и стиля – от выделения полезного, желаемого признака до эстетически прекрасного» (4, с. 176).

В целом эпитеты как определительные слова имеют специфические закономерности, описание и изучение которых помогает создать адекватное представление о лексическом окружении соматизма **глаза** и его функциональных свойств в динамике речевого общения.

Литература

1. Барлас. Л.Г. Русский язык. Введение в науку о языке. Лексикология. Этимология. Фразеология. Лексикография. М.: Флинта: Наука, 2003, 256 с.
2. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетаний. Избр. труды. Исследования по русской грамматике. М.: Наука, 1975, с. 231-253.
3. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). Изд-е 2-е. М.: Высш. шк., 1972, 614 с.
4. Грановская Л.М. Тропы и фигуры. Краткий словарь. Баку, 2010.
5. Гусейнов Ф.Г. Об издержках описания русского языка как неродного // РЯЛШ, 1987, № 1, с. 24-29
6. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. М., 1978.
7. Костомаров В. Г., Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. М.: Рус. яз., 1984, 157 с.
8. Половникова В.И. Лексический аспект в преподавании русского языка как иностранного на продвинутом этапе. М.: Рус. яз., 1982, 104 с.
9. Слесарева И.П. Проблемы описания и преподавания русской лексики. М.: Рус. яз., 1980, 182 с.
10. Стернин И.А. Проблемы анализа значения слова. Воронеж: Изд-во Воронежск. ун-та, 1976.

Mikayıl Cəfərov, Əzizə Feyziyeva

Professor və əməkdaş
Rus dili kafedrası, BDU
mikaikceferov@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0009-2109-1822>

Epitetlərin kommunikativ yönümlü təlimdə işlənilmə xüsusiyyətləri

XÜLASƏ

Məqalədə **глаза** sözünə aid epitetlərin leksik – semantik və funksional xüsusiyyətləri araşdırılır. Burada həmin insan orqanının müxtəlif əlamətləri (rəng, forma, ölçü, çevrə, hiss, vəziyyət) adekvat şəkildə əks etdirən beş qrup epitetlər təhlil edilir.

Açar sözlər: gözlər, epitetlər, rəng, forma, ölçü, hiss, vəziyyət.

Mikail Jafarov, Aziza Feyziyeva

Professor and Staff Member
Department of Russian Language, BSU
mikaikceferov@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0009-2109-1822>

SUMMARY

Features of the use of epithets in communicatively oriented teaching

The article examines the lexical-semantic and functional properties of epithets related to the word **глаза**. Five groups of epithets that adequately reflect various features of this human organ (color, shape, size, circumference, feeling, condition) have been analyzed.

Key Words: eyes, epithets, color, shape, size, feeling, situation

Rəyçi: dos. X.Tağıyeva

Mehtiyeva Xumar Asəf q., Quluzadə Nəzrin Şair q.

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutun müəllimləri

khumarmehtiyeva5555@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0004-1872-3124>

İNGİLİS DİLİNİN LEKSİK SİSTEMİNDƏ TURİZM LÜĞƏTİNİN XÜSUSİ ÇƏKİSİ

XÜLASƏ: Bir dil o zaman qlobal status əldə edir ki, onun xüsusi rolu bütün dünya ölkələri tərəfindən qəbul olunsun və beynəlxalq ünsiyyət proseslərində prioritet vasitə kimi istifadə olunsun. Qlobal dilin mövcudluğu həm də məntiqi nəticələr doğurur, çünki dünya ölkələri arasında səmərəli kommunikasiya üçün vahid dilə ehtiyac yaranır. İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövr ingilis dilinin qlobal status qazanması üçün kritik mərhələ olmuşdur. Texnologiyaların sürətli inkişafı, marketing və reklam sahələrindəki yeniliklər, elmi sahədə irəliləyişlər isə ingilis dilinin dünya miqyasında yayılmasına geniş imkanlar yaratmışdır. Bu baxımdan ingilis dili qlobal kommunikasiya vasitəsi kimi önəmli rol oynamışdır.

Açar sözlər: turizm, leksika, dil, mədəniyyət, terminologiya, dialoq, elmi

GİRİŞ: XX əsrdə turizm qlobal siyasətin ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş və beynəlxalq kütləvi turizmin inkişafı nəticəsində beynəlxalq turizm təşkilatlarının formalaşmasında yeni mərhələlər açılmışdır. Bu prosesdə ingilis dilinin qlobal statusu mühüm rol oynamış, turizm sektorunda çalışanlar və turistlər arasında effektiv ünsiyyətin təmin olunmasına imkan yaratmışdır. Müasir qloballaşma dövründə turizm sektoru yalnız iqtisadi yüksəlişə dəstəkləyən sahə kimi deyil, həm də müxtəlif xalqların və mədəniyyətlərin qarşılıqlı münasibətlərini möhkəmləndirən və onları bir araya gətirən mühüm sosial-mədəni platforma kimi dəyərləndirilir. Turizm anlayışı çoxsaylı kommunikasiya proseslərini əhatə etdiyindən, bu sahədə istifadə olunan leksik vahidlər dilin lüğəvi sistemində özünəməxsus yer tutur. Turizm leksikası, xidmət və infrastruktur terminlərindən tutmuş mədəniyyətlərarası ünsiyyəti gücləndirən ifadələrə qədər geniş semantik diapazona sahibdir. Bu leksikanın tərkibində mehmanxana xidmətləri, nəqliyyat, qida sənayesi, ekskursiya və əyləncə sektoruna aid dil vahidləri ilə yanaşı, reklam, marketing və mədəni irsə dair nümunələr də mühüm yer tutur. İngilis dilində turizm leksikası beynəlxalq kommunikasiya proseslərinin aparıcı komponentlərindən biri hesab olunur və qlobal turizm mühitində informasiya mübadiləsinin səmərəliliyini, habelə dinamik inkişafını təmin edir. Bu terminoloji sistem ancaq turistlə xidmət sektoru işçiləri arasında dəqiq və operativ kommunikasiyaya şərait yaratmaqla məhdudlaşmır. Digər tərəfdən dünya arenasında ölkənin beynəlxalq nüfuzunun artmasına, mədəniyyətinin müxtəlif seqmentlərdə nümayiş etdirilməsinə və turizm xammalının rəqabət potensialının yüksəldilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Nəticə etibarilə, turizm leksikasının dilin ümumi leksik sistemindəki xüsusi statusunun araşdırılması həm nəzəri dilçilik, həm də praktik tətbiq baxımından aktual və mühüm bir istiqamət kimi dəyərləndirilir. Müasir cəmiyyətin həyat tərzini fasiləsiz dəyişikliklərə məruz qalır, yeni təcrübə və imkanlarla zənginləşərək monotonluqdan uzaqlaşır və fərqli tələbatların qarşılanmasına şərait yaradır. Qlobal dəyişikliklərin təsiri altında hər bir fərd üçün daha əlverişli, maraqlı və rahat seçimlər etmək zəruri hala gəlir. Aydındır ki, gündəlik həyatımızın böyük bir hissəsi əmək fəaliyyəti, iş və bizneslə sıx bağlıdır. Lakin yüksək məhsuldarlığın qorunması və fəaliyyətin stimullaşdırılması üçün müəyyən fasilələrə, yenilənməyə və fərqli mühitlərə açıq olmağa ehtiyac yaranır. Bu baxımdan, insanların həyat tərzinin ayrılmaz elementi olan səyahət xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tarixən mövcud olmuş “səyahət” anlayışı zaman aşımına uğrayaraq təkamül etmiş və bir sıra fərqli mənə çalarları qazanmışdır. Bununla da o, müxtəlif kateqoriyalara bölünmüş və son nəticədə istifadə tezliyi çox geniş olan bir anlayışa çevrilmişdir. Digər tərəfdən səyahət məhfumu dil daşıyıcıları tərəfindən tanınan və aktuallığını qoruyan turizm fenomeninə çevrilmişdir. İnsanların həyat tərzini davamlı olaraq dəyişir, yeni təcrübələr və imkanlarla zənginləşir, monoton gündəlikdən uzaqlaşır və nəticədə fərdlər öz fərdi ehtiyaclarını daha səmərəli şəkildə ödəyə bilirlər. Qloballaşan və dinamik sürətlə yenilənən müasir dünyada hər bir fərd üçün ən optimal, məhsuldar və sürətli seçim edə bilmək qabiliyyəti böyük önəm daşıyır. Məlumdur ki, həyatımızın əsas hissəsi iş fəaliyyəti, əmək və bizneslə əlaqədardır. Məhsuldarlığın qorunması və iş prosesinin stimullaşdırılması üçün bəzən qısa fasilələr vermək, yenilənmək və fərqli vəziyyətlərə açıq olmaq zəruridir. Bu baxımdan, insanların həyat tərzinin ayrılmaz bir tərkib hissəsi olan səyahətlər istisna təşkil etmir. Zamanla “səyahət” anlayışı yeni mənə çalarları qazanmış, müxtəlif formalara ayrılmış və nəticədə müasir dövrdə geniş yayılan, hər kəs tərəfindən tanınan və aktual turizm fenomeni ilə sıx əlaqələndirilən bir anlayışa çevrilmişdir. Turizm termini özü də çox spesifik və kompleks bir anlayış olmaqla müəyyən struktura malikdir. Heç şübhəsiz ki, ilk növbədə bu terminin etimologiyası və tərfi nəzərdən keçirilsə onun məzmununu daha dəqiq başa düşmək olar. Belə ki, “tourist” sözü ilk dəfə 1772-ci ildə ingilislər tərəfindən istifadə edilərək dildə öz yerini tutmuşdur [5]. “Tourism” termini isə bundan bir az sonra – 1811-ci ildə mrydsns gəlmiş və mənası insanlar tərəfindən mənimsənilmişdir.

Turizm həmçinin kommersiya xidmətləri çərçivəsində fəaliyyət sahəsi kimi qəbul olunur. Bu gün yaşadığımız cəmiyyəti, mühiti turizm anlayışı olmadan təsəvvür etmək bir qədər çətinidir. Belə ki, həyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsi olan turizm insanların yaşam tərzinə bu və ya digər dərəcədə təsir edir. Şübhəsiz ki, turizm leksikası və terminologiyasının yüksələn xətlə inkişafı müasir dövr üçün önəmli bir məsələyə çevrilmişdir. Turizm anlayışının yaranması, dil daxilində fəaliyyəti, digər terminoloji və leksik vahidlərlə qarşılıqlı əlaqəsi və lingvistik mövqeyi bu sahənin öyrənilməsinə zəruri edir. Xarici ədəbiyyat nümunələri

göstərir ki, turizmə aid leksik sistem zamanla inkişaf etmiş, dövrün tələblərinə uyğunlaşmış və fasiləsiz zənginləşmişdir [12]. Hər hansı bir sahənin ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri, onun özünü tam və hərtərəfli şəkildə əks etdirə biləcək inkişaf etmiş və strukturlaşmış leksik sisteminin mövcudluğudur. Turizm sahəsi də bu baxımdan istisna təşkil etmir. Turizm terminologiyasını araşdırarkən, tədqiqatçı alim Şpela Vintara istinad etmək məqsədəuyğundur. Vintar hesab edir ki, turizm sahəsində işlədilən terminlər yalnız onların praktik funksiyası və konkret istifadəsi nəzərə alınmaqla izah oluna bilər. Eyni zamanda, turizmə aid olan söz və ifadələr konkret bir sahəyə aid anlayışları ifadə edən, biliklərin alt sistemini təşkil edən dil vahidləri kimi qiymətləndirilir. Araşdırmalar göstərir ki, Vintar "Hoffman" modelini əsas götürərək turizm terminlərinin sistemli təsnifatını yaratmışdır [11, s.38]. "Hoffman" modelinə əsaslanan bu təsnifat mürəkkəb struktur və məntiqi quruluşu ilə seçilməklə bu gün də linqvistik tədqiqatlar üçün baza rolunu oynayır. Bu modelə görə turizm terminləri üç qrupa bölünür:

1. xüsusi turizm terminləri - əsasən turizm sahəsində istifadə olunan xüsusi ifadələr, mürəkkəb sözlərdir. Belə ifadələr əsas etibarilə bir sahə üzrə istifadə olunur. Məsələn, globetrotter – həddindən çox səyahət edən insan, bunu məşğuliyyət növünə çevirən turistə deyilir [14];

1. psevdoterminlər – iki hissədən ibarət olan terminlər kimi xarakterizə olunur. Turizm psevdoterminləri dilin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsinə də xüsusi töhfə verir. Məsələn, genervacation – valideynlər və onların övladları üçün ödənişli tətillər kimi bilinən turistik ifadədir [10];

2. transterminlər – bir neçə sahədə eyni anda istifadə olunan sözlərdir. Belə ki, turizm transterminləri yerinə görə bəzən başqa sahələrdə də dildə rast gəlinir. Nümunə olaraq destination management – təyinatın idarə edilməsi leksik vahidini göstərmək olar [15].

İngilis dilinin global mövqeyini və dünya miqyasında tanışlığını nəzərə alaraq, bir çox turizm qurumları əməkdaşlardan yerli dillə yanaşı, ingilis dilində də danışmağı tələb edirlər. İngilis dilinin bu rolunu görməzdən gəlmək turizm sahəsinin geriləməsinə gətirib çıxara bilər. Buna görə də, ingilis dili zəruri kommunikasiya vasitəsi kimi qiymətləndirilir və təşkilatların beynəlxalq fəaliyyətləri uğurla idarə etməsinə ciddi təsir göstərir. Turizmin inkişafında ingilis dili eyni zamanda təsdiqlənmiş bir güc amili kimi çıxış edir. Bundan əlavə, dil təşkilatların, xüsusən də turizm qurumlarının ünsiyyət proseslərini daha məhsuldar etmək üçün istifadə edilən əsas alət kimi nəzərdən keçirilməlidir. İngilis dili insan həyatının bütün istiqamətlərinə təsir edən dəyərli bir resursdur. Həmçinin, dilin təşkilatı dəyişikliklərdə rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Beləliklə, demək olar ki, turizm sahəsində şəbəkələşmənin formalaşmasında dil həlledici mövqedədir. Hər bir ölkənin turizm müəssisələrinin uğuru beynəlxalq turistlərlə, müştərilərlə, tərəfdaşlarla və dövlət orqanları ilə məhsuldar ünsiyyət qura bilməsindən asılıdır. Yaranan anlaşılmazlıqlar və münaqişələr münasibətlərə, biznes sazişlərinə zərbə vura, müştərilərdə narazılıq yarada və işçilərin motivasiyasını azalda bilər. Dil baryerləri və kommunikasiya çətinlikləri mənfi nəticələr doğurur, bu cür anlaşılmazlıqlar isə sonda potensial beynəlxalq turistlərin itirilməsi ilə nəticələnə bilər. İngilis dilində mövcud turizm terminologiyası çoxqatlı struktur və müxtəlif komponentlərə malikdir. İstənilən növ turizm sahəsi üzrə tədqiqatlar həyata keçirməzdən əvvəl onun strukturunun sistemlik təhlili aparılmalı və burada mövcud baza elementləri kompleks şəkildə öyrənilməlidir. Bu məsələyə diqqət yetirən Lyudmila Nikolaevna Vinqradova ingilis dilində turizm terminoloji aparatını əhatəli şəkildə analiz edərək, onun müxtəlif sahələr üzrə tətbiqini müqayisəli formada təqdim etmişdir [3]. Aydın ki, burada turizm bir sənaye sahəsi kimi müstəsna əhəmiyyətə malikdir və bir sıra fərqli sahələrin özəyini təşkil edir. Bu sahələrə ümumi qidalanma – restaurant, menu, pub; daşımalar – train, ticket, flight; əyləncə və istirahət – leisure; idman fəaliyyəti – skiing, diving; qonaqpərvərlik – service, guest, resort; turizmin təşkili – travel, booking, tourism; turizm statistikasi – visitor, rate; otelçilik – hotel, motel, service; həmçinin rekreasiya fəaliyyəti, yerləşdirmə vasitələri, turizmin növləri və əsas formaları daxildir. Turizm iqtisadi fəaliyyət kimi dilə daxil olduqdan sonra, bu sahəyə aid terminlərin formalaşmasına səbəb olur ki, bu da ingilis dilinin leksik sisteminin inkişafı və zənginləşməsi baxımından mühüm rol oynayır [2, s.46-50].

Turizm iqtisadi sahə kimi mühüm rol oynayır və özünəməxsus bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Onun əhəmiyyətini yalnız iqtisadi baxımdan və insanların istirahət və mənəvi ehtiyaclarının ödənilməsi prizmasından deyil, həm də linqvistik aspektdən qiymətləndirmək mümkündür. Turizmin çoxşaxəli yönləri dilə müxtəlif formalarda təsir edir. Məlum olduğu kimi, turizmin müxtəlif istiqamətləri və sahələri mövcuddur və bu zaman turizm leksikası dilə inteqrasiya olunarkən müxtəlif amillərin təsirinə məruz qalır. Bu proses turizmin inkişaf trayektoriyasını müəyyən edir və davamlı inkişafı leksik bazasını zənginləşdirir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində belə qənaətdə gəlinmişdir ki, ingilis dilinin global dil kimi meydana çıxması bütün ölkələrdə turizm sənayesinə və idarəçiliyinə mühüm təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, bu proses kommunikasiya çətinliklərini və anlaşılmazlıq problemlərini də üzə çıxarmışdır. Turizm sənayesinin inkişafı ingilis dilinin əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Turizm agentlikləri məqsədlərini birləşdirəcək vahid ünsiyyət vasitəsinə ehtiyac duyurdu və bu rolu ingilis dili öz üzərinə götürdü. İngilis dilinin güc dili olması ilə yanaşı, zəngin lüğət ehtiyatı, çevikliyi və sadə qrammatik quruluşu ona global status qazandırmaq üçün ən uyğun vasitə etmişdir. XX əsrdə turizm global sənaye kimi nüfuz dairəsini genişləndirmişdir. Elm və texnologiyanın inkişafı isə yalnız dilxarici deyil, həm də dilin daxili fəaliyyətlərinə yeniliklər gətirmişdir. "Turizm üçün İngilis dili" anlayışı turizm sahəsində kommunikasiya üçün istifadə olunan xüsusi dil vasitəsidir. Bu sektorda çalışan

şəxslər müştərilərlə səmərəli ünsiyyət qurmaq imkanı əldə edirlər. Digər xarici dillərlə müqayisədə ingilis dili həm turizm, həm də qonaqpərvərlik sahəsində dominant mövqedədir. Qlobal dil statusuna malik ingilis dili turizm sahəsinə güclü təsir göstərməkdədir. Turizm xidmətləri sahəsi maliyyə, texnologiya, iqtisadiyyat, mədəniyyət, strategiya, ekologiya və hüquq kimi makroiqtisadi amillərin təsiri altında formalaşır. Elmi araşdırmalar göstərir ki, turizmin regionlarda əlverişli şəraitdə yüksəlişi onun yalnız rəqabət qabiliyyətini artırmaqla deyil, turizmin linqvistik mövqeyinə də böyük ölçüdə təsir göstərir [8, s.125]. Strukturu nəzərə alınarsa turizm yüksək nüfuzetmə qabiliyyətinə malik bir sistem kimi qəbul olunur. Bu səbəbdən turizm leksikası yalnız ingilis dilində deyil, digər dillərdə də daima yenilənir və inkişaf edir. Burada xüsusilə linqvokulturoloji yanaşma mühüm rol oynayır, çünki bu yanaşma həm kulturoloji, həm də linqvistik məsələləri turizm leksikası üçün eyni zamanda vacib və mənalı hesab edir. Bu gün cəmiyyət üzvlərinin turizmdə istifadə etdikləri leksikon yalnız iqtisadi fəaliyyət deyil, həm də gündən-günə tərəqqi edən, məzmunu daim yenilənən mədəniyyət və dilin qarşılıqlı əlaqələrini özündə əks etdirir [1, s.15]. Alimlərin qənaətinə görə dil və mədəniyyət fenomenləri bir mürəkkəb sistemin iki əsas qütbu olmaqla turizmin özünəməxsus xüsusiyyətlərini araşdırmaq üçün ortaq nöqtədə kəsişir. Beləliklə, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin turizm dili üçün əhəmiyyəti tam və dərin şəkildə anlaşıla bilər. İngilis dilində turizm leksikasının təşəkkülü çoxsəviyyəli, mürəkkəb və kompleks bir proses kimi dəyərləndirilir. Sosioliqkvistikaya nəzər salsaq görürük ki, leksik-semantik yaradıcılıq dilin inkişafı, zənginləşməsi və öyrənilməsi baxımından əsas hərəkətverici qüvvələrdən və dil hadisələrindən biri hesab edilir. İngilis dili dinamik və çevik quruluşa malik olmaqla, daima yenilənməyə meyilli və lüğəvi dəyişikliklərə açıqdır. Bu xüsusiyyətlər turizmə aid terminlərin, anlayışların və ifadə vasitələrinin dil sisteminə fəal şəkildə işlənməsini aktuallaşdırır. Müxtəlif alimlərin və tədqiqatçıların qənaətinə görə, turizm leksikasında mövcud olan vahidlər fərqli dil mexanizmlərinin, metodoloji yanaşmaların və struktur-semantik üsulların təsiri ilə formalaşır. Əlavə olaraq vurğulamaq lazımdır ki, turizm dili dil, mədəniyyət və sosial mühit üçlüyünün kəsişməsində mövcud olur və əsaslı fəaliyyət göstərir. Bu zaman meydana gələn linqvokulturoloji faktorların genişmiqyaslı təsiri isə inkar olunmaz bir faktdır. Nəticə etibarilə turizm leksikologiyası müxtəlif mənbələrdən faydalanır, hədəf kütləsini toplayır və özünəməxsus inkişaf trayektoriyasını cızır. Turizm sferasında dil və mədəniyyət baxımından ortaya çıxan fərqlər bəzən maneə kimi dəyərləndirilsə də, onların müəyyən hallarda inkişaf prosesini stimullaşdırdığı da diqqətdən qaçmır. Çoxşaxəlilik, yeni istiqamətlərə doğru irəliləmək, auditoriyaya uyğun alternativ strategiyalar qurmaq linqvistik sistemin zənginləşməsinə geniş imkanlar yaradır. Dil və turizm bir-birini tamamlayan anlayışlar olub qarşılıqlı şəkildə təsir göstərirlər. Elə bu səbəbdən də onların əlaqəsini araşdırmaq və müasir dilçilikdə turizmin mahiyyətini düzgün anlamaq son dərəcə aktualdır [7]. Müasir dövrdə beynəlxalq turizmdə aparıcı mövqeyə sahib olan ingilis dili həm də qlobal həyatın əsas ünsürlərindən biri kimi çıxış edir. [9, s.154-180].

İngilis dilində turizm terminoloji sisteminə daxil olan və istifadədə geniş yayılmış bir sıra mühüm terminləri nəzərdən keçirək: AO – accomodation only – yalnız oteldə gecələmə (yeməksiz), additional collection – əlavə ödəniş (adətən aviabilet alınarkən ödənilir), a la carte – menyuya görə sifariş, bb – bed and breakfast – oteldə gecələmə (yalnız səhər yeməyi ilə), bungalow – bungalov – kiçik bir mərtəbəli, adətən tropik istirahət zonalarında ev, chalet – şalə – kənd tipli otel və ya ev, continental breakfast – kontinental səhər yeməyi (adətən yağ, mürəbbə, qəhvə, cəmdən ibarət yüngül səhər yeməyi), deluxe – yüksək keyfiyyəti ifadə edir, expiry date – son istifadə müddəti, folio – otel xidmətləri üçün otel tərəfindən göndərilən hesab, guest house – tələbə yataqxanasına bənzər daha uzun müddət qalmaq üçün ucuz otel, high tea – adətən ot, salat və meyvədən ibarət yüngül erkən şam yeməyi, hotel lido – dənizin və ya gölün ətrafında yerləşən otel, invoice – xidmətlərin ödənilməsi üçün hesab, jet doo – qar arabası, lobby – otelin girişindəki koridor, , after-departure charge – səfərdən sonra xərclər, agent – nümayəndə, attraction – cəlbedici məkan / görməli yer, bed and breakfast (b & b) – gecələmə və səhər yeməyi, benchmarking – müqayisə / meyarlaşdırma, block – qrup halında rezervasiya / blok, bulk fare – toplu bilet haqqı, business travel – işgüzar səfər, circle trip – dairəvi səyahət, coach tour – avtobus turu, complimentary room – pulsuz otaq, concierge – otel işçisi / konsyerj, confirmed reservation – təsdiqlənmiş rezervasiya, continental breakfast – qitə səhər yeməyi, co-op tour – toplu satış turu, cultural tourism – mədəni turizm, day rate – gündüz qiyməti, day visitors – gündüzlük ziyarətçilər, departure tax – çıxış vergisi, destination – gediləcək yer / təyinat, direct spending – birbaşa xərcləmə, domestic tourism – daxili turizm, downgrade – səviyyə aşağı salmaq / zəiflətmək, ecotour – ekotur, educational tour – təhsil turu / öyrədici tur, step-on guide – müstəqil bələdçi, sustainable tourism – dayanıqlı turizm, impromptu travel – əvvəlcədən planlaşdırılmamış səfər, incentive tour – təşviq turu / mükafat turu, inclusive tour – hər şey daxil tur [4], eco tourism –

NƏTİCƏ: əsas diqqəti təbiət ərazilərini təcrübədən keçirməyə yönəldən, ətraf mühit və mədəniyyətin anlaşılmasını, qiymətləndirilməsini və qorunmasını təşviq edən turizm növü; yerli xalqların, onların həyat tərzinin, adət-ənənələrinin və mədəniyyətinin araşdırılmasına əsaslanan turizm növü; folio – qonağın xərcləri və ödənişlərinin maddələnmə qeydiyyatı olub, ön bürodə (resepsiyada) qonağın çıxışına (otel tərk edəndək) qədər saxlanılır; force majeure – üqavilənin pozulmasına bəraət qazandıran, qabaqcadan görülməsi mümkün olmayan və ya idarəolunmaz vəziyyət və ya hadisələr zənciri;

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bünyatova A. Krossmədəniyyət və Linqvokulturologiya antroposentrik paradiqma baxımından // Elmi xəbərlər. 2020, s.15-19
2. Əmirova S.S. Azərbaycan və ingilis dillərində turizm terminlərinin leksik-semantik və struktur təhlili (tarixi-müqayisəli və tipoloji tədqiqat). Fil.f.d.....dis. Bakı, 2016, 185s.
3. Виноградова Л.В. Терминология туризма английского и русского языков в синхронном и диахронном аспектах. Дис. канд. Филол. Наук. Великий Новгород, 2011, 213с.
4. Department of Sports, Art, Culture and Recreation, Tourism Terminology Workshop 24 November 2021, pp. 1-6.
5. Griffiths, Ralph; Griffiths, G.E. (1772). "Pennant's Tour in Scotland in 1769". The Monthly Review, Or, Literary Journal. 46: 150. Retrieved 23 December 2011.
6. Harper, Douglas. Online Etymology Dictionary. Retrieved 23 December 2011.
7. Hemingway, Alexandra. Using your language skills: Hospitality and tourism. 2012. Web.
8. Kambur O., Petryshchenko N., Serohina N. Factors affecting the development of tourism industry //32nd International Scientific Conference on Economic and Social Development – Odessa, 21-22 June 2018, p.125.
9. Piller, I. (2001). Identity constructions in multilingual advertising. Language in Society. Vol. 30. Issue 2. April 2001, pp.153-186.
10. Tina, O. F. Neonym analysis in the english language for tourism purposes // Journal of teaching english for specific and academic purposes, Vol. 8, No3, 2020, pp.187-200
11. Vintar, Špela. 2008. Terminology: The Science of Terminology and ComputerAided Terminography. Ljubljana: Scientific publishing house of the Faculty of Arts in Ljubljana.
12. <https://www.britannica.com/place/Atlantic-county-New-Jersey>

Key words: tourism, vocabulary, language, culture, terminology, dialogue, scientific

Ключевые слова: туризм, лексика, язык, культура, терминология, диалог, научный

Mehtiyeva Khumar Asef q., Guluzade Nazrin Shayr q.

Teachers of the Heydar Aliyev Military Institute
khumarmehtiyeva5555@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-1872-3124>

THE SPECIAL IMPORTANCE OF TOURISM VOCABULARY IN THE LEXICAL SYSTEM OF THE ENGLISH LANGUAGE SUMMARY

In the modern era, the tourism industry, as one of the strategic directions of the global economy, not only significantly influences the lexical system of language but also continues to expand the scope of its activities. This influence is particularly evident in the intensive use of terms, expressions, lexical units, and fixed phrases specific to tourism. The tourism lexicon encompasses not only concepts related to hotels, transportation, excursions, and other service sectors but also lexical units associated with culture, traditions, social relations, and forms of communication.

Мехтиева Хумар Асеф к., Гулузаде Назрин Шайр к.

Преподаватели Военного института Гейдара Алиева
khumarmehtiyeva5555@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-1872-3124>

ОСОБОЕ ЗНАЧЕНИЕ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ В ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

В современную эпоху туристическая отрасль, будучи одним из стратегических направлений глобальной экономики, не только оказывает заметное влияние на лексическую систему языка, но и продолжает расширять сферу своей деятельности. Это влияние особенно проявляется в интенсивном использовании терминов, выражений, лексических единиц и устойчивых словосочетаний, относящихся к туризму. Лексика туризма охватывает не только понятия, связанные с гостиницами, транспортом, экскурсиями и другими сферами обслуживания, но и лексические единицы, связанные с культурой, традициями, социальными отношениями и формами общения. Этот терминологический аппарат уже признан одной из областей исключительной значимости в лингвистике.

Rəyçi: f.f.d M.P.Əhmədli

Альфия Дафутова, Севиндж Исаева

Военный Институт им. Гейдара Алиева.

alfiya_dafutova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-3949-9887>

ИГРОВЫЕ МОМЕНТЫ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ: Язык – это система словесного выражения мыслей, обладающая определенным звуковым и грамматическим строем и служащая средством общения в человеческом обществе. Образование и становление языка наряду с трудовой деятельностью сыграло ключевую роль в развитии человека как существа разумного. Одной из самых важных проблем в вопросе происхождения языка является его способность отражать действительность. «Слова, как знаки языка, не имеют сходства с предметом, который они обозначают. Тем не менее в сознании человека возникает отчетливый образ предмета, когда он слышит или видит слово, его обозначающее» (1, 46).

Ключевые слова: фонетика морфология общество коммуникация изучать

ВВЕДЕНИЕ: На Земле насчитывается более 7 тысяч языков. На 40 наиболее распространенных языках разговаривает примерно 2/3 населения Земли. По численности говорящих на родном языке в мире преобладают китайский, английский, испанский, арабский, русский. Русский язык является одним из восточнославянских языков, входит в индоевропейскую языковую семью и является языком мирового значения. В русском языке используется письменность, в основе которой лежит русский алфавит, восходящий к кириллице. «Русский язык! Тысячелетия создавал народ это гибкое, пышное, неисчерпаемо богатое, умное поэтическое... орудие своей социальной жизни, своей мысли, своих чувств, своих надежд, своего гнева, своего великого будущего... Дивной вязью плел народ невидимую сеть русского языка: яркого, как радуга вслед весеннему дождю, меткого, как стрелы, задушевного, как песня над колыбелью, певучего... Дремучий мир, на который он накинул волшебную сеть слова, покорился ему, как обузданный конь.»

А.Н. Толстой (<https://citatnica.ru/citaty/velikie-tsitaty-pro-russkij-yazyk-80-tsitat>)

Игровые технологии являются одной из уникальных форм обучения, которая позволяет сделать интересным и увлекательным не только работу учащихся на творческо-поисковом уровне, но и будничные шаги по изучению русского языка, литературного чтения и других предметов, изучаемых в учебных заведениях.

Занимательность условного мира игры делает положительно эмоционально окрашенной монотонную деятельность по запоминанию, повторению, закреплению или усвоению информации, а эмоциональность игрового действия активизирует все психические процессы и функции учащихся. Другой положительной стороной игры является то, что она способствует использованию знаний в новой ситуации, таким образом, усваиваемый учащимися материал проходит через своеобразную практику, вносит разнообразие и интерес в учебный процесс. «Игровая форма занятий создается на уроках при помощи игровых приемов и ситуаций, которые должны выступать как средство побуждения, стимулирования учащихся к учебной деятельности. Реализация игровых приемов и ситуаций при урочной форме занятий проходит по таким основным направлениям:» (2, 67)

1. Дидактическая цель ставится перед учащимися в форме игровой задачи.
2. Учебная деятельность подчиняется правилам игры.
3. Учебный материал используется в качестве её средства.
4. В учебную деятельность вводятся соревнования, которые способствуют переходу дидактических задач в разряд игровых.
5. Успешное выполнение дидактического задания связывается с игровым результатом.

Значение игры невозможно исчерпать развлекательно-реактивным ее приложением. В том и состоит ее феномен, что, являясь развлечением, отдыхом, она способна перерасти в обучение, воспитание, в творчество, в модель типа человеческих отношений и проявлений в труде.. В отличие от игр вообще педагогическая игра обладает существенным признаком – четко поставленной целью обучения и соответствующим ей педагогическим результатом, которые могут быть обоснованы, выделены в явном виде с четко выраженной учебно-познавательной направленностью. «Игровая форма занятий создается на уроках при помощи игровых приемов и ситуаций, которые выступают как средство побуждения, стимулирования учащихся к учебной деятельности. В чем же преимущества игровых технологий перед традиционными?» (3, 89)

Игровая форма соответствует логике деятельности, включает моменты социального взаимодействия, готовит к конструктивному профессиональному обучению. Надо позаботиться о том, чтобы на уроках каждый ученик работал активно и увлеченно, и использовать это как отправную точку для возникновения и развития любознательности, глубокого познавательного интереса. Это особенно важно в подростковом возрасте, когда ещё формируются, а иногда и только определяются постоянные интересы и склонности к тому или иному предмету. Именно в этот период нужно стремиться раскрыть притягательные стороны русского языка. Немаловажную роль здесь отводится дидактическим играм на уроках русского языка - современному и признанному методу обучения и воспитания, обладающему образовательной и воспитывающей функциями, которые действуют в органическом единстве. Как вариант возможно применение не всей игры в целом, а игровых приемов. Они могут занимать как весь урок, так и часть его. Целесообразность использования дидактических игр и игровых моментов на различных этапах урока различна.

«Так, например, при усвоении новых знаний возможности дидактических игр значительно уступают более традиционным формам обучения. Поэтому формы знаний чаще применяют при проверке результатов обучения, выработке навыков, формировании умений. В процессе игры у учащихся вырабатывается положительное отношение к учебе. В современной педагогической и психологической литературе выделяют множество видов игр.» (4, 98)

По характеру педагогического процесса можно выделить следующие группы игр:- обучающие, тренировочные, контролирующие, обобщающие;

- познавательные, воспитательные, развивающие;
- репродуктивные, продуктивные, творческие;
- коммуникативные, диагностические, профориентационные, психотехнические.

Возможности использования игровых технологий:

- «1) Ролевые игры на уроке (инсценирование);
- 2) Игровая организация учебного процесса с использованием игровых заданий (урок - соревнование, урок - конкурс, урок - путешествие, урок - КВН);
- 3) Игровая организация учебного процесса с использованием заданий, которые обычно предлагаются на традиционном уроке (найди орфограмму, произведи один из видов разбора и т.д.);
- 4) Использование игры на определённом этапе урока (начало, середина, конец; знакомство с новым материалом, закрепление знаний, умений, навыков, повторение и систематизация изученного);
- 5) Различные виды внеклассной работы (лингвистический КВН, экскурсии, вечера, олимпиады и т.п.), которые могут проводиться между учащимися разных классов одной параллели.» (5, 86-87)

Классификация дидактических игр:

1. Фонетические игры.
2. Лексико-фразеологические игры.
3. Игры по морфемике и словообразованию.
4. Игры, помогающие осваивать орфографию, пунктуацию, синтаксис.

При изучении «**Синтаксиса**» можно использовать игру «Сerpантин одной фразы». В игре отрабатывается умение пользоваться распространенными предложениями, умение строить сложные предложения. Учитель предлагает фразу. Задача каждого следующего игрока – продолжить ее в пределах одного предложения. Проигрывает тот, кто не может продолжить фразу.» (6,72)

Например:

- 1-й - Я читаю книгу.
- 2-й – Я читаю интересную книгу.
- 3-й - Я читаю интересную книгу по вечерам.
- 4-й - Я читаю интересную книгу по вечерам каждый день.
- 5-й - Я читаю интересную книгу по вечерам каждый день, потому что это мое любимое занятие.

Игра «Читай по правилу»

Цель: развитие концентрации, распределения, произвольности внимания, умения сохранять инструкцию, повторение гласных и согласных звуков и букв.

Инструкция. Читай текст, называя вслух только те слова, которые начинаются с определённой буквы (например, с любой гласной либо согласной, либо с буквой глухого или звонкого согласного звука, либо с буквы парного согласного звука по звонкости-глухости и т.д.).

Вариант игры: предложить прочитать текст, пропуская каждое второе слово. Игра «Шифровка»

Цель: развитие произвольности внимания, памяти, закрепление знаний алфавита.

Инструкция. Расшифруй пословицу с помощью знаний порядка следования букв в алфавите. Запиши её. Если ученик будет испытывать затруднения, то ему необходимо предложить таблицу с алфавитом.

3, 6, 8, 13, 10, 3, 16, 19, 20, 30
15, 6 12, 21, 17, 10, 26, 30
15, 1 2, 1, 9, 1, 18, 6.

(Правильный ответ. Вежливость не купишь на базаре.)

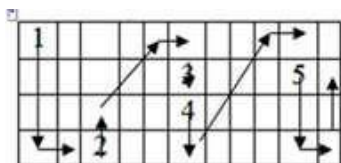
Вариант игры: предложить учащимся самим зашифровать любые слова.

Игра «Скороговорка»

Цель: развитие оптико-пространственной ориентации, концентрации и произвольности внимания, правильного произношения.

Инструкция: следуя за стрелкой, прочитай скороговорку о животном, выучи её и произнеси чётко три раза.

Ш	А	Д	К	А	Т	О	Е	Ш	Е	У
Е	В	И	Ш	М	В	П	Ы	Т	Ш	Т
С	Г	Ы	З	Н	К	М	С	Ж	У	А
Т	Ь	М	Ь	Р	А	Л	Е	Ф	Р	Ш

(Правильный ответ. Шесть мышат в камыше шуршат

Игра «Разведчик»

Цель: развитие концентрации, переключаемости, распределения внимания, повторение гласных и согласных букв. Ребёнку предлагается таблица с 10 рядами по 10 букв в каждом с буквами с предложением вычеркнуть все гласные буквы за 3 минуты.

Варианты игры:

вычеркнуть только согласные буквы;

вычеркнуть буквы, которые показывают только глухие или звонкие согласные звуки;

вычеркнуть гласные буквы, которые показывают мягкость или твёрдость согласного звука;

вычеркнуть согласные буквы, которые показывают только мягкие или твёрдые согласные звуки.

Усложнение игры. Подчеркивать гласные, которые показывают мягкость согласного звука, вычеркивать гласные, которые показывают твёрдость согласного звука.

Рекомендации. Игру следует проводить регулярно, добиваясь всё более точного поиска нужных букв и снижению их пропусков. Результаты вносить в тетрадь индивидуальных достижений ученика, чтобы он мог видеть прогресс своей работы. Игра «Наборщик»

Цель: развитие сенсорного (зрительного внимания), концентрации, умения составлять слова по заданной инструкции.

Оборудование: слоговая таблица, в которой указаны все варианты слогов с согласными и гласными буквами.

Инструкция. Педагог ведёт указкой по таблице, показывая последовательность прочтения слогов, ученик следит глазами за движением указки и, молча, прочитывает слово. По просьбе педагога: «Назови слово» ученик называет получившееся слово.

Использованная литература

1. Граник Г.Г. Секреты орфографии. М.: Просвещение, 1999
2. В.А. Крутецкий. «Психология», Москва, «Просвещение», 2000
3. Н.М. Лебедев. «Обобщающие таблицы и упражнения по русскому языку», Москва. 2000
3. Иванова В.А. Тайны слова: занимательная грамматика. Волгоград, 2002.
4. Л.С. Выготский. «Педагогическая психология». Москва, «Педагогика», 2012.

Alfiya Dafutova, Sevinc İsaeva

Heydər Əliyev Hərbi İnstitutu.

alfiya_dafutova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-3949-9887>

DİL ÖYRƏNMƏSİNDƏ OYUN ƏSASLI ANLAR

Xülasə

Oyunlar dil bacarıqlarının öyrədilməsində mühüm rol oynayırlar.. Onlar tələbələr üçün interaktiv və maraqlı öyrənmə təcrübəsi təqdim edirlər. Bu təcrübə dil bacarıqlarının söz ehtiyatı, qrammatika, oxu və dinləmə qavrama kimi müxtəlif aspektlərinin daha mükkəməl öyrənilməsinə kömək edir. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, dil oyunları tədris edilən istənilən xarici dildə nitq, oxumaq, yazmaq və dinləmək bacarığını yaxşılaşdırmağa təkan verir.. Oyun vasitəsi ilə şagirdlər, tələbələr düşünmə bacarığını və qabiliyyətlərini inkişaf etdirirlər ki, bu da onlara gələcəkdə uğur qazanmağa şərait yaradır.

Açar sözlər: fonetika morfolojiya cəmiyyət ünüsiyyət öyrənmək

Alfiya Dafutova, Sevinj Isayeva

Heydar Aliyev Military Institute.

alfiya_dafutova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-3949-9887>

GAME-BASED MOMENTS IN LANGUAGE LEARNING

Sunnary

Educational games play a vital role in teaching language skills as they provide an interactive and engaging learning experience for students. These games help to enhance various aspects of language skills such as vocabulary, grammar, reading, and listening comprehension. By incorporating gamification elements into language learning, students are motivated to actively participate and practice their language skills. Educational games allow students to apply their knowledge in a real-world context, promoting active learning and problem-solving skills. Using educational games can help create a positive classroom environment and foster a lifelong love for language learning.

Key words: phonetics morphology society communication to learn

Рецензет: доц. Буньядова В.Ш.

Təranə Əliyeva, Heyran Mehtiyeva

Hərbi idarə etmə institutu, xarici dil mərkəzinin baş müəllimi

Taranaaliyeva12@gmail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-0247-5513>

KOUÇING - YÜKSƏLİŞƏ ATILAN ADDIM

XÜLASƏ: Kouçing texnoloji dövrün yaratdığı xidmət -fəaliyyət növlərindən biridir. Deyə bilirik ki, Kouçing təlim və inkişaf metodudur. Qeyd edək ki, kouçing təlimdən fərqlənir. Əgər təlimdə müəllim bilik və bacarığını tələbəsinə öyrədirsə, kouçinqdə kouç (tərcüməsi irəlidi gedən) ona müraciət edən hər bir şəxsə keyfiyyətə yeni nəiliyyət əldə etmək üçün uşur qazanmaq əldə etmək üçün peşəkar xidməti göstərir. Kouçing xidmətlərindən istifadə edəndə o, öz biliklərini yeni bir səviyyədə inkişaf etdirməklə yanaşı özünün məqsədə çatmasını sürətləndirir, nəticələr üzrə fikrini toplamağa yardım etməklə daha geniş imkanlar açır.

Açar sözlər: məqalə aktivlik təlim psixoloq inkişaf məqsəd müxtəliflik

GİRİŞ: «ICF (İnternational Coaching Federation) yəni Beynəlxalq Kouçinq Federasiyası kouçinqi müştərilər ilə onların şəxsi və peşəkar potensiallarını maksimum dərəcədə yüksəltmək üçün ruhlandırır, düşündürücü və yaradıcı prosesdə "tərəfdaşlıq" kimi müəyyən edir. Bu proses əvvəllər istifadə olunmamış təxəyyül, məhsuldarlıq və liderlik mənbələrini üzə çıxarır.» [1, 21]

Kouçinq əməkdaşlığı insanlara necə yardım edir?

"İndi və burada"nı kəşf etməyə kömək edir. Hal-hazırda şəxsi və professional həyatınızın və inkişafınızın hansı mərhələsində olduğunuza dair fərqləndirici yaradacaq.

1, 3, 5, 10 il sonrası üçün vizyon yaradacaq, olmaq istədiyiniz yeri müəyyən edəcək. Sizə hərəkət planı cızmağa və o hərəkət planını gündəlik, həftəlik öhdəliklərə bölərək ora doğru addımlamağa kömək edəcək.

Üzərinizə düşənləri etməyiniz üçün sizə öhdəlik/cavabdehlik əməkdaşlığı yaradacaq. Bu yolla 1 gün, həftə, ay və ilinizdən maksimal fayda əldə etməyinizə yardımçı olacaq.

Olmaq istədiyiniz yerə çatmaqla üçün əldə etməyiniz tələb olunan bilik və bacarıqları, onları əldə etmə yollarını və mühiti aydınlaşdırmağa kömək edəcək.

Getdiyiniz yolda qarşınıza çıxma biləcək maneələri və onları aradan qaldırma bilmə strategiyalarını təyin etməyinizi təmin edəcək. Sizə öz gücünüzü kəşf edib, özünüza inanmağa kömək edəcək. Kouçinqin müxtəlif növləri mövcuddur

1. Həyat Kouçinqi/Yaşam Kouçluğu (Life Coaching)

Bu növ bəzən Yaşam kouçluğu kimi də tanınır, kouçinqin ən geniş yayılmış növlərindən biridir. Bu xidmət növü adətən insanlara həyat keyfiyyətini yüksəltməyə xidmət edir. Bu ümumi kouçinqdir. Kouçinq kouçun köməyi ilə müxtəlif lazımi dəyişikliklər və vərdişlərin yaradılması ilə həyat keyfiyyətini və həyatdan məmnuniyyət hissini yüksəldir.

2. Sağlamlıq Kouçinqi (Wellness Coaching)

Sağlamlıq kouçu, adətən fiziki və emosional sağlamlıqla əlaqəli məqsədlərini təyin etməkdə və onlara nail olmaqda müştərilərə kömək edir. Bu məqsədlərə çəki vermək və ya müştərinin bədənini və ya qida ilə münasibətini yaxşılaşdırmaq daxil ola bilər.

3. Karyera Kouçinqi (Career Coaching) Karyera kouçinqi insanlara karyera hədəflərinə çatmaqda kömək edir. Yeni iş tapmaq. Mövcud işdə yüksəlmək. Maraqlı və istedadlara uyğun yeni sahə seçmək. Kouçinin məhsuldarlığını yüksəltmək, fokusunu karyera hədəflərində və peşəkar inkişafında qorumağa kömək etmək.

Xaricdə iş axtarışı, iş vasitəsilə xaricə miqrasiya hədəflərinə çatmağa dəstək olmaq karyera kouçinqinin əhatəsi daxilindədir.

4. Biznes Kouçinqi/ Business Coaching (İdarəçi/Liderlik Kouçinqi). Biznes Kouçinqi idarəçi və vəzifəli şəxslərin peşəkar həyatlarında daha böyük nailiyyət qazanmaq və uğuru qorumaq üçün müraciət etdikləri xidmətdir. Bunun köməyi ilə iş adamları peşəkar hədəflərinə çatır, komandalarında mövcud çətinlikləri və digər biznes ilə əlaqəli problemləri həll etmək şansı qazanmış olurlar. Biznes kouçinqdən həm də yeni biznes ideyası olan və başlamaqda çətinlik çəkən gələcək sahibkarlar da yararlanırlar.

5. Münasibətlər Kouçinqi (relationship coaching)

Münasibət kouçu insanlara şəxsi və peşəkar münasibətlərində uğur qazanmağa kömək edən kouçluq növüdür. Münasibətlər kouçinqi bir neçə kateqoriyaya ayrılır:

1. Tanışlıq (Date Coaching)

2. Ayrılıq (Break-up Coaching)

3. Boşanma Kouçinqi (Divorce Coaching)

4. Ailə və Cütlük (Family and Couples Coaching)

5. Biznes Münasibətləri (Business Relationships Coaching)

6. Spiritual Kouçinq (Spiritual Coaching)

İnsanların mənəvi və spiritual inkişafına dəstək olur. Onların maddi-mənəvi həyatında balans yarada bilməsi üçün lazım olan və ona uyğun spiritual təcrübə: meditasiya, dua, ibadət və s. yaratmaqda kömək edir.

Kouç həyatın mənası, burda olma səbəbi və həyat missiyası barədə izahat verməklə bu sahədə müfəffəqiyyət qazana bilər.

7.Zehniyyət və Öhdəlik Kouçinqi (Mindset and Accountability Coaching)

«Kouç insanların maneələrini qıra bilən, onlara istədiklərini əldə etmək, hədəflərinə çatmaq üçün lazımı cəsarəti, ilham və motivasiyanı vermək səriştəsi olan mütəxəssisdır. Bu sahədə daha çox uğur qazanmaq şansı olduğu üçün müraciət edən şəxsi tez-tez yoxlamaq mütləqdir.(E-mail/onlayn yazışma ilə)» [1,65]

Bu xidmətdən əsasən: imtahan nəticələrinin, akademik göstəricilərinin, satış və qazanclarının yüksəlməsini istəyən insanlar istifadə edir. «Peşəkar kouçluq təlimlərindən keçmiş təcrübəli mütəxəssis bu növlərin hər biri ilə bağlı kouçinq xidməti göstərə bilər. Hər hansı bir sahə üzrə ixtisalaşmış kouç isə həmin sahə üzrə daha böyük praktiki təcrübəyə, əlavə təhsilə, kvalifikasiyaya və ixtisaslaşmış səriştələrə sahibdir.Hər bir insan sonsuz potensiala malikdir. Bu sahənin fəlsəfəsinə görə hər birimiz ehtiyac duyduğumuz cavablara sahibik və Kouçinq bu cavabları tapmağımıza kömək edən mükəmməl bir siyasətdir.Beynimiz haqqında bildiklərimiz daim dəyişir və yenilənir. Beyin yeni neyron şəbəkəsi yarada bilər və gec-gec istifadə olunan hüceyrələri sıradan çıxarır və əksinə, daha tez-tez istifadə olunan hüceyrələri möhkəmləndirərək müxtəlif istiqamətlər formalaşdırır.» [2, 34]

Düşüncələrimizi dəyişməklə biz beynimizdəki hüceyrə çıxırını dəyişə bilərik və beləliklə, dünyaya baxış və qavrayış tərzimiz dəyişə bilər. Kouçlar da bu prosesi sürətləndirmək üçün müxtəlif vasitə və texnikalardan istifadə etmək üçün müxtəlif yollar araşdırmalı və situasiyaya uyğun hərəkət etməlidirlər. Müştəri kouçinq prosesi zamanı müxtəlif düşünmə yollarını sınağa meyli olarsa və yeni davranış və bacarıqları tez-tez təcrübədən keçirərsə, yeni sinir şəbəkəsi formalaşır, beynin ümumi mənzərəsi dəyişir və nəhayət istənilən nəticə əldə edilmiş olur. Belə hallarda kouç müştəri ilə işləyərkən onun maraqlarını öyrənməklə yardımçı ola bilər. Bu zaman musiqi,poeziya nümunələri, təbiət mənzərələri, rəsm əsərləri yardımçı ola bilər.

Məsələn, qarşımızda oturan insan daha çox düşüncələrə dalmağı xoşlayır və iluziyalar dünyasında yaşayır. O, düşünür ki, ətrafdakılar onu başa düşmür. Cəmiyyətdən təcrid olunmuş olur. Kouç olaraq bu insana necə yardım edə bilərik?

Burada musiqi yardımçımız ola bilər. Biz qarşımızdakı insana unudulmaz musiqiçimiz Vaqif Mustafazadənin “Düşüncələr” bəstəsini dinləməyi təklif edirik və bu musiqi parçasını dinləyir və birlikdə müzakirə aparırıq.Bu sahədə ailənin rolu böyükdür.Kouç yalnız problemi olan şəxsə deyil, eyni zamanda onun ailə üzvləri ilə də söhbətlər aparmalı, bir ailə olaraq birləşməyivə sevidikləri insana dayaq olmalarını da izah etməlidir. İlluziyalar dünyasında yaşayan insanlara motivasiya verərək onları real həyata qaytarmaq üçün yollar axtarılıb tapılmalıdır. Bu situasiyalara da tanınmış şəxslərin həyatından nümunələr gətirməklə insanı real həyata uyğun hərəkət etməyi öyrətmək tələb olunur. Məsələn, görkəmli metsenant Zeynaləddin Tağıyevin həyatını xatırlada bilərik fəqir birisindən zəməti və ağıllı, düşüncəsi ilə zənginliyə qovuşmasını xatırlatmaq istədiyimiz nəticəni əldə etməyə yaradımçı ola bilər.

Çoxlu sayda kouçinq modellərinin və öz növbəsində də bir o qədər də kouçların olmasına baxmayaraq, kouçinq prosesi vasitəsilə asan ünsiyyətdə olmağın sadə mərhələləri mövcuddur:

Fərqiyyətə varma. Kouçinq düşüncələrimiz barədə fikirləşməyi təklif edir və nəticədə biz şüurlu yaxud şüursuz şəkildə ətraf mühitdə var olmaq və onunla qarşılıqlı əlaqədə olmağımızı eqosuz mühitdə

Aşkarlıq. Kouçinq vasitəsilə biz real problemin konkret hissəsinə yönəlirik , onu adlandırma və xarakterizə edə bilərik. *Eyni zamanda faktları duyğulardan ayırıq.*

Seçim. Kouçinq bizə cəsarətlə, maneələrsiz əvvəlki inanclarımızı birdaha nəzərdən keçirməyə və dəyişiklik üçün yeni fərsətlər kəşf etməyə imkan verir. Bununla biz düşünmə və davranış üsullarını inkişaf etdirən sinir hüceyrələri arasında yeni əlaqələr yaradırıq. İcra. Arzu etdiyimiz yerdə olmağımızı dəstəkləyən düşüncə və davranış tərzini yenidən formalaşdırmaq üçün aktiv plan, yaxud məşğuliyyət üzərində işləməyə başlayırıq.

Kouç motivasiyanın artırılmasına yardımçı olmalıdır. Bunun üçün bəzi strategiyaları nəzərdən keçirmək maraqlıdır.

Motivasiyanı artırmaq üçün istifadə edilə bilən bəzi strategiyalar bunlardır:

1.Məqsəd qoyulması: Konkret və əldə edilə bilən məqsədlərin qoyulması fərdlərin motivasiyasını artırır. Məqsədlər fərdin söylərini cəmləməsinə və müəyyən bir istiqamətdə hərəkət etməsinə kömək edə bilər.

Müvafiq tapşırıqlar:Fərdlərin maraq və qabiliyyətlərinə uyğun tapşırıqların verilməsi motivasiyanı artırır. Müvafiq və mənalı tapşırıqlar insanın öz işinə bağlılığını gücləndirə bilər.

Mükafat: Nailiyyətləri mükafatlandırmaq və fərdləri tanımaq motivasiyanı artırır. Mükafatlar maliyyə, tanınma, tərif və ya yüksəliş ola bilər.

Şəxsi və peşəkar inkişaf imkanları: Fərdlərə özlərini təkmilləşdirmək üçün imkanlar vermək motivasiyanı dəstəkləyir. Təlim proqramları, konfranslar və ya mentorluq kimi imkanlar fərdin motivasiyasını artırır.

Nəticənin vurğulanması: «Fərdlərin işinin ümumi məqsədlərə və ya sosial dəyərlərə necə töhfə verdiyini vurğulamaq, işin mənasını aşkar etmək motivasiyanı artırır.

İş balansı: İşçilərə iş və şəxsi həyatlarını balanslaşdırmağa imkan vermək, ümumi həyat məmnunluğunu artırır ki, bu da motivasiyaya müsbət təsir göstərə bilən faktorlardan biridir..

Artan fəallıq : Fərdləri qərar qəbul etmə proseslərində iştirak etməyə həvəsləndirmək və onların fikirlərini dinləmək onların işə bağlılığını gücləndirə bilər.

Məqsədlərə çatmaqda dəstəyin göstərilməsi: Müəyyən məqsədlərə çatmaqda fərdlərin dəstəklənməsi onların motivasiyasını artırır. Bu dəstək lazımsız maneələrin aradan qaldırılması və ya resursların təmin edilməsi şəklində ola bilər.

Performans izlənilməsi: Müntəzəm rəy vermək fərdlərə öz inkişaflarını tənizləməyə kömək edə bilər. Rəy, hədəflərə çatmaq yolunda irəliləyişləri anlamağa kömək etməklə, motivasiyanı artırmaq mümkündür.» [3,52]

Komanda işi və Ünsiyyət: Komanda daxilində əməkdaşlıq və effektiv ünsiyyət motivasiyanı artırır. Fərdlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması və uğurlarını komanda şəklində qeyd etməsi motivasiyanı gücləndirə bilər. Bu strategiyalar motivasiyanı artırmaq üçün istifadə edilə bilən müxtəlif üsulları təmsil edir. Lakin onların effektiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün fərdlərin xüsusi ehtiyacları və kontekstləri nəzərə alınmalıdır. Kouç belə halda situasiyadan asılı olaraq hərəkət etməli, qeyd olunan strategiyaları necə yerinə yetirmək lazım olduğunu, konkret hansı strategiyaya üstünlük verməyi yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq seçməlidir.

Psixologiya daha çox keçmiş, keçmiş hadisələrin təhlilini apararaq insanın həyatını yüngülləşdirməyə xidmət edir. Psixoloqdan fərqli olaraq **kouç** keçmiş hadisələrin analizini aparmır, Koçinq daha çox bu günə və gələcəkdə baş verə biləcək hadisələri araşdırır Koçinq keçmiş problemlərlə toxunur. Kouç özü də psixoloqiyanın əsaslarını bilməlidir ki, gələcəyi təhlil edə bilsin.

«Psixoterapiya və kouçinq insanın inkişafı və rifahı üçün istifadə edilən iki fərqli yanaşmadır; psixoterapiya əsasən psixi sağlamlıq problemlərinin müalicəsinə yönəlmişdir, kouçinq isə şəxsi və peşəkar məqsədlərə çatmaq üçün dəstəkləyici rol oynayır.» [3,76]

Psixoterapiya.Psixoterapiya psixoloji problemlərin diaqnozu və müalicəsi ilə məşğuldur.

NƏTİCƏ:

O, insanların duyğu, düşüncə və davranış mənzərələrini anlamağa və onların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir.Psixoterapiya fərqli metodlarla həyata keçirili məsələn:

- **Koçnativ davranış terapiyası (CBT):** Negativ düşüncə nümunələrinin dəyişdirilməsi və davranışların optimallaşdırılması.

- **Psixodinamik terapiya:** Keçmiş təcrübələr və şüuraltı faktorların təsiri ilə problemlərin araşdırılması.

- **Humanist terapiya:** İnsanın potensialını və özünü reallaşdırmasını gücləndirir.

Psixoterapiya əsasən şəxsi problemlərin (məsələn, depressiya, narahatlıq, travma, fobiya) həllinə yönəlib və **psixi sağlamlıq peşəkarları** tərəfindən idarə olunur. Müalicə müddəti və intensivliyi problemin növü və dərinliyinə görə dəyişir. Psixoterapiya həm fərdi, həm də qrup şəklində verilə bilər.

Koçinq

Koçinq şəxsi və peşəkar inkişafı təbliğ edən dəstək və motivasiya prosesidir. Koçinqin əsas xüsusiyyətləri:

- **Məqsəd yönümlü:** Müştəri konkret məqsədlərə (kariyera, liderlik bacarıqları, fərdi inkişaf) çatmaq üçün kouç ilə işləyir.

- **Gələcəyə baxış:** Kouç müştərinin indiki vəziyyətini qiymətləndirərək gələcək strategiyalar qurmasına kömək edir.

- **Praktik alətlər və strategiyalar:** Fəaliyyət planları, prioritetlərin müəyyən edilməsi və zamanın idarə olunması metodları tətbiq olunur.

Kouç, problemləri diaqnoz etməkdən çox, müştərinin resurslarını və bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün yollar axtarır. Koçinq terapiya olmadığı üçün psixi sağlamlıq problemlərinin müalicəsi üçün istifadə edilmir.

Əsas fərqlər

	Psixoterapiya	Koçing
Məqsəd	Psixoloji problemlərin müalicəsi və emosional dəstək	Məqsəd və potensialların reallaşdırılması, performansın artırılması
Yanaşma	Keçmiş və hazırkı problemlərə diqqət	Gələcək hadisələrə və hədəflərə yönəlmə
Mütəxəssis	Psixi sağlamlıq mütəxəssisi (psixoloq, psixoterapevt)	Sertifikatlı kouç və ya mentor
Müalicə və proses	Müalicə həftələr və aylar boyunca davam edə bilər	Qısa müddətli sessiyalar
Problem tipi	Depressiya, narahatlıq, trvma, psixi xəstəliklər	Karyera, motivasiya, şəxsi performans, inkişaf

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Renton, Jane. *Coaching and Mentoring: What They Are and How to Make the Most of Them* New York: https://ru.wikipedia.org/wiki/John_Wiley_%26_Sons 2009
2. Passmore, Jonathan. *Excellence in Coaching: The Industry Guide*, Kogan 2010.
3. Каннио С. Мастерство Коучинга. — М. 2012.
4. Стар Д. Коучинг: полное руководство по методам, принципам и навыкам персонального коучинга. - М.: Бизнес Психологи, 2014

Тарана Алиева, Хейран Мехтиева
КОУЧИНГ — ШАГ К ПРОГРЕССУ

Резюме

«Коучинг - метод раскрытия потенциала человека, в процессе которого человек, называемый «коуч», помогает собеседнику достичь некой жизненной или профессиональной цели.» [5, 31] Профессиональный коучинг включает такие техники, как наводящее перефразирование, слушание, задавание вопросов, уточнение, которые помогают клиенту изменить перспективу и увидеть новые подходы к достижению желаемой цели[

Ключевые слова: статья активность обучение психолог развитие разнообразие

Tarana Aliyeva, Heyran Mehtiyeva

Military Management Institute, Senior Lecturer, Foreign Language Center

Taranaaliyeva12@gmail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-0247-5513>

COACHING - A STEP TOWARDS PROGRESS

SUMMARY

Coaching is a developmental process where a coach supports a client in achieving specific personal or professional goals by providing training and guidance. Together, the coach and coachee practice and build the skills and behaviors required to make progress toward their goals.

«Coaching is for everyone. It's an individualized process that can nurture rapid growth and help catalyze sustainable change. But it's hard work - for both the coach and the individual. Coaching focuses on formal goals. A coach helps coachee develop self-awareness around strengths and motivation.» [4,87]

Coaching helps individuals develop self-awareness, set goals, and proactively build skills. Coaching helps individuals to grow both professionally and personally.

Key words: article activity training psychologist development goal differences

Rəyçi: f.f.d. dos. V.Ş.Bünyadova

Расулова Гюльнар Мамедхан к.

Старший преподаватель Кафедры Русского языка БГУ

Gulnarasulova@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0001-8822-2948>

К ВОПРОСУ О МЕТОДАХ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

РЕЗЮМЕ: Методы обучения языку непосредственно зависят от целей обучения, а также от условий обучения, личности преподавателя и студента. Любой метод направлен на достижение определённой цели.

Метод – это представление о том, как должен строиться процесс обучения для получения необходимых результатов.

Методика преподавания иностранных языков, как известно, должна опираться на данные таких наук, как языкознание, психология и педагогика.

Ключевые слова: компьютерная программа, учебный процесс, деятельность студентов, новые методы.

ВВЕДЕНИЕ: Зная о том, что только иноязычно-речевая практика обеспечивает владение иностранным языком, преподаватель должен как можно больше и чаще прибегать к вышеуказанной практике. А для этого надо побуждать студентов не к воспроизведению всевозможных правил, теоретическому анализу текстов, переводам на родной язык, а преимущественно к слушанию, говорению, чтению и письму на иностранном языке. Полноценная живая речь образуется только путём её постепенного развития. И путь один – постоянная практика у студентов в этой речи. Какими же путями можно добиться развития иноязычно-речевой деятельности? Во-первых, необходимо предварительно сообщать студентам теоретические сведения об изучаемом языке. Во-вторых, необходима выработка речевых навыков путём многократного совершения одного и того же речевого действия живой, творческой речи. И, в-третьих, совершенно необходимо постоянно упражнять студентов в иноязычно-речевой деятельности, в самих умениях читать, говорить и писать на изучаемом языке.

Основным методическим приёмом, способствующим развитию у студентов речевых умений, являются тренировочные упражнения в речи на иностранном языке. Надо упражнять студентов в разговоре, в чтении и в письме на изучаемом языке. Практическому владению языком студенты научатся путём осуществления речевых упражнений. В условиях такой тренировки у студентов вырабатываются необходимые речевые навыки и развиваются требуемые речевые умения.

Иногда, например, от студентов требуют заучивания наизусть диалогов с тем, чтобы потом осуществить точное воспроизведение их по памяти. Иногда студентам предлагается заранее подготовить своё устное выступление, в котором надлежит рассказать что-либо по определённой теме. Часто студентов обязывают использовать в своей речи определённые грамматические конструкции, а также слова, словосочетания, выражения и обороты. Подобного рода упражнения вовсе не тренируют студентов в свободной иноязычной речи.

Такие упражнения надо рассматривать в качестве промежуточных, переходных упражнений, позволяющих осуществить постепенный переход от языковых упражнений к речевым.

Максимум внимания и времени нужно уделять речевой тренировке, а не языковым и предречевым упражнениям. В работах представителей аудиolingвального метода есть указание на то, что словарный минимум для говорения должен составлять 2000 слов, для чтения – 7000, а для слушания и письма – от 3000 до 4000 слов. Единицей обучения, считается предложение, а не отдельное слово. Каждый новый элемент или модуль должны присоединяться к ранее усвоенным. Студенты слушают диалог (текст) в аудиозаписи и стараются понять его содержание из контекста. Преподаватель комментирует содержание прослушанного, используя в качестве средств жесты, мимику, наглядность, прибегая в крайней необходимости к переводу. Диалог воспроизводится вновь с интервалами и повторяется до тех пор, пока студенты его не запомнят. Выполняются упражнения по моделям и проводится грамматическое обобщение. Предлагаются творческие упражнения на занятиях. Например, на занятиях для иностранных студентов мы предлагаем диалоги из методразработки «Давайте поговорим» (АзТУ 2000 год).

Образец. Тема: Как проехать ...?

- Скажите, пожалуйста, как попасть в центр?
- А что вам надо в центре?
- Центральная библиотека.
- Центральная библиотека? Это около метро «Сахиль».
- Спасибо. Теперь я знаю, где это.
- Скажите, пожалуйста, до университета далеко?
- Вот он.
- Большое спасибо.
- Пожалуйста.

I. Примечания: Обратите внимание на конструкции.

Как попасть в центр?

До университета далеко. Теперь я знаю.

II. Прочитайте диалоги. Следите за интонацией. Слушайте вопрос. Отвечайте на вопрос во время

паузы.

III. Составьте похожий диалог.

- Простите, вы не знаете, на каком автобусе можно доехать до университета?

- До университета лучше всего доехать на метро.

- Я знаю, что можно на метро, но я хочу посмотреть улицы и проспекты Баку.

- Тогда вы должны поехать на 106 (сто шестом) автобусе. Остановка здесь недалеко, около кино-театра «Дружба».

- Спасибо.

- Пожалуйста.

Чтобы правильно организовать соответствующие упражнения, необходимо знать, чем же именно тренировочные речевые упражнения отличаются от упражнений языковых, а также предречевых.

Языковые и предречевые упражнения требуют от студентов многократного выполнения одного и того же действия без какого бы то ни было существенного изменения как формы, так и содержания: при тренировочных упражнениях действия эти всегда видоизменяются и оказываются каждый раз иным или по содержанию, или по форме, или в том и в другом отношении. Когда студент читает далеко не первый раз один и тот же текст, и, может быть, даже переводит его точно так же, как и переводили раньше, то в таком случае используется приём простого механического повторения, с помощью которого нельзя развивать нужные умения. Если же преподаватель часто побуждает студентов обращаться к новому тексту, требует от них различных словесных формулировок и сам не допускает повторения одного и того же, то в таком случае используются тренировочные упражнения, приводящие к развитию соответствующих речевых умений. Иначе говоря, упражнения, способствующие развитию умений, имеют место тогда, когда перед студентами ставится какая-либо новая задача, используя, конечно, приобретённые знания и навыки.

Каждое речевое упражнение использует те или иные речевые действия, которые воспроизводятся студентами несколько раз, т.е. повторяются. Практическому овладению языком студенты учатся путём осуществления речевых упражнений. Только в условиях такой тренировки у студентов будут вырабатываться необходимые речевые навыки и будут развиваться требуемые речевые умения.

Очень часто мы делим «наших» студентов на слабых и сильных. Многие студенты не замечают свои недостатки, и причины своего не успеха видят в организации обучения. Как свидетельствует опыт работы, наши студенты отличаются друг от друга тем, как они овладевают коммуникативным умением, грамматикой, лексикой, фонетикой.

1. По-разному происходит и процесс обучения речевой деятельности. Почему так происходит? Вопрос спорный. Неспособные есть или нет? Ведь, когда мы работаем индивидуально, добиваемся же успехов? Это происходит потому, что мы ищем пути и приёмы для отдельно взятого конкретного студента. Одному требуется 10 минут, а другому для другого способа обучения понадобится 20 минут.

Значит под способностью можем понимать свойства наших студентов, комплекс которых обуславливает успешность овладения языком. Этот комплекс у всех разный. Один комплекс даёт возможность конкретный материал усвоить с первого раза, другим – требуется длительное время.

Следует ещё отметить, что эти комплексы не являются раз и навсегда данными, а совершенствуются в процессе деятельности, в конкретных соответствующих условиях и во многом зависят от взаимопонимания педагога и студента. Поскольку комплекс составляющих способность может меняться, формироваться, то мы можем утверждать, что научить практически второму языку можно всех. Эти резервы надо искать. Если способности не помеха в овладении языком, то мотивация играет ведущую роль. Что понимаем под мотивацией психологии? Это отношения студентов к иностранному языку и культуре его носителей, готовность изучать этот язык, признание ценности владения им.

К сожалению, опыт работы последующих лет свидетельствует о том, что эта мотивация у турецких студентов была не однозначной в течение всего периода обучения; интереса к культуре языка не было. Первоначальное желание буквально нескольких человек можно не считать началом этой мотивации.

Поэтому нами уже с первых занятий использовался весь арсенал методических средств, чтобы учебный материал привёл к коммуникативным целям. Очень важно, чтобы студенты заранее знали, какие коммуникативные цели преследует урок. Студентов нацеливают на речевые действия: как выразить радость, удивление, разрешение, запрещение; как сказать что-либо о погоде; как узнать, кто где живёт, что и где находится; как поздравить с праздником; как узнать, что сколько стоит; как написать адрес на конверте; как узнать откуда письмо, а также общению на русском языке в интернете и т.д. Или к теме «Знакомство» дать лексику, напоминающие темы «Встреча», «Общение». Дается установка, что выражения: «Я приехал в Турцию как представитель торговой фирмы», на стажировку, как турист, как корреспондент, могут пригодиться в быту, если встретить делового русского человека и т.д.

В формировании развития мотиваций большую роль играет значимость, новизна, информированность изучаемого материала. Современный урок требует коммуникативной ориентации, которая предполагает разнообразные гибкие способы подачи учебного материала, даёт возможность создать на уроке ситуацию, очень близкую к реальной. Обучение по этой методике направляет мыслительную деятельность студентов одновременно на значение и результат каждой произносимой фразы, со-

здаёт атмосферу взаимоуважения преподавателя и студента.

Если студент говорит самостоятельно составленную фразу: «Покажи я эта картина»

не надо спешить тут же исправлять ошибку. Необходимо похвалить за самостоятельность сказанной фразы, уверенность в своих знаниях, в своей способности использовать изучаемый язык для реального общения – вот, что будет для него важным. Иначе появляется растерянность и беспомощность, а иногда просто студент снова молчит, чтобы не быть исправленным. Кто не боится говорить без ошибок, тот говорит быстрее и успешнее. Это внушается студенту, ссылаясь на научную особенность вопроса. Из опыта работы мы знаем, что тихие и скромные говорят хуже и позже активных учащихся. Эту активность на хорошем уровне мы должны уметь поддерживать. Вопрос преодоления этого психологического барьера, вопрос обоюдного желания преподавателя и студента.

Задача преподавателя состоит в том, чтобы организовать активную самостоятельную работу студента по изучению учебного материала, выступая при этом не столько источником информации, сколько помощником, советчиком и партнёром. Преподаватель помогает студенту наметить план работы, продумать основные шаги по реализации этого плана, а в дальнейшем контролирует и корректирует деятельность студента. В настоящее время компьютер даёт широкие возможности для самостоятельного изучения русского языка иностранными студентами. Как и видеофильмы, компьютерные программы могут представлять собой самостоятельные учебные пособия.

Компьютер помогает индивидуализировать обучение языку, так как студент сам выбирает темы работы, виды заданий, последовательность их выполнения, а также, в некоторых случаях, и виды контроля.

Заключение: Работая с компьютерными программами, студенты овладевают лексикой и грамматикой русского языка. Современные компьютерные программы позволяют также обучать студентов аудированию, чтению, письму и даже говорению, так как компьютер может быть «собеседником» студента, моделируя и имитируя его речевое поведение.

Вот несколько рекомендуемых нами компьютерных программ, разработанные в 90-е годы для обучения русскому языку как иностранному:

«Русские падежи» (Мелех Н.Т., Капитонова Т.Н, Юдин С.Ф.);

«Слушай, читай, смотри-говори!» (Руденко-Моргун О.И., Васильева Т.В.);

«АБВ» (Васильева Т.В., Руденко-Моргун О.И., Власов Е);

«Падежный детектив» (Васильева Т.В., Власов Е, Дремова А);

«Русский словарь» (Васильева Т.В, Руденко-Моргун О.И).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Всё это в конечном счёте стимулирует поиск новых, оптимальных методов, обобщающих передовой опыт преподавания русского языка как иностранного.

Мы остановились на конкретных методах и способах работы со своими студентами, но работа и поиск в этом плане продолжается.

Используемая литература.

1. «Методы и технологии обучения русскому языку как иностранному» Капитонова Т.И., Масковкин Л.В., Щукин А.Н., Москва, 2018 г.
2. «Учимся учить» (Для преподавателя русского языка как иностранного). А.А. Акишина, О.Е.Каган. Москва, 2000 г.
3. «Живая методика». Коллектив авторов ГИРЯП им. А.С.Пушкина. Москва, 2005 г.
4. «Давайте поговорим». Методразработка. АзТУ, 2016 г.

Keywords: Computer program, teaching process, student activity, new methods

Rəsulova Gülnar Məmmədخان qızı

Rus dili kafedrası, BDU Baş müəllim

Gulnarasulova@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0001-8822-2948>

RUS DİLİNİN TƏDRİSİ METODLARI MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Xülasə

Bu məqalədə əsas fikir əcnəbi tələbələrə rus dili fənninin aparıldığı zaman müəllimin hansı metoddan istifadə edə biləcəyindən söhbət gedir. Məqalədə müəllif bu metodikanın üsul və forması haqqında yazır. Hansı elmlərə söykənə biləcəyini göstərir (dilçilik, psixologiya, pedaqogika) və onun üsullarını bir-bir sayır.

Açar sözlər. Kompüter programı, dərş prosesi, tələbələrəin aktivliyi, yeni metodlar

Rasulova Gulnar Mamedkhan,

Ph.D. Senior Lecturer

Department of Russian Language, BSU

Gulnarasulova@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0001-8822-2948>

ON THE QUESTION OF METHODS OF TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE

Summary

The main idea of this article is to talk about what method a teacher can use when teaching the Russian language to foreign students. In the article, the author writes about the method and form of this methodology. He shows which sciences it can be based on (linguistics, psychology, pedagogy) and enumerates its methods one by one.

Rayçi: dos. L. Ələkbərova

Керимов Э.А., Тагиева Х.М.

BDU. Rus dili kafedrasının dosentləri.

Eldarkerimov@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0002-2118-6783>

ОБУЧЕНИЕ СТУДЕНТОВ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ГРУПП ОСОБЕННОСТЯМ РУССКОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ

РЕЗЮМЕ: Самостоятельная работа студентов азербайджанских групп в процессе изучения основ деловой и академической коммуникации на русском языке не ограничивается лишь задачей совершенствования навыков владения стилизованными особенностями документов и жанров деловой и научной речи. Студентам БГУ более продвинутого уровня мы предлагаем интересную работу с отрывками из стихотворных и прозаических текстов русских художников слова с целью ознакомить обучающихся с проявлениями русской национальной психологии в художественных образах на фоне эстетического сознания авторов.

Ключевые слова: РКИ, менталитет, русская ментальность, национальная психология, художественная речь.

ВВЕДЕНИЕ: Анализируемая нами в предыдущих статьях проблема необходимости разграничения на современном этапе понятий «русский мир» и «российский мир» в контексте настоящей статьи обретает, на наш взгляд, важнейшее значение. Соглашаясь с мнением многих русистов, что понятие «русский мир» следует относить к «мягкому миру», мы вынуждены, во-первых, разъяснить суть «русского мира», а во-вторых, указать на отличительные особенности «российского мира» на современном этапе, с учётом геополитических изменений, динамики жизни, языкового развития общества и восприятия данных изменений как носителями русского языка, так и изучающими язык на различных уровнях. «Российский мир» на современном этапе ассоциируется с агрессивной, милитаристской политикой российской государственности, которая не только отрицательно воздействует на другие страны и народы, но и способствует изменениям в национальной психологии, менталитете русского народа.

Менталитетом принято считать наиболее общие, устойчиво существующие в национальной психологии особенности нации. Ментальность же определяется как проявление больше частного, индивидуального характера, оттеняющего противоречивые взгляды. «В узком смысле, – пишет исследователь Е.И.Зиновьева, – менталитет понимается как совокупность мнений и представлений, свойственных той или иной группе» (3; 11). Многие черты русского менталитета, обозначенные в научной литературе, вызывают по меньшей мере массу вопросов, особенно с позиции современного состояния межгосударственных, межнациональных отношений. История, географическое расположение, религия не только формируют, но и изменяют с течением периодов времени многое в национальной психологии.

Ключевым вопросом остаётся выявление реальных, подлинных основных особенностей русской ментальности как проявления русского национального характера, национальной психологии, так называемой «русской души». История развития культуры народов показывает, насколько идеологизированными понятиями может обернуться тенденция заменять «историческую правду» «осознанной ложью», что приводит лишь к восхвалению системы и всех её составляющих.

С этой точки зрения представленный перечень особенностей русского менталитета, во-первых, чересчур широк, поскольку подобные особенности не являются приоритетом только русских, а во-вторых, в этом перечне видна тенденция наведения хрестоматийного глянца – указывать главным образом на положительные качества, в крайнем случае, зачастую противоречивые.

Студентам азербайджанских групп, изучающих РКИ, мы ставим целью объяснить необходимость критично подходить к устоявшимся устаревшим понятиям и определениям идеологического характера. Повторимся, мы стараемся разъяснить обучающимся, что принятые так называемые основные положения русского менталитета, равно как и менталитета других наций и народов, имеют крайне обобщённый, порой необъективный характер. Явный крен к исключительно положительным чертам в русской ментальности искажает реальную картину.

К неоспоримо положительным типическим чертам русской ментальности следует, на наш взгляд, признать следующие: стойкость, мужество, героизм, терпение, упорство, трудолюбие, максимализм, религиозность, свободолюбие, бунтарство. Объективными следует признать и положения критического характера: консерватизм, болезненная самокритичность, чередование периодов активности и лени. Однако и эти положительные и отрицательные черты наблюдаются в ментальности других наций и народов.

К примеру, понятие патриотизма никак не может быть исключительно неизменной привилегией русских. Произведения русской литературы, в которых прославляются стойкость, мужество и героические действия солдат и офицеров, выражаются высокие патриотические чувства («Бородино» М.Ю.Лермонтова, произведения А.С.Пушкина, «Россия» А.А.Блока, «Русь» С.А.Есенина, «Родина» М.И.Цветаевой, «Они сражались за Родину» М.А.Шолохова, «Горячий снег» Ю.В.Бондарева) сосед-

ствуют с противоречивыми высказываниями классиков русской литературы Н.В.Гоголя, И.С.Тургенева, Ф.М.Достоевского, А.П.Чехова об отрицательных чертах русской ментальности. Тот же М.Ю.Лермонтов назвал Россию «немытой», «страной рабов, страной господ».

Противоречивость присуща психологии многих наций и народов, в том числе и русского. Поэтому неудивительно, что в художественной речи русских писателей и поэтов наблюдаются порой прямо противоположные тенденции в оценке сути национальной психологии. В этой связи продуктивным будет говорить именно о ментальности. Д.С.Лихачёв отмечал, что русскому народу, наряду с необыкновенным трудолюбием, работоспособностью присущи лень, безделье (6; 463). При всём уважении к выдающемуся ёному, думается, что это слишком суровый вывод, поскольку подобные явления, безусловно, наблюдаются и в быту других народов. Исследователь И.А.Мухамедзянова выдвигает очень важную мысль, что главная отличительная черта русской ментальности связана с необъятными территориями России. И потому в национальном сознании укоренилась привычка «больше брать, чем отдавать», присутствует постоянное ощущение своей силы и исключительности. Вот почему «для русского народа быть свободным значит проявлять волюнтаризм, своевольничать» (7; 6). Т.Н.Козина справедливо считает, что «на формирование русской ментальности оказали влияние многие факторы, которые обусловили её своеобразие: язычество и христианство, славянское и инородное, западноевропейское и восточное, самодержавно-монархическое и советское, деспотическое и демократическое» (4; 4).

В художественных произведениях отражены примеры проявления мужества, стойкости, самопожертвования русских людей не только в военной обстановке, на поле брани, но и в быту, повседневном труде. Неимоверные усилия для достижения цели прилагают герои романов 'Как закалялась сталь' Н.А.Островского, «Цемент» Ф.В.Гладкова, повести «Вольность» Ф.В.Гладкова. Любопытным, колоритным в аспекте ментальности примером стойкости, самопожертвования, упорства в выполнении долга является эпизод из романа «Санька» Захара Прилепина. Главный герой, ещё не нашедший себя в жизни в сложный переходный период, участвующий в рискованных мероприятиях протестного характера, самоотверженно тащит ночью в обледелом лесу гроб с телом умершего любимого деда, чтобы похоронить его в деревне. Шофёр машины отказывается ехать, и Саня продолжает путь, и тут на помощь, наконец, поспевают дядя на тракторе. Им удаётся до конца выполнить свой долг.

Ф.М.Достоевский, как известно, отстаивал «русскую идею» как «воплощённую в патристическую форму концепцию всеобщей нравственности, способной спасти мир». Однако в своих произведениях писатель показал разложение дворянского класса, на который уповал в этой концепции. Ф.М.Достоевский считал русский народ «богоносцем», утверждая тем самым особую роль религиозности в русской национальной психологии. Наряду с этим, от А.С.Пушкина и М.Ю. Лермонтова до В.В. Маяковского и С.А.Есенина мы наблюдаем богоборческие тенденции в творчестве художников слова: атеизм раннего А.С.Пушкина (поэма «Гавриилада»), «И с небом гордая вражда» (М.Ю.Лермонтов), «Грустно мне, что я в Бога не верил, страшно мне, что не верю теперь» (С.А.Есенин), поэма В.В. Маяковского «Облако в штанах» и др.

Интернационализм, доброта, толерантность, гостеприимство тоже нередко упоминаются при перечислении особенностей русской ментальности, что отражено и в художественной речи: «Слух обо мне пройдёт по всей Руси великой, и назовёт всяк сущий в ней язык: и гордый внук славян, и финн, и ныне дикой тунгус и друг степей калмык» (А.С.Пушкин). Однако отношение большинства русских людей к представителям других национальностей в быту зачастую оставляют желать лучшего. Отсюда можно сделать вывод, что русские люди не толерантны, а скорее, снисходительны по отношению к другим национальностям. И происходит это от неоправданного осознания своей исключительности. К примеру, В.В.Маяковский смог с залихватской лёгкостью написать в одном из стихотворений: «В авто посадили разных армян. Тронулись – и мы в пути». Очевидно, что под указанной в цитате нацией подразумеваются по крайней мере различные представители народов Кавказа. Подобное пренебрежительное отношение не красит художника слова и подтверждает глубоко противоречивые тенденции в проявлениях русской ментальности. Даже классик XIX века Н.А.Некрасов позволял себе указать на особую способность сострадать, присущую исключительно русским: «Не русский – взглянет без любви на эту бледную, в крови, кнутом иссеченную музу» (стихотворение «О Муза! я у двери гроба»). В рассказе В.П.Астафьева «Ловля пескарей в Грузии» русский человек сравнивает ухаживающих за ним гостеприимных пожилых грузинских женщин с рабами. Такой уровень «благодарности» возмутителен и не имеет аналогов в художественной литературе.

Главные отрицательные черты русской ментальности не отмечаются в научной литературе, что приводит к однобокому представлению об интересующем нас вопросе. Сделаем попытку восполнить данный пробел в объективном плане, чтобы освободиться от устоявшихся клише, связанных с возвышением русской национальной психологии в аспекте её якобы исключительности по отношению к другим нациям и народам. Русская культура, искусство и литература оказали огромное влияние на духовный мир различных наций и народов. Об этом свидетельствуют многочисленные примеры тради-

ций и новаторства в творчестве, в частности, художников слова. В художественном слове, художественной речи русских авторов проявляются как положительные, так и отрицательные особенности русского национального характера, так называемой «русской души». Известно, что понятия «русская душа», «русский дух» давно признаны основой русской культуры и принимаются учёными как ассоциация с понятиями «широкая», «безграничная». «Здесь русский дух, здесь Русью пахнет», «Татьяна, русская душою» – эти выражения из произведений А.С. Пушкина широко известны. Ф.В.Гладков в «Повести о детстве» вспоминает, что дед любил повторять: «Дом без вши – что человек без души». Некий мистический смысл обретает широко распространённое понятие «загадочная русская душа». Загадочная – следовательно, на наш взгляд, непредсказуемая, противоречивая, необъяснимая. В романе «Печальный детектив» писатель В.П.Астафьев, критически исследуя посредством реалистических, поистине жизненных художественных образов особенности русской ментальности, приводит случай в отдалённой сибирской деревне, где живут в основном женщины и старики, до милиции и больниц очень далеко, и жизнь по сути беззащитная. В этой деревне появляется беглый заключённый, преступник и терроризирует всё неможное население. Устраивает себе жильё в избе одинокой женщины, принуждает её к сожительству и издевается, уверенный в своей безнаказанности. Через определённое время кому-то всё же удаётся сообщить об этом в милицию, и преступника арестовывают, затем судят. Поразительно, что после объявления сурового приговора присутствующая на суде та самая, больше всех пострадавшая женщина бросается в ноги извергу с истошным воплем: «На кого ты меня оставил, миленький?» Посредством риторического вопроса автор позволяет себе смелое, честное высказывание: «Что же это за загадочная русская душа, которая всегда готова помочь одиноким, сирым, обездоленным, пожалеть страдающих, отдать последнюю копейку нищему и в то же время смертным боем бьётся с соседями по коммунальной квартире, выясняя, кто не выключил свет в ванной?» Вспомним, что в пьесе А.П.Чехова «Вишнёвый сад» помещица Раневская, не имеющая возможности даже слугам платить содержание, не заботящаяся о дальнейшей судьбе дочери Анны, отдаёт последний полтинник нищему.

Милитаристская политика русской государственности на протяжении многих веков сформировала, к сожалению, наиболее отрицательную, отталкивающую черту русского менталитета – агрессивную, воинственную психологию русского человека. Особый военизированный уклад жизни, приоритет военных чинов и званий происходил из неизменной захватнической политики Российского государства. Поэтому военные победы всегда считались и считаются сейчас предметом особой гордости русского народа. Милитаристская направленность отражена и в фольклорных произведениях. В старинной солдатской строевой песне, имеющей диалогическую форму, «солдатушки – браво ребятушки» так отвечают на задаваемые им вопросы: «Наши жёны – пушки заряжены, наши сёстры – штыки, сабли остры, наши деды – славные победы».

В повести Л.Н.Толстого «Кавказский пленник» много нелестных, оскорбительных, ненавистнических характеристик горцев, как «дикого народа», хотя подлинной дикостью являлась захватническая война, которую вёл царизм на Кавказе. До Л.Н.Толстого ещё М.Ю.Лермонтов в поэме «Кавказский пленник» описывает, как «храбрые черкесы» нападают на русских, пленяя и убивая солдат и офицеров. Однако для черкесов эта война освободительная. Русские писатели же оправдывают военные действия соотечественников и пренебрежение к другим народам весьма сомнительной в нашем понимании исключительностью своей нации. В комедии А.С.Грибоедова «Горе от ума» главный персонаж Чацкий, разоблачая русское дворянство, утверждает, что законодатели общественного мнения «сужденья черпают из забытых газет времён очаковских и покоренья Крыма», намекая в том числе на воинственность как основную черту национальной гордости. Здесь уместно привести тонкую критику лжепатриотизма в стихотворении М.Ю.Лермонтова «Родина»: «Люблю отчизну я, но странною любовью! Не победит её рассудок мой. Ни слава, купленная кровью, ни полный гордого доверия покой, ни тёмной старины заветные преданья не шевелят во мне отрадного мечтанья». «Странная любовь» оказывается истинно патриотической любовью к русской земле, её природе, необъятным просторам, а не к военным заслугам, добытым ценою крови и унижения других народов. В гениальном стихотворении А.А.Блока «Россия» лирический герой находит наиболее проникновенные слова, отражающие искреннюю, неподдельную привязанность к неоднозначной, но такой родной русской крестьянской действительности: «Россия, нищая Россия, мне избы серые твои, твои мне песни ветровые, – как слёзы первые любви».

К сожалению, в национальной психологии большей части русских укоренилось военизированное представление о развитии государственности в аспекте исключительности нации, её превосходства над другими. «Хотят ли русские войны?» – задаёт поэт Евгений Евтушенко риторический вопрос в одноимённом стихотворении. По идее автора, не хотят. Однако ещё с незапамятных времён именно победы России в захватнических войнах становились гордостью русских людей, считающих огромную территорию своей страны исконно русской землёй. Имперские амбиции российского руководства и по сей день тревожат мир и играют негативную роль в отношении всего прогрессивного человечества к

русскому народу. Ещё в поэме А.С.Пушкина «Медный всадник» автор приводит горделивое утверждение Петра Первого при начале строительства Санкт-Петербурга: «Отсель грозить мы будем шведу! Здесь будет город заложен назло надменному соседу».

Замалчивается в научной литературе и одна из тяжелейших, уродливых черт русской ментальности – безудержное пьянство, алкоголизм. Этнографы и психологи отмечают стремление русского человека к свободолобию, открытости миру, тягу к сопротивлению насилию. Однако безграничность русского человека не может, на наш взгляд, быть аргументом в стремлении позволять себе формирование повседневного неконтролируемого поведения посредством пьянства как способа уйти от жизненных проблем. В поэме «Кому на Руси жить хорошо» Н.А.Некрасов сумел дифференцировать неоднородную крестьянскую массу времён царской России, выделил героизм, стойкость, работоспособность, терпеливость, самоотдачу одних и раболепие других. По убеждению автора, русский народ выдержит всё и «грудью проложит дорогу себе». Однако «всё вином кончается», все начинания губит пьянство. «Он до смерти работает, до полусмерти пьёт», – характеризует поэт один из самых колоритных образов крестьян – Якима Нагого. В этой же поэме отчаявшимся работникам-крестьянам, которым не оплатили их труд, купец-работодатель выкатывает бочку вина (в данном случае водку), и народ начинает веселье. Грозным предупреждением звучат в поэме слова Савелия, богатыря святорусского, выражающие бунтарский дух русского народа: «Придёт беда великая, коль перестанем пить!»

«Был на женщин и зелие падкий», «То ли ветер свистит над пустым и безлюдным полем, то ль, как рошу в сентябрь, осыпает мозги алкоголь» – характеризует себя лирический герой С.А.Есенина.

Роман «Преступление и наказание» Ф.М.Достоевский, которого называют «наиболее ярким выразителем русского духа и русского национального характера» (5; 5), как известно, предполагал назвать «Пьяненькие». Такое название точно отразило бы общее состояние подавленного жизнью русского человека в «жёлтом Петербурге», типически отражённое в образах Мармеладова, униженных мужчин, женщин и девушек. Многие диалоги происходят в кабаках. Однако великий русский писатель поменял вектор темы романа, расширил, обогатил произведение другими характерными чертами русского менталитета.

Ф.В.Гладков в «Повести о детстве» описывает, как его дядя по отцу приходил к ним в избу навестить со своим ведром браги, зачерпывал ковшом хмельной напиток и пил, беседуя, а после посещения уходил с тем же ведром. В стихотворении М.Ю.Лермонтова «Родина» лирический герой «смотреть до полночи готов на пляски с топаньем и свистом под говор пьяных мужичков». Приём общего места применяет в этом ключе С.А. Есенин, развивает мысль М.Ю.Лермонтова и создаёт потрясающий по своей выразительности образ: «И Русь всё так же будет жить, плясать и плакать у забора».

Современные русские авторы также часто обращаются к данной тематике. Не станем приводить много образцов, но зачастую на тему пьянства пишут с неким умилением, подчёркивая какую-то особую привилегию, даже гордость русских по поводу этой печальной традиции. К примеру, в песне Сергея Шнурова (группировка «Ленинград») своеобразным горделивым лозунгом-бравадой звучит призыв: «В Питере – пить!» Следует отметить, что наше стремление выделить и акцентировать отрицательные проявления русской ментальности не носит характер оскорбительной критики, а вызвано желанием освободиться от набивших оскомину идеологизированных стереотипов прошлых лет.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Современная геополитическая обстановка в странах, ранее входивших в СССР, чрезвычайно сложная и противоречивая. Преобладание «российского мира» над «русским миром» настолько очевидно, что настала насущная необходимость встать на защиту достижений русской культуры, искусства и литературы в их лучших проявлениях. В противном случае захлестнувшая многие страны мира волна русофобии, как результат агрессивной милитаристской политики российского руководства, приведёт в конечном счёте к потере ценностей, приобретённых в процессе многовековой интеграции народов. Поэтому, осуждая неправомерные действия России на мировой арене, мы в то же время не должны бросаться в крайность – отказываться от всего, что связано с Россией, русским языком как средством межнационального общения.

Отказ от изучения русского как второго иностранного в средних школах Азербайджана сыграет отрицательную роль в образовательном процессе и развитии кругозора учащихся. Таким образом, ставится под угрозу и преподавание русского языка в азербайджанских группах вузов. Одной из целей данной статьи является попытка предотвратить процесс резкого отхода от всего, что связано с русским языком, русской литературой и культурой, отражающих динамику ментальности русского народа.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Артёмов В.Г., Филиппова Я.В. Ментальность русского народа: традиции и эволюция. – Интернет-ресурс.
2. Дмитриева Н.М. Языковые особенности этических категорий русского менталитета. – Вестник ОГУ, #14 (130), ноябрь 2011.
3. Зиновьева Е.И. Русская ментальность в зеркале языка. Учебное пособие. – СПб, Изд-во «Нестор – История», 2010.
4. Козина Т.Н. Духовная основа русской ментальности в литературно-художественном творчестве. – Тамбов, 2018.
5. Кумакаева А.Л., Николкина Т.Д., Сарин Л.Р. Отражение русской ментальности в языковой культуре. Ф.М.Достоевского. – Интернет-ресурс.
6. Лихачёв Д.С. Заметки о русском. Избранные работы. В 3 т. Т. 2. – Л., 1987.
7. Мухамедзянова И.А. Ментальный образ русского народа. – Интернет-ресурс.

Eldar Kərimov, Həyat Tağıyeva

BDU. Rus dili kafedrası

Eldarkerimov@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0002-2118-6783>

**AZƏRBAYCAN QRUPLARININ TƏLƏBƏLƏRİNƏ RUS MENTALİTİNİN
XÜSUSİYYƏTLƏRİNDƏ TƏDRİS**

Xülasə

Bu məqalədə rus dilini xarici dil kimi öyrənən BDU-nun Azərbaycan qrupları tələbələrinin sərbəst iş istiqamətlərindən biri araşdırılır. Rus söz sənətkarlarının əsərlərində ifadə olunan rus mentaliteti nümunələrinin təhlili rus bədii nitqinə maraq göstərən daha yüksək səviyyəli tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Əsas məqsəd təkcə rus mentalitetinin müsbət cəhətlərini izah etmək deyil, həm də elmi ədəbiyyatda susdurulan mənfi xüsusiyyətləri vurğulamağa çalışmaqdır. Tələbələr "Rus dünyası"nın digər xalqların estetik mədəniyyətinə gətirdiyi ən yaxşı cəhətləri dərk etmək və qorumaq zərurəti barədə nəticəyə gəlməlidirlər.

Açar sözlər: rus dilinin xarici dil kimi tədrisi, mentalitet, rus mentaliteti, milli psixologiya, bədii nitq.

Eldar Karimov, Hayat Tağıyeva

BSU. Russian language.

Eldarkerimov@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0002-2118-6783>

**TRAINING OF STUDENTS IN AZERBAIJAN GROUPS
SPECIFIC RUSSIAN MENTALITY**

Summary

This article examines one of the areas of independent work of students of the Azerbaijani groups of BSU studying Russian as a foreign language. The analysis of examples of Russian mentality expressed in the works of Russian artists of the word is intended for students of a more advanced level who are interested in Russian artistic speech. The main goal is not only to explain the positive features of the Russian mentality, but also to strive to emphasize the negative properties that are hushed up in scientific literature. Students should come to the conclusion about the need to perceive and preserve all the best that the "Russian world" has brought to the aesthetic culture of other peoples.

Keywords: teaching Russian as a foreign language, mentality, Russian mentality, national psychology, artistic speech.

Rəyçi: dos. T. Əliyev

Найля Мир Бабаева

BDU. Rus dili kafedrası. Baş müəllim

nailyabirbabayeva@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0003-3439-7114>

ОБ УЧЕТЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ФАКТОРА ПРИ ИЗУЧЕНИИ ЛЕКСИКИ

РЕЗЮМЕ; В статье рассматривается вопрос об актуальности изучения человеческого фактора в языке и описания функциональных свойств соматизмов. Автор анализирует особенности употребления соматизма **голова** в различных конструкциях, в том числе и в устойчивых сочетаниях и фразеологизмах.

Ключевые слова: человеческий фактор, части тела, соматизм голова, фразеологические единицы.

ВВЕДЕНИЕ: Обзор лингвистической литературы последних десятилетий свидетельствует о том, что усиливается внимание к исследованию человеческого фактора в языке. Иными словами, фокус языковых проблем сместился в сторону человека.

Об этом свидетельствует издание целой серии научных трактатов, монографий и сборников научных трудов. Большинство исследований выдвигает тезис о том, что “нельзя познать сам по себе язык, не выйдя за его пределы, не обратившись к его творцу, носителю, пользователю - к человеку, к конкретной языковой личности” (Караулов, с. 7).

Следовательно, объектом исследования языковедов должны стать такие тематико - понятийные классы, как “человек и природа”, “человек и общество”, “человек и его деятельность”.

Как справедливо отмечает Ю.Н.Караулов, “языковая личность - вот та сквозная идея, которая, как показывает опыт ее анализа и описания, пронизывает и все аспекты изучения языка и одновременно разрушает границы между дисциплинами, изучающими человека, поскольку нельзя изучать человека вне его языка” (Караулов, 3).

В своем фундаментальном исследовании “Русский язык и языковая личность” Ю.Н.Караулов показывает, что понятие языковая личность является системообразующим для описания национального языка и на его основе оказывается возможным достичь нового синтеза знаний о русском языке, преломленном через структуру русской языковой личности.

Особого внимания заслуживают коллективные монографии под общей тематикой “Человеческий фактор в языке”, в которых освещаются такие аспекты данной проблемы, как язык и личность (11), язык и порождение речи (7), языковые механизмы экспрессивности (8), язык и картина мира (3).

Устойчивый интерес современной лингвистики к человеческому фактору в языке проявляется, в частности, в обращении к исследованию семантических единиц, отражающих в своей семантике все то, что относится к сфере телесности.

В большинстве работ соматизмы рассматриваются в контексте целостного тематико-понятийного класса: внешность, организм, характер, бытие человека.

По мнению В.И.Половниковой данный класс охватывает такие понятия, как внешний облик; строение тела; здоровье, функционирование организма, болезни; личная гигиена; предметы ухода за собой; черты характера; интеллект; эмоции; чувства; оценка; внешнее проявление чувств; физические действия и действия, связанные с мыслительной деятельностью и волей; отдых, усталость; периоды жизни, национальность, питание; посуда; дом, жилье; мебель; одежда; обувь; язык, речевая деятельность (6, с. 9-10).

В настоящей статье мы рассмотрим функционально-семантические особенности соматизма **голова**, который обладает значительным смысловым потенциалом и высокой частотностью употребления.

Анализ лингвистических трудов, а также тщательное изучение всей совокупности названий частей тела, внутренних органов человека, позволили исследователям сделать важные выводы в области описания рассматриваемых слов. Этому способствовало и то, что в контексте основных понятий данной проблематики стали рассматриваться такие явления, как кинетическое пространство, семантический культурный код, невербальная семиотика и т. д.

В результате глубокого теоретического осмысления соматической лексики в лингвокультурологическом аспекте (на материале современного английского языка) Л.А.Сайфи сделала заключение о том, что “тело, его структура служат не только точкой отсчета, но и универсальным образцом для построения системы понятий как в языке, так и в культуре многих этносов, взаимодействия с такими ключевыми категориями, как пространство, время, природа, социум и др” (4, с. 9).

Изучение процесса коммуникации показывает, что любое общение представляет собой взаимодействие вербальных (словесных) и невербальных средств, которые относятся к различным знаковым системам. В рамках функционального подхода к невербальным средствам обычно относят паралингвистические компоненты (все дополнительные к языку речевые звуки, жесты, выражения лица (мимику), позы, телодвижения и манеры).

Заслугой Л.А.Сайфи является то, что она предприняла попытку пересмотреть критерии выделения соматической лексики и разработать понятие соматического пространства с различными концеп-

тосферами. По мнению автора, соматическое пространство “является макроструктурой, выделяемой на основании глобальной семантической категории телесности и образованной совокупностью семантических полей, представляющих данную категорию в лексико-фразеологической системе языка” (4, с. 5).

Исследователи предполагают, что в пределах соматического пространства можно выделить две лексические области. Одна из них связана с обозначением жизнедеятельности человека (передвижение, говорение, дыхание, процесс поглощения пищи и т. д.), другая - с обозначением телесно обусловленных потребностей и нужд и общественных форм их удовлетворения (одежда, косметика, медицина и здравоохранение, спорт, ритуалы и т.д.).

Необходимо иметь в виду также, что подобного рода периферийные средства выполняют роль связующих звеньев между соматическим пространством и другими концептуальными областями (4, с. 10-11).

Более подробный анализ семантического взаимодействия различных разрядов соматической лексики показывает, что “в рамках соматического пространства формируется соматический код культуры, включающий две микросистемы, представленные лексическими единицами отражения семиологически значимых телодвижений, с одной стороны, и телесными метафорами”, с другой (4, с. 5).

По мнению исследователей, важным существенным фактором характеристики коммуникативного поведения сематизмов является интерпретация их функций в ткани художественного произведения, где обычно содержится много указаний на невербальное поведение персонажей, и поэтому важно распознать за описанием кинемы (движения) передаваемую ею информацию.

Особый интерес представляет то, что соматизмы в общенародном языке используются как исходные вербальные средства, способствующие описанию внутреннего мира самого человека и его окружающей среды. Следует отметить также, что части тела человека способны принимать участие в коммуникативных актах в роли жестов. В этом отношении наиболее активно применяются движения руками. Однако и другие части тела могут по-своему отражать психику и переживания говорящего, состояние его внутреннего мира.

Ценную информацию по изучаемой теме можно извлечь также из исторических словарей, которые свидетельствуют о том, что соматизм **голова** относится к древнейшему пласту русской лексики и тесно связан с аналогичным лексическим фондом других языков. Таким образом, можно судить о том, что за долгую историю своего бытования рассматриваемое слово обросло множеством значений и заняло весьма активную позицию в сфере устойчивых оборотов русского языка. Специальные исследования показывают, что такой же путь развития прошли многочисленные слова различных семантических групп. Все это происходило благодаря внутренней диалектичности, гибкости и динамизму лексико - семантической области языка.

Следует добавить также, что соматизмы системно организованы в силу того, что сама их денотативная база системно организована и выполняет жизненно важные и объективно обусловленные функции.

В связи с анализом функциональных возможностей соматизма **голова** большой интерес представляет широкое употребление данного слова в составе устойчивых оборотов и фразеологических единиц.

Наиболее многочисленны устойчивые единицы, построенные по модели с участием глаголов. Ср.: голова варит, голова горит, голова кружится, вертится в голове, держать в голове, иметь голову на плечах, класть голову, кружить голову, лезть в голову, ломать голову, морочить голову, мылить голову, поднимать голову, приклонить голову, склонять голову, сломать голову, снять голову, сорвать голову, терять голову, вылететь из головы.

Многочисленны и фразеологизмы, созданные по модели с участием прилагательных и местоимений: бедовая голова, буйная голова, ветренная голова, голова еловая, голова садовая, дубовая голова, дырявая голова, пустая голова, светлая голова, шальная голова, с повинной головой, на свежую голову, на свою голову.

Среди фразеологизмов с соматизмом **голова** встречаются также другие типы устойчивых оборотов: голова на плечах, ветер в голове, как снег на голову, с головой и т.л.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: Таким образом, наличие в русском языке разнообразных контекстов, в которых соматизм **голова** употребляется в обычных и устойчивых сочетаниях свидетельствует о широком диапазоне его смыслового потенциала.

Все изложенное выше дает нам основание сделать вывод о том, что соматизм **голова**, будучи многозначным словом, занимает активную позицию в системе вербальных средств русского языка.

Использованная литература

1. Аркадьев Л.М. Полисемия названий головы в славянских и германских языках в типологическом и историческом аспектах // Московский лингвистический журнал. 2002. т. 6, с. 53-80.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987, 264 с.
3. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. М.: Наука, 1988, 216 с.

4. Сайфи А. Соматическое пространство языка // Вестник Башкирского университета. Т.13, № 1. 2008, с. 69-72.
5. Словарь русского языка в четырех томах. М.: Русский язык, 1981, т. I.
6. Словарь языка Пушкина. В 4-х т. т. I. М.: Изд-во иностран. и нац. словарей, 1956, 807 с.
7. Человеческий фактор в языке. Язык порождение речи. М.: Наука, 1991, 240 с.
8. Человеческий фактор в языке. Языковые механизмы экспрессивности. М.: Наука, 1991, 214 с.
9. Чесноков Я.В. Телесность человека: философско – антропологическое понимание. М.: ИФ РАН, 2007, 213 с.
10. Фразеологический словарь русского языка. Под. ред. А.И. Молоткова. Изд. II. М.: Советская энциклопедия, 1968, 543 с.
11. Язык и личность. М.: Наука, 1989, 216 с.

Nailya Mir Babaeva

BDU. Rus dili kafedrası. Baş müəllim
nailyabirbabayeva@bsu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0003-3439-7114>

About the consideration of the human factor in the study of vocabulary
Summary

The article examines the issue of the relevance of the human factor in language and the functional characteristics of somatisms. The author analyzes the use of the somatism *голова* (head) in various constructions, including in the composition of stable word combinations and phraseological units.

Keywords: human factor, body parts, somatism, head, phraseological units.

Nailə Mir Babaeva

BDU. Rus dili kafedrası. Baş müəllim
nailyabirbabayeva@bsu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0003-3439-7114>

Leksikanın öyrənilməsi zamanı insan faktorunun nəzərə alınması haqqında
Xülasə

Məqalədə insan faktorunun dildə aktualıq məsələsi və somatizmlərin funksional xüsusiyyətləri araşdırılır. Müəllif *голова* (baş) somatizminin müxtəlif konstruksiyalarda, o cümlədən sabit söz birləşmələri və frazeoloji birləşmələrin tərkibində işlənilməsini təhlil edir.

Açar sözlər: insan faktoru, bədən üzvləri, somatizm, baş, frazeoloji vahidlər.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Иманова Рена Садикызы

Доцент Кафедры русского языка БГУ

renaimanova@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0008-1898-2520>

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ НЕЯЗЫКОВЫХ ГРУПП РУССКОМУ ЯЗЫКУ

РЕЗЮМЕ: В статье рассматривается вопрос использования фразеологизмов при обучении иностранных студентов русскому языку. Анализируются речевые средства, которые формируются в результате специального обучения. Выявляется основная задача при обучении иностранных студентов русскому языку – формирование способности и готовности студентов использовать в речи фразеологические единицы, которые будут способствовать оживлению речи, делаая ее образной и выразительной, и обеспечат высокий уровень коммуникативной компетенции.

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая единица, фразеологическая компетенция, устойчивые выражения, аутентичные материалы.

ВВЕДЕНИЕ: Фразеология – это область языка, которая изучает не просто случайные сочетания слов, а устойчивые, неделимые и зафиксированные в языке обороты, когда отдельные слова, объединяясь в сочетания, в целом приобретают новое, часто образное, значение, отличное от значений составляющих их слов.

Фразеологические обороты и идиомы имеют переносное значение, которое выводится из буквального смысла составляющих их слов (например, «жить душа в душу», «шито белыми нитками») и употребляются как некоторое целое, которое не подлежит разложению и не допускает внутри себя перестановки своих частей.

В некоторых случаях грамматическое значение фразеологизмов не отвечает нормам современного языка, а является грамматическими архаизмами, например: «без царя в голове», «бить баклуши», «валить дурака» и тому подобное.

Фразеология любого языка представляет собой уникальное языковое явление, отражающее национальную культуру, мировоззрение, народные обычаи, традиции, нравы и исторические события говорящего на нем народа. Грамотное и уместное использование фразеологизмов говорит о высоком уровне владения языком, его лексическом фондом, а также обеспечивает высокий уровень коммуникативной компетенции, поскольку оживляет речь, делает ее более образной, эмоциональной и выразительной. Иными словами, фразеология является языковым явлением, которое подлежит исследованию с позиций как культурологии, так и лингвистики, так как находится на стыке языка и культуры. Поэтому обучение фразеологическим единицам на иностранном языке актуально и является одним из элементов межкультурной и иноязычной компетенции.

При обучении русскому языку студентов неязыковых групп необходимо уделить должное внимание изучению фразеологических оборотов и идиоматических выражений для обогащения речи, повышения ее выразительности и точности, а также для лучшего понимания аутентичных материалов.

Аутентичные материалы – это любые материалы, созданные носителями языка для реального использования, и представляют собой продукты повседневной жизни, такие как газетные статьи, песни, фильмы, радиопередачи, реклама, меню, объявления, рецепты и личные письма и сообщения. Использование аутентичных материалов повышает у студентов интерес к изучению языка, так как представляют собой бесконечный поток разнообразного и интересного контента, который позволяет знакомиться с современным языком и помогает развивать коммуникативные навыки и уверенность в устной речи, способствуя спонтанному участию студентов в занятии. Эти материалы помогают сделать обучение более мотивирующим, так как погружают учащихся в естественную среду изучаемого языка.

Аутентичность материалов подразумевает использование текстов, которые могут быть специально созданы для изучения на уроке. Но такие тексты обязательно должны обладать свойствами аутентичности: смысловой связанностью, информативной и эмоциональной насыщенностью, должны быть составлены с учётом потребностей и интересов обучающихся.

Так зачем же использовать фразеологию в обучении? Использование фразеологизмов при обучении языка позволяет избегать многословия. Фразеологизмы передают сложные понятия в сжатой форме и отражают культурные особенности языка, что важно для формирования полноценной коммуникативной компетенции. Фразеологизмы делают речь более яркой, образной, красочной и эмоционально богатой, помогая избежать монотонности и обобщенных описаний. Идиомы часто более содержательно и, в то же время, лаконично передают смысл высказываний, позволяя избежать длинных описательных оборотов и более точно выразить мысль.

Овладение фразеологией изучаемого языка необходимо для понимания текстов, фильмов, песен и других аутентичных материалов, созданных носителями языка. Изучение устойчивых выражений поможет студентам лучше понять культурные ценности и реалии страны изучаемого языка, что важно для эффективной межкультурной коммуникации.

При обучении иностранному языку преподаватель, чтобы интегрировать фразеологию в учебный процесс, должен не только вводить новые фразеологические единицы, но и объяснять их происхождение и особенности употребления. В процессе преподавания преподаватель может предложить студентам разнообразные задания, такие как подбор синонимов, составление предложений и ситуативное использование фразеологизмов. Чтобы показать, как используются фразеологизмы в живой речи, можно проводить со студентами игры, викторины и дискуссии, приводить примеры из текстов, фильмов или песен. Эти практические методы применимы для формирования фразеологической компетенции у студентов, обучающихся русскому языку. Грамотное и уместное использование фразеологизмов обеспечит высокий уровень коммуникативной компетенции, так как способствует оживлению речи, делая ее образной и выразительной. Отражая национальную культуру языка, фразеология находится на стыке языка и культуры, и потому подлежит исследованию с позиций культурологии и лингвистики.

При обучении иноязычных студентов русскому языку необходимо научить их умению отличать фразеологизмы от свободного сочетания слов, умению определять фразеологическое значение единицы, умению находить эквивалентные фразеологические единицы в родном и иностранном языках, умению подбирать к фразеологизмам синонимы и антонимы, а также умению употреблять фразеологизмы в речи. Сформировать эти умения возможно через этимологическое изучение фразеологических единиц с учетом структурно-семантических особенностей. Необходимость развития коммуникативной компетенции при изучении иностранного языка обусловлена тем, что именно во фразеологии в большей степени сохранились особенности и черты культуры носителя.

Словарный состав любого языка образован не только простыми словами и словообразовательными конструкциями, но и фразеологизмами, которые, в свою очередь, имеют скрытый смысл. Носители языка знают и понимают скрытый смысл фразеологизмов и широко используют их в речи, тогда как для иностранцев это является затруднительным препятствием для понимания и общения на иностранном языке. Именно поэтому фразеологические обороты являются наиболее сложной в семантическом плане группой языковых единиц в обучении иностранному языку.

Нередко фразеологизмы вызывают трудности при чтении художественных текстов, а также газет, журналов, при понимании разговорной речи. Для того чтобы облегчить понимание фразеологизмов иностранного языка можно начать с заимствованных фразеологизмов русского языка. Как было указано выше, фразеологические единицы тесно связаны с историей и культурой народа, с его обычаями и традициями. Они являются носителями лингвострановедческой информации, которая рассматривается в качестве важного компонента при изучении иностранного языка. В разных языках можно найти похожие образы, положенные в основу фразеологизма, и тогда изучающие иностранный язык сразу узнают и легко понимают значение такого образного выражения. Понимание иноязычной лексики легче усваиваются, когда есть возможность создать такие своего рода ориентиры, знакомые образы. Учитывая особенности фразеологических единиц русского языка отбор фразеологизмов можно производить по тематике, по коммуникативной ценности, по частоте использования, можно разделять по ситуативной характеристике.

Обучение студентов неязыковых специальностей фразеологическим оборотам должно быть практическим и образным, включать в себя работу с устойчивыми выражениями, их значениями, происхождением и использованием в контексте, а также применение различных методов, таких как аналогии, объяснение, ассоциации и использование наглядности для лучшего запоминания и понимания. Работа с фразеологизмами развивает языковую интуицию, способность чувствовать тонкости языка и применять его более эффективно.

При работе со студентами преподаватель должен четко объяснять значение фразеологизма, используя понятные синонимы или описательные конструкции. Например, фразеологизм «как белка в колесе» означает быть очень занятым, постоянно в движении, в беспрестанных хлопотах, суетиться, много работать, но не добиваться значительных результатов. Объясняя значение этого фразеологизма, необходимо указать на то, что этот образ возник из наблюдения за поведением белки в беличьем колесе, где она активно бежит, но остается на месте.

Также необходимо использовать фразеологизмы в различных контекстах и предложениях, чтобы студенты видели, как они употребляются в речи, проводить аналогии с уже известными студентам фразеологизмами или бытовыми ситуациями, чтобы облегчить понимание, предлагать студентам сопоставить фразеологизмы с их значениями, рисунками или ситуациями.

В ходе самостоятельной работы можно попросить студентов использовать фразеологизмы в своих предложениях, составляя небольшие рассказы или диалог с ними.

В работе со студентами также можно анализировать фразеологизмы, которые используются в фильмах, песнях или других медиа, чтобы показать их живое употребление, сопоставляя русские фразеологизмы с их эквивалентами в иностранном языке, показывая сходства и различия. Используя отрывки из сказок и устного народного творчества, где часто встречается фразеологическая лексика,

необходимо подчеркивать образность фразеологических оборотов, объясняя, как они помогают сделать речь более яркой и запоминающейся, в то же время, указывать на то, что фразеологизмы – это устойчивые выражения, которые нельзя изменить, и в которых нельзя заменить отдельные слова. Упражнения по выработке фразеологических навыков дифференцировать с учетом речевых возможностей студентов, их уровня знаний и умений.

Заклучение: При обучении фразеологическим единицам опираться на специально осуществляемый для этих целей отбор фразеологических единиц на основе коммуникативного и лингвострановедческого подхода в контексте диалога культур. При всем этом преподаватель должен определить трудности овладения студентами фразеологическими единицами и разработать комплекс языковых и коммуникативных упражнений, направленных на активизацию их использования.

Использованная литература:

1. Авербух К.Я. Лексические и фразеологические аспекты перевода: учебное пособие. М.: Издательский центр «Академия», 2009.
2. Коршунова Е.С. Обучение студентов неязыковых вузов выразительности речи на основе использования фразеологизмов (на примере английского языка). Наука о человеке, Гуманитарные исследования, т.16, №4, 2022.
3. Кулагина Е.В. Роль фразеологических единиц в формировании межкультурной компетенции студентов неязыковых специальностей // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2015. №4-2. С. 121-124.
4. Кобзев М.С. Подходы к обучению фразеологическим единицам иностранного языка в школе и вузе. Журнал «Наука в мегаполисе», №3 (48) Исследования молодых ученых, МГПУ, 2023.
5. Карташова В.Н. Формирование фразеологической осведомленности бакалавров в процессе обучения иностранному языку. Известия Юго-Западного Государственного университета. Серия Лингвистика и педагогика. 2022.
6. Кустова А.Е. Обучение иноязычным фразеологическим единицам при изучении французского языка как дополнительной специальности: дис. ... канд. пед. наук: Екатеринбург, 2005.
7. Латышова Э.Р. Формирование межкультурной компетенции бакалавров педагогического образования неязыковых специальностей вуза: дис. ... канд. пед. наук. Кемерово, 2017. 174 с.
8. Латышова Э.Р., Душанбаева Я.Р., Клявлин А.М. Значение фразеологических единиц при обучении межкультурной коммуникации // Педагогический журнал. 2019. Т. 9. № 3 А
9. Лозовская Е.И. Акилина Н.В. Использование фразеологических единиц со значением «Характер человека» в процессе обучения русскому языку иностранных студентов. Московский государственный педагогический университет, г.Москва, 2018.
10. Чжао Ялин. Формирование фразеологической компетенции у китайских студентов-филологов: дис. ... канд. пед. наук: Казань, 2020.

İmanova Rəna Sadi qızı

BDU-nun Rus dili kafedrasının dosenti

renaimanova@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0008-1898-2520>

Qeyri-dil qruplarından olan tələbələrə rus dilinin tədrisində frazeoloji vahidlərdən istifadə

Xülasə

Məqalədə xarici tələbələrə rus dilini tədris edərkən frazeoloji vahidlərin istifadəsi məsələsi müzakirə olunur. Xüsusi təlim nəticəsində meydana gələn nitq vasitələri təhlil edilir. Xarici tələbələrə rus dilini tədris edərkən əsas məsələ ortaya çıxarılır – tələbələrin nitqdə frazeoloji vahidlərin istifadəsi bacarığı və qabiliyyətinin formalaşması, hansılarkı nitqin məcmu və ifadəli edərək, onun canlanmasına səbəb olub, kommunikativ səriştənin yüksək səviyyəsini təmin edəcək.

Açar sözlər: frazeologiya, frazeoloji vahid, frazeoloji kompetensiya, sabit ifadələr, orijinal materiallar.

İmanova Rəna Sadi qızı

Associate Professor, Department of Russian Language, BSU

renaimanova@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0008-1898-2520>

USING PHRASEOLOGICAL UNITS IN TEACHING RUSSIAN TO STUDENTS FROM NON-LINGUISTIC GROUPS

SUMMARY

This article examines the use of phraseological units in teaching Russian to international students. It analyzes the speech tools developed through specialized training. The primary goal of teaching Russian to international students is to develop their ability and willingness to use phraseological units in their speech, which will contribute to the liveliness of speech, making it figurative and expressive, and ensure a high level of communicative competence.

Keywords: phraseology, phraseological unit, phraseological competence, set expressions, authentic materials.

Rəyçi: dos. L. Ələkbərova

Zəminə Novruzova, Heyran Mehtiyeva

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutunun müəllimi

zeminenovruzova593@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-4944-9601>

METAKOQNİTİV STRATEGİYALARIN XARİCİ DİL ÖYRƏNMƏ PROSESİNDƏ ROLU

XÜLASƏ: Metakognitiv strategiyaların xarici dil öyrənmə prosesində rolu müasir pedaqoji tədqiqatlarda mühüm diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Planlaşdırma, monitoring və özünü qiymətləndirmə kimi metakognitiv strategiyalar öyrənənlərin təlim prosesinə şüurlu nəzarət etməsinə şərait yaradır. Bu yanaşmalar vasitəsilə tələbələr öz zəif tərəflərini müəyyənləşdirir, real məqsədlər qoyur, və dil mənimsənilməsində üzləşdikləri çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün effektiv metodlardan istifadə edirlər.

Açar sözlər: metakognitiv, strategiyalar, öyrənmək, planlaşdırma, monitoring, qiymətləndirmə, kommunikasiya

GİRİŞ: Metakognitiv strategiyalar yalnız öyrənmə prosesində problem həll etmə bacarıqlarını deyil, həm də tənqidi düşünmə və reflektiv yanaşmanı inkişaf etdirir. Bundan əlavə, bu strategiyalar davamlı öyrənməni təşviq edir, öyrənənlərin öz nailiyyətlərinə cavabdehlik daşmasını təmin edir və fərqli kontekstlərə uyğunlaşma bacarığını gücləndirir. Nəticə etibarilə, metakognitiv fərqliliyə sahib olan öyrənənlər effektiv xarici dil tədrisində bu strategiyaları zəruri edir, daha yüksək motivasiya, inkişaf etdirilmiş kommunikatativ bacarıq əldə edərək uzunmüddətli, yadda qalan bilik nümayiş etdirirlər. Metakognitiv strategiyaların tətbiqi zamanı öyrənmənin tırfındm öyrənmə prosesinin planlaşdırılması, izlənməsi və qiymətləndirilməsi dil öyrənmədə müstəqilliyi və effektivliyi artırmaq üçün əhəmiyyətli ola bilər. Ancaq onların tətbiqi və təsiri qərantiyə alınmır. Öyrənənin səviyyəsi, metakognitiv şüurluluğu, motivasiyası, dil tapşırığının növü, mühit və müddəti kimi faktorlar bu strategiyaların uğurunu müəyyən edir.

Müasir dövrdə xarici dil öyrənmə yalnız kommunikatativ bacarıqların inkişafı ilə məhdudlaşmır, həm də öyrənənlərin öz təlim proseslərinə şüurlu nəzarət qabiliyyətini formalaşdırmağı tələb edir. Abau kontekstdə metakognitiv startegiyalar dil tədrisinin səmərəliliyini artıran mühüm amil kimi çıxış edir. Metakognitiv yanaşmalar öyrənənlərin öz idrak fəaliyyətlərini planlaşdırmaq, izləmək və qiymətləndirmək imkanlarını genişləndirərək fərdi öyrənmə məsuliyyətlərini gücləndirir. Belə strategiyalar öyrənmə prosesinin dərinləşdirilməsinə, zəif tərəflərin müəyyənləşdirilməsinə və effektiv kompensasiya mexanizmlərinin tətbiqinə şərait yaradır.

Xarici dil tədrisində metakognitiv strategiyaların tətbiqi yalnız biliklərin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də tənqidi və reflektiv düşünmə qabiliyyətlərinin inkişafına xidmət edir. Bu isə öyrənənlərin dil strukturlarını daha dərinlən qavramalarına, real kommunikatativ situasiyalarda çevik reaksiya vermələrinə imkan yaradır. Xarici dil öyrənmə sahəsində metakognitiv strategiyaların tətbiqi son illərdə global pedaqoji tədqiqatlarda diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Müasir dil öyrənmə yanaşmaları yalnız dil biliklərinin mənimsənilməsi ilə məhdudlaşmır. Həm də öyrənənlərin öz öyrənmə prosesinə şüurlu nəzarət etməsini və reflektiv bacarıqlarını inkişaf etdirməsini tələb edir **{1}**. Metakognitiv strategiyalar, o cümlədən planlaşdırma, monitoring və özünüqiymətləndirmə, öyrənənlərin öyrənmə prosesini tənzimləməsinə və fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşmağa imkan yaradır **{2}**.

Bu strategiyaların tətbiqi tələbələrin həm akademik nailiyyətlərini artırır, həm də uzunmüddətli öyrənmə motivasiyalarını gücləndirir **{3}**. Beynəlxalq araşdırmalar göstərir ki, metakognitiv fərqliliyə malik olan öyrənənlər dilin müxtəlif bacarıqlarını (dinləmə, danışmaq, oxu və yazı) daha effektiv mənimsəyir və müstəqil öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Eyni zamanda, rəqəmsal və interaktiv tədris resursları ilə integrasiya olunan metakognitiv strategiyalar müasir tədrisin innovativ tələblərinə cavab verir, tələbələrin kommunikatativ kompetensiyalarını gücləndirir. Beləliklə, mövzu həm akademik, həm də praktik baxımdan dil tədrisində aktuallığını qoruyur və tədqiqatçılar üçün perspektivli araşdırma sahəsi təşkil edir.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi metakognitiv strategiyaların xarici dil öyrənmə prosesində səmərəliliyini müəyyən etmək, onların tələblərin fərdi öyrənmə məsuliyyətinə, motivasiyasına və kommunikatativ bacarıqlarının inkişafına təsirinə araşdırmaqdır. Metakognitiv strategiyalar öyrənənlərin öz təlim fəaliyyətlərini planlaşdırmaq, izləmək və qiymətləndirmək imkanlarını təmin edərək dil öyrənmənin effektivliyini artırır. Bu yanaşmalar tələbələrin özünüidarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirməsinə, öyrənmə prosesinə şüurlu nəzarət etməsinə və əldə edilən biliklərin uzunmüddətli yaddaşda saxlanmasına köməklik edir. Tədqiqat həmçinin metakognitiv strategiyaların praktik əhəmiyyətini də vurğulayır. Müasir tədris mühitində xüsusilə rəqəmsal və interaktiv platformalar vasitəsilə xarici dil öyrənənlər, öz fərdi öyrənmə tərzlərini müəyyənləşdirərək adaptiv yanaşmalar tətbiq edə bilirlər **{4}**. Bu yalnız akademik nailiyyətlərin yüksəlməsinə səbəb olmur, həm də öyrənənlərin uzunmüddətli motivasiyasını və kommunikatativ kompetensiyasını gücləndirir. Nəticə etibarilə metakognitiv strategiyaların xarici dil tədrisində tətbiqi tədqiqatçılar və müəllimlər üçün həm nəzəri həm də praktiki əhəmiyyət kəsb edir və gələcək araşdırmalar üçün perspektivli sahə təşkil edir **{5}**.

Metakognitiv strategiyalar əsasən üç komponentdən ibarətdir:

Planlaşdırma Monitoring Özünüqiymətləndirmə

Planlaşdırma: Planlaşdırma öyrənmə fəaliyyətlərinin məqsədyönlü təşkilini təmin edir. Öyrənənlər öyrənmə prosesinə başlamazdan əvvəl məqsəd və metodları müəyyən edirlər.

Monitoring: Monitoring proses zamanı öyrənənin fəaliyyətini izlənməsinə şərait yaradır, öyrənənlər öz fəaliyyəti tamamlama proseslərini yoxlayır, və lazım gəldikdə strategiyaları dəyişirlər.

Özünüqiymətləndirmə və refleksiya: Özünüqiymətləndirmə əldə edilmiş nəticələri təhlil etməyə imkan verir {6}. Tapşırıq tamamlandıqdan sonra tələbələr öyrənmə nəticələrini qiymətləndirir və gələcək üçün düzəlişlər edirlər. (İsmayilov, 2020, s. 35). Bu strategiyalar yalnız öyrənənlərin özünüidarəsini artırır, həm də onların motivasiyasını və mahiyyət hissini gücləndirir.

Xarici dil tədrisində metakognitiv strategiyaların tətbiqi tələbələrin özünüidarəetmə bacarıqlarını artırır və öyrənmə prosesinisəmərəli şəkildə təşkil etməyə kömək edir. Bu strategiyalar həmçinin öyrənənlərin zəif tərəflərini müəyyən etmələrinə, effektiv kompensasiya mexanizmləri yaratmasına və öyrənmə məqsədlərini realistik şəkildə formalaşdırmasına təkan verir. Bununla yanaşı metakognitiv strategiyalar fərdi öyrənmə tərzlərinin inkişafına imkan verir və öyrənənlərin müxtəlif kontekstlərdə adaptiv davranış göstərməsini dəstəkləyir. Rəqəmsal öyrənmə platformaları, interaktiv tapşırıqlar və multimediyə resursları ilə birləşdirildikdə bu strategiyalar dil bacarıqlarının – dinləmə, danışmaq oxu və yazı – inkişafını sürətləndirir və uzunmüddətli yaddaşda biliklərin möhkəmləndirilməsini təmin edir. Nəticədə metakognitiv strategiyalara yiyələnmiş öyrənənlər yalnız akademik nailiyyət əldə etmir, həm də özünüidarəetmə və öyrənmə məsuliyyətini gücləndirərək müstəqil və davamlı öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirirlər. Qeyd edildiyi kimi metakognitiv strategiyalar xarici dil öyrənmə prosesində öyrənənlərin bilik və bacarıqlarını şüurlu şəkildə idarə etməsini təmin edən vasitələrdən biridir. Bu strategiyalar öyrənənlərin öz öyrənmə fəaliyyətlərini planlaşdırmasına, monitoring etməsinə, və əldə edilmiş nəticələri qiymətləndirməsinə şərait yaradır. Tədqiqatlar göstərir ki, metakognitiv bacarıqları yüksək səviyyədə olan tələbələr dil öyrənmə prosesində daha məqsədyönlü və sistemli yanaşmalar tətbiq edirlər {7}. Xarici dil öyrənmənin müxtəlif – dinləmə, danışmaq oxu və yazı – metakognitiv strategiyaların rolu fərqlidir. Dinləmə bacarıqlarının inkişafında planlaşdırma və monitoring strategiyaları tələbəyə dinlənən mətnin əsas ideyalarını öncədən müəyyənləşdirməyə imkan verir. Danışmaq fəaliyyətində isə özünüqiymətləndirmə strategiyaları tələbənin ifadə tərzini və lüğət istifadəsini qiymətləndirməsinə, səhvləri düzəltməsinə və təkmilləşdirməsinə kömək edir. Bundan əlavə, metakognitiv yanaşmalar tələbələrin reflektiv düşünmə bacarıqlarını gücləndirir və problem həll etmə prosesində analitik yanaşmanı inkişaf etdirir.

Rəqəmsal öyrənmə mühiti və interaktiv platformaların integrasiyası metakognitiv strategiyaların tətbiqini daha səmərəli edir. Onlayn testlər, forum müzakirələri

və layihə əsaslı tələbələrin olanlaşdırma, monitoring və özünüqiymətləndirmə strategiyalarını real praktiki situasiyalarda tətbiq etməyə imkan yaradır. Nəticədə metakognitiv strategiyaların məqsədyönlü tətbiqi xarici dil tədrisində öyrənənlərin akademik uğurunu artırmaqla yanaşı, onların müstəqil, davamlı və reflektiv öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirir. Metakognitiv strategiyaların xarici dil öyrənmə prosesində tətbiqi yalnız nəzəri yanaşmalarla məhdudlaşmır, eyni zamanda praktik və innovativ metodların integrasiyası ilə səmərəliliyi artır. Müasir tədris mühitində rəqəmsal platformalar, interaktiv resurslar və multimediyə materialları tələbələrin özünüidarəetmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün effektiv vasitələr rolunu oynayır. Planlaşdırma, monitoring və özünüqiymətləndirmə komponentlərini əhatə edən metakognitiv strategiyalar öyrənənlərin fərdi öyrənmə tərzinə uyğun fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır və dil bacarıqlarının sistemli inkişafını təmin edir. Oyun tipli və layihə əsaslı öyrənmə yanaşmaları metakognitiv strategiyaların praktik tətbiqini dəstəkləyir. Məsələn oyun elementləri ilə zənginləşdirilmiş tapşırıqlar tələbələrin planlaşdırma və monitoring bacarıqlarını real situasiyalarda tətbiq etməsinə imkan verir. Həmçinin adaptiv öyrənmə proqramları və interaktiv testlər tələbələrə öz bacarıqlarını dəyərləndirmək, zəif tərəfləri müəyyənləşdirmək və fərdi inkişaf planları qurmaq imkanı verir. Flipped classroom və hibrid tədris modelləri metakognitiv strategiyaların tətbiqində innovativ yanaşma nümunələrindəndir. Tələbələr dərslər materiallarını öncədən öyrənərək sinifdə praktiki fəaliyyətlərə fokuslanır, və bu monitoring və özünüidarəetmə bacarıqlarının daha effektiv işlənməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda, onlayn forumlar və virtual layihələr dil öyrənmədə strategiyaları tətbiq etməyə imkan verir. Beləliklə, metakognitiv strategiyaların praktiki tətbiqi tələbələrin öyrənmə prosesində məsuliyyətlərini artırır. Rəqəmsal və innovativ metodlarla integrasiya olunmuş metakognitiv strategiyalar müasir xarici dil tədrisində səmərəli, davamlı və məqsədyönlü öyrənmənin əsas komponentinə çevrilir. Metakognitiv strategiyaların xarici dil öyrənmə prosesində rolu yalnız biliyi planlaşdırmaq, izləmək və qiymətləndirməklə məhdudlaşmır. Son tədqiqatlar göstərir ki, metakognitiv yanaşmalar öyrənənlərin emosional və motivasiya vəziyyətinə də əhəmiyyətli təsir göstərir. Emosional komponent öyrənənin öz bacarığına inamını təlim zamanı yaranan narahatlıq və ya streslə mübarizə aparma qabiliyyətini əhatə edir. Bu komponent öyrənənlərin öyrənmə prosesinə daha fəal qatılmasını təmin edir və səhvləri konstruktiv şəkildə analiz etməyə imkan yaradır {8}. Motivasiya komponent isə öyrənənlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün davamlı maraq və məqsədyönlü səy göstərməsini təmin edir. Metakognitiv strategiyalar öyrənənləri öz öyrənmə proseslərini idarə etməyə, hədəflərini müəyyənləşdirməyə və əldə edilən nəticələri qiymətləndirməyi təşviq edir. Planlaşdırma və monitoring strategiyaları öyrənənlərin uğur hissini gücləndirir, və daxili motivasiyanı artırır. Beləliklə, öyrənən yalnız bilik əldə etmir, həm də öz təlim fəaliyyətinə məsuliyyət hissi formalaşdırır {9}.

Metakognitiv strategiyaların təlimdə tətbiqi və effektivliyi

Bu məqalədə metakognitiv strategiyaların müasir tədris prosesində rolu və tətbiqi araşdırılır. Məqalədə planlaşdırma, monitoring və qiymətləndirmə strategiyalarının kursantların öyrənmə bacarıqlarına təsiri təqdim olunur. Yerli və beynəlxalq tədqiqatlar əsasında müəlliflər metakognitiv strategiyaların tədris prosesində effektiv istifadə üsullarını və məqsədini müəllimlərə və təhsil tədqiqatçılarına praktik tövsiyələr təqdim etməkdir. Metakognitiv strategiyalar - “yəni öz öyrənməni düşünmə bacarıqları” təhsildə əsas rol oynayır. Müasir hərbi təhsil müəssisələrindəki tədris sistemi yalnız biliklərin ötürülməsinə deyil, həm də kursantların öz öyrənmə prosesini idarə etmə bacarıqlarının inkişafına yönəlib. Bu baxımdan Metakognitiv strategiyalar kursantlara öyrənmə məqsədlərini müəyyəmləşdirmək, proses boyu öz fəaliyyətlərini izləmək və nəticələri qiymətləndirmək imkanı verir. {9}

Müzakirə

Metakognitiv strategiyaların tədrisdə tətbiqi həm müəllim, həm də tələbələr üçün faydalıdır. Müəllim “think aloud” (açıq düşünmə) metodundan istifadə edərək problemləri necə həll etdiyini nümayiş etdirir, öyrənənlər isə həmin strategiyaları öz öyrənmə prosesləri zamanı istifadə edirlər. Bununla paralel olaraq onların kritik düşünmə və özünüidarə bacarıqları inkişaf edir. Bununla bərabər, bəzi çətinliklər də mövcuddur. Bəzi öyrənənlər strategiyalardan düzgün istifadə etmir, bəzi müəllimlər isə bu strategiyaların əhəmiyyətini tam anlayıb dərəcə integrasiya edə bilmirlər. Yerli təcrübələr göstərir ki, davamlı təlim və müəllimlərin peşəkar inkişafı bu problemləri həll edə bilər.

Metakognitiv strategiyaların imkanları və məhdudiyyətlər

Dilin öyrənilməsində metakognitiv strategiyalar - yəni öyrənənin öyrənmə prosesini planlaşdırması, izləməsi və qiymətləndirməsi müasir ikinci və xarici dil tədqiqatlarının diqqət mərkəzindədir. Bu strategiyalar öyrənənin özünü tənzimləmə bacarıqlarını gücləndirərək daha müstəqil və effektiv öyrənməsinə şərait yarad bilər. Lakin bu yanaşmanın məhdudiyyətləri də mövcuddur: bütün öyrənənlər üçün eyni dərəcədə işləməyə bilər, kontekstlərə fərqliliklərə açıqdır və tətbiqi zamanı bir sıra çətinliklər, məhdudiyyətlər müşahidə edilmişdir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi bu strategiyaların öyrənənlər tərəfindən şüurlu şəkildə mənimsənilməsi və tətbiqi tələb olunur. – yəni burada öyrənənin öz öyrənmə prosesinə aktiv şəkildə nəzər yetirməsi və onu idarə etməsi nəzərdə tutulur. Məsələn, Yolanda Ruiz de Zarobe və Simon Smala-nın araşdırmaları göstərir ki, metakognitiv şüurluluq və strategiyaların təlimi hər zaman dil nəticələrinə mütəmadi və aydın şəkildə müsbət təsir göstərmir, yəni metakognitiv strategiyaların tətbiqi effektiv olsa da, nəticələr qarışıqdır, “təsir etmir” deyərək sadəcə nəticə çıxarmaq olmaz. {10} Bu çətinliklərin konkret formaları aşağıdakılardır: Öyrənmə strategiyaları bilməməsi və ya düzgün istifadə etməməsi

Strategiyaların dil bacarığı səviyyəsinə və tapşırıq tipinə uyğun olmaması

Təlim müddəti və strategiyaların uyğun vaxtda tətbiq olunması

Öyrənənin şüurlu özünü- nəzarət etmə qabiliyyətinin davamlı olmaması

Strategiyaların dil bacarığı səviyyəsinə və tapşırıq tipinə uyğun olmaması

Metakognitiv strategiyalar yüksək səviyyəli öyrənənlər üçün daha əlverişli ola bilər, başlanğıc səviyyədə olanlar üçün isə əsas struktur və leksikasını mənimsəmək daha vacib ola bilər. Məsələn, Yuang Cai-nin araşdırması göstərir ki, (2024) metakognitiv strategiyaların istifadə səviyyəsi və onların dil nəticələrinə təsiri arasında “island Ridge” (adalar -sırt) kimi dalğalanmalar müşahidə edilmişdir- yəni bəzi səviyyələrdə strategiyaların faydası yüksəlir, sonra azalır və tamamilə fərqli təsirlər doğura bilər {10}.

Öyrənənin şüurlu özünü- nəzarət etmə qabiliyyətinin davamlı olmaması

Metakognitiv strategiyalar öyrənənin daimi olaraq özünü izləməsinə, planlaşdırmasına, qiymətləndirməsinə və öz öyrənmə strategiyasında lazımı düzəlişlər etməsinə tələb edir. Bunlar motivasiya, zaman, tədris resursu və öyrənənin fənn sahəsində özünüidarə bacarığı kimi faktorlarla sıx bağlıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, bu bacarıqlara malik olmayan öyrənənlər üçün strategiyalar ya istifadə olunmur, ya da nəticələr gözləndiyi kimi olmur. Bu çatışmazlıqlar göstərir ki, metakognitiv strategiyaları sadəcə öyrətmək kifayət deyil, onlarla əlaqəli çevrə, öyrənənin səviyyəsi, motivasiyası və tədris mühiti kimi amillər də nəzərə alınmalıdır.

Tədris mühiti və müəllim dəstəyi: Müəllimlərin tədris proqramlarının metakognitiv strategiyalara yer verməsi öyrənəni düşünməyə, reaksiya verməyə təşviq etməsi strategiyaların effektivliyini artırır. Ruiz de Zarobe və Smala (2020)-ya görə, strategiya təlimi yalnız metakognitiv şüurluğu artırmaqla kifayətlənmir, həm də müəllimlərin və proqramın onu sistemli şəkildə daxil etməsinə tələb edir.

Müddət və ardıcılıq: Strategiyaların öyrənilməsi, tətbiqi və davamlı izlənməsi üçün vaxt və ardıcılıq tələb olunur- qısamüddətli intervensiya çox vaxt gözlənilən dil nəticələrini yaratmır. Bu amillər göstərir ki, metakognitiv strategiyaların uğurlu tətbiqi üçün sadəcə “tədris edək” demək kifayət deyil: uyğun şərtlər, müddət və ardıcılıq, tədris mühiti və müəllim dəstəyi davamlılıq və fərdi fərqliliklər də mütləq nəzərə alınmalıdır. Metakognitiv strategiyalar müasir tədrisdə əsas komponentdir.

NƏTİCƏ: Planlaşdırma, monitoring və qiymətləndirmə strategiyalarının tətbiqi öyrənənlərin özünüidarəsini təkmilləşdirir, motivasiyalarını yüksəldir və öyrənmə nəticələrini yaxşılaşdırır. Müəllimlər bu strategiyaları dərəcə planlarına daxil etməli və öyrənənlərə praktiki məşqlər təqdim etməlidirlər. Emosional və motivasiya komponentləri metakognitiv strategiyaları xarici dil öyrənmədə əsas tərkib hissəsinə çevrilir. On-

ların inteqrasiyası öyrənənlərin akademik nailiyyətini artırmaqla yanaşı, onların öyrənmə prosesinə daha fəal və məsuliyyətli yanaşmalarını təmin edir.

Ədəbiyyat:

1. Brown H. D. Principles of Language Learning and Teaching Cambridge: Cambridge University Press, 2018
2. Fravell, J.H. Metacognition and Cognitive monitoring: A new Area of Cognitive – Developmental Inquiry. New York : Academic Press, 1979
3. Oxford, R. Teaching and researching Language Learning Strategies. Oxford: Oxford University Press. 2017
4. Teaching and researching language learning strategies, Oxford: Oxford University Press, 2017
5. Zimmerman, Becoming a Self-Regulated Learner, New York: Routledge, 2002
6. Brown Principles of Language Learning and Teaching. Cambridge University Press, 2018
7. Vandergrift and Goh, Teaching and learning second language listening, New York: Routledge, 2012
8. Pekrun Emotions in Education, San Diego, Academic Press, 2006
9. Schunk and Di Benedetto, Motivation and Social-Emotional learning, New York: Routledge, 2020
10. Həsənova N. Metakognitiv strategiyaların tədrisdə rolu. Bakı Dövlət Universiteti jurnalı, 2019

Zəminə Novruzova, Heyran Mehtiyeva

Teachers of the Heydar Aliyev Military Institute
zemenovruzova593@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-4944-9601>

The role of metacognitive strategies in the foreign language learning process

Summary

The role of metacognitive strategies in foreign language learning has become a central focus in contemporary educational research due to their strong impact on learners' autonomy and efficiency. Metacognitive strategies, including planning, monitoring, and self evaluation, provide learners with tools to consciously regulate their learning process. By developing awareness of their own cognitive activities, students can identify weaknesses, set realistic goals, and apply effective techniques to overcome challenges in language acquisition. These strategies not only enhance problem-solving skills, but also foster critical thinking and reflective practices which essential for mastering complex linguistic structures. Furthermore, metacognitive approaches support sustainable learning by encouraging students to take responsibility for their progress and adapt strategies to diverse contexts... Metakognitiv strategies in language learning –such as planning, monitoring and evaluating one's own learning offer significant potential for learner autonomy and effectiveness significantly affect the success of these strategies.

Key words: metacognitive ,strategies, learning, planning, monitoring, evaluation, communication

Замина Новрузова, Гейран Мехтиева

Преподаватели Военного института имени Гейдара Алиева
zemenovruzova593@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-4944-9601>

Роль метакогнитивных стратегий в процессе изучения иностранного языка

Резюме

Метакогнитивные навыки - это навыки анализировать параметры собственного мышления. Этот термин в 1979 году ввёл в оборот Джон Флейвелл, имея в виду «мыслительную деятельность, направленную на понимание процессов мышления». Это не узкоспециализированный предмет. Наоборот, эти навыки лежат в основе навыка “учиться” и могут существенно улучшить показатели в изучении любого предмета или освоения любого навыка. В изучении иностранного языка метакогнитивные стратегии применяются, чтобы помочь учащимся самостоятельно организовывать свой процесс обучения и достигать высоких результатов достаточно нестандартными путями (за счет работы собственного мышления, но не за счет количества знаний, которые дает преподаватель на уроке).

Ключевые слова: метакогнитивный, стратегии, изучение, планировать, мониторинг, оценивать, коммуникация

Rəyçi: f.f.d. M. Əsədova

Nəbiyeva Tünzalə Əjdər qızı

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti Nəzdində İnşaat Kolleci

tunzalenebiyeva243@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-7190-739>

AZƏRBAYCAN TƏHSİL SİSTEMİNİN İNKİŞAFI VƏ QAZANILAN NƏİLİYYƏTLƏR

XÜLASƏ: Təhsil insanların bilik, bacarıq və dəyərləri əldə etmələri üçün qurulmuş sisteməlik bir prosesdir. Təhsil yalnız məktəb, lisey, kollec və universitetlərdə verilən akademik biliklərlə məhdudlaşmır, eyni zamanda o sosial bacarıqların, etik dəyərlərin və mədəni biliklərin də ötürülməsini əhatə edir. "Təhsil fərdlərin cəmiyyətə uyğunlaşmasına, müstəqil düşüncələr formalaşdırmasına və gələcəkdə daha səmərəli, sosial baxımdan faydalı fərdlər kimi yetişməsinə yardım edir" (2).

Təhsil müxtəlif formalarda həyata keçirilir və fərqli növlərdə təqdim edilir. Bu növlər əsasən formal, qeyri-formal və qeyri-rəsmi təhsil kimi kateqoriyalara bölünür.

Açar sözlər: təlim təhsil universitet məktəb proqram tələbə kateqoriyaya

GİRİŞ: Qeyri-formal təhsil-qeyri-formal təhsil isə planlı şəkildə müəyyən bir proqram çərçivəsində olsa da, rəsmi mühitdə aparılmır. Buraya musiqi dərsləri, idman məşqləri, karyera inkişafı proqramları kimi fəaliyyətlər daxildir. Bu növ təhsil daha çox maraq və şəxsi inkişaf üzərində cəmlənir. Təhsilin əsas məqsədlərindən biri fərdi inkişafı təmin etməkdir. İnsanların zehni bacarıqlarını artırmaq, onları yaradıcı düşünməyə və problem həll etməyə yönəltmək təhsilin vacib məqsədləri arasındadır. Bu proses fərdlərin özünə inamını artırır və onlara həyat boyu yeni biliklər əldə etməyi öyrədir. Təhsil sosial dəyərlərin və davranışların cəmiyyətə ötürülməsi üçün də əsas vasitədir. İnsanlar təhsil vasitəsilə cəmiyyətdəki rolu və məsuliyyətləri haqqında məlumat əldə edir və müxtəlif mədəniyyətlərə, inanclara hörmətlə yanaşmağı öyrənirlər. Sosial inteqrasiya nəticəsində insanlar cəmiyyətə daha yaxşı uyğunlaşır və harmoniya içində yaşayırlar. Təhsilin cəmiyyət və fərdlər üçün çox böyük əhəmiyyəti vardır. Təhsilin vacib olduğu bəzi sahələr aşağıdakı kimidir:

«Təhsil iqtisadi inkişafın əsas faktorlarından biridir. Təhsilli insanlar daha məhsuldar işçi qüvvəsi yaradır və iqtisadiyyata müsbət təsir göstərilir. Onlar innovativ fikirlər irəli sürərək işgüzar dünyaya dəyər qatır və yeni imkanlar yaradırlar.

Təhsil insanlara sağlam həyat tərzini öyrədir. Təhsilli fərdlər sağlam həyat tərzini daha yaxşı mənimsəyir, zərərli vərdislərdən çəkinir və sağlamlıq haqqında məlumatlı olur. Təhsil sağlamlıq mövzusunda cəmiyyətdə maarifləndirməni artırır.

Təhsilin ictimai şüurun artırılmasında da rolu böyükdür. Təhsilli insanlar hüquqlarını və vəzifələrini daha yaxşı başa düşür, vətəndaş olaraq cəmiyyətdə fəal iştirak edir və ictimai problemlərə həll yolları axtarırlar.» (3, 32-33)

İctimai-siyasi və sosial-iqtisadi quruluşlarından asılı olmayaraq, bilik bütün cəmiyyətlərdə zəruri ehtiyac, inkişafın mənbəyi kimi qəbul edilmişdir.

«Bəşəriyyət ibtidai əl əməyi alətlərinin yaradılmasından, odun əldə olunmasından başlamış mexanikanın qanunlarının, elektrikin kəşfinədək və nəhayət, kosmosun fəthinədək möhtəşəm bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Nəsillər bir-birini əvəz etdikcə sələflər və xələflərin nümunəsində əvvəlkilərə möcüzə kimi görünən hadisələrin onları əvəz edənlər tərəfindən həqiqətə çevrilməsi isə yalnız təhsil sayəsində təşəkkül tapmış insan zəkasının qüdrəti ilə mümkün olmuşdur.» Bütövlükdə götürsək, bəşər sivilizasiyasının təşəkkülü, formalaşması və inkişafı bilavasitə təhsillə bağlıdır.

Ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif xalq və millətlərin, onların nümayəndələrinin yaratdığı pedaqoji fikir abidələri, ideya və konsepsiyalar bəşəri xarakter daşımaqla bütün millətlərə və xalqlara eyni dərəcədə açıq olmuş, dünyanı inkişafa doğru aparan tükənməz mənəvi sərvətə çevrilmişdir.

Tarixi mənbələr göstərir ki, Azərbaycanda ibtidai savad təlimi verən ilk məktəblərin yaranması yeni eranın əvvəllərinə təsadüf edir. VII əsrdə artıq təhsil sistemi formalaşmaqda idi. Daha sonralar inkişaf elə bir səviyyəyə çatmışdı ki, X-XIII əsrlərdə Azərbaycanın bir çox şəhərləri, o cümlədən Təbriz, Marağa, Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı, Ərdəbil Şərq aləmində elm, təhsil, incəsənət və mədəniyyət mərkəzləri kimi tanınırdı. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, XVII əsrin ortalarında Təbrizdə 600 ibtidai, 47 orta, Şamaxıda 40 ibtidai, 7 orta məktəb fəaliyyət göstərirdi.

XIX-XX əsrlərdə təhsil sahəsində irəliləyişlər nəzərə dəyirdi. O vaxtlar milli maarifçilik hərəkatının fədailəri olan Abasqulu Ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Firudin bəy Köçərli, Sultan Məcid Qənizadə, Üzeyir Hacıbəyov, Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov və digər görkəmli şəxsiyyətlər Azərbaycan təhsilinin inkişafına dəyərli töhvələr vermişlər. O dövrdə milli maarifçilik ənənələrinin yaşadılması və inkişafı istiqamətində böyük maarifpərvər xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin və başqa neft sənayeçilərinin, "Nicat", "Nəşri-maarif", "Səadət" kimi xeyriyyə cəmiyyətlərinin açdıqları məktəblər Azərbaycanda ümumi təhsil sisteminin formalaşmasında tarixi əhəmiyyət kəsb etmişdi

«Azərbaycan təhsili tarixi köklərə malik olmaqla, müasir dövrdə dövlət strategiyaları

və islahatlar çərçivəsində bütün pillələrdə – məktəbəqədər, ümumi, peşə və ali təhsil –

ardıcıl inkişaf mərhələlərini keçmişdir. Ölkələrin və xalqların inkişafı elm və təhsildən əhəmiyyətli dərəcədə

asıdır, bu səbəbdən də müasir dünyamızda hər bir ölkənin gələcəyi həmin ölkədə təhsilin səviyyəsi ilə ölçülür» (3, 53). O ölkələr, o xalqlar irəli gedir ki, orada elm və təhsil daim inkişafdadır. Azərbaycan da bu ölkələr sırasında öz yerini tutmaqdadır. Azərbaycan cəmiyyəti də elm və təhsilə qovuşaraq müasir səviyyəyə gəlib çıxmışdır. Təhsilin inkişafı hər bir ölkədə inkişaf konsepsiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Ölkəmizdə milli təhsilimizin inkişafı sahəsində son illər mühüm nailiyyətlər əldə edilmişdir. Respublikamızın Prezidenti İlham Əliyev cənablarının dayanıqlı təhsil sisteminin yaradılması məqsədi ilə 24 oktyabr 2013-cü il tarixdə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” təhsilimizin inkişafında daha yüksək müsbət irəliləyişlərin əldə edilməsinə şərait yaratmışdır. Bu inkişaf məqsədilə 5 istiqamət müəyyənləşdirilmişdir. Bunlara, şəxsiyyətyönlü təhsil məzmununun yaradılması, insan resurslarının müasirləşdirilməsi, təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin, müasir tələblərə uyğun və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılması və s. aiddir. Bu, çox əhatəli, strateji bir sənəd olmaqla qarşımıza yeni və çox mühüm vəzifələr qoyur. Təhsilimiz tələb olunan bilik və bacarıqların aşılması ilə bərabər, vətəndaşın gələcək həyata və cəmiyyətə inteqrasiyasına hərtərəfli hazırlığı kimi vəzifələri də yerinə yetirir.

Ölkə Prezidentinin təhsil sektoruna göstərdiyi diqqət və qayğı nəticəsində son illər təhsil tariximizdə yüksək inkişaf, bütün sahələrdə islahatların daha da dərinləşməsi dövrü kimi xarakterizə olunur, təhsil sektorunun inkişafı dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri kimi nəzərə alınır. Ölkə Prezidentinin təşəbbüsü ilə reallaşdırılan, təhsil sektorunun yol xəritəsi olan təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının təsdiq edilməsindən 5 ildən çox vaxt ötmüşdür. Ötən müddət ərzində strategiyanın icrası istiqamətində bir sıra əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdir. Son illərdə təhsilin inkişafı ilə bağlı qəbul olunan mühüm strategiya və proqramlar nəticəsində dövlət büdcəsindən təhsilə ayrılan xərclər əhəmiyyətli şəkildə artmış, 2013-cü ilə nisbətən 60 faizdən çox artaraq, 1.4 milyard manatdan 2019-cu ildə 2.3 milyard manata çatdırılmışdır. 2003-cü ilə nisbətən isə təhsil xərcləri 9 dəfədən çox Təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi ilə bağlı ölkə Prezidenti tərəfindən bu günlərdə imzalanmış sərəncamlar təhsilin inkişafına davamlı dövlət qayğısının daha bir parlaq nümunəsi olmuşdur. Belə ki, həmin sərəncamlara əsasən regionlarda modul tipli məktəblərin quraşdırılması məqsədilə 18 milyon manat, Bakı şəhəri və onun qəsəbələrində təhsil müəssisələrinin tikintisi, əsaslı təmiri və bərpası işlərinin davam etdirilməsi məqsədilə 40 milyon manat, təhsil müəssisələrinin qazlaşdırılması məqsədilə 5.7 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Bu istiqamətdə həyata keçiriləcək tədbirlər təhsil infrastrukturunun müasirləşdirilməsinə və keyfiyyət göstəricilərinin daha da artırılmasına imkan verəcəkdir. artmışdır.

2018-2019-cu tədris ilində əldə edilmiş ən mühüm nailiyyətlərdən biri təhsil qanunvericiliyinin əsaslı şəkildə yenilənməsi ilə bağlı olmuşdur. Təhsil Nazirliyinin Milli Məclislə birgə reallaşdırdığı bu təşəbbüslər təhsil islahatlarının daha çevik aparılmasına, təhsil sisteminin beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılmasına əlverişli zəmin yaratmışdır. Belə ki, “Təhsil haqqında” Qanuna 62 dəyişikliyi özündə əks etdirən təkliflər paketi və “Peşə təhsili haqqında” Qanun qəbul edilmişdir. Dəyişikliklər təhsilin bütün pillələrini və səviyyələrini əhatə etmişdir. Keyfiyyətin yüksəldilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 2018-ci ildə ali təhsil müəssisələrinə tələbə qəbulunun keyfiyyət göstəriciləri daha da yüksəlmişdir. Belə ki, 2013-cü ilə nisbətən qəbul imtahanlarında 300 baldan çox toplayanların sayı 26,5 faiz, 400 baldan çox toplayanların sayı 35,1 faiz, 500 baldan çox toplayanların sayı 51,5 faiz, 600 baldan çox toplayanların sayı isə 81,3 faiz artmışdır. Ümumi təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, şagirdlərə seçdikləri ixtisas istiqamətləri üzrə daha yüksək kompetensiyalara yiyələnmək imkanını yaratmaq məqsədi ilə tam orta təhsil səviyyəsində təmayülləşmənin əhatə dairəsi genişləndirilmiş, 2140 sinifdə 47930 şagird təmayüllər üzrə təhsilə cəlb edilmişdir ki, bu da X-XI siniflərdə təhsil alan şagirdlərin təxminən 30 faizini təşkil etmişdir. Təmayül siniflər üçün tədris planları və proqramları hazırlanmış və tətbiq edilmişdir. İlk təhlillər göstərir ki, təmayül siniflərini bitirən məzunlar ali məktəblərə qəbulda daha yüksək nəticələr nümayiş etdirir və akademik nailiyyətləri ilə fərqlənirlər. Azərbaycanda bütövlükdə təhsil sisteminin, o cümlədən də ümumi təhsilin milli ənənələr, milli mənəvi və bəşəri dəyərlər zəminində dinamik və məqsədyönlü inkişafı məhz dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra mümkün oldu. Zəngin həyat və dövlətçilik təcrübəsi olan ulu öndər Heydər Əliyev cəmiyyətin inkişafında təhsilin rolunu yüksək qiymətləndirir, bu sahədə islahatların tezliklə başlanmasını zəruri hesab edirdi. Bu mənada dahi rəhbərin 1998-ci ildə təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılması barədə sərəncamı, bir il sonra isə təsdiq etdiyi “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” müstəqil ölkəmizin təhsil salnaməsinə müstəsna əhəmiyyətə malik tarixi sənədlər kimi daxil olmuşdur. “Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində İslahat Proqramı”nın əsas konseptual ideyasını və təməl prinsiplərini Heydər Əliyevin irəli sürdüyü aşağıdakı müddəalar təşkil edir: *təhsil sistemində hər bir yeniləşmə inqilabi yolla deyil, təkamül yolu ilə həyata keçirilməlidir; * biz heç bir ölkənin təhsil sistemini olduğu kimi Azərbaycanda qurmağa çalışmamalıyıq; * dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təhsil sistemi ilə, hazırda həmin ölkələrdə təhsil sahəsində aparılmaqda olan islahatlarla yaxından tanış olmalıyıq; * xalqımızın milli mənəvi xüsusiyyətlərindən, adət-ənənələrindən, milli mentalitetindən, xüsusən təhsil sahəsində XX əsrdə Azərbaycanda formalaşmış mütərəqqi ənənələrdən səmərəli istifadə etməliyik. XX əsrin 90-cı illərinin əvvəlində müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikasının 1992-ci ildə “**Təhsil Qanunu**” (Azərbaycan Respublikasının, 1992, № 324)

qəbul edildi. Bu qanun Azərbaycan təhsilində əsaslı yeniliklər aparmaq üçün real zəmin yaratdı. Ölkənin iqtisadi potensialının nəzərə alınmaması, təhsilin ayrı-ayrı pillələri üzrə dövlət təhsil standartlarının və tədris planlarının hazırlanıb təsdiqlənməsi, ixtisasartırma və yenidənəhazırlanma təhsilində yeni mexanizmlərə keçidin hazırlanması, müasir tələbatı ödəyən kadr hazırlığı və təminatı üzrə təşkilati mexanizmlərin yaradılması qanunda təsbit edilmişdi. İctimai həyatın inkişafı bütün sahələrlə yanaşı təhsil sistemində də yenilənməni labüd edirdi. Dünya təhsil sisteminə integrasiya məqsədilə ilk dəfə bu sistem ölkəmizdə 2006-2007-ci tədris ilindən birinci kurslarda tətbiq olundu. Bu tətbiqolunma 2006-cı ildə "Bakalavr hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan minimum dövlət tələblərinin strukturu"nun hazırlanması əsasında reallaşdı (Abdullayeva, 26 iyun, 2010). Bu sistemə əsasən ali təhsil müəssisələrində fənlərin sayı, auditoriya saatlarının miqdarı azaldı, tələbələr tərəfindən seçilən fənlərə ayrılan saatların miqdarı 5%-dən 20%-dək çoxaldıldı, yeni sitemin tələblərinə əsasən nəzəri həftələrin sayı 133-dən 115-ə, semestrlər üzrə auditoriya dərsləri 17-18 həftədən 15 həftəyə endirildi, ixtisaslardan asılı pedaqoji təcrübənin müddəti 18 həftəyə qaldırıldı. Humanitar fənlərinin sayı isə 10-dan 3-ə endirildi (Abdullayeva, 26 iyun, 2010). Təhsildə gedən innovativ proseslərlə Təhsil Qanunu arasında uyğunluğun təminatı məqsədi ilə yeni qanun qəbul edilməsi zərurəti yarandığından 2009-cu ildə yeni Təhsil Qanunu (Azərbaycan Respublikasının, 2009, № 833-IIIQ), qəbul edildi. Yeni Qanunda humanistlik, demokratiklik, bərabərlik, millilik və dünyəvilik, keyfiyyətlik, səmərəlilik, fasiləsizlik, vəhdətlik, daimilik, varislik, liberallaşma, integrasiya kimi dəyərlər Təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri kimi qəbul edilib.» Azərbaycan Respublikasında təhsilin əsas məqsədi aşağıdakılardır: Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirmək; milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis-kadrlar hazırlamaq; sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə və ixtisasın daim artırılmasını təmin etmək, təhsilalanları ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamaq.» (4,21)

İslahat dövründə ümumtəhsil məktəblərinə aid 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyasının (Milli Kurikulumun) təsdiq edilməsi haqqında (Azərbaycan Respublikasının, 2006-cı il, № 233) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı verildi və onun əsasında 2007-ci ildə I-IV siniflər üçün fənn kurikulumları hazırlanaraq təsdiq olundu, 2010-cu ildə "Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları (kurikulumları)" (**Azərbaycan Respublikasının, 2010-cu il, № 103**) adı ilə təkmilləşdirildi. Ümumi təhsilin fənn kurikulumları Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin əmri ilə təsdiqlənərək, pedaqoji ictimaiyyətin istifadəsinə verildi. İslahatlar ali təhsil pilləsi üçün də həyata keçirildi. İlk dəfə boloniya sistemi ölkəmizdə 2006-2007-ci tədris ilindən başlayaraq birinci kurslarda tətbiq olundu. Bu tətbiqolunma 2006-cı ildə "Bakalavr hazırlığının məzmununa və səviyyəsinə qoyulan minimum dövlət tələblərinin strukturu"nun hazırlanması (Bakalavr hazırlığının, 2006, №251) əsasında reallaşdı. Məhz "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 5 sentyabr tarixli Fərmanının icrasını təmin etmək məqsədi ilə 2010-cu ildə "Ali təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında qərar (**Ali təhsil pilləsinin, 2010-cu il, № 75**), qəbul edildi.

Ölkəmizdə informasiya cəmiyyətinin qurulmasının və biliklərə əsaslanan yeni iqtisadiyyata keçidin yeni təhsil modelinə tələbatını nəzərə alaraq möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev 2011 ci il iyulun 11-də "2011-2021-ci illərdə Azərbaycan təhsilinin inkişafı üzrə Milli Strategiya"nın hazırlanması haqqında" sərəncam imzaladı. Həmin sərəncama əsasən Milli Strategiya layihəsini hazırlamaq üçün Dövlət Komissiyası yaradıldı. Sənəd inkişafın innovasiya mərhələsinə keçilməsi, rəqabətədavamlı milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişaf dinamikasının sürətləndirilməsi, başlıca olaraq insan kapitalı ilə bağlı bir çox məsələlərin həllini tapmasını, o cümlədən Azərbaycan təhsilinin dünya standartlarına cavab verməsini təmin etmək məqsədi daşıyırdı. Məzmun islahatları çərçivəsində dərslər hazırlığında yeni rəqlament və prosedurlar tətbiq edilmişdir. Hazırlanmış dərslər Dərslərləri Qiymətləndirmə Şurası, Dövlət İmtahan Mərkəzi, AMEA-nın müvafiq institutları, ali təhsil müəssisələri tərəfindən qiymətləndirilir, eyni zamanda, bu məqsədlə yaradılmış portalda yerləşdirilərək ictimai müzakirəyə çıxarılır, təkliflər təhlil edilərək nəşriyyatlara və müəlliflərə yönəldilir. Qeyd olunan prosedurlar gözlənilməklə cari tədris ilinə I-XI siniflər üçün 338 adda 7,2 milyon nüsxədən artıq dərslər və müəllimlər üçün metodik vəsait çap edilib məktəblərə paylanmışdır. Bu, təhsil tarixində dərslər çapı sahəsində ən yüksək göstərici olmuşdur. Cari tədris ilində yeni fənn kurikulumlarının tətbiq edildiyi XI siniflər üçün yeni dərslər hazırlanmış, beləliklə I-XI siniflərdə istifadə edilən 400-dən çox dərsləyin məzmununun yenilənməsi prosesi başa çatmışdır. Dərslər hazırlığı sahəsində daha bir yenilik ondan ibarətdir ki, Təhsil İnstitutu nəzdində Tədris Resursları Mərkəzi yaradılmış və yeni məzmun konsepsiyası əsasında ümumtəhsil məktəbləri üçün ehtiyat dərslərlərin hazırlanmasına başlanmışdır. «İnformasiya cəmiyyətinin yarandığı, biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın təşəkkül tapdığı indiki şəraitdə İKT-nin inkişafı ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin, intellektual və elmi potensialının vacib göstəricilərindən birinə çevrilmişdir» (5, 31). Məhz bu tendensiyalar nəzərə alınaraq, Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Çin Xalq Respublikası Hökuməti arasında imzalanmış Texniki-İqtisadi Əməkdaşlıq Sazişi çərçivəsində 2018-ci ildə ümumi təhsil

müəssisələrinə 20880 ədəd noutbuk, 789 ədəd elektron lövhə, 789 ədəd proyektor verilmiş, İKT əsaslı infrastrukturun yaradılması işi davam etdirilmişdir. Tədrisdə İKT-dən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi baxımından ölkə üzrə internetə və Azərbaycan Təhsil Şəbəkəsinə (ATŞ) qoşulmuş məktəblərin sayı 2746-ya (62%) çatdırılmış, şəbəkəyə qoşulmuş təhsil müəssisələri bütün şagirdlərin 85%-ni, pedaqoji heyətin isə 73%-ni əhatə etmişdir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərin təhsili və inkişafı fəaliyyətimizin əsas prioritetlərindən birini təşkil edir. Həmin kateqoriyadan olan uşaqların təhsil hüququnun təmin edilməsi və cəmiyyətə inteqrasiyası məqsədilə Heydər Əliyev Fondunun və UNICEF-in dəstəyi ilə "2018-2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əlilliyi olan şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə

Dövlət Proqramı" hazırlanmış və təsdiq edilmiş, 2018-ci ildən həyata keçirilməsinə başlanmışdır. Cari tədris ilində sağlamlıq imkanları məhdud 10 minədək uşaq xüsusi təhsil müəssisələrində, inteqrasiya təlimli təhsil müəssisələrində və ümumi təhsil müəssisələrinin nəzdindəki xüsusi siniflərdə təhsil almaqdadır.

NƏTİCƏ: Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsili, inkişafı və cəmiyyətə inteqrasiyası bundan sonra da ölkəmizin təhsil siyasətində prioritet olaraq nəzərə alınacaqdır. Peşə təhsili ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına təkan verən, iqtisadiyyatın bütün sahələri üçün ixtisaslı kadr hazırlığını təmin edən aparıcı təhsil pilləsidir. 2016-cı ildə ölkə Prezidentinin fərmanı ilə Təhsil Nazirliyi yanında Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmış, peşə təhsili və təliminin inkişafı üzrə strateji yol xəritəsi təsdiq edilmiş və icrasına başlanmışdır. Peşə təhsili sisteminin yenidən qurulması, bu sahədə çevik idarəetmənin təmin edilməsi məqsədilə 2018-ci ildə 21 peşə təhsili müəssisəsinin bazasında 10 ixtisaslaşmış peşə təhsili mərkəzi yaradılmış, beləliklə, mərkəzlərin sayı 24-ə çatmışdır.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Arxivi (ARMMA). F. 2941, siyahı, 1, iş № 58
2. "Ali Və Orta İxtisas Təhsili Sahəsi Üzrə 2009-CU İldə Görülmüş İşlərə Dair Hesabat"
3. Margareta Nikolovska, "Key policy in education, training, and employment" L, 2024
4. N. A. İsmixanov "Pedaqogikanın əsasları" Bakı, 2024
5. R. S. Ağayev Təlim prosesi, ənənə və müasirlik

Набиева Тунзале Аждар кызы

Строительный колледж при Азербайджанском университете архитектуры и строительства
tunzalenebiyeva243@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-7190-739>

РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ЕЁ ДОСТИЖЕНИЯ

Резюме

Говоря о политике, проводимой в сфере образования, уместно подчеркнуть, что актуальность реализации комплексных мер в направлении применения новых инновационных механизмов управления в сферах деятельности молодых ученых и специалистов обусловлена современными требованиями, новой средой. Интеграция науки и образования необходима для развития обеих сфер. Образование столь важно для развития науки, как и развитие образования невозможно представить без науки, поэтому азербайджанскому образованию уделялось и уделяется особое внимание со стороны руководства страной.

Ключевые слова: обучение образование университет школа программа студент категория

Nabiyeva Tunzale Ajdar q

College of Construction under the Azerbaijan University of Architecture and Construction
tunzalenebiyeva243@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-7190-739>

DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJAN EDUCATION SYSTEM AND ACHIEVEMENTS

SUMMARY

Since gaining independence, Azerbaijan has worked on the restoration, improvement, and development of general education. A number of programmes and projects have been implemented to make educational reforms. In this regard, a joint project was planned with the World Bank - Second Education Sector Development Project (2009-2016) which includes supporting the implementation of the general education curriculum and further curriculum reforms to successfully engage teachers, students, and education managers in the realization of the new general education curriculum, and to develop new learning materials and school libraries, modernizing in-service teacher training to support the education reform, building on the institutional framework supported by APL 1, using student assessment for education quality improvement to build up a new evaluation and assessment culture in Azerbaijan.

Key words: teaching education university school programme student category

Rəyçi: f.f.d. M.P.Əhmədli

Məcid İsmixanov, Nəzakət İmamverdiyeva

BDU, Pedaqogika kafedrası, m.ismixanov@mail.ru, naza-52@mail.ru;

ORCID: 0000-0003-2469-6666 (Nəzakət xanım), 0000-0001-8973-1763 (Məcid m)

KURİKULUM TƏLİM MODELİNDƏ İNTEQRASIYA

Xülasə: Məqalədə kurikulum təlim modelində inteqrasiya problemi, onun reallaşması yolları öz əksini tapmışdır. Müəlliflər pedaqoji-psixoloji tədqiqatların təhlili və ümumiləşdirilməsi əsasında kurikulum modelində fənlərarası və fəndaxili əlaqələrin yaradılmasının zəruriliyi, növləri, formaları, səviyyələri, habelə tətbiqi texnologiyası və şərtlərini nəzərdən keçirmişdir.

Açar sözlər: təlim prosesi, kurikulum, inteqrasiya, fənlərarası və fəndaxili əlaqələr

Giriş. Hazırda dünyada elmi-texniki tərəqqi, süni intellektin və yeni texnologiyaların yaranması, insan kapitalının inkişafı təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək, fənlərarası və fəndaxili inteqrasiyanı genişləndirmək zərurəti yaratmışdır. “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulumu)” sənədində təhsilin integrativliyi mühüm prinsip kimi nəzərdə tutulmuşdur. Orada ümumi təhsilin pillələri, onlar arasında əlaqə və ardıcılığın gözlənilməsi, bilik, bacarıq və səriştələrin təhsil pillələri üzrə konsentrik şəkildə inkişaf etdirilməsi vacib pedaqoji tələb kimi qoyulmuşdur [1].

Əsas hissə. Təlimdə fəndaxili və fənlərarası əlaqə pedaqogika elmində diqqəti cəlb edən məsələlərdən biridir. Hələ XVII əsrdə böyük Çex pedaqoqu, elmi pedaqogikanın banisi Y.A.Komenski “Böyük didaktika” əsərində göstərirdi ki, bir-biri ilə əlaqəli olan hər şey daim əlaqələndirilməlidir, bu əlaqədə də tədris edilməlidir. Görkəmli pedaqoq təlimdə belə əlaqələri “möhkəm öyrətmək və öyrənməyin vacib şərti” kimi qiymətləndirirdi [6, s.135]. Təlimdə fənlərarası əlaqəni pedaqogika klassiki K.D.Uşinski də yüksək qiymətləndirmişdir. O, pərakəndə, əlaqəsiz biliklərlə dolu olan başı qarmaqarışq ambara bənzədirdi ki, ambar sahibi də oradan istədiyini tapa bilmir.

Təlimdə fənlərarası əlaqənin zəruriliyi fizioloji qanunauyğunluqlarla, ali sinir fəaliyyətinin daxili mexanizmi, dinamik stereotip haqqında, şərti reflekslər, assosiasiya və digər təlimlərlə müəyyən edilmişdir (İ.P.Pavlov, İ.M.Seçenov və b.).

Pedaqogikada fənlərarası əlaqə - inteqrasiya problemi həmişə diqqət mərkəzində durmuş, müxtəlif yanaşmalar mövcud olmuşdur. Bəziləri onu təlimdə “didaktik şərait”, “didaktik şərt”, bəziləri isə “didaktik prinsip” kimi səciyyələndirmişlər [3, s. 344-345]. Necə adlandırılmasından asılı olmayaraq biliklərarası əlaqə təlimdə daim olmuş, bundan sonra da olacaqdır. Onu təlimdə müvafiq qanunauyğunluqdan irəli gələn inteqrasiya prinsipi kimi səciyyələndirmək və tətbiq etmək məqsəduyğundur.

Kurikulum təlim modelinin mühüm bir fərqləndirici cəhəti onun *integrativ səciyyə* daşması ilə bağlıdır. Doğrudur, fəndaxili və fənlərarası əlaqələr ənənəvi təlimdə də mövcud idi. Lakin bu sistemli xarakter daşıyırdı. Kurikulumda isə inteqrasiya mühüm prinsip kimi qəbul edilmiş və fənnin məzmun standartlarının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. O, kurikulum modelinin digər prinsipləri – nəticəyönlümlülük və inkişafyönlümlülük prinsipləri ilə vəhdət təşkil edir. Çünki bu prinsiplər birlikdə təlimin ümumi məqsəd və nəticələrinin əldə olunmasına, şagirdlərin möhkəm bilik, bacarıq və səriştələrə yiyələnmələrinə, zehni inkişafına və dünyagörüşlərinin formalaşmasına kömək göstərir.

İnteqrasiyanın *zəruriliyi* onunla bağlıdır ki, təlim şagirdlərdə dünya haqqında tam, bitkin təsəvvür formalaşdırmaqlıdır. Bu mühüm vəzifəni ayrılıqda hər hansı bir fənnin tədrisi yolu ilə həyata keçirmək mümkün deyildir. Hər bir elm (eləcə də onun əsaslarını əks etdirən fənn) həyatın hər hansı bir sahəsi üzrə biliklər verir. Həyat isə inteqrasiyalı şəkildə mövcuddur: orada bütün elm sahələri bir vəhdət halında özünü göstərir. Gerçək həyatı, dünyanı tam, dolğun dərk etmək üçün isə elmi bilikləri əlaqələndirmək vacibdir. Belə əlaqə sayəsində insanda elmi dünyagörüşü formalaşdırmaq, həyatı məsələləri, problemləri həll etmək mümkündür.

Məşhur amerikan psixoloqu, keçən əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Atatürkün dəvəti ilə Türkiyədə təhsil islahatına rəhbərlik edən Con Dyui təhsildə inteqrasiyaya – müəyyən həyatı problemlərin əlaqəli şəkildə həllinə böyük əhəmiyyət vermişdir. O, inteqrasiyanın belə bir sxemini irəli sürürdü: elmdən → həyata → həyatdan digər elmlərə yol axtarmaqla fənlərin inteqrasiyasına nail olmaq mümkündür. Başqa sözlə, fənlərarası inteqrasiyanın əsas yolu fənni həyatla əlaqələndirib orada müəyyən məsələnin (problemin) digər fənlə əlaqəsini üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

Tanınmış Azərbaycan pedaqoqu, prof. Bəşir Əhmədov inteqrasiyanı üç baxımdan əsaslandırır: məntiqi, pedaqoji-psixoloji və sosial aspektlərdən [4, s. 139].

Məntiqi aspekt, yuxarıda deyildiyi kimi, maddi aləmdə – həyatda olan hadisə və proseslər arasındakı obyektiv əlaqələrlə bağlıdır. Həmin əlaqələr elmdə şərh olunur. Lakin elm bütövlükdə tədris fənnində əks olunmadığı üçün onun qolları arasındakı əlaqələrin hamısı dərsləklərə daxil edilmir. Elm yalnız tədris fənni şəkli aldığında, yəni məktəb üçün işləndikdə o, pedaqoji-psixoloji obyektə çevrilir.

Pedaqoji-psixoloji aspekt şagirdlərdə ətraf aləm haqqında tam, dolğun təsəvvür yormalaşdırmaq məqsədi ilə biliklərin inteqrasiyası üçün təlimdə müvafiq şərait yaratmaqla bağlıdır.

Sosial aspekt isə cəmiyyətin tərbiyə olunan şəxsiyyətə verdiyi tələblərlə bağlıdır; həmin tələblərin yerinə yetirilməsində fəndaxili və fənlərarası əlaqənin yeri, mövqeyi meydana çıxarılır.

Müəllif bu aspektlərdən çıxış edərək, təlimdə fəndaxili və fənlərarası əlaqələrin bir sistem halında tətbiqini zəruri hesab edir və bunu pedaqoji prosesin qanunu kimi səciyyələndirir: **diferensasiya-inteqrasiya qanunu**. Bu qanunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, anlayışlar, biliklər, bir tərəfdən, ayrılıqda, diferensasiya halında mənimsənilməli, o biri tərəfdən isə inteqrasiya edilməli, yəni onların digər anlayış və biliklərlə əlaqələri meydana çıxarılmalıdır. Müəllifin fikrincə, dərslərdə bu ayrılmaları və birləşmələri təlimdən uzaqlaşdırsa, təlim məhv olar; şagirdlər sistemli bilik əldə edə bilməzlər [4, s. 68].

Təlim prosesində inteqrasiya bir çox cəhətdən əhəmiyyətli və lazımdır: inteqrasiya anlayış və biliklər arasındakı təbii əlaqələri aydınlaşdırmaqla onların daha yaxşı, şüurlu mənimsənilməsinə təmin edir; bilikləri sistemə salmağa və hər bir bilik ünsürünü sistem daxilində mənimsənməyə kömək edir; anlayış və bilikləri başqa əlaqələri ilə birlikdə əsaslı öyrənməyə, ətraf aləm haqqında tam təsəvvür yaratmağa imkan verir (ayrılıqda öyrədilən şey heç vaxt tam bilik vermir).

Buna görə də inteqrasiyanı təlimin vacib tələbi kimi qəbul etmək, kurikulumun hazırlanmasında fənnin inteqrasiya imkanlarını nəzərə almaq və inteqrasiyanın müxtəlif növləri və səviyyələrindən düzgün istifadə etmək lazım gəlir.

Inteqrasiyanın növləri. Mövcud ədəbiyyatda (Parker V., Linquist T., Süleymanova A. və b.) inteqrasiyanın iki növü fərqləndirilir: fənlərin əlaqələndirilməsi və birləşdirilməsi. Fənlərin əlaqələndirilməsindən ibarət inteqrasiya uyğun mövzuların, bacarıqların əlaqələndirilməsinə əsaslanır. Bunun da dörd yolu fərqləndirilir [7, s. 122]:

İki fənnin uyğunlaşdırılması – iki fənnin uyğun mövzularının eyni vaxtda tədrisini nəzərdə tutur. Məsələn, Ana dili və Həyat bilgisi, Azərbaycan dili və ədəbiyyat və s. fənlərindən oxşar və ya eyni mövzular ehtiva edirlər ki, onlar eyni vaxtda düşsün.

Bacarıqların inteqrasiyası – eyni bacarıqların (oxu, yazı, anlama, düşünmə və s.) iki fəndən eyni vaxtda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bu halda bacarıqlar bir-birini tamamlayır (Bəzi mənbələrdə bu tamamlanma adlandırılır).

Bir fənn çərçivəsində inteqrasiya – müəyyən anlayış, mövzu və ya bacarıqların bir fənn daxilində əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. Belə inteqrasiya hətta müxtəlif bacarıqların (məsələn, oxu və yazı) əlaqələndirilməsi formasında da ola bilər.

Sərbəst inteqrasiya – əvvəlcədən planlaşdırılmayan, təlim prosesində gözlənilmədən, lakin yeri gəldikdə mövzuya uyğun başqa fənnin, yaxud eyni fənnin materialına müraciət edilməsini nəzərdə tutur.

Göründüyü kimi, inteqrasiyanın birinci növü müxtəlif əsaslarda (mövzu, anlayış, bacarıq və s.) fənlərin əlaqələndirilməsi ilə bağlıdır. İkinci növ isə fənlərin birləşdirilməsini nəzərdə tutur.

İki və daha çox fənnin birləşməsindən ibarət inteqrasiya müxtəlif əsaslarda fənlərin birləşdirilməsi ilə bağlıdır. O da bir neçə yolla reallaşır [7, s. 122].

Fənnə əsaslanan inteqrasiya – müəyyən mövzu və bacarığa görə fənlərin birləşməsi kimi başa düşülür. Məsələn, Ana dili fənninin tədrisi, məzmunca musiqi, Həyat bilgisi fənləri ilə inteqrasiya edilir.

Mövzuya əsaslanan inteqrasiya – müəyyən mövzu ilə bağlı müxtəlif fənlərin inteqrasiyası kimi başa düşülür.

Layihələrə əsaslanan inteqrasiya – hər hansı layihə üzrə müxtəlif fənlərdən bilik və bacarıqlara istinad etməklə inteqrasiya kimi başa düşülür.

Digər şərtlərə əsaslanan inteqrasiya. Bu halda inteqrasiya müxtəlif məsələlər üzrə (tarixi şəxsiyyətlər, tarixi dövrlər, etnik prinsiplər, dəyərlər, mədəniyyət abidələri, dünyaca məşhur əsərlər və s.) həyata keçirilir.

Göstərilən inteqrasiya növlərindən fəndaxili və fənlərarası əlaqənin hansı əsasda (mövzu, anlayış, bacarıq, layihə və s.) qurulmasından asılı olaraq yerinə görə düzgün istifadə edilməlidir.

Kurikulum təlimində inteqrasiyanın müxtəlif səviyyələrindən istifadə edilir: fəndaxili, fənlərarası inteqrasiya. Bəzi mənbələrdə fənləüstü, yəni transfənn və ya fəndən-fənə keçən inteqrasiya da göstərilir.

Fəndaxili inteqrasiya müəyyən bir fənn üzrə anlayış, bilik və bacarıqların əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. O, təlim materialını ayrı-ayrı tədris vahidlərində cəmləşdirməklə fənnin məzmun strukturunu müəyyən edir. Fəndaxili inteqrasiya həm üfüqi, həm də şaquli olur. Fəndaxili üfüqi inteqrasiya fənn üzrə məzmun xətlərini əlaqələndirir. Fəndaxili şaquli inteqrasiya isə fənnin siniflər və mərhələlər arasındakı əlaqələri əhatə edir, hər sinif üzrə nəzərdə tutulmuş anlayışların, bacarıq və vərdislərin formalaşmasına xidmət göstərir.

Eyni fənnin müxtəlif məzmun xətlərində ümumi, oxşar anlayış və biliklər vardır; onları əlaqəli öyrənməklə şagirdlər daha əsaslı bilik əldə edir, məlum biliklərində yeni cəhətləri öyrənirlər. Bu da mənimsənmənin şüurluluğu və sistemi baxımından çox vacibdir. Prof. B.Əhmədov Azərbaycan dili fənninin nümunəsində təlimin sistemliliyi ilə inteqrasiya arasında sıx qarşılıqlı əlaqənin olduğunu qeyd edir. O göstərir ki, dildə olan bütün anlayışlar daxili əlaqəyə girərək bir sistem təşkil edir. Bu sistemi çox ümumi şəkildə belə əks etdirə bilərik: səs-lər→sözlər→söz birləşmələri→cümlə-lər→mətn. Dilin sistemini təşkil edən komponentlərdən hər biri də ayrıca sistem kimi çıxış edə bilər və yenidən tərkib hissələrinə parçalanır. Məsələn, səs-lərin fonetik sistemini, sözlər – leksik sistemini, sözlərin grammatik məna zəminində qruplaşması (nitq hissələri) – dilin morfoloji sistemini, cümlələr – sintaktik sistemini əks etdirir. Beləliklə, hər sonrakı sistem əvvəlkilərin üzərində qurulur. Müəllif fənlərin məzmununun mənimsənilməsinə mütləq şəkildə inteqrasiya üzərində qurmağı vacib

bilir: dil dərslərində elə bir mövzu yoxdur ki, onun tədrisində əvvəlki biliklərə əsaslanmaq mümkün olmasın; elə mövzu yoxdur ki, onun tədrisində şagirdlərin diferensasiya halında öyrəndikləri bilikləri inteqrasiya etmək mümkün olmasın [4, s. 71].

Anlayış və biliklərin fəndaxili əlaqəsi üfüqi inteqrasiya üçün böyük imkanlar açır. Fəndaxili şaquli inteqrasiyanın da imkanları az deyildir. Şaquli inteqrasiya fənnin siniflər və mərhələlər arasındakı əlaqələri əks etdirir. Bu inteqrasiya siniflərarası inteqrasiya da adlandırılır. Çünki şaquli inteqrasiya sinifdən-sinfə keçdikcə tədricən dərinləşən və genişlənən məzmun xətləri arasında varisliyi təmin edir. Onun sayəsində şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin sinifdən-sinfə genişlənərək inkişaf etməsini izləmək imkanı yaranır. Fəndaxili şaquli inteqrasiyanı Ədəbiyyat və Azərbaycan tarixi fənlərinin əlaqələndirilməsi nümunəsində nəzərdən keçirək. Azərbaycan tarixi fənn kurikulumunun “Tarixi zaman”, “Tarixi məkan”, “Mədəniyyət” məzmun xətləri ədəbiyyatın “Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri”, “Şifahi nitq” məzmun xətləri ilə inteqrasiyalıdır. Ədəbiyyatda “Ədəbi nümunələrdəki obrazları əxlaqi-etik cəhətdən qiymətləndirir” standartı tarixdə “3.1.1. Dövlətlərin yaranması və inkişafında müvafiq dövrün xüsusiyyətlərini dəyərləndirir» standartı ilə inteqrasiyalıdır.

Nəticə. Fənlərin məqsəd və məzmun, standartlar və mövzu baxımından inteqrasiya imkanlarını müəyyənləşdirib fənlərin kurikulumlarında nəzərə almaq vacibdir. Bir çox fənlərin ortaq mövzu və konsepsiyaları fənlərarası əlaqə yaratmağa, oxşar və yaxın məsələləri birgə keçməyə imkan verir. Hər bir müəllim bu imkanlardan yararlanmağa çalışmalıdır. Lakin bu zaman ifrata varmağa, təlimin ağırlaşmasına, şagirdlərin yüklənməsinə yol vermək olmaz. Mütəxəssis ekspertlərin qeyd etdikləri kimi, inteqrasiya sadəcə məqsəd yox, yüksək təlim nəticələrinə gətirib çıxaran vasitə olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Multikurikulum” / Azərbaycan məktəbi, 2007, № 2
2. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. Bakı, 2013
3. Abbasov A. və b. Pedaqogika: Müntəxəbat. Bakı: Mütərcim, 2021
4. Əhmədov B. Pedaqogikanın qanunauyğunluqları və prinsipləri. Bakı: Maarif, 1993
5. İsmixanov M. V. b. Ümumi təhsil kurikulumunu əsasları. Bakı, 2016
6. Komenski Y.A. Böyük didaktika (elmi red., ön söz F.Rüstəmov). Bakı: Elm və təhsil, 2012
7. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr (nəşrə haz.: Ə.Abbasov, İ.Cavadov). Bakı: Mütərcim, 2011
8. Qasımova L., Mirəzyeva Ş. Azərbaycan təhsilində kurikulum konsepsiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016

Маджид Исмиханов, Назакат Имамвердиева

БГУ, педагогический факультет, m.ismixonov@mail.ru, naza-52@mail.ru;
ORCID: 0000-0003-2469-6666 (Назакат ханум), 0000-0001-8973-1763 (Маджид м)

Интеграция в учебном модели курикулума

Резюме

В статье рассматриваются вопросы интеграции в учебном модели курикулума. Авторы на основе анализа и обобщения педагогико-психологических исследований излагают актуальность, необходимость, значение, виды, формы, уровни, а также механизмы и условия применения интеграции в учебном модели курикулума.

Ключевые слова: процесс обучения, курикулум, интеграция, междисциплинарные и внутрипредметные связи

Majid Ismikhonov, Nazakat Imamverdiyeva

BSU, Department of Pedagogy, m.ismixonov@mail.ru, naza-52@mail.ru;
ORCID: 0000-0003-2469-6666 (Nazakat khanum), 0000-0001-8973-1763 (Majid m)

Integration in the curriculum-based teaching model

Summary

The article addresses the issue of integration within the curriculum-based teaching model and explores the methods for its implementation. Based on the analysis and synthesis of pedagogical and psychological research, the author examines the necessity, relevance, significance, types, forms, and levels of establishing interdisciplinary and intradisciplinary connections within the curriculum model, as well as the technologies and conditions required for their application.

Keywords: teaching process, curriculum, integration, interdisciplinary and intradisciplinary connections

Rəyçi: dos. G.Kərimova

Tahirə Məhərrəmovə

Azərbaycan Dillər Universiteti.
Email: tahirə.maharramova@adu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0003-1084-1698>

ELMI BİLİK VƏ TƏDQIQAT METODOLOGİYASI

Xülasə Uzun müddət elmi və pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan məqalə müəllifləri elmi biliyin öz şərhini mürəkkəb inkişaf edən sistem kimi başa düşmüşlər. Mövzunun aktuallığı ondadır ki, elmi biliyin hər hansı digərindən üstünlük təşkil edən və fərqləndirici xüsusiyyətlərini müəyyən etmək cəhdi elmi biliyi təşkil edən elementlərin sistemləşdirilməsi, elmi biliklər sistemində fəlsəfi biliyin yerini müəyyənləşdirmək zərurətini müəyyən etmişdir.

Beləliklə, elmi biliklər müxtəlifdir. Bununla belə, onda iki struktur səviyyəni ayırmaq mümkündür - empirik və nəzəri. İstənilən elmi bilik son nəticədə şüurun (təfəkkürün) rəşional mərhələsinin fəaliyyətinin nəticəsidir və ona görə də konseptual aparatda verilir. Bu vəziyyət biliyin təkcə nəzəri səviyyəsini deyil, həm də empirik səviyyəsini xarakterizə edir. Biliyin empirik səviyyəsi hisslərin (avrayışların, ideyaların) idrak fəaliyyətinin nəticələrini xarakterizə edir. Tədqiqatın obyektı elmi bilik və tədqiqat metodologiyasının araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondadır ki, biliyin nəzəri səviyyəsi təfəkkür fəaliyyətini (anlayışlar, mühakimələr, nəticələr) xarakterizə edir. İlk dəfə olaraq *Empirik - nəzəri* əksləri rəşional bilik daxilində fərqlənir. Sözü tam mənasında empirik bilik hələ elmi bilik deyil. Bu mövqe, tam zehni emal alana qədər müşahidə və təcrübə kimi üsullara da aiddir [1, s. 98].

Açar sözlər: elmi bilik, empirik bilik, tədqiqat, metodologiya, ümumi elmi səviyyə.

Əsas hissə. Elmi bilik obyektiv şüurun fəaliyyətinin nəticəsidir. Obyektiv bilik təkcə empirik bilik deyil, həm də nəzəri bilikdir. Empirik biliyin sərhədləri ağıl tərəfindən müəyyən edilir. Empirik bilik üç növ obyektə əlaqələndirilir: 1) şeylər özlüyündə, yəni obyektiv olaraq mövcuddur; 2) bilik hiss obyektləri əsasında yaranır; 3) bilik empirik obyektlərdə olur. Elmi biliyin empirik səviyyəsində aşağıdakı informasiya süzgəclərindən istifadə olunur: koqnitiv və praktik münasibət; təfəkkürün operativ imkanları (səbəb); dilin tələbləri; empirik biliklərin yığılmış ehtiyatı; mövcud elmi nəzəriyyələrin şərh potensialı. Empirik bilik mücərrəd empirik obyektlər haqqında ifadələr toplusu kimi müəyyən edilə bilər. Empirik bilik təkcə obyektiv reallığın birbaşa təsviri deyil, həm də birbaşa müşahidənin müəyyən şərhidir.

Empirik bilik hissi biliyin müəyyən konseptual modelidir. Empirik bilik dörd səviyyəni özündə birləşdirən mürəkkəb bir quruluşa malikdir [3, s. 115]. Birinci səviyyə fərdi müşahidələrin nəticələrini qeyd edən fərdi empirik ifadələrdir. İkinci səviyyə faktların müəyyənləşdirilməsidir. Elmi fakt tədqiq olunan predmet sahəsində müəyyən hadisələrin, obyektin, hadisənin xassələrinin, əlaqələrinin olub-olmamasını və onların kəmiyyət dəqiqliyini təsdiq edir. Faktlar simvolik olaraq təmsil oluna bilər qrafiklər, diaqramlar, cədvəllər, təsnifatlar, riyazi və digər modellərdir.

Üçüncü səviyyə müxtəlif tipli empirik qanunların (struktur, statistik və digər qanunlar) müəyyənləşdirilməsidir. Elmi empirik qanunlar induksiya kimi üsullardan istifadə etməklə əldə edilən ümumi fərziyyələrdir. Dördüncü səviyyə empirik qanunların mütəşəkkil məcmusunu təmsil edən fenomenoloji nəzəriyyələrdir (məsələn, Keplərin səma mexanikası, termodinamika və s.). Bu səviyyə empirik biliyin təşkilinin ən yüksək formasıdır. Empirik bilik səviyyələri arasındakı fərqlər keyfiyyətdə deyil, kəmiyyətdə, yəni ümumilik dərəcəsindədir.

Nəzəri bilik zəkanın deyil, ağıl fəaliyyətinin nəticəsidir. İntellekt xarici obyektə deyil, daxili obyektə, yəni şüurun özünə yönəlir. Ağılın fəaliyyəti sərbəst idrak fəaliyyətidir. Nəzəri təfəkkürün əsasını ideallaşdırma, "ideal obyektlərin" yaradılması təşkil edir [1, s. 102].

Əgər empirik biliyin məzmununun mənbəyi obyektiv reallıq haqqında məlumatdırsa, nəzəri biliklərin məzmununun əsasını ideal obyektlər haqqında məlumat təşkil edir. Empirik biliyin məzmununun dəyişməsinə idarə edən şüurun əsas amilləri müşahidə və təcrübədir. Nəzəri biliklərin məzmununun dəyişməsinə idarə edən şüurun əsas amilləri intellektual intuisiya və məntiqdir. Şüurun nəzəri biliyin məzmunu və müəyyənliyi üzərində nəzarəti empirik biliyin məzmunu və əminliyindən daha güclüdür. Yəni nəzəri və empirik biliklər tamamilə fərqli ontoloji əsaslara malikdir: ideal konstruksiyalar, obyektlər və empirik biliklər.

Elmi nəzəriyyələr empirik bilikdən, empirik təcrübədən yaranmır, onun üzərində qurulur. Empirik bilik elmi nəzəriyyədən əldə edilə bilməz. Elmi nəzəriyyədən yalnız nəzəri bilik əldə etmək olar. Nəzəri bilik müxtəlif dərəcəli ümumilik ifadələrindən ibarət mürəkkəb strukturdur. Nəzəri biliklərin ən ümumi səviyyəsi aksiomalar və nəzəri qanunlardır. Müasir elmi metodologiyada nəzəriyyənin aşağıdakı əsas elementləri fərqləndirilir: ilkin əsaslar - fundamental anlayışlar, prinsiplər, qanunlar, tənliklər, aksiomalar və s.; ideallaşdırılmış obyektlər - tədqiq olunan obyektlərin mühüm xassələrinin və əlaqələrinin mücərrəd modelləri; nəzəriyyənin məntiqi - müəyyən qayda və sübut üsullarının məcmusudur; fəlsəfi münasibətlər və dəyər faktorları; konkret prinsiplərə uyğun olaraq verilmiş nəzəriyyənin əsaslarından nəticə kimi alınan qanunlar və müddəalar toplusu [5, s. 120].

Elmi biliyin strukturunda empirik və nəzəri səviyyələrlə yanaşı üçüncü səviyyə də mövcuddur - onlarla müqayisədə daha ümumi. Bu elmin metanəzəri səviyyəsidir. Elmi biliklərin bu üçüncü səviyyəsinə iki alt səviyyə daxildir - ümumi elmi biliklər və elmin fəlsəfi əsasları.

Ümumi elmi biliklər aşağıdakı elementlərdən ibarətdir - dünyanın konkret elmi və ümumi elmi şəkilləri; konkret elmi və ümumi elmi qnoseoloji, metodoloji, məntiqi və aksioloji prinsiplər. Dünyanın spesifik elmi mənzərəsi hər hansı bir elmdə üstünlük təşkil edən dünya haqqında fikirlərin məcmusudur. Məsələn, dünyanın fiziki mənzərəsi [2, s. 234].

Dünyanın elmi mənzərəsi təbiət və insan haqqında bilikləri, ən mühüm nəzəriyyələri, fərziyyələri və faktları özündə cəmləşdirən çox geniş anlayışdır; elmi dünyagörüşünün əsasını təşkil edir. Dünyagörüşü bütövlükdə dünyaya baxışlar sistemidir; onun konsepsiyasına adət-ənənələr, adətlər, davranış normaları, münasibətlər, biliklər və qiymətləndirmələr kimi elementlər daxildir. Bu, fərdin mövqeyi ilə qırılan reallığın ümumiləşdirilmiş təsviridir. Dünyagörüşünün formalaşdırılması prosesi münasibətlərin, ideyaların, prioritetlərin seçilməsini nəzərdə tutur. Dünyagörüşünün əsas elementi insanın baxışlarında, ideallar sistemində, hərəkətlərində və dəyər yönümlərində özünü göstərən inanclar məcmusudur.

Dünyagörüşünün müxtəlif növləri var: elmi, məişət, adi, məişət, mifoloji, dini, tənqidi və doqmatik, etik, fəlsəfi, mütərəqqi və repressiv. Əsas yeri elmi dünyagörüşü tutur. Dünyanın elmi mənzərəsi bütövlükdə dünyagörüşünün nəzəri səviyyəsini təmin edir. Fəlsəfi dünyagörüşü ümumən dünyagörüşünün ən yüksək, nəzəri səviyyəsidir.

Dünyanın elmi mənzərəsi müəyyən bir dövrün elminin ümumi potensialına əsaslanır. Yəni, müəyyən bir dövrə məhdudlaşan spesifik tarixi xarakter daşıyır. Dünyanın elmi mənzərəsi insan inkişafının konkret tarixi dövrünə uyğun gələn elmi biliklərin sintezidir. Dünyanın elmi mənzərəsinə elmlik meyarlarına cavab verən biliklər daxildir. Dünyanın elmi mənzərəsinin əsaslandığı əsas meyar obyektivlikdir, yəni biliyin eyniliyini və biliyin obyektini göstərir. Obyektivlik subyektivlik və ümumi əhəmiyyətlə sıx bağlıdır. Subyektivlik idrak subyektləri arasında xüsusi birlik, biliyin ötürülməsi üçün şərt, bir subyektin təcrübəsinin digəri üçün əhəmiyyətidir. Ümumi əhəmiyyət bu və ya digər məlumatı hamı üçün ümumi qəbul etmək üçün qnoseoloji ideali müəyyən edən şeydir.

Dünyanın müasir elmi mənzərəsi etibarlılıq, arqumentasiya və qanunauyğunluq kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Dünyanın elmi mənzərəsində qanunlar qadağalar funksiyasını yerinə yetirir.

Dünyanın elmi mənzərəsi elmi ümumiləşdirmələr sistemini nəzərdə tutur və bir sıra fəlsəfi prinsipləri özündə cəmləşdirir. Dünyanın elmi mənzərəsi daim inkişafda, təkamül mərhələsindədir. Dünyanın müasir elmi mənzərəsinin təkamülü klassikdən qeyri-klassik və post-qeyri-klassik mərhələyə keçidi nəzərdə tutur. Bu baxımdan, dünyanın klassik və qeyri-klassik mənzərəsini ayırd edə bilərik. Dünyanın klassik mənzərəsi obyektləri bir-birindən təcrid olunmuş, ciddi şəkildə müəyyən edilmiş koordinat sistemində təsvir edirdi.

Dünyanın qeyri-klassik mənzərəsi klassik mexanikanın universallığına meydan oxuyan termodinamikanın ilk nəzəriyyələrinin təsiri altında yarandı. Dünyanın bu görüntüsündə, müəyyənləşmənin daha çevik sxemi yaranır, təsadüfün rolu nəzərə alınır. Sistemin inkişafının istiqamətləndirildiyi düşünülür, lakin zamanın istənilən anındakı vəziyyəti sərt və birmənalı olaraq müəyyən edilmir. Dəyişikliklər, ehtimal ki, ehtimal və böyük ədədlər qanunlarına uyğun olaraq baş verir. Səpmə nə qədər böyükdürsə, ehtimalı bir o qədər azdır. Nəzəriyyəyə statistik qanunauyğunluq adı altında yeni təyinetmə forması daxil oldu.

Dünyanın elmi mənzərəsinin postklassik mərhələsi qarşıya yeni vəzifələr qoydu. Dünyanın elmi mənzərəsinin təkamülünün postklassik mərhələsinin mühüm xüsusiyyəti təhlilin üç sahəsini - tarixi, tənqidi-refleksiv və nəzəri sahələri birləşdirən postanalitik düşüncə tərzindən istifadə etməkdir. Dünyanın elmi mənzərəsi onun təkamül inkişaf mərhələlərini nəzərə alaraq rəasionalist dünyagörüşünün müasir mərhələsinin əsasını təşkil edir. Beləliklə, elmi biliyin strukturunun təhlili göstərir ki, onun üç səviyyəsi var - empirik, nəzəri və metanəzəri. Hər bir bilik səviyyəsi iki müstəvi arasında sıxışdırılır: biliyin empirik səviyyəsi - duyğu bilikləri ilə nəzəri, nəzəri - empirik və metanəzəri arasında, metanəzəri - nəzəri və fəlsəfi arasında. Elmi biliyin belə strukturu ona daxili bütövlük verir, onu sosial-mədəni reallığa uyğunlaşdırır. Nəzəri biliyi empirik biliyə və əksinə azaltmaq olmaz. Nəzəri bilik öz məzmununa görə empirik bilikdən daha zəngindir. Həm də fəlsəfəni elmi-nəzəri biliyə endirmək olmaz. Fəlsəfə ancaq qismən elmə çevrilə bilər. Elmi bilik səviyyələrinin heç biri digərinə endirilə bilməz və məntiqi ümumiləşdirmə və ya elmi biliklərin başqa səviyyəsinin nəticəsi deyil. Hər hansı bir elmi fən üçün biliklərin üç səviyyəsinin vəhdəti və qarşılıqlı əlaqəsi onun nisbi müstəqilliyini, sabitliyini və öz əsasında inkişaf etmək qabiliyyətini təmin edir.

İstənilən bilik sahəsində, o cümlədən elmi tədqiqatlar idrak prosesinin ümumi qanunauyğunluqlarına tabedir və metodoloji tənzimləyicilərin köməyi ilə həyata keçirilir. Eyni zamanda, elmi tədqiqatın özünəməxsus, yalnız ona xas olan, bilik subyekti və obyektinin qarşılıqlı əlaqəsinin xüsusiyyətlərindən irəli gələn xüsusiyyətlər, gözlənilən nəticələrə nail olmaq üçün tətbiq olunan vasitələrin və üsulların xüsusiyyətləri vardır. Bu və digər hallar elmi biliklərin metodologiyası problemlərinə diqqətlə yanaşmağı tələb edir və sosial hadisələri və prosesləri adekvat qiymətləndirmək üçün tədqiqat, yəni: onun səviyyələri üzrə metodoloji biliklərin mahiyyəti və məzmunu; biliyin metodologiyası, metodu və texnologiyası əlaqəsini; elmi yaradıcılıq təcrübəsində, tədqiqatçının metodoloji mədəniyyətinin inkişafında metodiki tənzimləyicilərin yeri və rolu.

Elmi bilik və tədqiqatın metodoloji problemlərinin nəzərdən keçirilməsinin başlanğıc nöqtəsi metod, metodika, texnika kimi əsas anlayışların xüsusiyyətləridir. Metod (yun. *metodos* - tədqiqat, bilik, nəzəriyyə, təlim yolu) geniş mənada hansısa nəticəyə nail olmaq, müəyyən fəaliyyət həyata keçirmək, bəzi məsələləri həll

etmək üçün şüurlu yol deməkdir. Metod cəmiyyətdə və mədəniyyətdə idrak və praktik fəaliyyətin müxtəlif növlərində aydın şəkildə ifadə edilmiş və idarə olunan ideal plana əsaslanan müəyyən hərəkət ardıcılığını nəzərdə tutur. Metodun reallığın nəzəri cəhətdən praktiki mənimsənilməsi üsulları və əməliyyatları toplusu kimi daha qısa tərfi tez-tez istifadə olunur. Metodologiya mənəvi və praktik fəaliyyətin müxtəlif sahələrində metodların öyrənilməsinə, təkmilləşdirilməsinə və qurulmasına yönəlmiş rasionall-refleksiv şüurun bir növüdür. Qeyd edək ki, bu şərtlərdən təkcə hər hansı bir tədqiqatın aparılması praktikasında deyil, həm də müəyyən sifariş tələb edən hər hansı mürəkkəb fəaliyyət növündə istifadə olunur. Bu halda, metodologiya bütün mədəniyyət formaları və aktyor üçün mövcud olan cəmiyyətin bütün resursları ilə "qidalanır". Müasir mədəniyyətin dominant xüsusiyyəti elmi rasionallıq olduğundan, hazırda əksər peşə fəaliyyəti növlərinin metodologiyasının əsasını elmin metodları və konseptual-nəzəri məzmunu təşkil edir. Metodologiyanın fəlsəfinin problemlə sahəsindən təcrid olunması onunla izah olunur ki, onun məqsədi hər hansı bir fəaliyyətin inkişafı və təchiz edilməsi üçün şərait yaratmaqdır: elmi, bədii, mühəndislik, metodik əsas və s., başqa sözlə, insan fəaliyyətinin sahələrinin metodologiyası mövcuddur. Metodologiyanın müstəqil statusu onun ontologiyani ehtiva etməsi ilə izah olunur. Növlərin, formaların, prinsiplərin, metodların və düşüncə tərzinin müstəqil olaraq mövcud nümunələrini öyrənmək vəzifəsi qoyulur. Müasir metodologiya aşağıdakı vəzifələri həll etməyə çağırılır: reallığın öyrənilməsi üçün metodik vəsaitin zənginləşdirilməsi; reallıqların simvolik sistemləri və onlara münasibət haqqında anlayışı inkişaf etdirmək; antropoloji və psixoloji yanaşmaların xüsusiyyətlərini öyrənmək; psixi fəaliyyətin və reallığın bütövlüyünü və qarşılıqlı asılılığını təhlil etmək; təfəkkür potensialı ilə reallıq hadisələri arasındakı əlaqələri izah etmək və s.

Müasir metodologiyanın tarixi ilkin şərtləri düzgün təşkil edilmiş insan şüurunun imkanlarını əsaslandıran təlimləri təşkil edir. Yeni Dövr elmində ağıl prioritetinin təsdiqi bilik metoduna, idrak və praktik fəaliyyətdə arzu olunan nəticəyə nail olmağa kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuş hərəkətlər toplusuna xüsusi əhəmiyyət verirdi. Belə ki, ingilis alimi və filosofu Frensis Bekon (1561-1626) idrak metodunu kompasa, yəni hər bir təlim keçmiş və bilikli insanın səmərəli istifadə edə biləcəyi bir növ təfəkkür vasitəsi ilə müqayisə etmişdir. Fransız filosofu və riyaziyyatçısı Rene Dekart (1596-1650) də metodla bağlı ilk sistemli təlimin yaradıcılarından biridir. O, "Ağıl üçün qaydalar" əsərində sonralar klassikləşmiş bir tərfi formalaşdırmışdır: "Üsul dedikdə, mən etibarlı və asan qaydaları nəzərdə tuturam ki, onlara ciddi riayət etməklə, insan heç vaxt yalanı həqiqət kimi qəbul etməyəcək və ağılının heç bir zəhmətini boş çıxarmadan, lakin daima addım-addım artan biliyi gerçəkləşəcək" [3, s. 86]. Metodologiyadakı səviyyələrin hər biri elmi-intizam və konseptual-nəzəri lokalizasiyanın müəyyən formalarına (yəni metodologiya səviyyələrinin əsaslandığı elmi fənlər, nəzəriyyələr və konsepsiyalar), eləcə də üstünlük təşkil edən metodlar sisteminə uyğundur. Metodologiyanın fəlsəfi səviyyəsi ictimai şüurun bir forması kimi fəlsəfəyə əsaslanır ki, bu da fəlsəfi biliyin əsas bölmələrinin (fəlsəfinin əsasları, ontologiya, qnoseologiya, aksiologiya, fəlsəfə tarixi, fəlsəfi etik, məntiq, məntiq) anlayışlarından və substantiv müddəalarından elmi fəaliyyətdə istifadə etməyə imkan verir. Bu səviyyə müəyyən bir mədəniyyət daxilində ümumi və universal olan bir sıra fəlsəfi metodlarla təmsil olunur. Bunlara daxildir: fəlsəfi əks (transsendensiya); ontopoez (milli və xüsusi dillərin fəlsəfi mənalının müəyyən edilməsi və ifadəsi); ontoloji sxemlər (bütövlükdə dünyanın strukturunun şərtləri), dünyanın şəkilləri, idrakın qnoseoloji prinsipləri və s. Aydın şəkildə başa düşmək lazımdır ki, fəlsəfi metodlar tədqiqatın yalnız ən ümumi qaydalarını, onun ümumi strategiyasını təyin edir, lakin xüsusi metodları əvəz etmir və idrakın yekun nəticəsini birbaşa və dərhal müəyyən etmir. Təcrübə göstərir ki, elmi idrak metodu nə qədər ümumidirsə, idrakın konkret pillələrinin təyini ilə bağlı bir o qədər qeyri-müəyyəndirsə, tədqiqatın yekun nəticələrinin müəyyən edilməsində onun qeyri-müəyyənliyi bir o qədər çox olur [4, s. 13]. Amma bu o demək deyil ki, fəlsəfi metodlara qətiyyət ehtiyac yoxdur. İdrak tarixinin şəhadət etdiyi kimi, idrakın ən yüksək səviyyələrində yol verilən xəta bütöv bir tədqiqat proqramını dalana dirəyə bilər. Məsələn, səhv ümumi ilkin münasibətlər (mekanizm - vitalizm, empirizm - apriorizm) lap əvvəldən obyektiv həqiqətin təhrifini əvvəlcədən müəyyənləşdirir, tədqiq obyektinə məhdud metafizik baxışa gətirib çıxarır [4, s. 15].

Maddi planda metodologiyanın ümumi elmi səviyyəsinin spesifikasiyi sistem nəzəriyyəsi və sistem yanaşması, sinergetika, semiotika, ünsiyyət nəzəriyyəsi və fəaliyyət nəzəriyyəsi ilə müəyyən edilir. Bu səviyyədə ümumi elmi metodlar təqdim olunur: empirik (məsələn, müşahidə, təcrübə, müqayisə) və nəzəri (formallaşdırma, aksiomatik metod, hipotetik-deduktiv, sistemli yanaşma, həmçinin idrakın ümumi məntiqi üsul və üsulları kimi təhlil, sintez, abstraksiya, ideallaşdırma, deduksiya, induksiya, analogiya, modeləşdirmə). Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi elmi səviyyədən konkret elmlərin metodologiyasına qədər ara pillə kimi konkret elmi metodologiya müəyyən elm sahəsində, eləcə də elmi biliyin nisbətən müstəqil sahələrində (təbiətşünaslıq, sosial-humanitar, fiziki, biologiya, texniki elmlər və s.) istifadə olunan metodların məcmusu kimi fərqləndirilir. Tədqiqatçının fəaliyyətində metodologiyanın konkret elmi (intizam) səviyyəsi idarəetmə və təşkili nəzəriyyəsinin imkanları, elmi (hərbi elmi) xüsusi fənlərin, sosial, təbiət və texniki elmlərin (o cümlədən hərbi elmlərin) məzmunu ilə müəyyən edilir. İntizam səviyyəsi ayrı-ayrı elmi fənlərin metodlarına uyğundur.

Nəticə. Belə qənaətə gəlik ki, müasir elmdə və ümumiyyətlə metodoloji biliklərdə, müxtəlif peşə fəaliyyəti növlərinin əks olunmasında (özünü dərk etmə və özünü təhlil etməyin müəyyən bir yolu) olduğu kimi, metodologiya və metodların müxtəlifliyinin kompleks təsnifatından istifadə olunur. Ən geniş yayılmış

müxtəlif sosial hadisə və proseslərin biliyi və öyrənilməsində tam şəkildə açılan səviyyəli metodologiya anlayışdır. Metodologiyanın səviyyəli anlayışı səviyyələr üzrə metodoloji vasitələrin xarakteristikasını tətbiq edir, onların hər biri metodların keyfiyyət spesifikasiyindən (onların ümumilik səviyyəsindən) asılı olaraq xarakterizə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Арутюнов В.С., Стрекова Л.Н. Наука как общественное явление: курс лекций. М.: Рос. хим.-технол. ун-т им. Д.И. Менделеева, 2001. 110 с.
2. Гейзенберг В. Физика и философия: часть и целое. М., 1989, 400 стр.
3. Декарт Р. Сочинения: в 2 т. /сост., ред., вступ. ст. В.В. Соколова. М., 1989. Т. 2, 633 стр.
4. Кравец А.С. Методология науки. Воронеж, 1991, 146 стр.
5. Философия науки: учеб. пособие для вузов / под ред. С.А. Лебедева. М.: Академический проект, 2005, 273 стр.

Тахира Махаррамова

Азербайджанский Университет Языков.
Электронная почта: tahira.maharramova@adu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0003-1084-1698>

НАУЧНЫЕ ЗНАНИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Резюме

В данной статье рассматривается сущность научного знания, а также методологии исследования. Научное знание является результатом деятельности объективного сознания. Объективное знание – это не только эмпирическое, но и теоретическое знание. Эмпирическое знание – это определённая концептуальная модель чувственного знания. В статье отмечается, что в структуре научного знания, наряду с эмпирическим и теоретическим уровнями, существует и третий уровень – более общий по сравнению с ними. Это метатеоретический уровень науки. Этот третий уровень научного знания включает два подуровня – общенаучное знание и философские основания науки. В статье также подчёркивается, что методология – это тип рационально-рефлексивного сознания, направленный на изучение, совершенствование и построение методов в различных областях духовной и практической деятельности. Несколько иной аспект методологии, более непосредственно обращённый к деятельности, подчёркивается в известном определении, где она трактуется, во-первых, как система принципов и методов организации и построения теоретической и практической деятельности, а также учение об этой системе; во-вторых, как учение о методах и их использовании. Методология — это совокупность конкретных, практически ориентированных методов.

Ключевые слова: научное знание, эмпирическое знание, исследование, методология, общенаучный уровень.

Tahira Maharramova

Azerbaijan University of Languages.
Email: tahira.maharramova@adu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0003-1084-1698>

SCIENTIFIC KNOWLEDGE AND RESEARCH METHODOLOGY

Summary

This article discusses the essence of scientific knowledge, as well as research methodology. Scientific knowledge is the result of the activity of objective consciousness. Objective knowledge is not only empirical knowledge, but also theoretical knowledge. Empirical knowledge is a certain conceptual model of sense knowledge. The article notes that in the structure of scientific knowledge, along with the empirical and theoretical levels, there is also a third level - more general in comparison with them. This is the metatheoretical level of science. This third level of scientific knowledge includes two sublevels - general scientific knowledge and philosophical foundations of science. The article also emphasizes that methodology is a type of rational-reflexive consciousness aimed at studying, improving and building methods in various areas of spiritual and practical activity. A slightly different aspect of methodology, more directly addressed to activity, is emphasized in the well-known definition, where it is interpreted, firstly, as a system of principles and methods of organizing and building theoretical and practical activity, as well as the doctrine of this system; secondly, as a doctrine of methods and their use. A methodology is a set of specific, practically-oriented methods.

Keywords: scientific knowledge, empirical knowledge, research, methodology, general scientific level.

Rayçı: dos. E. Vəliyeva

Gunay Refibeyli

BDU İngilis dili kafedrası. Dosent, filologiya elmləri namizədi
GunayRefibeyli@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-6779-8491>

HEYDAR ALIYEV'S HERITAGE IN EDUCATION OF AZERBAIJAN

Sammary: "I have always been proud and today I am proud that I am Azerbaijani," a world-renowned statesman, the founder and architect of the independent Azerbaijan, Heydar Aliyev said in one of his speeches which has become an aphorism among the people of Azerbaijan.

The man who loved his country and people more than this life, national leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev, lives in the heart of everybody.

Keywords: Heydar Aliyev, education, improvement, implementation, reform, development, leader, integration

Introduction: There are leaders who go down in history and remain there. And there are leaders who create national history. Heydar Aliyev was a leader who created the modern history of Azerbaijan. History remembers him as a true legend of his time, a strong head of state and a devoted person to his motherland.

The great son of Azerbaijan, strong defender of his nation, our national leader Heydar Aliyev made a significant role in the development of science, education, and culture in all times of his leadership in our country. Heydar Aliyev approached the progress of science and education as a crucial basis of the national state-building process considering the improvement of people's intellectual level as a priority issue. Azerbaijan was fully transformed into the land of educated people in the years of Heydar Aliyev's leadership. The article investigates Heydar Aliyev's heritage in the development of education in Azerbaijan.

Reforms in the education (The first period). Our national leader Heydar Aliyev's activity in the field of education mainly reflects the following directions: During the early years of his leadership great son of Azerbaijan Heydar Aliyev nationalized the staff of the Azerbaijani educational system with local cadres, built schools all over the republic, particularly in the villages, displayed care for teachers, expanded the system of appointment, the teachers appointed to work in villages, the youth were provided with conditions to receive higher education and the number of higher education institutions was increased with their logistical supply. Heydar Aliyev firstly began nationalizing the personnel of Ministry of Education of Azerbaijan Republic and achieved his mission successfully. The employment of Azerbaijani educational employees was strengthened in the ministerial system. Those who commit faults in work, including non Azerbaijanis started to be discharged from their positions.

The patriotic son of his nation Heydar Aliyev paid a special attention to the training of specialists with higher education, expanded the appropriate network, increased the number of students and supported teachers. Heydar Aliyev rendered care to Baku State University among the higher educational institutions in Azerbaijan and tried to increase the balance of girls in the total number of students of the higher schools. He attached a particular attention to raise the number of scientists and expand the scientific researches. In his opinion, the teachers teaching in University lecture halls played an outstanding role in the progress of self-esteem, national thinking and spirit of the Azerbaijani nation. The speech delivered by Heydar Aliyev at the prize presentation ceremony fully discloses the essence of his attitude towards the Azerbaijani teacher. Heydar Aliyev stated: "The profession of teacher is an honorable and rewarding profession. Our nation called the most respected and decent people as a teacher since ancient times".

The Military School under Jamshid Nakhchivanski founded by the national leader is a bright display of Heydar Aliyev's contribution to the development of national education in all the fields. At that time, Azerbaijanis were not let to come close to the military cadre training and USSR military elite, while there were several higher military schools in the Azerbaijani territory, which were of strategic importance at the USSR level. National leader Heydar Aliyev's another target was to acquaint the Azerbaijani educational representatives with the progressive education system of advanced states abroad. For this purpose, he made great efforts to establish international relations with foreign countries. The leader of Azerbaijan also achieved the internship experience of Azerbaijani students at universities overseas and education within framework of exchange programs as much as possible. Heydar Aliyev created conditions for the Azerbaijani youth to acquire different specializations in highly-developed countries. He recommended the youth to be aware of the latest achievements of the world science and culture of the population of the city, where they study. Patriotic leader also started benefiting from the opportunities of this education system. Learning from many progressive scientists of the world, these youth brought with themselves new knowledge, new thinking and new breath to Azerbaijan. The young specialists working in different places of the country represented the republic proficiently. Heydar Aliyev transformed the republic into the land of educated people for a short period of time. After succeeding his goal he said: "The biggest achievement in Azerbaijan is that we have no uneducated man. One cannot find an uneducated man in any village, not even in remote mountain village of our country. All of these are the national achievements of our nation and this makes the intellectual potential of our Azerbaijan".

Azerbaijani education during the independence period

(The second period)

After the national leader's return to the power in June 1993 the savior of our nation Heydar Aliyev put forward his conception of perfect education and focused on the problems of this field. The world renowned statesman kept current the integration of education in Azerbaijan to the world education system as a primary mission and carried out progressive reforms in the field of science and education successively. The Article 42 of the Azerbaijan Republic Constitution worked out under Heydar Aliyev's guidance and adopted in November 12, 1995 established every citizen's right to free obligatory education. In 1996 the republican government adopted a decision "On the Measures for Improvement of Vocational Education in the Azerbaijan Republic" on Heydar Aliyev's instructions; vocational schools and lyceums were established. A grand strategist, the national leader Heydar Aliyev defended the progressive course of reforms in the national education system. The Decree on the State Commission for Education Reforms signed by the leader is focused primarily on the implementation of international standards in the education system of independent Azerbaijan. As a result of implementation of the Reforms Program, the content of education in Azerbaijan was updated, new curricula and textbooks were worked out and serious work was done for the development of education and subjects. Another novelty in the field of higher education was granting of the financial independence to the country's 4 leading higher education institutions - Baku State University, Azerbaijan State Oil Academy, Azerbaijan Medical University and Azerbaijan Agriculture Academy, as well as entitlement of the University status to several higher institutions by the Decree of the President of Azerbaijan Republic. ("On the Improvement of Education System in the Azerbaijan Republic" dated June 13, 2000). The reforms carried out by the distinguished statesman Heydar Aliyev contributed immensely to the development of most higher schools in Azerbaijan and expansion of international relations in the education field. The Decree On the Improvement of Education System in the Azerbaijan Republic issued by the great leader Heydar Aliyev in June 13, 2003 laid grounds for the substantial improvement of the education system and organization of management on modern principles. New directions were identified in the Academy of Sciences' activity and in essence, the third stage of development of the Academy of Sciences commenced last century following the great leader's historic meeting with a group of leading scientists in the Academy in January 31, 1997. In his speech at the meeting, Heydar Aliyev again underlined the importance of deeper investigation and interpretation of Azerbaijani history scientifically. Heydar Aliyev adopted many important decisions regarding the progress of science in our country, maintenance of scientific-technical potential, training and caring for the highly qualified cadres in the science and education field. The Academy of Sciences received the status of Azerbaijan National Academy of Sciences by the Decree of the Azerbaijan Republic President dated 15 May 2001. The distinguished statesman Heydar Aliyev's immense care, devotion and deep love for the native language derived not only from his strong sense of true citizenship, but also from his love in his native language. Paying proper attention to establishment and development of Azerbaijani language as the national language, Heydar Aliyev signed a decree "On the Improvement of Activities Aiming At Application of the National Language" in June 18, 2001. The Decree indicates precise implementation periods for the tasks relating to the historic path of development of the Azerbaijani language, developmental stages of our literary language, as well as application of our language. During this period, the ANAS Presidium made a decision regarding the Decree's implementation. Most of these measures have already been carried out successfully. Subsequently, national leader Heydar Aliyev's Decree On Establishment of the Azerbaijani Alphabet and the Day of Azerbaijani Language were discussed comprehensively in presidium's meeting dated August 22, 2001.

The liberator of our nation also restored the social status of the men of science and teachers, who dedicated all their lives to the enlightening of younger generation. The public authority of the scientist and teacher title, which has been historically considered the most honorable public status of the society, was again restored. A devoted son of Azerbaijan Heydar Aliyev also considered the issue of moral mentoring an essential priority standing before the Azerbaijani youth. He stated: "One of the major issues concerning our youth is the moral mentoring. If there is no morality, there can be nothing good. Even if one has huge wealth, countless money, infinite riches, there can be nothing good if there is no morality. Higher morality has been present at all stages and in the past centuries, which mark the essence of our national history. Our youth should be brought up in the national spirit and on the grounds of our national-moral values. Our youth has to know perfectly our history, our past, our language and our national values. The youth lacking a good knowledge of our national values, national traditions and history can not be patriotic, either." The national leader ensured all kinds of opportunities for the youth to receive education abroad in order to see them literate, educated and intelligent. It is a result of the national leader's particular attention and care to the education that today the number of patriotic youth in our country with modern outlooks and higher education has largely increased.

We must emphasize that it is essential for a state that its youth possess healthy spiritual values, receive excellent education, and are raised in the traditions of high moral standards. When young people are leading rep-

representatives in society, it means that progress and integration are moving forward hand in hand with them. Youth represent the future of any nation, and country. In this context, significant steps are made for a prosperous and successful tomorrow. Youth policy has always been leading direction from the first days of his leadership in Azerbaijan. Heydar Aliyev attached great importance to democratic changes and the protection of human rights in Azerbaijan. He initiated a series of reforms across all areas of the country's socio-political and cultural life. Special attention in his work was devoted to involving youth in these processes. Heydar Aliyev actively encouraged the participation of young people in various institutions, governmental structures, and political and economic initiatives. The importance of the role of youth in the development of Azerbaijan, including its economic, political, and cultural sectors cannot be denied. Examining the history of the Republic of Azerbaijan, it is clear that youth have always played a unique role at every stage of the country's development. National Leader Heydar Aliyev always placed great importance on youth policy as an integral part of government. Speaking at a youth forum, the National Leader emphasized the importance of these initiatives for the future of Azerbaijan: "All this was aimed at preparing new specialists for the future of our country. We started this work back in the 70s. Today, I can say that all this was done on my initiative. I was already thinking about the future of our country then" Today, many of them make a significant contribution to the development of the independent Republic of Azerbaijan, holding leadership positions in science, health care, and culture of the country. Heydar Aliyev cared for talented youth, personally selecting those who got skills and knowledge and sent them to study abroad. Young people received financial support and all the necessary conditions for effective education. One of the significant directions of his activity is to establish the Ministry of Youth and Sports on July 26, 1994, marking the beginning of an era of youth policy. Frequent meetings between the National Leader and the youth facilitated their unity around national interests and the concerns of the state. This led to the First Youth Forum of Azerbaijan on February 2, 1996, where Heydar Aliyev highlighted the significance of youth and sports policy for achieving future successes. During this period, numerous decrees were signed and laws were made. February 2, 1997 was declared the Day of Youth in Azerbaijan by decree of the national leader. From 1996 to 2002, important documents were adopted such as the "Law on Physical Education and Sports", the "Law on State Care for Young Talents of Azerbaijan", the "Decree on Establishing Special Scholarships for Young Talents", the "Law on State Youth Policy", and programs like "Young Family", "On the Employment of Young People Discharged from the Army". These initiatives were aimed at ensuring a prosperous future for the younger generation. To increase attention and care for talented youth, decrees were signed such as "On Increasing State Care for Talented Young Writers of the Azerbaijan Republic" and "On State Care for Young Talents of Azerbaijan" during that period. On February 2, 2001, a meeting took place between the National Leader Heydar Aliyev and the Azerbaijani youth. Heydar Aliyev delivered an extensive speech and discussed crucial issues facing the youth. He instructed that young people must be involved in responsible work within government bodies, selecting capable, intellectual, and active young individuals for significant positions.

Certainly, these youths who represent the future of the stable and powerful Azerbaijan, the masterpiece of Heydar Aliyev. The great leader expressed his deep belief in our youth in terms of the future of independent Azerbaijani state like this: "... I am sure that young generations who are capable to maintain the future of Azerbaijan are being brought up. Therefore, we - representatives of the older generation are confident that you, dear youth, will conceive how difficult it was to create the independent Azerbaijan Republic and protect its future. I am sure of this."

Conclusion : Thanks to the development and progress policies laid down by the National Leader Heydar Aliyev, our country has entered a new stage of its development. Thus, every young person in Azerbaijan should always be guided in their lives by the ideas of Heydar Aliyev and the worthy continuation of his political course by President İlham Aliyev. Today's youth are patriotic, spiritually healthy, and confident. This indicates that the success of the raising a generation is achieved when they both respect their heritage and are prepared to face future challenges with confidence and competence.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Bakı Dövlət Universitetinin dünya şöhrətli məzunu. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001
2. Əhmədov H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı, Elm, 2010
3. Əliyev Heydər. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, Təhsil, 2002
4. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, Təhsil, 2004
5. Xələfov A. Heydər Əliyev və Azərbaycanda kitabxana işi. Azərmaş, Bakı, 2006
6. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, Elm və Təhsil, 2014
7. Maqşudov F. Heydər Əliyev və Azərbaycan elmi. Bakı, Elm, 1998
8. www.heydar-aliyev-foundation.org
9. www.president.az
10. www.heydaraliyevcenter.az

Gunay Refibeyli

BDU ingilis dili kafedrası. Dosent, filologiya elmləri eksperti
GunayRefibeyli@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-6779-8491>

AZƏRBAYCAN TƏHSİLİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEV İRSİ

Xülasə

Azərbaycan Respublikasının müasir elmi, təhsili və mədəniyyətinin inkişafında Ümummilli lider Heydər Əliyevin danılmaz və əvəzedilməz rolu olmuşdur. “Hər bir xalqın səviyyəsi onun bilik səviyyəsi ilə müəyyən edilir” ifadəsi onun təhsilə olan münasibətini izah edir. Heydər Əliyev inanırdı ki, elmi, təhsili, mədəniyyəti inkişaf etdirməklə biz ölkəmizi, millətimizi inkişaf etdirə bilərik. O daima xalqın rifahı naminə mühüm tədbirlər və islahatlar həyata keçirirdi. Məqalədə Azərbaycan təhsilinin inkişafında Heydər Əliyevin tarixi xidmətlərindən söhbət açılır.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, təhsil, təkmilləşdirmə, həyata keçirmə, islahat, inkişaf, lider, integrasiya

Gunay Refibeyli

HEYDAR ALIYEV'S HERITAGE IN EDUCATION OF AZERBAIJAN

Summary

The Nationwide Leader Heydar Aliyev has an undeniable and substantial influence in modern science, education and culture in the Republic of Azerbaijan. His quote “The level of every nation is determined by the level of its knowledge” reveals his attitude towards the value of education. He recognized the fact that by developing science, education and culture we can advance our country and nation. The article investigates Heydar Aliyev's heritage in the development of education in Azerbaijan.

Гюнай Рефибейли

БГУ.Кафедра английского языка, доцент
GunayRefibeyli@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-6779-8491>

НАСЛЕДИЕ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ОБРАЗОВАНИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

Общенациональный лидер Гейдар Алиев играет неоспоримую и значимую роль в развитии современной науки, образования и культуры Азербайджанской Республики. Его высказывание «Уровень каждой нации определяется уровнем её знаний» раскрывает его отношение к образованию. Он признавал, что, развивая науку, образование и культуру, мы можем развивать нашу страну и нацию. В статье исследуется наследие Гейдара Алиева в развитии образования в Азербайджане.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, образование, совершенствование, реализация, реформа, развитие, лидер, интеграция

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Sadiqzadə Aytac Telman qızı , Cəfərova Şəbnəm Mafisəd qızı

Az.MİU İnşaat kolleci. Mütəllimlər
aytacsadiqzadee@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-6718-1504

METHODS OF TEACHING ENGLISH

Resume: «Language is a fundamental resource which is used by every individual for a variety of purposes. Our language is made up of various components, which can work hand in hand when incorporated together, resulting in effective language use. Our language plays numerous critical roles and when effectively used and allows us to undertake a number functions throughout our day to day lives. Understanding the different components of language, gives us an opportunity to enhance our learning and understandings as well as assist in the learning of others» (1, 12). Modern English has spread around the world since the 17th century as a consequence of the worldwide influence of the British Empire and the United States. Through all types of printed and electronic media in these countries, English has become the leading language of international discourse and the lingua franca in many regions and professional contexts such as science, navigation, and law.

Key words method teaching lesson teacher student explanation different

Introduction: «Its modern grammar is the result of a gradual change from a dependent-marking pattern typical of Indo-European with a rich inflectional morphology and relatively free word order to a mostly analytic pattern with little inflection and a fairly fixed subject-verb-object word order.» (1,23)

The teaching of English encompasses various methodologies, resources, and professional development opportunities aimed at enhancing language education for students. There are various effective methods for teaching English, including Task-based Learning, Content and Language Integrated Learning (CLIL), and the Direct Method, each catering to different learning needs and contexts. all ages.

The Task-based Learning approach focuses on communication rather than structure. That means that language is an enabler, where each task must be relevant to students' lives and interests.

Grammar and vocabulary are essentially taught "on the fly" with this approach. This doesn't mean we're winging it-rather, language is taught within the context of the task, thus avoiding a teacher-centered grammar explanation.

For this method to work, teachers must understand their students' needs and expectations in order to design lessons that help the students succeed. Grammar, vocabulary and language skills are just the vehicles that enable students to achieve their final outcomes.

Project-based Approach

The project-based approach is meant to address students' needs by adapting language to the skills and competencies they truly need personally and/or professionally. The application of this approach begins by determining the one, global objective that the individual or group of students have.

The Natural Approach

«Also known as the "silent way," the Natural Approach is a teaching method based on the way babies and infants acquire native language. When teaching with the Natural Approach, students initially receive nothing but input from the teacher—they're not asked to produce anything.

Over time, students are asked to produce so long as they comfortable doing so—based on the target structures taught. They start off by relaying the language taught while they build up their linguistic skills.» (2,34-35)

This method is perfect for true beginners due to the intensive use of visuals and physical cues to convey meaning. Since students are not asked to produce initially, this reduces learner stress.

Total Physical Response

Total Physical Response, or TPR, is another great method based on the silent way. TPR requires students to demonstrate understanding through a physical response rather than a verbal one.

Students are not asked to produce any language until they are ready to do so. That's because TPR is all about acting out language.

Lexical Syllabus

This approach is based upon the core language that students need to know most. Again, professional students may need very specific vocabulary pertaining to their field.

«Any other language taught outside of this core language is meant to be supplementary and intended to enable students' communication within their respective fields.

The good news is that there's quite a bit of research on this topic, leading to word lists teachers can focus on. For beginners, 10 words would make for a great lesson. Activities can range from matching pictures and definitions to working with dialogues.» (2,40)

Since this method focuses on learning the right vocabulary, there are plenty of programs and apps that can help students learn in an engaging way.

For example, you can use Fluent-U to give life to those vocabulary lists your students are studying.

«**Fluent-U** takes authentic videos—like music videos, movie trailers, news and inspiring talks—and turns them into personalized language learning lessons.

Fluent-U's authentic content allows students to hear new words in their natural use. This will reinforce what they've learned and help them understand how to actually use their vocabulary words.

Students can also search for a word to see it in a video or watch videos they're interested in and pick up new words from the interactive subtitles. Assign vocabulary lists or videos for homework and you'll be able to see the questions each student got wrong. This will help you assess each individual student's needs, allowing you to adapt your lesson accordingly.» (3,56)

Suggestopedia

This method is based on memorization of language “chunks.” For example, students read dialogues and texts aloud, usually to the rhythm of some type of music. The music is generally classical music, or some other genre suitable to target structure. This is known as “concert reading.”

The use of concert reading fosters a comfortable learning environment, particularly for those students who feel shy.

The Suggestopedia method is suitable for all levels and allows for lots of creativity and fun. Even advanced students can get a kick out of “singing” through their dialogues. For example, if the focus of the lesson is prepositions, you can sing out the following sentence: “Joe went -the super-market -the street.”

Then, students will shout back, “to” and “across” to fill in the blanks. One of the main method of teaching is –Interactive Method.

Inter-

active teaching methods actively engage students in the learning process, enhancing their participation, collaboration, and critical thinking skills.

Inter-

tive teaching methods are instructional strategies that encourage students to participate actively in their learn-

ing rather than passively receiving information. These methods foster a more engaging and collaborative classroom environment, leading to improved retention and understanding of the material. Here are some key interactive teaching methods and their benefits:

Think-Pair-Share-This technique encourages students to think about a question individually, discuss their thoughts with a partner, and then share their insights with the larger group. This method promotes critical thinking and allows students to articulate their ideas.

Role-Playing-Role-playing immerses students in real-life scenarios, allowing them to explore different perspectives and practice problem-solving in a safe environment.

Example: In a language class, students can role-play a restaurant scenario where one student acts as the waiter and others as customers, practicing their conversational

Group Discussions

Facilitating group discussions encourages students to express their opinions and learn from their peers. This method fosters a sense of community and collaboration.

Example: After reading a novel, students can break into small groups to discuss themes, character motivations, and personal reflections, promoting deeper understanding through shared insights.

Interactive Simulations

Simulations provide students with hands-on experiences that mimic real-world situations, enhancing their understanding of complex concepts.

Example: In a science class, students can conduct a simulation of an ecosystem, observing how different factors affect the environment and learning about ecological balance.

Peer Teaching

Peer teaching allows students to take on the role of the teacher, reinforcing their understanding while helping others learn.

Interactive learning is a hands-on, immersive method of teaching and learning where students take an active role in their education.

It's a departure from the normal classroom structure where teachers lecture and students take notes, which can also be thought of as **passive** learning.

Interactive learning can encompass traditional classroom tools like role-playing activities and group projects as well as online modalities that encourage self-directed learning.

The most important aspect of interactive learning is that it encourages critical thinking and a spirit of discovery in students.

Concept mapping is a wonderful tool because it's endlessly adaptable for different class sizes and age groups, and it's applicable for pretty much any kind of content. Concept mapping entails drawing a circle on

your physical or virtual whiteboard and writing the main concept you're discussing inside it. Then, you can create lines to other bubbles that talk about related ideas or sub concepts.

Short Story Writing- This easy-to-implement exercise will challenge your students' powers of imagination as well as their English language capabilities. Once you've introduced some new vocabulary or grammar concepts, have your students take 15-20 minutes to write a short story encompassing the new concepts they've learned.

Peer Teaching

For this exercise, place students in pairs and have one act as the student and one as the teacher. The teacher will explain a grammar concept or other theme or idea to the student while the student takes notes.

The student may ask the teacher questions, and once the lesson is over the student can point out information the teacher may have missed and evaluate the teacher's teaching.

This method is great because explaining a concept to someone else requires a deep understanding of it, and students will work through their working knowledge of the concept more as they prepare to teach.

Interactive Whiteboard

Whether your school provides you with a Smart board or you use a virtual interactive whiteboard like Ziteboard, you can use this tool to make your classes more collaborative and fun. Interactive whiteboards have a number of applications, like letting multiple people write on the board and annotate content. They also let you easily download and share what's been written on the board.

Interactive learning has been proven to increase student performance and help students develop more autonomy. It also improves students' retention of material and promotes self-directed learning.

«Interactive learning promotes classroom collaboration because it makes students active players in the class. They learn the skills to take control of their own learning process and work well with others.

Interactive learning encourages students to hone their critical thinking skills and information synthesis capabilities because it puts students in the position of developing their own opinions instead of simply receiving and regurgitating the teacher's words.” (3,78-79)

Activities that include free association, student teaching, and idea generation help students learn to synthesize information, think critically, and develop an understanding of the class material that they can articulate in their own words.

In an interactive classroom, your students are constantly doing activities or preparing to do something active with the information you're learning. Because of this, students in interactive learning environments stay more engaged than their peers in more traditional situations. This keeps them more interested and engaged, helps them learn the information better, and also makes class more fun.

A number of interactive teaching techniques utilize technologies like interactive whiteboards, social media back channels, and other virtual solutions.

While these solutions can be vastly helpful in increasing the possibilities for students in the classroom, they may have a steep learning curve if you're new to this type of technology.

However, technical difficulties don't need to be an impediment to your interactive classroom. Many virtual tools have video tutorials, virtual assistants, and other aids that can help you overcome bumps in the road.

Although interactive methods are often pitted against “lecture only” classrooms, lecturing can be an effective interactive experience, as anyone who has ever eagerly shared a TED Talk knows. Learning is likely to happen when the lecturer carefully connects new material to students' existing knowledge and significant human experience and also when the teacher intentionally piques students' curiosity and imagination through the use of narrative structures—setting up conflict or tension, followed by resolution . Such techniques should not devolve into entertainment but emerge honestly from the questions or problems inherent in the subject matter itself. Instructors can also easily add a more intentional interactive element to lectures by pausing and encouraging students to ask clarifying questions.

Interactive methods are teaching techniques that involve active participation from learners. Instead of just listening to a lecture, learners engage in activities, discussions, and hands-on experiences. This approach makes learning more enjoyable and effective.

Audiolingualism came about as a result of a number of developments in linguistics, psychology, and politics. In the 1940s, linguists at the University of Michigan and other universities were engaged in developing materials for teaching English to foreign students studying in the U.S. Their approach, based on structural linguistics, relied on a contrastive analysis of the students' native language and the target language, which they believed would identify potential problems in language learning. Lessons consisted of intensive oral drilling of grammatical patterns and pronunciation. The approach became known variously as the Oral Approach, the Aural-Oral Approach, or the Structural Approach. Audiolingualism came about as a result of a number of developments in linguistics, psychology, and politics. In the 1940s, linguists at the University of Michigan and other universities were engaged in developing materials for teaching English to foreign students studying in the U.S. Their approach, based on structural linguistics, relied on a contrastive analysis of the students' native language and the target language, which they believed would identify potential problems in language learning. Lessons

consisted of intensive oral drilling of grammatical patterns and pronunciation. «The approach became known variously as the Oral Approach, the Aural-Oral Approach, or the Structural Approach.

Conclusion : The Audiolingual Method was widely adopted in the U.S. and Canada and served as the principal approach to foreign language teaching in the 1960s.» (4, 42) The method's decline in the late 1960s and early 1970s was brought about by two factors. First, linguist Noam Chomsky questioned the theoretical basis for the method, particularly the assumption that external conditioning could account for all language learning (Chomsky, 1959). Second, some language teachers and students experienced frustration with the method's avoidance of grammar explanations, its heavy emphasis on rote memorization and drilling, and its failure to produce conversational ability in the foreign language (Hadley, 2001). These developments led to the eventual abandonment of the method, although some of its practices, such as dialogue learning and pattern drills, continue to be used in some foreign language programs.

The **Direct Method** of teaching is an immersive approach that focuses on teaching language naturally through listening, speaking, and hands-on interaction, similar to how one learns their first language.

References

1. Sivan, A., Leung, R. W., Woon C., & Kember D. An implementation of active learning and its effect on the quality of student learning. 2020
2. Wijnia, L., Loyens, S. M., & Derous, E. Investigating effects of problem-based versus lecture-based learning environments on student motivation. 2011
3. К.В. Кюпрюхина «Использование интерактивных методов обучения на уроках английского языка» М, 2014
4. Суворова Н. «Интерактивное обучение: Новые подходы». – М., 2005.

Sadıqzadə Aytac Telman qızı , Cəfərova Şəbnəm Mafisəd qızı

Az.MİU İnşaat kolleci. Müəllimlər
aytacsadigzadee@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-6718-1504>

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ METODLARI XÜLASƏ

Məqalədə ingilis dilinin tədrisində istifadə olunan müxtəlif metodlarından söhbət açılır. Bu gün ingilis dilinin tədrisində ən geniş yayılmış metodlardan biri interaktiv metoddur.

İnteraktiv təlim metodları, tələbələrin aktiv iştirakını təmin edən və onların biliklərini özləri axtararaq tapmalarına kömək edən yanaşmalardır. İnteraktiv təlim, müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqəni artıraraq, biliklərin daha effektiv mənimsənilməsinə təmin edir. Bu metodlar, tələbələrin öz fikirlərini ifadə etmələrinə, müzakirələr aparmalarına və birgə problemləri həll etmələrinə imkan tanıyır. Tələbələr bu prosesdə tədqiqatçı, yaradıcı və aktiv iştirakçılar kimi fəaliyyət göstərirlər.

Açar sözlər: metodika təlim dərsləri müəllim tələbə izah müxtəlif

Садыгзаде Айтач Тельман кызы , Сəфəрова Шəбнəм Мəфисəд кызы

Строительный колледж Аз.МИУ. Учителя
aytacsadigzadee@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-6718-1504>

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ Резюме

«Методика преподавания – это система знаний и подходов, которая определяет, как лучше всего организовать процесс обучения для достижения образовательных целей. Она базируется на принципах педагогики, психологии и дидактики. В условиях современного общества, где технологии стремительно развиваются, методика преподавания становится гибкой системой, требующей постоянного обновления. Цель методики – помочь учителям эффективно передавать знания, развивать навыки учащихся и формировать у них познавательный интерес.» (4,64)

2. Основные принципы методики преподавания Современная методика преподавания базируется на следующих принципах:

- Принцип доступности: Учебный материал должен быть представлен в понятной форме, соответствующей возрасту и уровню знаний учащихся.
- Принцип индивидуализации: Обучение должно учитывать индивидуальные особенности учащихся, их способности и интересы.
- Принцип системности и последовательности

Принцип активности: Важно стимулировать учащихся к активному участию в учебном процессе через обсуждения, проекты и задания. 3. Современные подходы в преподавании

3. Интерактивные технологии Интерактивное обучение делает процесс более увлекательным и вовлекает учащихся в активное взаимодействие с материалом. Это могут быть дискуссии, мозговые штурмы, групповые задания и другие формы работы.

Ключевые слова: методика обучение урок преподаватель объяснение разные

Rəyçi: dos.T.Cavadova (Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut, Xarici dillər kafedrası)

Nailə Kamil qızı Məmmədova

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

nailamammadova@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0009-87801-5218>

EFEKTİV ÜNSİYYƏTİN FORMALAŞMASINDA NİTQİN TƏSİREDİCİ ROLU

Xülasə : Məqalə Effektiv ünsiyyətin formalaşmasında nitqin təsiredici roluna həsr olunmuşdur. Burada nitqin ünsiyyətində oynadığı aparıcı rol çoxşaxəli şəkildə təhlil və şərh edilmişdir. Məqalədə müasir kommunikasiya nəzəriyyələrinin yanaşmaları, nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması yolları və səmərəli nitq strategiyalarının tətbiqi geniş izah edilir. Araşdırmada nitqin yalnız informasiyanın ötürülməsi vasitəsi deyil, həm də sosial təsir, qarşılıqlı anlaşma və şəxslərarası münasibətlərin tənzimlənməsi funksiyasını daşıyan kompleks kommunikatativ fenomen olduğunu elmi əsaslarla göstərilir. Səlis və mədəni nitq şəxsin cəmiyyətdə etibarlılıq, savadlılıq və peşəkarlıq imici formalaşdırmasına xidmət edir. Nitqin ünsiyyət prosesində funksional rolu onun struktur xüsusiyyətləri ilə sıx bağlılığı qeyd olunur. Fonetik tələffüzün düzgünlüyü, leksik seçimin məntiqi uyğunluğu, qrammatik quruluşun normativ olması və sintaktik ardıcılıq nitqin informativliyinə və anlaşılıqlığına təsir edən əsas komponent kimi araşdırılır. Qeyd olunur ki, dil normativlərinə əməl edilməməsi, söz ehtiyatının məhdudluğu, ifadələrin məntiqsizliyi və qeyri-səlis yanaşma ünsiyyətdə anlaşılmazlıq və gərginlik yaradır. Buna görə nitq mədəniyyəti yalnız dilin qaydalarını bilmək deyil, həm də onları praktik şəkildə tətbiq etmək bacarığını özündə birləşdirir.

Açar sözlər: nitq, effektiv ünsiyyət, informasiya, kommunikasiya, geribildirim, sosial təsir, emosional təsir, koqnitiv psixologiya, pauza, səs tonu

Giriş. Effektiv ünsiyyət müasir cəmiyyətin sosial, psixoloji və peşəkar strukturlarında əsas tənzimləyici mexanizmlərdən biri kimi çıxış edir. İnsanlar arasında informasiyanın ötürülməsi, qarşılıqlı anlaşmanın formalaşması, davranışın koordinasiya edilməsi və emosional münasibətin qurulması bütün hallarda ünsiyyətin keyfiyyətindən asılı olur. “Ünsiyyətin səmərəliliyini təmin edən əsas komponentlərindən biri nitqdır. Nitq həm daxili idrak prosesinin, həm də xarici kommunikasiya fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsi kimi insan münasibətinin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərən kompleks fenomen hesab edilir. Nitqin ünsiyyətə təsiri struktur, psixoloji, koqnitiv, sosial və mədəni səviyyələrdə özünü göstərir və bu çoxşaxəli təsir ünsiyyətin effektivliyinin əsas göstəricilərindən biridir” (1, s. 25).

Əsas hissə. Nitq insanın düşüncə proseslərini reallaşdıran və sosial mühitdə qarşılıqlı əlaqəni təmin edən mühüm mexanizmdir. Elmi tədqiqatlar nitqin yalnız məlumat ötürən vasitə deyil, həm də şəxsi mövqeyi, emosional durumu və sosial kimliyi ifadə edən simvolik sistem olduğunu təsdiq edir. Bu baxımdan nitqin forması və məzmunu insanın intellektual səviyyəsini, mədəni hazırlığını, sosial adaptasiya imkanlarını nümayiş etdirir. İnsanların bir-biri ilə münasibət qurmasında nitqin qavrama səviyyəsi, ifadə səlisliyi, məntiqi ardıcılığı və emosional çalarları onların sosial qəbul olunmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir.

Səlis və mədəni nitq şəxsin cəmiyyətdə etibarlılıq, savadlılıq və peşəkarlıq imici formalaşdırmasına xidmət edir. Nitqin ünsiyyət prosesində funksional rolu onun struktur xüsusiyyətləri ilə sıx bağlıdır. Fonetik tələffüzün düzgünlüyü, leksik seçimin məntiqi uyğunluğu, qrammatik quruluşun normativ olması və sintaktik ardıcılıq nitqin informativliyinə və anlaşılıqlığına təsir edən əsas komponentlərdir. Dilin struktur elementlərinin harmoniyası nitqin həm semantik aydınlığını, həm də estetik dəyərini artırır. İnsan ünsiyyətdə yalnız sözlərin məzmununu deyil, onların səslənmə formalarını anlamaları psixoloji yanaşma ilə qiymətləndirilir. Nitqdə struktur pozuntusu, intonasiya uyğunsuzluğu və ya semantik ziddiyyət informasiyanın doğru qəbul edilməsinə mane ola bilər. Buna görə nitqin struktur bütövlüyü səmərəli ünsiyyətin əsas meyarlarından sayılır.

Nitqin psixoloji təsir mexanizmləri ünsiyyətin keyfiyyətini müəyyənləşdirən ən mühüm sahələrdən biridir. İnsan nitqi emosional enerji daşıyıcısı olmaqla yanaşı, davranış və qərarvermə proseslərinə təsir göstərən psixoloji stimullaşdırıcı rolunu da yerinə yetirir. İntonasiya, pauza, səs tonu, ritm, vurğu və danışmaq sürəti nitqin emosional məzmununu formalaşdıran əsas paralingvistik komponentlərdir. Psixoloji araşdırmalar sübut edir ki, “informasiyanın emosional tonallığı onun qavranma dərəcəsinə və yadda saxlanılmasına birbaşa təsir edir. Auditoriya emosional cəhətdən uyğunlaşdırılmış nitqi daha rahat qəbul edir və həmin nitqin motivasiyaedici təsiri daha güclü olur. Bununla yanaşı, emosional balansın qorunması nitqin rəşional təsir gücünü artırır və ünsiyyətdə psixoloji gərginliyin qarşısını alır” (3, s. 76).

Nitq sosial münasibətlərin tənzimlənməsində də mühüm funksiyalar yerinə yetirir. Cəmiyyətdə hər bir fərdin sosial statusu, mədəni davranış tərzı və ictimai imici çox vaxt onun nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirilir. Səlis nitq insanın sosial mühitdə qəbul olunmasını, onunla əməkdaşlıq münasibətlərinin qurulmasını və peşəkar aləmdə nüfuz qazanmasını asanlaşdırır. Nitqin sosial funksiyası yalnız informasiya mübadiləsi ilə məhdudlaşmır, o həm də münasibətlərin xarakterini müəyyənləşdirir, sosial rolların bölüşdürülməsinə təsir edir və ictimai sferada kommunikatativ davranış normasını formalaşdırır. Sosial psixologiya nitqi insan davranışına təsir edən sosial mexanizm kimi dəyərləndirir və nitqin düzgün qurulmasının sosial adaptasiyanı artırdığını göstərir. Nitqin ünsiyyətdəki təsiri auditoriyaya yönəlmə səviyyəsindən də asılıdır. Auditoriyanın yaş tərkibi, sosial təcrübəsi, emosional vəziyyəti, intellektual səviyyəsi və mövzuya münasibəti nitqin məzmun və forma seçimini müəyyən edir. Bu xüsusilə pedaqoji ünsiyyətdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Müəllim nitqi

tədrisin keyfiyyətinə, təhsilalanların motivasiyasına və öyrənmə prosesinin səmərəliliyinə birbaşa təsir edir. Müəllim nitqinin ritm, vurğu və intonasiya baxımından düzgün qurulması təhsilalanların dərsi daha tez mənimsəməsinə kömək edir. Buna görə pedaqoji nitq yalnız məlumatverici funksiyanı yerinə yetirmir, həm də emosional tənzimləyici və motivasiyaedici təsirə malikdir. Nitqin idarəetmə sferasında rolu xüsusi diqqətə layiqdir. Rəhbər nitqi kollektivin fəaliyyət istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi, motivasiyanın artırılması, əməkdaşlıq mühitinin formalaşdırılması və təşkilati qərarların effektivliyinin təmin olunması üçün əsas vasitələrdən biridir. İdarəetmədə nitqin strukturlaşdırılması, məntiqi ardıcılığı və emosional tonu əmək mühitinin psixoloji sabitliyinə təsir edən əhəmiyyətli amillərdən biridir. Dəqiq və inandırıcı nitq işçilərin təşkilati məqsədlərə yönləndirilməsini asanlaşdırır, konfliktlərin qarşısını alır və komanda daxilində qarşılıqlı etimadı gücləndirir. Buna görə nitq idarəetmədə yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də liderlik bacarığının əsas komponentidir. Nitqin təsir gücünü müəyyən edən mühüm sahələrdən biri də mədəni kontekstlə bağlıdır. "Dil və nitq mədəniyyətin daşıyıcı elementlərindən biri olduğundan, nitqin quruluşu, üslubu və semantik məzmunu hər bir cəmiyyətin mədəni ənənələrinə uyğun formalaşır. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə nitqin eyni strukturda təqdim edilməsi fərqli mədəni kontekstlərdə yanlış anlaşılmağa səbəb ola bilər" (1, s. 95). Bir mədəniyyətdə aydınlıq və birbaşa ifadələr səmimiyyət göstəricisi hesab olunduğu halda, digər mədəniyyətdə dolaylı üslub etik normaya uyğun hesab edilir. Buna görə nitqin mədəni kodlara uyğunlaşdırılması ünsiyyətin effektivliyini artıran mühüm bacarıq kimi qiymətləndirilir. Nitq idrak proseslərinə də əhəmiyyətli təsir göstərir. Kognitiv psixologiya nitqin düşüncə fəaliyyətinin əsas təşkilatçısı olduğunu vurğulayır. Fikir nitq vasitəsilə strukturlaşır, məna qazanır və sistemli formaya düşür. Nitqin inkişafı insanın analiz, sintez, ümumiləşdirmə və nəticə çıxarma bacarıqlarını gücləndirir. Buna əsasən nitqin keyfiyyəti idrak fəaliyyətinin səviyyəsini müəyyən edən əsas faktorlardan biridir.

Nitqin ünsiyyətə təsiri çoxfunksiyalı və kompleks xarakter daşıyır. Nitq sosial münasibətlərin formalaşması, emosional tənzimləmə, idrak proseslərinin təşkili, idarəetmə qərarlarının verilməsi, pedaqoji fəaliyyətin aparılması və mədəni davranış normasının qorunması kimi sahələrdə həlledici rol oynayır. Bu səbəbdən nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi və onun ünsiyyətə təsir mexanizmlərinin dərinlən öyrənilməsi müasir dövrdə həm sosial, həm elmi, həm də praktik əhəmiyyət kəsb edir. Cəmiyyətin kommunikativ mədəniyyətinin yüksəldilməsi nitqin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması ilə birbaşa əlaqəli olduğundan, bu istiqamətdə araşdırmalar davam etdirilməlidir.

Nəticə. Buna əsasən, nitqin keyfiyyəti idrak fəaliyyətinin səviyyəsini müəyyən edən faktorlardan biridir. İnsan öz düşüncəsini nitqlə ifadə etdikcə həm özünü, həm başqasını daha yaxşı başa düşür, informasiya sistemləşir və fəaliyyət strategiyası formalaşır. Dil normativlərinə əməl edilməməsi, söz ehtiyatının məhdudluğu, ifadələrin məntiqsizliyi və qeyri-səlis yanaşma ünsiyyətdə anlaşılmaqlıq və gərginlik yaradır. Buna görə nitq mədəniyyəti yalnız dilin qaydalarını bilmək deyil, həm də onları praktik şəkildə tətbiq etmək bacarığını özündə birləşdirir. Nitq mədəniyyətinin inkişafı şəxsin sosial uyğunlaşmasına, intellektual səviyyəsinin yüksəlməsinə və peşəkar fəaliyyətinin səmərəliliyinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyev F. Nitq mədəniyyəti və ünsiyyət psixologiyası. Bakı: Elm və Təhsil, 2019, 248 s.
2. Əliyeva S. Kommunikasiya bacarıqları və sosial psixologiya. Bakı, 210 s.
3. Həmzəyev M.Ə., Əmiraslanov S.F. Ünsiyyət psixologiyası. Bakı, 2010, 212 s.
4. Quliyev Ş. Ünsiyyətin psixologiyası. Bakı: ADPU, 2017, 205 s.
5. Məmmədov R. Effektiv nitq və sosial-psixoloji əsaslar. Bakı: Nurlan, 288 s.
6. Стернин И.Р. Культура русской речи и эффективная коммуникация. Воронеж: Истоки, 2020.

Ключевые слова: речь, эффективная коммуникация, информация, коммуникация, обратная связь, социальное влияние, эмоциональное влияние, когнитивная психология, пауза, тон голоса

Keywords: speech, effective communication, information, communication, feedback, social influence, emotional influence, cognitive psychology, pause, tone of voice

Наиля Кямилъ кызы Мамедова

Доцент Бакинского государственного университета

nailamammadova@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0009-87801-5218>

ВЛИЯНИЕ РЕЧИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Резюме

Статья посвящена влиятельной роли речи в формировании эффективной коммуникации. В ней многогранно анализируется и интерпретируется ведущая роль речи в коммуникации. В статье подробно излагаются подходы современных теорий коммуникации, способы формирования культуры речи и применения эффективных речевых стратегий. В исследовании на научной основе показано, что речь является не только средством передачи информации, но и сложным коммуникативным явлением, несущим функцию социального влияния, взаимопонимания и регулирования межличностных отношений. Грамотная и культурная речь служит формированию образа человека как надежного, грамотного и профессионального в обществе. Функциональная роль речи в процессе коммуникации тесно связана с ее структурными особенностями. В качестве основных компонентов, влияющих на информативность и понятность речи, рассматриваются правильность фонетического произношения,

логическая связность лексического подбора, нормативность грамматического строя и синтаксическая согласованность. Отмечается, что несоблюдение языковых норм, ограниченный словарный запас, нелогичные высказывания, неопределённые подходы создают недопонимание и напряжённость в общении. Поэтому культура речи включает в себя не только знание правил языка, но и умение применять их на практике.

Naila Kamil gizi Mammadova

Associate Professor, Baku State University

nailamammadova@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0009-87801-5218>

The Influential Role of Speech in Effective Communication

Summary

This article examines the influential role of speech in effective communication. It provides a comprehensive analysis and interpretation of the leading role of speech in communication. The article details approaches from modern communication theories, methods for developing a culture of speech, and the application of effective speech strategies. This research demonstrates, based on scientific research, that speech is not only a means of conveying information but also a complex communicative phenomenon that functions as a means of social influence, mutual understanding, and the regulation of interpersonal relationships. Literate and cultured speech contributes to the formation of a person's image in society as reliable, literate, and professional. The functional role of speech in the communication process is closely linked to its structural features. The key components influencing the informativeness and comprehensibility of speech are considered to be correct phonetic pronunciation, logical coherence of lexical selection, normative grammatical structure, and syntactic consistency. It is noted that non-compliance with linguistic norms, limited vocabulary, illogical statements, and vague approaches create misunderstandings and tension in communication. Therefore, speech culture includes not only knowledge of language rules but also the ability to apply them in practice.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Əliyeva Asifə Telam qızı

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

asifaaliyeva@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0006-0539-1495>

İSGÜZAR ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİNİN DÜZGÜN QURULMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Xülasə: Məqalədə işgüzar ünsiyyət mədəniyyətinin düzgün qurulmasının şərtləndirən amillərdən geniş şəkildə bəhs edilir. Ünsiyyət mədəniyyətinin ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi olmasından və insanların birgə fəaliyyətinə əsaslanan tələbat olaraq, fikir, hiss və duyğularının ifadəsini təmin etməsi məsələləri şərh olunur. Ünsiyyətin köməyi ilə dərk olunmuş məlumatların “gələcəyə” ötürülməsi, həmçinin elmi-nəzəri və əməli əhəmiyyətli bilgilərin, yeniliklərin, bədii yaradıcılıq vərdişlərinin söz vasitəsilə ötürülməsi həmin bilik və vərdişlərin artmasına, inkişafına səbəb olması məqamlarına toxunulub.

İşgüzar kommunikasiyada danışanın fikrinə münasibətini ifadə edərkən etik normaları gözləmək olduqca vacib amildir. Danışana elə müraciət etmək lazımdır ki, bu, söhbətin, məruzənin gedişatını pozmasın və danışanın fikrini mövzudan kənara çəkməsin. Deməli, danışan şəxsin fikrinə münasibət bildirilərkən hər şeydən öncə, yersiz müdaxilələrdən qaçmaq lazımdır. Öz münasibət və mövqeyimizi bildirdiyimiz zaman bu müdaxilənin vaxtında edilib-edilməməsini müəyyənləşdirməliyik.

Kommunikasiya mədəniyyəti insanların işgüzar tərəfdaşla psixoloji əlaqə yaratmağa, ünsiyyət prosesində dəqiq qavrama və anlamaya nail olmağa, işgüzar tərəfdaşların davranışını proqnozlaşdırmağa, bu davranışı arzuolunan səmtə yönəltməyə imkan verən, bilavasitə işgüzar sahədə qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili sahəsindəki bilik və bacarıqlardır. nəzakətlik, ədəblilik, mərifətlik, təvazökarlıq, dəqiqlik, xeyirxahlıq mütləq nəzərə alınmalıdır. İşgüzar mədəni danışığı özünü səsin intonasiyasında, mimika və jestlərdə də göstərməlidir.

Açar sözlər: ünsiyyət, işgüzar kommunikasiya, mədəni nitq, etik qaydalar, nitq mədəniyyəti, dil norması, etik norma, psixologiya, dil

Giriş. Ünsiyyət mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsi və insanların birgə fəaliyyətinə əsaslanan tələbat olaraq, fikir, hiss və duyğularının ifadəsini təmin edir. Ünsiyyətin köməyi ilə dərk olunmuş məlumatların “gələcəyə” ötürülməsi, həmçinin elmi-nəzəri və əməli əhəmiyyətli bilgilərin, yeniliklərin, bədii yaradıcılıq vərdişlərinin söz vasitəsilə ötürülməsi həmin bilik və vərdişlərin artmasına, inkişafına səbəb olur. Bədii yaradıcılığın elit nümayəndələr tərəfindən ayrı-ayrı sahələr üzrə ötürülməsi nəticəsində kütləvi mədəniyyətə çevrilməsi mərhələli xarakter alır və belə proses həmin xalqın elmi-mədəni inkişafının daha da sürətlənməsi ilə nəticələnir. Bütün bu proseslərdə idraki inkişaf mühüm rol oynayır və məhz idraki proseslər sayəsində mədəniyyətin informasiyalıq funksiyası ilə onun kommunikativlik funksiyası arasında qarşılıqlı əlaqə yaranır. İdraki proseslərdə isə dərk olunmuş məlumat dəyərləndirildikdən sonra cəmiyyət üçün vacibliyi, aktuallığı nəzərə alınaraq ünsiyyətin köməyi ilə “gələcəyə” ötürülür. Bu prosesi aşağıdakı kimi vermək məqsədyönlüdür: Birincisi, ünsiyyət idraki proseslərin “məhsulu” olan elitar və kütləvi mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqənin yaradılmasında yeganə, mühüm vasitədir. Həm elitar, həm də kütləvi mədəniyyətin sonrakı inkişafı da ünsiyyətsiz qeyri-mümkündür. İkincisi, ünsiyyət vasitəsilə elitar və kütləvi mədəniyyətlərin təşəkkülü, formalaşması, inkişafı, tərəqqisi prosesində elmi-nəzəri və təcrübi, bədii-yaradıcı informasiyalar, biliklər, bacarıqlar, vərdişlər və təcrübələrin ötürülməsi həyata keçirilir. Üçüncüsü, ötürülmə prosesində mədəniyyət sahəsində muzeylər, kitabxanalar, arxivlər, radio, televiziya, qəzetlər, jurnallar, internet resursları və sairə vasitəsilə kino sənəti, teatr sənətkarlığı, musiqi yaradıcılığı, adət-ənənələr, folklor, şifahi xalq yaradıcılığı, təsviri, dekorativ-tətbiqi sənət və digər sahələrlə bağlı vacib əhəmiyyətli məlumatlar, materiallar ön plana çəkilir. Dördüncüsü, ehtiyac duyulan, tələbatı ödəyən informasiya və materialların zamanında ötürülməsi vacibdir. Bu məqsədlə tələbatların öyrənilməsi də məhz ünsiyyət vasitəsilə yerinə yetirilir.

Əsas hissə. Qarşılıqlı anlamaya əsaslanan dialoji nitqin səmərəli şəkildə təşkili üçün ünsiyyət etik normaları və əxlaqi dəyərlər zəminində qurmaq və mədəni nitq bacarıqlarına malik olmaq zəruridir. Mədəni ünsiyyətin yaradılması üçün hansı bacarıqlara yiyələnmək lazımdır? - sualına cavab olaraq, bir sıra mədəni nitq bacarıqlarını göstərə bilərik: Sual vermək bacarığı, nitqi sonadək dinləmə bacarığı, öyrənmək məqsədilə verilən sualı cavablandırmaq, danışanın nitqinə münasibət bildirmə, adresatın öz mövqeyini nümayiş etdirməsi, söhbətə qoşulma kimi bacarıqlara yiyələnmək və onları vərdiş halına gətirmək nitqdə gözlənilməsi gərəkli etik qaydalarını özündə ehtiva edir. Bunlardan əlavə, situasiyalardan asılı olaraq, etik qaydalarını gözləmək lazımdır. Qarşılaşma, görüşmə, vidalaşma, tanışlıq, hal-əhval tutma, müraciət, sual-cavab, müəyyən mövzu ətrafında qızgın müzakirə, fikir ayrılığına səbəb olan mübahisə doğuran situasiyalarda etik qaydalarını gözləmək, etik normalara istər danışığımız, istərsə də davranışımızda riayət etmək müsaibimiz, qarşı tərəfin şəxsiyyətinə və fikirlərinə hörmət bəslədiyimizi bildirmək xoş ünsiyyətin formalaşması üçün olduqca gərəkli və əhəmiyyətlidir. Sual vermək bacarığı insandan yüksək nitq mədəniyyəti və etik-mədəni səviyyənin olmasını labüd hesab edir. Sualın verilməsi situasiyası insandan məqsədli və düşünülmüş sualların qoyulmasını tələb edir. Sual həm məzmunu əhatə etməlidir, həm də mövzuya müvafiq olmalıdır. Sual verərkən situasiya, mimika və jestikadan düzgün istifadə, sual intonasiyasının düzgün qoyulması nəzərə alınmalıdır. Situasiyaya müvafiq qoyulmayansual söhbətin, məruzənin istiqamətini dəyişə və qoyulması nəzərdə tutulmuş məsələlərin

kənar daqalması ilə nəticələnə bilər.

“Danışanın nitqinə münasibət bildirmə bacarığı nitq-ünsiyyət prosesində formalaşdırılır və dialoji nitqdə bacarıqdan səmərəli istifadə ünsiyyət üçün yüksək səmərə verir. Danışanın fikrinə münasibətini ifadə edərkən etik normaları gözləmək olduqca vacib amildir. Danışana elə müraciət etmək lazımdır ki, bu, söhbətin, məruzənin gedışatını pozmasın və danışanın fikrini mövzudan kənara çəkməsin” (5, s. 58). Deməli, danışan şəxsin fikrinə münasibət bildirilərkən hər şeydən öncə, yersiz müdaxilələrdən qaçmaq lazımdır. Öz münasibət və mövqeyimizi bildirdiyimiz zaman bu müdaxilənin vaxtında edilib-edilməməsinə müəyyənləşdirməliyik. Münasibət və mövqe bildirməzdən öncə, danışılan məsələ ilə bağlı ətraflı, dolğun məlumatı yətlənməli, haqqında danışılan məsələ, problemlə ilə bağlı geniş təsəvvürə malik olunmalıdır. Danışanın fikrinə münasibətimizi bildirmək üçün bir sıra nitq etiketlərindən istifadəyə gərək duyulur: “İcazənizlə, öz fikrimi bildirmək istəyirəm”, “Bağışlayın, mən öz fikrimi söyləmək istərdim”, “Mən bu məsələyə başqa cür yanaşırdım”, “Fikrimcə, problembaşqa şəkildə qoyula bilər”, “Zənnimcə, məruzədə qeyd edilməyən məsələlər yetərincədir”. Münasibət, rəyin bildirilməsi vasitəsilə danışanın fikrinə hörmət və rəğbət bildirilməklə yanaşı, onunsöyləmiş olduğu fikirlərin insanda müəyyən bir fikir, ideya yaratmaq imkanı xüsusi qeyd olunmalıdır.

“Kommunikasiya mədəniyyəti insanların işgüzar tərəfdaşla psixoloji əlaqə yaratmağa, ünsiyyət prosesində dəqiq qavrama və anlamaya nail olmağa, işgüzar tərəfdaşların davranışını proqnozlaşdırmağa, bu davranışı arzuolunan səmtə yönəltməyə imkan verən, bilavasitə işgüzar sahədə qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili sahəsindəki bilik və bacarıqlardır. Kommunikasiya mədəniyyətin əsasında ünsiyyətin hamı tərəfindən qəbul edilmiş mə-nəvi tələbləri durur: hər bir fərd tək-rarsızdır (5, s. 95). Münasibətdə nəzakətlik, ədəblilik, mərifətlik, təvəzökarlıq, dəqiqlik, xeyrxahlıq mütləq nəzərə alınmalıdır. Nəzakətlik- bu, insanlara, onların ləyaqətinə hörmətli münasibətin salamlaşmada ifadəsidir ki, özünü səsin intonasiasında, mimika və jestlərdə göstərməlidir.

Kommunikasiya mədəniyyətin yüksək səviyyəsi adamda aşağıdakı şəxsi keyfiyyətlərin mövcudluğu ilə müəyyənləşir:

Empatiyalar- dünyanı başqalarının gözləri ilə görmək, onlar kimi dərt etmək bacarığı;

Mötəbərlik- başqaları ilə ünsiyyət zamanı özü olaraq qalmaq bacarığı;

Konkretlik- öz həyəcanları, fikirləri, hərəkətləri haqqında konkret danışmaq, suallara birmənalı cavab vermək bacarığı;

Təşəbbüskarlıq- “daimi irəliyə getmək”, təmas qurmaq, fəal müdaxilə tələb edən vəziyyətlərdə başqalarının nə isə edəcəyini gözləmədən hansısa işləri başlamağa hazır olmaq bacarığı;

“Nitq fəaliyyətinə, daha dəqiqi, nitq mədəniyyətinə aid olan bilik, bacarıq və vərdislər kommunikasiya mədəniyyətinin mühüm tərkib hissəsidir. Nitq fəaliyyətində üç istiqaməti göstərmək olar: məzmun, ifadəlilik və sövqedici” (1, s. 49). Nitq məzmun istiqaməti fikirlərin zənginliyi, əhəmiyyətliyi və əsaslandırılmış olması ilə xarakterizə edilir. Nitqin ifadəliliyi onun emosional çalarları ilə bağlıdır: nitq parlaq, obrazlı, təsirli, yaxud quru, ölgün, tutqun ola bilər. Nitq fəaliyyətinin sövqedici istiqaməti onun insanların fikir, duyğu və iradəsinə təsirindən ibarətdir. Nitqin dinləyicilər tərəfindən qavranılma dərəcəsi onun məzmun, ifadəlilik və sövqedicilik istiqamətlərini əhatə edən nitq mədəniyyətinin səviyyəsindən asılıdır.

Hər bir şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri, onun daxili aləminin və işgüzar mühitinin fərdiliyi tək-rarsız kommunikasiya mədəniyyəti haqqında danışmağa imkan verir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, kommunikasiya mədəniyyəti sosial-psixoloji təlim prosesində inkişaf etdirilə bilər. İşgüzar ünsiyyətin növləri Eyni sahədə çalışanların ünsiyyəti geniş mənada ünsiyyətdə onunla fərqlənir ki, belə ünsiyyət prosesində məqsəd və öz həllini tələb edən konkret vəzifələr qoyulur. İşgüzar ünsiyyətdə tərəf-müqabilə qarşılıqlı əlaqələri kəsmək mümkün deyil. İşgüzar ünsiyyətin əhəmiyyəti hissəsini xidməti ünsiyyət, yəni insanların təşkilat daxilində, iş vaxtında həyata keçirilən qarşılıqlı fəaliyyəti tutur. Lakin işgüzar ünsiyyət-xidməti ünsiyyətə nisbətən daha geniş anlayışdır, çünki həm də muzzdlu işçilərin və fərdi işgötürənlərin qarşılıqlı fəaliyyətini əhatə edir və təkcə təşkilatlarda yox, ən müxtəlif səviyyəli işgüzar qəbullarda, seminarlarda, sərgilərdə və s. baş verir. İşgüzar ünsiyyət-fəaliyyət, informasiya və təcrübə mübadiləsinin baş tutduğu qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı fəaliyyət prosesidir.

Ünsiyyət zamanı özünün insanlar üzərində intellektual, yaxud hər hansı üstünlüyünü nümayiş etdirən, sərh edilən materiala onların reaksiyasına əhəmiyyət vermədiyinizi göstərən duruş tərz-i olmamalıdır. Müasir insanlar informasiya ünsiyyətinə təmkinlə yanaşırlar. Onlar fikir mübadiləsi etmək, real amilləri elmi şəkildə anlamaqla özlərini təsdiq etmək, şəxsi inamlarını formalaşdırmaq istəyirlər. Hazırda ruhlandırıcı ünsiyyətin populyar olması heç də təsadüfi deyil. Belə ünsiyyət gedışində insanlar intellektual ünsiyyətin üstünlüklərindən zövq alırlar. Onlarda öz mə-nəvi aləmlərini təkmilləşdirmək tələbatı aktuallaşır. Ruhlandırıcı ünsiyyət yüksək ünsiyyət mədəniyyətinin göstəricisidir. Qarşıdurma yaradan ünsiyyət bir sıra hallarda didaktik baxımdan zəruri olur. Passiv, yaxud necə deyərlər, heç nə ilə heyretləndirmək mümkün olmayan auditoriyalar olur. Ya da elə çıxış mövzuları olur ki, ən müxtəlif səbəblərdən insanlarda maraq yaratmır. Belə hallarda ünsiyyətin qarşıdurma yaradan tərz-i insanların diqqətini fəallaşdırmaq, onları müzakirə edilən problemə cəlb etməklə daha çox diskussiyaların yaranmasına, müxtəlif nəzər nöqtələrinin qarşılaşdırılmasına səbəb olur.

Nəticə. İşgüzar ünsiyyət mədəniyyətində Şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə mühüm rol oynayır. Belə ki, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə subyektiv, psixoloji amillər həll edildiyindən həmin amillər münasibətlər

sistemində özünəməxsus iz buraxır. Məhz buna görə də hər bir şəxs ünsiyyəti düzgün həyata keçirmək üçün qarşılıqlı münasibətdə olduğu adamın subyektiv mövqeyini öyrənməyə çalışır. Bu proses müxtəlif rabitə, yol və vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov V. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı, 2021, 172 s.
2. Əbülfəzli T., Hüseynov A. İşgüzar Azərbaycan dili. Bakı, 2009, 302 s.
3. Məmmədli N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: Elm və təhsil. 2021, 512 s.
4. Məmmədov K., Tağıyev T., Abbasova S. İşgüzar yazışmalar və etiket. Bakı, 2019, 124 s.
5. Həmzəyeva M.Ə., Əmiraslanova S.F. Ünsiyyət psixologiyası. Bakı, 2007, 180 s.

Алиева Асифа Телам кызы

Доцент Бакинского государственного университета
asifaaliyeva@bsu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0006-0539-1495>

Факторы, определяющие правильное формирование культуры делового общения

Резюме

В статье подробно рассматриваются факторы, определяющие правильное формирование культуры делового общения. Рассматриваются вопросы культуры общения как неотъемлемой части общей культуры и обеспечения выражения мыслей, чувств и эмоций как потребности, основанной на совместной деятельности людей. Затрагивается вопрос переноса информации, воспринятой с помощью коммуникации, в «будущее», а также передачи научно-теоретических и практически значимых знаний, инноваций и навыков художественного творчества через речь, что приводит к росту и развитию этих знаний и навыков.

В деловом общении очень важно соблюдать этические нормы при выражении своего отношения к мнению говорящего. Необходимо обращаться к говорящему таким образом, чтобы это не нарушало ход беседы, сообщения и не уводило мнение говорящего от темы. Поэтому, выражая свое отношение к мнению говорящего, прежде всего, следует избегать ненужных вмешательств. Выражая своё отношение и позицию, мы должны определить, было ли это вмешательство своевременным.

Культура общения – это знания и умения в области организации взаимодействия в непосредственной деловой сфере, которые позволяют устанавливать психологическую связь с деловым партнёром, добиваться точного восприятия и понимания в процессе общения, прогнозировать поведение деловых партнёров и направлять это поведение в желаемое русло. Необходимо учитывать вежливость, порядочность, эрудицию, скромность, корректность, доброжелательность. Деловая культура речи должна также проявляться в интонации голоса, мимике и жестах.

Ключевые слова: коммуникация, деловое общение, культура речи, этические правила, культура речи, языковая норма, психология, язык

Aliyeva Asifa Telam qizi

Associate Professor, Baku State University
asifaaliyeva@bsu.edu.az
<https://orcid.org/0009-0006-0539-1495>

Factors determining the correct establishment of a business communication culture

Summary

The article discusses in detail the factors that determine the correct establishment of a culture of business communication. The issues of communication culture being an integral part of the general culture and ensuring the expression of thoughts, feelings and emotions as a need based on the joint activity of people are commented on. The transfer of information perceived with the help of communication to the “future”, as well as the transfer of scientifically-theoretical and practically important knowledge, innovations, and artistic creativity habits through speech, lead to the growth and development of these knowledge and habits, are touched upon.

In business communication, it is very important to observe ethical norms when expressing one's attitude to the speaker's opinion. It is necessary to address the speaker in such a way that this does not disrupt the course of the conversation, report and does not take the speaker's opinion off topic. Therefore, when expressing one's attitude to the speaker's opinion, first of all, one should avoid unnecessary interventions. When we express our attitude and position, we must determine whether this intervention was made in a timely manner.

Communication culture is the knowledge and skills in the field of organizing interaction in the direct business sphere, which allow people to create a psychological connection with a business partner, achieve accurate perception and understanding in the communication process, predict the behavior of business partners, and direct this behavior in the desired direction. Politeness, decency, erudition, modesty, accuracy, kindness must be taken into account. Business cultural speech should also manifest itself in the intonation of the voice, facial expressions and gestures.

Keywords: communication, business communication, cultural speech, ethical rules, speech culture, language norm, ethical norm, psychology, language

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Nailə Kamil qızı Məmmədova, Aytəkin Rəfi qızı Mirzəyeva

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti nailamammadova@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0009-87801-5218>

Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi aytakinmirzayeva@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0004-9655-6528>

EFFEKTİV ÜNSİYYƏTİN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Xülasə: Bu məqalə effektiv ünsiyyətin aktual problemlərinə həsr olunmuşdur. Effektiv ünsiyyətin formalaşmasında sosial, psixoloji amillərin önəmli rol oynaması ilə yanaşı mədəni elementlərində rolu qeyd olunur. Bundan başqa effektiv ünsiyyətin səmərəliliyi haqqında geniş məlumat verilir tanınmış psixoloqların tədqiqatlarından irəli gələn təcrübələrin effektiv ünsiyyətin səmərəliliyi məsələsində önə çəkilir.

Ünsiyyət insanın sosial varlıq kimi mövcudluğunun əsas şərtidir. İnsanın özünüifadə imkanları, düşüncələrinin formalaşması və cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi məhz ünsiyyət prosesində reallaşır. Ünsiyyət yalnız informasiyanın ötürülməsi deyil, həm də mənalarm, emosiyaların və dəyərlərin qarşılıqlı paylaşımıdır.

Məqalədə ünsiyyət prosesində yalnız sözlərdən deyil, həm də qeyri-verbal siqnallardan - mimika, jest, səs tonu, baxış istiqaməti kimi vasitələrdən geniş istifadə olunması məqamlarına da toxunulub. Müxtəlif tədqiqatçıların fikirləri təhlil olunur

Açar sözlər: effektiv ünsiyyət, kommunikasiya, psixoloji, mədəni, sosial, emosiya, informasiya, nitq

Giriş. Ünsiyyət insan cəmiyyətinin mövcudluğu və inkişafı üçün ən fundamental sosial proseslərdən biridir. İnsanların qarşılıqlı əlaqəsi, bir-birini anlama bacarığı və ortaq dəyərlər sistemində mövqelərinin formalaşması ünsiyyətin keyfiyyətindən birbaşa asılıdır. Ünsiyyət yalnız informasiya mübadiləsi deyil, həm də sosial münasibətlərin qurulması, emosional təmasın yaradılması və insanın şəxsiyyət kimi formalaşması prosesidir. Müasir dövrdə elmi və texnoloji tərəqqinin nəticəsində ünsiyyət formalarının dəyişməsi bu anlayışın daha dərinlən öyrənilməsinə zəruri edir. Bu baxımdan, effektiv ünsiyyət anlayışı insan münasibətlərinin keyfiyyət göstəricisi kimi sosial psixologiya, pedaqogika və kommunikasiya elmlərinin əsas tədqiqat istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Ünsiyyət insanın sosial varlıq kimi mövcudluğunun əsas şərtidir. İnsanın özünüifadə imkanları, düşüncələrinin formalaşması və cəmiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsi məhz ünsiyyət prosesində reallaşır. Ünsiyyət yalnız informasiyanın ötürülməsi deyil, həm də mənalarm, emosiyaların və dəyərlərin qarşılıqlı paylaşımıdır. Buna görə də, insanın sosiallaşma səviyyəsi onun kommunikativ bacarıqları ilə sıx bağlıdır. Effektiv ünsiyyət müasir dövrdə sosial və psixoloji sərişlələrin mühüm göstəricisi sayılır. Bu anlayış təkcə nitqin düzgün qurulması və ya fikrin aydın ifadəsi ilə məhdudlaşmır. Effektiv ünsiyyət qarşılıqlı anlaşmanın təmin olunması, emosional balansın qorunması və qarşı tərəfdə müsbət psixoloji təəsüratın formalaşdırılması ilə səciyyələnir. Ünsiyyətin effektivliyi insanın emosional intellekt səviyyəsindən, empatiya qabiliyyətindən və dinləmə bacarığından asılıdır.

Əsas hissə. Ünsiyyət prosesində yalnız sözlərdən deyil, həm də qeyri-verbal siqnallardan - mimika, jest, səs tonu, baxış istiqaməti kimi vasitələrdən geniş istifadə olunur. A.Mehrabianın araşdırmalarına görə, qarşılıqlı ünsiyyətdə ötürülən informasiyanın təxminən 60-70 faizi məhz qeyri-verbal elementlərin payına düşür. Bu fakt göstərir ki, effektiv ünsiyyət sadəcə dil bacarığı ilə deyil, həm də emosional və davranış aspektlərinin vəhdəti ilə mümkündür.

Psixoloq D.Qoleman effektiv ünsiyyətin əsasını emosional intellektlə əlaqələndirərək göstərir ki, “Qarşılıqlı anlaşma yalnız rəşional düşüncə ilə deyil, həm də hissləri düzgün dərk etmək və idarə etmək bacarığı ilə formalaşır. Yüksək emosional intellektə malik fərd başqalarının duyğularına qarşı daha həssas olur, bu isə ünsiyyət prosesində empatiyanı və qarşılıqlı hörməti gücləndirir. Qeyri-verbal ünsiyyət elementləri də psixoloji və sosial əsasların mühüm komponentidir” (6, s. 82). Mimikalar, jestlər, səs tonu, baxış istiqaməti və məsafə kimi göstəricilər, sözlərlə ifadə olunan mesajın mənasını gücləndirir və ya zəiflədə bilər. Albert Mehrabiana görə mesajın mənasının ötürülməsində sözlərin payı cəmi 7%, səs tonunun 38%, bədən dili və mimikanın isə 55%-dir. Bu, effektiv ünsiyyətin yalnız sözlərin düzgün seçilməsi ilə məhdudlaşmadığını, həm də psixoloji və sosial bacarıqların kompleks istifadəsini tələb etdiyini sübut edir.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, “Empatiya bacarığı effektiv ünsiyyətin ayrılmaz hissəsidir. Empatiya, qarşı tərəfin duyğularını və mövqeyini anlamağa yönəlmiş bilik və bacarıqlar toplusu kimi qəbul edilir. Empatiya sayəsində insan yalnız qarşı tərəfin dediklərini eşitmir, həm də onun niyyətini, emosional vəziyyətini və məqsədini dəqiqliklə qavrayır” (6, s. 101). Bu xüsusiyyət ünsiyyət prosesində qarşılıqlı etimad və hörmətin yaranmasına imkan verir.

Ünsiyyətin sosial əsasları da nəzərə alınmalıdır. İnsanlar müxtəlif mədəniyyət, sosial təbəqə və yaş qruplarına aid olduqda, onların ünsiyyət davranışları fərqlənə bilər. Sosial norma və dəyərlər effektiv kommunikasiya üçün kontekstdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kollektiv ünsiyyət daha çox qarşılıqlı hörmət və komanda əməkdaşlığı üzərində qurulursa da, fərdi ünsiyyətdə şəxsi ifadə və fikir müstəqilliyi ön plandadır.

Stereotiplər və qərəzli yanaşmalar da effektiv ünsiyyətin qarşısını alır. İnsanlar əvvəlcədən formalaşmış fikir və inanclar əsasında başqalarının mesajlarını qiymətləndirdikdə, obyektiv qarşılıqlı anlaşma mümkün olmur. Bu xüsusiyyət xüsusilə iş və təhsil mühitlərində komandalarası və müəllim-tələbə münasibətlərində problemlər yaradır. Effektiv ünsiyyətin digər maneəsi kommunikasiya bacarıqlarının yetərsizliyi ilə bağlıdır. İnsanların öz fikirlərini sistemli və aydın şəkildə ifadə edə bilməməsi, söz ehtiyatının və dil bacarığının aşağı səviyyədə olması informasiya ötürülməsini çətinləşdirir. Bu halda qarşı tərəf mesajı tam anlamır və ya yanlış anlayır, nəticədə ünsiyyət səmərəsi azalır.

Effektiv ünsiyyətin inkişafı sistemli təlim və fərdi bacarıqların artırılması ilə birbaşa bağlıdır. İnsanlar ünsiyyət prosesində qarşılıqlı anlaşmanı və mesajların düzgün qavranmasını təmin etmək üçün müəyyən strategiyalardan istifadə etməlidirlər. Aktiv dinləmə bacarığı bu strategiyaların ən mühüm komponentidir. Aktiv dinləmə yalnız sözləri eşitmək deyil, həm də qarşı tərəfin fikrini, emosional vəziyyətini və niyyətlərini dərk etmək deməkdir. Bu prosesdə qarşı tərəfə diqqətin tam verilməsi, lazımsız müdaxilələrin azaldılması və qarşılıqlı geri əlaqənin təmin olunması vacibdir. Xarici amillər isə sosial və mədəni kontekstə bağlıdır. İnsanların mədəni və sosial təbəqə fərqlilikləri, yaş və təcrübə fərqləri, dil və ifadə vasitələrinin müxtəlifliyi ünsiyyətin keyfiyyətinə təsir göstərir. Mədəni fərqlər səbəbindən müəyyən jest və mimikalar yanlış anlaşıla bilər, bu da qarşılıqlı anlaşmanın pozulmasına səbəb olur. Sosial normativlərə uyğun davranmamaq və ya ünsiyyət prosesində etik qaydaların pozulması da kommunikasiya mane olan əsas amillərdən biridir. Texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar yaranan ünsiyyət formaları da müəyyən problemlər yaradır. Elektron poçt, mesajlaşma proqramları və sosial şəbəkələr vasitəsilə həyata keçirilən ünsiyyət zaman-zaman yanlış anlaşılmalara yol açır. Mətn əsaslı kommunikasiya qeyri-verbal elementləri əhatə etmədiyi üçün mesajın emosional və mənəvi çağırışları düzgün çatdırılmayacaq. Bu da konfliktlərin yaranmasına və informasiya mübadiləsinin səmərəliliyinin azalmasına səbəb olur. Effektiv ünsiyyət yalnız fərdin bacarıqları ilə deyil, həm də onun sosial və psixoloji mühiti, mədəni və texnoloji konteksti ilə sıx bağlıdır. Ünsiyyət prosesində maneələrin aradan qaldırılması, həm fərdi, həm də kollektiv səviyyədə müsbət nəticələr əldə etmək üçün əsas şərtədir. Bundan əlavə, fərdi refleksiya və özünü qiymətləndirmə də effektiv ünsiyyətin inkişafına töhfə verir. İnsan ünsiyyət təcrübələrini təhlil edərək, zəif və güclü tərəflərini müəyyənləşdirir və gələcək qarşılıqlı əlaqələr üçün strategiyalar qurur. Bu, uzunmüddətli perspektivdə şəxsi və professional inkişafın təmin olunmasına xidmət edir.

“Effektiv ünsiyyət yalnız bacarıqların öyrənilməsi ilə deyil, həm də praktikada tətbiq və refleksiya vasitəsilə davamlı inkişaf edən kompleks prosesdir. Aktiv dinləmə, empatiya, emosional intellekt, uyğun özünüifadə və geribildirim mexanizmlərinin integrasiyası qarşılıqlı anlaşmanı maksimum səviyyəyə çatdırır və həm fərdi, həm də sosial məqsədlərin reallaşmasına zəmin yaradır. Ünsiyyət bacarıqlarının inkişafında özünüifadə üsulları da əhəmiyyətlidir” (5, s. 53).

Effektiv ünsiyyətin tətbiqi həm fərdi, həm də kollektiv səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Fərdlərarası ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, sosial normativlər və mədəni fərqliliklərin nəzərə alınması, emosional intellekt və empatiyanın tətbiqi qarşılıqlı anlaşmanı maksimum səviyyəyə çatdırır. Həmçinin bu prosesin davamlı təhlili və inkişaf etdirilməsi uzunmüddətli perspektivdə təşkilati və sosial faydalar gətirir. Effektiv ünsiyyətin formalaşması fərdi inkişaf və sosial integrasiyanın göstəricisidir. Şəxsin sosial mühitdə uğuru, təhsil nəticələri və professional fəaliyyətin məhsuldarlığı əsasən onun kommunikasiya bacarıqlarının səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Bu səbəbdən, ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi həm fərdi, həm də kollektiv səviyyədə strateji əhəmiyyət kəsb edir. Praktik təcrübə göstərir ki, effektiv ünsiyyətin tətbiqi konfliktlərin konstruktiv həllinə, əməkdaşlıq və qarşılıqlı etimadın güclənməsinə, informasiya mübadiləsinin optimallaşdırılmasına xidmət edir. Təhsil, iş mühiti, ailə və sosial platformalarda bu bacarıqların inkişaf etdirilməsi qarşılıqlı anlaşmanın və sosial harmoniyanın təmin olunmasına imkan yaradır.

Nəticə. İnsanların ünsiyyət bacarıqlarını təkmilləşdirməsi, emosional və sosial intellektini inkişaf etdirməsi, mədəni və texnoloji kontekstə uyğun davranış strategiyalarını mənimsəməsi uzunmüddətli perspektivdə müsbət nəticələr verir. Bu aspektlər effektiv ünsiyyətin elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyətini sübut edir və gələcək tədqiqatlar üçün istiqamət müəyyənləşdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov V. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya. Bakı, 2021, 172 s.
2. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Dərslük. Bakı: Bakı Universiteti, 1998, 240 s.
3. Əliyev Ə. Kommunikasiya nəzəriyyəsi və praktik ünsiyyət bacarıqları. Bakı: ADPU, 2019, 212 s.
4. Əliyeva L. Nitq mədəniyyəti və qeyri-verbal ünsiyyət elementləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2018, 168 s.
5. Məlikova Z. Ünsiyyət bacarıqları və idarəetmədə kommunikasiya. Bakı: Nurlar, 2016, 175 s.
6. Quliyeva A. Bədən dili və kommunikasiya psixologiyası. Bakı: Elm, 2016, 192 s.
7. Голуман Д. Эмоциональный интеллект: почему он может значить больше, чем IQ. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2019, 535 с.

Найла Кямилъ кызы Мамедова, Айтекин Рафи кызы Мирзоева

Доцент Бакинского государственного университета nailamammadova@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0009-87801-5218>

Преподаватель Бакинского государственного университета aytakinmirzayeva@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0004-9655-6528>

Факторы, влияющие на формирование эффективной коммуникации

Резюме

Статья посвящена актуальным проблемам эффективной коммуникации. Помимо важной роли социальных и психологических факторов в формировании эффективной коммуникации, отмечается роль культурных элементов. Кроме того, представлен обширный материал об эффективности эффективной коммуникации, а также освещены исследования известных психологов в вопросе эффективности эффективной коммуникации.

Коммуникация является основным условием существования человека как социального существа. Именно в процессе коммуникации реализуются возможности самовыражения человека, формирование его мыслей и взаимодействие с обществом. Коммуникация — это не только передача информации, но и взаимный обмен смыслами, эмоциями и ценностями.

В статье также рассматривается широкое использование в процессе коммуникации не только слов, но и невербальных сигналов — таких как мимика, жесты, тон голоса, направление взгляда. Проанализированы взгляды различных исследователей.

Ключевые слова: эффективная коммуникация, коммуникация, психологический, культурный, социальный, эмоция, информация, речь

Naila Kamil gizi Mammadova, Aytakin Rafi gizi Mirzayeva

Associate Professor, Baku State University nailamammadova@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0009-87801-5218>

Teacher, Baku State University aytakinmirzayeva@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0004-9655-6528>

Factors influencing the formation of effective communication

Summary

This article is devoted to the actual problems of effective communication. In addition to the important role of social and psychological factors in the formation of effective communication, the role of cultural elements is noted. In addition, extensive information is provided about the effectiveness of effective communication, and the experiences arising from the research of well-known psychologists are highlighted in the issue of the effectiveness of effective communication.

Communication is the main condition for the existence of a person as a social being. A person's self-expression opportunities, the formation of his thoughts and interaction with society are realized precisely in the process of communication. Communication is not only the transmission of information, but also the mutual sharing of meanings, emotions and values.

The article also touches on the widespread use of not only words in the communication process, but also non-verbal signals - such as facial expressions, gestures, tone of voice, direction of gaze. The views of various researchers are analyzed.

Keywords: effective communication, communication, psychological, cultural, social, emotion, information, speech

Rayçi: dos. L. Ələkbərova

Asifə Telman qızı Əliyeva

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

asifaaliyeva@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0006-0539-1495>

DİOLOJİ VƏ POLİLOJİ NİTQİN KOMMUNİKATİV FUNKSİYALARI

Xülasə: Bu məqalədə dioloji və poliloji poliloji nitq anlayışı, onun əsas xüsusiyyətləri və kommunikativ prosesdəki rolu geniş şəkildə təhlil olunur. Dioloji və Poliloji nitq iki və daha artıq şəxslə ünsiyyət formasının mühüm bir növü kimi qiymətləndirilir. Elmi və nəzəri əsasları, təhsil, ictimai çıxış, debat mədəniyyəti və kollektiv düşüncə formalaşmasında oynadığı rol nəzərdən keçirilir.

Məqalədə ünsiyyətin müxtəlif növləri funksional, struktur və psixoloji aspektlərdən təsnif edilir. Bu təsnifat ünsiyyətin daha dərinədən başa düşülməsi və tətbiq sahələrinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ünsiyyətin rəsmi və qeyri-rəsmi növləri də mövcudluğu da geniş şəkildə izah olunur.

Açar sözlər: nitq, monoloq, dioloq, monoloq, kommunikasiya, ünsiyyət, norma

Giriş. Nitq – insanın düşüncə və emosiyalarını dil vasitəsilə ifadə etdiyi kommunikasiya vasitəsidir, ünsiyyət (kommunikasiya) insan fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir. İnsanın öz fikirlərini, hisslərini və informasiyanı digər şəxslərlə paylaşması ünsiyyət vasitəsilə həyata keçirilir. Elmi ədəbiyyatda ünsiyyətin bir neçə forması təsnif olunmuşdur ki, bunlar insan münasibətlərinin keyfiyyətinə, məqsədinə və kontekstinə görə dəyişir. Bu məqalədə ünsiyyətin əsas formaları və onların sosial-mədəni həyatdakı rolu təhlil olunur.

Əsas hissə. Ünsiyyətin əsas formaları:

Şifahi ünsiyyət. Şifahi ünsiyyət danışq vasitəsilə həyata keçirilən qarşılıqlı əlaqə növüdür. Bura dialoq, mühazirə, debat, telefon danışqları kimi formal və qeyri-formal qarşılıqlı əlaqə növləri daxildir. Şifahi ünsiyyətin əsas xüsusiyyəti interaktivlik və emosional ifadə imkanlarının genişliyidir.

Yazılı ünsiyyət. Yazılı ünsiyyət daha çox rəsmi və sənədli xarakter daşıyır. Məsələn, məktublar, hesabatlar, elmi məqalələr və rəsmi sənədlər bu formaya daxildir. Yazılı ünsiyyətin üstünlüyü onun arxivləşdirilə bilməsi və dəqiqliyindədir.

Qeyri-verbal ünsiyyət. Ünsiyyət formalarının hər biri müxtəlif kontekstlərdə effektiv ola bilər. Müasir dövrdə bu formaların birgə istifadəsi yəni multikanallı ünsiyyət daha uğurlu nəticələrə səbəb olur. Hər bir fərd və qurum kommunikasiya strategiyasını müəyyən edərkən bu formaların xüsusiyyətlərini nəzərə almalı və kontekstə uyğun formada tətbiq etməlidir.

Ünsiyyətin növləri ünsiyyətin müxtəlif növləri funksional, struktur və psixoloji aspektlərdən təsnif edir. Bu təsnifat ünsiyyətin daha dərinədən başa düşülməsi və tətbiq sahələrinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ünsiyyətin rəsmi və qeyri-rəsmi növləri də mövcuddur.

Rəsmi ünsiyyət- müəssisə və təşkilatlarda müəyyən struktur daxilində baş verən, qaydalarla tənzimlənən ünsiyyətdir. Buraya əmrələr, hesabatlar, yazılı müraciətlər daxildir.

Qeyri-rəsmi-ünsiyyət isə şəxslər arasında daha sərbəst və emosional xarakterli əlaqədir. Məsələn, gündəlik söhbətlər, zarafatlar, şəxsi mesajlaşmalar.

Şəxslərarası və kütləvi ünsiyyət- Şəxslərarası ünsiyyət iki və ya daha az insan arasında baş verir və daha yaxın münasibətləri əhatə edir. Kütləvi ünsiyyət geniş auditoriyaya yönələn kommunikasiya növüdür. Buraya televiziya, radio, sosial media vasitəsilə yayımlanan çıxışlar daxildir.

Asinxron və sinxron ünsiyyət- Sinxron ünsiyyət real vaxtda baş verən qarşılıqlı əlaqədir. Məsələn, video-zənglər və ya canlı söhbətlər.

Asinxron ünsiyyət isə iştirakçıların müxtəlif zamanlarda əlaqə qurduğu formadır. Məsələn, e-mail və ya forum yazışmaları.

Ünsiyyət həm psixoloji, həm də sosioloji müstəvidə öyrənilir. Psixoloji yanaşma fərdin daxili ehtiyaclarını və şəxsi xüsusiyyətlərini əsas götürür. Bu baxımdan effektiv ünsiyyət üçün empatiya və aktiv dinləmə vacib sayılır. Empatiya – qarşı tərəfi anlama bacarığıdır. Aktiv dinləmə– yalnız eşitmək yox, eyni zamanda başa düşməkdir.

Sosioloji yanaşma isə ünsiyyəti sosial norma, status və rollarla izah edir. Məsələn, müəllim–tələbə, işəgötürən–işçi münasibətləri bu kontekstdə qiymətləndirilir. Müasir dövrdə ünsiyyətin inkişafı texnologiyanın inkişafı ilə ünsiyyət sürətlənib, Məkan asılılığı aradan qalxıb, virtual şəxsiyyətlər və süni intellekt vasitəsilə ünsiyyət formalaşmış. Bu dəyişikliklər yeni kommunikasiya strategiyalarının formalaşmasını zəruri edir.

Ünsiyyətin müxtəlif formaları mövcuddur: monoloq, dialoq və poliloq.

Dilin kommunikativ funksiyası ümumxalq dili vahidlərinin insanların ünsiyyət şəraitindən, məqsədindən asılı olaraq, cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin qarşılıqlı təsirinin müxtəlif növlürlüyündən müvafiq istifadəsini müəyyən edir. “Dialoji nitq ümumxalq dilinin funksional-üslubi danışq müxtəlif növlürlüyü forması kimi, dilin kommunikativ funksiyasının parlaq tərənnümünü özündə əks etdirir. Belə ki məhz dialoji nitqdə məlumat insan kollektivinin ardıcıl qarşılıqlı ünsiyyətinə keçir. Dialoqun nəzəriyyəsi geniş linqvistik problemlər çevrəsi ilə əlaqədar olub, dilçilik çərçivəsindən də kənara çıxır” (1, s. 69).

İnsan münasibətlərinə maraq olan hər bir yerdə dialoqa da maraq yaranır, çünki dialoqla biz kommunikasiya, qarşılıqlı təsir, kontakt haqqında təsəvvürlərimizi əlaqələndiririk. Son illər dialoqa kompleks yanaşma inkişaf edir ki, bu da nitqə psixolinqvistika və sosial psixologiyanın nəzəri nailiyyətlərini təcəssüm etdirən insan fəaliyyətinin müxtəlif növlüklüyü kimi təsəvvürə əsaslanır. Dialoji nitq məişətdə, televiziya və radioda (müsahibə), internetdə insanların gündəlik həyatının bir hissəsidir. Məhiyyətə insanların bütün qarşılıqlı fəaliyyətləri məhz qarşılıqlı təsirdir; bu fəaliyyət, əslində birtərəfli yanaşmadan qaçmağa səy göstərir, ikitərəfli, dialoji olmağa çalışır və monoloqdan qaçır. Dialoqun təbiiliyini, əsasən, o mənada təsdiq etmək olar ki, o, sosial cəhətdən bioloji (psixofizioloji) ən yaxın olan qarşılıqlı fəaliyyətlərə hərəkət və reaksiyaların dəyişməsi kimi uyğun gəlir. Dialoq, şübhəsiz ki, mədəniyyətin təzahürü olmaqla yanaşı, monoloqa nisbətən daha çox təbiət hadisəsidir.

Dialoq üçün replikasiya (təkrarlanma) səciyyəvidir: bir həmsöhbətin danışığı digərinin (və ya digərlərinin) danışığı ilə əvəzlənir, bu əvəzlənmə ya növbə qaydasında (biri sözünü bitirir, digəri başlayır və s.), ya da xüsusilə emosional dialoqa xas olan nitqin kəsilməsi qaydasında, adətən, baş verir. Lakin müəyyən mənada demək olar ki, ümumiyyətlə, məhz nitqin qarşılıqlı kəsilməsi-nitq fasiləsi dialoq üçün səciyyəvidir. Hər şeydən əvvəl, bunu demək olar ki, nitq fasiləsi potensial olaraq dialoq zamanı həmişə mövcuddur; imkan kimi, (imkan da tamamilə realdır) təcrübədən məlumdur, o, bütün danışma prosesini yüksək səviyyədə müəyyən edir. Bu “kəsilmə” - nin gözlənilməsi, elə buradaca mövcud olan, replikaya hazırlaşan həmsöhbətin fikrinin səsləndirilməsi, demək istədiyini şeyi deməyə məlum çatdırma bilməmək qorxusudur ki, bu da dialoq zamanı danışığımız üçün səciyyəvidir. Bununla əlaqədar olaraq, digər bərabər şərtlər daxilində dialoq zamanı nitqin tempi monoloqdan daha tezdir. Bundan başqa, dialoq zamanı kəsilmə anı haqqında onu da qeyd etmək olar ki, bu söhbətin hər biri, ümumiyyətlə, danışanın nöqtəyi-nəzərincə qurtaran deyil: bu fasilə nitqin davam edəcəyini ehtimal edir, əks-replikadan gələn bir məqamdır; Bu baxımdan mənim replikalarımın hər birinin həmsöhbətin replikalari ilə dəyişməsi mənim dialoqda növbəti çıxışma qədərki fasilədir. Bundan başqa, hər bir replika həmsöhbətin replikası ilə şərtlənmiş, özünəməxsus olsa da, bununla yanaşı, mənim bu dialoqda söylədiyim ümumi ifadənin elementi var və bu, mənim ifadə etdiyim fikir və hisslərin bəzi ümumi yönümünə də uyğundur; bu mənada replikanın dəyişməsi də fasilədir. Ümumiyyətlə, dialoq zamanı replikaların dəyişməsini belə ifadə etmək olar ki, biri “hələ başa çatmayıb”, digəri isə “davam etdirir”.

“Dialoq forması danışma fəaliyyətinin sadə iradəli hərəkət qaydasında, düşünmədən və seçmədən keçməsinə imkan yaradır ki, bu da ümumi qarşılıqlı təsir qaydasında nitq elementlərinin əhəmiyyətinin azaldılmasına və nitqin diqqətdən kənarda getməsinə imkan yaradır, və o nitq elementlərinin vərdişi olduğu halda ən yaxşı yerinə yetirilir. Dialoq forması avtomatik fəaliyyət qaydasında nitqin ötürülməsinə kömək edir” (2, s. 34). Nitqin dialoq forması ilə nitq avtomatikası arasında sıx qarşılıqlı əlaqəni təsdiqləyərək, biz bu halı, adətən, dilin dəyişkənliyi məsələsində dialoqa nitq forması kimi verilən rolla əlaqədar qoymalıyıq; “dialoqda yeni sözlər, formalar və tərkiblər yaranır”, - deyər prof. Şerba qeyd edir: “Mütərəqqi” nitq forması kimi dialoq “mühafizəkar” forma kimi hesab etdiyi monoloqa qarşı qoyulur” (3, s. 72).

Monoloq və dialoq kifayət qədər geniş araşdırılsa da, poliloji nitq (çoxşəxslə nitq) xüsusi diqqət tələb edən ünsiyyət modelidir. Poliloji nitq zamanı bir neçə fərqli şəxs eyni mövzu ətrafında fikir mübadiləsi aparır, bir-birinə qarşılıqlı reaksiya verir.

Poliloji nitq dedikdə, çoxlu sayda iştirakçının aktiv şəkildə daxil olduğu, ünsiyyətin qarşılıqlı və dinamik formada qurulduğu nitq forması başa düşülür. “Poliloji nitq” (yunan dilində “poly” – çox, “logos” – söz, fikir) – fərqli mövqelərin, fikir və baxışların sivil şəkildə qarşılaşdırıldığı, arqumentlərlə zənginləşdirilmiş nitq formasıdır. Bu tip nitq çoxşəxslə düşüncə, fəal dinləmə və intellektual qarşılıqlı ünsiyyət bacarığı tələb edir.

Mixail Baxtinin “Dialoq nəzəriyyəsi”ndə qeyd edir ki, hər bir nitq aktı sosialdır və qarşılıqlı münasibətdə formalaşır. Poliloq bir neçə iştirakçının bir-biri ilə əlaqədə olduğu geniş kommunikativ məkan yaradır. Nitqin aktlar nəzəriyyəsində J.L.Austin və John Searle qeyd edirlər ki: “Poliloji nitqdə illokutiv aktlar (məqsədli nitqlər: soruşmaq, tələb etmək, razılaşmaq) və perlokutiv aktlar (dinləyicidə təsir yaratmaq) mühüm yer tutur” (3, s. 93).

Poliloji nitqin əsas xüsusiyyətləri bunlardır: Çoxşəxslilik və fikir müxtəlifliyi; Aktiv dinləmə və interaktiv iştirak; Qarşılıqlı arqumentasiya və etiraz mədəniyyəti; Kommunikativ adaptasiya və çeviklik. Bunlardan əlavə Poliloji nitq bir neçə mühüm funksiyaları yerinə yetirir: Kommunikativ funksiya, informativ funksiya: Fərqli şəxslərin bilik və təcrübə mübadiləsini təmin edir. Emosional funksiya: Fikir ifadəsi ilə yanaşı, emosional münasibət də bildirilir. Tənqidi-analitik funksiya: Burada iştirakçılar düşüncələrini əsaslandırmaq və müdafiə etmək zərurətində qalırlar.

Poliloji nitqdə arqument qurmaq, sübut gətirmək və əks arqumenti cavablandırmaq üçün klassik retorika prinsipləri (ethos, pathos, logos) və Toulmin arqumentasiya modeli istifadə edilir. Fikir müxtəlifliyini tanımaq və təhlil etmək, qarşılıqlı anlaşma və empati qurmaq, tənqidi düşüncəni inkişaf etdirmək, sivil debat və diskussiya mədəniyyətini formalaşdırmaq bu modelin əsasını təmin edir.

Poliloji nitqin təhsil və kommunikasiya kontekstində əhəmiyyəti də danılmazdır. Tədrisdə tələbənin aktiv iştirakını və müəllimlər üçün interaktiv metodların əsasını təşkil edir. Akademik və işgüzar mühitdə konstruktiv müzakirələrin təməlidə poliloji nitqlə əlaqədardır.

Poliloji nitqin komponentlərinə diqqətli dinləmə, əxlaqi ünsiyyət prinsipləri, dəlil və sübutlara əsaslanmaq, emosional nəzarət və neytrallıq daxildir. Bu, dinamik və təsiredici kommunikasiya yaradır.

Poliloji nitqin tədrisdə rolu da danılmazdır. Təhsil sistemində poliloji nitq şagirdlərin yalnız bilik yox, həm də ünsiyyət bacarıqları, tənqidi düşüncə, yaradıcılıq, dinləmə mədəniyyəti kimi sosial bacarıqlarının formalaşmasında vacib yer tutur. Dərs zamanı müəllim və tələbələr arasında baş verən kollektiv müzakirələr buna nümunə ola bilər.

Nəticə. Nəticə olaraq poliloji nitq yalnız bir kommunikasiya forması deyil, eyni zamanda ictimai şəurun formalaşmasında, müzakirə və debat mədəniyyətinin inkişafında əvəzsiz rola malikdir. Müasir cəmiyyətin dialoqa əsaslanan quruluşu poliloji nitqə daha çox ehtiyac yaradır. Bu baxımdan, poliloji nitqin müxtəlif sferalarda – təhsildə, kütləvi informasiya vasitələrində, idarəçilikdə – tətbiqi genişlənməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyəti. Bakı: ADPU, 2013, 277 s.
2. Əbülfəzli T., Hüseynov A. İsgüzar Azərbaycan dili. Bakı, 2009, 302 s.
3. Nəzirova M.Ə., Əmiraslanova S.F. Ünsiyyət psixologiyası. Bakı, 2007, 180 s.
4. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. М., Наука, 1974, 111 с.
5. Якубинский Л.П. Избранные работы: Язык и его функционирование. М., 1986, с. 17-58

Алиева Асифа Тельман к.

Доцент Бакинского государственного университета

asifaaliyeva@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0006-0539-1495>

КОММУНИКАТИВНЫЕ ФУНКЦИИ ДИАЛОГИЧЕСКОЙ И ПОЛИЛОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ

Резюме

В данной статье комплексно анализируется понятие диалогической и полилогической речи, её основные признаки и роль в коммуникативном процессе. Диалогическая и полилогическая речь рассматривается как важный вид коммуникации между двумя и более людьми. Рассматриваются её научно-теоретические основы, роль в образовании, ораторском искусстве, культуре дебатов и формировании коллективного мышления.

В статье классифицируются различные виды коммуникации с точки зрения функционального, структурного и психологического аспектов. Эта классификация имеет большое значение для более глубокого понимания коммуникации и определения сфер её применения. Также подробно объясняется существование формальных и неформальных видов коммуникации.

Ключевые слова: речь, монолог, диалог, монолог, коммуникация, норма

Aliyeva Asifa Telman g.

Associate Professor, Baku State University

asifaaliyeva@bsu.edu.az

<https://orcid.org/0009-0006-0539-1495>

COMMUNICATIVE FUNCTIONS OF DIALOGICAL AND POLYLOGICAL SPEECH

Summary

This article comprehensively analyzes the concept of dialogical and polylogical speech, its main features and role in the communicative process. Dialogical and polylogical speech is considered as an important type of form of communication between two or more people. Its scientific and theoretical foundations, its role in education, public speaking, debate culture and the formation of collective thinking are considered.

The article classifies various types of communication from functional, structural and psychological aspects. This classification is of great importance for a deeper understanding of communication and for determining its application areas. The existence of formal and informal types of communication is also explained in detail.

Keywords: speech, monologue, dialogue, monologue, communication, norm

Rayçi: dos. L. Ələkbərova

İlkanə Rabil qızı Əmirova

Bakı Dövlət Universitetinin İngilis dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının baş müəllimi

ilkanaamirova@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-0235-3905>

METAKOQNİTİV STRATEGİYALARIN DİL ÖYRƏNMƏSİNDƏ NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ ELMDƏ YERİ

Xülasə: Məqalədə metakoqnitiv strategiyaların nəzəri mahiyyəti və onların ikinci dilin mənimsənilməsində oynadığı əsas rol geniş şəkildə təhlil edilir. Flavell, Brown, Oxford, Wenden, Anderson və digər tədqiqatçıların əsərləri əsasında metakoqnitiv bilik, metakoqnitiv tənzimləmə və monitoring proseslərinin dili mənimsəmə mexanizmlərinə təsiri müəyyən edilir. Araşdırmada informasiya emalı, özünü-tənzimləyən öyrənmə, sxem nəzəriyyəsi və sosiomədəni yanaşma çərçivələrində metakoqnitiv fəaliyyətin nəzəri formalaşması izah olunur. Dinləmə, danışmaq, oxu və yazı bacarıqlarında metakoqnitiv strategiyaların tətbiqi və onların öyrənmələrin planlaşdırma, nəzarət və qiymətləndirmə bacarıqlarını gücləndirməsi əsaslandırılır. Nəticə etibarilə, metakoqnitiv strategiyaların tədris prosesinə inteqrasiyası öyrənən müstəqilliyinin, reflektiv düşüncənin və dil bacarıqlarının səmərəliliyinin artırılması üçün vacib hesab olunur.

Açar sözlər: metakoqnitivlik, dil öyrənmə strategiyaları, SLA nəzəriyyəsi, özünü-tənzimləmə, idrak monitoringi

Giriş. XXI əsr təhsil sistemlərində dil öyrənmə prosesi təkcə qrammatik və leksik biliklərlə deyil, öyrənmənin idrak mexanizmlərini necə təşkil edib tənzimləməsi ilə müəyyən olunur. Bu səbəbdən metakoqnitiv strategiyalar müasir ikinci dilin mənimsənilməsi (SLA) nəzəriyyələrinin əsas istiqamətlərindən biri kimi aktuallaşmışdır. Metakoqnitivlik öyrənmənin düşünmə prosesinə nəzarət etməsi, məqsəd qoyması, planlaşdırması, monitoring aparması və nəticələri qiymətləndirməsindən ibarət çoxşaxəli bir idrak fəaliyyətidir. Flavell [5] metakoqnitivi insanın öz idrakı haqqında biliyi və onu tənzimləmək bacarığı kimi müəyyən etmiş, bu konsepsiya daha sonra Brown [4], Oxford [7], Wenden [12], Anderson [2] və digər nəzəriyyəçilərin tədqiqatları ilə genişləndirilmişdir.

Nelson və Narens [6] tərəfindən təqdim edilən metakoqnitiv model monitoring və icraedici tənzimləmə səviyyələrindən ibarət olub, öyrənmənin bütün mərhələlərində fəaliyyət göstərir. Bu struktur dili mənimsəmənin planlaşdırılması, nəzarəti və qiymətləndirilməsi üçün nəzəri baza yaradır.

Tədqiqat

1. Metakoqnitiv bilik və tənzimləmənin nəzəri əsası

Flavell metakoqnitiv biliyi üç kateqoriyaya ayırır: şəxs bilikləri, vəzifə bilikləri və strategiya bilikləri. Bu komponentlərin hər biri öyrənmənin öz idrak prosesini dərk etməsi və idarə etməsi üçün əsasdır. Metakoqnitiv tənzimləmə isə planlaşdırma, monitoring, qiymətləndirmə və strategiyaların dəyişdirilməsi kimi prosesləri əhatə edir [2].

2. SLA nəzəriyyələrində metakoqnitivin yeri

İnformasiya emalı nəzəriyyəsi

Atkinson və Shiffrin [1] yaddaşı giriş, emal və saxlanma mərhələlərindən ibarət çoxkomponentli sistem kimi təsvir edir. Metakoqnitiv strategiyalar diqqətin yönləndirilməsi, informasiyanın seçilməsi və uzunmüddətli yaddaşa ötürülməsi kimi prosesləri tənzimləyir.

Özünü-tənzimləyən öyrənmə

Zimmerman öyrənmənin məqsədqoyma, özünə nəzarət və refleksiya kimi mərhələlərdən keçdiyini qeyd edir. Bu modeldə metakoqnitivlik motivasiya və öyrənmənin davamlılığı baxımından həlledicidir.

Sxem nəzəriyyəsi

Rumelhart [9] yeni informasiyanın əvvəlki biliklə əlaqələndirilməsini öyrənmənin əsas mexanizmlərindən biri kimi müəyyən edir. Bu əlaqələndirmə prosesi metakoqnitiv strategiyaların vasitəsilə aktivləşdirilir.

Sosiomədəni yanaşma

Vygotsky [11] metakoqnitiv bacarıqların sosial qarşılıqlı əlaqə və müəllim dəstəyi vasitəsilə inkişaf etdiyini vurğulayır. "Yaxın inkişaf zonası" və scaffolding prinsipləri burada əsas rol oynayır.

3. Dil bacarıqlarında metakoqnitiv strategiyaların rolu

Dinləmə

Vandergrift [10] dinləməni aktiv metakoqnitiv proses kimi xarakterizə edir. Dinləmə zamanı proqnozlaşdırma, monitoring və nəticəni yoxlama kimi bacarıqlar böyük əhəmiyyət daşıyır.

Danışmaq

Danışmaq metakoqnitiv şəkildə planlaşdırma və real vaxt monitoringi tələb edir. Öyrənən həm nitqin strukturunu planlaşdırır, həm də yaranan problemləri anında aradan qaldırır.

Oxu

Oxu prosesində metakoqnitiv bacarıqlar mətnə giriş, mətnin strukturlaşdırılması, anlamın yoxlanması və nəticələrin qiymətləndirilməsi ilə təzahür edir.

Yazı

Yazı ən yüksək metakoqnitiv fəaliyyət hesab olunur. Burada planlaşdırma, monitoring, redaktəetmə və qiymətləndirmə mərhələləri ardıcıl şəkildə həyata keçirilir.

4. Müxtəlif nəzəri modellərin müqayisəsi

Metakoqnitiv strategiyaların nəzəri əsaslarını izah edən müxtəlif modellər — Flavell, Brown, Oxford, Anderson, Nelson və Narens tərəfindən irəli sürülmüş yanaşmalar — öz aralarında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərə malikdir. Bu modellərin müqayisəsi göstərir ki, bütün nəzəri çərçivələr metakoqnitiv tənzimləmənin dil öyrənmə prosesində başlıca idarəedici mexanizm rolunu oynadığını vurğulayır. Bununla belə, onların konseptual strukturlarında müəyyən fərqlər mövcuddur.

Flavell metakoqnitivi əsasən bilik və tənzimləmə komponentləri ilə xarakterizə edir və insanın öz idrakı üzərində düşünmə qabiliyyətini önə çəkir. Brown isə bu modeli daha da inkişaf etdirərək metakoqnitiv bacarıqların öyrənmənin strategiya səviyyəsində reallaşdığını və özünü-tənzimləyən öyrənmənin əsası olduğunu irəli sürür. Oxfordun modeli metakoqnitiv strategiyaları dil öyrənmə strategiyalarının "idarəedici" qrupu kimi müəyyənləşdirir və onların digər strategiyaları istiqamətləndirən çərçivə yaratdığını göstərir.

Anderson metakoqnitiv prosesləri mərhələlər üzrə təsnif edir: hazırlıq, planlaşdırma, monitorinq, problem həlli və qiymətləndirmə. Bu model metakoqnitivin daha dinamik və tsiklik xarakter daşdığını nümayiş etdirir. Nelson və Narens isə iki səviyyəli sistem — monitorinq və icraedici nəzarət — təqdim edərək idrakın öz-özünə tənzimlənməsinin struktur aspektlərini daha dəqiq izah edir.

Bu modellər arasında əsas fərqlər komponentlərin sayında, funksional təsnifatında və proseslərin ardıcılığının izahında özünü göstərir. Lakin hamısı eyni qənaətə gəlir: metakoqnitiv fəaliyyət dil öyrənmə prosesinin dərin idrak mexanizmini formalaşdıran mərkəzi amildir.

5. Azərbaycan təhsilində metakoqnitiv strategiyaların nəzəri tətbiqi

Azərbaycan təhsil sistemində metakoqnitiv strategiyaların nəzəri əsasları kurikulum sənədlərində əks olunsada, bu strategiyaların praktikaya tam şəkildə transferi hələ də bir sıra çətinliklərlə müşayiət olunur. İlk növbədə, müəllimlərin metakoqnitiv strategiyalar üzrə xüsusi hazırlığının zəif olması onların tədris prosesində bu strategiyalardan məqsədyönlü şəkildə istifadə etməsini məhdudlaşdırır. Bir çox müəllim metakoqnitiv anlayışların mahiyyətini bilsə də, bu strategiyaların dərslə necə inteqrasiya olunmalı olduğunu praktik metodlar səviyyəsində tam mənimsəməmişdir.

Metodik resursların kifayət qədər olmaması da tətbiqi məhdudlaşdıran əsas faktorlardandır. Mövcud dərslər və tədris materialları çox zaman metakoqnitiv fəaliyyəti təşviq edən tapşırıqlarla zəngin olmur. Şagirdlərin planlaşdırma, monitorinq və özünüqiymətləndirmə kimi bacarıqlarını inkişaf etdirəcək fəaliyyətlərin azlığı metakoqnitiv tənzimləmənin tədris prosesində sistemli şəkildə qurulmasına mane olur.

Digər mühüm problem öyrənənlərin reflektiv bacarıqlarının zəif inkişaf etməsidir. Bir çox şagird öz öyrənmə prosesini analiz etməyi, səhvlərin səbəblərini müəyyənləşdirməyi və yeni strategiyalar seçməyi hələ də spontan şəkildə həyata keçirir. Bu isə onların öyrənmə müstəqilliyini və idrak prosesinə nəzarətini xeyli məhdudlaşdırır.

Bununla yanaşı, metakoqnitiv strategiyaların tətbiqi üçün müəllim-şagird qarşılıqlı əlaqəsinin keyfiyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sosiomədəni yanaşmaya uyğun olaraq, müəllimin şagirdə scaffolding (mərhələli dəstək) təqdim etməsi, şagirdin düşünmə prosesini yönləndirməsi və refleksiyanı təşviq etməsi metakoqnitiv bacarıqların inkişafında mühüm rol oynayır.

Nəticə etibarilə, Azərbaycan təhsilində metakoqnitiv strategiyaların real tətbiqi üçün müəllim hazırlığının gücləndirilməsi, metodik vəsaitlərin yenilənməsi, reflektiv öyrənmə mühitinin yaradılması və kurikulumun tətbiq səviyyəsində daha ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsi vacibdir.

Nəticə. Metakoqnitiv strategiyalar dil öyrənməsinin nəzəri və praktik əsaslarının formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən çoxsəviyyəli idrak mexanizmləridir. Müasir ikinci dilin mənimsənilməsi (SLA) nəzəriyyələri göstərir ki, öyrənmə prosesinin uğuru təkcə informasiyanın yadda saxlanması və tətbiqi ilə deyil, həm də öyrənənin öz idrak fəaliyyətini planlaşdırmaq, nəzarətdə saxlamaq və qiymətləndirmək bacarığı ilə müəyyən olunur. Flavell-in metakoqnitiv bilik və tənzimləmə modeli, Nelson və Narens-in monitorinq–icraedici nəzarət çərçivəsi, eləcə də Oxford və Andersonun strategiya yönümlü yanaşmaları metakoqnitiv dil öyrənmə mexanizmlərinin mərkəzində dayandığını təsdiqləyir.

Araşdırma göstərir ki, metakoqnitiv strategiyalar öyrənənin dil bacarıqlarını yalnız texniki səviyyədə deyil, həm də dərin idrak səviyyəsində inkişaf etdirir. Dinləmə zamanı proqnozlaşdırma və monitorinq, danışmada planlaşdırma və spontan tənzimləmə, oxuda mətnin strukturlaşdırılması və anlamın yoxlanılması, yazıda isə redaktə və refleksiya kimi proseslər metakoqnitiv dil öyrənməsində həlledici rolunu təsdiqləyir. Bu fəaliyyətlər öyrənənə daha məqsədyönlü, şüurlu və tənzimlənmiş öyrənmə təcrübəsi təqdim edir.

Metakoqnitiv strategiyaların tədris prosesinə inteqrasiyası müəllim–öyrənən qarşılıqlı əlaqəsini zənginləşdirir, reflektiv düşüncənin inkişafını dəstəkləyir və öyrənmənin uzunmüddətli davamlılığını təmin edir. Bu strategiyalar öyrənən müstəqilliyini artırır, fərdi öyrənmə ehtiyaclarını daha dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan yaradır və dil mənimsənilməsinin səmərəliliyini yüksəldir.

Nəticə etibarilə, metakoqnitiv strategiyaların sistemli və məqsədyönlü şəkildə tətbiqi dil öyrənməsinin keyfiyyətini yüksəltməyin, öyrənənlərin idrak fəaliyyətini gücləndirməyin və tədris prosesini daha effektiv idarə etməyin əsas şərtlərindən biridir. Bu yanaşmanın həm nəzəri, həm də praktiki miqyasda prioritet kimi qəbul edilməsi müasir təhsil mühitinin əsas tələblərindəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Atkinson, R., Shiffrin, R. Human memory: A proposed system and its control processes // Psychology of Learning and Motivation. – 1968. – vol. 2. – p. 89–195.
2. Anderson, N. J. Metacognition in language learning // ERIC Digest. – 2002. – p. 1–7.
3. Baker, L., Brown, A. Metacognitive skills and reading // Handbook of Reading Research. – New York: Longman, 1984. – vol. 1. – p. 353–394.
4. Brown, A. L. Metacognition and self-regulated learning // Educational Psychologist. – 1987. – vol. 22, №1. – p. 65–87.
5. Flavell, J. H. Metacognition and cognitive monitoring // American Psychologist. – 1979. – vol. 34, №10. – p. 906–911.
6. Nelson, T., Narens, L. Metamemory // Psychological Bulletin. – 1990. – vol. 109, №2. – p. 163–194.
7. Oxford, R. Language Learning Strategies: What Every Teacher Should Know. – New York: Newbury House Publishers, 1990. – 342 p.
8. Oxford, R. Teaching and Researching Language Learning Strategies (2-ci nəşr). – London: Pearson Longman, 2011. – 400 p.
9. Rumelhart, D. Schemata and cognition // Theoretical Issues in Reading Comprehension. – Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 1980. – p. 33–58.
10. Vandergrift, L. Orchestrating listening comprehension // Language Learning. – 2003. – vol. 53, №3. – p. 425–453.
11. Vygotsky, L. Mind in Society. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. – 159 p.
12. Wenden, A. Metacognitive knowledge and language learning // Applied Linguistics. – 1998. – vol. 19, №4. – p. 515–537.

Amirova İlkanə Rabil

Teacher of the English Department (for natural sciences) of Baku State University

ilkanaamirova@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-0235-3905>

Theoretical foundations and scientific significance of metacognitive strategies in language learning Summary

This article explores the theoretical foundations of metacognitive strategies and their essential role in second language acquisition (SLA). Drawing on the works of Flavell, Brown, Oxford, Wenden, Anderson, and other prominent scholars, the paper examines the structure of metacognitive knowledge, the mechanisms of metacognitive regulation, and their influence on language learning processes. The study analyzes metacognition within major theoretical paradigms including information processing theory, self-regulated learning, schema theory, and sociocultural theory. Special attention is given to how metacognitive strategies support listening, speaking, reading, and writing skills by enhancing learners' planning, monitoring, and evaluative abilities. The article concludes that integrating metacognitive strategy training into language education is crucial for fostering learner autonomy, reflective thinking, and effective language development.

Keywords: metacognition, language learning strategies, SLA theory, self-regulation, cognitive monitoring

Эмирова Илкәна Рабил кызы

Преподаватель кафедры английского языка (естественных наук) Бакинского государственного университета

ilkanaamirova@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-0235-3905>

Теоретические основы и научное значение метакогнитивных стратегий в изучении языка Резюме

В статье рассматриваются теоретические основы метакогнитивных стратегий и их ключевая роль в процессе овладения иностранным языком. Опираясь на труды Флавелла, Браун, Оксфорд, Вендэн, Андерсона и других исследователей, анализируется структура метакогнитивных знаний, механизмы регуляции и мониторинга, а также их влияние на процессы восприятия, осмысления и использования языка. Метакогниция исследуется в контексте теории обработки информации, саморегулируемого обучения, схемной теории и социокультурного подхода. Особое внимание уделяется применению метакогнитивных стратегий в аудировании, говорении, чтении и письме, а также их роли в развитии навыков планирования, контроля и оценки. Делается вывод о необходимости включения обучения метакогнитивным стратегиям в современную педагогическую практику.

Ключевые слова: метакогниция, стратегии изучения языка, теория усвоения второго языка, саморегуляция, когнитивный мониторинг

Rəyçi: dos. N. Əfəndiyeva

Aliyeva Aytən Eiçin qızı

Bakı Slavyan Universiteti Müəllim,

a.e.aliyeva1113@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-8197-1487>

SUPPLEMENTARY RESOURCES IN TEACHING ENGLISH

«Supplementary resources are additional educational materials that enhance learning experiences, providing support and enrichment beyond the core curriculum Types of Supplementary Resources» (1,14)

Worksheets and Activities: Many platforms, such as the Learning HUB, offer a variety of worksheets tailored for different subjects and grade levels. These can include literacy and numeracy activities designed to reinforce classroom learning.

Online Educational Platforms: Resources like the LearningHUB provide access to a wide range of educational materials, including videos, audio lessons, and interactive content. These resources are often free and accessible to students, parents, and teachers. **Online Educational Platforms:** Resources like the Learning HUB provide access to a wide range of educational materials, including videos, audio lessons, and interactive content. These resources are often free and accessible to students, parents, and teachers. **Psychosocial Support Materials:** Some supplementary resources also focus on the emotional and social well-being of students, providing materials that help address mental health and social issues in educational settings.

Interactive Learning Tools: Supplemental resources can include interactive simulations, guided practice activities, and concept-specific video tutorials that cater to diverse learning needs and styles.

Benefits of Supplementary Resources

Enhanced Learning: These resources can make learning more engaging and relevant by connecting core concepts to real-world applications and students' interests.

Differentia-

tion: They allow teachers to tailor instruction to meet the unique needs of their students, providing additional support where necessary.

Ac-

csbiity: Many supplementary resources are available online, making them easily accessible to a wide audience, including those who may not have access to traditional educational materials.

Benefits of Supplementary Resources

Enhanced Learning: These resources can make learning more engaging and relevant by connecting core concepts to real-world applications and students' interests.

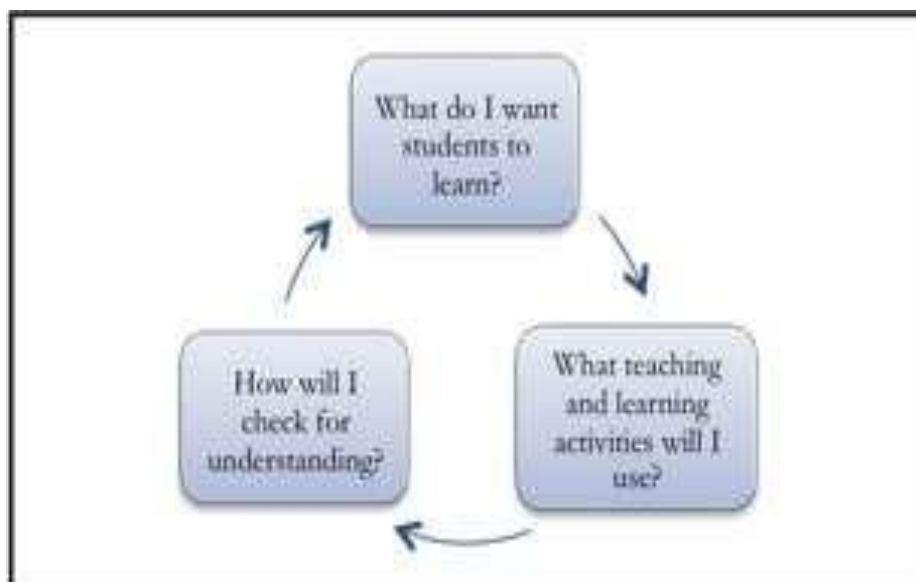
Differentia-

tion: They allow teachers to tailor instruction to meet the unique needs of their students, providing additional support where necessary.

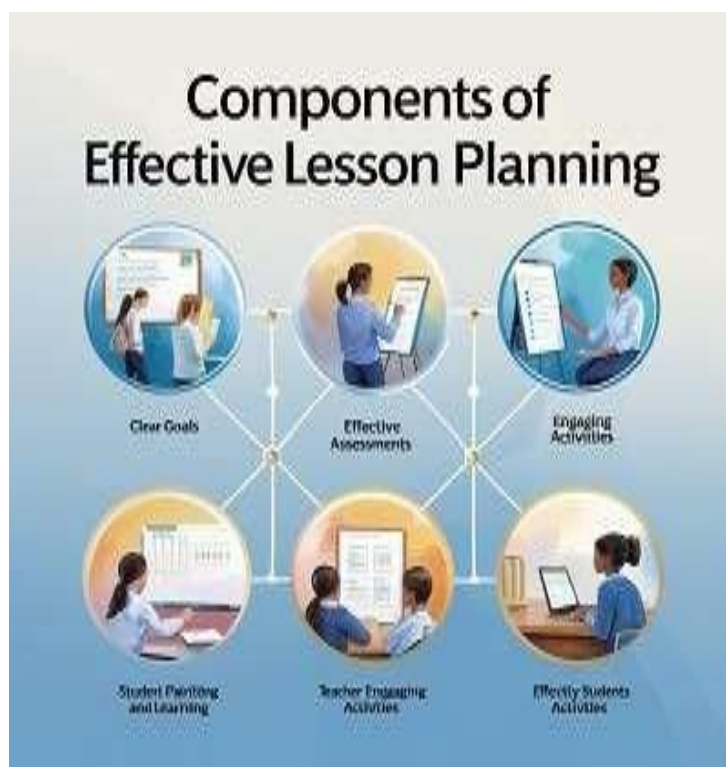
Accessibil-

ity: Many supplementary resources are available online, making them easily accessible to a wide audience, including those who may not have access to traditional educational materials.

«A lesson plan is the instructor's road map of what students need to learn and how it will be done effectively during the class time. Before you plan your lesson, you will first need to identify the learning objectives for the class meeting. Then, you can design appropriate learning activities and develop strategies to obtain feedback on student learning» (1,25). A successful lesson plan addresses and integrates these three key components: Objectives for student learning Teaching/learning activities Strategies to check student understanding. Specifying concrete objectives for student learning will help you determine the kinds of teaching and learning activities you will use in class, while those activities will define how you will check whether the learning objectives have been accomplished.

Before a lesson, we need to think about what we, and particularly our students, need to do to achieve the lesson aims. Lesson planning is not the same as teaching each activity on the course book page. Remember, the course book is not written for our students in our classroom! All classes are different. So planning is thinking about how our learners can achieve the aims before we go into class. Then, during the lesson, we can manage the learners and their learning. «Planning does not mean our lesson will be perfect, but we are giving the students the best opportunity to succeed. An important aspect of teaching is preparing lesson plans. There are many components to a successful lesson plan, such as having a clear objective, knowing what materials you're going to need and how you plan on assessing students after the lesson.» (1,32) Understanding different lesson plan components can help you plan a lesson that is enriching to your students and provides them with opportunities for success.

«Effective lesson planning is a crucial aspect of teaching that significantly impacts student learning and engagement. A well-structured lesson plan not only guides the teacher through the instructional process. But also ensures that students achieve the desired learning outcomes.» (2,41)

Importance of Lesson Planning. Lesson planning is vital for several reasons:

Clarity and Focus: It provides a clear direction for both teachers and students, ensuring that everyone understands the goals of the lesson.

Time Management: A well-structured plan helps teachers allocate time effectively for each activity, preventing lessons from running over or falling short.

Adaptability: With a solid plan, teachers can easily adjust their instruction based on student needs and responses.

Assessment Alignment: Lesson plans ensure that assessments are aligned with learning objectives, allowing for accurate measurement of student understanding.

1. Learning Objectives are specific statements that describe what students should know or be able to do by the end of the lesson.

Example: Objective: By the end of the lesson, students will be able to solve quadratic equations using the quadratic formula.

Importance: Clear objectives guide the lesson's focus and help students understand the purpose of their learning.

2. Materials and Resources - This component includes all the tools, materials, and resources needed to facilitate the lesson. **Example:** Materials: Graphing calculators, worksheets, and a whiteboard for demonstrations.

Importance: Having the right materials prepared in advance ensures a smooth flow of the lesson and minimizes disruptions.

3. Instructional Strategies: Instructional strategies are the methods and techniques used to deliver content and engage students. **Example: Strategy:** Use of collaborative group work to solve problems, followed by a class discussion to share solutions.

Importance: Diverse instructional strategies cater to different learning styles and keep students engaged.

Presenting the Lesson Plan

«Letting your students know what they will be learning and doing in class will help keep them more engaged and on track. You can share your lesson plan by writing a brief agenda on the board or telling students explicitly what they will be learning and doing in class. You can outline on the board or on a handout the learning objectives for the class. Providing a meaningful organization of the class time can help students not only remember better, but also follow your presentation and understand the rationale behind in-class activities. Having a clearly visible agenda (e.g., on the board) will also help you and students stay on track.» (2,57-58)

Reflecting on Your Lesson Plan

A lesson plan may not work as well as you had expected due to a number of extraneous circumstances. You should not get discouraged – it happens to even the most experienced teachers! Take a few minutes after each class to reflect on what worked well and why, and what you could have done differently. Identifying successful and less successful organization of class time and activities would make it easier to adjust to the contingencies of the classroom. For additional feedback on planning and managing class time, you can use the following resources: student feedback, peer observation, viewing a videotape of your teaching, and consultation with a staff member at CRLT

When planning, we should also think about:

- how the students can best acquire the teaching point (e.g. the grammar or the skill) • what the students need to do and what the teacher needs to do in the lesson (procedure)
- what language we will use so that students understand (e.g. instructions for the task; giving an example or demonstration: modeling; questions for checking students' comprehension)
 - how to order the activities (staging)
 - when is best for students to work alone, in a pair or in a group (grouping)
 - how long activities and feedback will realistically take (timing)
 - how to adapt an activity to meet the needs of all our learners (support or extend)
 - what to write on the board and where to write it (board plan)

An effective lesson plan is like a roadmap: it has a clear starting point and end point. We want students to achieve the aim before the lesson itself finishes. Planning carefully is important, but remember: 'in class, teach the learners, not the plan'

2 If students have difficulty, respond to their needs. Adapt the lesson. Don't just move on because of the plan. This will not help students' learning

Enabling students

- To achieve your lesson aim and give students enough time to learn, try planning backwards.
 - Write down the key learning activity of the lesson (e.g. a debate).
 - Then think about what students need to know/do before this activity (e.g. know useful language for debating).
 - Break the lesson down into small steps (stages) and give realistic time for each stage (don't forget to plan enough time for students to think, work in pairs/groups and then share in whole class).
 - Check that each stage is a stepping stone to the next stage, e.g.
 1. brainstorming ideas for the debate;
 2. learning useful language for debating;

3. carrying out the debate.

- Check that activities in the book are at the right level for all students. This way students can complete the learning activities you give and stay motivated during the lesson.
 - If too easy, make them more challenging.
 - If too hard, support (e.g. plan an extra stage: elicit and write useful language for the debate on the board).
- Make sure you share the lesson aim(s) with the students too!

Useful lesson planning language

«Language lesson aim: By the end of the lesson, students will have used and understood (grammar item/ vocabulary related to ...) in the context of ...»

Receptive skills lesson aim: By the end of the lesson, students will have developed their skills in (reading/listening for gist and specific information) in the context of» **(2,63)**

- Plan for each lesson to start with an activity that:
 - gets students interested in the lesson
 - explores what they already know
 - gets all students actively participating.
- For example, engage students at the start with the KWL (Know – Want to know – Learned)
 - Ask students to share with others what they know about the topic.
 - Ask them what they want to know about the topic, by getting them to write questions.
 - At the end of the lesson, review what students have learned (including, checking to see if they now have answers to their original questions).
- In every lesson, try to plan for variety in:
 - how students work (alone, in pairs, in groups or whole class); students can work together to discuss ideas, check answers and give peer feedback
 - who students work with (different partners)
 - the kind of activities students do
 - the skills students practice (e.g. include some speaking before the main reading activity)
- When planning a language lesson (to teach new grammar, vocabulary or functional language), make sure you include stages for:
 - teaching meaning, form (e.g. write the spelling/structure on the board) and pronunciation (MFP)
 - practicing the new language in different ways - plan for at least two practice activities.

Classroom management

What is classroom management? Some people think classroom management is keeping order and controlling learners: in other words, discipline. However, there is much more for teachers to manage. ‘Your classroom management is the way that you manage the students’ learning by organizing and controlling what happens in your classroom ...’

This means managing:

- the learning environment
 - the learners
 - the lesson
 - the learning process
 - ourselves
- a) How do I create a positive atmosphere? b) How do I make a classroom community?
 c) How do I organize the desks? d) What can I put on the classroom walls?
 e) How do I manage students’ behavior? f) How do I keep them actively learning?

Effective classroom management strategies:

«**Establish Clear Expectations:** Clearly communicate acceptable behaviors and classroom rules to students.

Build Relationships: Foster positive relationships with students to create a supportive learning environment.

Use Positive Reinforcement: Encourage good behavior by recognizing and rewarding students for their efforts.

Implement Consistent Routines: Establish routines to help students know what to expect and reduce uncertainty.

Engage Students: Use interactive and engaging activities to keep students focused and involved in their learning.

Maintain a Calm Environment: Create a calm and focused classroom atmosphere to minimize disruptions.» **(3,27-28)**

Be Proactive: Anticipate potential issues and address them before they escalate.

Utilize Non-Verbal Cues: Use body language and non-verbal signals to manage behavior without interrupting the flow of the lesson.

Incorporate Student Input: Involve students in setting classroom rules and expectations to increase their investment in the classroom environment.

Reflect and Adapt: Regularly reflect on your management strategies and be willing to adapt them based on what works best for your students.

Suggested techniques and strategies

Providing classroom language

- Teach useful classroom expressions to your students at the start of the year. Make sure students understand the meaning. ○ Model the pronunciation. ○ Then get students to repeat (whole class, in groups or pairs, individually).
- Teach a few expressions at a time and review regularly in the first few weeks.

References:

1. Janice Tiedemann «Teaching English As a Second Language: A Comprehensive Guide», Cambridge University Press, 2023
2. Teaching English as a Second Language (TESL), Oxford University Press, 2024
3. Moses Blessing «Teaching English: A Comprehensive Review of Methods, Approaches, and Techniques», London, 2024

Алиева Айтэн

Преподаватель Бакинского Славянского Университета,
a.e.aliyeva1113@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-8197-1487>

ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ ПО ПРЕПОДАВАНИЮ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Дополнительные материалы помогают адаптировать процесс обучения под конкретные цели и задачи

урока, а также под интересы и уровень подготовки студентов. Использование дополнительных материалов на уроках английского - это не только способ сделать обучение более индивидуализированным и интересным, но и возможность для учителя проявить креативность и профессионализм.

Ключевые слова учебник урок преподаватель студент ресурс цель

Aliyeva Aytən Eiçin qızı

Bakı Slavyan Universiteti Müəllim,
a.e.aliyeva1113@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-8197-1487>

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ƏLAVƏ RESURLAR

Xülasə

Dərs prosesində müəllim dərsin effektiv və maraqlı alınması üçün müxtəlif mənbələrdən istifadə edə bilər və etməlidir. Dərs prosesində istifadə olunan əsas mənbələr: müvafiq dərslik, yazı dəftərləri və qələmlər, yazı lövhəsi və s. hesab edilir.

Əlavə mənbələr kimi plannşetlər, flaşmateriallar, müəllimin hazırladığı “handout”lar, kartla əlavə edə bilərik. Buraya müxtəlif şəkillər də əlavə oluna bilər ki, bu materiallar tələbələrə xarici dili daha effektiv şəkildə tədris etməyə imkan yaradır.

Rəyçi: f.f.d. Əhmədli M. P. (Az.MİU)

Ulviyya Salman Asgarova

Affiliation: Azerbaijan University of Languages

Address: 55 Tabriz Street; Baku, Azerbaijan

Email: ulviyyasker@gmail.com

ORCID: 0009-0007-5490-2850

AI AND TEACHER'S ROLE TRANSFORMATION IN ELT

ABSTRACT: The rapid integration of artificial intelligence (AI) tools into educational contexts has transformed the way English language teaching is conducted. This study explores how AI tools redefine the teacher's role from a knowledge transmitter to a facilitator, content curator, feedback analyst, and digital ethics guide. It proposes a methodological model that effectively integrates AI based on constructivist principles, L'Vygotsky mediated learning, and learner autonomy theory. The research addresses potential risks, such as overreliance on technology and academic integrity concerns, emphasizing the necessity of pedagogical balance, reflective practice, and ethical oversight to ensure effective, engaging, and self-directed learning in AI-supported classrooms.

KEYWORDS

English: Artificial I (AI), English Language Teaching (ELT), Teacher's Role, Methodological Model, Learner Autonomy.

INTRODUCTION: The rapid integration of artificial intelligence (AI) tools into educational contexts has transformed the way English language teaching is conducted. As digital technologies continue to evolve, teachers are facing new challenges and opportunities in designing lessons that foster learner engagement, autonomy, and critical thinking. AI-assisted tools offer personalized learning experiences, scaffolded support, and instant feedback, creating a shift from traditional teacher-centered instruction to a more collaborative and adaptive learning environment [3, p.3]

Despite these advancements, the adoption of AI in language teaching raises significant questions about the teacher's evolving role, methodological adjustments, and potential risks, such as overreliance on technology and academic integrity concerns. This study aims to explore how AI tools transform the teacher's role and to propose a methodological model that integrates AI effectively while maintaining pedagogical quality. The central research question is: How can AI be used to enhance English language teaching while preserving the teacher's guiding role and promoting learner autonomy?

THEORETICAL FRAMEWORK

The theoretical foundation of AI-assisted English language teaching can be explained through the principles of constructivism, Vygotsky L' concept of mediated learning, and the theory of learner autonomy. Constructivism views learning as an active and learner-centered process in which knowledge is constructed rather than transmitted. Within this perspective, the integration of AI tools enables students to engage actively in meaning-making activities and take a more responsible role in their learning process [2, p. 115].

Vygotsky L' "Mediated Learning" approach provides a strong basis for AI-supported instruction. Learning occurs most effectively when mediated by tools, social interaction, and guidance within the learner's zone of proximal development. AI tools, such as intelligent tutoring systems or chat-based feedback applications, can serve as mediators that provide personalized scaffolding, feedback, and adaptive learning pathways [6, p.420]. These tools extend the teacher's role by supporting continuous interaction and individualized assistance.

Learner autonomy is crucial in AI environments. Benson P.[1, p. 58] defines autonomy as "the capacity to take control over one's learning," emphasizing responsible decision-making rather than isolated study. AI platforms allow learners to practice autonomy through self-paced learning, data-driven feedback, and reflective tools. Teachers play a pivotal role in creating conditions for students to take responsibility for their learning [1, p. 72]. Reflection and self-assessment are essential components, strengthened by AI's instant feedback and analytics [1, p. 95]. Incorporating language learning strategies alongside AI tools promotes self-regulated learning.

TRANSFORMATION OF THE TEACHER'S ROLE

AI integration has redefined the teacher's role from a knowledge transmitter to a facilitator, content curator, feedback analyst, and digital ethics guide. According to Benson P.[1, p. 72], teachers must design conditions that foster learner responsibility. In AI-supported contexts, teachers guide learners in navigating digital platforms and encourage independent exploration.

Wang Y. and Xu B. [8, p.18] highlight that teacher agency remains critical. AI can personalize instruction and provide automated feedback, but it cannot replace the teacher's judgment, emotional intelligence, or ethical oversight. Teachers act as content curators, selecting appropriate AI-generated resources and ensuring their relevance. They also serve as feedback analysts, interpreting data from AI tools to identify strengths and weaknesses and adapt teaching strategies.

Teachers also assume the role of digital ethics guides, promoting academic integrity, preventing plagiarism, and fostering critical awareness of AI's limitations and biases. This ensures that learners understand AI as a supportive tool rather than a replacement for independent thinking.

REFLECTIVE AND CREATIVE DEVELOPMENT STAGE (MY METHODOLOGICAL APPROACH)

At this stage, reflective and adaptive pedagogical practices are emphasized. Students' learning styles and pedagogical outcomes are actively monitored, and observations are used to inform lesson planning. The learning environment is designed and managed to ensure that lessons address students' needs while promoting autonomy and engagement.

To enhance motivation and participation, discussions, debates, real-life scenarios, and creative tasks are integrated into lessons. Reflection sessions at the end of each class allow insights and feedback to be shared. This continuous loop provides information on effective strategies and guides the design of future lessons.

Intelligent tutoring systems and AI-generated resources support these processes [6, p.420] enabling adaptive challenges that promote higher-order thinking. Combined with structured learning strategies this approach ensures that AI tools facilitate thoughtful, engaged, and self-directed learning.

RISKS AND LIMITATIONS

While AI-assisted teaching offers benefits, several risks exist. Academic integrity is a primary concern, as AI tools may tempt learners to over-rely on generated answers [[8, p.20]]. Teachers must monitor usage and encourage ethical learning practices. Overreliance on AI may reduce critical thinking and problem-solving opportunities [1, p. 110]. Assessment is another challenge; AI feedback must be interpreted and validated by teachers to maintain pedagogical rigor. Finally, AI dominance may reduce personal reflection; structured self-assessment and reflective practices are essential to ensure metacognitive development [1, p. 95]. These risks highlight the importance of teacher guidance, ethical oversight, and pedagogical balance in AI-supported classrooms.

The integration of Artificial Intelligence (AI) tools into Computer-Assisted Language Learning (CALL) environments offers unprecedented opportunities to enhance learner engagement, personalization, and communicative competence. According to Godwin-Jones R.[3, p. 3], modern AI-driven CALL platforms provide adaptive feedback, vocabulary recommendation systems, and automated writing support that enable learners to work at an individualized pace while receiving immediate corrective guidance. These systems expand the traditional boundaries of CALL by incorporating intelligent analytics capable of identifying skill gaps and tailoring instructional content accordingly [5, p. 4]. Such personalization strengthens learner autonomy, aligning with constructivist principles and supporting self-regulated learning practices [5, p. 5].

Peterson M.researching on digital interaction emphasizes that AI-enhanced environments can facilitate meaningful communication, particularly through conversational agents and virtual simulations [6, p. 415]. These tools allow learners to participate in real-time dialogue practice, negotiate meaning, and develop communicative strategies in risk-free settings. This supports Vygotsky l. view of mediated learning, as AI functions as a semiotic tool that guides learners within their zone of proximal development [7, p. 421]. Semiotic tools encompass linguistic, visual, auditory, gestural, and digital resources that help learners construct and interpret meaning. For instance, an AI-driven writing tutor may highlight grammatical errors with color-coded markers, provide visual feedback on sentence structure, and suggest alternative vocabulary—all acting as semiotic mediators [5, p. 6].

Moreover, semiotic tools support learner autonomy and reflective learning, which are essential for effective self-regulated practice in AI-supported CALL environments [5, p. 4; 6, p. 421]. By engaging with multiple forms of representation, learners are encouraged to analyze, evaluate, and reconstruct knowledge actively rather than passively receiving information [5, p. 5]. In practice, this allows students to explore alternative interpretations, experiment with linguistic structures, and self-monitor progress, which is particularly effective when guided by AI systems capable of personalized scaffolding.Finally, semiotic tools help bridge the gap between abstract language rules and practical communication skills [3, p. 6]. When integrated thoughtfully by the teacher within AI-enhanced CALL platforms, semiotic tools promote meaningful interaction, critical thinking, and adaptive problem-solving, ensuring that technology acts as a supportive mediator rather than a substitute for teacher guidance [5p. 428].

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

AI-assisted English language teaching provides transformative opportunities. AI tools enhance rather than replace teachers, offering personalized learning, instant feedback, and adaptive resources [3]. Teachers assume multifaceted roles that combine pedagogical expertise with technological literacy.

Success requires reflective practice, methodological creativity, and ethical oversight. Structured reflection, discussion, and creative tasks ensure active engagement and critical thinking

Recommendations:

1. Provide professional development to enhance AI literacy and pedagogical integration.
2. Combine AI-generated feedback with human judgment for reflective learning.
3. Monitor academic integrity and ethical standards in AI-assisted activities.

Continuously adapt methods to balance technology with independent learning.

Future research should investigate long-term effects of AI integration on student motivation, language proficiency, and evolving teacher roles, ensuring dynamic, personalized, and effective learning environments

References:

SCIENTIFIC RESULTS: The study demonstrated that the integration of artificial intelligence (AI) tools into English language teaching transforms the teacher’s role from a knowledge transmitter to a facilitator, content curator, feedback analyst, and digital ethics guide. The proposed methodological model (Reflective and Creative Development Stage) ensures effective implementation of AI based on constructivist principles, Vygotsky L’ mediated learning, and learner autonomy.

NOVELTY:The methodological approach presented in this study provides a systematic framework to enhance pedagogical quality in language teaching while preserving the teacher’s guiding role and promoting learner autonomy amid the rapid development of AI. This represents an innovative strategy for balancing technological advancement with core pedagogical values.

PRACTICAL SIGNIFICANCE AND ECONOMIC EFFICIENCY: The proposed methodological model offers clear guidelines for language teachers on how to integrate AI tools ethically and effectively into the teaching process. It enhances student outcomes through personalized learning and reduces teachers’ administrative workload (e.g., automated feedback), allowing them to focus on more strategic and creative instructional activities. This, in turn, improves the efficient use of

educational resources, demonstrating economic efficiency.

REFERENCES

1. Benson, P. *Leamer Autonomy and Language Learning*. London: Routledge, 2021.
2. Brown, H. D., & Lee, H. *Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy*. New York: Pearson, 2015.
3. Godwin-Jones, R. AI tools and language learning // *Language Learning & Technology*, 2022, 26(3), 1–7.
4. Graham, S., & Oxford, R. *Language Learning Strategies*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
5. Li, Jialu. The role of AI chatbots in English writing development // *Journal of Applied Linguistics and Language Research*, 2023, 10(2), 55–70.
6. Peterson, M. Computer-assisted language learning and intelligent tutoring systems // *CALL Journal*, 2022, 35(4), 411–432.
7. Vygotsky, L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
8. Wang, Y., & Xu, B. Teacher agency in AI-supported classrooms // *ELT Journal*, 2023, 77(1), 13–27.

Ülviyyə Əsgərova

Təhsil müəssisəsi: Azərbaycan Dillər Universiteti
Ünvan: Təbriz küçəsi 55; Bakı, Azərbaycan
E-poçt: ulviyyasker@gmail.com
ORCID: 0009-0007-5490-2850

Süni intellekt, İngilis dili tədrisi, Müəllim rolu, Metodoloji model, Öyrənənin özünə yetərliyi.

XÜLASƏ

Süni intellekt (AI) alətlərinin təhsil kontekstinə sürətlə inteqrasiyası ingilis dili tədrisinin aparılma formasını kökündən dəyişib. Bu tədqiqat AI alətlərinin müəllimin rolunu yalnız bilik ötürücüsü olmaqdan çıxarıb, onu fasilitator, məzmun kuratoru, rəy analizçisi və rəqəmsal etik rəhbər kimi yenidən təyin etməsini araşdırır. Tədqiqat konstruktivist prinsiplərə, Vygotskynin vasitəli öyrənmə nəzəriyyəsinə və öyrənənlərin özünə yetərlik anlayışına əsaslanan AI inteqrasiyasını səmərəli şəkildə təmin edən metodoloji model təklif edir. Araşdırma texnologiyaya həddindən artıq güvənmək və akademik dürüstlük məsələləri kimi potensial riskləri də nəzərə alır və AI dəstəkləyən siniflərdə effektiv, cəlbədicə və özünəyönəlik öyrənməni təmin etmək üçün pedaqoji balans, reflektiv praktika və etik nəzarətin zəruriliyini vurğulayır.

Açar sözlər: süni intellekt, səmərəli metod, alətlər, dərsi idarə etmək, araşdırma texnologiyası

Ульвия Аскерова

Организация: Азербайджанский университет языков
Адрес: ул. Тебриз, 55, Баку, Азербайджан
Электронная почта: ulviyyasker@gmail.com
ORCID: 0009-0007-5490-2850

Искусственный интеллект, Преподавание английского языка, Роль преподавателя, Методологическая модель, Автономия обучающегося.

РЕФЕРАТ

Быстрая интеграция инструментов искусственного интеллекта (ИИ) в образовательные контексты изменила подход к преподаванию английского языка. Данное исследование изучает, как ИИ-инструменты переопределяют роль преподавателя, превращая его из передатчика знаний в фасилитатора, контент-куратора, аналитика обратной связи и гида по цифровой этике. Предлагается методологическая модель, эффективно интегрирующая ИИ на основе принципов конструктивизма, опосредованного обучения по Виготскому и теории автономии обучающегося. Исследование затрагивает потенциальные риски, такие как чрезмерное доверие к технологиям и вопросы академической добросовестности, подчеркивая необходимость педагогического баланса, рефлексивной практики и этического надзора для обеспечения эффективного, увлекательного и самостоятельного обучения в классах, поддерживаемых ИИ.

Ключевые слова: искусственный интеллект, эффективный метод, инструменты, управление уроками, исследовательская технология.

REVIEWER: Associate professor: A. A.GULIYEVA

Nəşriyyat direktoru: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova
Operator: Leyla Məmmədli, Ömər Qasımlı

Yığılmağa verilmişdir: 25.03.25
Çapa imzalanmışdır: 07.04.25
Şəhadətnamə № 27
Lisensiya: Seriya AB № 022471.
Kağız formatı: 64x80 1/8, ş.ç.v. 75,25 ç.v.
Sifariş: 128;
Tirajı 1000. Qiyməti pulsuz.
“Füyuzat” nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26
e-mail: fuyuzat2020@gmail.com
Tel.: 055 850-98-69